17-9-2025

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΟΪΖΟΣ

ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ

ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Αρχαιολογία, Ιστορία, Πολιτισμός
437 π.Χ. - 1ος μ.Χ. αιώνας

http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm

Anistoriton Freeware Editions

2025

Ο τόμος αυτός εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2025 από τον συγγραφέα Δημήτριο Ι. Λοΐζο.

Είναι διαθέσιμος για λήψη από τις διευθύνσεις:
Academia <https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos >
Research Gate <https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos>
Internet Archive <https://archive.org/details/@demloizos>

Η συγγραφή του κειμένου και ο ορθογραφικός έλεγχος στην ελληνική, αγγλική, γαλλική, γερμανική και ιταλική γλώσσα πραγματοποιήθηκαν με τον δωρεάν διανεμόμενο κειμενογράφο του OpenOffice 4, όπως και η μετατροπή του κειμένου σε αρχείο PDF. Η φιλολογική επιμέλεια έγινε από τον συγγραφέα με την βοήθεια του δωρεάν διανεμόμενου προγράμματος αναγνώσεως κειμένου στην ελληνική, αγγλική, γαλλική, γερμανική και ιταλική γλώσσα eSpeak.

ISBN 978-960-91873-8-2

αφιερώνεται στους ανασκαφείς της Αμφιπόλεως
και στον επιφανή φιλόλογο
Ιωάννη Ζερβό (1875-1944)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα

Η Αρχαία Αμφίπολις υπήρξε μία συναρπαστική Πόλη, στην πολιτισμική της διάσταση, αλλά και πόλη, στην πολεοδομική της διάσταση, ίσως όχι για τον κάτοικό της αλλά οπωσδήποτε για τον αρχαιολόγο, τον ιστορικό, τον μελετητή της. Ιδρύθηκε με τις πιο καλύτερες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές προοπτικές. Έγινε θέατρο μαχών και πολέμων αλλά και το μήλον της έριδος για αιώνες. Ήταν μια ελληνική πόλη με όλα τα χαρακτηριστικά της: Αγορά, θέατρο, στάδιο, γυμνάσιον, οικιστική περιοχή, προάστειον, τείχη, πύλες, υδραγωγείο, νεκροταφεία. Υπήρξε σημαντική για πολλούς αιώνες και για διαφόρους λόγους από την Κλασσική μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή (Πίνακας 2) ενώ αναστήθηκε ως χριστιανική πόλη. Υπήρξε Πόλη με πολιτικούς θεσμούς, σύστημα εκπαιδεύσεως και παιδείας, και με σημαντική πολιτισμική ζωή και τέκνα. Αξίζει, λοιπόν, ο μελετητής και ο αναγνώστης να σκύψουν επάνω της και να μελετήσουν τον αρχαίο βίο της, την βιογραφία μιας ελληνικής, μακεδονικής Πόλεως στην Αρχαιότητα.

Η μονογραφία *Αμφίπολις και Αρχαία Μακεδονία* είναι ένα τμήμα κεφαλαίου από τον 2ο τόμο, «Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες», του Πρώτου Μέρους (Η Εποχή των Αγαλμάτων. Αρχαίοι Κόσμοι) του magnum opus *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη*, που εστιάζεται αποκλειστικά στην Αμφίπολη και σε ό,τι αφορά στην Πόλη σε σχέση με τους Αθηναίους, τους Σπαρτιάτες, και τους Μακεδόνες αλλά και με τους Θράκες και τους Ρωμαίους. Για πολλά ζητήματα που είναι περιφερειακά στην ανάλυση περί του τι συνέβη στην Αμφίπολη, σε σχέση με αυτήν και γύρω από αυτή από τον Ε’ μέχρι και τον Α’ αιώνα π.Χ., ο αναγνώστης παραπέμπεται σε κεφάλαια των τόμων του magnum opus. Με αυτόν τον τρόπο και εάν το επιθυμεί μπορεί να αποκτήσει μια πληρέστερη εικόνα για τους δύο ελληνικούς αιώνες της Πόλεως αλλά και μακρύτερα. Στην πραγματικότητα, δεν μπορεί κανείς να «κόψει σε φέτες» την Ιστορία ενός έστω και μικρού χώρου της ελληνικής Αρχαιότητας και να τον παρουσιάσει αποκομμένο από ό,τι συνέβαινε στον περίγυρό του, στον ελλαδικό χώρο αλλά και πέρα από αυτόν. Όμως, στην μελέτη αυτή, το φως της Ιστορίας, της αρχαιολογίας, και του πολιτισμού έπεσε επί σκοπού επάνω στην Αμφίπολη και μόνο, μία αρχαία ελληνική και μακεδονική Πόλη, που εκπροσωπεί σε μικρογραφία τις πολιτικές διαμάχες, τις πολεμικές συγκρούσεις και τα διαστήματα ειρήνης στον αρχαιοελληνικό Κόσμο. Για την μονογραφία

αυτή διαβάστηκαν προσεκτικά οι αρχαίες πηγές, αρχαιολογικές δημοσιεύσεις αλλά και οι πιο πρόσφατες μελέτες των ζητημάτων που πραγματεύεται για να διαλυθούν παρανοήσεις, επιστημονικά μυθεύματα, λάθη που επαναλαμβάνονταν από συγγραφέα σε συγγραφέα. Φυσικά, όποια σφάλματα πιθανόν έχουν παρεισφρήσει σε αυτήν βαρύνουν τον συγγραφέα.

Και σε αυτή την μελέτη ευχαριστώ τους ξεχωριστούς αρχαιολόγους και ιστορικούς καθηγητές μου στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, στο Deree College-The American College of Greece στην Αθήνα και στο Kent State University, της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α., Λαμπρινουδάκη, Ανδρόνικο, Ιακωβίδη, Ντούμα, Marinatou, Saporiti, Tatsios, Wilson, Schwartz, διότι μου έδειξαν τον «δρόμο».

Αυτή η μονογραφία αλλά και κάθε ιστορική και αρχαιολογική μου μελέτη θα ήταν αδύνατον να ολοκληρωθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση των βιβλιοθηκονόμων στην βιβλιοθήκη του Deree College-The American College of Greece στην Αθήνα, οι οποίες κατάφεραν να βρουν οτιδήποτε ζητούσα, σε οποιαδήποτε γλώσσα, σε όποια χώρα του κόσμου και εάν βρισκόταν, αλλά και των φίλων μου στο εξωτερικό. Και αυτή η εργασία μου ολοκληρώθηκε με την μελέτη πηγών και δημοσιεύσεων σε ψηφιακή μορφή με πρόσβαση σε βιβλιοθήκες μέσω του Διαδικτύου κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό με τα υπόλοιπα βιβλία, άρθρα, αρχαίες πηγές να προέρχονται από την βιβλιοθήκη του Deree College ή με δανεισμό από άλλες βιβλιοθήκες (ελληνικές και ξένες) μέσω της βιβλιοθήκης του Deree College αλλά και από την προσωπική μου φυσική και ηλεκτρονική βιβλιοθήκη.

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Νέο Ηράκλειο Αττικής
25 Οκτωβρίου 2025

Συντομογραφίες

Γενικές

γεν.	γενική πτώση (στην γραμματική)
γρ.	γραμμάρια
διοίκ.	διοίκησε, βασίλεψε
ed(s)., Ed(s), Επιμ., επιμ.	editor(s) or edition, Edition, επιμέλεια
εκ.	εκατοστά του μέτρου
Έκδ.	Έκδοση, εκδόσεις
εν.	ενικός αριθμός (γραμματική)
Ίδιο	γίνεται αναφορά στην αμέσως προηγούμενη πηγή
κ.μ.	κυβικά μέτρα
κ.ο.κ.	και ούτω καθ' εξής
λατ.	στην λατινική γλώσσα
λμ.	λήμμα
Μ	μήκος αντικειμένου
μ.	μέτρα (μονάδα μήκους)
μ. Χ.	μετά Χριστόν
no, Nos	numero, number, numbers
p., pp.	page, pages
Π	πλάτος αντικειμένου
π.Χ.	προ Χριστού
σ.	σελίδα, σελίδες
sic	(το λατινικό ούτω), γραμμένο ή τυπωμένο κείμενο που συνήθως περιέχει κάποιο λάθος
στ.	στήλη τυπωμένου κειμένου
τ.χλμ.	τετραγωνικά χιλιόμετρα
Υ	ύψος αντικειμένου
vol., vols, Vol., Vols	volume, volumes
χλστ.	χιλιοστά του μέτρου
ψ.τ., Ψ.Τ.	ψηφιακή ταινία

Βιβλίων & Περιοδικών

ΑΔ ή AD	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
ΑΕ	*Αρχαιολογική Εφημερίς* ή *Εφημερίς Αρχαιολογική*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη*
Αιλιανός, Π.Ι.	Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*
AMCD	*Ancient Measures Converter Diophant*
ANET	Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*
AP	*Anthologia Palatina*
Απ. Ιλλ.	Αππιανός, *Ρωμαϊκά*, Ιλλυρική (Book X)
Απ. Μιθρ.	Αππιανός, *Ρωμαϊκά*, Μιθριδάτειος (Book XII)
Απ. ΡΕ	Αππιανός, *Ρωμαϊκά*, Ρωμαϊκών Εμφυλίων
ATL	*The Athenian Tribute Lists*. Δες συνοπτικούς πίνακες σε Meiggs, Russel. *The Athenian Empire*
BAGROW	Talbert, Richard J. A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* [Οι αριθμοί που ακολουθούν την συντομογραφία BAGROW αναφέρονται στον χάρτη και στο τετράγωνο του χάρτη όπου βρίσκεται η πόλη ή το φυσικό στοιχείο, inset = ένθετος χάρτης]

BuGG	Busolt, *Griechische Geschichte*
CAF	Kock, Theodorus. *Comicorum Atticorum Fragmenta*
CS	Cary and Scullard
Δ.Α.	Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία*
DGRA	Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*
DGRBM	Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*
Δ.Λ.	Διογένης Λαέρτιος
Δ.Σ.	Διόδωρος Σικελιώτης
EM	Gaisford, *Etymologicon Magnum*
Έργον	*Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας*
ET.AXK	Δεσποίνη. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*
FC	«Fasti Consulares» στο Degrassi, *Fasti Capitolini*
FCG	Meineke, Augustus. *Fragmenta Comicorum Graecorum*.
FGrH	Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*
FHG	Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*
GA	*Greek Anthology*
GCTV	Sear, *Greek Coins and their Values*
GG	Beloch, *Griechische Geschichte*
Hatzopoulos, Mac. Inst.	Hatzopoulos, M. B., *Macedonian Institutions under the Kings*
HG	Bengtson, *History of Greece from the Beginnings to the Byzantine Era*
HN	Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*
Ηρόδ.	Ηρόδοτος
Θουκ.	Θουκυδίδης
IEE	*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Εκδοτική Αθηνών [Οι αριθμοί των τόμων δεν ακολουθούν την αρίθμηση της εκδόσεως με γράμματα (Α έως ΙΕ) αλλά χάριν ομοιομορφίας με τα υπόλοιπα πολύτομα έργα τα γράμματα έχουν αντικατασταθεί με αριθμούς (1-15). Επίσης, οι τόμοι Γ1 και Γ2 της αρχικής αριθμήσεως έγιναν 3α και 3β]
Κοτταρίδη-Αιγές	Κοτταρίδη, *Αιγές* (2013)
ΛΕΓΙΘ	Σαμοθράκης, *Λεξικόν Γεωγραφικόν και Ιστορικόν της Θράκης*
Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ	Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες*. Μέρος ΙΙ: Προϊστορία, Αρχαιολογία, Ιστορία στον Δυτικό Ελληνιστικό Χώρο (περ. 7000-130 π.Χ.) & οι Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις
OCD	*The Oxford Classical Dictionary*
OHGRC	Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*
ΠΑΕ	*Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
Παυσανίας	Τα βιβλία του Παυσανία: Ι: Αττικά, ΙΙ: Κορινθιακά, ΙΙΙ: Λακωνικά, IV: Μεσσηνιακά, V: Ηλιακών, Α, VI: Ηλιακών Β, VII: Αχαϊκά, VIII: Αρκαδικά, IX: Βοιωτικά, X: Φωκικά, Λοκρών Οζόλων.
PGM	Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*
PHI Greek Inscriptions	*Packard Humanities Institute*, Greek Inscriptions
ΠLB	*Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*
RCTV	Sear, *Roman Coins and their Values*
RPCo	*Roman Provincial Coinage online*
SAGT	Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
SEHHW	Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*
SGHI	Meiggs & Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*
SIG ή Syll.³	Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*
Tod, GHI	Tod, *Greek Historical Inscriptions*

Αμφίπολις

Η αρχαία Αμφίπολις/Αμφίπολη είναι μια πόλη που ζει μέχρι σήμερα. Βρίσκεται στην αγκαλιά του ποταμού Στρυμόνα, λίγα χιλιόμετρα πριν από την εκβολές του στον Στρυμονικό Κόλπο (δες Χάρτες στο τέλος του βιβλίου). Είναι 60 χλμ. με το αυτοκίνητο ανατολικά της Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στο Κερδύλιο Όρος και στο Παγγαίο Όρος. Ήταν μια πολύ μεγάλη και πολυπληθής πολιτεία στην Κλασσική, στην Ελληνιστική, και στην Ρωμαϊκή Εποχή (Πίνακας 2), όπως μαρτυρούν οι χιλιάδες αρχαίοι τάφοι στα νεκροταφεία γύρω από την πόλη. Στην Αρχαιότητα, η θέση της ήταν στρατηγική διότι ο Στρυμόνας ήταν πλωτός και για μεγάλα πλοία, διέθετε καλό λιμάνι (Ηιών) στα νότια της, ήλεγχε την στρατιωτική και εμπορική οδό που οδηγούσε από την Αρχαία Μακεδονία στην Αρχαία Θράκη, είχε άφθονη και καλή ξυλεία για την ναυπήγηση πλοίων ενώ χρυσό και άργυρο έκρυβε στα σπλάχνα του το κοντινό της Παγγαίο Όρος.

Ο βίος αυτής της ελληνικής πόλεως που την ίδρυσαν οι Αθηναίοι, την κατέλαβαν και την χρησιμοποίησαν οι Μακεδόνες και την έκανα πρωτεύουσα διοικητικής περιφέρειας οι Ρωμαίοι είναι χαρακτηριστικός για μια αποικία που εξελίχθηκε σε πόλη (στην οικιστική της διάσταση) και Πόλιν (στην πολιτική της διάσταση). Αναφερόμαστε στην πόλη για να μιλήσουμε για τα τείχη και τα κτίρια που περιέκλειε η Αμφίπολις αλλά η Πόλις/Πόλη ήταν η πολιτική της οργάνωση, οι πολίτες της, και η κοινωνία τους. Η πόλη/Πόλη, όμως, δεν είχε μόνο πολίτες άνδρες. Σ’ αυτήν ζούσαν οι γυναίκες τους, τα παιδιά τους, οι μεγάλοι σε ηλικία γονείς τους, οι σκλάβοι τους αλλά και οι ξένοι. Στην Ιστορία και μυθιστορία της Πόλεως όλοι έχουν μία θέση, είτε στο πάνθεον των ζωντανών της Ιστορίας είτε στους τάφους των νεκρών με τα κτερίσματα. Κάθε Πόλη, οποιασδήποτε εποχής, έχει και μύθο και Ιστορία, δηλαδή και μικρές ιστορίες πλασμένες από τους ανθρώπους της αλλά και Ιστορία γραμμένη από τους ιστορικούς του παρελθόντος. Η μυθιστορία μας για την Αμφίπολη δεν είναι μυθοπλασία, ένα μυθιστόρημα που πλάσαμε με την φαντασία μας. Είναι η αναβίωσή της μέσα από την αρχαιολογία, την Ιστορία, τον πολιτισμό της. Εδώ έγιναν φονικές μάχες αρχαίων στρατών, σκοτώθηκαν μεγάλοι στρατηγοί, δολοφονήθηκε βασιλιάς, η βουλή και η εκκλησία της ψήφισαν νόμους, έκοψαν νομίσματα, φρόντισαν για την μόρφωση και εκπαίδευση των νέων,

έκτισαν όμορφα διακοσμημένα σπίτια, επαύλεις, Γυμνάσιο, τείχη για να την προστατεύσουν. Όλα αυτά δεν τα συζητάμε ως φανταστικά γεγονότα αλλά όπως τα αποκαλύπτουν οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί. Το δύσκολο έργο μας είναι να αποκαλύψουμε τις φαντασιώσεις του παρελθόντος και του παρόντος και να βρούμε, να αναλύσουμε και να εξετάσουμε την πραγματικότητα τους και στην Αμφίπολη σε ό,τι αφορά στην Ιστορία, στην αρχαιολογία, και στον πολιτισμό της..

Η βιογραφία αυτής της πόλεως, όπως αναδύεται μέσα από την αρχαιολογία, την Ιστορία, και τον πολιτισμό της, είναι συναρπαστική. Οι λεπτομέρειες των πολεμικών συγκρούσεων δείχνουν πώς βρέθηκαν σε αντιπαράθεση μεγάλοι στρατηγοί του Πελοποννησιακού Πολέμου, βασιλιάδες και ηγεμόνες της Μακεδονίας, οι Ρωμαίοι απέναντι στους Έλληνες. Τα τείχη, τα σπίτια, οι αγωγοί υδρεύσεως και αποχετεύσεως, τα δημόσια κτήρια, οι μεγάλοι τάφοι και η τέχνη μάς θυμίζουν ότι στην Αμφίπολη έζησαν άνθρωποι για εκατοντάδες χρόνια. Τα νομίσματά της δείχνουν πόσο πλούσια πόλη ήταν και αποκαλύπτουν την τεράστια εμπορική κίνηση που πρέπει να είχε η πόλη και το λιμάνι της. Ανάμεσα στους ανθρώπους της από τις διάφορες κοντινές και μακρινές ελληνικές Πόλεις υπήρχαν και Αρχαίοι Θράκες. Οι Αρχαίοι Θράκες, οι οποίοι ζούσαν από την Νότια Βουλγαρία μέχρι και τις θρακικές ακτές του Αιγαίου, ήταν άγριοι πολεμιστές. Όμως, η επαφή με τους Έλληνες τους ημέρεψε. Βρήκαν ότι το εμπόριο που έκαναν οι Έλληνες με τους αρχαίους βαλκανικούς λαούς είχε και γι’ αυτούς κέρδος. Οι Θράκες ήταν οι πρώτοι που ζούσαν σε πόλη/χωριό ή χώρο (Εννέα Οδοί) κοντά στην Αμφίπολη και μάλιστα για πολλά χρόνια πριν από την άφιξη των Ελλήνων. Παρότι οι Έλληνες σιγά-σιγά του απώθησαν και το πιθανολογούμενο χωριό τους εξαφανίσθηκε, αυτοί φαίνεται ότι πηγαινοέρχονταν στην Αμφίπολη. Κάποια στιγμή τον Α’ αιώνα π.Χ. ήρθαν και προξένησαν καταστροφές αλλά η πόλη δεν πέθανε. Η Αμφίπολις είναι, λοιπόν, μια κομβική πόλη ανάμεσα στην Αρχαία Μακεδονία και στην Αρχαία Θράκη και η περιήγησή σε αυτήν και στην Ιστορία της είναι μια συναρπαστική εμπειρία.

Η πραγματικότητα βρίσκεται στις λεπτομέρειες και φροντίσαμε να την αναδείξουμε όσο γινόταν περισσότερο στην Ιστορία μας. Οι λεπτομερείς περιγραφές στρατιωτικών κινήσεων και δράσεων, οι εξαντλητικές παραθέσεις διαστάσεων και διακοσμήσεως των κτισμάτων, ο περιβάλλων χώρος, η ζωή των ανθρώπων, η κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα, όλα μαζί συνθέτουν τον βίο της Αμφιπόλεως. Ένας βίος σαν μυθιστόρημα αλλά ουσιαστικά ένας βίος αρχαιολογικής, ιστορικής, και πολιτισμικής πραγματικότητας. Η Αμφίπολη, η νύμφη του Στρυμόνα, είναι σήμερα καλυμμένη από τόνους χώματος. Κάτω από τα σημερινά σπίτια και χωράφια στο χαμηλό οροπέδιο, όμως, κτυπά ακόμη η καρδιά της αρχαίας πόλεως, η ίδια καρδιά που χτυπά στα γύρω νεκροταφεία της αλλά και στην φύση, στο ποτάμι, στα δάση, στα μεταλλεία. Πρέπει να θέλεις για να την ακούσεις! Θα την ακούσεις, όμως, οπωσδήποτε διαβάζοντας την Ιστορία της, την βιογραφία της, την μυθιστορία της, για τους ανθρώπους της και τα επιτεύγματά τους στην Κλασσική, στην Ελληνιστική, στην Ρωμαϊκή Εποχή.

(1) Η Αμφίπολις και η περιοχή της

Η Αμφίπολις θεωρούνταν στην Αρχαιότητα ότι βρισκόταν στην δυτική Αρχαία Θράκη (ανατολικά της Μακεδονίας και της Χαλκιδικής) και από την περίοδο του Φιλίππου Β' της Μακεδονία στην ανατολική πλευρά του μακεδονικού βασιλείου. Εν τούτοις, δεν υπήρξε ποτέ μέλος του Κοινού των Χαλκιδικών Πόλεων. Διαδραμάτισε, όμως, σημαντικότατο ρόλο στην Μακεδονία κατά τον Ε' και κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. και συμμετείχε στις διενέξεις και μάχες ανάμεσα σε Αθηναίους, Σπαρτιάτες, Μακεδόνες, Χαλκιδικές Πόλεις της περιοχής. Η βιογραφία της Πόλεως και της πόλεως από την ίδρυσή της τον Ε' αιώνα π.Χ. μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια αποτελεί ίσως χαρακτηριστική περίπτωση εγκαταστάσεως στον βορειοελλαδικό χώρο με τόσο πλούσια Ιστορία. Οι ισχυροί κάθε περιόδου χρειάζονταν την Αμφίπολη ως βάση τους πρωτίστως διότι βρισκόταν επί πλωτού ποταμού και διέθετε κοντινό λιμάνι (την Ηιόνα) δια των οποίων μπορούσαν να μεταφέρουν γρήγορα και εύκολα την πολύτιμη και άφθονη ναυπηγήσιμη ξυλεία της περιοχής και άλλα προϊόντα. Ο κάτοχος της πόλεως είχε επίσης εύκολη πρόσβαση στα μεταλλεία του Παγγαίου ενώ η πόλη βρισκόταν επάνω στην οδό (αργότερα Εγνατία Οδό), η οποία συνέδεε την Αρχαία Μακεδονία με την Αρχαία Θράκη, και άρα μπορούσε να ελέγξει την διέλευση ανθρώπων και στρατών. Ακόμη και σήμερα, η Εθνική Οδός 2 (ΕΟ2), ο αυτοκινητόδρομος που συνδέει την Θεσσαλονίκη με την Καβάλα διέρχεται ακριβώς έξω από την Αρχαία Αμφίπολη. Η Αμφίπολις, λοιπόν, αξίζει ιδιαίτερης μελέτης και παρουσιάσεως και από ιστορικής και από αρχαιολογικής σκοπιάς.

Τα παράλια της Μακεδονίας και της Αρχαίας Θράκης τράβηξαν την προσοχή των Αθηναίων από την εποχή του Περικλή (περ. 495-429 π.Χ.). Πρέπει και αυτή η περιοχή, όπως και η Κάτω Ιταλία, να υπήρχε στα σχέδια του Αθηναίου πολιτικού σε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη της Αθήνας.[1] Αυτή η άποψη αποδεικνύεται και από την προσπάθεια ιδρύσεως της αποικίας και πόλεως Βρέας (δες παρακάτω) στην ίδια ευρύτερη περιοχή όπου βρίσκεται η Αμφίπολις και την ίδια περίπου εποχή. Εάν μάλιστα

[1] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες*. Μέρος ΙΙ: Προϊστορία, Αρχαιολογία, Ιστορία στον Δυτικό Ελληνιστικό Χώρο (περ. 700-130 π.Χ.) & οι Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, κεφ. 8, υποκ. «Η Ηδωνία και οι Ηδωνοί».

δεχθούμε ότι η Βρέα προηγείτο της Αμφιπόλεως, τότε εκείνη μάλλον υπήρξε μια προσπάθεια χωρίς μεγάλη επιτυχία και η οποία πιθανόν οδήγησε τελικά στην ίδρυση της Αμφιπόλεως. Η ίδρυση της Βρέας αλλά κυρίως της Αμφιπόλεως υπήρξε φυσικά η επίμονη προσπάθεια των Αθηναίων να πατήσουν γερά πόδι στην δυτική Αρχαία Θράκη. Οι Αθηναίοι, όμως, είχαν ήδη εμπορικό σταθμό στην Ηιόνα (δες παρακάτω), στις εκβολές του Στρυμόνα ποταμού και πολύ κοντά στην μετέπειτα Αμφίπολη, γεγονός που εγείρει το ερώτημα γιατί τέτοια επιμονή για την ίδρυση αποικίας. Εμπορικός σταθμός σήμαινε απλώς ένα σημείο στην ακτή από όπου οι Αθηναίοι εμπορεύονταν και κυρίως προμηθεύονταν τα προϊόντα της τότε ονομαζόμενης θρακικής (σήμερα ανατολικομακεδονικής) γης. Μια αποικία, όμως, ήταν μόνιμη βάση εξερευνήσεως και προμήθειας των ίδιων προϊόντων με χαμηλότερες δαπάνες. Την ίδια στιγμή, η ίδια αυτή αποικία ή και πολλές αποικίες ανταγωνίζονταν την μακεδονική εξάπλωση στην περιοχήν διότι οι Μακεδόνες από την εποχή του Περδίκκα Β’ (διοίκ. 454-413 π.Χ.) από σύμμαχοι είχαν γίνει εχθροί. Την δεκαετία 440-430 π.Χ., η Αθήνα αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα επιβολής της κυριαρχίας της στο Αιγαίο που συνεπάγονταν και μεγαλύτερες οικονομικές της ανάγκες και παρότι τελικά το 439 κατάφερε να συντρίψει την εξέγερση των Σαμίων[2] οι φορολογικοί κατάλογοι της Πόλεως δείχνουν ότι προσπαθούσε να αποσπάσει όλο και μεγαλύτερα ποσά από τους συμμάχους της. Αυτά τα προβλήματα μάλλον υπήρξαν μία ακόμη αιτία στροφής της προς τις ακτές του βορείου Αιγαίου για την ίδρυση εκεί αποικιών.[3] Επιπλέον, δεν πρέπει να παραλείπεται και το γεγονός ότι η παρουσία οχυρωμένης αποικίας αποτελούσε και στρατιωτικό σταθμό, ο οποίος θα φιλοξενούσε ισχυρή δύναμη ανδρών έτοιμη να επέμβει όπου ήταν αναγκαίο στην περιοχή για να διαφυλάξει τα αθηναϊκά συμφέροντα.[4] Όλες αυτές οι αιτίες συνηγορούσαν στην ίδρυση της Αμφιπόλεως κοντά στον εμπορικό σταθμό της Ηιόνας.

Η Αμφίπολη κινεί το ιστορικό ενδιαφέρον κυρίως με τα γεγονότα που άρχισαν το 424 π.Χ και την συμπλοκή Αθηναίων και Σπαρτιατών σε φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ήταν ακριβώς η εποχή όταν η εξωτερική πολιτική των Χαλκιδικών Πόλεων (Πόλεις στην Χαλκιδική) θριάμβευσε πάλι στο στρατιωτικό ζήτημα που προέκυψε γύρω από την νέα πόλη Αμφίπολη, η οποία βρισκόταν κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα, στον σημερινό Κόλπο του Ορφανού (Στρυμονικού Κόλπου). Πριν, όμως, από την ίδρυση της Αμφιπόλεως, πολύ κοντά και βορειότερα της βρισκόταν η πόλη των Ηδωνών Θρακών, Εννέα Οδοί (δες παρακάτω). Η ύπαρξη αυτού του οικισμού μπορεί να έλκυσε αρχικά την προσοχή των Αθηναίων στην περιοχή αλλά και να κέντρισε την επιθυμία τους να εγκατασταθούν εκεί. Μετά από κάποιες αποτυχημένες προσπάθειες, οι Αθηναίοι κατάφεραν τελικά το 437/6 π.Χ. να ιδρύσουν μόνιμη αποικία κοντά στην πόλη των Θρακών και να την ονομάσουν Αμφίπολη.[5] Οικιστής ήταν ο Άγνων, ο οποίος χρησιμοποιώντας το εμπορικό λιμάνι των Αθηναίων Ηιών, στις εκβολές του Στρυμόνα

[2] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 260-261.

[3] Meiggs, *Athenian Empire*, pp. 194-196.

[4] Isaac, *The Greek Settlements in Thrace*, pp. 36-37.

[5] Θουκ., IV.102 και Δ.Σ., XII.68 και Schultz, *Aeschinis Orationes,* «Scholia Περί της παραπρεσβείας,» 31, pp. 289-290.

ποταμού, και αφού απώθησε τους Ηδωνούς Θράκες ίδρυσε την Αμφίπολη,[6] βορείως της Ηιόνας. Αργότερα, οι Αμφιπολίτες αποκήρυξαν τον Άγνωνα ως τον θεμελιωτή της πόλεώς τους και τιμούσαν τον Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα ως ιδρυτή της διότι θεωρούσαν ότι αυτός την είχε σώσει από τους Αθηναίους και σκοτώθηκε για αυτήν (δες παρακάτω) αλλά και για να κολακέψουν τους Λακεδαιμόνιους.[7] Ο αρχικός πληθυσμός της Πόλεως προερχόταν από διάφορες Πόλεις με λίγους στο σύνολο Αθηναίους,[8] χωρίς αυτοί οι τελευταίοι να κατέχουν κάποια ιδιαίτερη θέση ή προνόμια στην Πόλη.[9] Υπήρχαν κάτοικοι που είχαν έρθει από την γειτονική Άργιλο[10] και οι οποίοι πιθανότατα είχαν δεχθεί να είναι μόνο πολίτες της Αμφιπόλεως έχοντας αποβάλει τα πολιτικά τους δικαιώματα στην Άργιλο.[11]

Το λιμάνι της Αμφιπόλεως, η Ηιών, έχει την δική του Ιστορία, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με αυτήν της μεγάλης πόλεως στα βόρειά της, παρότι ως οικισμός είχε ιδρυθεί πριν από αυτήν. Η Ηιών (Eion) ήταν εμπορικός λιμένας και βρισκόταν στις εκβολές του Στρυμόνα ποταμού, στην περιοχή της κατοπινής Βυζαντινής Χρυσοπόλεως/Χρυσουπόλεως/Khrysoupolis (ανατολικά του σημερινού Λιμένος Αμφιπόλεως). Μέχρι την ίδρυση της Αμφιπόλεως ήταν πιθανότατα εξαρτώμενη Πόλις[12] αλλά μετά έγινε το λιμάνι της μεγάλης πόλεως.[13] Δεν πρέπει να συγχέεται με την συνονόματή της

---

[6] Θουκ., IV.102.

[7] Θουκ., V.11 και Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*), 21.

[8] Θουκ., IV.106 και Δ.Σ., XII.32.3.

[9] A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, 2nd ed. (Chicago: Ares, 1983), pp. 245-248.

[10] Η Άργιλος (Argilos) ή Άρκιλος βρισκόταν νοτιοδυτικά της Αμφιπόλεως, κοντά στο σημερινό χωριό Νέα Κερδύλια. Η Πόλη αναφέρεται ως αποικία της Άνδρου (Θουκ., IV.103.3) και κρίνοντας από τον αποικισμό των άλλων Πόλεων της Άνδρου (Άκανθος και Στάγιρος) πρέπει να ιδρύθηκε τον Ζ' αιώνα π.Χ. [Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, II:86Ho & 86VA, line n. & 87Hier., line o. (Helm, p. 95 line c)]. Η Άργιλος ήταν μέλος της Συμμαχίας της Δήλου από το 454/3 π.Χ. (PHI Greek Inscriptions, # PH270, IG I³ 259 col. IV.22) μέχρι το 429/8 π.Χ. (PHI Greek Inscriptions, # PH293, IG I³ 282 col. II.9). Για το υπερβολικό ποσό που φαίνεται ότι κατέβαλε το 454/3 π.Χ. υπάρχουν διάφορες απόψεις (Gomme on Thucydides, 3:576 n. 1 και Meiggs, *Athenian Empire*, p. 159 n. 3 και Hornblower on Thucydides, IV.103.4 και Hammond, *History of Macedonia*, 2:ch.III.3). Το 424 π.Χ. αποστάτησε από την Συμμαχία και ακολούθησε τον Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα που επιχειρούσε στην περιοχή εναντίον των Αθηναίων. Σύμφωνα με τους όρους της Ειρήνης του Νικία του 421 π.Χ. (Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 19) θα ήταν αυτόνομη αλλά θα πλήρωνε τον συμμαχικό φόρο. Ως επώνυμος άρχων αναφέρεται ο επιστάτης: «Επί επισστάτου» [PHI Greek Inscriptions, # PH153256, Northern Greece (IG X) Macedonia. SEG 41:555]. Στην νότια πλευρά του λόφου όπου βρισκόταν η Άργιλος έχουν ανασκαφεί οικίες, οι αρχαιότερες από τις οποίες ανάγονται στο μέσο του ΣΤ' αιώνα π.Χ., ενώ στην ανατολική πλευρά νεκροταφείο. Τα αρχαιότερα ευρήματα της θέσεως είναι όστρακα του μέσου του Ζ' αιώνα π.Χ. Η πόλη άνθισε μέχρι την ίδρυση της Αμφιπόλεως το 437 π.Χ., πιθανότατα καταστράφηκε από τον Φίλιππο Β', και εγκαταλείφθηκε τον Γ' αιώνα π.Χ. Στην περιοχή που βρισκόταν η Άργιλος έχουν βρεθεί τμήμα τείχους της Κλασσικής Εποχής με πύλη αλλά και πεντάπλευρο φρούριο του Δ' αιώνα π.Χ. Είναι πιθανόν να έκοψε νομίσματα τον Ε' και τον Δ' αιώνα π.Χ. Δες Hansen & Nielsen, no 554, «Argilos», pp. 820-821. Δες και Benjamin Isaac, *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest* (Leiden: Brill, 1986), pp. 52-54.

[11] Hornblower on Thucydides, IV.103.4.

[12] Hansen & Nielsen, p. 860.

[13] Gomme on Thucydides, I.98.1.

στην Χαλκιδική, η οποία δεν έχει εντοπισθεί. Επιτύμβια στήλη[14] του 500 περίπου π.Χ. σε συνδυασμό με αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν ότι η Πόλη ιδρύθηκε από Πάριους τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Κατά την εκστρατεία του Ξέρξη το 480 π.Χ. η περιοχή του λιμανιού έγινε μία από τις μεγάλες αποθήκες του περσικού στρατού.[15] Ο Πέρσης κυβερνήτης της Βόγης (Boges) αντιστάθηκε με αυτοθυσία στην πολιορκία του Κίμωνα το 476/5 π.Χ. Όταν δεν είχαν πια άλλα τρόφιμα, πέταξε όλο τον χρυσό που είχε από τα τείχη στον Στρυμόνα, έσφαξε την οικογένειά του, τις παλλακίδες, και τους δούλους του και τους έριξε στην φωτιά που άναψε και μετά έπεσε και ο ίδιος.[16] Μετά την κατάληψή της, οι Αθηναίοι εξανδραπόδισαν τους κατοίκους της[17] και δημιούργησαν στην Ηιόνα μια εμπορική, στρατιωτική και τειχισμένη βάση[18] για να διεισδύσουν κατά μήκος και στις γύρω περιοχές του Στρυμόνα. Η σημασία της επιτυχίας του Κίμωνα για τα αθηναϊκά συμφέροντα φαίνεται από το γεγονός ότι έλαβε πολύ μεγάλες τιμές από την Πόλη του.[19] Κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο αλλά ιδίως κατά την πολιορκία της Αμφιπόλεως (424-422 π.Χ.) η Ηιών έπαιξε σημαντικό ρόλο διότι ήλεγχε το στόμιο του ποταμού. Ο Σπαρτιάτης Βρασίδας, όμως, απέτυχε να την καταλάβει[20] και οι Αθηναίοι συνέχισαν να την χρησιμοποιούν ως βάση.[21] Αλλά πιθανότατα το 357 π.Χ., για να μην αφήσουν οι Αθηναίοι να πέσει η πόλη στα χέρια του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας την κατέστρεψαν και έδιωξαν όσους Αμφιπολίτες είχαν εγκατασταθεί εκεί.[22] Στην ακρόπολη της Ηιόνος τα επιφανειακά ευρήματα χρονολογούνται από τον Ζ' μέχρι το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. ενώ έχει βρεθεί και νεκροταφείο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Πιθανολογείται ότι υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος κοντά στην πόλη.[23]

Η Ιστορία της Ηιόνας συνδέθηκε με αυτήν της Αμφιπόλεως από το δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ. Την Αμφίπολη έβαλε στο στόχαστρό του το 424 π.Χ. ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Βρασίδας που είχε φθάσει στην Χαλκιδική για να υπερασπισθεί, κατά την σπαρτιατική διακήρυξη, την αυτονομία των ελληνικών Πόλεων. Αυτή την ίδια πόλη έμελλε να πρέπει να υπερασπίσει και ο Θουκυδίδης ο ιστορικός, ο οποίος περιέγραψε στην Ιστορία του τα γεγονότα εν είδει προσωπικού ημερολογίου. Ήταν ο χειμώνας του 424 π.Χ. και ο Βρασίδας εν μέσω ελαφράς χιόνος βάδισε με τον στρατό του σιγά σιγά από την Χαλκιδική προς την Αμφίπολη. Αν και η πλειοψηφία των Αμφιπολιτών είχε φιλοαθηναϊκά αισθήματα, εκείνος είχε συνεννοηθεί μυστικά να συνεργασθεί με μια μερίδα πολιτών που προέρχονταν από την Άργιλο και είχαν πεισθεί από τις δια-

[14] Δες σε Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8, κείμενο της επιγραφής PHI Greek Inscriptions, # PH152717, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 27:249.

[15] Ηρόδ., VII.25.2.

[16] Ηρόδ., VII.107.

[17] Θουκ., I.98.

[18] Θουκ., IV.107.

[19] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Κίμων», VII-VIII.

[20] Θουκ., IV.106.

[21] Θουκ., V.6.

[22] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 51 = Harpocrationis, λμ. «Ηιόν» [τελευταίο λήμμα στο γράμμα Η].

[23] Δες Hansen & Nielsen, no 630, «Eion», pp. 860-861 και για νομίσματα GCTV, nos 1294-1296, 1:133. Δες και Isaac, *The Greek Settlements in Thrace*, pp. 60-62.

κηρύξεις του Περδίκκα Β' της Μακεδονίας και τις ιδέες των Χαλκιδικών Πόλεων για αυτονόμηση. Ο Σπαρτιάτης είχε, όμως, στόχο να καταλάβει την πόλη. Οι Αργίλιοι είχαν εδώ και πολύ καιρό δείξει ενδιαφέρον για τον έλεγχο της Αμφιπόλεως και για αυτόν τον λόγο οι Αθηναίοι τους υποπτεύονταν για πιθανές αντιαθηναϊκές ενέργειες. Σκοπός των πολιτών της Αργίλου και των εντός Αμφιπόλεως Αργιλίων ήταν να παραδώσουν την Αμφίπολη στους Σπαρτιάτες. Μόλις ο Σπαρτιάτης στρατηγός πλησίασε τον Στρυμόνα, η Άργιλος αποστάτησε από την Αθήνα και οι πολίτες της τον οδήγησαν να περάσει γέφυρα[24] του ποταμού που φυλασσόταν από μικρό απόσπασμα. Η επιχείρηση ήταν εύκολη και ο Σπαρτιάτης έγινε αμέσως κύριος της πέριξ των τειχών «χώρας» της Αμφιπόλεως με αγροτικές ιδιοκτησίες των πολιτών της.[25] Όσους κατοίκους βρήκε στις αγροικίες τους τούς συνέλαβε ενώ άλλοι έτρεξαν να περάσουν την πύλη για να βρεθούν στην ασφάλεια των τειχών της πόλεως.[26] Ήταν τέτοια η σύγχυση των Αμφιπολιτών ώστε εάν ο Βρασίδας έτρεχε εκείνη την ώρα με τον στρατό του προς τα τείχη θα κατελάμβανε την πόλη αμέσως. Οι κάτοικοι δεν περίμεναν ότι θα εξεστράτευε εναντίον τους μέσα στο καταχείμωνο. Εκείνος, όμως, επειδή ήταν σίγουρος για την εσωτερική βοήθεια περίμενε να έλθει η κατάλληλη στιγμή για να τον ειδοποιήσουν. Η εντός της πόλεως βοήθεια προς αυτόν, όμως, δεν ήρθε και έτσι αναγκάσθηκε να στρατοπεδεύσει έξω από τα τείχη. Η φιλοαθηναϊκή μερίδα της Αμφιπόλεως, η οποία αποτελούσε την πλειοψηφία των πολιτών, έστειλε τον Αθηναίο φρούραρχο της πόλεως να ειδοποιήσει τον Θουκυδίδη, τον μετέπειτα ιστορικό του Πελοποννησιακού Πολέμου, ο οποίος είχε διορισθεί ως ένας από τους Αθηναίους στρατηγούς υπεύθυνους για την Θράκη, να έρθει εσπευσμένα στην Αμφίπολη. Ο Θουκυδίδης βρισκόταν στην Θάσο, σε απόσταση μισής μέρας πλου από την Αμφίπολη, και μόλις έλαβε την ειδοποίηση απέπλευσε με επτά πλοία για να προλάβει την παράδοση της Αμφιπόλεως αλλά και να σώσει την Ηιόνα, το λιμάνι. Ο Θουκυδίδης δεν ήταν άγνωστος στην Αμφίπολη. Είχε δικαιώματα εκμεταλλεύσεως μεταλλείων χρυσού στο Παγγαίο Όρος και είχε μεγάλη επιρροή στους πολιτικά και οικονομικά ισχυρούς της περιοχής. Ο Βρασίδας το γνώριζε αυτό και επειδή περίμενε την άφιξή του και φοβόταν ότι ο Αθηναίος εύκολα θα μπορούσε να πείσει τους Αμφιπολίτες να αντισταθούν σθεναρά, τους έκανε αμέσως προτάσεις συνθηκολογήσεως: όσοι Αθηναίοι και άλλοι έμεναν θα διατηρούσαν τις περιουσίες τους και τα δικαιώματά τους ενώ οι υπόλοιποι θα μπορούσαν να φύγουν με τα υπάρχοντά τους εντός πέντε ημερών. Οι όροι φάνηκαν σε όλους τους Αμφιπολίτες τόσο ευνοϊκοί που προτίμησαν να τους δεχθούν και να ανοίξουν αμέσως τις πύλες στον Βρασίδα παρά να περι-

[24] Πρέπει να πρόκειται για την ίδια ξύλινη γέφυρα του 422 π.Χ., η οποία αποκαλύφθηκε με τις ανασκαφές στην Αμφίπολη (δες Hornblower on Thucydides, IV.103.4 και παρακάτω).

[25] Δες Hornblower on Thucydides, IV.103.5.

[26] Ο Pritchett, SAGT III, pp. 302-316, υποστηρίζει ότι τα τείχη της Αμφιπόλεως την εποχή αυτή περιελάμβαναν το νότιο τείχος της ακροπόλεως (δες παρακάτω αλλά και πρβλ. Hornblower on Thucydides, IV.102.3 & 2:321, fig. 2) με κάποιες επεκτάσεις του βόρεια προς τον Στρυμόνα. Συνεπώς, το υποθετικό αυτό τείχος περιέκλειε το μισό περίπου τμήμα της πόλεως που όριζαν τα τείχη του 422 π.Χ. Αλλά πώς είναι δυνατόν να κτισθεί μέσα σε λιγότερο από δύο χρόνια (424-422 π.Χ.) λίθινο τείχος μήκους 3.000-4.000 μ. για να καλύψει και το νοτίως της ακροπόλεως τμήμα της πόλεως; Αντιθέτως, είναι πιο πιθανόν ότι το εξωτερικό τείχος είχε ήδη κτισθεί αλλά δεν έφθανε μέχρι την γέφυρα και το ποτάμι στην βορειοδυτική του πλευρά (δες εκτενή ανάλυση παρακάτω).

μένουν τον Θουκυδίδη. Ο αντικειμενικός σκοπός του Σπαρτιάτη βασιλιά είχε επιτευχθεί με τον καλύτερο για εκείνον τρόπο: είχε καταλάβει την Αμφίπολη αμαχητί. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας έφθασε ο Θουκυδίδης στην Ηιόνα και έμαθε τα θλιβερά για τους Αθηναίους νέα. Σκέφτηκε πως μόλις είχε σώσει το πολύτιμο για τους Αθηναίους λιμάνι της Ηιόνας, γιατί η κατάληψή του θα ήταν η αμέσως επόμενη κίνηση του Βρασίδα. Ο Θουκυδίδης αμέσως φρόντισε για την ασφάλεια της πόλεως και δέχθηκε όσους έφυγαν από την Αμφίπολη ενώ πολύ σύντομα εμφανίσθηκαν και τα πολεμικά του Βρασίδα που ήλπιζε ότι θα μπορούσε να καταλάβουν και το λιμάνι. Η επίθεσή τους, όμως, από θάλασσα και ξηρά αποκρούσθηκε από τις δυνάμεις του Θουκυδίδη. Με την αποχώρηση της φιλοαθηναϊκής μερίδας η Αμφίπολη έμεινε στα χέρια της φιλολακωνικής, όπως δείχνει το γεγονός ότι μετά τον θάνατό του ο Βρασίδα αναγορεύθηκε σε οικιστή της Πόλεως.[27]

Η παράδοση της Αμφιπόλεως το 424 π.Χ. πυροδότησε αλυσιδωτή πτώση τριών γειτονικών πόλεων στους Σπαρτιάτες, μία από τις οποίες ήταν η Μύρκινος, βορείως της Αμφιπόλεως. Στην Αθήνα, οι πολίτες πανικοβλήθηκαν. Οι Σπαρτιάτες είχαν πια στην κατοχή τους την διάβαση του Στρυμόνα και μπορούσαν να ελέγχουν την περιοχή γύρω από το ποτάμι ενώ η μετριοπαθής πολιτική που εφήρμοζε ο Βρασίδας ευνοούσε την αποστασία Πόλεων, πόσω μάλλον όταν διακήρυττε ότι είχε έλθει ως ελευθερωτής. Οι Πόλεις που ήταν σύμμαχες των Αθηναίων άρχισαν να διαπραγματεύονται μαζί του μυστικά διότι πίστευαν ότι η Αθήνα δεν μπορούσε να τις προστατεύσει. «Στην απελπισία τους, οι άνθρωποι συνηθίζουν να εμπιστεύονται αυτό που επιθυμούν και να απορρίπτουν ασυλλόγιστα εκείνο που απεύχονται» (διαχρονική, η διαπίστωση αυτή του Θουκυδίδη). Δεν έβλεπαν την καταστροφή τους που προμηνυόταν αλλά πίστευαν ότι με την αλλαγή συμμάχου θα διασώζονταν.[28] Ο Βρασίδας είχε στρατιωτικές και πολιτικές επιτυχίες στην Χαλκιδική αλλά ο Θουκυδίδης κρίθηκε από τους Αθηναίους ότι ήταν ο υπεύθυνος της ανυπολόγιστης ζημιάς που είχε πάθει η Αθήνα από την πτώση της Αμφιπόλεως και εξορίσθηκε για είκοσι χρόνια.[29] Η τιμωρία του από τους Αθηναίους είχε ως συνέπεια το όφελος της ανθρώπινης σκέψεως και της Ιστορίας στην αιωνιότητα: την συγγραφή της Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου. «Επιβίωσα από τον πόλεμο και όσο αυτός διήρκεσε, λόγω ηλικίας, με ώριμη κρίση, προσπάθησα να κατανοήσω τι ακριβώς έγινε».[30] Προσπάθησε ο Θουκυδίδης, να βρει την αλήθεια, να συγγράψει Ιστορία. Την πρώτη Ιστορία με ιστορική μέθοδο.

Ο Βρασίδας δεν θα μπορούσε να έχει τόσες επιτυχίες στην δυτική Αρχαία Θράκη εάν δεν είχε μέχρι τώρα στο πλευρό του τους Μακεδόνες και τους Χαλκιδείς της περιοχής. Οι Σπαρτιάτες, βέβαια, είχαν αντίθετα συμφέροντα με τον Περδίκκα Β' της Μακεδονίας αλλά ίδια με τους Χαλκιδείς της Αρχαίας Θράκης. Ο κύριος σκοπός των δευτέρων ήταν να αποσπάσουν Πόλεις, σύμμαχες των Αθηναίων. Έτσι, η Χαλκιδική διπλωματία είχε μπει σε κίνηση από τότε που οι Σπαρτιάτες είχαν προσκληθεί από την Ποτείδαια. Χαλκιδείς (της Αρχαίας Θράκης) απεσταλμένοι παρακολουθούσαν τις

[27] Θουκ., IV.103-107.

[28] Θουκ., IV.107-108

[29] Θουκ., V.26.

[30] *Ίδιο*.

δραστηριότητες του στρατού του Βρασίδα από την αρχή της σπαρτιατικής εκστρατείας. Όταν Περδίκκας και Βρασίδας διαφώνησαν ως προς τον ρόλο και τις δικαιοδοσίες του καθενός εναντίον των Πόλεων ήταν πιο εύκολο για τον Σπαρτιάτη να εντάξει Χαλκιδείς της περιοχής στο στρατό του. Με αυτόν τον ενισχυμένο στρατό και με την υποστήριξη του Κοινού των Χαλκιδέων (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 7) έφθασε στην Πόλη Άκανθο (στην ανατολική Χαλκιδική)[31] και μετά την επιτυχημένη για εκείνον έκβαση των συνεννοήσεων με τους πολίτες της κατευθύνθηκε προς την Αμφίπολη, όπως περιγράψαμε παραπάνω. Μετά την παράδοση της Αμφιπόλεως και την αποτυχία του Θουκυδίδη να την εμποδίσει, ο Βρασίδας στράφηκε δυτικά και έφθασε στην Τορώνη, στην νοτιοδυτική ακτή της Σιθωνίας, στην οποία υπήρχε αθηναϊκή φρουρά. Η περίπτωση της Τορώνης είναι η πιο σημαντική και η πιο ενδιαφέρουσα από την πλευρά της εξωτερικής πολιτικής του Χαλκιδικού Κοινού. Η απελευθέρωση των Πόλεων από τους Αθηναίους δεν είχε ως άμεσο αποτέλεσμα και την ένταξη αυτών στο Κοινόν των Χαλκιδέων.[32] Τα γεγονότα στην Τορώνη δείχνουν ότι η Πόλη θεωρούνταν ή όντως ανήκε στο Κοινόν αν και δεν έχουμε ιστορική ένδειξη ότι η πλειοψηφία των πολιτών της επιθυμούσε την ένταξή της. Ο Βρασίδας διακήρυξε στην αθηναϊκή φρουρά ότι η οχυρωμένη θέση της Τορώνης στην οποία είχε καταφύγει «οὔσης Χαλκιδέων».[33] Οι Χαλκιδείς της Αρχαίας Θράκης, λοιπόν, μέσω του Βρασίδα και της απαιτήσεώς του διαμήνυαν ότι η Τορώνη ήταν de jure μέλος του Κοινού τους, δηλαδή επί τη βάσει συμφωνίας. Επίσης, ότι οι Αθηναίοι βρίσκονταν παρανόμως στην Τορώνη, δηλαδή επί εδάφους της Χαλκιδικής συμπολιτείας. Ίσως οι Χαλκιδείς της Αρχαίας Θράκης θεωρούσαν ότι όλες οι Πόλεις στις οποίες κατοικούσαν ομόφυλοί τους έπρεπε να ανήκουν και στο Κοινόν τους. Πάντως οι πολίτες της Τορώνης ήταν χωρισμένοι σε φιλοαθηναϊκή και φιλοχαλκιδική μερίδα.[34] Τελικά, η Τορώνη έπεσε. Ο διπλωματικός ελιγμός του Κοινού ως προς το πού ανήκε η Τορώνη επέτυχε.

Ο φόβος των Χαλκιδέων για το τι μπορεί να συνέβαινε στις Πόλεις τους από τους Αθηναίους επιβεβαιώθηκε με τα γεγονότα του 423-421 π.Χ. στην Σκιώνη, πόλη της Παλλήνης (Χερσόνησος Κασσάνδρας). Η Ιστορία της Σκιώνης (Skione/Scione), η οποία βρισκόταν πολύ κοντά στο σημερινό χωριό Νέα Σκιώνη στην Χερσόνησο της Κασσάνδρας, είναι μέχρις ενός χρονικού σημείου η τυπική μιας Πόλεως αποίκων στην Χαλκιδική. Οι κάτοικοι της Πόλεως ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από Αχαιούς, τα πλοία των οποίων παρέσυρε στην παραθαλάσσια περιοχή της Κασσάνδρας τρικυμία όταν επέστρεφαν από την Τροία.[35] Φαίνεται ότι με αυτόν τον τρόπο ήθελαν να συνδέσουν την Πελλήνη στην Πελοπόννησο (βρισκόταν κάπου στην παράκτια βόρεια Πελοπόννησο από Ξυλόκαστρο μέχρι Αίγιο)[36] με την Παλλήνη (Κασσάνδρα) στην Αρχαία

[31] Θουκ., IV.78-79 & 83-84.

[32] Το 422 π.Χ., ο στρατός των Ακανθίων δεν συμπεριλαμβανόταν στην δύναμη των Χαλκιδικών Πόλεων (Θουκ., IV.124).

[33] Θουκ., IV.114.

[34] Larsen, pp. 65-67.

[35] Θουκ., IV.120.1 και Πολύαινος, VII.47

[36] Pellene, BAGROW, «Map-by-Map Directory,» Map 58 Peloponnesus, p. 899.

Θράκη.[37] Σε νόμισμα της Πόλεως που έχει χρονολογηθεί λίγο μετά το 480 π.Χ. εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή του οικιστή και το όνομά του, ΠΡΩΤΕΣΙΛΑΣ[38] ή Πρωτεσίλαος, ο Θεσσαλός που σκοτώθηκε πρώτος στην Τροία[39] αλλά Αχαιός κατά την ευρύτερη ομηρική ονοματολογία. Η Πόλη έδωσε στρατό και πλοία στον Ξέρξη το 480 π.Χ. αλλά μετά έγινε μέλος της Συμμαχίας της Δήλου. Κατέβαλε συμμαχικό φόρο από το 454/3[40] μέχρι το 429/8 π.Χ.[41] Στον οχυρό λόφο της Σκιώνης έχουν βρεθεί κτίσματα του Ε' και του Δ' αιώνα π.Χ.[42]

Η τραγική μοίρα των κατοίκων της Σκιώνης, όμως, ξετυλίχθηκε αργά-αργά για μήνες και μέσα στην πολεμική σύρραξη Αθηναίων και Λακεδαιμονίων. Το 423 π.Χ., την εποχή περίπου που Αθηναίοι και Σπαρτιάτες συμφώνησαν ανακωχή ενός έτους, οι πολίτες της Σκιώνης διαμήνυσαν στον Βρασίδα ότι αποστάτησαν από την Αθήνα και ήταν έτοιμοι να συμμαχήσουν μαζί του. Επειδή οι Αθηναίοι κατείχαν την Ποτείδαια, στον λαιμό της Χερσονήσου της Κασσάνδρας, ο Βρασίδας έσπευσε δια θαλάσσης στην πόλη μέσα στην νύκτα και παίρνοντας όλες τις προφυλάξεις. Κατά τον πλου προπορευόταν δική του τριήρης ενώ εκείνος ακολουθούσε από μακριά σε βοηθητικό σκάφος, έτσι ώστε σε περίπτωση εχθρικής επιθέσεως να εμπλακεί το πολεμικό και εκείνος να προλάβει να φθάσει στην πόλη. Όταν πια έφθασε, με λόγο του στην εκκλησία του δήμου της Σκιώνης έπεισε τους πολίτες της για τα οφέλη της αποφάσεώς τους ενώ εκείνοι, μεταξύ άλλων, τον στεφάνωσαν με χρυσό στεφάνι ως ελευθερωτή της Ελλάδας. Ο Σπαρτιάτης μετέφερε σιγά-σιγά στρατό στην Σκιώνη για να επιχειρήσει εναντίον της Μένδης και της Ποτείδαιας που κατείχαν οι Αθηναίοι. Πολύ σύντομα, όμως, ήρθαν τα νέα για την πρόταση ανακωχής από τους Αθηναίους και ο Βρασίδας μετέβη μαζί με τον στρατό του στην Τορώνη για τις διαβουλεύσεις. Οι Αθηναίοι επέμεναν ότι η αποστασία της Σκιώνης έγινε δύο ημέρες μετά την πρότασή τους για ανακωχή ενώ οι Σπαρτιάτες την θεωρούσαν σύμμαχό τους. Τότε, οι Αθηναίοι χωρίς να χρονοτριβήσουν αποφάσισαν να εκστρατεύσουν εναντίον της πόλεως για να την τιμωρήσουν. Το κτύπημα, όμως, για τους Αθηναίους ήταν μεγαλύτερο όταν ανακοινώθηκε η αποστασία της Μένδης και η πρόθεση του Βρασίδα να συμμαχήσει μαζί της. Η ανακωχή που είχε συμφωνηθεί προέβλεπε ότι και τα δύο μέρη θα διατηρούσαν τα μέχρι τότε εδάφη τους αλλά φαινόταν ότι παραβιαζόταν και από τις δύο πλευρές: οι Αθηναίοι θεωρούσαν τις αποστασίες ως πράξη αποσχίσεως εδαφών που είχαν υπό τον έλεγχό τους ενώ οι Σπαρτιάτες κατηγορώντας τούς αντιπάλους τους για παραβίαση της ανακωχής υποστήριζαν ότι ήταν δικαίωμά τους να συμμαχήσουν με αντίπαλες Πόλεις, όποτε αυτό τους ήταν συμφέρον. Ο Βρασίδας, πιστός στις υποσχέσεις του, φρόντισε να μεταφερθούν όσα γυναικόπαιδα το επιθυμούσαν από την Σκιώνη και την Μένδη στην Όλυνθο ενώ έστειλε 500 Πελο-

---

[37] Για το όλο ζήτημα δες Hornblower on Thucydides, IV.120.1.

[38] Colin M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins (*London: Methuen, 1976), p. 134 & plate 26, no 470.

[39] Κακριδής, 5:85-86.

[40] PHI Greek Inscriptions, # PH270, IG I³ 259 col.II.9.

[41] PHI Greek Inscriptions, # PH293, IG I³ 282 col.II.12.

[42] Δες Hansen & Nielsen, no 609, «Skione», pp. 842-843 και για νομίσματα GCTV, nos 1285-1286, 1:132.

ποννήσιους οπλίτες και 300 Χαλκιδείς (της Αρχαίας Θράκης) πελταστές για να ενισχύσει την άμυνά τους. Ο Σπαρτιάτης στρατηγός θα έλειπε από την Χαλκιδική διότι έπρεπε να εκστρατεύσει μαζί με τον σύμμαχό του Περδίκκα Β' της Μακεδονίας προς τις λίμνες Πρέσπες. Μέχρι εκείνη την στιγμή δεν είχε εκδηλωθεί κάποια επιθυμία από τις δύο Πόλεις να γίνουν μέλη του Κοινού αλλά η βοήθεια που τους προσέφεραν οι Χαλκιδείς της Αρχαίας Θράκης έδειχνε ότι αυτό αναπόφευκτα θα γινόταν.[43] Όσο έλειπε ο σπαρτιατικός στρατός, οι Αθηναίοι με επικεφαλής τους στρατηγούς Νικία και Νικόστρατο εξεστράτευσαν εναντίον των δύο πόλεων με 50 πολεμικά (τα 10 από την Χίο), 1000 Αθηναίους οπλίτες και 600 τοξότες, 1000 Θράκες μισθοφόρους και πελταστές από τους συμμάχους τους στην Χαλκιδική. Γρήγορα οι Αθηναίοι κατέλαβαν την Μένδη και βάδισαν προς την Σκιώνη. Άρχισαν την πολιορκία της πόλεως με περιτείχισή της έτσι ώστε να την αποκλείσουν τελείως. Η πολιορκία διήρκεσε για μήνες και ο Αριστοφάνης το διακωμώδησε στις Σφήκες που διδάχθηκαν το 422 π.Χ.: «Καλύτερα φρουρός στην Σκιώνη παρά να φυλάω τον πατέρα αυτουνού [που εξαφανίζεται]».[44] Το 421 π.Χ., όμως, υπεγράφη η Ειρήνη του Νικία μεταξύ Σπαρτιατών και Αθηναίων. Σύμφωνα με τους όρους της, οι Αθηναίοι θα έλυναν μεν την πολιορκία και θα επέτρεπαν στους Πελοποννήσιους που ήταν εκεί να φύγουν ανενόχλητοι αλλά θα αποφάσιζαν μόνοι τους για την τύχη της πόλεως.[45] Οι Σκιωναίοι παραδόθηκαν και όταν οι Αθηναίοι μπήκαν στην πόλη σκότωσαν όλους τους άνδρες, εξανδραπόδισαν όσα γυναικόπαιδα είχαν μείνει στην πόλη και παρέδωσαν την γη στους Πλαταιείς για να την χρησιμοποιήσουν.[46] Η επικράτηση του ισχυροτέρου ήταν απόλυτη και καταστροφική για τον αμυνόμενο.

Συνέβησαν, όμως, και δύο ακόμη σημαντικά γεγονότα πριν την Ειρήνη του 421 π.Χ. και γύρω από την ανακωχή του 423 π.Χ. Σπαρτιάτες και Αθηναίοι ή καλύτερα Βρασίδας και Κλέων αναμετρήθηκαν στην σημαντική μάχη του 422 π.Χ. για την Αμφίπολη ενώ οι Αθηναίοι απέκτησαν τον πλήρη έλεγχο της Δήλου. Συνοπτικά, λίγα χρόνια πριν το 422 π.Χ., στην Αθήνα, ο Κλέων είχε αντικαταστήσει τον Περικλή στο πηδάλιο των δημοκρατικών αλλά οι ιστορικοί τον έχουν χαρακτηρίσει ως φιλοπόλεμο και δημαγωγό. Είχε γίνει γνωστός στην Αθήνα για την σκληρή του στάση εναντίον των Λακεδαιμονίων κατά τις διαπραγματεύσεις για την Πύλο το 425 π.Χ. Επικεφαλής αθηναϊκού αποσπάσματος ενώθηκε με τις δυνάμεις που βρίσκονταν επί τόπου στην Πύλο και κατάφερε να νικήσει τους Σπαρτιάτες σε αποφασιστική μάχη. Οι Αθηναίοι τίμησαν και τον ίδιο προσωπικά και τις απόψεις του, δηλαδή την αύξηση του συμμαχικού φόρου έτσι ώστε η Αθήνα να διαθέτει τα απαιτούμενα κεφάλαια για βάσεις εκτός Αθηνών και πολεμικές επιχειρήσεις. Τελικός του στόχος ήταν να υποτάξει τους Λακεδαιμονίους και οποιαδήποτε άλλη Πόλη εμπόδιζε την Αθήνα στην ηγεμονική κυριαρχία της. Υπό την ισχυρή πολιτική του επίδραση, οι αθηναϊκές πολεμικές επιχειρήσεις άρχισαν με αποστολές σε διάφορα σημεία στα παράλια της Πελοποννήσου. Στο γεγονός αυτό αντέδρα-

[43] Larsen, p. 68.

[44] Αριστοφάνης, *Σφήκες*, 210.

[45] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 19.

[46] Θουκ., IV.107-123 & 129-130 & V.32 και Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 109 και Δ.Σ., XII.72.1.

σαν οι Σπαρτιάτες με δικές τους στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Χαλκιδική, εκεί όπου οι Αθηναίοι είχαν σημαντικά οικονομικά συμφέροντα. Έτσι επήλθε και η συμμαχία Σπαρτιατών και Μακεδόνων, Βρασίδα και Περδίκκα Β', στην περιοχή και η πολεμική σύγκρουση με τους Αθηναίους,[47] η οποία κατέληξε στην ενός έτους ανακωχή του 423 π.Χ. Ο πόλεμος στα πόδια του Κοινού των Χαλκιδέων ήταν συνεχής και το αποτέλεσμά του θα επηρέαζε και τις τύχες των Πόλεών τους.

Εν τω μεταξύ, οι Αθηναίοι είχαν επέμβει στην Δήλο. Λίγο πριν λήξει η ανακωχή του 423 π.Χ μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών, οι Αθηναίοι εξεδίωξαν τους κατοίκους της Δήλου από το νησί τους με την δικαιολογία ότι είχαν υποστεί ατελή καθαρμό. Φαίνεται ότι ένας από τους λόγους για τους οποίους είχαν αποφασίσει να πάρουν τον πλήρη έλεγχο του ιερού νησιού ήδη από το 426/5 π.Χ. ήταν η σπαρτιατική προσκόλληση στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς.[48] Όταν οι Σπαρτιάτες έπρεπε να αποφασίσουν για τον πόλεμο με την Αθήνα το 432 π.Χ. ζήτησαν χρησμό από το μαντείο των Δελφών για να μάθουν τι έπρεπε να κάνουν. Διέδωσαν, λοιπόν, ότι το μαντείο τούς απάντησε πως εάν μάχονταν με όλες τους τις δυνάμεις θα νικούσαν και ότι ο Απόλλων τούς διαβεβαίωσε πώς θα τους βοηθούσε ακόμη και εάν δεν τον επικαλούνταν.[49] Η ψυχολογική επιρροή που μπορούσε να ασκήσει μια τέτοια φήμη ανάμεσα στις άλλες ελληνικές Πόλεις και να τις επηρεάσει ως προς την επιλογή συμμάχου ήταν μεγάλη. Συνεπώς, οι Αθηναίοι γνώριζαν πια πως δεν μπορούσαν να υπολογίζουν στην θρησκευτική βοήθεια των Δελφών και στράφηκαν το 426/5 π.Χ. προς τον άλλον διάσημο τόπο λατρείας στον ελλαδικό χώρο, στην Δήλο. Η απόφαση αυτή, όμως, μπορεί να είχε και πολιτικό χαρακτήρα, να δείξουν δηλαδή στις άλλες Πόλεις ότι παρέμεναν μια στρατιωτικά ισχυρή, οικονομικά εύρωστη και θρησκευτικά προσηλωμένη στους μεγάλους θεούς Πόλη, υπονοώντας βέβαια και την εύνοια των τελευταίων. Η επιλογή της Δήλου από τους Αθηναίους δεν ήταν φυσικά καθόλου τυχαία.

Στο τέλος του 423 π.Χ., λοιπόν, οι σχέσεις Αθηναίων και Σπαρτιατών στην Χαλκιδική ήταν ιδιαίτερα τεταμένες και η ατμόσφαιρα μύριζε σύγκρουση. Η κύρια αμφισβητούμενη πόλη, βέβαια, ήταν η Αμφίπολη, το κλειδί της δυτικής Αρχαίας Θράκης, κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα ποταμού. Οι Σπαρτιάτες την κατείχαν αλλά οι Αθηναίοι την ποθούσαν σφόδρα.

[47] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 275-277.
[48] Meiggs, *Athenian Empire*, p. 300.
[49] Θουκ., Ι.118.3.

(2) Η Μάχη της Αμφιπόλεως το 422 π.Χ.

Οι μεγάλοι πρωταγωνιστές της μάχης της Αμφιπόλεως το 422 π.Χ. υπήρξαν ο Σπαρτιάτης Βρασίδας και ο Αθηναίος Κλέων. Έχει υποστηριχθεί ότι και οι Αθηναίοι αλλά και οι Σπαρτιάτες επεδίωξαν το 423 π.Χ. την ανακωχή ως μικρή διακοπή των επιχειρήσεων για να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και όχι για να εξεύρουν βιώσιμη λύση στην Χαλκιδική. Οι Σπαρτιάτες είχαν δώσει το ελεύθερο στον Βρασίδα να πράξει κατά βούλησιν σε ό,τι αφορούσε στην εμπλοκή άλλων Πόλεων στην σύγκρουση και παρά το γεγονός ότι πρέπει τελικά να ενημερώθηκαν για τις κινήσεις του στην Σκιώνη δεν στράφηκαν εναντίον του. Αυτό το γεγονός πρέπει να έκανε τους Αθηναίους να εκμανούν. Ήταν εύκολο να πιστέψουν πως η ανακωχή ουσιαστικά έδινε χρόνο στον Βρασίδα να προετοιμασθεί καλύτερα για να κερδίσει περισσότερες Πόλεις και έτσι η Σπάρτη να έχει διπλωματικό πλεονέκτημα όταν έφθανε η ώρα της ειρήνης. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, που έβλεπαν τα συμφέροντά τους στην Χαλκιδική να βρίσκονται σε κίνδυνο δεν μπορούσαν παρά να είναι έτοιμοι να χρηματοδοτήσουν μια μεγάλη στρατιωτική επιχείρηση για να επανακτήσουν τις χαμένες στους Σπαρτιάτες Πόλεις. Ήταν εύκολο, συνεπώς, να τους πείσει ο Κλέων να χρηματοδοτήσουν γενναία την εκστρατεία στην Χαλκιδική.[50]

Όταν έληξε, λοιπόν, το 422 π.Χ. η ανακωχή που είχαν συμφωνήσει για ένα έτος Σπαρτιάτες και Αθηναίοι, ο Κλέων ανέλαβε στρατιωτική δράση. Εξελέγη στρατηγός για το έτος 422/1 π.Χ. με την θέλησή του και εστάλη από την Αθήνα εναντίον του Βρασίδα. Αν και δεν αναφέρονται άλλοι στρατηγοί μαζί του σε αυτή την εκστρατεία και εκείνος δεν ήταν ο πιο έμπειρος Αθηναίος στρατηγός, υποθέτουμε, αν και δεν είναι καθόλου βέβαιο, ότι είχε και άλλους στρατηγούς μαζί του.[51] Εκείνος, όμως, ήταν ο επικεφαλής στόλου 30 πολεμικών, 1200 Αθηναίων οπλιτών,[52] 300 ιππέων και πολλών συμμάχων,[53] οι οποίοι υπολογίζονται σε 2000-3000,[54] έτσι ώστε ο στρατός του αποτελούσε

[50] Kagan, *The Archidamian War*, p. 317.
[51] Kagan, *The Archidamian War*, pp. 317-318.
[52] Gomme on Thucydides, V.8.2 και Hornblower on Thucydides, V.8.2.
[53] Θουκ., V.1.
[54] Busolt, BuGG, 3.2:1175.

ένα σύνολο 4000 περίπου ανδρών.[55] Ο στρατός αυτός δεν ήταν επαρκής για να αντιμετωπίσει τον στρατό του Βρασίδα, εάν λάβουμε υπόψιν τις αντίπαλες δυνάμεις. Ο Σπαρτιάτης στρατηγός διέθετε 2000 οπλίτες, εκ των οποίων μάλλον 1000 Πελοποννήσιους (είλωτες και εθελοντές)[56] και 1000 Χαλκιδείς από την Αρχαία Θράκη, 300 ιππείς, πιθανόν Χαλκιδείς από την Αρχαία Θράκη, αλλά και 1000 πελταστές από την Χαλκιδική μαζί με άλλους που βρίσκονταν στην Αμφίπολη.[57] Είχε καλέσει και ενισχύσεις, 1500 μισθοφόρους Θράκες μαζί με όλη την δύναμη των Ηδωνών Θρακών που ήταν ιππείς και πελταστές[58] αλλά αυτοί μπορεί και να μην ήρθαν. Επίσης, ο Βρασίδας είχε μεν το πλεονέκτημα ότι γνώριζε ήδη την περιοχή όπου επιχειρούσε αλλά, από την άλλη πλευρά, ο οπλισμός των Αθηναίων και η φήμη των οπλιτών τους δεν ήταν αμελητέες. Βέβαια, ο Κλέων περίμενε ότι μάλλον ο Περδίκκας Β' της Μακεδονίας, ο ποίος είχε αλλάξει στρατόπεδο, και σύμμαχοι των Αθηναίων στην Θράκη θα ενίσχυαν τον στρατό του.[59]

Το 422 π.Χ., ο Κλέων έπλευσε πρώτα στην Σκιώνη (πλησίον σημερ. Νέας Σκιώνης Κασσάνδρας), η οποία βρισκόταν ακόμη υπό την πολιορκία των Αθηναίων (δες παραπάνω), και παρέλαβε μερικούς ακόμη οπλίτες. Κατόπιν, έφθασε στον Κωφό λιμένα, δίπλα στην Τορώνη, στο νοτιοδυτικό άκρο της Σιθωνίας. Όταν τον ενημέρωσαν ότι ο Βρασίδας δεν ήταν στην πόλη και η φρουρά της ήταν μικρή, την κατέλαβε εύκολα με εξαιρετική στρατηγική και επιτιθέμενος από δύο πλευρές, με τους στρατιώτες του και τον στόλο του, ενώ ο Σπαρτιάτης στρατηγός δεν πρόλαβε να επιστρέψει με τον στρατό του. Η ανεξήγητη απουσία του Βρασίδα από την κύρια βάση του, την Τορώνη, μπορεί μόνο να ερμηνευθεί εάν εικάσουμε ότι περίμενε από τους Αθηναίους την ενίσχυση της πολιορκίας στην Σκιώνη και όχι επίθεση στην Τορώνη.[60] Ίσως αυτή η επιτυχία του Κλέωνα έκανε αργότερα τον Βρασίδα πολύ διστακτικό να τον αντιμετωπίσει σε μάχη εκ παρατάξεως στην Αμφίπολη. Μετά την κατάληψη της Τορώνης, οι Αθηναίοι συγκέντρωσαν τα γυναικόπαιδα για να πουληθούν ως σκλάβοι, ίσως επί τόπου για να αγορασθούν από συγγενείς και φίλους,[61] ενώ έστειλαν 700 άνδρες αιχμαλώτους πίσω στην Αθήνα. Αργότερα και σύμφωνα με τους όρους της Ειρήνης του Νικία,[62] οι Πελοποννήσιοι αιχμάλωτοι απελευθερώθηκαν ενώ άλλοι ανταλλάχθηκαν άνδρα προς άνδρα με Αθηναίους αιχμαλώτους στην Όλυνθο, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς βρέθηκαν εκεί.[63] Οι πληροφορίες αυτές είναι πολύ ενδιαφέρουσες διότι έτσι γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβαινε σε μία Πόλη που ηττάτο και ιδίως όταν παραδινόταν μετά από πολιορκία. Αφού άφησε φρουρά στην Τορώνη, ο Αθηναίος στρατηγός έπλευσε προς την Αμφίπολη.[64]

---

[55] SAGT I, p. 44.
[56] Gomme on Thucydides, V.8.2.
[57] Ή ήταν Αμφιπολίτες (Gomme on Thucydides, V.6.4).
[58] Θουκ., V. 6 και Busolt, BuGG, 3.2:1175.
[59] Θουκ., V. 6 και Kagan, *The Archidamian War*, p. 319.
[60] Kagan, *The Archidamian War*, p. 319.
[61] Gomme on Thucydides, V.3.4.
[62] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 19.
[63] Hornblower on Thucydides, V.3.4.
[64] Θουκ., V.1-3.

Ο Κλέων κατέπλευσε στην Ηιόνα, στο αθηναϊκό λιμάνι, και άρχισε τις επιχειρήσεις στην γύρω περιοχή. Απέτυχε να καταλάβει τα Στάγειρα στην ανατολική Χαλκιδική αλλά τα κατάφερε με την Γαληψό, στην Σιθωνία. Η άποψη ότι την εποχή αυτή (422/1 π.Χ.) φαίνονται στους φορολογικούς πίνακες της Συμμαχίας της Δήλου περισσότερες Πόλεις της περιοχής να έχουν καταβάλει φόρο δεν νομίζουμε ότι αποτελεί επαρκές στοιχείο για να αποδεχθούμε συμμαχία πολλών Πόλεων με τους Αθηναίους εξαιτίας της δραστηριότητας του Κλέωνα.[65] Εν πάση περιπτώσει, ο Αθηναίος στρατηγός θεώρησε πως έπρεπε να ενισχύσει τον στρατό του και ζήτησε από τον Περδίκκα Β' της Μακεδονίας να έρθει με τους άνδρες του να τον βοηθήσει, όπως όριζε η συμφωνία του με τους Αθηναίους,[66] αλλά και από τους Θράκες να του στείλουν όσους πολεμιστές μπορούσαν. Όμως, δεν πρέπει να ήρθε κανένας από τους δύο. Όταν έμαθε ο Βρασίδας για την άφιξη του Κλέωνα, ήρθε με δικές του δυνάμεις και στρατοπέδευσε στον Κερδύλιο λόφο, στην δυτική πλευρά του ποταμού Στρυμόνα αλλά κοντά στην πόλη. Ο λόφος αυτός βρισκόταν νοτιοδυτικά της Αμφιπόλεως και ταυτίζεται σήμερα με το Ύψωμα 339 (υψόμετρο 339 μ.).[67] Από εκεί μπορούσε να ελέγχει όλη την περιοχή και ιδίως τον στρατό του Αθηναίου στρατηγού στα νότια αλλά και να φυλάει την γέφυρα του ποταμού που τον συνέδεε με την Αμφίπολη. Οι Αθηναίοι ήταν στην Ηιόνα και περίμεναν νωχελικά. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Κλέων περίμενε τις ενισχύσεις του, τους Μακεδόνες και τους Θράκες, να επιτεθούν στον στρατό του Βρασίδα στον Κερδύλιο λόφο ενώ εκείνος θα εμπόδιζε τον εχθρό του να περάσει την γέφυρα και έτσι να τον νικήσει χωρίς τακτική μάχη. Είναι πιθανόν να είχε αυτή την σκέψη ο Κλέων στο μυαλό του διότι κάτι παρόμοιο είχε εφαρμοσθεί στην Πύλο αλλά σε σχέδιο του στρατηγού Δημοσθένη.[68] Η αδράνεια, όμως, στην οποία είχε περιπέσει ο αθηναϊκός στρατός άρχισε να επηρεάζει τους οπλίτες, οι οποίοι κατηγορούσαν τον στρατηγό τους ότι τους είχε μεταφέρει εκεί από την Αθήνα αλλά έμεναν άπραγοι.[69] Ίσως το λιμάνι είχε βελτιωθεί ως ναυτική βάση από τότε που κατάφερε να το σώσει ο Θουκυδίδης ως στρατηγός από τον Βρασίδα αλλά να μην ήταν κατάλληλος χώρος για να φιλοξενήσει 4000 περίπου στρατιώτες.[70] Εκείνος, όταν αντελήφθη τους γογγυσμούς τους εφήρμοσε την ιδέα[71] που είχε χρησιμοποιηθεί όταν ήταν μαζί με τον στρατηγό Δημοσθένη) στην Πύλο.[72] Δεν περίμε-

[65] Συμφωνούμε με την επιχειρηματολογία της Barbara Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign: Aims and Results,» *Historia* 40 (1991), pp. 176-179 με βιβλιογραφία υπέρ και κατά αλλά δες και αντίθετη γνώμη σε Kagan, *The Archidamian War*, p. 319.

[66] Θουκ., IV.132.

[67] Εμφαίνεται καλύτερα στο Nicholas Jones, «The Topography and Strategy of the Battle of Amphipolis in 422 B.C.,» *California Studies in Classical Antiquity* 10 (1977), map on p. 78. Πρόκειται για την θέση Γκραδίστος/Γκραντίστος/Γκραντίσκος (Ευστράτιος Πελεκίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αμφιπόλει,» ΠΑΕ έτους 1920, χάρτης σ. 81 & 93), ανατολικά του παλαιού χωριού Άνω Κερδύλλιον (πρώην Άνω Κρούσοβον), Δήμου Αμφιπόλεως, Νομού Σερρών.

[68] Busolt, BuGG, 3.2:1178 αλλά δες και Gomme on Thucydides, V.7.3.

[69] Για την αντίδραση αυτή των στρατιωτών μπορεί να έφταιγε και η ακαταλληλότητα της Ηιόνας ως βάσεως για τόσους πολλούς στρατιώτες (Gomme on Thucydides, V.6.1).

[70] Gomme on Thucydides, V.6.1.

[71] Hornblower on Thucydides, V.7.3.

[72] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 277.

νε ότι επρόκειτο να συναφθεί μεγάλη μάχη και έτσι τέθηκε επικεφαλής του στρατού του και βάδισε για περίπου 7 χλμ.[73] βόρεια για να στρατοπεδεύσει κοντύτερα στην Αμφίπολη λέγοντας πως το έκανε για αναγνώριση της περιοχής. Έτσι και αλλιώς, έπρεπε να γίνει χωροταξική αναγνώριση στην Αμφίπολη πριν αρχίσει η πολιορκία της.[74] Το σχέδιό του ήταν να περιμένει τις ενισχύσεις για να περικυκλώσει την πόλη και να αναγκάσει τους κατοίκους σε συνθηκολόγηση. Διάλεξε ένα ύψωμα[75] από όπου μπορούσε να βλέπει το έλος που σχημάτιζε ο ποταμός βόρεια της πόλεως αλλά και την πόλη ολόκληρη με τα τείχη της που υψώνονταν μέσα στον περιβάλλοντα χώρο. Επειδή δεν φαινόταν κανένας, ούτε στα τείχη ούτε στις κλειστές πύλες, σκέφθηκε πως δεν επρόκειτο να συναφθεί μάχη εκ παρατάξεως και άρα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να μετακινηθεί σε άλλο σημείο χωρίς πρόβλημα. Μάλιστα, θεωρούσε ότι έπρεπε να είχε φέρει πολιορκητικές μηχανές (πολιορκητικούς κριούς και κλίμακες)[76] για να καταλάβει εύκολα μια πόλη που δεν φαινόταν να έχει υπερασπιστές.[77] Όντως, ο Κλέων πρέπει να αναρωτήθηκε για μία στιγμή μήπως ο Σπαρτιάτης είχε τελικά φύγει με τον στρατό του από την πόλη. Ο Βρασίδας, από την άλλη πλευρά, είχε κλειστεί μέσα στα τείχη της Αμφιπόλεως φοβούμενος να αντιπαρατεθεί με τον αντίπαλο στρατό διότι εγνώριζε ότι οι στρατιώτες του αν και αριθμητικά περίπου ίσοι με τους αντιπάλους τους ήταν υποδεέστεροι των Αθηναίων ως προς το αξιόμαχον τους. Είχε μάλλον διδαχθεί από την πρόσφατη εμπειρία του στην Τορώνη, όπου πρέπει να αιφνιδιάσθηκε από την εύκολα επιτυχή κατάληψή της από τον Κλέωνα. Γνώριζε, επίσης, ότι δεν επρόκειτο να έρθουν ενισχύσεις από την Σπάρτη ούτε να τον βοηθήσουν οι Μακεδόνες, οι οποίοι είχαν πια συμμαχήσει με τους Αθηναίους, ενώ του τελείωναν προμήθειες και χρήματα. Μάλιστα, φοβόταν ότι εάν έφθαναν ενισχύσεις στον Κλέωνα, η αντιμετώπιση των Αθηναίων θα ήταν πολύ δύσκολη έως ακατόρθωτη.[78] Έπρεπε, συνεπώς, να μην αφήσει τους εχθρούς του να αντιληφθούν την κατάσταση του στρατού του πριν τους επιτεθεί. Η μόνη λύση, σκέφθηκε, ήταν ένας αιφνιδιασμός με 150 επίλεκτους οπλίτες, με τον οποίον θα έβρισκε απροετοίμαστους τους Αθηναίους για μάχη και χωρίς τις ενισχύσεις τους.[79] Μπορεί ο αριθμός των επιλέκτων να φαίνεται πολύ μικρός για να αντιμετωπίσουν την αθηναϊκή δύναμη[80] αλλά ο σκοπός τους ήταν μόνο ο αντιπερισπασμός και όχι η τακτική μάχη. Να τραβήξουν, δηλαδή, την προσοχή των Αθηναίων και του Κλέωνα και να τους αποδιοργανώσουν μέχρι ο στρατηγός Κλεαρίδας να πέσει επάνω τους με τον όγκο του σπαρτιατικού στρατού.

---

[73] SAGT I, p. 43.

[74] Kagan, *The Archidamian War*, p. 325.

[75] Πρέπει να πρόκειται για το Ύψωμα 133 (υψόμετρο 133 μ.), βορειοανατολικά της Αμφιπόλεως. Δες Jones, «Amphipolis», map on p. 78 and Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» map on p. 190. Δες και Gomme on Thucydides, V.7.4.

[76] Gomme on Thucydides, V.7.5 και Hornblower on Thucydides, V.7.5.

[77] Μήπως ο Θουκυδίδης ειρωνεύεται τις σκέψεις του Κλέωνα επειδή ο δεύτερος γνώριζε ότι ο Βρασίδας βρισκόταν εκεί; (Hornblower on Thucydides, V.7.5).

[78] Kagan, *The Archidamian War*, p. 326.

[79] Θουκ., V.6-8.

[80] Ο Gomme on Thucydides, V.8.4 («I suspect the figure») πιστεύει ότι πρόκειται για λανθασμένο αριθμό στους κώδικες αλλά δεν χρειάζεται να είναι έτσι.

Μίλησε, λοιπόν, ο Βρασίδας στους οπλίτες του εκθειάζοντας την πολεμική αρετή των Δωριέων έναντι των Ιώνων. Τους εξήγησε ότι οι Αθηναίοι είχαν έρθει σε εκείνο το ύψωμα μόνο για να παρατηρήσουν, δεν περίμεναν επίθεση διότι είχαν υποτιμήσει τις δυνατότητες των αντιπάλους τους, και εκείνος επρόκειτο να θέσει σε εφαρμογή ένα σχέδιο αιφνιδιασμού. Επρόκειτο να επιτεθεί με τους επίλεκτους άνδρες του στο κέντρο του αθηναϊκού στρατού ενώ εκείνος θα αποχωρούσε. Μόλις το σπαρτιατικό απόσπασμα ερχόταν σε επαφή με τους Αθηναίους, ο Κλεαρίδας θα άνοιγε τελείως την βορειοανατολική πύλη (Θρακικές Πύλες) της Αμφιπόλεως και θα επετίθετο με τον υπόλοιπο στρατό στο στράτευμα του Κλέωνα ελπίζοντας πως θα προκαλούσε πανικό. Οι Αθηναίοι θα ξαφνιάζονταν με την επίθεση του αποσπάσματος αλλά σύμφωνα με την στρατηγική τακτική, συνέχισε ο Βρασίδας, θα καταλαμβάνονταν και από πανικό βλέποντας ότι ο επιτιθέμενος στρατός ήταν πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που μόλις αντιμετώπιζαν. Υπενθύμισε, μάλιστα, στους συμμάχους του ότι οι αρετές του καλού στρατιώτη ήταν αποφασιστικότητα, προθυμία και ανδρεία, πειθαρχία,[81] και ότι εκείνος θα τις εφήρμοζε πρώτος στην μάχη.[82]

Οι παρατηρητές, όμως, του Κλέωνα σύντομα αντελήφθησαν τις εντός της Αμφιπόλεως κινήσεις των εχθρών. Είχαν δει την είσοδο του σπαρτιατικού στρατού στην πόλη, την θυσία που είχε προσφέρει ο Βρασίδας στην Αθηνά,[83] και τις στρατιωτικές ετοιμασίες, διότι φαινόταν το εσωτερικό της πόλεως από τον λόφο που βρίσκονταν οι Αθηναίοι αλλά και τα πολλά πόδια των στρατιωτών και των αλόγων πίσω από την βορειοανατολική πύλη («Θρακίας πύλας»).[84] Η αναγνώριση του εχθρού είχε γίνει και ο Κλέων είχε ενημερωθεί και είχε και ο ίδιος διαπιστώσει τι συνέβαινε κατεβαίνοντας μέχρι την πύλη της Αμφιπόλεως[85] αλλά ο Αθηναίος στρατηγός ακόμη πίστευε ότι μπορούσε εύκολα και γρήγορα να οπισθοχωρήσει.[86] Προφανώς, είχε την εντύπωση, και είχε δίκιο, ότι είτε η πόλη δεν διέθετε τον απαιτούμενο αριθμό μαχητών για να τον αντιμετωπίσει είτε αυτοί είχαν φοβηθεί στην θέα του αθηναϊκού στρατού και ουσιαστικά κρύβονταν. Δεν μπορούσε μεν να είναι βέβαιος για την αντίληψή του αυτή αλλά και δεν ήταν δυνατόν να υποθέσει τον αιφνιδιασμό. Με αυτή την σκέψη, έδωσε αμέσως εντολή αναχωρήσεως και οπισθοχωρήσεως στην Ηιόνα διότι δεν ήθελε να επιδιώξει μία μάχη εκ παρατάξεως πριν έρθουν οι ενισχύσεις που ανέμενε. Ενώ είχε ξεκινήσει η αριστερή πλευρά της παρατάξεως, η οποία πρέπει να βρισκόταν και σε μικρή απόσταση από την απέναντί της πύλη και τα τείχη,[87] και παρατηρώντας καθυστέρηση της πορείας, ο Κλέων έδωσε εντολή ταχείας κινήσεως του δεξιού κέρατος προς τον Νότον εκ-

---

[81] «τοῦ καλῶς πολεμεῖν, τὸ ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι, καὶ τὸ τοῖς ἄρχουσι πείθεσθαι», Θουκ., V.9.9.

[82] Θουκ., V.9.

[83] Δεν ήταν θυσία πριν από μάχη (Hornblower on Thucydides, V.10.2).

[84] Θουκ., V.10.7. Φυσικά και κάποιοι στρατιώτες που είχαν προωθηθεί κοντά στα τείχη για αναγνώριση θα έφθασαν και πολύ κοντά στην κλειστή πύλη με το κενό διάστημα από το έδαφος για να μπορούν να δουν τα πόδια των στρατιωτών και των άλογων από πίσω της (Gomme on Thucydides, V.10.2). Δες και SAGT I, p. 42.

[85] Gomme on Thucydides, V.10.2.

[86] Δες αντίθετη άποψη σε Gomme on Thucydides, V.7.5.

[87] Gomme on Thucydides, V.10.2.

θέτοντας, όμως, την δεξιά πλευρά των στρατιωτών του μια που η αριστερή προφυλασσόταν από τις ασπίδες τους. Ο Βρασίδας που αντελήφθη ότι οι στρατιώτες έφευγαν και δεν ήταν έτοιμοι για να πολεμήσουν έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιό του. Βγήκε με το επίλεκτο τμήμα του από τα τείχη και έτρεξε να επιτεθεί στους ανυποψίαστους Αθηναίους, οι οποίοι ήταν και τρομαγμένοι και έκπληκτοι με το θάρρος των αντιπάλων τους. Μετά την επαφή του με τους εχθρούς ακολούθησε ο υπόλοιπος στρατός υπό τον Κλεαρίδα, ο οποίος έπεσε επάνω στον αθηναϊκό στρατό. Το αριστερό κέρας το οποίο προπορευόταν και δέχθηκε την επίθεση του Βρασίδα του ίδιου αποσπάσθηκε από το κυρίως σώμα του στρατού και τράπηκε σε φυγή και έτσι εκείνος στράφηκε προς το δεξιό κέρας των αντιπάλων του. Αλλά ενώ είχε μόλις αρχίσει την επίθεσή του, ο Σπαρτιάτης στρατηγός τραυματίσθηκε και έπεσε. Οι στρατιώτες του τον μετέφεραν αμέσως στην πόλη πριν οι Αθηναίοι καταλάβουν τον τραυματισμό του. Στην αρχή της μάχης, ο Κλέων προσπάθησε να φύγει αλλά τον πρόλαβε ένας πελταστής των σπαρτιατικού στρατού και τον σκότωσε. Οι οπλίτες του, όμως, αντιστάθηκαν μέχρι που περικυκλώθηκαν από το αντίπαλο ιππικό και τους πελταστές, δέχθηκαν βροχή ακοντίων και αναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης. Οι ιππείς και οι πελταστές άρχισαν να τους κυνηγούν και να σκοτώνουν όποιον προλάβαιναν και έτσι όσοι σώθηκαν περιπλανήθηκαν στα γειτονικά βουνά μέχρι να καταφέρουν μέσω αυτών να φθάσουν τελικά στην Ηιόνα. Ο Βρασίδας έμαθε για την νίκη του στρατού του πριν εκπνεύσει ενώ οι στρατιώτες του πήραν τα όπλα των εχθρών τους που είχαν σκοτωθεί και έστησαν τρόπαιο νίκης.[88]

Στην μάχη της Αμφιπόλεως του 422 π.Χ. σκοτώθηκαν και οι δύο στρατηγοί των αντιπάλων δυνάμεων, πράγμα που δίνει την δυνατότητα στους ιστορικούς να κρίνουν και τους δύο για τα στρατιωτικά τους επιτεύγματα μέχρι την στιγμή της πτώσεώς τους και όχι επηρεασμένοι από άλλες κατοπινές νίκες ή ήττες τους. Ο Θουκυδίδης, όπως το συνηθίζει, δεν κάνει καμία αξιολογική κρίση για τον Κλέωνα πέρα από την αναφορά του ότι επειδή έτσι και αλλιώς ο Αθηναίος δεν ήθελε να πολεμήσει την δεδομένη στιγμή προσπάθησε να γλυτώσει ο ίδιος «εὐθὺς φεύγων». Εμείς δεν θα ασχοληθούμε με την προηγούμενη εμπλοκή του Κλέωνα στο ζήτημα της Μυτιλήνης ούτε με την δράση του στην Πύλο, παρά την επικρατούσα άποψη ότι όλα τα γεγονότα δείχνουν τον χαρακτήρα ενός ανδρός, διότι αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η δραστηριότητα του και όλα τα σχετικά με αυτή την εκστρατεία από την στιγμή που απέπλευσε από την Αθήνα με προορισμό την Αρχαία Θράκη. Όντως, ήταν πρόταση του Κλέωνα στην εκκλησία του δήμου η εκστρατεία στην Χαλκιδική αλλά και να τεθεί ο ίδιος επικεφαλής της.[89] Η ανακωχή ενός έτους είχε μόλις λήξει και η επιτυχία του Αθηναίου στρατηγού στην πρώτη του σύγκρουση με τους εχθρούς ήταν επιτυχής και πρωτοφανής για την ελληνική πραγματικότητα. Είχε καταλάβει την Τορώνη, σημαντική στρατηγικά πόλη στην νοτιοδυτική Σιθωνία για την σύγκρουση με τους Σπαρτιάτες, πολύ εύκολα και με πολύ μικρές απώλειες. Είχε βρει το αδύναμο σημείο της τειχισμένης Τορώνης και είχε αιφνιδιάσει την φρουρά της επιτιθέμενος και από ξηρά και από θάλασσα εν μέσω του φόβου επι-

[88] Θουκ., V.10-11. Ο Δ.Σ., XII.74, μας διηγείται μια φανταστική μάχη με ήρωες τους δύο στρατηγούς.

[89] Όλες οι πληροφορίες για την εκστρατεία του Κλέωνα στο Θουκ., V.2-3 & 6-10.

στροφής του Βρασίδα στην πόλη για να την υπερασπισθεί. Φέρθηκε τολμηρά και γενναία αλλά ήταν και τυχερός που ο Βρασίδας εγκατέλειψε την προσπάθεια να φθάσει στην Τορώνη πριν από τον Αθηναίο στρατηγό, γεγονός που έχει εκτιμηθεί ότι ήταν το ίδιο σοβαρό σφάλμα όσο και η απώλεια της Αμφιπόλεως από τον Θουκυδίδη τον ίδιο εναντίον του Βρασίδα, δύο χρόνια πριν. Βέβαια, η απώλεια της Τορώνης για την Σπάρτη δεν είχε την ίδια σημασία με την απώλεια της Αμφιπόλεως για την Αθήνα.[90] Από την άλλη πλευρά, οι Αθηναίοι έπρεπε να ευγνωμονούν τον Θουκυδίδη που έσωσε το λιμάνι της Ηιόνας από τον Βρασίδα και τώρα είχαν μια βάση για να πλεύσουν στην δυτική Αρχαία Θράκη. Οι βαριές εκφράσεις του Θουκυδίδη για την αδράνεια του Κλέωνα, «μετὰ οἵας ἀνεπιστημοσύνης καὶ μαλακίας», εξαιτίας απειρίας και βαρεμάρας,[91] τις οποίες γράφει ότι εξέφρασαν οι στρατιώτες του, έχουν εκληφθεί ως απόδειξη της πλήρους αποτυχίας του να «εμπνεύσει εμπιστοσύνη στους στρατιώτες του [αλλά και] να αντιμετωπίσει την ανησυχία τους».[92] Ο Κλέων, όμως, δεν ήταν απολύτως άπειρος, είχε ήδη την εμπειρία της Πύλου μαζί με τον στρατηγό Δημοσθένη και τις πρόσφατες επιτυχίες στην Τορώνη και στην Γαληψό,[93] και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να μην ήθελε να διακινδυνεύσει επιχειρήσεις εναντίον ενός στρατού του οποίου δεν γνώριζε ακριβώς την πολεμική ισχύ. Δεν ήταν αδράνεια το να περιμένει ενισχύσεις ασχέτως εάν οι Αθηναίοι στρατιώτες του βιάζονταν να συμμετάσχουν σε μάχη έχοντας τον νου τους στην κατάληψη μιας πόλεως από την οποία θα έπαιρναν γενναία λάφυρα. Από την άλλη πλευρά, μη διακρίνοντας εχθρική δραστηριότητα και διάθεση για μάχη από τους αντιπάλους του σκέφθηκε πως δεν θα ήταν καθόλου επικίνδυνο να πλησιάσει την Αμφίπολη υπό τύπον αναγνωρίσεως του εδάφους γύρω της και έτσι να ικανοποιήσει τους στρατιώτες του ότι η μάχη δεν θα αργούσε. Τις ίδιες αμφιβολίες σχετικά με την ισχύ των αντιπάλων φαίνεται ότι είχε και ο Βρασίδας, ο οποίος από την μία αναγνώριζε ότι υπερτερούσε αριθμητικά αλλά από την άλλη φοβόταν την πολεμική εμπειρία των αντιπάλων οπλιτών. Δεν μπορούσαν να συγκριθούν οι εθελοντές και είλωτες οπλίτες του Βρασίδα με τους Αθηναίους οπλίτες του Κλέωνα.[94] Και οι δύο, λοιπόν, στρατηγοί μπορούν να χαρακτηρισθούν είτε από δειλία να αντιμετωπίσουν τον αντίπαλό τους σε τακτική μάχη είτε από στρατηγική επιφυλακτικότητα ως προς το αξιόμαχο του στρατεύματός τους, το οποίο νομίζουμε ότι είναι το πιο πιθανόν.[95] Στην Αμφίπολη, ο Κλέων αντέδρασε στρατιωτικά με το μυαλό ενός πολιτικού. Δηλαδή, υπήρξε πολύ

---

[90] A. W. Gomme, «Thucydides and Kleon: The Second Battle of Amphipolis,» *Ελληνικά* 13.1 (1954): 3 και Gomme on Thucydides, V.3.4.

[91] Μπορεί να σημαίνει και δειλία, γράφει ο Gomme on Thucydides, V.7.2. (και συμφωνεί ο Kagan, *The Archidamian War*, p. 323, n. 66) βλέποντας «την μεγαλύτερη μεροληψία» του Θουκυδίδη εναντίον του Κλέωνα μαζί με «μίσος και περιφρόνηση» για το πρόσωπο του Αθηναίου στρατηγού αλλά νομίζουμε ότι αδικεί και τον ιστορικό και τον Κλέωνα [Δες και Hornblower on Thucydides, V.6 (volume 2:435)].

[92] Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 5.

[93] Απορεί και ο Kagan, *The Archidamian War*, p. 324 πώς μπορεί να χαρακτηρισθεί ένας τέτοιος στρατηγός «δειλός» («μαλακίας») και εμείς νομίζουμε, λοιπόν, ότι η λέξη «μαλακίας» του Θουκυδίδη πρέπει να εννοηθεί και να μεταφρασθεί ως «βαρεμάρας» και όχι «δειλίας».

[94] Θουκ., V.8-9 και Gomme on Thucydides, V.8.2.

[95] Σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει ο Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 6.

προσεκτικός για να βεβαιωθεί ότι θα έπαιρνε την πόλη έχοντας το αριθμητικό και το ποιοτικό στρατιωτικό πλεονέκτημα με το μέρος του και να επιστρέψει θριαμβευτής στην Αθήνα. Το μυαλό του πρέπει να ήταν στην πολιτική σκηνή της Αθήνας, την οποία μπορούσε να κερδίσει ολοκληρωτικά μόνο με ένα μεγάλο στρατιωτικό ανδραγάθημα.[96] Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να του αρνηθούμε ότι πολεμούσε για την Αθήνα αλλά και για τους πολιτικούς υποστηριχτές του στην Πόλη. Εκ των αποτελεσμάτων φαίνεται ότι η πιεστική του στάση απέναντι στους Σπαρτιάτες από το 425 π.Χ. (Πύλος) και μετά ήταν δικαιολογημένη διότι εκείνοι τελικά δεν επιθυμούσαν ειρήνη, όπως φάνηκε από την δραστηριότητα του Βρασίδα στον Βορρά.[97] Επίσης, διακινδύνευσε ηθελημένα την ζωή του. Μάλιστα, μια που ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει άλλους Αθηναίους στρατηγούς, δεν αποκλείεται σε αντίθεση με την Πύλο, όπου ο Κλέων υπήρξε βοηθητικός στον Δημοσθένη, να ήταν τώρα μόνος επικεφαλής του εκστρατευτικού σώματος, εξ επιλογής. Αλλά και αυτή η πιθανότητα αμφισβητείται από κάποιους ιστορικούς. Στην ουσία, δεν ήθελε να διακινδυνεύσει την νίκη του ούτε να τολμήσει μια επίθεση, όπως έπραξε στην Τορώνη με την βεβαιότητα ότι θα νικούσε. Εδώ δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει το στρατήγημα του στόλου και των δύο μετώπων. Συνεπώς, έπρεπε να περιμένει ενισχύσεις ή να είχε φέρει τις πολιορκητικές μηχανές, όπως το σκέφθηκε εκ των υστέρων, για μια εύκολη νίκη. Πρέπει να σημειώσουμε, μάλιστα, ότι οι πληροφορίες που είχε ο Θουκυδίδης για την εκστρατεία των Αθηναίων ήταν μόνο από αυτούς που επέζησαν και όχι από τον Κλέωνα τον ίδιο, ο οποίος σκοτώθηκε στην μάχη, και συνεπώς ο ιστορικός δεν εγνώριζε τις σκέψεις του στρατηγού και την αιτία της αδράνειας και νωχελικότητάς του, αδιανόητης για μια τόσο σημαντικής για τους Αθηναίους εκστρατείας. Ο Βρασίδας, από την άλλη πλευρά, ενήργησε με το στρατιωτικό μυαλό αυτού που έχει ζυγίσει τον αντίπαλο, γνωρίζει τις στρατιωτικές δυνατότητες και των δύο πλευρών και αποφασίζει να αιφνιδιάσει πριν ο εχθρός του ισχυροποιηθεί. Ερμήνευσε σωστά την αδράνεια του αντιπάλου του ως αναμονή ενισχύσεων και πήρε την τολμηρή απόφαση να επιτεθεί πριν είναι αργά και όταν μπορούσε να εκμεταλλευθεί μια στιγμή αδυναμίας του εχθρού του. Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι, όπως έχει υποστηριχθεί, αντί να οπισθοχωρήσουν σιγά-σιγά τοποθετώντας τις δύο πλευρές (τα δύο κέρατα) του στρατού τους, το αριστερό και το δεξί, έτσι ώστε να προφυλάσσουν εναλλάξ το ένα το άλλο,[98] απλώς πορεύονταν με τα νώτα τους στραμμένα προς την Αμφίπολη διότι

---

[96] Να συνεχίσει τις «απατεωνιές» και τις «συκοφαντίες» του γράφει ο Gomme, «Thucydides and Kleon,» pp. 9-10, διότι ο Κλέων αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα δημαγωγού. Τον συνδυασμό δημαγωγού και στρατηγού στο πρόσωπο του Κλέωνα διακωμωδεί και ο Αριστοφάνης στους *Ιππής* που διδάχθηκαν το 424 π.Χ.: (ο Δήμος μιλάει στον Αγοράκριτο, υπονοώντας τον Κλέωνα) «θα πατήσεις κάτω τη βουλή, θα ταπεινώσεις στρατηγούς, θα αλυσοδέσεις, θα φυλακίσεις, στο πρυτανείο θα πορνεύσεις» (166-167). Για την αποτυχία του συνδυασμού «δημαγωγός» και «πολιτικός» δες Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» pp. 185-186 & 189.

[97] Kagan, *The Archidamian War*, p. 332.

[98] Δες Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 6 και Gomme on Thucydides, V.10.3, αν και δεν αναφέρεται από κανέναν αρχαίο συγγραφέα να έχει εφαρμοσθεί μία τέτοια τακτική ως προφύλαξη επιθέσεως από αντίπαλο (J. K. Anderson, «Cleon's Orders at Amphipolis,» *Journal of Hellenic Studies* 85 (1965): 3-4), Αθηναίοι και Λακεδαιμόνιοι διαιρούσαν τον στρατό τους σε «τάξεις» (Θουκ., II.79.5 & V.68.3) και θεωρητικά οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το πολύπλοκο σύστημα αποχω-

ο Κλέων δεν πίστευε ότι ο Βρασίδας θα πραγματοποιούσε έξοδο για να του επιτεθεί. Στην προκειμένη περίπτωση δεν επρόκειτο γενικώς για «poor generalship»,[99] μερική έλλειψη εμπειρίας στρατιωτικής ηγεσίας του Κλέωνα, αλλά για την εκ των πραγμάτων βεβαιότητά του ότι δεν θα δεχόταν επίθεση. Είχε δει τον Βρασίδα να κλείνεται στην Αμφίπολη και να μη βγάζει τον στρατό του έξω από τα τείχη για μάχη εκ παρατάξεως. Ο Κλέων αιφνιδιάσθηκε και όπως βρισκόταν στο πίσω και δεξιό μέρος του στρατεύματός –πολύ σωστά σύμφωνα με την στρατηγική της εποχής–[100] επιβλέποντας την αναχώρηση του στρατεύματος κτυπήθηκε στο στήθος από το ακόντιο του πελταστή που ρίχθηκε βέβαια από κάποια απόσταση.[101] Έχει αποδοθεί στον Θουκυδίδη μεροληψία ως προς την αξιολόγηση του Περικλή και του Κλέωνα, δηλαδή ότι έκρυψε τις κατηγορίες για τον πρώτο ότι ήταν αυτός που άρχισε τον Πελοποννησιακό Πόλεμο για να καλύψει τις δικές του λανθασμένες πράξεις ενώ χρεώνει στον Κλέωνα την συνειδητή συνέχισή του με την εκστρατεία για την ανακατάληψη της Αμφιπόλεως αλλά και οι δύο κατηγορίες πρέπει να απορριφθούν.[102] Η φράση «εὐθὺς φεύγων» για τον Κλέωνα κατά την επίθεση του Βρασίδα έχει προκαλέσει πολλές ερμηνείες. Το «φεύγων» με την έννοια της τακτικής στρατιωτικής οπισθοχωρήσεως δεν σημαίνει κατ' ουδένα λόγο άτακτη φυγή από το πεδίο της μάχης και κατ' επέκταση δειλία του Κλέωνα. Αλλά δεν γνωρίζουμε τι κρύβει η λέξη αυτή του Θουκυδίδη: τακτική οπισθοχώρηση, εγκατάλειψη του δεξιού κέρατος από τον Κλέωνα ή τακτική μετακινήσεως του δεξιού κέρατος από τον Κλέωνα για να αντιμετωπίσει την επίθεση του Κλεαρίδα; Αλλά δεν μπορεί να είμαστε βέβαιοι ότι ο Κλέων προσπάθησε να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης μόνος του λόγω δειλίας, φοβούμενος για την ζωή του,[103] και δεν μπορεί ούτε να του πέρασε αυτή η σκέψη από το μυαλό.[104] Υπάρχει και η πιθανότητα, σε περιγραφή της μάχης από άλλον συγγραφέα στην οποία είχε πρόσβαση ο Διόδωρος να αναφερόταν η γενναιότητα («αριστεύσας»)[105] και των δύο στρατηγών.[106] Οι Αθηναίοι πάντως, ενώ αρνήθηκαν να καταγράψουν σε τιμητική στήλη το όνομα του Νικία, διότι στην εκστρατεία στην Σικελία είχε παραδοθεί, δεν παρέλειψαν (ανάμεσα στα ονόματα των άλλων πεσόντων Αθηναίων στρατηγών) το όνομα του Κλέωνα και όσων σκοτώθηκαν μαζί του στην εκστρατεία στην Αμφίπολη.[107] Ο Κλέων, λοιπόν, τιμήθηκε δεόντως από τους συμπολίτες του.[108] Μήπως ήταν απειρία;[109] Αλλά ο Κλέων είχε την εμπειρία της Πύλου και την μεγάλη επιτυχία της Τορώνης μαζί με την Γαληψό[110] και δεν ήταν ο πρώτος από τους στρατηγούς του Πελοποννησιακού Πολέμου που είχε αποτύχει να καταλάβει πόλη (Στάγειρα).

ρήσεως δια τάξεων αλλά το πιο πιθανόν είναι ότι θα έφερνε μεγάλη σύγχυση στο στράτευμα. Στην ουσία, δεν υπήρχε λόγος για τέτοια προφύλαξη αφού ο Κλέων δεν ανέμενε μάχη.

[99] Άποψη του Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 7.

[100] Gomme on Thucydides, V.10.9 και Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» p. 185.

[101] Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 7 και Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» pp. 182-183.

[102] Gomme on Thucydides, V.16.1 (pp. 660-661) και Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 10 και Kagan, *The Archidamian War*, p. 331.

[103] Gomme, «Thucydides and Kleon,» p. 8. O Gomme on Thucydides, V.10.9, βλέπει πάλι προκατάληψη (αδικαιολόγητα κατά την άποψή μας) του Θουκυδίδη στην περιγραφή θανάτου του Κλέωνα.

[104] Αντιδρά δικαιολογημένα ο Hornblower on Thucydides, V.6 (volume 2:435) στην υποψία που αφήνει ο Gomme.

Νομίζουμε, λοιπόν, ότι από τις πληροφορίες που είχε ο Θουκυδίδης, ούτε και ο ίδιος γνώριζε τι ακριβώς είχε συμβεί και το πιο πιθανόν είναι ότι ο Κλέων αιφνιδιασμένος από την επίθεση του αντίπαλου στρατού και ενώ προσπαθούσε να εκτιμήσει στρατιωτικά την κατάσταση κτυπήθηκε στην πολύ αρχή της επιθέσεως και άρα δεν πρόλαβε να λάβει καμία απόφαση.

Και ο Κλέων και ο Βρασίδας έπεσαν στην Αμφίπολη και αυτό το γεγονός εγείρει το τελευταίο ερώτημα που πρέπει να εξετασθεί σε σχέση με την σύγκρουση στην Αμφίπολη: πόσο φιλοπόλεμοι και για ποιους λόγους υπήρξαν αυτοί οι δύο πρωταγωνιστές στην φάση αυτή του Πελοποννησιακού Πολέμου στην Χαλκιδική και στην δυτική Αρχαία Θράκη; Ο Θουκυδίδης ψέγει και τους δυο στρατηγούς διότι «ἀμφοτέρωθεν μάλιστα ἠναντιοῦντο τῇ εἰρήνῃ»,[111] δεν επιθυμούσαν την ειρήνη. Ο Βρασίδας τιμήθηκε με άνευ προηγουμένου τιμές από τους πολίτες της Αμφιπόλεως, οι οποίοι τον ανακήρυξαν μετά θάνατον ιδρυτή της Πόλεως παραμερίζοντας τελείως τον πραγματικό ιδρυτή Αθηναίο Άγνωνα και καταστρέφοντας τα μνημεία που είχαν ανεγερθεί για εκείνον. Περιέφραξαν το μνημείο του και τιμούσαν τον Βρασίδα ως ήρωα, δηλαδή σχεδόν θεό, ενώ καθιέρωσαν αγώνες και ετήσιες θυσίες διότι τον θεωρούσαν σωτήρα τους.[112] Αν και φαίνεται ότι ο Βρασίδας ενδιαφερόταν για τον πόλεμο εξαιτίας των επιτυχιών που προσδοκούσε για τον εαυτό του και των τιμών που ανέμενε μετά τις νικηφόρες μάχες του,[113] δεν πρέπει να είχε μόνο προσωπικά ελατήρια για την συνέχιση της συγκρούσεως μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών. Η Σπάρτη ενδιαφερόταν να εκδιώξει τους Αθηναίους από την Χαλκιδική και την δυτική Αρχαία Θράκη, όπου γνώριζε ότι η αττική Πόλη είχε τεράστια οικονομικά και άρα στρατηγικά συμφέροντα. Ο Βρασίδας, λοιπόν, είχε την πλήρη στήριξη της λακεδαιμονικής Πόλεως, η οποία του εμπιστευόταν τον στρατό της και τις ενισχύσεις της. Φυσικά και δεν θα τον άφηνε να έχει μαζί του όλους τους επίλεκτους Σπαρτιάτες πολεμιστές τόσο μακριά από την πατρίδα τους διότι προείχε πάντα η ασφάλεια της Σπάρτης. Όμως, οι έφοροι είχαν εμπιστοσύνη στις ικανότητές του να αποδυναμώσει την αθηναϊκή ισχύ στα βόρεια παράλια του Αιγαίου. Του είχαν ήδη στείλει ενισχύσεις 900 οπλιτών, οι οποίοι όμως καθυστέρησαν στην Ηράκλεια Τραχινία με τοπικές υποθέσεις (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 7) και εκεί ήταν που έμαθαν την

---

[105] Δ.Σ., XII.74.2, ασχέτως της υπερβολικά ηρωικής περιγραφής της συγκρούσεως.

[106] Kagan, *The Archidamian War*, p. 330 & n. 90 και Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» pp. 182-183. Μπορεί να είναι το μόνο σημείο της περιγραφής του Διόδωρου Σικελιώτη το οποίο ίσως έχει μία δόση αλήθειας, γράφει η Mitchell.

[107] Παυσανίας, I.29.12-13.

[108] Kagan, *The Archidamian War*, p. 330.

[109] Έχει κατηγορηθεί (Δες Gomme on Thucydides, V.7.2) και για απειρία ο Κλέων αλλά στην πραγματικότητα οι στρατηγοί δοκιμάζονταν στο πεδίο της μάχης και για αυτόν τον λόγο οι Αθηναίοι φαίνεται ότι συχνά έστελναν έναν γηραιότερο και εμπειρότερο μαζί με έναν νεώτερο, με λίγη ή καθόλου πείρα.

[110] Δες και συζήτηση σε B. Baldwin, «Cleon's Strategy at Amphipolis,» *Acta Classica* [South Africa] 11 (1968): 211-214.

[111] Θουκ., V.16.1.

[112] Θουκ., V.11.

[113] Θουκ., V.16.1.

νίκη του Βρασίδα και τον θάνατό του στο τέλος του θέρους του 422 π.Χ.[114] Η κινητήρια δύναμη της επαναλήψεως των εχθροπραξιών, όμως, ήταν ο Βρασίδας, ο οποίος αγνοώντας ουσιαστικά την ανακωχή επέμενε να συντηρεί ενεργά με την Σκιώνη την πολεμική ατμόσφαιρα και να προκαλεί τους Αθηναίους αλλά και τις σπαρτιατικές αρχές για την συνέχιση του πολέμου.[115] Ο Βρασίδας και ο Κλέων έπεσαν σε μια μάχη που δεν ήταν η τυπική ηρωική μάχη οπλιτών του Ε' αιώνα π.Χ., παρά ένας αιφνιδιασμός. Ωστόσο, τα τεράστια ιστορικά ερωτηματικά σχετικά με τις στρατιωτικές σκέψεις και ενέργειες των δύο στρατηγών την έχουν αναγάγει σε μία από τις πιο ιστορικά μελετημένες μάχες του Πελοποννησιακού Πολέμου, ακριβώς επειδή, για αιτίες και ενέργειες που είναι μόνο εν μέρει κατανοητές στους ιστορικούς, έπεσαν δυο σημαντικότατοι στρατηγοί και από τις δύο πλευρές των αντιμαχομένων.

Η ιστορική αφήγηση και αναπαράσταση της μάχης της Αμφιπόλεως είναι σήμερα ένα εξαιρετικό παράδειγμα υποχρεωτικής συνεργασίας αρχαιολόγων και ιστορικών. Η κατανόηση της μάχης θα ήταν ασφαλώς ατελής χωρίς την σημαντική συνδρομή της αρχαιολογικής έρευνας, ιδίως από την στιγμή που ολοκληρώθηκε (περίοδος 1992-1994) η ανασκαφή του τείχους της πόλεως. Ακριβώς επειδή δεν ήταν μια συνηθισμένη μάχη εκ παρατάξεως έξω από τα τείχη μιας πόλεως αλλά ένας αιφνιδιασμός, ο ιστορικός πρέπει να λάβει υπόψιν του και τις φιλολογικές πηγές, τον Θουκυδίδη στην προκειμένη περίπτωση, αλλά και τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών της Αμφιπόλεως. Τα στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλλουν σήμερα στην ανασύνθεση της μάχης είναι οι θέσεις των λόφων επάνω στους οποίους παρέμειναν για λίγο οι δύο στρατηγοί, η τοποθεσία στην οποία βρισκόταν η γέφυρα επάνω από τον Στρυμόνα ποταμό, η αρχαία Αμφίπολη η ίδια αλλά και η χωροταξική διάταξη των τειχών της μαζί με την θέση των πυλών της πόλεως. Τα στοιχεία αυτά είναι χρήσιμα για να εντοπισθούν οι θέσεις από όπου παρατηρούσε τους Αθηναίους ο Βρασίδας αλλά και ο Κλέων την Αμφίπολη, η στρατηγική θέση της γέφυρας που αποτελούσε το σημείο επαφής της πόλεως με την δυτική πλευρά του ποταμού και την Χαλκιδική, η ακριβής θέση της πόλεως και των τειχών της αλλά και ο τρόπος και η ποιότητα κατασκευής τους ενώ εξαιρετικής σημασίας είναι και ο εντοπισμός της πύλης (ή των πυλών) από την οποία εξήλθε ο Βρασίδας και ο στρατός του διότι έτσι θα μπορούμε να γνωρίζουμε το ακριβές σημείο της μάχης στο τοπίο της Αμφιπόλεως. Όλα αυτά τα στοιχεία θα μας βοηθήσουν να ανασυνθέσουμε την μάχη της Αμφιπόλεως το 422 π.Χ., ένα επεισόδιο του Πελοποννησιακού Πολέμου, κατά την διάρκεια του οποίου σκοτώθηκαν οι στρατηγοί του συγκεκριμένου συμβάντος και από τις δύο πλευρές, γεγονός εξαιρετικά σπάνιο. Βέβαια, την ευδιάκριτη μεγάλη εικόνα του ψηφιδωτού της Ιστορίας την δημιουργούν οι ακριβείς λεπτομέρειες από τις μικρές ψηφίδες συμβάντων, χαρακτήρων των πρωταγωνιστών αλλά και της συμβολής των απλών ανθρώπων, των πολλών ανωνύμων πρωταγωνιστών της Ιστορίας.

Η μάχη έχει μελετηθεί από τους ιστορικούς από τα μέσα του 19ου μ.Χ. αιώνα αλλά παρά την περιγραφή του Θουκυδίδη, ο οποίος είχε προσωπική γνώση της τοπογραφίας της Αμφιπόλεως και της γύρω περιοχής της, τα σκοτεινά σημεία στις λεπτο-

[114] Θουκ., V.12.

[115] Δες και Kagan, *The Archidamian War*, p. 331.

μέρειες της είναι αρκετά. Επίσης, η σταδιακά αποκαλυπτόμενη τοπογραφία των τειχών και των πυλών της Αμφιπόλεως από τις ανασκαφές στο δεύτερο μισό του 20ου μ.Χ, αιώνα έχει κατά καιρούς μεταβάλει τις απόψεις και τις περιγραφές για αυτήν. Έτσι, παλαιότερες απόψεις που είχαν αργότερα απορριφθεί από νεώτερους συγγραφείς επανέρχονται σήμερα στην επιφάνεια ενώ νεώτερες ιδέες που είχαν διατυπωθεί δεν μπορούν πια να αντισταθούν στα κατοπινά αρχαιολογικά δεδομένα. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψιν κυρίως την περιγραφή του Θουκυδίδη, την ολοκλήρωση των ανασκαφών του τείχους αλλά και τις απόψεις ιστορικών θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την μάχη της Αμφιπόλεως του 422 π.Χ. για μία ακόμη φορά. Ορισμένα σημεία της μάχης, όμως, θα παραμείνουν ατελώς διευκρινισμένα με πιο σημαντικό αυτό της θέσεως του ξύλινου τείχους («σταύρωμα») έξω από τα τείχη της πόλεως.

Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη έφεραν στο φως, ανάμεσα σε πολλά άλλα σημαντικά ευρήματα, μια αρχαία γέφυρα, πιθανού μήκους 275 μ. (Leake).[116] Η γέφυρα αυτή επάνω από τον Στρυμόνα ποταμό βρισκόταν βορειοδυτικά της Αμφιπόλεως,[117] ήταν κατασκευασμένη από ξύλο και στηριζόταν επάνω σε ξύλινους πασσάλους θεμελιωμένους κυρίως στις δύο όχθες του ρεύματος του ποταμού. Το γεγονός ότι σήμερα ο ποταμός σε ορισμένα σημεία του μπορεί να φθάνει μέχρι και 8 μ. βάθος, δείχνει ότι ο αρχιτέκτονας και οι κατασκευαστές της πρέπει να ήταν πολύ έμπειροι γεφυροποιοί.[118] Η θέση της γέφυρας είναι πολύ σημαντική διότι έτσι μπορούμε να αντιληφθούμε σε πόση απόσταση βρισκόταν από τις πύλες της πόλεως ο Κερδύλιος λόφος, στον οποίο στρατοπέδευσε προσωρινά ο Βρασίδας για να επιβλέπει τον αθηναϊκό στρατό. Το 422 π.Χ., μετά την επέκταση του τείχους της πόλεως σε αυτή την θέση, η γέφυρα βρέθηκε να αποτελεί μέρος του αμυντικού συστήματος της Αμφιπόλεως.[119] Η γέφυρα οδηγεί μέσα στην πόλη

---

[116] William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, 4 vols (London: Rodwell, 1835), 3:198 – Στον *Ρήσο* (349-350) του Ευριπίδη [ή κάποιου άλλου συγγραφέα του Δ ' αιώνα π.Χ., επειδή η πατρότητα του έργου αμφισβητείται, δες P. E. Easterling and B. M. W. Knox, eds., *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), pp. 342-343] αναφέρεται ο Στρυμόνας ως «καλλιγέφυρος ποταμός» και επιβεβαιώνεται η μόνιμη γεφύρωση του τουλάχιστον τον Δ' αιώνα π.Χ. αλλά και η πιθανή ύπαρξη πολλαπλών γεφυρών επάνω από το ποτάμι.

[117] Ξύλινη προφανώς γέφυρα στο ίδιο περίπου σημείο είχε δει και ο Leake, *Travels in Northern Greece*, 3:196 & 198 & τοπογραφικό σκαρίφημα σε p. 191. Ο Leake, *Travels in Northern Greece*, 3:198 υπολόγισε την ξύλινη γέφυρα που πέρασε ο ίδιος στις 9 Νοεμβρίου 1806 σε 300 γιάρδες. Δεν αμφισβητούμε ότι κάποια εποχή, αλλά μετά το 422 π.Χ., υπήρχε και γέφυρα νότια της Αμφιπόλεως αλλά η ανασκαφή της ξύλινης γέφυρας αποδυναμώνει τελείως τα επιχειρήματα του Jones, «Amphipolis», pp. 72-76, περί νότιας γέφυρας την ίδια εποχή.

[118] D. Lazaridis, «The organization of the city-state of Amphipolis,» *Ekistics* 35 (January1973): 38-39.

[119] Hornblower on Thucydides, IV.103.5 και Πελεκίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αμφιπόλει,» ΠΑΕ έτους 1920, σ. 83-84, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη της βόρειας και της νότιας γέφυρας. Η νότια γέφυρα (ή διάβαση ή φράγμα), η ρωμαϊκή, ήταν πιθανόν λίθινη, κατασκευασμένη περί το 16 π.Χ. (PHI Greek Inscriptions, # PH151074, Northern Greece (IG X) Macedonia, ILGR 230 = ILGR 00230 = Αντώνιος Κεραμόπουλος, «Αρχαία εξ Αμφιπόλεως,» ΑΕ 1932, Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 3 = Αντώνιος Κεραμόπουλος, «Ρωμαϊκή γέφυρα επί του Στρυμόνος,» *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 1934, σ. 12-14). Δες και Gomme on Thucydides, V.10.6. Δες και Jones, «Amphipolis», pp. 74-75 (μόνο σε ό,τι αφορά στην πιθανή ρωμαϊκή γέφυρα). Δες και SAGT I, pp. 37-38 αλλά πρβλ. με SAGT III, pp. 316-318. Μπορεί και να μην υπήρξε ποτέ λίθινη γέφυρα παρά μόνο δεύτερη ξύλινη, νότια της Αμφιπόλεως και κο-

δια της Πύλης Γ/C, όπως φαίνεται από τους εκατοντάδες πασσάλους κυκλικής και τετράγωνης διατομής που βρέθηκαν ή αποκαλύφθηκαν σε εκείνο το σημείο, εντός και εκτός της Πύλης Γ/C. Η πύλη αυτή απείχε την εποχή της ανασκαφής (το 1977) από την τεχνητή όχθη του Στρυμόνα 42,30 μ. Οι πάσσαλοι, οι οποίοι είναι σφηνωμένοι κάθετα στην όχθη ή στην κοίτη του ποταμού ανήκουν σε δύο χρονολογικές περιόδους. Όσοι βρέθηκαν σε βαθύτερο επίπεδο και είναι μεγαλυτέρων διαστάσεων ανήκουν στην Κλασσική Εποχή ενώ οι ευρισκόμενοι σε υψηλότερο επίπεδο στην Ρωμαϊκή ή Βυζαντινή Εποχή. Οι πάσσαλοι της Κλασσικής Εποχής έχουν τοποθετηθεί σε συστάδες των 3 ή 4 για την ενίσχυση των θεμελίων της γέφυρας σε 12 σχεδόν παράλληλες σειρές και σε πλάτος περίπου 6 μ., όσο πρέπει να ήταν και το πλάτος της γέφυρας των κλασσικών χρόνων. Έχουν συνολικά βρεθεί 101 πάσσαλοι (77 εκτός και 24 εντός της Πύλης Γ/C) της γέφυρας αυτής, η οποία έχει αρχαιολογικά χρονολογηθεί στον Ε' αιώνα π.Χ. Η συνέχεια της ξύλινης θεμελιώσεως της γέφυρας στην κοίτη του ποταμού και στην απέναντι όχθη καταστράφηκε κατά την κατασκευή της νέας κοίτης με βυθοκόρους. Οι πάσσαλοι έχουν διαμέτρους από 0,075 έως 0,290 μ. και διατηρούνται σε ύψος από 0,15 έως 1,05 μ. Πάσσαλος που βρέθηκε σε οριζόντια θέση κάτω από τα θεμέλια των τοίχων της Πύλης Γ/C, είχε μήκος 3,80 μ., διάμετρο 0,11 μ. και κατέληγε σε αιχμή μήκους 0,36 μ. Αυτός ο πάσσαλος μπορεί να δείχνει το ύψος των πασσάλων που είχαν χρησιμοποιηθεί. Όλα τα βυθισμένα άκρα των πασσάλων καταλήγουν σε αιχμή, η οποία σε μερικές περιπτώσεις έχει τοποθετηθεί εντός αιχμηρής σιδερένιας κεφαλής ύψους ± 0,36 μ. Εκτός από πολλές σιδερένιες κεφαλές βρέθηκαν στην άμμο χάλκινα καρφιά, μολύβδινοι σύνδεσμοι και σιδερένια εργαλεία (πελέκεις, αξίνες, καμπυλωτοί κοπτήρες), τα οποία πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία των κορμών που χρειάσθηκαν για την κατασκευή της γέφυρας. Το στρώμα των πασσάλων της αρχαιότερης φάσεως περιείχε πολλά θραύσματα από ερυθρόμορφη κεραμική του τέλους του Ε' αιώνα π.Χ και του πρώτου μισού του Δ' αιώνα π.Χ., γεγονός που υποδεικνύει το πιθανόν εύρος χρονολογήσεως της κατασκευής.[120]

Η ραδιοχρονολόγηση ^{14}C πασσάλων της γέφυρας, παρά τις τεχνικές δυσκολίες της, απέδειξε ότι γέφυρα στην θέση εκείνη χρησιμοποιούνταν σχεδόν συνεχώς από την Αρχαϊκή μέχρι και την Μετα-Βυζαντινή Εποχή. Το terminus post quem (νωρίτερο δυνατό) για την κατασκευή γέφυρας στο συγκεκριμένο σημείο είναι χρονολογία περί το 760 π.Χ., δηλαδή κατά την Αρχαϊκή Εποχή. Βέβαια, η ύπαρξη κατοικήσεως στην περιοχή (ίχνη κατοικήσεως και ταφές στον τύμβο «Καστάς» και στο Ύψωμα 133 μ.),[121]

ντά στο σημείο από όπου η σημερινή Εθνική Οδός αρ. 2 περνάει επάνω από τον Στρυμόνα ποταμό [George Bakalakis, «The 'Classical' Bridge at Amphipolis,» *American Journal of Archaeology* 74 (July 1970): 290-291].

[120] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1977, Τεύχος Α, σ. 42 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1978, σ. 52-53 και Δημήτρης Λαζαρίδης, «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη,» στο *Αρχαία Μακεδονία IV. Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1986), σ. 362-364.

[121] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1964, σ. 37-39 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 50-52 και Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1973, σ. 52-54 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1975, Τεύχος Α, σ. 69-71 και Λαζαρίδης, «Ανασκα-

στα βορειοανατολικά της πόλεως, κατά την Εποχή του Σιδήρου (περ.1100-750 π.Χ.), μας κάνει να σκεφθούμε ότι αυτοί οι άνθρωποι θα πρέπει με κάποιο τρόπο να διέσχιζαν το ποτάμι σε στενό του πέρασμα, είτε με σχεδίες είτε με γέφυρα στηριγμένη σε πασσάλους. Καλύβες στηριγμένες σε πασσάλους χρησιμοποιούνταν σε λίμνη που σχηματιζόταν επί του Στρυμόνα, στην περιοχή βορείως της Αμφιπόλεως (αποξηραμένη λίμνη Αχινού) ή βορειότερα στην σημερινή θέση της τεχνητής λίμνης Κερκίνης και στο τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ.[122] και άρα υποθέτουμε και από πολύ νωρίτερα. Η ραδιοχρονολόγηση, όμως, των αρχαιότερων πασσάλων έδωσε το πιθανόν χρονολογικό εύρος 760-380 π.Χ. και με απόλυτη βεβαιότητα το εύρος 540-400 π.Χ. και διορθωμένο//βαθμονομημένο (calibrated) σε 515-400 π.Χ. Επειδή, όμως, τέτοιες μέθοδοι βασίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό σε πιθανότητες, η πρώτη γέφυρα στο σημείο εκείνο του ποταμού μπορεί να κατασκευάσθηκε τον Η' αιώνα π.Χ. αλλά είναι βέβαιο ότι τον Ε' αιώνα π.Χ. υπήρχε γέφυρα. Αυτήν την γέφυρα διέβη ο Βρασίδας και αυτή η γέφυρα υπήρξε κατόπιν μέρος της οχυρώσεως της πόλεως. Μετά την κατασκευή της, η γέφυρα συντηρούνταν συνεχώς. Η ραδιοχρονολόγηση διαφόρων πασσάλων απέδειξε ότι η γέφυρα υποστηρίχθηκε καλύτερα και συντηρήθηκε κατά την Ελληνιστική Εποχή, την Ρωμαϊκή Εποχή, την Βυζαντινή και Μετα-Βυζαντινή/Πρώιμη Οθωμανική Εποχή (τρεις επιδιορθώσεις μέχρι και τον 17ο μ.Χ. αιώνα). Η ρωμαϊκή λίθινη γέφυρα, εάν τελικά υπήρξε, μπορεί να είχε κατασκευασθεί νότια της Αμφιπόλεως, κοντά στο σημείο που η σημερινή Εθνική Οδός 2 (ΕΟ2) διασχίζει το ποτάμι.[123] Η επιβεβαίωση ότι στην βορειοδυτική πλευρά της πόλεως υπήρχε μεγάλη ξύλινη γέφυρα του τέλους του Ε' αιώνα π.Χ. μαζί με την εύρεση αρ-

---

φές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1977, Τεύχος Α, σ. 42-43 και SAGT I. p. 43.

[122] Ηρόδ., V.16. Έχει υποστηριχθεί [Miltiade B. Hatzopoulos, «Retour à la vallée du Strymon,» in *Thrakika Zetemata I*, eds Louisa Loukopoulou and Selene Psoma, in series Μελετήματα 58 (Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2008), pp. 17-19] ότι η λίμνη Πρασιάδα (Πρασιάς) στην οποία αναφέρεται ο Ηρόδοτος δεν μπορεί να ταυτισθεί με την λίμνη (αποξηραμένη σήμερα λίμνη Αχινού) που σχηματιζόταν επί του Στρυμόνα, λίγο βορειότερα από την Αμφίπολη, αλλά με άλλη λίμνη (αποξηραμένη σήμερα λίμνη Πραβίου) νότια των Φιλίππων (νότια της σημερινής Δράμας), δηλαδή πολύ ανατολικότερα του Στρυμόνα. Οι παραθέσεις όμως των αποσπασμάτων από αρχαίους συγγραφείς αναφέρονται σε έλη και συλλογές υδάτων στους Φιλίππους και όχι σε λίμνη με πάρα πολλά ψάρια, όπως γράφει ο Ηρόδοτος. Μόνο ο Στράβωνας (VII.Fr.36) αναφέρει αόριστα για την περιοχή των Φιλίππων «εύφορες πεδιάδες, λίμνη, και ποτάμια, ναυπηγεία και αποδοτικά χρυσωρυχεία» και που είναι πιθανό στην εποχή του (περ. 64/63 π.Χ.-24 μ.Χ.) να είχε δημιουργηθεί μικρή λίμνη που δεν υφίστατο τον Ε' αιώνα π.Χ. του Ηροδότου. Δες χάρτη του 1927 μ.Χ. με μικρή λίμνη και έλη στην θέση της σημερινής τεχνητής λίμνης Κερκίνης, την λίμνη του Αχινού (Αμφίπολη) και τα έλη των Φιλίππων μαζί με την μικρή λίμνη Πραβίου πριν από την αποξήρανσή τους σε Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, «Υγειονομικός Χάρτης Εποικισμού Μακεδονίας», Αθήναι: Μάρτιος 1927 <https://archives.ungeneva.org/carte-sanitaire-de-la-colonisation-en-macedoine-3>. Εναντίον της ταυτίσεως της Πρασιάδας με την λίμνη Πραβίου αλλά ταύτισή της με άλλη στην θέση της σημερινής τεχνητής λίμνης Κερκίνης δες και σε Metodi Manov, «Localisation of the Four Ancient Settlements in the District Parorbelia, Mentioned by Strabo (Book 7. Fr. 36), Founded by Philip II of Macedon in the 4th Century BC,» *Journal of Ancient History and Archaeology* [Romania], 7.2/2020, p. 7 & Figs. Δες και BAGROW, 51:B3 (λίμνη Πρασιάς) και BAGROW, 50:D2 (μεγάλη αρχαία λίμνη Κερκινίτις).

[123] Y. Maniatis, D. Malamidou, H. Koukouli-Chryssanthaki, Y. Facorellis, «Radiocarbon Dating of the Amphipolis Bridge in Northern Greece, Maintained and Functioned for 2500 Years,» *Radiocarbon* 52, no 1 (2010): 41-63.

χαιολογικών καταλοίπων εγκαταστάσεως της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής στον Κερδύλιο λόφο (Ύψωμα 339 μ.) δείχνει την απόσταση 4,5 χλμ. που διέσχισε ο Βρασίδας από και προς την Αμφίπολη για να παρατηρήσει τον στρατό του Κλέωνα.[124]

Η περιγραφή του Θουκυδίδη για το τείχος της Αμφιπόλεως, «τείχει μακρῷ ἀπολαβῶν ἐκ ποταμοῦ ἐς ποταμὸν»,[125] έδινε στους μελετητές την εντύπωση ότι είχε κατασκευασθεί ένα μακρύ τείχος μόνο στην ανατολική πλευρά της πόλεως. Επειδή η Αμφίπολη είναι κτισμένη εντός ενός αγκώνα (μία μεγάλη δυτική καμπή) που σχηματίζει ο Στρυμόνας στο σημείο εκείνο, είχε θεωρηθεί ότι το μακρύ τείχος ξεκινούσε από την αρχή της καμπής στα βόρεια και κατέληγε στο τέλος της στα νότια (από ποτάμι σε ποτάμι), αντίληψη η οποία μπορεί να είχε επικρατήσει κατά την σύλληψη της οχυρώσεως της Αμφιπόλεως και κατά το αρχικό στάδιο κατασκευής του τείχους στην Αρχαιότητα. Η σχεδόν ευθεία και μακρά γραμμή κατασκευής του ανατολικού τείχους δίνει την εντύπωση ενός μακρού τείχους που θα εκκινούσε από το ποτάμι και θα κατέληγε στο ποτάμι. Βέβαια, σκεπτόμενος κανείς διαφορετικά θα μπορούσε να καταλάβει ότι επρόκειτο για κλειστό τείχος το οποίο ξεκινούσε από την αρχή της καμπής και δίπλα στο ποτάμι στα βόρεια, περιέκλειε την πόλη και κατέληγε πάλι δίπλα στο ποτάμι στα βόρεια της πόλεως. Αυτό ακριβώς απέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη, ότι δηλαδή δεν επρόκειτο μόνο για μακρύ τείχος ευθείας γραμμής ή σχήματος τόξου αλλά για μακρύ τείχος το οποίο περιέκλειε την πόλη και την ακρόπολη η οποία ήταν περιτειχισμένη και από δικό της τείχος. Η ανασκαφή, όμως, έδειξε και μία ακόμη σημαντική λεπτομέρεια του συστήματος άμυνας της Αμφιπόλεως. Απεδείχθη ότι αρχικά η γέφυρα βρισκόταν σε απόσταση από τα τείχη και εξ αιτίας αυτού του γεγονότος ο Βρασίδας στην πρώτη επίθεσή του εναντίον της πόλεως το 424 π.Χ. νίκησε την μικρή φρουρά που φύλαγε το πέρασμα και συνέλαβε τους χωρικούς που είχαν τις αγροικίες τους έξω από τα τείχη (δες παραπάνω). Συνεπώς, μεταξύ 424 και 422 π.Χ., το περιμετρικό τείχος επεκτάθηκε μέχρι την γέφυρα για να την περιλάβει στην οχύρωση της πόλεως και να εμποδίσει την διάβαση στρατού στην ανατολική όχθη του Στρυμόνα.[126] Η γέφυρα πια οδηγούσε επάνω από το ποτάμι κατ' ευθείαν μέσα στην πόλη. Στην πραγματικότητα, το σημείο εκείνο της οχυρώσεως ήταν το πιο αδύναμο διότι το τείχος ήταν θεμελιωμένο στο αμμώδες έδαφος της όχθης αλλά και διάτρητο από τα συνεχή ανοίγματα αγωγών αποχετεύσεως υδάτων από πλημμύρες και βροχές. Ήταν, όμως, και το πιο αποτελεσματικό του τμήμα σε ό,τι αφορούσε στην φύλαξη της γέφυρας.[127]

Οι ανασκαφές επιβεβαίωσαν τον Θουκυδίδη, ο οποίος ήταν άριστος γνώστης της τοπογραφίας μια που γνώριζε την περιοχή καλά, και αποκάλυψαν ότι η Αμφίπολη

---

[124] Dimitri Lazaridis, «La cite grecque d'Amphipolis et son système de défense,» *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions* 121, no 1 (1977): 209-210. Σε 4 χλμ. την υπολογίζει ο Gomme on Thucydides, V.10.6, από τον λόφο με υψόμετρο 312 μ. (;), υποθέτω λίγο βορειότερα του 339 μ.

[125] Θουκ., IV.102.

[126] Αυτός μπορεί να ήταν ο «περιτειχισμός» (;) για τον οποίο γράφει ο Πολύαινος, I.38.2, αν και αναφέρεται στους αντιπάλους του Βρασίδα.

[127] Λαζαρίδης, «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη», σ. 361-364 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1972, σ. 63-67 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1974, σ. 60-61 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1976, Τεύχος Α, σ. 89-90. Δες και Hornblower on Thucydides, IV.102.3.

είχε έξι πύλες. Οι πύλες διέκοπταν την συνεχή οχύρωση της πόλεως και έχουν συμβατικά ονομασθεί με γράμματα από το Α μέχρι και το ΣΤ/F με αριστερόστροφη κατεύθυνση επί της περιμέτρου του τείχους.[128] Η Πύλη Α, στα βορειοανατολικά, πρέπει να ήταν η έξοδος και είσοδος που ονομάζει ο Θουκυδίδης «Θρακίας πύλας»,[129] διότι οδηγούσε απευθείας προς τις περιοχές των Θρακών.[130] Η Πύλη Β βρισκόταν βόρειο-βορειοδυτικά, κοντά στην βόρεια καμπή του Στρυμόνα, ενώ η Πύλη Γ/C, δυτικά της Β, ήταν αυτή που οδηγούσε απευθείας στην γέφυρα και την οποία συναντούσε αμέσως όποιος την διέβαινε ερχόμενος προς την πόλη από τα δυτικά. Δεν υπήρχε καμία πύλη στην δυτική πλευρά του τείχους, προς το ποτάμι. Η επόμενη είσοδος/έξοδος ήταν στην νότια πλευρά του τείχους, η Πύλη Δ/D. Η ανατολική πλευρά (με κατεύθυνση από Νότο προς Βορά) διέθετε δύο πύλες, την Πύλη Ε και την Πύλη ΣΤ/F. Η Πύλη ΣΤ/F ήταν η τελευταία που αποκαλύφθηκε (1992-1994) και βρισκόταν κοντύτερα στην Πύλη Α από την πλευρά του ανατολικού τείχους. Είχε πλάτος 3 μ. και η εξωτερική της πλευρά ήταν οχυρωμένη με ορθογώνια αυλή διαστάσεων 9 μ. επί 3 μ. «Η πρώτη φάση [κατασκευής] της πύλης αντιστοιχεί στην αρχαιότερη κτιριακή φάση του τέλους του 5ου και των αρχών του 4ου αι. π.Χ.».[131] Στο μέσο της πύλης υπάρχουν ενδείξεις στρόφιγγας της ξύλινης θύρας. Μάλλον κατά τον Γ' αιώνα π.Χ., η πύλη καταργήθηκε και κλείσθηκε με πρόχειρο τοίχο από αργούς λίθους. Ανάμεσα στην Πύλη ΣΤ/ F και στην Πύλη Ε, σε μία απόσταση περίπου 500 μ. βρέθηκαν ισχυρά οχυρωματικά έργα. Στο τμήμα του ανατολικού τείχους, το οποίο σώζεται μέχρι και 3 μ. ύψος, έχει βρεθεί ένας από τους πύργους του. Ήταν κτισμένος σε σχήμα ορθογώνιο και με διαστάσεις 7,14 μ. επί 3,06 μ.[132] Λίγο νοτιότερα της Πύλης ΣΤ/F και στο σημείο του ανατολικού τείχους όπου τμήμα του σώζεται μέχρι και σε ύψος 2,15 μ. ανασκάφηκε κυκλικού σχήματος πύργος με εξωτερική διάμετρο 10,30 μ., πλάτος τοίχου 1,80 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,20 μ. Ο κυκλικός αυτός πύργος απείχε από το τείχος και ενωνόταν με αυτό με διάδρομο πλάτους 3,98 μ. Ο ένας τοίχος του διαδρόμου είχε μήκος 17,70 μ. και ο παράλληλος του 14,70 μ. Δύο κάθετοι τοίχοι στα δύο αυτά παράλληλα σκέλη δημιουργούσαν τρεις άνισους μεταξύ τους χώρους. Ολόκληρη η κατασκευή αποτελούσε «ισχυρό προμαχώνα, σε θέση φυσικά οχυρή και με ιδιαίτερη σημασία για την άμυνα της πόλης».[133] Νοτιότερα του κυκλικού πύργου αποκαλύφθηκε η Πύλη Ε, η οποία οδηγούσε στον περιτειχισμένο χώρο της ακροπόλεως. Η Πύλη Ε που ανασκάφηκε ανήκε στους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά η προηγούμενη οικοδομική της φάση στους κλασικούς ή ελληνιστικούς χρόνους.

---

[128] Η πλήρης αποτύπωση των τειχών και των πυλών της Αμφιπόλεως σε Chaido Koukouli-Chrysanthaki, «Excavating Classical Amphipolis,» in *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece* (BAR International Series 1031), eds Maria Stamatopoulou and Marina Yeroulanou (Oxford: Archaeopress, 2002), map on p. 58 και Hornblower on Thucydides, IV.102.3 & 2:321, fig. 2, χωρίς την Πύλη ΣΤ/F, αλλά η οποία βρίσκεται στην θέση 1 (Αρχαιολογικό Μουσείο) αυτού του χάρτη.

[129] Θουκ., V.10.7 και Hornblower on Thucydides, V.10.1.

[130] Gomme on Thucydides, V.10.1.

[131] ΑΔ, Χρονικά Β2, 49 (1994): 601 (Δήμητρα Μαλαμίδου).

[132] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1981, Τεύχος Α, σ. 18-19.

[133] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1980, σ. 8-9.

Αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι το κατεστραμμένο κλασσικό τείχος στο σημείο εκείνο «δείχνει πως στην ίδια αυτή θέση βρισκόταν και η αρχαιότερη πύλη [από αυτή του ρωμαϊκού τείχους], όπως φαίνεται και από τη μορφολογία του εδάφους και τη λάξευση του βράχου».[134] Μπροστά ακριβώς από την πύλη υπήρχε λιθόστρωτο από αργούς λίθους και λιθόπλινθους πωρόλιθου. Λίγο νοτιότερα, ανασκάφηκε ημικυκλικός πύργος διαμέτρου 7,40 μ. και σωζόμενος μέχρι ύψους 2,80 μ.[135] Η νότια πύλη, η Πύλη Δ/D, έχει διαστάσεις 10 μ. επί 10,25 μ. Στην εξωτερική της πλευρά υπήρχε οχυρωμένη πλακόστρωτη αυλή διαστάσεων 6,80 μ. επί 4,70 μ. και με πλάτος τοίχων 1,65 μ., οι οποίοι σώζονται μέχρι ύψους 4,40 μ. Η εξωτερική είσοδος της αυλής έχει πλάτος 3,38 μ. Την Ρωμαϊκή Εποχή στις δύο πλευρές της εισόδου υπήρχαν στημένοι επάνω σε υψηλά βάθρα χάλκινοι ανδριάντες του αυτοκράτορα Αυγούστου και υπάτου, ευεργέτη της Αμφιπόλεως. Αυτή ήταν, συνεπώς, η κύρια πύλη εισόδου στην πόλη την εποχή του Αυγούστου (διοίκ. 27 π.Χ-14 μ.Χ.).[136] Η πιο οχυρή πύλη της Κλασσικής Εποχής, όμως, ήταν η Πύλη Γ/C, αυτή στην οποία κατέληγε τελικά η ξύλινη γέφυρα επάνω από τον Στρυμόνα. Βρισκόταν, φυσικά, στην βορειοδυτική γωνία του τείχους της Αμφιπόλεως, είχε μήκος 13,40 μ. και πλάτος 9 μ. ενώ οι τοίχοι που την προστάτευαν είχαν πλάτος 2 μ. Ο αρχιτέκτονάς της είχε λάβει υπόψιν του δύο πολύ σημαντικές εδαφολογικές παραμέτρους. Η πρώτη αφορούσε στο νερό του ποταμού, το οποίο λίμναζε στο εξωτερικό τους τμήμα αλλά συγκεντρωνόταν εκεί και από πλημμύρες, ενώ η δεύτερη τους χειμάρρους που έρχονταν από το πρανές του χαμηλού οροπεδίου επάνω στο οποίο ήταν κτισμένη η Αμφίπολη. Η διάβρωση και η πορώδης υφή των λίθων και των κροκαλών που ήρθαν στην επιφάνεια κατά την ανασκαφή της πύλης αποκαλύπτει το πρόβλημα της συνεχούς παρουσίας νερού. Έτσι, οι τοίχοι είχαν υποστηριχθεί με μεγάλο αριθμό πασσάλων και από τις δύο πλευρές τους αλλά και ορισμένες φορές ανάμεσα στους λιθοπλίνθους με τους οποίους ήταν κτισμένοι. Μάλιστα, οι αιχμές των πασσάλων προχωρούσαν βαθιά μέσα στο έδαφος για να στηρίξουν τους τοίχους καλύτερα. Η ανάγκη να διοχετευθούν τα νερά του χειμάρρου που σχηματιζόταν από τις βροχές εντός της πόλεως και κατευθυνόταν προς το ποτάμι είχε λυθεί με την κατασκευή αγωγών αποχετεύσεως (παραλληλεπίπεδων ανοιγμάτων στο τείχος), οι οποίοι διαπερνούσαν το τείχος κοντά στην πύλη και οδηγούσαν τα όμβρια ύδατα έξω από αυτό. Παρόμοιοι αγωγοί βρέθηκαν και σε άλλα σημεία του τείχους. Ένα επιπλέον αντιπλημμυρικό έργο είναι η ύπαρξη ισχυρού τοίχου σε σχήμα Π εντός της πύλης και με το ανοικτό του τμήμα προς την πόλη. Ο μόνος λόγος που μπορεί να δικαιολογήσει μία τέτοια επισφαλή αμυντικά αλλά ιδιαίτερα οχυρή κατασκευή στο σύνολό της είναι η ανάγκη να συμπεριληφθεί η κατάληξη της ξύλινης γέφυρας στο οχυρωματικό σύστημα της πόλεως.[137] Ανατολικότερα της πύλης Γ/C ανεσκάφη η μικρότερη Πύλη Β ανοίγματος 3,30 μ. Κατά την Ελληνιστική Εποχή προστέθηκε εξωτερική πλακόστρωτη και οχυρή αυλή διαστάσεων 6,10 μ. επί 5,25 μ., στην οποία οδηγούσε πλακόστρωτη οδός πλάτους 4,55 μ. ερχόμενη από το ποτάμι. Εμείς υποθέτουμε ότι εξυπηρετούσε την φόρτωση και εκφόρτωση εμπορευ-

---

[134] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1980, σ. 10-11.
[135] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1980, σ. 10-11.
[136] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1979, σ. 75.
[137] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1977, Τεύχος Α, σ. 41.

μάτων από το βορείως της γέφυρας τμήμα του Στρυμόνα. Και από τις δύο πλευρές της πύλης έχει διασωθεί το τείχος της πόλεως μέχρι ύψους 4,48 μ.[138] Η Πύλη Α, οι Θρακικές πύλες, στην βορειοανατολική άκρη της πόλεως ήταν η πρώτη που αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές και είχε στην εξωτερική της πλευρά οχυρή αυλή διαστάσεων 9,40 μ. επί 3,80 μ. με δίοδο 2,70 μ., η αρχή της οποίας ξεκινούσε μέσα από το τείχος και επεκτεινόταν στον εξωτερικό χώρο μπροστά από την πύλη. Δίπλα ακριβώς από την πύλη της Κλασσικής Εποχής αλλά σε αρκετά υψηλότερο επίπεδο λόγω της επιχώσεως βρέθηκε και η πύλη της Ελληνιστικής Εποχής με άνοιγμα στο σημείο των θυρών 2,77 μ. Η θέση της Πύλης Α της Κλασσικής Εποχής υποδηλώνει ότι αυτή πρέπει να ήταν η χαρακτηριζόμενη από τον Θουκυδίδη ως «Θρακικάς πύλας».[139] Η άποψη ότι η Πύλη ΣΤ/F πρέπει να είναι οι Θρακικές Πύλες[140] δεν ευσταθεί. Η αποκάλυψη δύο Πυλών στο ανατολικό τείχος (ΣΤ/F και Ε) αποδεικνύει ότι σωστά ο Θουκυδίδης αποκαλεί μία εξ αυτών την πρώτη του μακρού (δηλαδή ανατολικού) τείχους (άρα υπήρχε και δεύτερη) και συνεπώς η έξοδος του στρατού του Βρασίδα έγινε από δύο πύλες και όχι από μία στο ανατολικό τείχος. Η πρώτη του μακρού τείχους θα έπρεπε να είναι είτε η Ε (πρώτη για αυτούς που έρχονταν από την Ηιόνα) είτε η ΣΤ/F (πρώτη για αυτούς που έρχονταν από την Θράκη). Σε κανένα σημείο της περιγραφής του, όμως, ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει ότι η δεύτερη του μακρού τείχους ήταν οι Θρακικές Πύλες αλλά αντιθέτως αφήνει να εννοηθεί πως πρόκειται για πύλη σε άλλο σημείο των τειχών με μοναδική υποψήφια την Α (από εκεί εξήλθε ο Κλεαρίδας με το μεγάλο τμήμα του στρατού), στο βορειοανατολικό άκρο του τείχους και με μέτωπο στην οδό προς το εσωτερικό της Αρχαίας Θράκης. Εξαιτίας της αβαθούς χαράδρας στο ανατολικό τείχος, το κύριο εμπόριο της Αμφιπόλεως με την Θράκη πρέπει να γινόταν από πύλη η οποία βρισκόταν στην οδό η οποία ένωνε (δια μέσου της ξύλινης γέφυρας) την Χαλκιδική με την δυτική Αρχαία Θράκη. Η οδός αυτή (στην οποία οδηγούσε η Πύλη Α), ομαλή και παράλληλη με τον Στρυμόνα, ήταν σαφώς ευκολότερη από πλευράς εδάφους για μεταφορές από και προς την Αμφίπολη από την οδό στην οποία οδηγούσε η Πύλη Ε μέσα στην αβαθή χαράδρα. Πάντως, ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο των τειχών κοντά στην Πύλη Ε είναι η αποκάλυψη μίας από τις κλίμακες του τείχους. Δώδεκα περίπου μέτρα ανατολικά της

[138] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1976, Τεύχος Α, σ. 92-93.

[139] Θουκ., V.10.7 και Leake, *Travels in Northern Greece*, 3: 194 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1973, σ. 43-48 και Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» p. 184.

[140] Koukouli-Chrysanthaki, p. 66 αλλά δες αντίθετη άποψη σε Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» p. 184. Η αιτιολογία που έχει προβάλει η Koukouli-Chrysanthaki, p. 66, είναι ότι οι Πύλες ΣΤ/F και Ε είναι απέναντι από το όρος Παγγαίο, οδηγούν στον δρόμο που ενώνει την Ηιόνα με το εσωτερικό της Θράκης, είναι στην κορυφή λόφων και όποιος περνούσε από την οδό (μέσα στην χαράδρα, υπενθυμίζουμε εμείς) που ένωνε την Ηιόνα με το Ύψωμα 133 μ. θα μπορούσε να δει τις οπλές των αλόγων κάτω από τις πύλες (αλλά χωρίς διόπτρες, αναρωτιόμαστε εμείς, πώς ήταν δυνατόν να δουν κάτω από ξύλινες θύρες από τόσο μακριά). Κατά την Koukouli-Chrysanthaki, p. 66, η Πύλη ΣΤ/F πρέπει να ταυτισθεί με την Θρακικές Πύλες διότι ήλεγχε την αρχαία οδό από την Ηιόνα στο εσωτερικό της κοιλάδας του Στρυμόνα και ήταν κοντύτερα στο Ύψωμα 133 μ. από την Πύλη Ε (αλλά, λέμε εμείς, κοντύτερα και από τις δύο ήταν η Πύλη Α) ενώ υπήρχε χώρος στο εσωτερικό της τμήμα για την συγκέντρωση στρατού (αλλά, λέμε εμείς, ο ίδιος χώρος υπήρχε και πίσω από την Πύλη Α αφού βρίσκονται στο ίδιο βορειοανατολικό τμήμα του χαμηλού οροπεδίου της πόλεως).

ελληνιστικής Πύλης Ε ανασκάφηκε λίθινη κλίμακα, από την οποία σώζονται 16 βαθμίδες και η οποία οδηγούσε στο επάνω μέρος του τείχους. Στο σημείο εκείνο το τείχος φθάνει μέχρι το ύψος των 7 μ.[141] Η Αμφίπολις, λοιπόν, ακόμη και εάν θεωρήσουμε ότι μέρος του περιμετρικού τείχους που έχει ανασκαφεί προέρχεται από επισκευές ή οικοδόμηση κατά την Ελληνιστική ή Ρωμαϊκή Εποχή επάνω στα θεμέλια του τείχους της Κλασσικής Εποχής, ήταν καλά θωρακισμένη, με ισχυρό τείχος πλάτους 1,80-2,00 μ.,[142] πύργους και οχυρωμένες πύλες που θα άντεχαν κάθε προσβολή από στρατό και ελαφρούς πολιορκητικούς μηχανισμούς του Ε' αιώνα π.Χ. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, ο Κλέων περίμενε ότι θα βγει ο στρατός του Βρασίδα από την πόλη για να διεξαχθεί μάχη εκ παρατάξεως έξω από τα τείχη.

Η πρώτη, όμως, επαφή των δύο στρατών ήταν οπτική. Ο Βρασίδας έλαβε γνώση της αφίξεως του Κλέωνα και ήθελε να διαπιστώσει ιδίοις όμμασι το μέγεθος του αντίπαλου στρατού και εάν ήταν δυνατόν να τον αντιμετωπίσει σε τακτική μάχη. Έφυγε, λοιπόν, από την Αμφίπολη με 1500 άνδρες, πέρασε τον Στρυμόνα δυτικά επάνω από την ξύλινη γέφυρα που ήταν εμπρός από την Πύλη Γ/C και κατευθύνθηκε προς τον Κερδύλιο λόφο. Το τοπογραφικό και ιστορικό ερώτημα που τίθεται είναι βέβαια πού βρισκόταν αυτός ο λόφος. Οι μελετητές έχουν προτείνει δύο πιθανά σημεία: το Ύψωμα 152 μ. και το Ύψωμα 339 μ.[143] Το Ύψωμα 152 μ. ή λόφος της Αγίας Αικατερίνης (St. Catherine's Hill), όπως είχε ονομασθεί από την χαρτογραφική υπηρεσία του βρετανικού στρατού κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, βρίσκεται νοτιοδυτικά της Αμφιπόλεως, στην δυτική όχθη του Στρυμόνα και κοντά στο μνημείο του Λέοντα της Αμφιπόλεως. Η θέση, όμως, αυτή δεν διαθέτει πηγές νερού, είναι σχετικά μακριά από την Άργιλο και συνεπώς η τροφοδοσία του σπαρτιατικού στρατού θα έπρεπε να γίνεται από την Αμφίπολη. Επιπλέον, ο λόφος είναι αρκετά νότια στην τοπογραφία της περιοχής για να έχει ο παρατηρητής πλήρη αντίληψη για το τι γινόταν και στο αθηναϊκό προσωρινό στρατόπεδο στην Ηιόνα, και στην Αμφίπολη την ίδια αλλά και στην γύρω περιοχή για πιθανή άφιξη ενισχύσεων. Αντιθέτως, το Ύψωμα 339 μ., αρκετά δυτικότερα του προηγουμένου και διπλάσιου ύψους αποδεικνύεται ως η ιδανική τοποθεσία για παρατηρητήριο. Αν και δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο παραμονής του Βρασίδα στον λόφο, ο Σπαρτιάτης στρατηγός πρέπει να παρέμεινε αρκετές ημέρες εκεί παρατηρώντας τον όγκο και την δραστηριότητα του αντίπαλου στρατού. Ο λόφος βρισκόταν στην περιοχή των Αργιλίων, οι οποίοι ήταν φιλικά διακείμενοι προς τους Σπαρτιάτες και άρα θα τους προμήθευαν με τρόφιμα κατά την περίοδο της διαμονής τους στον ύψωμα 339 μ. ενώ οι πηγές νερού στην περιοχή είναι άφθονες. Άρα, η παραμονή του σπαρτιατικού στρατιωτικού αποσπάσματος για αρκετές ημέρες ήταν άνετα εξασφαλισμένη. Επίσης, η ορατότητα προς την Ηιόνα και την Αμφίπολη από τον υψηλό αυτό λόφο είναι άριστη ενώ πρέπει να υπήρχαν (κρίνοντας βέβαια με τα σημερινά δεδομένα) και μονοπάτια που οδηγούσαν προς την γέφυρα της Αμφιπόλεως και τον Στρυμόνα. Επιπλέον, η περιοχή του λόφου ήταν κατοικημένη κατά την Κλασσική Εποχή, όπως έδειξαν οι επιφανειακές έρευνες, γεγονός που μπορεί να διευκόλυνε την παραμονή και τροφοδοσία του απο-

[141] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1973, σ. 43-48.

[142] Lazaridis, «The organization of the city-state of Amphipolis,» p. 37.

[143] Jones, «Amphipolis», map on p. 78.

σπάσματος.[144] Η έξοδος του Βρασίδα μπορεί να είχε και στρατιωτικό σκοπό, δηλαδή να εμποδίσει πιθανή πολιορκία της Αμφιπόλεως από τις συμμαχικές δυνάμεις των Αθηναίων, αλλά ο Σπαρτιάτης στρατηγός να άλλαξε γνώμη όταν είδε ότι ο αθηναϊκός στρατός κινούνταν προς την Αμφίπολη χωρίς να περιμένει ενισχύσεις.[145] Συνοψίζοντας, λοιπόν, είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Βρασίδας έφθασε μέχρι το Ύψωμα 339 μ., στην περιοχή του εγκαταλελειμμένου σήμερα χωριού Κάτω Κερδύλιο (ή Κάτω Κρούσοβον).

Μετά την αναγνωριστική κίνηση του Βρασίδα, την ίδια ενέργεια αποφάσισε να πραγματοποιήσει και ο Κλέων. Όμως, αντί να προχωρήσει με απόσπασμα του στρατού του, βάδισε τα 7 περίπου χλμ. από την Ηιόνα μέχρι την Αμφίπολη με ολόκληρο τον στρατό του. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό από τον Βρασίδα, ο Σπαρτιάτης στρατηγός επέστρεψε αμέσως μέσω της γέφυρας στην πόλη. Από στρατιωτικής απόψεως, η κίνηση του Κλέωνα μπορεί εύκολα να ερμηνευθεί. Οι λόγοι για μια τέτοια απόφαση πρέπει να ήταν η άγνοια των πραγματικών δυνάμεων του αντιπάλου και συνεπώς ο φόβος να πρέπει να συναφθεί μάχη με άνισες δυνάμεις αλλά ίσως και ο φόβος του Κλέωνα ότι εάν άφηνε τμήμα του στρατού του στην Ηιόνα, αυτό με την προτροπή των δυσαρεστημένων μπορεί να στασίαζε. Επίσης, με την επέκταση των τειχών προς την γέφυρα, ο Κλέων δεν ήταν βέβαιος για το πραγματικό μέγεθος της οχυρώσεως της πόλεως αλλά και την κατάσταση του τείχους της και άρα έπρεπε να πλησιάσει για να έχει μία πλήρη εικόνα. Μέσα στον τελευταίο ενάμισι αιώνα, ιστορικοί της μάχης έχουν διατυπώσει διάφορες θεωρίες για την απόφαση του Κλέωνα να προχωρήσει με τον στρατό του, οι οποίες ποικίλουν από το να επιτεθεί στον Βρασίδα στον Κερδύλιο λόφο μέχρι να διαπιστώσει μήπως έρχονταν οι ενισχύσεις του. Εμείς θα παραμείνουμε πιστοί σε όσες παρατηρήσεις παραπέμπουν στα αρχαία κείμενα και στα αρχαιολογικά δεδομένα χωρίς φανταστικές υποθέσεις. Επίσης, δεν είναι πάντα χρήσιμες οι συγκρίσεις με αποφάσεις και πρακτικές άλλων Ελλήνων στρατηγών σε άλλες εποχές ή υπό άλλες συνθήκες μια που η εφαρμογή μιας στρατιωτικής τακτικής (επιτυχημένης ή αποτυχημένης) δεν είναι βέβαιο ότι θα φέρει τα ίδια αποτελέσματα σε άλλο χρόνο και σε άλλο χώρο. Ενδιαφέρον είναι ότι ο Κλέων τελικά μη βλέποντας υπερασπιστές στα τείχη και στους πύργους έστειλε ορισμένους στρατιώτες στις πύλες να αφουγκρασθούν αλλά τελικά και να δουν κάτω από αυτές τι γινόταν μέσα στην πόλη, όσα δεν μπορούσε να δει από μακριά.[146] Δεδομένης της καταστάσεως, φαίνεται ότι δεν μπορούσε να πράξει αλλιώς για την αναγνώριση του αντιπάλου του.

---

[144] SAGT I, pp. 38-40 and SAGT III, pp. 323-328.

[145] Δες και Jones, «Amphipolis», pp. 81-86 & map on p. 78, ο οποίος προκρίνει το Ύψωμα 152 μ. θεωρώντας ότι η γέφυρα ήταν στα νότια και πολύ κοντά του. Ο καθοριστικός παράγων της επιλογής του Υψώματος 339 μ. από τον Βρασίδα νομίζουμε ότι πρέπει να ήταν η τροφοδοσία του στρατού του και οι πηγές νερού ακόμη και στην περίπτωση που θα απαιτούνταν στρατιωτική ενέργεια εκ μέρους του στην περιοχή.

[146] Πρβλ. SAGT III, pp. 328-331. Στην παρατήρηση για μονή θύρα της Πύλης Α (Hornblower on Thucydides, V.10.2) να επισημάνουμε ότι οι ανιχνευτές του αθηναϊκού στρατού θα μπορούσαν να δουν κάτω από τις πύλες, ακόμη και εάν αυτές ήταν διπλές (παράλληλες), εάν για την αποχέτευση των υδάτων της βροχής υπήρχε αρκετή απόσταση της θύρας/των θυρών από το έδαφος. Ήταν τέτοιο το πρόβλημα των υδάτων ώστε για να αποφύγουν τις πλημμύρες από τους χειμάρρους που δημιουργούνταν προς το εσωτερικό των τειχών, οι Αμφιπολίτες είχαν ανοίξει πολλούς αγωγούς απορροής στα τείχη.

Καθώς ο Κλέων πλησίασε με τον στρατό του στην Αμφίπολη, παρατήρησε, εάν δεν είχε ήδη ενημερωθεί, ότι από τον υψηλό λόφο στα βορειοανατολικά της Αμφιπόλεως ίσως θα μπορούσε να δει την κατάσταση που επικρατούσε μέσα στην πόλη. Ο λόφος αυτός δεν είναι άλλος από το Ύψωμα 133 μ.,[147] στην περιοχή του οποίου πιθανολογείται ότι βρισκόταν η πόλη/χωριό Εννέα Οδοί των Ηδωνών[148] αν και δεν έχουν έρθει στο φως κάποια αποδεικτικά στοιχεία από τις μέχρι τώρα ανασκαφές. Από εκείνο το ύψωμα θα ήταν δυνατόν να έχουν οι Αθηναίοι παρατηρητές μια γενική άποψη της Αμφιπόλεως αλλά και όσοι πλησίασαν την Πύλη Α («Θράκιας πύλας») να δουν τα πόδια των στρατιωτών του σπαρτιατικού στρατού αλλά και των αλόγων των ιππέων από πίσω της.[149] Ορισμένοι ιστορικοί έχουν υποστηρίξει ότι ο αθηναϊκός στρατός ή οι παρατηρητές του θα μπορούσαν να δουν καλύτερα μέσα στην πόλη εάν ανέβαιναν σε υψόμετρο 300 μ.[150] ή και μεγαλύτερο στους πρόποδες του Παγγαίου όρους, στα ανατολικά της Αμφιπόλεως. Η επιλογή αυτή, όμως, έχει διάφορα μειονεκτήματα. Η κλίση του εδάφους για να φθάσει κανείς στα 300 και παραπάνω μέτρα υψόμετρο είναι πολύ απότομη και η ανάβαση και κατάβαση από έναν ολόκληρο στρατό με πλήρη πολεμική εξάρτηση, όπως φαίνεται από την περιγραφή του Θουκυδίδη, πάρα πολύ δύσκολη εάν όχι αδύνατη. Η οπτική απόσταση είναι πολύ μεγάλη και από το ανατολικό αυτό σημείο δεν μπορεί ο παρατηρητής να δει καθαρά ούτε τις βόρειες πύλες (Α και Β) ούτε την γέφυρα (Πύλη Γ/C), ούτε και ολόκληρο τον σπαρτιατικό στρατό εντός της Αμφιπόλεως, μια που θα τον εμπόδιζε και η θέα της ακροπόλεως αλλά και το χαμηλό οροπέδιο με τα υψηλά τείχη επάνω στο οποίο ήταν κτισμένη η Αμφίπολη. Ούτε είχε λόγο ο Κλέων να εγκαταλείψει το στράτευμα και να ανέβει ο ίδιος για να παρατηρήσει. Μάλιστα, οι στρατιώτες που τον ενημέρωσαν για το τι γινόταν μέσα στην πόλη, όπως περιγράφει ο Θουκυδίδης, κατέβηκαν από υψηλότερο σημείο ή ήρθαν από τις πύλες αντί ο Κλέων να ανέβηκε σε υψηλότερο σημείο του υψώματος ή σε άλλο υψηλό σημείο της περιοχής για να δει ο ίδιος. Συνεπώς και λαμβάνοντας υπόψιν τις θέσεις που πρέπει να είχε καταλάβει ο αθηναϊκός στρατός πριν από την επίθεση του σπαρτιατικού, ο λόφος για την αναγνώριση πρέπει να ήταν το Ύψωμα 133 μ.[151]

Το αμέσως επόμενο ζήτημα που γεννάται στην προσπάθεια για ακριβή αναπαράσταση της μάχης επί του χώρου διεξαγωγής της είναι η κίνηση του στρατού των Αθηναίων. Όταν ο Κλέων ενημερώθηκε για τον αντίπαλο στρατό μέσα στην πόλη σήμανε «ἀναχώρησιν». Οι στρατιώτες του Κλέωνα είχαν λάβει θέσεις συντεταγμένοι σε δύο τμήματα (κέρατα), το αριστερό και το δεξί, προφανώς στους πρόποδες[152] του

[147] Jones, «Amphipolis,» map on p. 78.

[148] SAGT III, pp. 321-322 & Ηρόδ., VII.114. Η εύρεση στην βορειοανατολική πλευρά του ανατολικού τείχους ενός οστράκου που μπορεί να χρονολογηθεί στην Εποχή του Σιδήρου δεν μπορεί να αποτελέσει ούτε ένδειξη για την πιθανότητα να βρίσκονταν οι Εννέα Οδοί στην Αμφίπολη την ίδια [Πρβλ. ΑΔ, Χρονικά Β2, 33 (1978): 294 (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη)]. Χρειάζονται πολύ περισσότερα στοιχεία.

[149] Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» p. 184.

[150] Jones, «Amphipolis», pp. 86-90 & map on p. 78.

[151] Δες και SAGT III, pp. 331-333 και SAGT I, p. 42.

[152] Δεν βρίσκουμε κανένα λόγο να είχε ανέβει μέρος ή ολόκληρο το αθηναϊκό στράτευμα επάνω στο Ύψωμα 133 μ. διότι ακριβώς θα έπαιρνε στους στρατιώτες πολύ χρόνο να κατέβουν και να συντα-

υψώματος και με μέτωπο προς την Πύλη Α αλλά με κάποια απόσταση μεταξύ τους. Όταν δόθηκε το παράγγελμα για αποχώρηση, το οποίο μπορεί να ήταν και ηχητικό,[153] το αριστερό τμήμα εγκατέλειψε την παράταξη μάχης, έστριψε αριστερά (στροφή όχι μεγαλύτερη του ενός τετάρτου), δηλαδή με κατεύθυνση νότια, και άρχισε την πορεία του προς την Ηιόνα. Το δεξιό τμήμα παρέμεινε στην θέση του μέχρι να έρθει η σειρά του να αποχωρήσει πίσω από το αριστερό.[154] Ο Κλέων, όμως, φοβήθηκε ότι τελικά μέχρι να απομακρυνθεί το αριστερό κέρας και να ξεκινήσει την πορεία του το δεξί θα πέρναγε αρκετή ώρα και εκείνος δεν ήθελε να δώσει την δυνατότητα στους αντιπάλους του να βγουν από τα τείχη και να απαιτήσουν μάχη εκ παρατάξεως. Έσπευσε, λοιπόν, να ζητήσει από το δεξιό κέρας να στρέψει αριστερά, προς τον Νότο και να αρχίσει την πορεία του όταν το αριστερό κέρας δεν είχε ολοκληρώσει την αποχώρησή του. Ο στρατός πρέπει να βρισκόταν σε σχετικά κοντινή απόσταση από την Πύλη Α διότι λόγω της ιδιομορφίας του εδάφους έπρεπε να αποφύγει το επικλινές και ανώμαλο έδαφος στους πρόποδες του Παγγαίου και να διέλθει ανάμεσα σε αυτούς και στα τείχη της πόλεως, πιθανότατα μέσα στην σχηματιζόμενη αβαθή χαράδρα. Η διαταγή «ὑπάγειν ἐπὶ τῆς Ἠιόνος» του Κλέωνα έχει χαρακτηρισθεί ως «retraite organisée»[155] ή «orderly retreat»,[156] οργανωμένη υποχώρηση, υπονοώντας ότι υπήρχε κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο στον τρόπο με τον οποίο βάδιζε ο αθηναϊκός στρατός. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι το αριστερό και το δεξιό τμήμα υποχωρούσαν προστατεύοντας το ένα το άλλο, δηλαδή κίνηση του αριστερού, στάση του με μέτωπο προς την πόλη, κίνηση του δεξιού, στάση αυτού με μέτωπο προς την πόλη για να κινηθεί το αριστερό κ.ο.κ. Αλλά τέτοια τακτική δεν συμπεραίνεται ούτε από την περιγραφή του Θουκυδίδη ούτε υπάρχει παρόμοια περιγραφή σε άλλη αρχαία πηγή.[157] Νομίζουμε ότι ήταν μια απλή κίνηση από θέση μάχης σε πορεία αποχωρήσεως, η οποία αναγκαστικά δημιουργούσε έναν ευάλωτο σε αιφνιδιαστική επίθεση στρατιωτικό σχηματισμό. Η δεξιά πλευρά των μαχητών ήταν ακάλυπτη και σε περίπτωση επιθέσεως από την πόλη θα δημιουργούνταν μεγάλη αταξία μέχρι να στρέψουν δεξιά για να προτάξουν τις ασπίδες που είχαν στο αριστερό τους χέρι και να αμυνθούν, πόσω δε μάλλον να λάβουν κανονικές θέσεις μάχης. Ο Κλέων δεν ανέμενε καθόλου μία τέτοια εξέλιξη όταν αποφάσισε την αποχώρηση του στρατού

χθούν στους πρόποδες του λόφου και άρα θα ήταν ευάλωτοι (Δες και SAGT III, p. 343, n. 106).

[153] «trumpet call», Anderson, «Cleon's Orders at Amphipolis», p. 3.

[154] Ο Anderson, «Cleon's Orders at Amphipolis», p. 3, θεωρεί ότι η καθυστέρηση αναχωρήσεως του δεξιού κέρατος οφειλόταν σε μη άμεση κατανόηση του ηχητικού σήματος αναχωρήσεως αλλά αυτό δεν προκύπτει από τον Θουκυδίδη.

[155] Σχόλιο της Jacqueline de Romilly (trans.), *Thucydide. La guerre de Péloponnèse. Livres IV et V* (Paris: Les Belles Lettres, 1973, 2nd tirage), p. 187 (Page 106: 10.3, 1o).

[156] Gomme on Thucydides, v.10.3.

[157] Δες και παραπάνω αλλά κυρίως Anderson, «Cleon's Orders at Amphipolis,» pp. 3-4, ο οποίος περιγράφει μία κίνηση (Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI.5.18-19) η οποία, όπως εξηγεί, δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί στην Αμφίπολη. Κατά την δική μας αντίληψη, για αυτήν την κίνηση θα έπρεπε το μέτωπο του αθηναϊκού στρατού να περιστρέφεται σταδιακά από κατεύθυνση νοτιοδυτική (προς την Πύλη Α) σε βόρεια (προς το Ύψωμα 133 μ.) και να οπισθοχωρεί ανάποδα μέσα στην χαράδρα για να βλέπει πάντα προς τα τείχη και τις πύλες της Αμφιπόλεως.

του.[158]

Ο Βρασίδας, όμως, και ο στρατός του παραφύλαγαν πίσω από τις κλειστές πύλες της Αμφιπόλεως και ανέμεναν την μεγάλη ευκαιρία για να επιτεθούν. Έχει υποστηριχθεί ότι το μικρό απόσπασμα με τον Βρασίδα βγήκε από την Πύλη Γ/C, της γέφυρας και έτρεξε προς τα ανατολικά για να συμπλακεί με το αριστερό κέρας του αθηναϊκού στρατού ενώ ο Κλεαρίδας με το κύριο σώμα του σπαρτιατικού στρατού επιτέθηκε στο δεξιό κέρας από τις Θρακικές πύλες (Πύλη Α). Επίσης, ότι το «σταύρωμα» του Θουκυδίδη εκτεινόταν από το τείχος μέχρι την γέφυρα για να την προστατεύσει. Ακόμη, ότι η ευθεία οδός του Θουκυδίδη («τὴν ὁδὸν ταύτην εὐθεῖαν»),[159] η οποία σύμφωνα με την ορολογία της εποχής, ένωνε δύο πόλεις, πρόκειται όχι για ευθεία οδό αλλά για αυτήν η οποία ένωνε πόλεις περνώντας επάνω από την ξύλινη γέφυρα και δίπλα από το πιο οχυρωμένο τμήμα της Αμφιπόλεως, το βόρειο τείχος.[160] Η θεωρία, όμως, αυτή έχει τουλάχιστον μία σημαντική ατέλεια: την μεγάλη απόσταση που έπρεπε να διανύσει ο Βρασίδας με τους επίλεκτους 150 άνδρες για να συναντήσει τον αθηναϊκό στρατό. Κοιτώντας τον χάρτη των τειχών της Αμφιπόλεως που βασίζεται στις ολοκληρωμένες ανασκαφές[161] και την κλίμακά του, διαπιστώνουμε ότι το μήκος του βορείου τείχους από την Πύλη Γ/C (την γέφυρα) μέχρι και το σημείο που στρέφει νότια για να αρχίσει το ανατολικό τείχος, δηλαδή λίγο ανατολικότερα της Πύλης Α (Θρακικές πύλες) είναι λίγο λιγότερο από 1 χλμ. Μέχρι, μάλιστα, το υποτιθέμενο σημείο εμπλοκής με τον στρατό του Κλέωνα, η απόσταση είναι λίγο μεγαλύτερη από 1 χλμ.[162] Ο μέχρι σήμερα (το 2021) παγκόσμιος πρωταθλητής διανύσεως 1 χλμ., Κενυάτης αθλητής Noah Kiprono Ngeny, διήνυσε το 1999 σε αγώνα την απόσταση σε 2:11.96 (δύο λεπτά και 12 περίπου δευτερόλεπτα). Εάν λάβουμε υπόψιν ότι οι στρατιώτες του Βρασίδα έφεραν μαζί τους ασπίδα και ξίφος και έτρεξαν γρήγορα αλλά δεν έτρεχαν για παγκόσμιο ρεκόρ, πρέπει να διήνυσαν την απόσταση των 1000 και πλέον μέτρων ανάμεσα στην Πύλη Γ/C και στο σημείο εμπλοκής, δηλαδή ανατολικά του βορείου τείχους, σε 4-5 περίπου λεπτά της ώρας. Συνεπώς, καθ' όλη την διάρκεια του δρόμου που έτρεχε το απόσπασμα με τον Βρασίδα προκαλώντας και την σχετική βοή ήταν ορατό και από τον Κλέωνα τον ίδιο, ο οποίος βρισκόταν στο πίσω μέρος του δεξιού κέρατος και θα παρατηρούσε τα τείχη της πόλεως, αλλά και από ολόκληρο το δεξιό κέρας. Με άλλα λόγια δεν θα υπήρχε κανένας αιφνιδιασμός και οι Αθηναίοι θα είχαν εύκολα ετοιμασθεί και παραταχθεί πάλι για να αντιμετωπίσουν και τον Σπαρτιάτη στρατηγό με τους άνδρες του και τον

---

[158] Δες και SAGT III, pp. 333-335.

[159] Θουκ., V.10.

[160] SAGT III, pp. 335-339.

[161] Hornblower on Thucydides, IV.102.3 & 2:321, fig. 2 και με την Πύλη ΣΤ/F, Koukouli-Chrysanthaki, map on p. 58.

[162] Ο Pritchett, SAGT III, p. 342, n. 102, ο οποίος αγνοεί την εποχή που γράφει (το 1979) την ύπαρξη της ανατολικής Πύλης Ε, αναγνωρίζει ότι η απόσταση που έπρεπε να διανύσει ο Βρασίδας από την πύλη Γ/C μέχρι το σημείο εμπλοκής ήταν λιγότερο από 1500 μ. αλλά σωστά απορρίπτει την έξοδο του Σπαρτιάτη στρατηγού με πορεία νότια-ανατολική-βόρεια, δηλαδή από την νότια Πύλη Δ/D, για να συναντήσει ο Βρασίδας τον αθηναϊκό στρατό. Την νότια πύλη προκρίνει ο Kagan, *The Archidamian War*, p. 328 και ο Jones, «Amphipolis», p. 77, την εποχή (το 1973/4 και το 1977 αντίστοιχα) που δεν είχε γίνει πλήρης αναγνώριση του ανατολικού τείχους.

Κλεαρίδα με τον υπόλοιπο στρατό.

Στο ερώτημα, λοιπόν, από ποια πύλη επιτέθηκε ο Βρασίδας με τους 150 οπλίτες του και βασιζόμενος στην περιγραφή του Θουκυδίδη θα ήθελα να προτείνω μια εναλλακτική θεωρία, την έξοδο από την Πύλη ΣΤ/F και την Πύλη Ε του ανατολικού τείχους, υπό την προϋπόθεση, η οποία δεν είναι ξεκάθαρη από τις δημοσιεύσεις των ανασκαφέων (χρονολόγηση σε Κλασσική ή Ελληνιστική Εποχή), ότι και οι δύο πύλες είχαν κτισθεί πριν το 422 π.Χ. Η Πύλη ΣΤ/F βρισκόταν σε απόσταση περίπου 500 μ. από το βορειοανατολικό άκρο του βορείου τείχους, όπου υπήρχε λίγο δυτικότερα και η Πύλη Α. Από τις ανασκαφές φαίνεται ότι η Πύλη Ε ήταν η λιγότερο προστατευμένη και εφόσον ο Βρασίδας και οι Αμφιπολίτες φρόντισαν μεταξύ 424 και 422 π.Χ. για την επέκταση του τείχους βορειοδυτικά μέχρι την γέφυρα (Πύλη Γ/C), πρέπει να θέλησαν να οχυρώσουν και την ανατολική Πύλη Ε με «σταύρωμα».[163] Η λέξη «σταύρωμα» αλλά και το ρήμα «σταυρόω-σταυρῶ», όπως χρησιμοποιείται στον Θουκυδίδη,[164] σημαίνουν περίφραξη/περιφράσσω/περιφράζω με πασσάλους, περιχαράκωση/περιχαρακώνω τόπο,[165] δηλαδή ξύλινο τείχος για προφύλαξη, αλλά δεν σημαίνουν αναγκαστικά κλειστή περίφραξη από όλες τις πλευρές χωρίς είσοδο. Άρα, το σταύρωμα που διέβησαν ο Βρασίδας και οι οπλίτες του θα μπορούσε να είχε αντικαταστήσει στην ανατολική Πύλη Ε την οχυρωμένη εξωτερική αυλή που παρατήρησε ο ανασκαφέας σε άλλες πύλες. Η έξοδος, λοιπόν, του αποσπάσματος ήταν φυσικά, όπως περιγράφει ο Θουκυδίδης, και από το άνοιγμα του σταυρώματος (είτε στην ίδια ευθεία με την πύλη Ε, όπως ήταν κατασκευασμένες οι οχυρές αυλές, είτε και από το ένα ή και τα δύο πλαϊνά του, ανάμεσα στο λίθινο τείχος και τους πασσάλους του σταυρώματος) και από την πρώτη πύλη του «μακροῦ τείχους» (Πύλη ΣΤ/F). Κοιτώντας πάλι τον χάρτη με την αποτύπωση της ανασκαφής ολόκληρου του περιφερειακού τείχους της Αμφιπόλεως, η μόνη πλευρά του που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως μακρά, δηλαδή μεγάλη σε μήκος και σχετικά ευθεία, είναι η ανατολική, αυτή που περιέχει την Πύλη ΣΤ/F και την Πύλη Ε. Είναι αυτή η πλευρά που περιγράφεται ως μακρύ τείχος («τείχει μακρῷ»),[166] την οποία έκτισε ο Άγνων στο μέσο περίπου του Ε' αιώνα π.Χ. για να προστατεύσει την Αμφίπολη από τα ανατολικά διότι, νομίζουμε ότι κατά την άποψη της εποχής, από τα δυτικά προστατευόταν από τον Στρυμόνα. Προφανώς, κατά την διάρκεια της κατασκευής του, διότι ένα τείχος χρειαζόταν χρόνια για να κτισθεί, κρίθηκε ότι το τείχος αυτό δεν ήταν επαρκές για να προστατεύει την πόλη και σταδιακά η συνέχιση οικοδομήσεως και από τα δύο άκρα του μακρού τείχους, αρχικά προς τα δυτικά και κατόπιν παράλληλα με τον αγκώνα του Στρυμόνα, ολοκλήρωσε την περιτείχιση της Αμφιπόλεως. Η πρώτη, μάλιστα, πύλη του μακρού τείχους που συναντούσε κανείς ερχόμενος

---

[163] Ο Leake, *Travels in Northern Greece*, 3:197 στην δική του (αλλά με βάση τον Θουκυδίδη) αναπαράσταση των πυλών και τειχών της Αμφιπόλεως τοποθετεί το «σταύρωμα» και την πύλη από πίσω του στο ανατολικό τείχος («pallisading with gates behind the Long Wall, on the most accessible parts of the hill»). Ο Jones, «Amphipolis», pp. 80-81, τοποθετεί το σταύρωμα στα νότια της Αμφιπόλεως υποθέτοντας ότι η γέφυρα που διέβη ο Βρασίδας βρισκόταν στην νότια καμπή του αγκώνα του Στρυμόνα.

[164] Θουκ., II.75 & V.10 & VI.64 & 66 & 74 & VII.25 & 38.

[165] Δημητράκος, λμ. «σταύρωμα» και λμ. «σταυρώ».

[166] Θουκ., IV.102.

από την βορειοδυτική Αρχαία Θράκη και μετά τις σημαντικές εξ αιτίας αυτού του γεγονότος Θρακικές Πύλες (Πύλη Α) ήταν η Πύλη ΣΤ/F. Συνεπώς, από την Πύλη Ε («τὰς ἐπὶ τὸ σταύρωμα πύλας»)[167] και από το «σταύρωμα» εμπρός της[168] και από την Πύλη ΣΤ/F («καὶ τὰς πρώτας του μακροῦ τείχους»)[169] θα μπορούσαν εύκολα και γρήγορα να βγουν 150 οπλίτες και τρέχοντας μέχρι την ευθεία οδό (στην θέση αυτή μέσα στην αβαθή χαράδρα), η οποία διερχόταν κάθετα προς την φορά τους, να αιφνιδιάσουν το αριστερό κέρας του Κλέωνα, οι στρατιώτες του οποίου δεν θα προλάβαινα να αντιληφθούν για τι επρόκειτο. Η σημαντική αυτή οδός, η οποία ένωνε την Ηιόνα με την Αμφίπολη, συνέδεε κατευθείαν τις δύο πόλεις[170] και ήταν ευθεία (κυρίως εντός της πεδιάδας) με αυτή την λογική. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι στο ανατολικό τείχος και κυρίως από την Πύλη Ε και μέχρι την Πύλη ΣΤ/F υπήρχαν πύργοι, με αποτέλεσμα ο ανασκαφέας να διαπιστώσει σωστά ότι εκείνο το σημείο ήταν ιδιαίτερα οχυρωμένο, δηλαδή «τὸ καρτερώτατον τοῦ χωρίου»,[171] το πιο ισχυρό σημείο των τειχών της Αμφιπόλεως, όπως καθορίζει ο Θουκυδίδης το σημείο συγκρούσεως του Βρασίδα με το αριστερό κέρας. Ο Βρασίδας και οι επίλεκτοί του βγήκαν ξαφνικά από την ξύλινη οχύρωση της Πύλης Ε αλλά και από την Πύλη ΣΤ/F, εκεί που δεν τους περίμεναν οι αντίπαλοί τους που βάδιζαν μέσα στην αβαθή χαράδρα, και με μερικές δρασκελιές,[172] κινούμενοι ταχέως όσοι βγήκαν από την Πύλη Ε λίγο βορειοανατολικά, έπεσαν επάνω τους. Νομίζουμε ότι ο Βρασίδας επέλεξε την έξοδό του από την Πύλη Ε για να έχει τον οπτικό έλεγχο ολόκληρου του αποσπάσματός του αλλά και της μάχης αφού περίμενε την έξοδο του Κλεαρίδα από την Πύλη Α.[173] Οι επιτιθέμενοι κτύπησαν το μέσο του αθηναϊκού στρατού, δηλαδή το πίσω τμήμα του αριστερού κέρατος, το οποίο προπορευόταν του όλου στρατεύματος και περνούσε εκείνη την στιγμή εμπρός από αυτές τις πύλες, στην αβαθή χαράδρα, με κατεύθυνση την Ηιόνα. Η προσβολή βρήκε τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους τελείως απροετοίμαστους να αντιδράσουν αλλά και σε σύγχυση ως προς το μέγεθος του αποσπάσματος (του στρατού δηλαδή) του Βρασίδα το οποίο επετίθετο από δύο κοντινά σημεία των τειχών, με αποτέλεσμα το αριστερό κέρας να χάσει την συνοχή του, να διαλυθεί και οι στρατιώτες του να φύγουν ατάκτως προς το αθηναϊκό λιμάνι.

---

[167] Θουκ., V.10.

[168] Οι πύλες ΣΤ/F και Ε αλλά και το σταύρωμα έξω από το μακρό τείχος (Πύλη Ε) λύνουν όλες τις απορίες του Gomme on Thucydides, V.10.6, χωρίς την διατύπωση των άλλων υποθέσεων του.

[169] Θουκ., V.10.

[170] Για την Ηιόνα ως πόλη/Πόλη δες παραπάνω.

[171] Οι μεταφράσεις της φράσεως ποικίλουν: «το αποτομώτατο μέρος» (Ελευθ. Βενιζέλος, διάφορες εκδόσεις), «the steepest part of the hill» (Smith, Loeb ed., 1921) ή «κατά μήκος του πιο οχυρού σημείου της πολιτείας» (Άγγελος Βλάχος, διάφορες εκδόσεις), «la partie le mieux défendue du terrain» (Jacqueline de Romilly, Les Belles Lettres, 1973, 2nd tirage), «along the strongest part of the city» (Gomme on Thucidides, 3:651). Η λέξη, όμως, «καρτερός» = κρατερός σημαίνει ισχυρός/οχυρός και όχι απότομο/δύσκολο έδαφος (Δημητράκος, λμ. «καρτερός» και Liddell & Scott, λμ. «καρτερός»).

[172] Gomme on Thucydides, V.10.6 («a few hundred yards only»).

[173] Είναι αυτονόητο στους ιστορικούς της μάχης αλλά ο Βρασίδας δεν μπορεί να εξήλθε από την Πύλη Α και ο Κλεαρίδας από την Πύλη ΣΤ/F (Koukouli-Chrysanthaki, p. 66) διότι οι κινήσεις τους θα ήταν χιαστί, πράγμα αδύνατον και αδιανόητο από πλευράς στρατιωτικής τακτικής.

Ο Θουκυδίδης, όταν αναφέρεται στον στρατό του Κλέωνα, περιγράφει αριστερό και δεξιό κέρας και συνεπώς δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε και τμήμα του στρατού του το οποίο βρισκόταν ανάμεσα στα δύο (κεντρικό κέρας).[174] Η έξοδος του Κλεαρίδα με τον κυρίως σπαρτιατικό στρατό έγινε από την Πύλη Α μόλις ακούστηκε η κλαγγή των όπλων από την σύγκρουση του Βρασίδα με τον αθηναϊκό στρατό, δηλαδή δευτερόλεπτα μετά. Άρα, ο Κλεαρίδας πρέπει να έπεσε με το απόσπασμά του στο τέλος του αριστερού κέρατος αλλά και στην αρχή του δεξιού κέρατος των Αθηναίων,[175] το οποίο μόλις είχε αρχίσει να κινείται προς Ηιόνα και πρέπει να βρισκόταν λίγο πριν ή περίπου στο ύψος της συναντήσεως του βόρειου με το ανατολικό τείχους. Αυτή η ερμηνεία εξηγεί και την φυγή του αριστερού κέρατος μόλις αντελήφθη ότι εκτός από τους λίγους οπλίτες του Βρασίδα δεχόταν επίθεση και από πολυπληθέστερο στρατιωτικό τμήμα, αλλά και την αντίσταση του υπόλοιπου στρατού του Κλέωνα. Οι Αθηναίοι πανικοβλήθηκαν από τον αιφνιδιασμό και κατελήφθησαν «εξαπίνης» με αποτέλεσμα ο σχηματισμός πορείας τους να διαλυθεί και να πρέπει κάπως να συνταχθούν για να πολεμήσουν. Ο Βεγέτιος (Vegetius, 4ος αιώνας μ.Χ.), παρότι είχε μάθει την πολεμική τέχνη μόνο από τα βιβλία, θύμιζε στους επικεφαλής στρατιωτικούς πόσο επικίνδυνη ήταν η εχθρική επίθεση όταν ο στρατός ήταν απροετοίμαστος διότι «στην πορεία, ο στρατιώτης είναι λιγότερο οπλισμένος και λιγότερο προσεκτικός και είτε όταν δέχεται ξαφνική επίθεση είτε (όταν πέφτει σε) δόλια ενέδρα αιφνιδίως πανικοβάλλεται».[176]

Ο Βρασίδας με το μικρό του απόσπασμα αφού πανικόβαλε το αριστερό κέρας του Κλέωνα, το οποίο διαλύθηκε και οι άνδρες του άρχισαν να φεύγουν προς την Ηιόνα, στράφηκε προς το δεξί. Το δεξιό κέρας είχε μόλις δεχθεί την επίθεση του Κλεαρίδα από την Πύλη Α και οι πρώτοι στρατιώτες του βρίσκονταν στο ύψος της Πύλης Α. Η απόσταση του Βρασίδα του ίδιου, εάν βγήκε από την Πύλη Ε, από το δεξιό κέρας καθώς εκείνος ανερχόταν την αβαθή χαράδρα (την οδό από Ηιόνα προς Ύψωμα 133 μ.) πρέπει να ήταν λιγότερο από 300 μ. (το μήκος του αριστερού κέρατος πρέπει να ήταν παραπάνω από 600 μ., δες παρακάτω) αλλά δεν πρόφθασε να συγκρουσθεί ο ίδιος με αυτό διότι πληγώθηκε και έπεσε. Οι Αθηναίοι του δεξιού κέρατος δεν αντελήφθησαν την πτώση του Σπαρτιάτη στρατηγού διότι δεν είχε προλάβει να τους φθάσει. Οι στρατιώτες του, όμως, ενώθηκαν με αυτούς του Κλεαρίδα και κτυπούσαν ανελέητα την δεξιά αθηναϊκή παράταξη. Η αναπαράσταση της μάχης, όπως την εξηγούμε, προϋποθέτει ότι αριστερό και δεξιό ονομάζονται τα τμήματα κατά την φορά κινήσεως του αθηναϊκού στρατού προς Ηιόνα και όπως τα έβλεπε ο Κλέων από την οπισθοφυλακή, το αριστερό ήταν προς το Παγγαίο Όρος και το δεξιό προς τον Στρυμόνα και κοντύτερα

---

[174] Gomme on Thucydides, V.10.6, «the Athenian force divided into two parts only, a left and a right half» και Gomme on Thucydides, V.10.12. Αντίθετη γνώμη έχουν ο Anderson, «Cleon's Orders at Amphipolis», p. 3 και η Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» p. 185, αλλά αβάσιμη.

[175] Δες διαφοροποιημένη άποψη σε SAGT III, p. 341 & n. 99, ότι ο στρατός του Κλεαρίδα έπεσε στο κέντρο του αριστερού κέρατος αλλά αυτό δεν αναφέρεται στον Θουκυδίδη.

[176] Το θυμίζει ο Pritchett στο SAGT III, p. 341, n. 100. Ιδού και το λατινικό κείμενο: «in itinere minus armatus minusque adtentus est miles et superventus impetu vel fraude subsessae repente turbatur», Vegetius, III.6.2.

στο μακρό τείχος,[177] και όχι όπως θα τα έβλεπε ο παρατηρητής εάν στεκόταν εμπρός τους.[178] Άλλη προϋπόθεσή, κατά την αντίληψή μας, είναι ότι το αριστερό αθηναϊκό κέρας είχε προχωρήσει επί της οδού (στην χαράδρα) προς Ηιόνα, κατά μήκος του ανατολικού τείχους, και το πρώτο τρίτο του είχε μόλις περάσει την Πύλη Ε, έτσι ώστε ο Βρασίδας να βγει από την Πύλη Ε και να πέσει λίγο βορειότερα στο μέσον του στρατού. Επίσης, λίγα δευτερόλεπτα μετά, το δεξιό κέρας και το πίσω τμήμα του αριστερού περνούσαν στο ύψος της Πύλης Α και δέχθηκαν την επίθεση του Κλεαρίδα. Με αυτή την λογική, οι άνδρες του Βρασίδα επιτέθηκαν στην αρχή του δεξιού κέρατος από μπροστά, από τον Νότο, ενώ αυτοί του Κλεαρίδα από το πλάι, από την δυτική αφύλακτη (οι στρατιώτες κρατούσαν τις ασπίδες τους στο αριστερό τους χέρι) πλευρά του. Η άλλη αναπαράσταση που θεωρεί ότι ο Βρασίδας βγήκε από την Πύλη Γ/C, διένυσε παραπάνω από 1000 μέτρα για να επιτεθεί στο αριστερό κέρας του Κλέωνα προϋποθέτει ότι η πορεία του αριστερού κέρατος του αθηναϊκού στρατού είχε μόλις περάσει εμπρός από την Πύλη Α.[179] Αλλά τότε και πάλι δεν υφίσταται αιφνιδιασμός διότι ολόκληρος ο στρατός του Κλέωνα θα είχε εγκαίρως αντιληφθεί την επέλαση του αποσπάσματος του Βρασίδα. Μόνο η έξοδος από την Πύλη Ε και την ΣΤ/F και η σχεδόν ταυτόχρονη έξοδος από την Α θα προκαλούσε πραγματικό αιφνιδιασμό των Αθηναίων, οι οποίοι θα δέχονταν επίθεση εντός 5-10 δευτερολέπτων από το άνοιγμα των πυλών μέχρι την επέλαση του σπαρτιατικού στρατού και από τις τρεις πύλες (Ε, ΣΤ/F και Α) και την εμπλοκή μαζί τους.

Ένα άλλο ερώτημα που ταλανίζει τους μελετητές της μάχης είναι η διάταξη του αθηναϊκού στρατού σε σχηματισμό πορείας. Στις μάχες, ο κάθε στρατηγός διαμόρφωνε την αριστερή, την κεντρική, και την δεξιά του πτέρυγα ανάλογα με τις δυνάμεις που διέθετε και την διάταξη μάχης του αντιπάλου του. Τι διάταξη, όμως, είχε ο στρατός όταν πορευόταν από μία περιοχή προς μία άλλη ή για να συναντήσει τον αντίπαλό του; Δεν υπάρχει απάντηση, πέρα από εικασίες, ούτε καν για τον ρωμαϊκό στρατό, για τον τρόπο πορείας του οποίου διαθέτουμε και κάποιες πληροφορίες.[180] Εκτίμησή μας είναι ότι δεν μπορούσε τον Ε' αιώνα π.Χ. και κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου να υπήρχε στρατιωτικό εγχειρίδιο ή τακτική τα οποία ακολουθούσαν πιστά όλοι οι στρατηγοί. Ο κάθε στρατηγός ή οι αξιωματικοί του όριζαν τον τρόπο πορείας του αποσπάσματος ή του στρατεύματος που διοικούσαν έτσι ώστε να υπάρχει έλεγχος της εμπροσθοφυλακής και της οπισθοφυλακής, δηλαδή να μην είναι πολύ μακρά η διάταξη με εύθραυστο σχηματισμό λίγων ανδρών στην φάλαγγα, εκτός εάν το απαιτούσε η μορφολογία του εδάφους, όπως στην Αμφίπολη. Στην περίπτωση της Αμφιπόλεως, η

[177] Δες και χάρτη σε Mitchell, «Kleon's Amphipolitan Campaign,» map on p. 490, χωρίς, όμως, το «Athenian Centre». Δες και Gomme on Thucydides, V.10.12, «The right […] was nearer to the Long wall.».

[178] Μας προβληματίζει το αποτύπωμα των θέσεων για το αριστερό και δεξιό κέρας στον χάρτη του Jones, «Amphipolis,» map on p. 78. Την ίδια συγκεχυμένη εικόνα περί αριστερού και δεξιού κέρατος περιγράφει και η Koukouli-Chrysanthaki, p. 66, ίσως παρασυρμένη από τον Pritchett στο SAGT III, p. 341 & n. 99, αλλά δεν προκύπτει αυτή η εικόνα από τον Θουκυδίδη. Νομίζουμε ότι η άποψη του Gomme on Thucydides, V.10.12 είναι η σωστή.

[179] Όπως γράφει ο Pritchett στο SAGT III, pp. 341-343.

[180] SAGT III, pp. 344-346.

απόσταση ανάμεσα στο τείχος και στους πρόποδες του Υψώματος 133 μ. πρέπει να ήταν περί τα 1200-1300 μ. και η απόσταση ανάμεσα στο ανατολικό τείχος, από τις πύλες ΣΤ/F και Ε και στην αρχή του πρανούς των προπόδων του Παγγαίου Όρους περί τα 300-400 μ.[181] Εάν, λοιπόν, το πίσω μέρος της αθηναϊκής παρατάξεως βρισκόταν στους πρόποδες[182] του Υψώματος 133 μ.,[183] το μπροστινό πρέπει να απείχε από το τείχος της πόλεως περί τα 600-700 μ. (δες παρακάτω). Όταν δόθηκε το σύνθημα για την αναχώρηση και το αριστερό κέρας έστριψε αριστερά, δηλαδή είχε το Παγγαίο στην αριστερή του πλευρά, και άρχισε να κινείται προς Νότο, ο Κλέων δεν περίμενε να φύγει και ο τελευταίος στρατιώτης αυτού του κέρατος για να το ακολουθήσει το δεξιό. Ενώ, λοιπόν, είχε αναχωρήσει ένα μέρος από την αριστερή παράταξη (μάλλον το μεγαλύτερο), έδωσε εσπευσμένα την εντολή να στρίψει και το δεξιό κέρας αριστερά και να αρχίσει να κινείται νότια. Με αυτή την διαταγή, ολόκληρο το στράτευμα ήταν εκτεθειμένο από την δεξιά του πλευρά, την πλευρά των τειχών της Αμφιπόλεως. Πρέπει να δεχθούμε ότι το πίσω μέρος του αριστερού κέρατος (ή μικρό τμήμα του) κινούνταν μέχρι το σημείο της μάχης παράλληλα με το μπροστινό του δεξιού, διότι αλλιώς η βιασύνη του Κλέωνα («αὐτῷ ἐδόκει σχολὴ γίγνεσθαι»)[184] δεν έχει νόημα στην περιγραφή της αναχωρήσεως του αθηναϊκού στρατού.

Ας προσθέσουμε, λοιπόν, και την δική μας υπόθεση ως προς την διάταξη του αθηναϊκού στρατού κατά την έναρξη της πορείας του προς την Ηιόνα. Κατά την αναμονή στους πρόποδες του Υψώματος 133 μ., η παράταξη του στρατού πρέπει να είχε μεγάλο μήκος. Εάν υπολογίσουμε 4000 περίπου πεζούς στρατιώτες, (οπλίτες και πελταστές) παρατεταγμένους σε δύο πτέρυγες, με 4 άνδρες[185] ανά μέτωπο πτέρυγας, 500 άνδρες ανά στήλη, 2000 άνδρες ανά πτέρυγα και κατάληψη τετραγώνου εδάφους πλευράς 1,25 μ. (1,5625 τ.μ.) ανά άνδρα, ολόκληρο το πεζικό κατελάμβανε χώρο 6.250 τ.μ. και το κάθε κέρας είχε μήκος παρατάξεως πεζών 625 μ.[186] Σε αυτόν τον υπολογισμό μπορούμε να προσθέσουμε και λωρίδα 2 μ. επί 625 μ. ανάμεσα στις δύο παρατάξεις. Το ιππικό, δηλαδή οι 300 ιππείς δίπλα στα άλογα τους, πρέπει να βρισκόταν είτε και από τις δύο εξωτερικές πλευρές ή την μία από τις δύο πλευρές της παρατάξεως των πεζών

---

[181] Οι μετρήσεις μας με βάση τον χάρτη και την κλίμακα στο Jones, «Amphipolis,» map on p. 78 και SAGT III, map on p. 306. Δες και Gomme on Thucydides, V.10.6 («a few hundred yards only»), για την απόσταση που κάλυψε ο Βρασίδας κατά την έφοδό του. Ο τύμβος του μακεδονικού τάφου απέναντι από το ανατολικό τείχος δεν υπήρχε το 422 π.Χ. (SAGT I, p. 41). Η «στενοχωρία» του Πολύαινου, I.38.2 μπορεί να αναφέρεται σε αυτό το σημείο, στο οποίο κινούνταν ήδη το αριστερό κέρας.

[182] Gomme on Thucydides, V.10.6, «not much above its [Hill 133] lowest point».

[183] Ο Gomme on Thucydides, V.7.4 (γράφει λανθασμένα «2 miles away» αντί 2 χλμ,) & V.10.6, υπολογίζει τον λόφο 133 μ. σε απόσταση 2 χλμ. από το μέσο της Αμφιπόλεως. Δες και SAGT I, p. 42.

[184] «επειδή αυτός νόμισε ότι (η αναχώρηση) γινόταν με βραδύ ρυθμό», Θουκ., V.10.

[185] Ο Frontinus, I.5.23 γράφει «[Brasidas] ut per longum coronae ambitum extenuaret hostilem frequentiam, quaque rarissimi obstabant, erupit», δηλαδή η πυκνότητα των αθηναϊκού στρατού μειώθηκε από την επιμήκυνση των γραμμών του εχθρού και ο Βρασίδας επιτέθηκε στο πιο αδύναμο (πιο αραίο = rarissimi) σημείο τους. Είναι αυθαίρετος ο αριθμός 4 των κατά μέτωπο ανδρών κάθε κέρατος αλλά νομίζουμε ότι θα ήταν μάλλον δύσκολο να διατηρηθεί κάποια τάξη και συνοχή στην πορεία, τουλάχιστον μέσα στην χαράδρα, με περισσότερους άνδρες στο μέτωπο κάθε παρατάξεως.

[186] 4 άνδρες επί 1,25 = 5 μ. ανά μέτωπο πτέρυγας και 500 άνδρες ανά στήλη επί 1,25 μ. = 625 μ. βάθος πτέρυγας. Άρα, 4 άνδρες μέτωπο επί 500 άνδρες βάθος παρατάξεως = 2000 άνδρες ανά πτέρυγα.

είτε στο πίσω μέρος της παρατάξεως.[187] Δεν υπάρχει περιγραφή από τον Θουκυδίδη για εμπλοκή αλόγων και ιππέων κατά τον αιφνιδιασμό του σπαρτιατικού στρατού και άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ακολουθούσαν τους πεζούς. Συνεπώς, η απόσταση του αθηναϊκού στρατού όσο βρισκόταν στον Ύψωμα 133 από την Πύλη Α και το βορειοανατολικό τείχος της Αμφιπόλεως πρέπει να ήταν περί τα 600-700 μ., έτσι ώστε να μπορέσει και ο ίδιος ο Κλέων να πλησιάσει μέχρι την Πύλη Α για να δει τα πόδια των στρατιωτών και των αλόγων του αντιπάλου του από κάτω. Υπολογίζουμε ότι τον ίδιο χώρο (1,5625 τ.μ.) grosso modo (χονδρικά) θα καταλάμβανε κάθε άνδρας και κατά την πορεία. Κατά την έναρξη της αποχωρήσεως, λοιπόν, το αριστερό κέρας (οπλίτες, πελταστές, και ιππείς να ακολουθούν) ξεκίνησε την πορεία του με μέτωπο 4 ανδρών και πλάτος παρατάξεως 5 μ. Θα πρέπει να είχαν κινηθεί για περίπου 400-500 ή και λίγα περισσότερα μέτρα, μέχρι λίγο πριν το ύψος των τειχών της πόλεως για να αντιληφθούν ο Βρασίδας και οι παρατηρητές του ότι ο Κλέων απλώς αποχωρούσε και δεν άρχιζε επίθεση, δηλαδή ότι τα δόρατά τους και ο τρόπος που περπατούσαν οι Αθηναίοι, όπως έδειχνε η κίνηση των κεφαλών τους, δεν προμήνυαν βάδισμα για θέσεις μάχης («οἱ ἄνδρες ἡμᾶς οὐ μενοῦσιν, δῆλοι δὲ τῶν τε δοράτων τῇ κινήσει καὶ τῶν κεφαλῶν»).[188] Ο Βρασίδας είχε ήδη αποφασίσει, όταν εξήγησε το σχέδιό του στους άνδρες του, ότι θα κτύπαγε με έφοδο στο κέντρο της αθηναϊκής φάλαγγας («προσπεσοῦμαι δρόμῳ κατὰ μέσον τὸ στράτευμα»),[189] χωρίς να γνωρίζει όμως τον τρόπο με τον οποίο θα αποχωρούσε ο αντίπαλος στρατός. Πρέπει, λοιπόν, να περίμενε πίσω από την Πύλη ΣΤ/F και την Πύλη Ε μαζί με τους 150 επίλεκτους στρατιώτες να περάσει η αρχή της αθηναϊκής παρατάξεως για να πραγματοποιήσει την έφοδό του στο κέντρο του στρατού.[190] Το αριστερό κέρας των Αθηναίων, το οποίο ήδη κινούνταν προς Ηιόνα («τὸ μὲν εὐώνυμον κέρας αὐτῶν τὸ πρὸς τὴν Ἠιόνα, ὅπερ δὴ καὶ προυκεχωρήκει»),[191] τρομαγμένο από τον αιφνιδιασμό και κατάπληκτο από την τόλμη των Σπαρτιατών, οι οποίοι ουσιαστικά το κτυπούσαν σε δύο πολύ κοντινά σημεία του, αποσπάσθηκε από το υπόλοιπο στράτευμα και τράπηκε σε φυγή. Η επεξήγηση αυτή του Θουκυδίδη δεν αφήνει αμφιβολία ότι η αριστερή παράταξη αποκόπηκε από τον υπόλοιπο στρατό και έφυγε προς Ηιόνα. Ο χώρος μπροστά από την Πύλη ΣΤ/F και την Πύλη Ε και ανατολικότερα (την αβαθή χαράδρα και τα πρανή της χαράδρας) ήταν τόσο ευρύχωρος ώστε επέτρεπε την διάλυση ενός κέρατος και την διαφυγή του νότια. Άλλωστε, το ηθικό των στρατιωτών, μετά από την διαπίστωση ότι δεν επρόκειτο να δοθεί μάχη εκ παρατάξεως και την δυσαρέσκεια εναντίον του Κλέωνα για την απραξία του, ήταν τέτοιο ώστε την δεδομένη στιγμή όσοι

[187] Ο χώρος ήταν αρκετά ευρύς μια που το πλάτος του λόφου εμπρός από τους πρόποδές του φθάνει τα 1000 μ. (SAGT I, p. 42).

[188] Θουκ., V.10.

[189] Θουκ., V.9.6.

[190] Ο Gomme on Thucydides, V.10.8 & V.10.12, θεωρεί ότι ο Βρασίδας εξερχόμενος από την νότια Πύλη Δ/D (διότι αγνοούσε τουλάχιστον την Πύλη Ε, η οποία ανασκάφηκε αργότερα) έπεσε επάνω στο πίσω μέρος του αριστερού κέρατος, το οποίο θα ήταν και το κέντρο του στρατεύματος αλλά αυτό σημαίνει ότι το δεξιό κέρας θα ήταν πολύ κοντά στις πύλες ΣΤ/F και Ε και μετά την επίθεση του Κλεαρίδα θα ήταν πολύ δύσκολο να γυρίσει πίσω και να οπισθοχωρήσει στο Ύψωμα 133 μ. Η έξοδος, λοιπόν, του Βρασίδα από το νότιο τείχος αποκλείεται.

[191] Θουκ., V.9.8.

μπορούσαν να φύγουν θα έφευγαν αντί να πολεμήσουν.

Μετά την άτακτη φυγή του αριστερού κέρατος, ο Βρασίδας προέτρεψε τους στρατιώτες του να κτυπήσουν το δεξιό, το οποίο ήδη δεχόταν την επίθεση του Κλεαρίδα. Βέβαια, εκείνη την στιγμή ο Σπαρτιάτης στρατηγός έπεσε. Οι στρατιώτες του, όμως, επιτέθηκαν στο δεξιό κέρας από τον Νότο και εκείνο, δεχόμενο επίθεση από δύο πλευρές, αναγκάσθηκε να υποχωρήσει και να συμπτυχθεί στους πρόποδες του Υψώματος 133 μ.[192] για να αντιμετωπίσει την σπαρτιατική επίθεση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η μάχη ξεκίνησε απέναντι από την Πύλη Α και συνεχίσθηκε βορειότερα προς τον λόφο.[193] Ο Κλέων, ο οποίος δεν είχε προετοιμασθεί για μάχη και «he was doubtless not so calm»[194] ενώ «no wonder if he lost his own nerve too»,[195] δεν πρόλαβε να δώσει καμία διαταγή και μάλλον προσπαθώντας να απομακρυνθεί από την πρώτη γραμμή κτυπήθηκε με ακόντιο από αντίπαλο πελταστή και σκοτώθηκε. Ο Θουκυδίδης είναι εξαιρετικά λακωνικός για τον θάνατο του Κλέωνα, ίσως διότι δεν του δόθηκαν λεπτομέρειες από αυτόν/αυτούς που συμμετείχαν στην μάχη και σώθηκαν για να του την διηγηθούν. Οι οπλίτες, όμως, του δεξιού κέρατος, οι οποίοι είχαν περικυκλωθεί στον λόφο και βάλλονταν από παντού άντεξαν δύο ή τρεις επιθέσεις των οπλιτών του σπαρτιατικού στρατού. Μαζί τους και βλέποντας ότι αυτοί άντεχαν πρέπει να πολεμούσαν οι πελταστές και οι ιππείς (εάν όπως υποθέτουμε υπήρχαν στο δεξιό κέρας) του αθηναϊκού στρατού. Το αποτέλεσμα της μάχης, όμως, άλλαξε όταν οι πελταστές και οι ιππείς του σπαρτιατικού στρατού άρχισαν να σφυροκοπούν τους Αθηναίους οπλίτες με ακόντια από όλες τις πλευρές. Οι Αθηναίοι εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και ετράπησαν σε φυγή. Ως ήταν φυσικό, αμέσως τους ακολούθησαν και όσοι από τους πελταστές και ιππείς μάχονταν μαζί τους και η φυγή των υπολειμμάτων του αθηναϊκού στρατού γενικεύθηκε. Ήταν η δεύτερη φορά, υπό παρόμοιες συνθήκες, μετά την μάχη στην Σπάρτωλο το 429 π.Χ.[196] κατά την οποία πελταστές και ιππείς νίκησαν σχηματισμό οπλιτών, οι οποίοι θεωρούνταν ανίκητοι μέχρι τότε από ελαφρούς σχηματισμούς.

Η λεπτομερής αυτή συζήτηση της μάχης της Αμφιπόλεως, η οποία δεν υπήρξε σημαντική ως εκ παρατάξεως αλλά μόνο ως αιφνιδιασμός, οφείλεται στο γεγονός ότι διεξήχθη σε μία σημαντική καμπή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Σηματοδότησε την επανεκκίνηση του πολέμου μετά την λήξη της σύντομης εκεχειρίας αλλά ταυτοχρόνως στέρησε Αθήνα και Σπάρτη από πολύ σημαντικούς στρατηγούς τους, τον Κλέωνα και τον Βρασίδα. Η ενδελεχής μελέτη της συγκρούσεως αναδεικνύει λεπτομέρειες ολόκληρου του στρατηγικού συλλογισμού των δύο αρχηγών. Αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα της στρατιωτικής τακτικής της γάτας με το ποντίκι. Η γάτα, στην προκειμένη περίπτωση, ήταν ο Κλέων. Ο Αθηναίος στρατηγός προσπάθησε να παγιδεύσει τον αντί-

[192] Ο Gomme on Thucydides, V.10.9, θεωρεί ότι η οπισθοχώρηση δεν έγινε στο Ύψωμα 133 μ. αλλά τότε πού; Δεν υπάρχει άλλος λόφος κοντά στην Πύλη Α εκτός εάν ο Θουκυδίδης εννοεί το πρανές στους πρόποδες του Παγγαίου Όρους ανατολικά-βορειοανατολικά της Πύλης Α.

[193] Δες και SAGT III, p. 346.

[194] «αναμφίβολα δεν ήταν ήρεμος», Gomme on Thucydides, V.10.9.

[195] «δεν υπάρχει λόγος να αναρωτιόμαστε εάν έχασε και αυτός την ψυχραιμία του», Gomme on Thucydides, V.10.12.

[196] Gomme on Thucydides, II.79.7.

παλό του εντός της πόλεως απειλώντας τον ουσιαστικά με πολιορκία για την οποία δεν ήταν όμως έτοιμος. Το ποντίκι ήταν ο Βρασίδας, ο οποίος αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο του αποκλεισμού και μην έχοντας την δυνατότητα να αντιμετωπίσει τον αντίπαλό του σε ανοικτό πεδίο κρύφθηκε πίσω από τα τείχη και περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία για να κτυπήσει. Ο Βρασίδας πρέπει να συνέλαβε το σχέδιό του όταν είδε από τον Κερδύλιο λόφο την μακρά παράταξη πορείας των Αθηναίων που βάδιζαν προς Αμφίπολη. Γνωρίζοντας ότι δεν είχε την δυνατότητα τακτικής μάχης επεξεργάσθηκε στο μυαλό του έναν αιφνιδιασμό για τον οποίο μίλησε στους στρατιώτες του πολύ πριν την εφαρμογή του. Όταν αντελήφθη ότι οι Αθηναίοι θα αποχωρούσαν από το Ύψωμα 133 μ. με την ίδια μακρά παράταξη που πρέπει να είχαν χρησιμοποιήσει όταν είχαν έρθει, έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιό του. Να τους επιτεθεί από τρεις πύλες της Αμφιπόλεως για να τους αιφνιδιάσει και να τους παραπλανήσει ως προς τον αριθμό των στρατιωτών που διέθετε, το αξιόμαχό τους αλλά και τον τρόπο επιθέσεώς του. Τελικά, το πονηρό ποντίκι νίκησε την νωχελική και βέβαιη για την επιτυχία της γάτα. Οι δύο στρατηγοί τιμήθηκαν δεόντως από τους πολίτες Αμφιπόλεως και Αθήνας αντίστοιχα για την γενναία πτώση τους στην σύγκρουση σώμα με σώμα ενώ οι ιστορικοί των δύο τελευταίων αιώνων τους τιμούν με την μελέτη της στρατηγικής τους στην μάχη της Αμφιπόλεως το 422 π.Χ., «νικητές· και του κόσμου γίνονται πολίτες, οι Αθάνατοι κ' οι Ωραίοι!».[197]

[197] Κωστής Παλαμάς, «Λόγος Ε'. Ο θάνατος των Αρχαίων» από την συλλογή *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*.

(3) Η αποικία, η πόλη, τα μεταλλεία, οι κάτοικοι

Η μελέτη της πολεοδομικής οργανώσεως της Αμφιπόλεως μάς δίνει την δυνατότητα να εξετάσουμε λεπτομερώς, όσο το επιτρέπουν οι ανασκαφές που διεξήχθησαν για εικοσιοκτώ συνεχή χρόνια κατά τον 20ο μ.Χ. αιώνα, την ίδρυση και την ανάπτυξη μιας αθηναϊκής αποικίας στο τελευταίο τρίτο του Ε’ αιώνα π.Χ και κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ. Η πόλη ιδρύθηκε το 437/6 π.Χ. από τους Αθηναίους νοτίως αλλά πολύ κοντά στην περιοχή όπου βρισκόταν η πόλη/χωριό των Ηδωνών Θρακών, Εννέα Οδοί. Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει, υπήρξε η σημαντικότερη ίσως αποικία των Αθηναίων στην Αρχαία Θράκη λόγω των οικονομικών συμφερόντων που είχαν στην περιοχή και της στρατηγικής της θέσεως.

Το φυσικό περιβάλλον και τα όρια της πόλεως

Η πόλη κτίσθηκε επάνω σε λόφο μεγίστου ύψους 154 μ.[198] αλλά προφανώς σε χαμηλότερο γενικώς ύψος μετά την δημιουργία του χαμηλού οροπεδίου (σήμερα, λίγο παραπάνω από 100 μ.)[199] και επάνω στον πλωτό ποταμό Στρυμόνα, σε μία απόσταση επτά περίπου χλμ. από τις εκβολές του στον Κόλπο του Ορφανού (Στρυμονικό Κόλπο). Η ροή του νερού του Στρυμόνα προς τις εκβολές του, τουλάχιστον από την αρχή του αγκώνα του στο βόρειο τμήμα της Αμφιπόλεως, πρέπει να ήταν ήπια διότι τα εμπορικά καράβια τον ανέβαιναν εύκολα και πρέπει να χρησιμοποιούσαν τις όχθες του ως αγκυροβόλια.[200] Εξαιτίας της θέσεώς της, η Αμφίπολη επικοινωνούσε εύκολα με το αθηναϊκό λιμάνι στην Ηιόνα, στο στόμιο του ποταμού, για την φορτοεκφόρτωση εμπορευμάτων. Βρισκόταν επίσης σε εμπορικό και στρατιωτικό σταυροδρόμι Ανατολής-Δύσεως και Βορρά-Νότου, σε ό,τι αφορούσε στην δυτική Αρχαία Θράκη. Από εκεί διερ-

[198] Gomme on Thucydides, V.6.3.

[199] Δες: <https://www.google.com/maps/place/Amphipolis+620+52/@40.8239844,23.8308958,14.69z/data=!4m6!3m5!1s0x14a93c88692a3bdb:0x6e0af76283fd600!8m2!3d40.8236803!4d23.8470507!16-zL20vMHNscQ!5m1!1e4?hl=en&entry=ttu&g_ep=EgoyMDI1MDgyNS4wIKXMDSoASAFQAw%3D%3D>, μεγέθυνε (zoom in) τον χάρτη μέχρι να εμφανισθεί η ισοϋψής γραμμή των 100 μ.

[200] Υπονοείται στον Θουκ., IV.107 και δες και D. Lazaridis, «The organization of the city-state of Amphipolis,» p. 38.

χόταν παράλια οδός η οποία ένωνε τις πόλεις της νότιας Ελλάδας με την Αρχαία Θράκη αλλά και άλλη από την Ηιόνα προς τις περιοχές των Θρακών στα βόρεια. Τα μεταλλεία του Παγγαίου έκειντο αμέσως ανατολικά της και οι εύφορες πεδιάδες βόρεια, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά της. Το πεδινό τοπίο της περιοχής διακόπτουν λόφοι γύρω από την πόλη και από τις δύο πλευρές του ποταμού. Στην δυτική πλευρά του ποταμού υπάρχουν λόφοι με υψόμετρα 152, 277, 339, 247 μέτρων και στην ανατολική 164, 133 μέτρων αλλά και οι πρόποδες του Παγγαίου Όρους με ύψη από 100 έως 300 μέτρων.[201]

Η Αμφίπολη ήταν κτισμένη επάνω σε πεπλατυσμένο λόφο με απότομες πλαγιές δυτικά προς το ποτάμι, βόρεια και νότια.[202] Έτσι, η πόλη δέσποζε στον χώρο είτε την παρατηρούσε κανείς από την ξηρά είτε από την θάλασσα.[203] Το πρώτο μέλημα του ιδρυτή της Άγνωνα στο μέσο του Ε' αιώνα π.Χ. ήταν να την περιτειχίσει, στην πραγματικότητα να ορίσει τα φυσικά όρια της πόλεως. Εντός των τειχών θα αναπτυσσόταν η τυπική ελληνική πόλη, δηλαδή η Αγορά με τα καταστήματα, τα δημόσια κτήρια, οι ναοί και τα ιερά, το θέατρο, το Γυμνάσιο, το στάδιο και φυσικά η οικιστική της περιοχή. Το περιμετρικό τείχος της Αμφιπόλεως ήταν εντελώς απαραίτητο για να αντιμετωπίσουν οι Αθηναίοι μια σωρεία από εχθρούς που θα την επιβουλεύονταν, όπως οι γείτονές τους οι Ηδωνοί Θράκες, τους οποίους οι Αθηναίοι εκτόπισαν από την πόλη/χωριό τους και την περιοχή για να κτίσουν την δική τους πόλη. Το τείχος της πόλεως που περιέκλειε έκταση 2,5 τ.χλμ. είχε μήκος 7.450 μ. ενώ το τείχος που περιέκλειε τον χώρο της ακροπόλεως εκτάσεως 0,37 τ.χλμ. είχε μήκος 2.220 μ. Το εξωτερικό τείχος διέκοπταν ανά διαστήματα και σε στρατηγικά σημεία τετράγωνοι, ημικυκλικοί και κυκλικοί πύργοι. Είναι αξιοθαύμαστο ότι ενώ σε πολλά σημεία υπάρχουν μόνο ίχνη των θεμελίων του, υφίστανται και τμήματα ύψους περί τα 7,5 μ. Αν και τα τμήματα των τειχών που έχουν ανασκαφεί ανήκουν σε τρεις περιόδους –Κλασσική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή–, το αρχικό σχέδιο του τείχους του Άγνωνα πρέπει να έχει διατηρηθεί και να έχουν γίνει επιδιορθώσεις σε κατοπινές δεκαετίες.[204] Το τείχος της ακροπόλεως περιέκλειε μία μακρόστενη περιοχή που εκτεινόταν από το κέντρο της περιτειχίσεως της πόλεως μέχρι και το ανατολικό τείχος και περιελάμβανε και την Πύλη Ε. Το τείχος αυτό σώζεται σήμερα σε ύψος όχι μεγαλύτερο των 0,95 μ. Δυτικά της ακροπόλεως, στην εσωτερική πλευρά του τείχους της Κλασσικής Εποχής αλλά σε αρκετή απόσταση από αυτό και σε κατεύθυνση Βορρά-Νότου βρέθηκε και τμήμα του ρωμαϊκού τείχους μήκους 82,50 μ. Η ανασκαφή έφερε επίσης στο φως δύο πύργους διαστάσεων 6,75 μ. επί 4,70 μ. και 7 μ. επί 5,30 μ., οι οποίο σώζονται σε ύψος έως 2,83 μ. Για την οικοδόμησή των οχυρώσεων της Ρωμαϊκής Εποχής είχαν χρησιμοποιηθεί μέλη από κτήρια που προϋπήρχαν

---

[201] Jones, «Amphipolis,» map on p. 78.

[202] Gomme on Thucydides, V.10.6.

[203] «περιφανῆ ἐς θάλασσάν τε καὶ τὴν ἤπειρον», Θουκ., IV.102.

[204] Παρά τις αντιρρήσεις του Pritchett, SAGT III, pp. 302-316, για το μέγεθος του αρχικού τείχους της Αμφιπόλεως, συντασσόμαστε και εμείς με την άποψη του ανασκαφέα Δ. Λαζαρίδη ότι το τείχος της πόλεως τον Ε' αιώνα π.Χ. είχε ακολουθήσει την ίδια σχεδίαση με αυτό της κατοπινής Ελληνιστικής Εποχής και δεν ήταν μικρότερου μήκους, με μοναδική εξαίρεση την επέκταση του προς την ξύλινη γέφυρα που πρέπει να πραγματοποιήθηκε μεταξύ 424-422 π.Χ. (δες και Hornblower on Thucydides, 2:327).

στον χώρο. Τμήμα του ρωμαϊκού τείχους ανασκάφηκε και στην ανατολική πλευρά και βρέθηκε τμήμα ανοικοδομήσεως του τείχους με την χρήση των λίθων του προηγούμενου τείχους, στην ίδια θέση με αυτό. Με την εύρεση της ρωμαϊκής οχυρώσεως αποκαλύπτεται ότι τουλάχιστον στην δυτική πλευρά τα όρια της πόλεως ήταν μικρότερα από αυτά της Κλασσικής και Ελληνιστικής Εποχής[205] ενώ το ίδιο συμβαίνει και στην βορειοανατολική πλευρά, όπου δεν υπάρχουν ρωμαϊκά κατάλοιπα.[206]

Τις εποχές της ειρήνης, η ζωή κυλούσε ήρεμα στον κάτω ρου του Στρυμόνα από την Αμφίπολη μέχρι την Ηιόνα. Τον Δ' αιώνα π.Χ., ο ποταμός ήταν ξακουστός για τα μεγάλα και παχιά χέλια[207] που φιλοξενούσε και οι ψαράδες τα ψάρευαν με ευκολία και σε ποσότητες. Στην Αμφίπολη και σε κοντινές πόλεις μπορεί να τα κατανάλωναν φρέσκα αλλά για τις μακρύτερες πρέπει να τα πάστωναν.[208] Οι βάρκες των ψαράδων στριμώχνονταν στις όχθες ή στην λίμνη και στην ελώδη περιοχή στα βόρεια της πόλεως[209] αλλά ο ποταμός ήταν γεμάτος και από μεγάλες βάρκες που μετέφεραν εμπορεύματα αλλά και επιβάτες. Τις εύφορες όχθες του καλλιεργούσαν υπομονετικά οι αγρότες.[210]

Τα μεταλλεία του Παγγαίου Όρους

Η επιλογή της θέσεως για να κτισθεί η Αμφίπολη πρέπει να υπαγορεύθηκε από την φυσική οχυρή θέση του χαμηλού οροπεδίου, από πηγή νερού στην βορειοανατολική πλευρά του οροπεδίου,[211] από την εγγύτητά της με τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου του Παγγαίου, αλλά κυρίως από την άφθονη και κατάλληλη ξυλεία από τα γύρω δάση για την ναυπήγηση πλοίων. Για τα ορυχεία στο Όρος Παγγαίον οι αρχαίες αναφορές είναι αρκετές. Σύμφωνα με την παράδοση, τα πλούτη του μυθικού βασιλιά Κάδμου[212] της Θήβας προέρχονταν από τα ορυχεία της Θράκης και του Παγγαίου,[213] διότι ήταν αυτός που τα είχε πρώτος ανακαλύψει.[214] Ο Ηρόδοτος γράφει για το υψηλό βουνό με ορυχεία χρυσού και αργύρου που στην αρχή του Ε' αιώνα π.Χ. τα εκμεταλλεύονταν οι Θράκες (Πίερες, Οδομάντοι και Σάτρες).[215] Μεταλλείο στην περιοχή των Βισαλτών Θρακών, στην σημερινή βόρεια Χαλκιδική, απέδιδε στον βασιλιά Αλέξαν-

[205] Για το ρωμαϊκό τείχος δες Δημήτρης Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1983, Τεύχος Α, σ. 37 και Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1981, Τεύχος Α, σ. 20.

[206] ΑΔ, Χρονικά Β2, 31 (1976): 307 και ΑΔ, Χρονικά Β2, 32 (1977): 254.

[207] Αρχέστρατος/Archestratus Parodius, fr. 10 = Αθήναιος, VII.53 (298f) και Αντιφάνης, CAF, fr. 105, 2:52 = FCG, 3:55 = Αθήναιος, VII.56 (300c). Την ίδια διαπίστωση έκανε και ο Leake, *Travels in Northern Greece*, 3:184-185 όταν έφθασε στο Νεοχώρι, όπως ονομαζόταν το 1806 η Αμφίπολη.

[208] Dalby, pp. 69 & 76 & 127 &152 & 157.

[209] Θουκ., IV.108 & V.7.

[210] Lazaridis, «La cite grecque d'Amphipolis», pp. 194-214 και Λαζαρίδης, «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη», σ. 353-364.

[211] SAGT I, p. 32.

[212] Για τον Κάδμο δες Κακριδής, 3:69-77.

[213] Στράβων, XIV.5.28 (C680).

[214] «Κάδμος γὰρ ὁ Φοῖνιξ λιθοτομίαν ἐξεῦρε καὶ μέταλλα χρυσοῦ τὰ περί τὸ Πάγγαιον ἐπενόησεν ὄρος», Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς*, I.75 (κεφ. 16).

[215] Ηρόδ., VII.112.

δρο Α' της Μακεδονίας (περ. 498-452 π.Χ.) ένα τάλαντο αργύρου (περ. 26 κιλά ασήμι, AMCD) την ημέρα.[216] Εκτός από τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου στο Παγγαίο, χρυσός υπήρχε και στον Στρυμόνα ποταμό μέχρι τα βόρεια, στην Παιονία, όπου οι χωρικοί οργώνοντας τα χωράφια τους έβρισκαν «μόρια» χρυσού.[217] Ο χρυσός εκεί είναι τόσος πολύς που «χρυσίζειν την γην».[218] Χρυσωρυχεία και γενικώς ορυχεία μετάλλων ήταν γνωστό από την Αρχαιότητα ότι υπήρχαν σε διάφορες περιοχές της σημερινής Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Φθιώτιδας, των νησιών του Αιγαίου και στο Λαύριο της Αττικής[219] αλλά του Παγγαίου και της Αρχαίας Θράκης γενικότερα πρέπει να ήταν τα πιο σημαντικά.

Από μεταλλευτικής πλευράς η εκμετάλλευση κατά την Αρχαιότητα (ελληνική και ρωμαϊκή) των φλεβών στο Παγγαίο αποσκοπούσε κατά κύριο λόγο στην εξόρυξη πετρωμάτων που περιείχαν χρυσό (Au), άργυρο (Ag) αλλά σε ορισμένες θέσεις και χαλκό (Cu) και μόλυβδο (Pb), όπως συνάγεται από την εξέταση των σκωριών.[220] Στην θέση Δωμάτια του Παγγαίου έχει βρεθεί αποκλειστικά μεταλλουργία σιδήρου (Fe) με «πιθανή ανάτηξη σκωριών». Η εξόρυξη πραγματοποιούνταν σε υπόγειες στοές, οι οποίες ακολουθούσαν τις φλέβες των μεταλλευμάτων. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι εργάτες των μεταλλείων ήταν τα αντίστοιχα των σημερινών: μεταλλευτικό σφυρί, καλέμι, τσάπα και σφήνα. Η χρονολόγηση της μεταλλουργικής[221] δραστηριότητας ανά θέση εξορύξεως είναι πολύ δύσκολο να διασαφηνισθεί. Στην περιοχή Βαλτούδας, όπου γινόταν εξόρυξη χρυσού, η μεταλλουργική διαδικασία χρονολογείται στην Ρωμαϊκή Εποχή. Στις περισσότερες θέσεις, όμως, συνάγεται από επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα ότι η μεταλλευτική και μεταλλουργική διαδικασία εντατικοποιήθηκε κατά την Ρωμαϊκή Εποχή και συνεχίσθηκε στην Ύστερη Βυζαντινή και Οθωμανική Εποχή αλλά με βάση την κεραμική που έχει βρεθεί είχε αρχίσει από την Ελληνιστική Εποχή.[222]

Στον Ελληνορωμαϊκό Κόσμο ήταν γνωστά τα επτά μέταλλα χρυσός, χαλκός, άργυρος, μόλυβδος, κασσίτερος, σίδηρος και υδράργυρος ενώ οι τεχνίτες πρέπει να χρησιμοποιούσαν αρσενικό και αντιμόνιο αλλά χωρίς να γνωρίζουν ότι αποτελούσαν

[216] Ηρόδ., V.17.

[217] Στράβων, VII.fr.34.

[218] Αριστοτέλης, *Περί Θαυμασίων Ακουσμάτων*, 45 (833b).

[219] Δες τις αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς σε Αθανάσιος Σ. Γεωργιάδης, «Χρυσεία-Αργυρεία κλπ. Μεταλλεία εν Μακεδονία, Ηπείρω και ταις νήσοις υπό των αρχαίων εκμεταλλευθέντα,» *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1915 (τευχ. 1 & 2), σ. 88-93. Δες και Μάρκος Βαξεβανόπουλος, «Καταγραφή και Μελέτη της Αρχαίας Μεταλλευτικής Δραστηριότητας στο Όρος Παγγαίο, Α. Μακεδονία,» Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Γεωλογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017, σ. 48-59.

[220] Για την μεταλλική σκωρία ή σκουριά δες λμ. «σκωρία», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια,* 48:29 και από χημικής απόψεως Βαξεβανόπουλος, σ. 77-86.

[221] «Η μεταλλευτική, η μεταλλουργία και η μεταλλοτεχνία αποτελούν όψεις της τεχνολογίας των μετάλλων. [...] με τον όρο ʽμεταλλευτική' ορίζουμε την ακολουθούμενη διαδικασία για τον εντοπισμό και εξόρυξη ενός μεταλλεύματος. Ο μετέπειτα καθαρισμός του εξορυχθέντος μεταλλεύματος, η τήξη του, η δημιουργία κραμάτων και η επεξεργασία του ονομάζεται ʽμεταλλουργία'. Η κατασκευή στη συνέχεια μεταλλικών αντικειμένων ονομάζεται ʽμεταλλοτεχνία'» (Βαξεβανόπουλος, σ. 23).

[222] Βαξεβανόπουλος, σ. 12-13.

διαφορετικά μέταλλα.[223] Όμως, τα πρωιμότερα έργα τέχνης κατασκευασμένα από χρυσό στην Ευρώπη έχουν βρεθεί στο νεολιθικό νεκροταφείο της Βάρνας στην Βουλγαρία και έχουν χρονολογηθεί προς το τέλος της Ε' χιλιετίας π.Χ.[224] Στον ελλαδικό χώρο, γνωρίζουμε ότι ο χρυσός χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά την Μυκηναϊκή Εποχή αλλά οι αρχαιολόγοι δεν είναι βέβαιοι για την πηγή προελεύσεώς του. Εικάζεται ότι οι πηγές του γρήγορα εξαντλήθηκαν και ο μύθος της Αργοναυτικής Εκστρατείας για την αναζήτηση του χρυσόμαλλου δέρατος δεν ήταν παρά ταξίδια για την εύρεση πολυτίμων μετάλλων στον ανατολικό Εύξεινο Πόντο, στην Κολχίδα (στα παράλια του ανατολικού Εύξεινου Πόντου, στην σημερινή Γεωργία, BAGROW, 87:G2 & H2 and 88:A2). Εκεί, χρυσός υπήρχε σε αφθονία στους χειμάρρους που κατέβαιναν από τον Καύκασο και πιθανότατα και στον μεγάλο ποταμό Φάσι (Φάσις/Phasis, BAGROW, 87:G2 & H2 and 88:A2), όπου πρέπει να κατέληγαν. Ο Φάσι είναι ο σημερινός ποταμός Rioni στην Γεωργία, ο οποίος χύνεται στον Εύξεινο Πόντο δίπλα από την σημερινή πόλη Poti. Τον χρυσό συνέλεγαν με «διάτρητες σκάφες και μαλλιαρά δέρματα»[225] (εξ ου και χρυσόμαλλο δέρας;), τα οποία συγκρατούσαν τα ψήγματα χρυσού καθώς τα παρέσυρε το ρεύμα του ποταμού. Χρυσοφόροι ποταμοί ήταν και οι Πακτωλός και Έρμος στην Λυδία της Μικράς Ασίας (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 9) αλλά και ο Εχέδωρος[226] ή Ηδωνός ή Χείδωρος[227] (σημερινός Γαλλικός ποταμός) στην Μακεδονία. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι σε πολλές περιπτώσεις όταν ο χρυσός αντικειμένων που βρίσκονται σε νεκροταφεία Αρχαϊκής, Κλασσικής, και Ελληνιστικής Εποχής στην Μακεδονία αναλυθεί χημικά παρουσιάζει ομοιότητες με την χημική σύσταση χρυσού από ορυχεία της ίδιας περιοχής. Μέχρι την εκστρατεία του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας στην Ασία και μετά την εξάντληση ή την μη δυνατότητα προσβάσεως στον χρυσό της Λυδίας, οι μόνες σημαντικές χρυσοφόρες περιοχές για τους Έλληνες του ελλαδικού χώρου και ιδίως τους Αθηναίους βρίσκονταν στην Αρχαία Θράκη.[228]

Σε εννέα περιοχές του Παγγαίου βρέθηκαν ίχνη αρχαίας μεταλλευτικής δραστηριότητας. Σε κάποιες από αυτές αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι η εκμετάλλευση τους μπορεί να αναχθεί τουλάχιστον στην Ρωμαϊκή Εποχή ενώ σε άλλες δεν υπάρχει τρόπος χρονολογήσεως τους. Πάντως, είναι βέβαιο ότι τουλάχιστον σε ορισμένες από αυτές η εξόρυξη είχε ξεκινήσει πριν από τον ερχομό των Ρωμαίων στον ελλαδικό χώρο. Επιλέξαμε να εξετάσουμε δύο από αυτές για να γίνει κατανοητή η μεταλλευτική δραστηριότητα στο Παγγαίο Όρος. Κοντά στο χωριό Κοκκινόχωμα (ανατολικά της Ελευθερούπολης, στο ανατολικό Παγγαίο) εντοπίσθηκε στοά (Κοκκινόχωμα-1) αρχαίου μεταλλείου. Στην είσοδό του βρέθηκαν υπολείμματα της εξορύξεως. Εξαιτίας της εναποθέσεως χαλαρών ιζημάτων η είσοδος έχει μικρό άνοιγμα με πλάτος 1 μ. και ύψος

[223] Βαξεβανόπουλος, σ. 23.

[224] Δες Ivan Mazarov, ed., *Ancient Gold. The Wealth of the Thracians* (N. York: Harry N. Abrams, 1998), plates nos 54 & 128-130 & 134 & 142-143 & 156-157 pp. 140 & 189-191 & 194 & 200-201 & 210.

[225] Στράβων, XI.19 (C499).

[226] (Echeidoros), EM, λμ. «Εχέδωρος».

[227] Ηρόδ., VII.124.

[228] Βαξεβανόπουλος, σ. 27-28.

0,5 μ. Το συνολικό μήκος των διαδρόμων είναι 206 μ. και το ύψος τους ποικίλει από 0,6 μ. μέχρι 2,6 μ. Στο δάπεδο των διαδρόμων υπάρχουν υπολείμματα από την εξόρυξη αλλά και τμήματα του πετρώματος (μαρμάρου) ενώ στους διευρυμένους θαλάμους παρατηρήθηκαν στύλοι και τοιχία υποστηρίξεως από τμήματα του πετρώματος. Η εξόρυξη του μεταλλεύματος γινόταν με σφυρί και καλέμι υπό ευνοϊκές συνθήκες, σε σύγκριση με άλλες στοές, λόγω του κατακερματισμού του μαρμάρου. Η θερμοκρασία στο εσωτερικό της στοά μετρήθηκε στους 16,4 ºC και η σχετική υγρασία περίπου 100% καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου. Αν και εντός της στοάς δεν υπήρξαν αρχαιολογικά ευρήματα, 80 μ. δυτικά της εισόδου ανακαλύφθηκαν σημάδια έντονης καύσεως σε ανασκαμμένα στρώματα του εδάφους, ρωμαϊκή κεραμική, αλλά και διάσπαρτα τμήματα μεταλλεύματος. Στο μονοπάτι προς την αρχαία στοά βρέθηκε πάλι ρωμαϊκή κεραμική ενώ στην περιοχή του χωριού Κοκκινόχωμα οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει κατάλοιπα κτηρίων και κεραμική Ελληνιστικής, Ρωμαϊκής, και Βυζαντινής Εποχής. Από τα δείγματα πετρωμάτων που ελήφθησαν προς εξέταση και ανάμεσα σε άλλα μέταλλα βρέθηκε αυτοφυής χρυσός, αυτοφυής άργυρος και αυτοφυής χαλκός. Σε ένα από τα δείγματα βρέθηκαν 30 κόκκοι χρυσού, ποσότητα μεγάλη, ενώ σημαντική ήταν γενικώς η ποσότητα του αργύρου αλλά μικρή αυτή του χαλκού. Ο χρυσός και ο άργυρος ήταν πολύ υψηλής καθαρότητας.[229]

Δυτικά της σημερινής Ελευθερούπολης και 2,5 χλμ. ανατολικά της κορυφής Αυγό/Αβγό του Παγγαίου (υψόμ. 1836 μ.) βρίσκεται η κορυφή Μαυροκορφή (ή Καραγκιοζ ή Καραγκιόλ) με υψόμετρο 1479 μ. Η μεταλλευτική της περιοχή καλύπτει έκταση περίπου 6 τ.χλμ. Σε υψόμετρο 1299 μ. βρέθηκε υπόγεια μεταλλευτική στοά (Μαυροκορφή-1). Η εξόρυξη είχε πραγματοποιηθεί σε δύο ξεχωριστές χρονολογικές φάσεις με σφυρί και καλέμι. Η θερμοκρασία στο εσωτερικό της στοάς μετρήθηκε από 8,6 έως 14 ºC και η σχετική υγρασία πλησίαζε το 100%. Μέσα στην στοά Μαυροκορφή-1 βρέθηκε κεραμική της Ρωμαϊκής Εποχής αλλά και άλλη της Οθωμανικής περιόδου. Η ρωμαϊκή κεραμική βρέθηκε στους στενούς διαδρόμους του μεταλλείου. Κατά την χημική ανάλυση των πετρωμάτων διαπιστώθηκε, ανάμεσα σε άλλα μέταλλα, χρυσός και άργυρος σε σημαντική περιεκτικότητα.[230]

Η ενδελεχής γεωλογική έρευνα και οι χημικές αναλύσεις των πετρωμάτων από τα 23 υπόγεια μεταλλεία του Παγγαίου που έχουν μελετηθεί έδειξαν ότι τα σημαντικότερα μέταλλα από πλευράς εμπορικής αξίας είναι ο χρυσός και ο άργυρος, τα οποία βρίσκονται σχετικά άφθονα στις αρχαίες στοές που έχουν εξερευνηθεί. Οι παλαιότερες στοές εξορύξεως έχουν μέση διατομή 1 μ. πλάτος επί 1,20 μ. ύψος και σε 11 στοές ή έξω από αυτές βρέθηκε κεραμική Ρωμαϊκής Εποχής. «Κεραμική ή άλλα ίχνη παλαιότερων ιστορικών ή προϊστορικών φάσεων δεν εντοπίστηκαν». Η χρονολόγηση της κάθε μίας εκμεταλλεύσεως δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί επακριβώς αλλά όπου έχει βρεθεί ρωμαϊκή κεραμική υποθέτουμε μάλλον ασφαλώς ότι η εξόρυξη πραγματοποιούνταν και τουλάχιστον κατά την Ελληνιστική Εποχή. Απλώς, η ρωμαϊκή κεραμική μας επιβεβαιώνει την εντατικοποίηση της μεταλλευτικής και συνεπώς και της μεταλλουργι-

[229] Βαξεβανόπουλος, σ. 134-143.
[230] Βαξεβανόπουλος, σ. 151-160.

κής δραστηριότητας την περίοδο αυτή. Η νεώτερη εκμετάλλευση έχει αφανίσει όποια ίχνη μπορεί να υπήρχαν από αρχαιότερες μεταλλευτικές φάσεις ενώ νεώτερες μεταλλευτικές έρευνες, διανοίξεις δρόμων και η κατασκευή χιονοδρομικού κέντρου, έχουν καταστρέψει πολλές αρχαίες στοές ενώ η φυσική διάβρωση των πρανών έχει καλύψει αρχαίες εισόδους των μεταλλείων. Σύμφωνα με τον γεωλόγο που εξερεύνησε τα αρχαία μεταλλεία «το Παγγαίο δεν ανταποκρίνεται στην ένδοξη φήμη του όπως προκύπτει από τα αρχαία και τα νεώτερα κείμενα». Θεωρεί ότι οι αρχαίοι συγγραφείς ήταν υπερβολικοί στις αναφορές του διότι δεν είχαν επισκεφθεί το όρος ενώ μερικοί έγραψαν αιώνες μετά την αρχή της εκμεταλλεύσεως του. Δέχεται, όμως, ότι «οι σημαντικότερες μεταλλουργικές περιοχές που εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν δείχνουν σίγουρα ένα αξιόλογο κέντρο μεταλλευτικής και μεταλλουργίας».[231] Είναι ίσως υπερβολικός ο χαρακτηρισμός του Παγγαίου Όρους ως «Ελντοράντο» (μυθικός τόπος στην Ν. Αμερική με ανεξάντλητες πηγές χρυσού) αλλά σίγουρα διέθετε τα πιο γνωστά μεταλλεία του Ελληνικού Κόσμου, με άφθονο χρυσό και άργυρο, και μια ιδιαίτερα πλούσια γη.[232] Νομίζουμε ότι η τελευταία παρατήρηση εκφράζει την μεγάλη σημασία των μεταλλείων του Παγγαίου για την Αρχαιότητα. Για να το κατανοήσουμε αυτό πρέπει να ξεχάσουμε ό,τι γνωρίζουμε περί μεταλλείων χρυσού και αργύρου σήμερα στον ελληνικό, βαλκανικό και ευρωπαϊκό χώρο και να γυρίσουμε πίσω στην Κλασσική, Ελληνιστική, και Ρωμαϊκή Εποχή όπου λίγο μετάλλευμα, το οποίο μπορούσε να μετατραπεί σε χρυσά ή αργυρά νομίσματα και σε έργα τέχνης, έδινε μεγάλη φήμη σε μία περιοχή. Τουλάχιστον 11 θέσεις αρχαίας (μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή) μεταλλευτικής δραστηριότητας ανακάλυψε ο σημερινός γεωλόγος, οι οποίες παρότι μικρές σε μέγεθος με τα σημερινά δεδομένα δείχνουν ότι ήταν αρκετές για την κοπή νομισμάτων, τα μακεδονικά βασιλικά στέφανα, μικροτεχνία της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής Εποχής. Αναμφίβολα, η σημασία των μεταλλείων του Παγγαίου είναι τοπική (ελλαδική ή βαλκανική) αλλά οι αρχαίοι συγγραφείς δεν υπερέβαλαν καθόλου ως προς τις φλέβες χρυσού και αργύρου που βρέθηκαν εκεί και την εκμετάλλευσή τους, σύμφωνα βέβαια με τα μέτρα της Αρχαιότητας.

Πέρα από τις γεωλογικές παρατηρήσεις, όμως, τον όγκο των προς εκμετάλλευση μεταλλευμάτων και την αξία τους κατά την Αρχαιότητα, μεγάλη σημασία για την Ιστορία έχει ο παράγων άνθρωπος. Ποιοι ανακάλυψαν τις φλέβες, ποιοι και υπό ποίες συνθήκες εργάζονταν, ποιοι εκμεταλλεύονταν τα μεταλλεία ανάλογα με την Εποχή; Τα ερωτήματα αυτά είναι ουσιαστικά αναπάντητα μια που τα πετρώματα δεν μπορούν να μιλήσουν και οι πληροφορίες από τις φιλολογικές πηγές είναι ανύπαρκτες με μόνη συμφωνία όλων σε ένα σημείο, ότι δηλαδή το Όρος Παγγαίο ήταν πλούσιο σε πολύτιμα μέταλλα. Κανένας από τους αρχαίους συγγραφείς δεν είχε επισκεφθεί τις στοές, ούτε και ο Θουκυδίδης, με ντόπια καταγωγή και συμφέροντα. Το μόνο το οποίο μπορούμε να παραθέσουμε είναι ένα θεωρητικό πρότυπο στο οποίο μάλλον εντάσσεται η εκμετάλλευση στο Παγγαίο. Το «ενδιάμεσο μοντέλο μεταβατικής παραγωγής τοπικού χαρακτήρα» έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: η εκμετάλλευση είναι γενικά τοπική, εξαρτάται από τοπικό σύστημα προμηθειών, η παραγωγή εξαρτάται από την ζήτηση, πραγ-

[231] Βαξεβανόπουλος, σ. 289-296.

[232] D. Lazaridis, «The organization of the city-state of Amphipolis,» p. 35.

ματοποιείται σε πολλά γειτονικά κέντρα. Επίσης, θεωρείται ότι συνδέεται με ένα μεγαλύτερο σύστημα και «ο έλεγχος και η διανομή του παραγόμενου μετάλλου εξαρτάται από ένα πιο ευρύ οικονομικό και διοικητικό σύστημα» ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι «το παραγόμενο μέταλλο διανέμεται ευρέως, χωρίς όμως να υπάρχουν πάντα σαφείς αποδείξεις».[233] Στην περίπτωση του Παγγαίου, τα γεωλογικά και αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η περιοχή «σίγουρα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί από εκτεταμένη παραγωγική διαδικασία με μόνιμο χαρακτήρα».[234] Συνεπώς, τα μεταλλεία του Παγγαίου δεν ήταν βέβαια σπουδαία στον ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο αλλά πολύ σημαντικά σε τοπικό επίπεδο και ιδίως για τον νοτιοελλαδικό και μακεδονικό χώρο. Για τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας, τα μεταλλεία του Παγγαίου και της νότιας Αρχαίας Θράκης (και απέναντι από την Θάσο) αποτελούσαν πηγή πλούτου αλλά και γοήτρου στα μάτια των Ελλήνων. Από το 358/7 π.Χ., ο Φίλιππος εκμεταλλεύθηκε εντατικά τα μεταλλεία έτσι ώστε η απόδοσή τους να του αποκομίσει έσοδα περισσότερα από 1000 τάλαντα (περίπου 26.000 κιλά αργύρου, AMCD) και να κόψει πληθώρα χρυσών νομισμάτων[235] αλλά και αργυρών, όπως επιβεβαιώνεται από τα νομισματικά δεδομένα.[236] Παρότι ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε για αρκετό καιρό αφήσει τους Αθηναίους να ελέγχουν την Αμφίπολη και την περιοχή της, το 358/357 π.Χ. αποφάσισε να την καταλάβει με πολιορκία, γεγονός που επέτυχε πολύ εύκολα με την χρήση των νέων του πολιορκητικών μηχανών.[237] Ο πλούτος και το γόητρο πρέπει να ήταν και τα κίνητρα των Αθηναίων για την περιοχή και ιδίως για την διατήρηση της Αμφιπόλεως υπό τον έλεγχό τους μαζί φυσικά με την άφθονη ναυπηγήσιμη ξυλεία,[238] την οποία μπορούσαν να προμηθευτούν και ήταν εντελώς απαραίτητη για την αθηναϊκή κυριαρχία στις θάλασσες. Κυρίως ο τελευταίος λόγος υπήρξε ο κυρίαρχος κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και γι αυτόν τον λόγο η Αμφίπολη και η περιοχή της έγιναν μάρτυρες πολλών μαχών ανάμεσα σε Αθηναίους και Σπαρτιάτες και στους συμμάχους τους.

Ιστορία ιδρύσεως της Αμφιπόλεως και η Πόλη Βρέα

Η Αμφίπολις, λοιπόν οικοδομήθηκε στην αγκαλιά του Στρυμόνα από τον Άγνωνα με όλους τους τύπους που απαιτούσε η ίδρυση αθηναϊκής αποικίας. Η ίδρυσή της, όπως και όλων των άλλων ελληνικών και ιδίως αθηναϊκών αποικιών ρυθμιζόταν νομοθετικά. Αν και το ιδρυτικό ψήφισμα της Αμφιπόλεως δεν έχει βρεθεί, μπορούμε να πάρουμε μία ιδέα από αυτό της αθηναϊκής αποικίας Βρέας. Η ακριβής θέση της Βρέας δεν μας είναι γνωστή. Ορισμένοι επιστήμονες την τοποθετούν στην νοτιοδυτική Χαλκιδική [νότια από τα Νέα Σίλατα, κοντά στην παραλία (πρώην οικισμός Βεργιά), και δυτικά της Σωζόπολης, BAGROW, 50:D4] ενώ άλλοι γενικά στην Αρχαία Θράκη, ίσως

[233] Βαξεβανόπουλος, σ. 304-305.
[234] Βαξεβανόπουλος, σ. 305.
[235] Δ.Σ., XVI.8.6-7.
[236] OHGRC, p. 176.
[237] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 408-409.
[238] Ηρόδ., V.23 και Θουκ., IV.108.

δυτικά της Αμφιπόλεως.[239] Το σημαντικό στοιχείο, όμως, που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ιδρυτικό ψήφισμα της Αμφιπόλεως πρέπει να είναι παρόμοιο με της Βρέας είναι το γεγονός ότι και οι δύο αποικίες ιδρύθηκαν περίπου την ίδια εποχή. Η Βρέα ιδρύθηκε μεταξύ 445 και 426/5 π.Χ. (ανάλογα με την χρονολόγηση της επιγραφής του ιδρυτικού της ψηφίσματος)[240] και η Αμφίπολις το 437/6 π.Χ.

> [Η αρχή της επιγραφής για την ίδρυση της Βρέας είναι κατεστραμμένη και λείπουν οι πρώτοι 30-35 στίχοι της ενώ οι πρώτοι αναγνώσιμοι στίχοι αναφέρονται στις θυσίες για καλούς οιωνούς για την ίδρυσή της νέας αποικίας]
>
> ... Οι [δέκα;][241] αποικιστές[242] θα φροντίσουν για να γίνουν οι θυσίες και να λάβουν καλούς οιωνούς υπέρ [της ιδρύσεως] της αποικίας, ξοδεύοντας όσα χρήματα νομίζουν.[243] Δέκα άνδρες θα εκλεγούν ως γεωνόμοι,[244] ένας από κάθε φυλή. Αυτοί θα διανείμουν την γη [στην νέα αποικία]. Ο Δεμοκλείδης θα είναι ο ιδρυτής και θα έχει πλήρη εξουσία για την ίδρυση της αποικίας, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. [Όλη η γη στην νέα αποικία θα είναι διαθέσιμη στους αποίκους εκτός από] τους ιερούς τόπους,[245] οι οποίοι θα παραμείνουν ως έχουν [ορισθεί][246] και άλλοι δεν θα δημιουργηθούν. [Οι άποικοι(;)] θα φέρουν μία αγελάδα[247] και πανοπλία στα Μεγάλα Παναθήναια και φαλλό στα Διονύσια [που διεξάγονται στην Αθήνα].[248] Εάν κάποιος επιτεθεί στην γη των αποίκων, οι πόλεις [οι γειτονικές][249] θα σπεύσουν να βοηθήσουν, σύμφωνα με τις καταγεγραμμένες (συμβάσεις) επί ... [όνομα επώνυμου άρχοντα], ο οποίος υπηρετούσε ως γραμματεύς, και οι οποίες είχαν συμφωνηθεί για τις πόλεις (που θα ιδρύονταν) στην [Αρχαία] Θράκη. Να γραφούν αυτά σε στήλη και να τοποθετηθούν στην πόλη [στην Ακρόπολη των Αθηνών].[250] Τα έξοδα για την στήλη θα τα επωμισθούν οι άποικοι.

---

[239] Lazaridis, «The organization of Amphipolis,» p. 36. Δες και Hansen & Nielsen, no 624, «Brea», pp. 848-849. Η Πόλη αναφέρεται στα έργα: Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 145 = Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Βρέα» και Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «Βρέα» = Κρατίνος, CAF, fr. 395, 1:121 = FCG, 2.1:196. Δες και Isaac, *The Greek Settlements in Thrace*, pp. 51-52.

[240] Δες Tod, GHI, 1:89 και SGHI, pp. 132-133 και Hansen & Nielsen, p. 848.

[241] Δες σχόλια σε Tod, GHI, 1:89 και SGHI, pp. 130-131.

[242] Οι αποικιστές ήταν μάλλον οι βοηθοί του οικιστή.

[243] Η κατανόηση αυτής της φράσεως εξαρτάται από το νόημα των προηγουμένων στίχων που λείπουν. Δες διαφορετική συμπλήρωση του αρχαίου κειμένου μεταξύ Tod, GHI, 1:89 lines 5-6 και SGHI, p. 130 & σχόλιο.

[244] Υπεύθυνοι για την διανομή της γης στην αποικία (Δημητράκος, λμ. «γεωνόμος», αρ. 1).

[245] Οι ιεροί τόποι («τεμένη») ήταν εκτάσεις γης αφιερωμένες στους θεούς και εξαιρούνταν από την διανομή.

[246] Ίσως Αθηναίοι είχαν ήδη επισκεφθεί τον χώρο για την ίδρυση της αποικίας και είχαν ορίσει ή θα όριζαν τους χώρους αφιερωμένους στους θεούς (σχόλιο σε Tod, GHI, 1:89).

[247] Αγελάδα και όχι ταύρο, σχόλιο σε SGHI, p. 131.

[248] Δες και σχόλιο σε Tod, GHI, 1:90.

[249] Οι Πόλεις που ανήκουν στην Συμμαχία της Δήλου (σχόλιο σε Tod, GHI, 1:90).

[250] Δες σχόλιο σε SGHI, p. 131.

> Όποιος προτείνει για ψηφοφορία οτιδήποτε είναι αντίθετο στα αναγραφόμενα στην στήλη ή ρήτορας αγορεύσει (εναντίον τους) ή παροτρύνει (τους πολίτες) για να αφαιρεθεί ή να καταργηθεί κάτι από τα ψηφισμένα, θα στερηθούν αυτός και τα παιδιά του τα πολιτικά τους δικαιώματα, η περιουσία του θα δημευθεί και στην θεά (Αθηνά;) θα δοθεί το ένα δέκατο, εκτός εάν οι άποικοι ... (για αυτά/για αυτούς;) παρακαλέσουν. Όσοι από τους [υπηρετούντες] στρατιώτες εγγραφούν για να πάνε ως έποικοι, αφού επιστρέψουν στην Αθήνα, μπορούν να πάνε στην Βρέα ως έποικοι[251] εντός τριάντα ημερών. Μάλιστα, η αποικία θα ιδρυθεί εντός τριάντα ημερών. Ο Αισχίνης θα συνοδεύσει (τους αποίκους) και θα παραδώσει τα χρήματα [για τα έξοδα μεταβάσεως].[252]
> Ο Φαντοκλής πρότεινε (τα εξής): Για την αποικία στην Βρέα όλα θα γίνουν σύμφωνα με την πρόταση του Δεμοκλείδη. Ο Φαντοκλής, όμως, θα φέρει προς ψήφιση κατά την πρυτανεία της Ερεχδείδος (φυλής)[253] στην βουλή και κατά την πρώτη της συνεδρίαση (ότι) οι άποικοι για την Βρέα θα είναι από τους θήτες[254] και τους ζευγίτες.[255]

Το ψήφισμα για την ίδρυση της Βρέας δείχνει πόσο σημαντικό γεγονός ήταν η ίδρυση αθηναϊκής αποικίας και με πόση προσοχή και επιμέλεια προετοιμαζόταν η νέα εγκατάσταση. Μάλιστα, είναι μεγάλη αρχαιολογική και ιστορική ειρωνεία το γεγονός ότι ενώ για άλλες αθηναϊκές αποικίες του Ε' αιώνα π.Χ. έχουμε πολλές πληροφορίες για την Βρέα, της οποίας μπορούμε να διαβάσουμε το ιδρυτικό ψήφισμα, δεν γνωρίζουμε ούτε καν πού ακριβώς βρισκόταν.[256] Ακολουθώντας, όμως, τα αχνάρια της ιδρύσεώς της μπορούμε να υποθέσουμε και την διαδικασία ιδρύσεως της Αμφιπόλεως. Κάποιος Αθηναίος πολίτης, λοιπόν, πιθανόν στρατηγός, ανέπτυξε πρώτα σε ιδιωτικές συζητήσεις και αργότερα επίσημα τους λόγους για την ίδρυση αποικίας κοντά στο Παγγαίο Όρος και στην Ηιόνα, λιμάνι της νοτιοδυτικής Αρχαίας Θράκης. Μπορεί να εξήγησε την ευνοϊκή κατά την γνώμη του θέση της θρακικής πόλεως/χωριού των Εννέα Οδών και άρα την επιβεβλημένη ίδρυση και αθηναϊκής αποικίας. Αφού η πρότασή του για την νέα πόλη εγκρίθηκε και η προσδοκία για εύκολο και γρήγορο πλουτισμό που περιέβαλε το χρυσοφόρο και αργυροφόρο βουνό μαγνήτισε πολλούς Αθηναίους, τέθηκαν οι όροι για την ίδρυση της. Με την φήμη που είχε το Παγγαίο για τους πολύτιμους θησαυρούς του, μπορεί όντως η νέα πόλη να φάνταζε στον νου πολλών Αθηναίων ως το μυθικό Ελντοράντο (El Dorado).[257] Ο οικιστής, ο υπεύθυνος για την όλη οργάνωση της

---

[251] Εφόσον δεν θα πάνε στην Βρέα μαζί με τους αρχικούς αποίκους, ονομάζονται έποικοι (σχόλιο σε Tod, GHI, 1:90).

[252] Δες σχόλιο σε Tod, GHI, 1:90.

[253] Δηλαδή στην ερχόμενη πρυτανεία, μετά την λήξη της θητείας της παρούσας πρυτανείας (Σχόλια σε Tod, GHI, 1:90 και SGHI, p. 131).

[254] Για τις δύο αυτές ομάδες των Αθηναίων πολιτών δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 181.

[255] PHI Greek Inscriptions, # PH46, IG I^3 46 = Tod, GHI, no 44 = SGHI, no 49.

[256] SGHI, p. 130.

[257] Δες *Wikipedia*, λμ. «El Dorado» at <https://en.wikipedia.org/wiki/El_Dorado>. Για τις ιδέες

ιδρύσεως της αποικίας ήταν άτομο κοινής αποδοχής και σε πολλές περιπτώσεις πρέπει να ήταν αυτός που είχε προτείνει την νέα αποικία στον συγκεκριμένο τόπο. Ο Άγνων, ο οικιστής της Αμφιπόλεως, πρέπει να αναφερόταν ονομαστικά στο ιδρυτικό ψήφισμα της πόλεως. Ο οικιστής φαίνεται ότι είχε δέκα βοηθούς, τους αποικιστές, ενώ ο διαμοιρασμός της γης σε κλήρους στην νέα αποικία γινόταν από εντεταλμένους αποίκους, τους γεωονόμους, των οποίων φυσικά η απόφαση πρέπει να ήταν τελεσίδικη και μη εφέσιμη. Οι άποικοι, τουλάχιστον όπως αναφέρεται για την Βρέα, ήταν υποχρεωμένοι να στέλνουν συγκεκριμένα αναθήματα στις μεγάλες γιορτές που διεξάγονταν στην μητρόπολη, στην Αθήνα. Η νέα πόλη έχαιρε και στρατιωτικής προστασίας στην περίπτωση που δεχόταν επίθεση από εχθρούς. Φαίνεται ότι υπήρχε υποχρέωση από όλες τις αθηναϊκές αποικίες που ιδρύονταν στην Αρχαία Θράκη να συνδράμουν η μία την άλλη σε περίπτωση που μία από αυτές κινδύνευε. Οι όροι, μάλιστα της στρατιωτικής αυτής βοήθειας είχαν ήδη ψηφισθεί στην εκκλησία του δήμου στην Αθήνα. Ο κάθε άποικος ελάμβανε χρηματική βοήθεια για να αντιμετωπίσει τα έξοδα της αρχικής μεταβάσεως στην αποικία και για τις πρώτες ημέρες της εγκαταστάσεώς του. Είναι πιθανόν οι λεπτομέρειες για την ίδρυση της Αμφιπόλεως στο ιδρυτικό της ψήφισμα να ήταν πολύ περισσότερες λόγω της οικονομικής και στρατιωτικής σημασίας που θα είχε αυτή η νέα πόλη.[258]

Πολεοδομία, οικίες και δημόσια κτήρια

Ο Άγνων, όπως και κάθε οικιστής, είχε ως πρωτεύουσα υποχρέωση να ορίσει τα όρια της νέας πόλεως και να πράξει όλα εκείνα που ήταν αναγκαία για την προστασία της. Με την άφιξή του θεώρησε ότι το ασφαλέστερο σημείο εγκαταστάσεως ήταν ο χώρος εντός του αγκώνα που σχημάτιζε ο Στρυμόνας διότι το ποτάμι, τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο οικοδομήσεως, προστάτευε στοιχειωδώς την πόλη από τα τρία σημεία του ορίζοντα (Βορρά, Δύση και Νότο) και διότι θα σταματούσε όποιους την πλησίαζαν με εχθρικές διαθέσεις από την δυτική του όχθη. Απροστάτευτη έμενε, όμως, η ανατολική πλευρά της Αμφιπόλεως για όποιους την επιβουλεύονταν ερχόμενοι από τα ανατολικά. Έτσι, σκέφθηκε ότι έπρεπε να κτισθεί ένα σχετικά ευθύ, μακρό ανατολικό τείχος για να την προστατεύσει. Σταδιακά, όμως, έγινε κατανοητό ότι για την απόλυτη ασφάλειά της η Αμφίπολη έπρεπε να διαθέτει περιμετρικό τείχος, το οποίο θα την κάλυπτε και από την πλευρά του ποταμού. Τέλος, πριν την άφιξη του Αθηναίου στρατηγού Κλέωνα και πιθανότατα μετά από υπόδειξη του Σπαρτιάτη στρατηγού Βρασίδα, το βορειοδυτικό τείχος επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει και την κατάληξη της ξύλινης γέφυρας στην ανατολική όχθη, έτσι ώστε η πρόσβαση επάνω από τον Στρυμόνα να είναι πλήρως ελεγχόμενη.

Όπως κάθε ελληνική πόλη, η Αμφίπολη πρέπει να διέθετε Αγορά, ναούς, άλλα δημόσια κτήρια και οικιστική ζώνη. Εκτός από ορισμένες αναφορές στις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, οι ανασκαφές εντός του τείχους για την αποκάλυψη οικοδομών της Κλασσικής και Ελληνιστικής Εποχής είχαν γενικώς πενιχρά αποτελέσματα. Ένα

αυτές των Αθηναίων για την χρυσοφόρο Θράκη δες Paul Perdrizet, «Scaptésylé,» *Klio* 10 (1910): 7-8 & 10-11.

[258] Lazaridis, «The organization of Amphipolis,» p. 36.

τυπικό εμπόδιο στις αρχαιολογικές ανασκαφές είναι η μέχρι σήμερα κατοίκηση σε χώρους στους οποίους γνωρίζουμε ότι υπάρχουν κατάλοιπα αρχαίων οικοδομών αλλά φυσικά ούτε μπορεί κανείς να ανασκάψει κάτω από υφιστάμενες νεώτερες οικοδομές ούτε να απαλλοτριώσει αναγκαστικά μεγάλες εκτάσεις για ανασκαφές με εντελώς αμφίβολα αποτελέσματα, πέρα από τις δικαιολογημένες αντιδράσεις κατοίκων και τοπικών φορέων. Στην περίπτωση της Αμφιπόλεως φαίνεται ότι το βόρειο τμήμα της αρχαίας πόλεως βρίσκεται κάτω από τα οικήματα και τις ιδιοκτησίες των κατοίκων του σημερινού χωριού Αμφίπολη (πρώην Νεοχώρι). Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, εκτεταμένες ανασκαφές είναι αδύνατον να πραγματοποιηθούν. Παρ' όλα αυτά, από τομές μικρής εκτάσεως που έχουν πραγματοποιηθεί τα σαράντα χρόνια που έχουν διαρκέσει οι ανασκαφές μπορεί ο μελετητής να σχηματίσει μια πολύ γενική εικόνα της Κλασσικής και Ελληνιστικής Αμφιπόλεως.

Η αδυναμία ευρέσεως της Αγοράς, του σημείου αναφοράς σε κάθε ελληνική πόλη, μας στερεί την δυνατότητα να εντοπίσουμε το νοητό, αν όχι και φυσικό, κέντρο της Αμφιπόλεως. Μάλιστα, πριν από την έλευση του Βρασίδα, είναι πιθανόν η Αγορά να άλλαξε θέση από το αρχικό της σημείο, όπως υπονοεί ο Θουκυδίδης: «πριν από την είσοδο/απέναντι από την σημερινή Αγορά».[259] Μάλιστα, τα κτίσματα («῾Αγνώνεια») που είχαν κτισθεί προς τιμήν του φυσικού οικιστή της πόλεως, Άγνωνα, και πιθανόν βρίσκονταν σε κεντρικό σημείο της πόλεως αν όχι στην Αγορά την ίδια κατεδαφίσθηκαν από τους ίδιους τους πολίτες που ήθελαν να τιμήσουν τον Βρασίδα ως ιδρυτή της πόλεως, μετά τον θάνατό του στην μάχη.[260] Οι παλαιοχριστιανικές εκκλησίες που κτίσθηκαν στην ακρόπολη της Αμφιπόλεως φαίνεται ότι εξαφάνισαν τους αρχαίους ναούς (της Αρτέμιδος Ταυροπόλου,[261] της Αθηνάς, του Ασκληπιού), πρακτική που ακολουθούσαν γενικώς οι Χριστιανοί για τα αρχαία ιερά συνήθως χρησιμοποιώντας μέλη τους σε δεύτερη χρήση.[262] Μάλιστα, η τακτική χρησιμοποιήσεως παλαιότερου οικοδομικού υλικού σε νέα χρήση φαίνεται ότι ήταν πολύ συνηθισμένη και στην Αμφίπολη διότι τμήμα του βορειοδυτικού τείχους «οικοδομήθηκε βιαστικά στην όψιμη Κλασσική ή πιο πιθανά στην πρώιμη Ελληνιστική Εποχή, στην θέση κλασικού οικοδομήματος με μορφή στοάς, χρησιμοποιώντας για οικοδομικό υλικό, σε δεύτερη χρήση, τους λιθοπλίνθους της ή τους λιθοπλίνθους μιας άλλης άγνωστης κλασσικής οικοδομής».[263]

Στην δυτική πλευρά της πόλεως υπήρχε μικρό ιερό της Μούσας Κλειούς,[264] στην περιοχή του οποίου βρέθηκε αναθηματική επιγραφή του πρώτου μισού του Δ' αιώνα π.Χ. Την είχε αφιερώσει στην Μούσα η Εύμητις (η Σοφία) του Ηγησίστρατου

---

[259] Θουκ., V.11.1 και Lazaridis, «The organization of Amphipolis,» p. 37.

[260] Θουκ., V.11.1.

[261] Δες DGRBM, λμ. «Artemis» no 3 και Δημητράκος, λμ. «ταυροπόλος» και Jean N. Kalléris, *Les Anciens Macédoniens. Études linguistique et Historique*, 1 vol. in 2 vols (Athènes: Institutes Français d' Athènes, 1958/1988), no 146, p. 270.

[262] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφίπολιν», ΠΑΕ έτους 1971, σ. 51-52.

[263] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1978, σ. 54-55.

[264] Η Κλειώ ήταν μητέρα του Υάκινθου, ίσως και του Ορφέα αλλά μπορεί και του Ρήσου, τον οποίο γέννησε με τον ποταμό Στρυμόνα (Κακριδής, 2:186 & 3:294 & 5:83). Δες και λμ. «Κλειώ», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια,* 33:242.

από την Αμφίπολη («Εὔμητις Ἡγησιστράτο Κλεοῖ ἀνέθηκεν»).[265] Η εύρεση του αναθήματος είναι μια ασήμαντη αρχαιολογική και ιστορική λεπτομέρεια αλλά πολύ συγκινητική εάν σκεφθεί κανείς ότι μετά από 2300 χρόνια το μικρό τάμα της Εύμητης, της κόρης του Ηγησίστρατου, αυτή που σήμερα θα είχε το όνομα Σοφία Ηγησιστράτου, ξαναβρέθηκε. Ιστορία δεν είναι μόνο οι διάσημες γυναίκες και άνδρες, ο βίος τους και τα κατορθώματά τους αλλά και η άσημη αλλά σημαντική Εύμητις. Χάρις σε αυτήν και στο ανάθημά της εντόπισε ο ανασκαφέας το ιερό της Κλειούς, της Μούσας της Ιστορίας αλλά και των ύμνων για τους ήρωες, στην Αμφίπολη. Το μικρό ιερό είχε επιμελημένη τοιχοδομία και ήταν μάλλον ανοικτό στην νότια πλευρά του, διότι εκεί βρέθηκε σειρά από πεσσούς (βάση, κίονας χαμηλού ύψους). Ο βόρειος τοίχος του έχει μήκος 8 μ. και ο ανατολικός 8,75 μ. (πιθανόν εμβαδόν του ιερού 70 τ.μ.) ενώ εντός του ιερού βρέθηκαν μικρές πήλινες προτομές θεοτήτων με οπή αναρτήσεως στο άνω μέρος, τμήματα ειδωλίων (συμπεριλαμβανομένου και ενός της θεάς Κυβέλης) και όστρακα μελαμβαφών αγγείων.[266]

Το ιερό της Κλειούς ήταν σημαντικό για την Αμφίπολη αλλά το μνημείο του γιού της Ρήσου με τον Στρυμόνα, το οποίο βρισκόταν απέναντι από το δικό της,[267] σημαντικότερο. Αν και δεν στάθηκε δυνατόν να φέρει η ανασκαφή στο φως το μνημείο αυτό, η αθηναϊκή παράδοση για τον Ρήσο[268] σε σχέση με την Αμφίπολη ήταν πολύ ζωντανή. Ο Ρήσος ήταν βασιλιάς από την Αρχαία Θράκη και πολέμησε στον Τρωικό Πόλεμο, στο πλευρό των Τρώων. Παρότι το ῾άρμα του ήταν εντυπωσιακά στολισμένο με χρυσό και ασήμι όπως και τα όπλα του που άστραφταν στον ήλιο και ο ίδιος φάνταζε αθάνατος θεός με γενναίους στρατιώτες, τον σκότωσε ο Διομήδης στον ύπνο του μια από τις πρώτες νύχτες που ο Ρήσος είχε φθάσει στο στρατόπεδο των Τρώων για να πολεμήσει μαζί τους, πριν καν συμμετάσχει σε μάχη, στην αρχή της δεκάτης χρονιάς του πολέμου.[269] Σύμφωνα με έναν χρησμό, τον οποίο είχε λάβει ο Άγνων και πρέπει να είχε φροντίσει να τον διαδώσει, για να είναι επιτυχημένη η μεγάλη νέα αποικία στην Θράκη έπρεπε οι Αθηναίοι να βρουν στην Τροία και να μεταφέρουν και να θάψουν με τιμές τα οστά του μυθικού Θράκα βασιλιά στην γη του. Όντως, σύμφωνα με την παράδοση, οι απεσταλμένοι του Άγνωνα κατάφεραν να κλέψουν το λείψανο του Ρήσου και να το θάψουν στην όχθη του Στρυμόνα ενώ παραπλάνησαν τους ντόπιους Θράκες μέχρι να κτίσουν τείχος για να προστατεύσουν την περιοχή της νέας αποικίας, κοντά στην θρακική πόλη/χωριό των Εννέα Οδών.[270] Αυτή η αποικία ονομάσθηκε Αμφίπολη, η πόλη στην αγκαλιά του Στρυμόνα, με το ποτάμι να περνάει και από την επάνω και από την κάτω της πλευρά.

Ακριβώς έξω από το βόρειο τείχος της Αμφιπόλεως, και σε απόσταση 1,20 μ.,

[265] PHI Greek Inscriptions, # PH152671, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 24:586 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1959, σ. 45 & Πίναξ 50α.

[266] Λαζαρίδης, ΠΑΕ έτους 1959, σ. 45.

[267] Μαρσύας Πελλαίος-Μαρσύας Φιλιππαίος/Marsyas Pellaeus-Marsyas Philippeus, FGrH, 135-136, Fr. 7.

[268] Κακριδής, 5:80 & 83.

[269] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Κ.432-441 & 465-502.

[270] Πολύαινος, VI.53.

αποκαλύφθηκε μικρό ιερό, το οποίο ανήκε σε γυναικεία θεότητα. Στον χώρο του μικρού ναού βρέθηκαν γυναικεία ειδώλια, κέρνοι με επικολλημένες (ως στόμια) μικρές υδρίες, αλλά και υδρίες. Οι συνολικές διαστάσεις του κτίσματος ήταν 7,85 μ. επί 5,95 μ. και χωριζόταν σε δύο χώρους. Ο νότιος χώρος, μήκους 1,56 μ. φαίνεται ότι προστέθηκε εκ των υστέρων. Το όλο οικοδόμημα είναι κτισμένο επάνω σε κρηπίδα που εξέχει από την οικοδομή κατά 0,10-0,13 μ. ενώ οι τοίχοι, εκτός από τον ανατολικό, έχουν καταστραφεί τελείως μέχρι την κρηπίδα. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,45 μ. ενώ ο ανατολικός διατηρείται μέχρι ύψους 0,80 μ. Στο ιερό βρέθηκαν επίσης πήλινα ειδώλια και προτομές γυναικών στον μεγάλο χώρο αλλά και κοντά στην βορειοανατολική γωνία του μικρότερου χώρου. Στην νοτιοανατολική γωνία του μεγάλου χώρου του ιερού υπήρχαν τοποθετημένα κοντά στους τοίχους περισσότερα από πενήντα αγγεία, τρία από τα οποία ήταν διακοσμημένοι κέρνοι και τα υπόλοιπα μικρές υδρίες (μελαμβαφείς, μία ερυθροβαφής, αβαφείς). Εικάζεται ότι επρόκειτο για αναθήματα μια που οι υδρίες έχουν ύψος 0,10-0,15 μ. Πάνω στην υπόλευκη επιφάνειά τους, οι μικρές υδρίες φέρουν διακοσμήσεις κυρίως με ανθέμια, άνθη λωτού, φύλλα, και καρπούς βαλανιδιάς σε κόκκινο, πορτοκαλί ή καστανό χρώμα αλλά και γραμμική διακόσμηση (γραμμές παράλληλες, τεθλασμένες ή κυματοειδείς, στιγμές, σταυρούς, αστερίσκους, ρόδακες). Σε μία μόνο υδρία (ύψους 0,145 μ.) είναι σχεδιασμένο ένα εξαγριωμένο άγριο θηρίο, μάλλον λιοντάρι. Τα αρχαιότερα από όλα τα ευρήματα είναι πιθανόν να ανήκουν στον Ε’ ή στον Δ’ αιώνα π.Χ.[271] Ο ανασκαφέας θεώρησε ότι το ιερό ήταν Νυμφαίο[272] ή Θεσμοφόρειο,[273] δηλαδή τα αναθήματα εντός του κτίσματος παραπέμπουν σε λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης (Περσεφόνης).[274]

Στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλεως βρέθηκε μικρό υπαίθριο ιερό του Άττιος, θεού των Φρυγών. Ο Άττις[275] είχε σχέση με την γονιμότητα και την ευφορία και η λατρεία του σχετιζόταν με την λατρεία της θεάς Κυβέλης. Η λατρεία του είχε πολύ μεγάλη διάδοση στην Ρώμη ενώ χαρακτηριστικό της ήταν ότι οι ιερείς ακρωτηρίαζαν τα γεννητικά τους όργανα (ευνουχισμός).[276] Το ιερό είναι κτισμένο σε σχήμα Π με λιθοπλίνθους πωρόλιθου και έχει διαστάσεις 9 μ. επί 4,10 μ. Η εσωτερική αυλή που σχηματίζεται είναι λιθόστρωτη και στην εσωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου βρέθηκαν βάσεις αγαλμάτων και στηλών, επί των οποίων είχαν στηθεί αναθήματα. Ανάμεσα στα άλλα ευρήματα υπήρχαν ανάγλυφη αναθηματική στήλη με παράσταση του Άττιος και

---

[271] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1975, Τεύχος Α, σ. 64-65.

[272] Οι Νύμφες, προσωποποιημένες ως νέες και ωραίες γυναίκες, ήταν θεότητες της φύσεως (κατοικούσαν σε πηγές, ποταμούς, βουνά, αγρούς, δάση) που αγαπούσαν την μουσική και τον χορό. Θεωρούνταν κόρες του Δία αλλά ήταν ημίθεες ή θνητές που ζούσαν πάρα πολλά χρόνια. Ορισμένες υπήρξαν επώνυμες στην ελληνική μυθολογία: Καλυψώ, Καλλιστώ, Κύρκη. Οι νύμφες λατρεύονταν στα Νυμφαία, τα οποία ήταν συνήθως σπήλαια ή θέσεις όπου υπήρχε νερό και όπου οι πιστοί έκαναν θυσίες ή άφηναν τα αφιερώματά τους (DGRBM, λμ. «Nymphae»).

[273] Ιερό της Δήμητρας όπου τελούνταν τα θεσμοφόρια (DGRA, λμ. «Thesmophoria»).

[274] Lazaridis, «La cite grecque d'Amphipolis,» pp. 211-213.

[275] Το όνομά του είναι γνωστό με ορθογραφικές παραλλαγές ως Άττις, Άτυς, Άττυς, Άττης, Άττιν.

[276] DGRBM, λμ. «Atys» no 1 και λμ. «Άττις», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια,* 12:15-16 με βιβλιογραφία.

γυναίκας μπροστά σε βωμό αλλά και ειδώλια του Άττιος. Επίσης, 103 μπρούτζινα νομίσματα, τα περισσότερα του Β' αιώνα π.Χ και του Α' αιώνα π.Χ. που έχουν κοπεί σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, συμπεριλαμβανομένης και της Αμφιπόλεως.[277]

Μετά την πρώτη εγκατάσταση των Αθηναίων, η Αμφίπολη κατοικήθηκε συνεχώς κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους αλλά και στα βυζαντινά, οθωμανικά και νεώτερα χρόνια και φυσικά μέχρι σήμερα. Στο πέρασμα των αιώνων, τα κτίσματα της Αρχαιότητας έχουν υποστεί εκτενείς μεταποιήσεις και καταστροφές σε τέτοιο βαθμό ώστε σε πολλές περιπτώσεις να είναι δύσκολο στον ανασκαφέα αρχαιολόγο να διακρίνει καθαρά το ελληνιστικό από το ρωμαϊκό κτίσμα, δηλαδή mutatis mutandis (τηρουμένων των αναλογιών) την κατά το δυνατόν ακριβή χρονολόγηση των οικοδομών. Σε πολλές περιπτώσεις, λοιπόν, τα κτίσματα της Αμφιπόλεως που έχουν ανασκαφεί μπορεί να είναι πιο όψιμης Εποχής από αυτήν που θα επιθυμούσαμε για την περιγραφή της πόλεως της Κλασσικής και Ελληνιστικής Εποχής. Επιπλέον, όταν ήρθαν οι Ρωμαίοι υπήρξε μία πολιτισμική σύντηξη (cultural fusion) με τα τοπικά ήθη και έθιμα, σε τέτοιο βαθμό που προχωρώντας όλο και περισσότερο στην Ρωμαϊκή Εποχή γίνεται σχεδόν αδύνατον να ξεχωρίσει ο αρχαιολόγος το μακεδονικό από το ρωμαϊκό στοιχείο. Έχει παρατηρηθεί ότι στοιχεία ρωμαϊκά, ελληνικά και άλλων τοπικών εθνοτήτων μπορεί να συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο (ταφή), στην ίδια πόλη και στην τοπική λατρεία.[278] Σε κάθε περίπτωση, όμως, μια αρχαία πόλη δεν αλλάζει πολεοδομικό σχέδιο άρδην και τα κτήριά της συνεχίζουν την παράδοση, μέσα σε ορισμένους τουλάχιστον αιώνες της Αρχαίας Εποχής. Μετά από αυτήν την παραδοχή, μπορούμε να περιηγηθούμε στην αρχαία Αμφίπολη, όσο μας το επιτρέπουν τα ευρήματα των ανασκαφών, αλλά και να συζητήσουμε για τα κατάλοιπα και τον/τους ντόπιους πολιτισμούς ανθρώπων που κατοίκησαν σε μία πόλη που ιδρύθηκε ως αθηναϊκή αποικία, στην συνέχεια έγινε μακεδονική πόλη και τέλος μια πόλη της ρωμαϊκή επαρχίας της Μακεδονίας.

Η ακρόπολη της Αμφιπόλεως βρισκόταν σε λόφο στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα της περιτειχισμένης πόλεως και ήταν και αυτή περιτειχισμένη. Ενώ οι ανασκαφείς ήλπιζαν να βρουν στην ακρόπολη κτίσματα της Κλασσικής και Ελληνιστικής Εποχής έφεραν στο φως πέντε χριστιανικές βασιλικές αλλά και ένα κτίσμα της Ρωμαϊκής Εποχής, το οποίο αρχικώς είχε χρονολογηθεί στην Ύστερη Ελληνιστική Εποχή. Το κτήριο αυτό βρίσκεται 200 μ. νοτιοδυτικά της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Α και περιελάμβανε κεντρική ορθογώνια αίθουσα διαστάσεων 2,60 μ. επί 9,34 μ., με ψηφιδωτό δάπεδο διακοσμημένο με γεωμετρικά σχήματα. Στο κέντρο του ψηφιδωτού αυτού δαπέδου απεικονιζόταν μέσα σε πλαίσιο διαστάσεων 0,82 μ. επί 0,71 μ. η γυμνή Ευρώπη καθισμένη επάνω στον μεταμορφωμένο σε ταύρο Δία (η αρπαγή της Ευρώπης).[279] Η αρπαγή της Ευρώπης ως θέμα απεικονίσεως σε ψηφιδωτό φαίνεται ότι εμφανίσθηκε

[277] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1983, Τεύχος Α, σ. 38-39.

[278] Sophia Kremydi-Sicilianou, «'Belonging' to Rome, 'Remaining' Greek: Coinage and Identity in Roman Macedonia,» in *Coinage and identity in the Roman Provinces*, eds Christopher Howgego and Volker Heuchert and Andrew Burnett (Oxford: Oxford Univ. Press, 2005), p. 96.

[279] Ευστάθιος Στίκας, «Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Γ Αμφιπόλεως, [Ελληνιστικόν κτήριον]» ΠΑΕ έτους 1964, σ. 43 & πίνακας 41β. Σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφιπόλεως.

για πρώτη φορά στην Μακεδονία στο ανάκτορο του Φιλίππου Β' στις Αιγές/Βεργίνα. Το μεγάλο αλλά αποσπασματικά σωζόμενο βοτσαλωτό ψηφιδωτό δάπεδο διαστάσεων 6,70 μ. επί 6, 70 μ. που έχει αποκαλυφθεί στο δωμάτιο G της πτέρυγας Ν του ανακτόρου (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8) εικάζεται ότι είχε ως κεντρικό θέμα την αρπαγή της Ευρώπης από τον Δία. Το βάθος (φόντο) της απεικονίσεως με σκούρο γαλάζιο βότσαλο, οι έρωτες και τρίτωνες επάνω σε δελφίνια στις γωνίες της παραστάσεως και οι οπλές ταύρου που έχουν διασωθεί οδηγούν τους αρχαιολόγους στο συμπέρασμα ότι το κατεστραμμένο πια κεντρικό θέμα του ψηφιδωτού δαπέδου ήταν η αρπαγή της κόρης. Η χρονολόγηση του δαπέδου στο τρίτο τέταρτο του Δ' αιώνα π.Χ. βασίζεται στην πολύ πιθανή υπόθεση ότι τα ψηφιδωτά στα συνεχόμενα δωμάτια E-F-G (Κοτταρίδη-Αιγές, εικ. σ. 228-229) κατασκευάσθηκαν μαζί.[280] Η ύπαρξη αυτού του ψηφιδωτού στις Αιγές κάνει τους αρχαιολόγους να υποθέτουν ότι ο Φίλιππος ίσως ήθελε να συνδέσει τον εαυτό του με την ευρωπαϊκή ήπειρο: «ποτέ η Ευρώπη δεν είχε προσφέρει έως τότε τέτοιον άνδρα σαν τον Φίλιππο, τον γιο του Αμύντα».[281] Συνεχίζοντας την περιδιάβαση στο ρωμαϊκό κτίσμα της ακροπόλεως στην Αμφίπολη, διαπιστώνουμε ότι η νότια πλευρά της αίθουσας κατέληγε σε αψιδωτή είσοδο που οδηγούσε σε τεταρτημόριο σφαιρικού περίπου χώρου (κόγχη) με διάμετρο του σχηματιζόμενου ημικυκλίου στο δάπεδο μήκους 5,30 μ. και ακτίνας 1,85 μ. ενώ η βόρεια σε θύρα με άνοιγμα 1,56 μ. Ακριβώς δίπλα στην δυτική πλευρά της αίθουσας υπήρχε διαμέρισμα διαστάσεων 5,28 μ. επί 5,45 μ. με θύρες στον ανατολικό (είσοδος από την ορθογώνια αίθουσα) και στον βόρειο τοίχο με άνοιγμα θυρών 1,25 μ. και 0,77 μ. αντίστοιχα. Ολόκληρος ο εσωτερικός χώρος αυτού του δωματίου ήταν καλυμμένος με σωρό καθαρής αργίλου και τέφρας, πάχους 1,80 μ. Η αφαίρεσή της αποκάλυψε πολλά πήλινα κεραμίδια, πήλινο κιονίσκο ύψους 0,52 μ., μαρμάρινο κιονίσκο ύψους 0,44 μ. σε απομίμηση δένδρου, δύο ιωνικά κιονόκρανα και δύο λίθινα κέρατα βοδιού, πήλινους λύχνους και χάλκινο αγαλματίδιο σατύρου ύψους 5,5 εκ. Ο πήλινος κιονίκος διέθετε στο επάνω μέρος τετράγωνη εγκοπή 0,13 μ. επί 0,13 μ. και βάθους 3 εκ. εντός της οποίας είναι πιθανόν να γίνονταν θυσίες. Η ορθογώνια αίθουσα με το ψηφιδωτό της απαγωγής της Ευρώπης επικοινωνούσε πάλι από την δυτική της πλευρά με δεύτερο δωμάτιο, δίπλα στο προηγούμενο, διαστάσεων 3,22 μ. επί 5,85 μ. Το δάπεδο του διαμερίσματος αυτού ήταν στρωμένο με ψηφιδωτά με μυθολογικές παραστάσεις. Στο κέντρο του και σε δύο πλαίσια διαστάσεων το κάθε ένα 1,06 μ. επί 1,14 μ. απεικονίζεται σχεδόν κατά μέτωπον ο Ποσειδώνας με τρίαινα στο αριστερό χέρι και το δεξί του να το τείνει προς την Αμυμώνη, κόρη του Δαναού και της Ευρώπης. Στο δεύτερο πλαίσιο απεικονίζονται τέσσερις ολόσωμες μορφές. Στο κέντρο,

[280] Μαρία Λεβαντή, «Το ψηφιδωτό δάπεδο του Δωματίου Ε του ανακτόρου της Βεργίνας και τα διακοσμητικά στοιχεία του,» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας & Ιστορίας της Τέχνης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009, σ. 38-40 & εικ. 33α-β, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[281] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 27 = Πολύβιος, VIII.9(11).1. Δες και συζήτηση για το θέμα Φίλιππος-Ευρωπαίος (βάρβαρος)-Έλληνας-Ευρώπη σε Gordon S. Shrimpton, *Theopompus the Historian* (Montreal: McGill Univ. Press, 1991). pp. 10 & 22 & 65 & 162-164 & 206 και W. Robert Connor, «History without Heroes: Theopompus' Treatment of Philip of Macedon,» *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 8 no 2 (1967): 133-154.

νέος που τεντώνει το δεξί του χέρι προς τα επάνω και κλίνει το σώμα του προς τα αριστερά και γύρω του τρεις γυναικείες μορφές που προσπαθούν να τον απαγάγουν ενώ εκείνος προσπαθεί να ξεφύγει. Πρόκειται για την αρπαγή του νέου Ύλα από τις Νύμφες των πηγών. Στην ανατολική πλευρά της κόγχης βρέθηκε άλλη ορθογώνια αίθουσα πλάτους 2,70 μ. και μήκους 8,10 μ. με δάπεδο στρωμένο με έγχρωμα γεωμετρικά ψηφιδωτά σχέδια και τρεις μορφές στο κέντρο. Η αίθουσα αυτή επικοινωνούσε στην νότιά της πλευρά με δύο δωμάτια διαστάσεων 3,05 μ. επί 5,55/5,20 μ. (λοξός νότιος τοίχος) και 3,25 μ. επί 5,10/4,75 μ. (λοξός νότιος τοίχος). Τοίχοι της επαύλεως ήταν διακοσμημένοι με έγχρωμες γραμμές και γεωμετρικά σχήματα. Ανάμεσα στις δυο ορθογώνιες αίθουσες υπήρχε μεγάλη πλακόστρωτη αυλή. Από τα γράμματα των ονομάτων Αμυμώνη και Ύλας των ψηφιδωτών συνάγεται ότι το όλο κτίσμα ήταν ρωμαϊκή έπαυλις του 2ου ή 3ου μ.Χ. αιώνα. Τα νομίσματα, όμως, που βρέθηκαν στο οικοδόμημα χρονολογήθηκαν από τον Γ' αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 3ο μ.Χ. αιώνα.[282] Συνεπώς, δεν αποκλείεται τουλάχιστον τμήμα του κτηρίου να είχε οικοδομηθεί και να βρισκόταν σε χρήση κατά την Ύστερη Ελληνιστική Εποχή αλλά το κτήριο να πήρε την παρούσα του μορφή με τα ψηφιδωτά δάπεδα κατά την αυτοκρατορική Ρωμαϊκή Εποχή. Επίσης, η ανασκαφή τμήματος του δυτικού τείχους της ακροπόλεως, το οποίο σώζεται σε πολλά σημεία σε ύψος 2-2,5 μ. και πλάτος 2,4 μ. απέδειξε ότι περιέχει εντοιχισμένους πολλούς μαρμάρινους δόμους, κίονες, πλίνθους από κτήρια της Κλασσικής και Ελληνιστικής Αμφιπόλεως. Επιπλέον, τοίχος μήκους μεγαλύτερου από 30 μ. και πάχους 1,57 μ. που βρισκόταν κοντά στην ρωμαϊκή έπαυλη ήταν κτισμένος με μεγάλους δόμους Κλασσικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής Εποχής (τμήματα από δωρικά κιονόκρανα, βάσεις, μαρμάρινη κεφαλή γυναικός, τεμάχια μαρμάρου).[283] Είναι φανερό, λοιπόν, ότι στην ακρόπολη για διάφορους λόγους κατεδαφίσθηκαν κτίσματα ακόμη και μέχρι και της Ρωμαϊκής Εποχής για να χρησιμοποιηθούν ως υλικά οικοδομήσεως κατά την Βυζαντινή Εποχή.

Οι κατά περιόδους ανασκαφές επάνω στο χαμηλό οροπέδιο της Αμφιπόλεως έχουν φέρει στο φως κατάλοιπα οδών και πιθανόν δημοσίων κτισμάτων αλλά και κτισμάτων της καθημερινότητας των αρχαίων κατοίκων της. Κατά μήκος του βόρειου τείχους και στην εξωτερική πλευρά του, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή λιθόστρωτης οδού (ή ρείθρου) σε μήκος 19 μ., η οποία είχε πλάτος 2-2,5 μ. Σε βάθος 0,40-0,50 μ. υπήρχε και αρχαιότερη κατασκευή αλλά ιδιαίτερα κατεστραμμένη.[284] Έξω από την δυτική πτέρυγα του Γυμνασίου και εφαπτόμενη αυτής ανασκάφηκε σε μήκος 16,15 μ. λιθόστρωτη οδός πλάτους 1,70 μ. Η οδός είχε τέτοια κλίση ώστε τα νερά της βροχής να ρέουν μακριά από το κτήριο.[285] Στην δυτική πλευρά της αρχαίας πόλεως ανασκάφηκαν θεμέλια τοίχου ύψους 0,45 μ. από μεγάλο (πιθανόν δημόσιο) κτίσμα του Δ' ή του Γ' αιώνα π.Χ. αλλά η μικρή επίχωση του χώρου και η μηχανική καλλιέργεια του αγρού

---

[282] Ευστάθιος Στίκας, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως. 'Ελληνιστικόν κτήριον (Μαυσωλείον)',» ΠΑΕ έτους 1973, σ. 38-42 & Πίνακες 46-52α-β και Ευστάθιος Στίκας, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως. 'Ρωμαϊκή Έπαυλις',» ΠΑΕ έτους 1975, Τεύχος Α, σ. 72-79 & Πίνακες 70-78.

[283] Στίκας, ΠΑΕ έτους 1975, Τεύχος Α, σ. 72 & 78-79.

[284] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1979, σ. 73.

[285] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1983, Τεύχος Α, σ. 46.

στο σημείο εκείνο είχε προκαλέσει μεγάλες καταστροφές σε ολόκληρο το οικοδόμημα. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλες οικοδομές στην δυτική πλευρά, παρότι επιφανειακά έχουν περισυλλεγεί διάφορα τμήματα από δωρικού και ιωνικού ρυθμού κτίσματα.[286]

Οι λίγες οικίες που έχουν αποκαλυφθεί μας δίνουν μία γεύση της ιδιωτικής ζωής στην Αμφίπολη. Στην ανατολική πλευρά της πόλεως, ανεσκάφη οικία του Δ' αιώνα π.Χ., η οποία φαίνεται ότι είχε κατοικηθεί συνεχώς κατά την Ελληνιστική Εποχή. Ανασύρθηκαν λίγα αγγεία, πολλά όστρακα μελαμβαφών, ερυθροβαφών, καστανέρυθρων αγγείων, ορισμένα εκ των οποίων χρονολογήθηκαν από τον Δ' μέχρι και τον Β' αιώνα π.Χ.[287] Σε ανασκαφή καταλοίπων οικίας του Δ' αιώνα π.Χ., στην δυτική πλευρά της πόλεως, διαπιστώθηκε ότι αυτή είχε συνολικό μήκος 8,80 μ. και πλάτος 7,65 μ. Επίσης, βρέθηκε πάροδος ή ακάλυπτος χώρος πλάτους 3,50 μ. μεταξύ της οικίας και ανασκαφέντος τοίχου. Η οικία αποτελούνταν από τουλάχιστον δύο δωμάτια με διαστάσεις 4,50 μ. επί 3,40 μ. και 4,30 μ. επί 3,90 μ. και διάδρομο πλάτους 1,70 μ. δια του οποίου τα δωμάτια επικοινωνούσαν με είσοδο πλάτους 1,15 μ. Στην νοτιοανατολική πλευρά του διαδρόμου βρέθηκαν τεμάχια λουτήρα και στόμιο αποχετεύσεως αγωγού. Σε νεώτερη εποχή έχουν χρονολογηθεί μικρός χώρος δίπλα στην νοτιοανατολική γωνία της οικίας καθώς και αγωγός μήκους 8 μ. στην νότια πλευρά της. Οι επιμελημένης τοιχοποιίας τοίχοι της οικίας είναι κτισμένοι από τετράπλευρους πωρόπλινθους (0,40 επί 0,55 μ.) και στα μεσοδιαστήματά τους έχουν τοποθετηθεί μικροί αργοί λίθοι. Τα κατάλοιπα άλλης διπλανής οικίας υποδεικνύουν την ύπαρξη συνοικίας του Δ' αιώνα π.Χ.[288] Οι οικίες του Δ' αιώνα π.Χ. που έχουν ανασκαφεί είναι γενικώς ιδιαίτερα κατεστραμμένες και έτσι τα συμπεράσματα για την οργάνωση του οίκου στην Αμφίπολη δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινά. Ο ανασκαφέας νομίζει ότι οι περισσότεροι οίκοι εκείνου του αιώνα διέθεταν δωμάτιο λουτρού με πήλινο λουτήρα (ασάμινθο). Γενικώς, οι λουτήρες στον ελληνικό οίκο ήταν σαν τις σημερινές μικρές μπανιέρες ή μπανιέρες με κάθισμα διότι οι Έλληνες συνήθιζαν να κάθονται μέσα στον λουτήρα.[289] Σε όποιον οίκο υπήρχε λουτήρας υφίστατο και σύστημα απορροής του ύδατος μέσω πήλινων σωλήνων. Οι τοίχοι του οίκου ήταν καλυμμένοι με επίχρισμα σε ζωηρά χρώματα (κόκκινο, κίτρινο, βαθύ γαλάζιο), ενώ τα άκρα της στέγης από πήλινα κεραμίδια έφεραν διακοσμητικά ακροκέραμα με ανθέμια και φυτικά σχέδια. Όπου υπήρχαν εσωτερικές αυλές πρέπει να ήταν σκεπασμένες με δάπεδα από βότσαλα ενώ ορισμένοι οίκοι διέθεταν και πηγάδι. Τα όμβρια ύδατα από τις εσωτερικές αυλές διοχετεύονταν με αγωγό εκτός κτηρίου, ίσως σε άλλους αγωγούς στον δρόμο.[290]

Το νερό ήταν άφθονο στην Αμφίπολη και από τον Στρυμόνα αλλά και από πηγή που υπήρχε εντός των τειχών της πόλεως. Συνεπώς και εξαιτίας της υπάρξεως πολλών πήλινων αγωγών (προς, από, και ανάμεσα στα κτίσματα) πρέπει να θεωρείται βέβαιο

[286] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 48.

[287] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφίπολιν», ΠΑΕ έτους 1971, σ. 53-54.

[288] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 47-48.

[289] Δες εικόνα λουτήρα κατά χώραν σε Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, πίνακας 58α.

[290] Δες και ΑΔ, Χρονικά Β2, 31 (1976): 307 ('Τομή Δ') και ΑΔ, Χρονικά Β2, 49 (1994): 601 (Δήμητρα Μαλαμίδου).

ότι υπήρχε κάποιο υδραγωγείο ή δεξαμενές νερού οι οποίες τροφοδοτούσαν τα οικήματα της πόλεως με νερό.[291] Φαίνεται ότι το υδραγωγείο της Αμφιπόλεως βρισκόταν 20 χλμ. ανατολικά της πόλεως, στο Παγγαίο Όρος, και εκκινούσε από υψόμετρο 455 μ. Τα σωζόμενα τμήματα του υδαταγωγού υποδεικνύουν ότι κατευθυνόταν προς την Αμφίπολη με συνεχώς μειούμενο ύψος. Η πορεία του υδαταγωγού σταματάει λίγα χιλιόμετρα από το ανατολικό τείχος της πόλεως ενώ επανεμφανίζεται παράλληλα με αυτό το τμήμα του τείχους.[292] Τοίχος που βρέθηκε ανατολικά του ανατολικού τείχους, μέγιστου πλάτους 2,60 μ. και ήταν κατασκευασμένος από αρχαίο οικοδομικό υλικό (κυρίως σπόνδυλοι κιόνων, δόμοι από πωρόλιθο και αργοί λίθοι) σε δεύτερη χρήση, φαίνεται ότι σχετίζεται με την ροή του ύδατος από το υδραγωγείο προς την πόλη και πρέπει να ανήκει στην Ρωμαϊκή Εποχή. Ανεξάρτητα όμως με τον τοίχο, πήλινοι αγωγοί κυκλικής διατομής χρονολογημένοι πριν από το 200 π.Χ., προσανατολιζόμενοι από/προς διάφορες κατευθύνσεις και με φρεάτια ελέγχου και καθαρισμού προσαρμοσμένα επάνω τους σε συνδυασμό με μικρά ορύγματα στο έδαφος δείχνουν ότι πρέπει να είχαν σχέση με την κατάληξη του υδραγωγείου πριν εισέλθουν στον ιστό της πόλεως.[293] Με το υδραγωγείο και τα συμπληρωματικά του έργα πρέπει να εξασφαλιζόταν η επάρκεια νερού στην Αμφίπολη.

Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως και άλλα τμήματα ιδιωτικών κτηρίων. Έξω από το βόρειο τείχος και στην βορειοδυτική του πλευρά βρέθηκαν τοίχοι, πιθανότατα οικίας, ενώ στην εσωτερική πλευρά του τείχους, παράλληλα με αυτό και κοντά σε λίθινους αναβαθμούς, αποκαλύφθηκε κτίσμα τριών χώρων (μικρό δωμάτιο, διάδρομος σε σχήμα Γ και μεγάλο δωμάτιο). Οι μέγιστες διαστάσεις του οικήματος είναι 12,08 μ. επί 5,25 μ. και επειδή είναι θεμελιωμένο στο ύψος της πέμπτης από το έδαφος βαθμίδας της λίθινης κλίμακας του τείχους πρέπει να ανήκει στην πρώιμη Ελληνιστική Εποχή. Οι τοίχοι του είναι πάχους 0,35 μ. και διατηρούνται σε ορισμένα σημεία μέχρι ύψους 1,50 μ. Κατά την ανασκαφή του περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων και τμήματα ειδωλίων, στα οποία περιλαμβάνεται και ειδώλιο δούλου. Ανατολικά αυτής της οικοδομής, στην εσωτερική πλευρά του τείχους και παράλληλα με αυτό ανασκάφηκαν τρεις χώροι της ιδίας οικοδομής, τμήμα της οποίας έχει μόνο διασωθεί, συνολικού μήκους περίπου 16 μ. Τα θεμέλιά της βρίσκονται περί τα 8 μ. υψηλότερα από την κρηπίδα του τείχους, οι τοίχοι της είναι πάχους 0,50 μ. και διατηρούνται μέχρι ύψους 0,75 μ. Στην επίχωση του δυτικού δωματίου βρέθηκε μαρμάρινη πινακίδα με συμβόλαιο αγοράς της οικίας ενώ βρέθηκε και ακέφαλο ειδώλιο Κυβέλης.[294]

Τα συμβόλαια αγοραπωλησίας ιδιοκτησίας μας θυμίζουν ότι οι άνθρωποι έχουν πάντα τις ίδιες αγωνίες: να αγοράσουν οικία για να στεγάσουν την οικογένειά τους ή

---

[291] D. Lazaridis, «The organization of the city-state of Amphipolis,» p. 37.

[292] Γιάννης Πίκουλας, «Το υδραγωγείο της αρχαίας Αμφιπόλεως,» στο *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακικών Σπουδών* (Κομοτηνή: 1997), σ. 605-614.

[293] Πηνελόπη Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης στα πλαίσια του έργου 'Διαπλάτυνση του δρόμου Αμφίπολης-Μεσολακκιάς',» ΑΕΜΘ, 14 (2000): 57 και Πηνελόπη Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 15 (2001): 111-115.

[294] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1975, Τεύχος Α, σ. 66-67.

για να επενδύσουν τα χρήματα που κέρδισαν από την εργασία τους, να αγοράσουν γη για να γίνουν καλλιεργητές ή για να επεκτείνουν την γεωργική τους δραστηριότητα. Για τους κατόχους τους, όταν ήταν εν ζωή πριν από περίπου 2400 χρόνια, ήταν κείμενα νομικής φύσεως που πιστοποιούσαν την μεταβίβαση ιδιοκτησίας σε αυτούς. Για εμάς σήμερα είναι αποδείξεις ότι αυτοί οι άνθρωποι που πούλησαν και αγόρασαν μία συγκεκριμένη ιδιοκτησίας υπήρξαν. Είναι αποδείξεις ζωής και διαβιώσεως σε μια από τις τόσες πολλές ελληνικές πόλεις του Δ’ αιώνα π.Χ. Το συμβόλαιο (357/6 π.Χ.) που βρέθηκε στο δυτικό δωμάτιο της παραπάνω οικοδομής πιστοποιεί την αγοραπωλησία της οικίας.

> Αγόρασε ο Λυκόφρων από τον Μένανδρο οικία (αξίας) διακοσίων ογδόντα δραχμών,[295] η οποία γειτονεύει (με) του Κάσωνα, και του Δρούβι, και του Νίκανδρου, όταν επιστάτης[296] ήταν ο Σπάργις. (Την αγοραπωλησία) βεβαιώνει ο Αγλαΐνος, μάρτυρες ήταν οι Πολύβουλος, Ποίανθος, Άρχιππος. Όλοι οι φόροι και οποιαδήποτε άλλα έξοδα για (την αγοραπωλησία) της οικίας βαρύνουν τον αγοραστή.[297]

Η Αμφίπολη, όμως, ήταν κτισμένη σε αγροτική περιοχή με πολύ εύφορη γη και έτσι δεν έλειπαν και οι αγοραπωλησίες αγρών. Το κτήμα βρισκόταν είτε στην περιοχή της πόλεως Άργιλος είτε σε αυτήν της Αμφιπόλεως (η επιγραφή βρέθηκε στα Νέα Κερδύλια) και η αγοραπωλησία έγινε λίγο πριν το μέσο του Δ’ αιώνα π.Χ. (364-357 π.Χ.).

> Όταν επιστάτης[298] ήταν ο Κάλλιπος, αγόρασε ο Τίμων από τον Εξέκεστο το χωράφι του Απολλώνιου και την αποθήκη για τα πιθάρια[299] αντί 5000 δραχμών.[300] Δίδεται, μάλιστα, (η δυνατότητα) από τον Τίμωνα στον Απολλώνιο να τα επαναγοράσει όποτε το επιθυμεί στην ίδια τιμή. Μάρτυρες ήταν οι Λέων, Τιμωνίδης, Σώστρατος, Αισχύλος.[301]

Οι αγοραπωλησίες στην Αμφίπολη, στο μέσο περίπου του Δ’ αιώνα π.Χ. δεν περιορίζονταν μόνο σε αγορές μικρών οικιών ή μεγάλων αγρών αλλά φαίνεται ότι υπήρχαν και άλλου είδους αγοραπωλησίες, λόγου χάριν οικίας μέσα σε οικόπεδο. Το συμβόλαιο, η καταγραφή της αγοράς του Αράτου έχει έναν πιο επίσημο νομικά χαρακτήρα, μοιάζει να έχει συνταχθεί από κάποιον ο οποίος χειριζόταν συγκεκριμένες εκφράσεις στην εργασιακή του καθημερινότητα. Ήταν, λοιπόν, στα 352-350 π.Χ. όταν ο Άρατος πλήρωσε με τους χρυσούς στατήρες που πιθανόν μόλις είχε εκδώσει ο νέος βασιλιάς

---

[295] Οι 280 αργυρές αττικές δραχμές ζύγιζαν περίπου 1,2 κιλά ασήμι (AMCD).

[296] Επώνυμος άρχων.

[297] PHI Greek Inscriptions, # PH153257, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 41:556.

[298] Επώνυμος άρχων.

[299] Προφανώς πρόκειται για πιθάρια για την αποθήκευση οίνου, ελαίου και άλλων τροφών (Δημητράκος, λμ. «πιθών»).

[300] Οι 5000 αργυρές αττικές δραχμές ζύγιζαν περίπου 21,5 κιλά ασήμι (AMCD).

[301] PHI Greek Inscriptions, # PH153256, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 41:555.

της Μακεδονίας Φίλιππος Β’ για να αγοράσει σπίτι και οικόπεδο.

> Καλότυχα! Ο Άρατος αγόρασε την οικία και το οικόπεδο[302] του Αντίπατρου, γιου του Κλεινία,[303] και του Λααντρίχου βεβαίως και παγίως,[304] που γειτονεύουν με (τις ιδιοκτησίες) του Δάμωνα και του Δύννιχου αντί δώδεκα χρυσών φιλιππείων[305] στατήρων και ημιστατήρα.[306] Την (αγοραπωλησία) της οικίας και του οικοπέδου βεβαιώνουν ο Ιππότας και ο Λαάνδριχος. (Η αγοραπωλησία) τίθεται σε ισχύ επί ιερέως Ερμαγόρα και επιστάτου Σπάργεως. Μάρτυρες ο Φιλώτας, ο γιος του Αρωγομάχου, ο Πολύαινος, ο Διονύζιος, (και) ο Γαρρήσκιος.[307]

Εκτός από οικονομικού περιεχομένου επιγραφές, στην Αμφίπολη ανακαλύφθηκε και ένα τιμητικό ψήφισμα για έναν ιστορικό, δάσκαλο και συγγραφέα. Σπανιότατα οι εκπαιδευμένοι ιστορικοί τιμώνται από οποιανδήποτε πολιτεία για το έργο τους και ο μόνος ιστορικός που έχει τιμηθεί με βραβείο Νόμπελ (1902) είναι ο Γερμανός Θεόδωρος Μόμμσεν (Theodor Mommsen). Στην Αμφίπολη του Γ’ αιώνα π.Χ., όμως, η Πόλη θεώρησε ότι έπρεπε να εκδώσει τιμητικό ψήφισμα για τον ιστοριογράφο που διέμενε εκεί. Δυστυχώς, η μερική καταστροφή της επιγραφής μας απέκρυψε το όνομά του αλλά ευτυχώς, εξ αιτίας αυτής της απώλειας, η επιγραφή τιμά τον ανώνυμο ιστορικό που πράττει το καθήκον του και ασκεί ευσυνείδητα το λειτούργημά του μέσα στους αιώνες.

> ... που [αν και ξένος] κατοικεί (στην πόλη μας) ... έχει υπάρξει καλός δάσκαλος ... μελέτησε και εξήγαγε συμπεράσματα από όσα έχουν γραφεί από παλαιότερους ιστοριογράφους ... όσα έχουν γραφεί για την πόλη ... πραγματοποίησε διαλέξεις για αυτά ... στις οποίες διακρίθηκε, συνέγραψε μάλιστα και βιβλίο ... και για την Ταυροπόλο (Αρτέμιδα) ...[308]

Ο ιστορικός μας του Γ’ αιώνα π.Χ. διεξήγαγε έρευνα διαβάζοντας και αξιολογώντας τα έργα παλιότερων ιστοριογράφων για την Αμφίπολη, μίλησε στους μαθητές του στην

302 «οικόπεδον», και στο κείμενο της επιγραφής.

303 Πιθανόν όνομα Κλεινίας, μια που η ανάγνωση ορισμένων γραμμάτων είναι αβέβαιη.

304 Η φράση «βεβαίως και παγίως», πρέπει να σημαίνει ότι η αγοραπωλησία είχε ολοκληρωθεί απολύτως χωρίς την δυνατότητα να υπαναχωρήσει ή να ανακαλέσει την πράξη κάποια από τις δύο πλευρές ή πιθανότατα να ζητήσει ο πωλητής να επαναγοράσει τα πωληθέντα.

305 Νόμισμα κοπής (;) Φιλίππου Β’ Μακεδονίας (διοίκ. 359-336 π.Χ.). Η χρήση των προσδιορισμών «φιλίππειοι» ή «φιλίπποι» για χρυσούς στατήρες καθιερώθηκε στον ελλαδικό χώρο αλλά και ευρύτερα για οποιοδήποτε χρυσό νόμισμα κυκλοφορούσε ακόμη και μέχρι τον Β’ αιώνα π.Χ. ακόμη και εάν ήταν κοπές του Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας (OHGRC, p. 177).

306 Ο αγοραστής πρέπει να πλήρωσε με νομίσματα βάρους 109,375 γρ. χρυσού = 300 αργυρές αττικές δραχμές = 1,095 κιλά ασήμι. Ένας χρυσός στατήρας Φιλίππου Β’ είχε βάρος 8,75 γρ. και ο ημιστατήτας 4,37 γρ.

307 PHI Greek Inscriptions, # PH152527, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 88 [= Meletēmata 14 (1991) 38, 7].

308 PHI Greek Inscriptions, # PH152741, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 28:534.

πόλη εξηγώντας τα συμπεράσματα των μελετών του αλλά συνέγραψε και μελέτη για την πόλη και την θεά Αρτέμιδα Ταυροπόλο.[309] Αν και δεν ήταν πολίτης της Αμφιπόλεως αλλά ξένος που απλώς κατοικούσε εκεί, η πόλη τον τίμησε με το ψήφισμα αυτό αναγνωρίζοντας τις υπηρεσίες του: έρευνα, διδασκαλία και συγγραφή Ιστορίας για την πόλη και την μεγάλη της θεά. Βέβαια, σε κάποια γωνιά της πόλεως, σε κάποια οικία έμενε και ο ιστορικός μας.

Οι περισσότερες οικίες που έχουν ανασκαφεί στην Αμφίπολη ανήκουν στην μακρά Ελληνιστική Εποχή, πριν την κατοχή της πόλεως από τους Ρωμαίους. Νοτιοδυτικά, λοιπόν, της ακροπόλεως ήρθε στο φως οικία της Ελληνιστικής Εποχής που μεγάλο τμήμα της καταστράφηκε με την διάνοιξη αγροτικού δρόμου γύρω στο 1970 μ.Χ. Η οικοδομή πρέπει να κτίσθηκε στον Β' αιώνα π.Χ. αλλά να κατοικήθηκε και τον Α' αιώνα π.Χ. Διερευνήθηκε ένα δωμάτιο διαστάσεων 5,20 μ. επί 4,57 μ., οι δύο σωζόμενοι τοίχοι του οποίου έφεραν τοιχογραφίες με ζωηρά χρώματα (δύο αποχρώσεις του κόκκινου, πράσινο, γαλάζιο, κίτρινο, καφέ και μαύρο). Η διακόσμηση συνίσταται από ορθογώνιους πίνακες ύψους 1,40 μ., οι οποίοι χωρίζονται από ζωγραφισμένους ιωνικούς κίονες ύψους 2,22 μ. «Οι κίονες αποδίδονται με φωτοσκίαση, με υποθετική κοινή εστία φωτός στην νοτιοανατολική γωνία του δωματίου.» Αντί για ζωγραφισμένες έλικες στα κιονόκρανα υπάρχουν εγχάρακτοι οδοντωτοί κύκλοι διαμέτρου 0,54 μ. σχεδιασμένοι με διαβήτη. Στα σημεία αυτά πρέπει να υπήρχαν επικολλημένοι ρόδακες από στούκο.[310] Το όλο σχέδιο συμπληρώνεται με χρωματιστά ορθογώνια παραλληλόγραμμα στο επάνω τμήμα της διακοσμήσεως αλλά και εγγεγραμμένο ρόμβο στον δεύτερο από τους δύο τοίχους που σώζονται. Σε δεύτερο δωμάτιο με διαστάσεις 7,20 μ. επί 5,18 μ., οι τοίχοι είναι διακοσμημένοι με εγχάρακτες γραμμές ερυθρού και μαύρου χρώματος, ερωτιδείς και ανθοστέφανα από στούκο. Νότια από τα δύο δωμάτια αποκαλύφθηκε η βόρεια πλευρά περιστυλίου μήκους 7,05 μ. με τρεις κίονες αλλά και τμήμα της αυλής που καλυπτόταν από απλό ψηφιδωτό δάπεδο χωρισμένο σε ζώνες των ± 0,60 μ. Η επιφάνεια που έχει αποκαλυφθεί έχει διαστάσεις 5,35 μ. επί ±3,80 μ. (περ. 20 τ.μ.). Το δάπεδο αποτελείται κυρίως από ακανόνιστου σχήματος και λευκού χρώματος ασβεστολιθικές ψηφίδες. Οι βάσεις των κιόνων και τα δωρικά κιονόκρανά τους ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθο. Το τμήμα του κίονα που αποκαλύφθηκε (διαμέτρου ± 0,56 μ.), είναι κατασκευασμένο από «μικρά κομμάτια κεραμιδιών, μικρούς λίθους και ασβέστη» ενώ εξωτερικά αυτό το μείγμα υλικών ήταν επικαλυμμένο με λείο στρώμα κονιάματος. Η οικία περιελάμβανε και πηγάδι, στο στόμιο και στην εσωτερική πλευρά του οποίου υπάρχουν χαραγμένες αυλακώσεις από το σκοινί που χρησιμοποιούνταν για την άντληση του νερού.[311]

Στην δυτική πλευρά της ακροπόλεως, κοντά στο τείχος, ανασκάφηκαν δύο δωμάτια κατοικίας του Δ' αιώνα π.Χ. Το πιο σημαντικό εύρημα ήταν χρυσός στατήρας

[309] Δες και σημειώσεις σε *Revue des Études Grecques* 92 (Juillet-Décembre 1979), «Bulletin épigraphique,» no 271, pp. 454-455.

[310] Για το διακοσμητικό αυτό υλικό δες Neilson C. Debevoise, «The Origin of Decorative Stucco,» *American Journal of Archaeology* 145 (January-March 1941): 45-61.

[311] Δημήτρης Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 48-49 και Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1983, Τεύχος Α, σ. 35-37.

του Αλεξάνδρου Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας από το νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως.[312] Το 336 π.Χ., ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας αντικατέστησε τον πατέρα του Φίλιππο Β' επικεφαλής της Συμμαχίας της Κορίνθου, δηλαδή των Ελλήνων, για την εκστρατεία εναντίον των Περσών.[313] Πρέπει να ήταν αυτή την εποχή που αποφάσισε να καθιερώσει συγκεκριμένα σύμβολα στα χρυσά νομίσματα που εξέδωσε ή τα νομίσματα αυτά εκδόθηκαν λίγα χρόνια αργότερα.[314] Στον εμπροσθότυπο, η κεφαλή της θεάς Αθηνάς με κορινθιακού τύπου κράνος και στον οπισθότυπο η αναμενόμενη νίκη στην εκστρατεία που προετοιμαζόταν. Η Νίκη παρουσιάζεται να κρατά στο ένα της χέρι στεφάνι και στο άλλο ιστό πολεμικού πλοίου. Η επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ συμπληρώνει τις απεικονίσεις στο νόμισμα.[315] Η απεικόνιση της Νίκης μοιάζει με την Νίκη στους παναθηναϊκούς αμφορείς του 336 π.Χ. ενώ η κεφαλή της Αθηνάς φαίνεται ότι ήταν ελεύθερη αντιγραφή μπρούτζινου αγάλματος της Αθηνάς προμάχου του Φειδία. Και οι δύο απεικονίσεις μοιάζουν ως αντίδωρο για τις τιμές που του είχε προσφέρει η Πόλη της Αθήνας στα Μεγάλα Παναθήναια του 336 π.Χ. Όλα αυτά βέβαια αποσκοπούσαν στην στρατιωτική βοήθεια που περίμενε ο νέος Μακεδόνας βασιλιάς από το αθηναϊκό ναυτικό κατά την εκστρατεία του αλλά και σχέδια τα οποία θύμιζαν τον πανελλήνιο χαρακτήρα της εκστρατείας εναντίον των Περσών. Ενώ ο Φίλιππος Β' είχε το αττικό νομισματικό πρότυπο (σταθμητικό κανόνα) για τις εκδόσεις των χρυσών νομισμάτων του και το θρακικό για τα αργυρά,[316] ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε το αττικό πρότυπο (σταθμητικό κανόνα) και για τις δύο τύπων εκδόσεις του.[317] Το πιο παραγωγικό νομισματοκοπείο στην αλεξανδρινή αυτοκρατορία ήταν μάλλον αυτό της Αμφιπόλεως, το οποίο μαζί με αυτό της Πέλλας ήταν τα δυο μακεδονικά βασιλικά νομισματοκοπεία από την εποχή του Φιλίππου Β'. Ο Αλέξανδρος έκανε την Αμφίπολη το κεντρικό νομισματοκοπείο κοπής των νομισμάτων του στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Στα χρόνια της λειτουργίας του το νομισματοκοπείο πρέπει να έκοψε χρυσά και αργυρά νομίσματα με περισσότερους από 700 διαφορετικούς εμπροσθότυπους και 1300 οπισθότυπους.[318]

Η Αμφίπολη πρέπει να είχε εντυπωσιάσει ως πόλη τον βασιλιά Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας όταν ξεκινώντας το 334 π.Χ. για την εκστρατεία του στην Ασία και κατευθυνόμενος προς τον Ελλήσποντο, «ὁ στόλος παρὰ τὴν λίμνην τὴν Κερκινῖτιν ὡς ἐπ' Ἀμφίπολιν καὶ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ»,[319] δηλαδή πέρασε με τον στρατό του κατεβαίνοντας από την Λίμνη Κερκινίτιδα (η αποξηραμένη σήμερα λίμνη Αχινού/Ταχινού

---

[312] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 49-50.

[313] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 472-474.

[314] Κατά το OHGRC, pp. 178-179, ο Αλέξανδρος Γ' δεν έκοψε δικά του νομίσματα πριν από την Μάχη της Ισσού (333 π.Χ.) και το νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως λειτούργησε περίπου μεταξύ 332 και 318/317 π.Χ.

[315] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, πίνακας 33α και Charles Seltman, *Greek Coins. A History of Metallic Currency and Coinage down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms* (London: Methuen, 1933), Plate XLVIII, 1-2.

[316] Δες Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, Πίνακας 28, 'Φοινικικού τύπου'.

[317] Δες Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, Πίνακας 28, 'Αττικό, Αλέξανδρος Γ' Μακεδονίας'.

[318] Seltman, pp. 204-207 & Plate XLVIII.

[319] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, I.11.3.

βορείως τη Αμφιπόλεως)[320] κατά μήκος του Στρυμόνα μέχρι την πόλη. Παρανόηση Ελλήνων κυρίως αρχαιολόγων είναι ότι ο Αλέξανδρος είχε συγκεντρώσει τον στόλο του στην Αμφιπολη. Ο «στόλος», όμως στην φράση του Αρριανού είναι η «πορεία»[321] διότι ο Αλέξανδρος πέρασε από την Αμφίπολη και διέβη τον Στρυμόνα με τον στρατό του και μόνο (πεζικό και ιππικό).[322] Ο μικρός στόλος που είχε ναυπηγήσει ο πατέρας του Φίλιππος βρισκόταν στον Ελλήσποντο και στην Προποντίδα, στην πόλη Βυζάντιο, για λόγους στρατηγικής.[323]

Οικίες έχουν αποκαλυφθεί και σε άλλα σημεία της Αμφιπόλεως αλλά με πενιχρά αποτελέσματα ως προς την οικιστική δομή του κάθε τομέα. Εν τούτοις, όπως έδειξαν οι ανασκαφές, είναι βέβαιο ότι στη ακρόπολη υπήρχε συνοικία του Δ' αιώνα π.Χ. με οικίες που διέθεταν μεγάλα δωμάτια, υπόγειους χώρους αποθηκεύσεως υπό την μορφή μεγάλων αγγείων τοποθετημένων μέσα στο έδαφος, λουτρά και σύστημα πήλινων αγωγών για ύδρευση και αποχέτευση. Οι τοίχοι των οικιών ήταν επιχρισμένοι και χρωματισμένοι με διάφορα χρώματα. Στην νοτιοδυτική πλευρά της ακροπόλεως ανασκάφηκε η ρωμαϊκή έπαυλις με τα ψηφιδωτά δάπεδα του 2ου και 3ου μ.Χ. αιώνα. Νότια και σε μικρή απόσταση από το εσωτερικό τείχος (αυτό που τυπικά ονομάζουμε της ακροπόλεως), και βορειοδυτικά του Γυμνασίου βρέθηκε οικία της Ελληνιστικής Εποχής με τοιχογραφίες και ψηφιδωτό δάπεδο. Η ακρόπολη της Αμφιπόλεως, λοιπόν, κατοικούνταν συνεχώς από την Κλασσική μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή. Η αρχαιότερη πιθανότατα συνοικία της πόλεως βρισκόταν εσωτερικά του ανατολικού τείχους της πόλεως και κοντά στην Πύλη ΣΤ/F. Στο σημείο εκείνο, τα κτήρια πρωτοκτίσθηκαν μεταξύ 450-350 π.Χ. Ξεχωρίζει κτίσμα των Γ' και Β' αιώνων π.Χ. με το αίθριο και τα δωμάτια στην νότια και ανατολική του πλευρά.

Από την ανατολική Πύλη ΣΤ/F και δυτικότερα, σε μία σειρά από σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα τα οποία επρόκειτο να οικοδομηθούν, αποκαλύφθηκε αποσπασματικά συνοικία του Δ' αιώνα π.Χ. Η ανασκαφή έφερε στο φως πιθανόν οικία που τα κτιριακά της κατάλοιπα εμφανίζουν ενιαία οικοδομική φάση και που προσδιορίζεται από χώρους γύρω από πηγάδι. Το Πηγάδι διαμέτρου 0,90 μ. με λιθόκτιστο χείλος είναι λαξευμένο στον φυσικό βράχο και η στάθμη του ύδατος βρισκόταν την εποχή της ανασκαφής (το 1988) στα 4,5 μ. βάθος. Στην ενιαία επίχωση του κτίσματος υπήρχε κυρίως μελαμβαφής κεραμική, πολλά θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων, πολλά από την Θάσο, ορισμένα θραύσματα ερυθρόμορφης και μελανόμορφης αττικής κεραμικής,

---

[320] Δες χάρτη: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, «Υγειονομικός Χάρτης Εποικισμού Μακεδονίας», Αθήναι: Μάρτιος 1927 <https://archives.ungeneva.org/carte-sanitaire-de-la-colonisation-en-macedoine-3>.

[321] Για τις σημασίες της λέξεως στόλος στην αρχαία ελληνική γλώσσα (= ετοιμασία, πορεία, ταξείδι, στρατιά, στρατός, εκτός εάν αναφέρεται ως «στόλος ποντικός» αλλά και σε χρήση στην νεώτερη ελληνική και στην δημοτική γλώσσα ως στόλος = ναυτική δύναμη) δες Δημητράκος, λμ. «στόλος» και Liddell & Scott, λμ. «στόλος».

[322] Bosworth on Arrian, I.3.3 & I.11.3 & I.11.6 & I.18.7. Δες και αποδόσεις του κειμένου (I.11.3) σε: μετ. Γιώργος Ράπτης, (εκδ. Ζήτρος), σ. 113 και μετ. Ν. Δ. Γκριτζάλης (έκδ. Γεωργιάδης), σ. 52 και trans. E. Iliff Robson (Loeb ed., 1929), p. 49.

[323] N. G. L. Hammond, «The Macedonian Navies of Philip and Alexander until 330 B.C.,» *Antichthon* 26 (1992): 30-41.

θραύσματα πήλινων ειδωλίων και προτομών, υφαντικά βάρη διαφόρων τύπων. Η χρονολόγηση όλου του υλικού εντάσσεται στην περίοδο 350-250 π.Χ.[324] Σε άλλο οικόπεδο στην ίδια περιοχή, η σωστική ανασκαφή έφερε στο φως κτίσμα δύο ανασκαφικών φάσεων. Η πρώτη ανήκει στα χρόνια γύρω από το έτος 300 π.Χ. και η δεύτερη στους Γ'-Β' αιώνες π.Χ. Από τις οικίες της αρχαιότερης φάσεως ενδιαφέρον προκαλούν οι υπόγειοι χώροι αποθηκεύσεως και το μαγειρείο, κατανεμημένοι σε τρία δωμάτια. Οι τοίχοι των οικιών της νεώτερης φάσεως εδράζονται επάνω στους παλαιότερους τοίχους ενώ βρέθηκε και πηγάδι με εξωτερική διάμετρο 1,40 μ.. Το φρέαρ βρισκόταν σε επαφή με λιθόστρωτο υπαίθριου χώρου, από τον οποίον τα όμβρια ύδατα πρέπει να διοχετεύονταν σε κτιστό ανοικτό αγωγό. Σε άλλο σημείο, στα βορειοανατολικά του τείχους της ακροπόλεως, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οικιών των Γ'-Β' αιώνων π.Χ. Φαίνεται ότι και οι οικίες αυτές, όπως και στα περισσότερα ανασκαμμένα τμήματα της αρχαίας πόλεως, είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένες. Ωστόσο, σώζονται στοιχεία τα οποία υποδηλώνουν την ύπαρξή τους, όπως δάπεδο αιθρίου στρωμένο με βότσαλα, πιθανόν ιπνός (φούρνος), θεμέλια τοίχων αλλά και τμήματα τοίχων, κτισμένων με τμήματα από αρχαιότερα κτίσματα (κυρίως σπόνδυλοι κιόνων και μαρμάρινη βάση).[325]

Σε ανασκαφή της περιόδου 2000-2002 και σε συγκεκριμένο μεγάλο οικόπεδο βορείως του τείχους της ακροπόλεως και σε επαφή με αυτό βρέθηκε μεγάλη οικία με αίθριο. Ο οίκος, στο οποίον διαπιστώθηκε ότι ανήκαν δεκαεπτά χώροι, κατοικούνταν συνεχώς από τον Δ' αιώνα π.Χ. μέχρι τις αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα. Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,50 μ. και κάποιοι σώζονται μέχρι ύψους 1,75 μ. Η τοιχοδομία του Δ' αιώνα π.Χ. είναι επιμελημένη και αρκετά επιμελημένη αυτή των Γ' και Β' αιώνων π.Χ. ενώ στα ρωμαϊκά χρόνια για τις επεμβάσεις στο κτήριο χρησιμοποιήθηκαν αργόλιθοι, δηλαδή πρόχειρο υλικό για τις επιδιορθώσεις. Η οικία διαθέτει δύο αυλές γύρω από τις οποίες αναπτύσσονται χώροι διαφορετικών χρήσεων. Η κεντρική αυλή, η οποία πρέπει να βρισκόταν στο κέντρο του κτίσματος και εξυπηρετούσε «προφανώς την δημόσια ζωή», είναι ορθογωνίου σχήματος, με ψηφιδωτό δάπεδο και πηγάδι. Το πηγάδι που είναι λαξευμένο στον βράχο έχει εσωτερική διάμετρο στομίου 0,50 μ. και στην εξωτερική πλευρά του χείλους του είναι ορατά τα αυλάκια που έχουν σχηματισθεί από τα σχοινιά που χρησιμοποιούσαν για να ανεβάσουν το νερό στην επιφάνεια. Στη αυλή αυτή οδηγούσαν λιθόστρωτος δρόμος από τα ανατολικά και στενός διάδρομος από τα βόρεια. Το δάπεδο της αυλής, με ψηφίδες λευκού ασβεστόλιθου μεγέθους 5-6 εκ., παρόμοιες με αυτές της ελληνιστικής οικίας (δες παραπάνω για την ανασκαφή του 1982) έχει αποκαλυφθεί σε επιφάνεια 24 τ.μ. (4,80 μ. επί 5 μ.). Το ψηφιδωτό δάπεδο εδράζεται σε επιφάνεια από μικρούς αργούς λίθους επί των οποίων υπάρχει στρώση με κονίαμα ανοικτού ερυθρού χρώματος. Ψηφιδωτά δάπεδα υπάρχουν και σε άλλους χώρους του κτίσματος. Οι εσωτερικές θύρες είχαν γενικώς πλάτος 1 μ. με εξαίρεση δύο που είχαν 1,15 μ. και 1,25 μ. Λιθόστρωτη αυλή μικροτέρων διαστάσεων στα νοτιοδυτικά «εξυπηρετεί μια πιο ιδιωτική ζώνη». Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος πεζόδρομος με πλάτος 2 μ. Η στέγη πρέπει να ήταν ξύλινη και καλυμμένη με κεραμίδια.

[324] ΑΔ, Χρονικά Β2, 43 (1988): 427-428 (Λυδία Κρανιώτη) και Λυδία Κρανιώτη, «Σωστική ανασκαφή στην Αμφίπολη,» ΑΕΜΘ, 2 (1988): 371-384.

[325] ΑΔ, Χρονικά Β3, 52 (1997): 839-840 (Δήμητρα Μαλαμίδου).

Το επίχρισμα των τοίχων ήταν κυρίως κόκκινο και λευκό αλλά και κίτρινο, πράσινο και μαύρο ενώ πρέπει να υπήρχαν και παραστάσεις. Κτιστός αγωγός, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 14,50 μ. και ήταν μάλλον καλυμμένος με επίπεδους πωρόλιθους, πρέπει να ήταν αποχετευτικός. Συνδεόταν με πήλινο αγωγό ενώ η χρήση δύο άλλων κτιστών καλυμμένων αγωγών δεν έχει διευκρινισθεί. Χώροι οι οποίοι στο σύνολό τους σχημάτιζαν ένα τετράγωνο δωμάτιο με πλευρά 8,30 μ. θεωρείται ότι αποτελούσαν τον ανδρώνα του οίκου. Διέθετε κυκλική εστία διαμέτρου 0,50 μ., είχε δύο εισόδους και πρέπει να χωρούσε 12 κλίνες. Πληθώρα καύσεων σε διάφορα σημεία της μεγάλης αυλής και στην νότια στοά της μαζί με μικρό μαρμάρινο βωμό που βρέθηκε σε κοντινό χώρο πιστοποιούν λατρευτικές τελετουργίες με θυσίες ζώων. Η οικιακή λατρεία της Κυβέλης βεβαιώνεται από πήλινο ειδώλιο της θεάς σε θρόνο, με το χαρακτηριστικό στέμμα στο κεφάλι της και με λιοντάρι σε κάθε της πλευρά, αλλά και από άλλα ειδώλια της θεάς, σε ένα εκ των οποίων η θεά πλαισιώνεται από «λάτρεις σε μικρότερη κλίμακα».[326] Στον ίδιο χώρο ανασκάφηκαν και άλλες μικρές κεφαλές της θεάς και άλλων θεοτήτων αλλά και πήλινο ομοίωμα βωμού μαζί με πολύμυξα[327] λυχνάρια και αγνύθες,[328] οι οποίες μαρτυρούν την ύπαρξη αργαλειού[329] και συνεπώς οικιακής υφαντικής. Βρέθηκε, επίσης, μικρό μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα θεάς, ύψους 0,67 μ., η οποία φορά πέπλο αττικού τύπου, ιμάτιο και υψηλά υποδήματα.[330] Στην δεξιά ωμοπλάτη υπάρχει οπή μικρής διαμέτρου από όπου πιθανόν στερεωνόταν γωρυτός (φαρέτρα) και ο οποίος συγκρατούνταν με ιμάντα στο εμπρός τμήμα του κορμού της. Οι ανασκαφείς νομίζουν ότι πρόκειται για άγαλμα Αρτέμιδας της Ελληνιστικής Εποχής, το οποίο μιμείται παρόμοιο του Δ' αιώνα π.Χ. Επίσης, σε τοίχο της οικίας βρέθηκε «χρυσό έλασμα-περίαπτο» με παράσταση Αρτέμιδας Ταυροπόλου.

Η λατρεία του Ασκληπιού ήταν σημαντική στην Αμφίπολη, όπως φαίνεται και από ναό που πρέπει να υπήρχε στην ακρόπολη αλλά και από μικρό άγαλμα που βρέθηκε κατά την ανασκαφή των ετών 2000-2002. Θραύσμα επιγραφής του δεύτερου μισού του Δ' αιώνα π.Χ., «ιερός νόμος», το οποίο είχε βρεθεί σε προγενέστερη ανασκαφή στην πόλη, πιστοποιεί την λατρεία του. Το διασωθέν τμήμα του «ιερού νόμου» περιλαμβάνει μία από τις αρχαιότερες επιγραφικές καταγραφές εγκοιμήσεως σε Ασκληπιείο

---

[326] Ηλέκτρα Ζωγράφου, «Αναζητώντας τη συνέχεια μιας οικίας ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Αμφίπολη: σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Β. Τομπουλίδη,» ΑΕΜΘ, 21 (2007): 369-370.

[327] Με πολλές οπές για καλύτερο φωτισμό από το λυχνάρι.

[328] Αγνύθες (εν. αγνύς, γεν. αγνύθος), δες Δημητράκος, λμ. «άγνυθες/αγνύθες». Πήλινα, λίθινα ή μολύβδινα βάρη αργαλειού με οπή. Χρησιμοποιούνταν για να κρατούν τεντωμένα τα νήματα του κάθετου αργαλειού. Λίθινες αγνύθες χρησιμοποιούνταν στην Νεολιθική Εποχή στην Κύπρο ενώ στην Κρήτη και στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί πήλινες αγνύθες σε κωνικό η παραλληλεπίπεδο σχήμα με οπές σε μία ή και σε περισσότερες κορυφές. Από την Αρχαϊκή Εποχή και μετά υπήρχαν τρία είδη αγνυθών: κωνικές, πυραμιδοειδείς, και δισκοειδείς. Το ύψος τους είναι συνήθως 5-7 εκ. αλλά υπάρχουν και άλλες μικρές των 4 εκ. αλλά και μεγαλύτερες μέχρι 11 εκ. Για τον κάθετο αργαλειό και τα βάρη του από ευρήματα στην Αθήνα της Κλασσικής Εποχής δες Gladys R. Davidson and Dorothy Burr Thompson and Homer A. Thompson, «Small Objects from the Pnyx: I,» *Hesperia Supplements* 7 (1943), pp. 65-96.

[329] Δες αναπαράσταση αρχαίου όρθιου αργαλειού σε Μαρίνα Πλατή και Ελένη Μάρκου, *Το ένδυμα στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2015), εικ. 5, σ. 15.

[330] Δες εικόνες των ενδυμάτων σε Πλατή και Μάρκου, σ. 18-23 & 32-33.

{«ἐγκαθεῦ[δειν εἰς τὸ ἱερόν]»}.[331] Εγκοίμησις ονομαζόταν η ιερή διαδικασία κατά την οποία ο ασθενής κοιμόταν εντός του ναού είτε για να θεραπευθεί με την βοήθεια του θεού είτε για να του αποκαλύψει ο θεός σε όνειρό του τον τρόπο της θεραπείας του.[332] Στην Αμφίπολη εκτός από τον Ασκληπιό λατρεύονταν και άλλοι θεοί και θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι σημαντικοί ήταν ο Απόλλων μαζί με τον Στρυμόνα ενώ αρχαιολογικές ανασκαφές ή φιλολογικές πηγές μάς υποδεικνύουν την Αρτέμιδα, την Κλειώ, την Αθηνά, τις Δήμητρα και Περσεφόνη (Κόρη), τον Διόνυσο και τον Ηρακλή. Επίσης, από την Ελληνιστική Εποχή και μετά λατρεύονταν ο Ερμής, η Κυβέλη, ο Άττις, και Αιγύπτιοι θεοί. Φαίνεται ότι οι ιερείς του Ασκληπιού υπήρξαν και επώνυμοι άρχοντες της πόλεως μετά την κατάκτησή της από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας και συνεπώς η ιδιωτική (privaten) λατρεία του θεού μετατράπηκε σε αστική (städtischen).[333] Στην ανασκαφή των ετών 2000-2002 ανασύρθηκε από το κτίσμα που ερευνήθηκε μικρός ανδρικός μαρμάρινος κορμός ύψους 0,26 μ. της Ελληνιστικής Εποχής, ο οποίος αποδίδεται στον Ασκληπιό. Ο απεικονιζόμενος άνδρας πρέπει να στηριζόταν με τον αριστερό του αγκώνα επάνω σε ράβδο, γύρω από την οποία πρέπει να τυλιγόταν φίδι. Έχει διαπιστωθεί ότι αυτά τα μικρά σε μέγεθος αγάλματα του Ασκληπιού κοσμούσαν τους δημόσιους χώρους (αυλές) των οικιών και εξυπηρετούσαν την οικιακή λατρεία.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν πολλά είδη κεραμικής και άλλα αντικείμενα τα οποία πιστοποιούν την χρήση διαφόρων χώρων της οικίας. Πρώτα-πρώτα, διαπιστώθηκε ότι δύο χώροι του κτίσματος και σε κάποια περίοδο της χρήσεώς τους στέγασαν βιοτεχνικές δραστηριότητες. Ανασύρθηκαν «μολύβδινα σταθμία διαφόρων μεγεθών, λίθινα σταθμία με την μορφή κύβου, όπως επίσης και πολλές μολύβδινες και πήλινες αγνύθες». Ακόμη, στο κτίσμα βρέθηκαν και ενσφράγιστες με κυκλική σφραγίδα και μονόγραμμα λαβές αμφορέων, ίδιες με άλλες λαβές αλλά και οξυπύθμενους αμφορείς που έχουν βρεθεί σε άλλα σημεία της Αμφιπόλεως και εικάζεται ότι αποτελούσαν έργα τοπικού ή τοπικών εργαστηρίων για την αποθήκευση τοπικού οίνου. Η ποικιλία των ειδών κεραμικής είναι πολύ μεγάλη και καλύπτει την ύστερη Κλασσική (Δ' αιώνας, πριν το 323 π.Χ.), την Ελληνιστική, και την Ρωμαϊκή Εποχή. Εκτός από τα αγγεία και τα σκεύη καθημερινής χρήσεως (χύτρες, αρυτήρες, πύραυνοι, αμφορείς)[334] υπήρχαν και μελαμβαφή με εμπίεστη διακόσμηση, ερυθροβαφή, σκύφοι, ερυθρόμορφα αγγεία. Η συλλογή και η ποικιλία των νομισμάτων ήταν επίσης μεγάλη. Ανάμεσα στα εκατόν πενήντα τέσσερα νομίσματα υπήρχαν κοπές του Β' αιώνα π.Χ. διαφόρων πόλεων με την πλειοψηφία να προέρχεται από την Αμφίπολη και την Θεσσαλονίκη αλλά και δύο νομίσματά Οκταβιανού της εποχής της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (πρώτα χρόνια από το 50 π.Χ. και μετά).[335] Εκπροσωπούνται, επίσης, οι βασιλείς Φίλιππος Β', Αλέξανδρος Γ',

---

[331] PHI Greek Inscriptions, # PH153418, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 44:505.

[332] Δες και Αριστοφάνης, *Πλούτος*, 620-623 & 653-764.

[333] Chryssoula Veligianni, «Lex sacra aus Amphipolis,» *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100 (1994): 399-405.

[334] Για δείγματα αγγείων δες Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Ψηφιακές Συλλογές, στην ιστοσελίδα <http://collections.culture.gr/SearchItems.aspx> Επίλεξε: Κατηγορία=Αγγείο & Είδος=[επιλέξτε τον τύπο του αγγείου].

[335] Για τέτοια νομίσματα δες RCTV, nos 1525-1570, 1:296-302.

Δημήτριος Πολιορκητής, Αντίγονος Γονατάς, Φίλιππος Ε', Περσέας. Παρότι δεν στάθηκε δυνατόν να διευκρινισθούν επακριβώς οι διάφοροι χώροι αυτής της οικίας, πρέπει να ήταν σημαντικό και ενδιαφέρον κτίσμα μια που κατοικήθηκε συνεχώς για περίπου τριακόσια χρόνια.[336]

Σε ελληνιστική οικία που ανασκάφηκε μερικώς εντός του βορείου τείχους της ακροπόλεως και είναι πιθανόν να συνδέεται οικοδομικά με τους δεκαεπτά χώρους της ανασκαφής των ετών 2000-2002 (δες αμέσως παραπάνω) βρέθηκαν ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από διάφορες ελληνικές πόλεις. Σε διάφορα σημεία της αρχαίας πόλεως συμπεριλαμβανομένης και αυτής της οικίας έχουν βρεθεί θραύσματα ή λαβές αμφορέων από την Θάσο και οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι περιείχαν οίνο από την Θάσο. Το εμπόριο αυτό του οίνου διεξαγόταν από τα μέσα του Δ' μέχρι και το τέλος του Γ' αιώνα π.Χ. Σε αυτήν την οικία, όμως, βρέθηκαν ενσφράγιστες λαβές και από την Ρόδο, την Άκανθο της Χαλκιδικής, την Πέλλα ή την Μένδη, γεγονός που υποδεικνύει τις εμπορικές σχέσεις της Αμφιπόλεως με μακρινές και κοντινές της Πόλεις.[337] Σε ανασκαφή (2008-2010) σε παραπλήσιο χώρο βρέθηκαν πάλι λαβές αμφορέων από την Θάσο αλλά και τμήματα γυναικείων ειδωλίων, ένα από τα οποία ταυτίζεται με την θεά Κυβέλη, και πτηνών. Ανασύρθηκαν, ακόμη, αγγεία χυτροειδή και τυγανόσχημα καθημερινής χρήσεως, τμήματα αποθηκευτικών αγγείων αλλά και κρατήρες, λεκανίδες, ασκοί, σκύφοι. Η πρώτη κατασκευαστική φάση με βάση τα νομίσματα που βρέθηκαν ανάγεται στο δεύτερο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. και η δεύτερη ανάμεσα στο 187 π.Χ. και στο 31 π.Χ. Κατά την πρώτη φάση λειτουργίας του, είναι πιθανόν ο χώρος να χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικός. Σε γενικές γραμμές, ο μεγάλος αριθμός λαβών αμφορέων από την Θάσο επιβεβαιώνει τις έντονες εμπορικές σχέσεις του νησιού με την Αμφίπολη με πιθανότερο είδος τον οίνο.[338]

Εκτός από θραύσματα αμφορέων από την Θάσο, την Ρόδο και άλλες ελληνικές Πόλεις, στην Αμφίπολη έχουν βρεθεί με μεγάλη συχνότητα και σε διάφορα σημεία της πόλεως και των τειχών αμφορείς και λαβές αμφορέων τοπικού ή τοπικών εργαστηρίων, οι οποίοι διακρίνονται από συγκεκριμένα κυκλικά σφραγίσματα με μονογράμματα. Οι ίδιοι αμφορείς έχουν βρεθεί και στο εσωτερικό της Αρχαίας Θράκης. Μπορεί, λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι διεξαγόταν τοπικό εμπόριο οίνου, το οποίο έφθανε μέχρι τους Θράκες. Αν και οι λαβές των αμφορέων χρονολογούνται στον Δ' αιώνα π.Χ., το κέντρο κατασκευής τους αλλά και το κέντρο παραγωγής του οίνου δεν έχουν αποκαλυφθεί αλλά μπορεί να υποστηριχθεί ότι και τα δύο βρίσκονταν στην Αμφίπολη και στην πε-

[336] Για την ανασκαφή των ετών 2000-2002 δες Πηνελόπη Μάλαμα και Αθανάσιος Σαλονικιός, «Οικιστικά κατάλοιπα από την Αρχαία Αμφίπολη. Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη,» ΑΕΜΘ, 16 (2002) 145-155.

[337] Ηλέκτρα Ζωγράφου, «Αναζητώντας τη συνέχεια μιας οικίας ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Αμφίπολη: σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Β. Τομπουλίδη,» ΑΕΜΘ, 21 (2007): 367-368.

[338] Κατερίνα Περιστέρη και Στυλιανή Γαρούφα, «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Χ. Κοχλιαρίδη στην Αμφίπολη Σερρών,» ΑΕΜΘ, 25 (2011): 464-457.

ριοχή της, μια που επιγραφές[339] αναφέρουν την ύπαρξη αμπελώνων.[340]

Μαύρη και κόκκινη μελάνι, ο πάπυρος του Δερβενίου

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα της ανασκαφής (2008-2010) στον αποθηκευτικό χώρο (δες παραπάνω) είναι ένα πήλινο μελανοδοχείο,[341] με σχήμα περίπου αρύβαλλου. Το μαύρο μελάνι χρησιμοποιούνταν για γραφή επάνω σε πάπυρο και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Έλληνες διδάχθηκαν αυτή την «τεχνολογία της γραφής» από τους Αιγυπτίους. Οι Αιγύπτιοι, όμως, δεν αποκάλυψαν τους τρόπους με τους οποίους παρήγαν την μαύρη και την κόκκινη μελάνη και έτσι οι πληροφορίες μας προέρχονται από την Ρωμαϊκή Εποχή, τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Οι λέξεις που χρησιμοποιούνταν για να περιγράψουν το μελάνι ήταν «μέλαν» στην ελληνική και «atramentum» στην λατινική. Στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή αναφέρονται τρία είδη μαύρης μελάνης. Η μελάνη αιθάλης[342] παρασκευαζόταν από την καύση διαφόρων οργανικών και ανόργανων υλικών (κυρίως ξύλο και λάδι) και τα παλαιότερα δείγματα έχουν βρεθεί στην Αίγυπτο κατά την Προδυναστική[343] περίοδο και συγκεκριμένα περί το 3200 π.Χ. Η μεικτή μελάνη είναι ανάμειξη μελάνης αιθάλης και μετάλλων (χαλκός, σίδηρος, μόλυβδος). Αν και δεν γνωρίζουμε πότε παρασκευάσθηκε για πρώτη φορά αυτό το είδος, ήταν σε πλήρη χρήση από τον Γ' αιώνα π.Χ. Το τρίτο είδος μελάνης είναι αποτέλεσμα χημικής ενώσεως προϊόντων της φύσεως.

Αν και δεν γνωρίζουμε πώς έφτιαχναν την μαύρη μελάνη οι Αιγύπτιοι, διαθέτουμε τον τρόπο με τον οποίον παραγόταν το atramentum αλλά και το μέλαν κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Η όλη διαδικασία, η οποία περιγράφεται στην λατινική γλώσσα, πραγματοποιούνταν σε κλειστό χώρο, δηλαδή σε εργαστήριο, και αφορούσε και την μελάνη και το μαύρο χρώμα για τους ζωγράφους. Ένα συστατικό για την παρασκευή του μαύρου χρώματος ήταν η αιθάλη (καπνιά) που παραγόταν από την καύση ρητίνης ή πίσσας[344] ή εναλλακτικά από την καύση του ξύλου του πεύκου, η οποία μπορούσε να ανακατευθεί με την αιθάλη από ξυλόφουρνους ή από καύση ξύλων για την θέρμανση του νερού σε λουτρά και να χρησιμοποιηθεί ως υλικό γραφής. Η επεξεργασία του υλικού γινόταν με έκθεση στον ήλιο. Για την παρασκευή του μαύρου μελανιού η αιθάλη αναμειγνύετο με κόμμι[345] ενώ για την παρασκευή του μαύρου χρώματος για την ζωγρα-

[339] PHI Greek Inscriptions, # PH152526, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 87 (αγορά αμπελώνα, 356-352 π.Χ.) και PHI Greek Inscriptions, # PH152464, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 12 frg B col. II lines 16-17 (περ. 200 π.Χ.).

[340] ΑΔ, Χρονικά Β2, 33 (1978): 295 (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη).

[341] Δες εικόνες μελανοδοχείων του Δ' και του Γ' αιώνα π.Χ, από τις Αιγές σε Κοτταρίδη-Αιγές, εικ. σ. 71.

[342] Στην αγγλόφωνη ορολογία αναφέρεται ως carbon ink.

[343] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 51-52.

[344] Η πίσσα ορίζεται ως «ύλη ελαιώδους, πυκνόρρευστου και ιξώδους συστάσεως, χρώματος καστανού έως βαθέως μέλανος, οσμής δριμείας ή αρωματικής, εξαγόμενη εκ των ρητινωδών δένδρων οίον της πεύκης της κεδρελάτης κ.ά.» (Δημητράκος, λμ. «πίσσα» αρ. 1).

[345] «Κολλώδης και βλεννώδης ουσία εκκρινόμενη εν είδη ρητίνης εκ διαφόρων δένδρων» (Δημητράκος, λμ. «κόμμι» αρ. 1).

φική αναμειγνύετο με κόλλα,[346] όπως έχει καταγραφεί τον 1ο αιώνα μ.Χ.[347] Την ίδια εποχή, η παρασκευή της μαύρης μελάνης επιβεβαιώνεται και στην ελληνική γλώσσα. «Το μέλαν[348] με το οποίο γράφουμε παρασκευάζεται από αιθάλη [καπνιά] που συγκεντρώνεται [κατά την καύση] δαδιών. Μία ουγγιά[349] από κόμμι αναμειγνύεται με τρεις ουγγιές[350] αιθάλης. Παρασκευάζεται ακόμη και από αιθάλη ρητίνης (αλλά) και από την προηγουμένως[351] αναφερθείσα ζωγραφική αιθάλη. Πρέπει να πάρετε μία μνα[352] αιθάλης, μιάμιση λίτρα[353] κόμμι, μιάμιση ουγγιά ταυρόκολλα,[354] και μιάμιση ουγγιά χάλκανθο[355]».[356]

Η μελάνη σιδήρου-ταννίνης[357] παρασκευαζόταν με την ανάμειξη κηκίδων δρυός,[358] οι οποίες περιέχουν γαλλοταννικό οξύ,[359] και θειούχου σιδήρου. Όταν το υγρό που παραγόταν ερχόταν σε επαφή με τον αέρα γινόταν μαύρο εξαιτίας της οξειδώσεως. Η αρχαιότερη περιγραφή της ως συμπαθητική μελάνη, με την οποία μπορεί να εξαφανισθεί και να εμφανισθεί πάλι το κείμενο, ανάγεται στον Γ’ αιώνα π.Χ. «Οι επιστολές γράφονται σε καινούργιο σκιάδι[360] (ή) στην επιδερμίδα[361] με [μελάνη από] συνθλιμμένες κηκίδες μέσα σε νερό. Μόλις τα γράμματα ξεραθούν, γίνονται αόρατα. Εάν (όμως) τριφτεί ξύσμα χαλκού,[362] όπως [ραντίζεται] το μελανόχρωμα στο νερό, και με αυτό [το ξύσμα] ποτιστεί σφουγγάρι που θα περαστεί από επάνω τους, τότε εμφανίζονται».[363] Παρόμοια περιγραφή αναφέρεται και τον 3ο μ.Χ. αιώνα από τον Ιππόλυτο

---

[346] Κάποια κολλώδης ουσία.

[347] Plinius, XXXV.41-43. Δες και Vitruvius, VII.10.2-4.

[348] Το μαύρο μελάνι.

[349] Η ρωμαϊκή σταθμική uncia (ουγγία) ισοδυναμούσε με περ. 27,3 γρ. (AMCD).

[350] Περ. 82 γρ. (AMCD).

[351] Ο Διοσκουρίδης (*Περί ύλης ιατρικής*, V.161) γράφει προηγουμένως: «Η αιθάλη που χρησιμοποιούν οι ζωγράφοι λαμβάνεται από υαλουργεία».

[352] Περ. 431 γρ. (AMCD).

[353] Λίτρα = ρωμαϊκή libra (= 12 unciae). Δες Τσακαλώτος, λμ. «libra». Μιάμιση λίτρα = περ. 491 γρ. (AMCD).

[354] Κόλλα κατασκευασμένη από δέρματα ταύρων (Δημητράκος, λμ. «ταυρόκολλα»).

[355] Χάλκανθον (το), ονομαζόταν το διάλυμα θειικού χαλκού (γαλαζόπετρας). Δες Δημητράκος, λμ. «χάλκανθον».

[356] Διοσκουρίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, V.162.

[357] Στην αγγλόφωνη ορολογία αναφέρεται ως iron gall ink.

[358] Οι κηκίδες δρυός (σφαιρικά εξογκώματα διαμέτρου περ. 2-4 εκ.) δημιουργούνται από τις εκκρίσεις της προνύμφης είδους σφήκας, η οποία αφήνει τα αυγά της σε νεαρά κλαδιά και φύλλα με άνθος του δένδρου. Τα άνθη μετατρέπονται τελικά σε κηκίδες για να προστατεύσουν τις προνύμφες μέχρι να γίνουν ενήλικες σφήκες. Δες ΠΛΒ, λμ. «κηκίδα. '- (Βυρσοδεψ.)'» και εικόνες σε *Wikipedia*, λμ. «oak apple» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Oak_apple>.

[359] Δες ΠΛΒ, λμ. «ταννίνη. 'Διάδοση στην φύση. Παραλαβή. Χρήση'».

[360] Η λέξη «καυσίαν» του αρχαίου κειμένου υποδηλώνει ελαφρύ λευκό πλατύγυρο, μακεδονικό καπέλο που προστάτευε από τις καυτερές ακτίνες του ήλιου (Δημητράκος, λμ. «καυσία») και κυρίως Kalléris, no 98, pp. 203-207.

[361] Στο ανθρώπινο δέρμα.

[362] Η φράση «χαλκοῦ δὲ ἄνθους» του αρχαίου κειμένου υποδηλώνει την «επί του χαλκού εξανθούσα ουσία δίκην σκωρίας» (Δημητράκος, λμ. «άνθος» αρ. 3).

[363] Φίλων Βυζάντιος (Μηχανικός), V.102.31-36 (Schoene) = VII-VIII.102.77 (Diels & Schramm).

Ρώμης. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι η επιστημονική περιγραφή του μηχανικού Φίλωνος Βυζάντιου του Γ’ αιώνα π.Χ. για την συμπαθητική μελάνη, περίπου έξι αιώνες μετά, μετατρέπεται στην Ρώμη των Χριστιανών θεολόγων σε έργο μάγων. Ο μάγος εξηγεί στο πρόσωπο το οποίο επιθυμεί να συμβουλευθεί τους θεούς να γράψει το αίτημά του σε πάπυρο («χάρτην») αλλά χωρίς να του το δείξει. Αφού το άτομο τελειώσει το γράψιμο, τον διπλώνει και τον παραδίδει στον βοηθό του μάγου, ένα μικρό παιδί, το οποίο εισέρχεται σε εσωτερικό δωμάτιο και περνάει τον πάπυρο επάνω από φλόγα για να μαυρίσει και να εξαφανισθούν τα γράμματα του κειμένου. Κατόπιν και μαζί με τους παρευρισκόμενους, ο μάγος φωνάζοντας μπαίνει στο δωμάτιο που είναι το παιδί και διαβάζει ακατάληπτα μαγικά κείμενα στα ελληνικά και εβραϊκά και αρχίζει την προσευχή για να μάθει τι ζήτησε ο αιτούμενος από τους θεούς. «Σε λεκάνη γεμάτη με νερό βάζει χάλκανθο και αφού διαλυθεί το χημικό (μείγμα) ράνει με αυτό τον δήθεν σβησμένο πάπυρο και αναγκάζει τα φωλιασμένα και κρυμμένα γράμματα να εμφανισθούν πάλι στο φως και έτσι μαθαίνει τι έγραψε ο αιτούμενος. Εάν κάποιος γράψει με το χημικό μείγμα [τον χάλκανθο σε νερό] και (μετά) καπνίσει (το κείμενο) με λιωμένη κηκίδα, (τότε) εμφανίζονται τα κρυμμένα γράμματα (του κειμένου)».[364] Με την επίδραση, λοιπόν, της χημικής αυτής ενώσεως ή την χρήση της για γραφή το κείμενο που εμφανιζόταν και εξαφανιζόταν αποκτούσε μαγικές ιδιότητες.[365]

Φαίνεται, όμως, ότι αυτή που είχε μεγαλύτερη σχέση με μάγια ήταν η κόκκινη μελάνη, όπως παρουσιάζεται μέσα από τα κείμενα των ονομαζόμενων «παπύρων μαγείας» («magical papyri»). Οι ελληνο-αιγυπτιακοί αυτοί πάπυροι χρονολογούνται από τον 1ο μ.Χ. μέχρι και τον 5ο μ.Χ. αιώνα αλλά ορισμένοι και τον Α’ αιώνα π.Χ.[366] Πολλοί από αυτούς αναγράφουν συμβουλές για πρακτική μαγεία, δηλαδή αναφέρονται, για παράδειγμα, σε μαγικές λίθους, φυλακτά, ξόρκια, ενώ άλλοι ασχολούνται με την διάδοση της μαγείας και τις πρακτικές της (διάφορα ξόρκια και περιγραφές εφαρμογής μαγείας). Κατά την περιγραφή των ιεροτελεστιών για μάγια αναφέρονται διαφόρων ειδών μελάνια αλλά και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ο τρόπος παρασκευής τους. Τα μελάνια χρησιμοποιούνταν για να γραφούν τα ξόρκια, μαγικά σύμβολα, να ζωγραφισθούν οι θεοί που σχετίζονταν με συγκεκριμένες μαγικές πρακτικές. Σε πολλές περιπτώσεις παρασκευής των μελανιών αναγράφεται το αίμα ως ένα από τα συστατικά τους αλλά δεν πρέπει να θεωρούμαι a priori (εκ των προτέρων) ότι επρόκειτο πάντα για πραγματικό αίμα ζώου ή ανθρώπου. Παρά την ρήση αυτή, όμως, το αίμα ήταν το πιο εύχρηστο μέσο με το οποίο ο γραφέας μπορούσε να αποτυπώσει κείμενο ή σχέδια με κόκκινη γραφή. Όταν, μάλιστα, αναμειγνυόταν με μελάνη σιδήρου-ταννίνης έπαιρνε ένα όμορφο βαθύ κόκκινο χρώμα. Ορισμένες φορές, η γραφή έπρεπε να γίνει μόνο με ανθρώπινο αίμα («γράψε σε καθαρό πάπυρο, με αίμα από χέρι ή πόδι εγκύου γυναίκας»),[367] ενώ

[364] Ιππόλυτος Ρώμης, *Του κατά πασών αιρέσεων* ελέγχου, IV.27.4.

[365] Για την μαύρη μελάνη δες Thomas Christiansen, «Manufacture of Black Ink in The Ancient Mediterranean,» *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 54 (2017): 167-195.

[366] Δες την χρονολόγησή τους στο Hans Dieter Betz, *The Greek Magical Papyri in Translation Including the Demotic Spells* (Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1986), pp. xxiii-xxviii.

[367] PGM, IV.79-80. Δες και άλλες αναφορές χρήσεως αίματος για γραφή σε PGM, VII.222 & 300-302 & 652, VIII.69-70, XIa.2, XII.145, XIII.315-316, LXI.60 (Τυφών=Σεθ=όνος, δες Betz, p. 75, n.

άλλες με αίμα ζώου {«και το μελάνι· αίμα φιδιού [ή από φιδόχορτο] και καπνιά χρυσοχόου»[368] ή «στο δέρμα γράφουμε με αίμα όνου, από την καρδιά σφαγμένου (ζώου), που αναμειγνύεται με καπνιά χαλκουργού, αλλά σε κομμάτι λεπτού λινού (υφάσματος γράφουμε) με αίμα γερακιού, που είναι ανακατεμένο με καπνιά χρυσοχόου. Στον ιερατικό[369] πάπυρο, όμως, γράφουμε με αίμα από χέλι, που έχει αναμειχθεί με αραβικό κόμμι[370]»}.[371] Η χρήση του αίματος για γραφή στους παπύρους γινόταν κατά κόρον για κακή μαγεία και γενικά σε ό,τι είχε σχέση με δαίμονες, προφανώς λόγω του κόκκινου χρώματος. Όμως, η χρήση του αίματος στο μελάνι δεν περιοριζόταν μόνο στην γραφή παπύρων μαγείας ενώ και το αίμα που αναγράφεται στα συστατικά παρασκευής της κόκκινης μελάνης δεν αφορούσε πάντα πραγματικό αίμα αλλά έκρυβε κωδικοποιημένα ονόματα άλλων ουσιών.[372] Οι μαγικές συνταγές που έχουν διασωθεί είναι πάρα πολλές και αφορούν πολλές ανθρώπινες επιθυμίες. Σε μία από αυτές δίνεται η εξής συμβουλή (ονομαζόταν «φιλτοκατάδεσμος») για παρασκευή είδους αλοιφής ώστε να δέσει αιώνια ο εραστής την ερωμένη του: «με χολή κάπρου, αλάτι και μέλι Αττικής ανακατεμένα, τρίψε και άλειψε την βάλανόν σου».[373] Οι πάπυροι μαγείας κυκλοφορούσαν σε όλο τον Ελληνο-ρωμαϊκό Κόσμο και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είχαν μελετηθεί και από ειδικούς μάγους/μάγισσες οι οποίοι έμεναν ή είχαν περάσει περιπλανώμενοι και από την Αμφίπολη.

Μπορεί στην Αμφίπολη να μην έχει βρεθεί κάποιος πάπυρος μαγείας αλλά ανακαλύφθηκε ένας σημαντικός πάπυρος κοντά στην Θεσσαλονίκη. Ο πάπυρος αυτός είναι πολύ μεγάλης σπουδαιότητας όχι μόνο για την Μακεδονία και την Αιγαιακή Θράκη και την Ελλάδα αλλά και για όλη την Ευρώπη διότι εκφράζει «παγκόσμιες ανθρώπινες αξίες».[374] Ο Πάπυρος του Δερβενίου αποτελεί το πρώτο ευρωπαϊκό βιβλίο, «το πρώτο βιβλίο της δυτικής παράδοσης [πολιτισμού]»,[375] το οποίο είναι μάλιστα γραμμένο στην ελληνική γλώσσα. Κατά κάποιον τρόπο συνδέεται με τους παπύρους μαγείας αν και το κείμενο που περιέχει αφορά στην ψυχή του νεκρού. Ο πάπυρος βρέθηκε σε τάφο στο αρχαίο νεκροταφείο του Δερβενίου, στην αρχαία Λήτη, λίγο βορειότερα από την Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, σε απόσταση δώδεκα περίπου χιλιομέτρων βορειοανατολικά της πόλεως και στην θέση Ανθούπολη, ανάμεσα στην Ευκαρπία και στα Λαγυνά, έχει

256 & p. 292, n. 34), XXXVI.72-74 & 265 & 362-364, LXII.104,

[368] «τὸ δὲ μέλαν· αἷμα δρακόντειον καὶ αἰθάλη χρυσοχοϊκή», PGM, IV.2000-2004. Εδώ: δράκων = φίδι και δρακόντειον = δρακόντιον = φιδάκι και δρακόντειον αίμα = δρακόντιον αίμα = ερυθρά βαφή ή το δρακόντειον/δρακόντιον αναφέρεται στο φιδόχορτο (Δημητράκος, λμ. «δρακόντειος» αρ. 4 και λμ. «δρακόντιον» αρ. 1 & 5 & 6). Δες και Miriam Blanco Cesteros, «Written in Blood? Decoding Some Red Inks of the Greek Magical Papyri,» in *Traces of Ink. Experiences of Philology and Replication*, Nuncius Series, vol. 7, ed., Lucia Raggetti (Leiden: Brill, 2021), pp. 41-46.

[369] Πάπυρος με αιγυπτιακή ιερογλυφική γραφή, την οποία χρησιμοποιούσαν οι ιερείς και μετά την αντικατάστασή της από την ονομαζόμενη δημοτική γραφή τον Ζ’ αιώνα π.Χ.

[370] «ακακία» (Δημητράκος, λμ. «ακακία» αρ. 1).

[371] PGM, IV.2100-2107.

[372] Cesteros, pp. 55-56.

[373] PGM, VII.191-192.

[374] UNESCO, «The Derveni Papyrus: The oldest book of Europe» at <https://www.unesco.org/en/memory-world/derveni-papyrus-oldest-book-europe>.

[375] *Ίδιο*.

ανασκαφεί η νεκρόπολη του Δερβενίου. Ο πάπυρος περιέχει τρία συνδεόμενα κείμενα: περιγραφή ιεροτελεστίας, ποίημα του Ορφέα, εξήγηση του ποιήματος. Ενώ το υλικό του παπύρου έχει χρονολογηθεί στα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ., το ποίημα του Ορφέα ανήκει στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και η εξήγηση στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. Οι μελετητές πιθανολογούν ότι υπήρχε και δεύτερος πάπυρος, στον οποίο συνεχιζόταν το κείμενο. Το πρώτο μέρος του κειμένου είναι η περιγραφή ιεροτελεστίας για τον εξευμενισμό των ψυχών, το δεύτερο το ποίημα του Ορφέα και το τρίτο επεξήγηση ή σχόλια στο περιεχόμενο του ποιήματος. Η μοναδικότητα του ευρήματος έγκειται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ονόματα (δαίμονες, Ερινύες, Ευμενίδες) για να περιγράψει υπερφυσικές δυνάμεις, οι σχέσεις των οποίων με τις ψυχές στη περιγραφή της ιεροτελεστίας και στην ερμηνεία του ποιήματος περιπλέκονται σε σημείο που φαίνεται ότι τελικός σκοπός ήταν να παρουσιάσει μία δική του ερμηνεία. Αυτή η συγγραφική και φιλοσοφική αντίληψη για την σύνθεση ενός κειμένου τον Δ' αιώνα π.Χ. σπανίζει. Οι μελετητές αναρωτιούνται εάν το κείμενο δεν αντανακλά προσωπικές απόψεις αλλά εκείνες κάποιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων. Οι πράξεις της ιεροτελεστίας είναι θυσία, σπονδή, ξόρκι, ύμνος, προσευχή και πρέπει να την εκτελέσουν οι «μύσται» και οι «μάγοι». Οι μύστες, όμως, πρέπει να εμπνευσθούν από τους μάγους διότι οι μάγοι είναι αυτοί που μπορούν να διώξουν τους δαίμονες. Η μεγάλη αποσπασματικότητα του κειμένου του παπύρου εγείρει πάρα πολλά ερωτήματα αλλά «η δικαιοσύνη είναι το κεντρικό του θέμα». Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης σε εκείνους που δεν πιστεύουν στα φοβερά που συμβαίνουν στον Άδη, δηλαδή κατά μία ερμηνεία στα δεινά που μπορούν να επιφέρουν οι νεκροί στους ζωντανούς, αλλά και στις υπενθυμίσεις ή προειδοποιήσεις των ψυχών προς τους ζωντανούς που περιέχονται στις μαντείες και στα όνειρα. Ο συγγραφέας κατηγορεί τον πρόχειρο από πλευράς θρησκευτικότητας τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνται δημόσιες και ιδιωτικές ιεροτελεστίες και καταλήγει: «δεν είναι δυνατόν να ακούν και ταυτοχρόνως να κατανοούν όσα λέγονται». Όπως είναι φυσικό, για ένα αποσπασματικό και ίσως μοναδικό για τον Δ' αιώνα π.Χ. κείμενο, οι γνώμες των ειδικών από το ποιος είναι ο συγγραφέας του μέχρι τις φιλολογικές και φιλοσοφικές του προεκτάσεις ποικίλουν.[376] Εμείς, να τολμήσουμε μία υπόθεση στο ερώτημα εάν ο θανών, στον τάφο του οποίου βρέθηκε ο πάπυρος, ασχολούνταν με την μαγεία. Κατά την άποψή μας, ο νεκρός θάφτηκε με τον πάπυρο, το βιβλίο, που διάβαζε συχνά, αυτόν που είχε αποκτήσει με μεγάλους κόπους και τον φύλαγε σαν θησαυρό ή είχε πληρώσει και πολλά χρήματα για να τον αποκτήσει. Τουλάχιστον συναισθηματικά, ήταν το πιο πολύτιμο του αντικείμενο. Δεν είναι, φυσικά, δυνατόν να διευκρινισθεί εάν ήταν και ο ίδιος «μάγος» ή ασχολούνταν με το θέμα φιλοσοφικά ή απλώς ο Πάπυρος του Δερβενίου ήταν η Αγία Γραφή του. Μάλιστα, έχουν βρεθεί πολλές παράλληλες ή αντίθετες απόψεις που εκφράζονται στον πάπυρο με ιδέες του Πλάτωνα.[377] Σημασία για

[376] Δες Ioanna Papadopoulou, «Introduction. Testing our Tools. Open Questions on the Derveni Papyrus,» in *Poetry as Initiation*, The Center for Hellenic Studies Symposium on the Derveni Papyrus. Hellenic Studies, 63, Ioanna Papadopoulou and Leonard Muellner, eds (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, trustees for Harvard University, 2014) and at <https://chs.harvard.edu/read/papadopoulou-ioanna-and-leonard-muellner-eds-poetry-as-initiation/>.

[377] *Ίδιο*.

εμάς σήμερα έχει η μοναδικότητα του ευρήματος ως περιεχόμενο αλλά και η τοποθεσία όπου βρέθηκε. Ορισμένα αποσπάσματα από τον μακροσκελή Πάπυρο του Δερβενίου δίνουν μία ιδέα του περιεχομένου του.

> [ΣΤΗΛΗ V]
> ... χρησμό ... επιζητούν χρησμό ... γι' αυτούς παραβρισκόμαστε στο μαντείο για να θέσουμε ερωτήσεις, γι ' αυτούς που επιζητούν μαντεία, εάν χρειάζεται ... Άραγε γιατί δεν πιστεύουν στις συμφορές [που μπορεί να έρθουν] από τον Άδη; Χωρίς να γνωρίζουν [την ερμηνεία] των ονείρων, ούτε κάθε ένα από τα άλλα πράγματα. Με τι αποδείξεις θα πιστέψουν; Νικημένοι από την αμαρτία και την ηδονή, [ούτε] μαθαίνουν [ούτε] πιστεύουν. Η δυσπιστία και η αμάθεια [είναι το ίδιο πράγμα]. [Εάν δεν] μαθαίνουν ούτε γνωρίζουν [δεν είναι δυνατόν] να πιστέψουν ακόμη και εάν δουν ...
>
> [ΣΤΗΛΗ VI]
> … ευχές και θυσίες ηρεμούν τις ψυχές. Το ξόρκι των μάγων μπορεί να διώξει του δαίμονες που είναι εμπόδια. Οι δαίμονες που είναι εμπόδια είναι των ψ[υχών εχθροί] [ή εχθρικές ψυχές]. Γι' αυτό τον λόγο κάνουν θυσία οι μάγοι, σαν να αποπληρώνουν τιμωρία. Τις προσφορές περιχύνουν με νερό και γάλα, και μ' αυτές κάνουν τις σπονδές [στους νεκρούς]. Αναρίθμητα και ξεροψημένα[378] τα πρόσφορα των θυσιών, όσο πολυάριθμες είναι και οι ψυχές. Οι μύστες κάνουν τις πρώτες θυσίες στις Ευμενίδες με τον τρόπο [που θυσιάζουν] και οι μάγοι. Οι Ευμενίδες είναι ψυχές. Αυτός που πρόκειται να θυσιάσει στους θεούς, [να θυσιάζει] από πριν ένα πτηνό ...
>
> [ΣΤΗΛΗ XX]
> ... αυτοί οι άνθρωποι στις πόλεις που συμμετείχαν [για να μάθουν] διενεργώντας τις ιερουργίες [μαζί με άλλους], λίγο με εκπλήσσει το ότι δεν έμαθαν. Διότι δεν είναι δυνατόν να ακούν και ταυτοχρόνως να κατανοούν όσα λέγονται. Αλλά όσοι [νομίζουν ότι] έμαθαν από αυτόν που γνωρίζει την τέχνη του ιερουργού, αυτούς αξίζει να τους θαυμάζει κανείς αλλά και να τους λυπάται. Να τους θαυμάζει διότι πριν διενεργήσουν την ιερουργία νομίζουν ότι θα μάθουν, να φεύγουν αφού έχουν διενεργήσει την ιερουργία χωρίς να μάθουν, ούτε να ρωτούν και άλλες ερωτήσεις σαν να γνώριζαν ήδη όλα αυτά που είδαν, άκουσαν ή έμαθαν. Και να τους λυπάται κανείς γιατί όχι μόνο πλήρωσαν το ποσό [για να μάθουν;] εκ των προτέρων αλλά και γιατί αποχωρούν αφού έχουν χάσει και τις δικές τους αντιλήψεις. [...] ...[379]

---

[378] Η λέξη στον πάπυρο είναι «πολυόμφαλα» = με πολλούς ομφαλούς/αφαλούς = λακουβίτσες στο ψωμί του πρόσφορου. Κατά την δική μας αντίληψη, στο καλοψημένο και ξεροψημένο ψωμί το ζυμάρι έχει σκάσει και σχηματίζει βουναλάκια και χαράδρες που μοιάζουν με μικρούς αφαλούς.

[379] Πάπυρος Δερβενίου, col. V & col. VI & col. XX. Το αρχαίο κείμενο το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την μετάφραση δημοσιεύθηκε στο Theokritos Kouremenos and George M. Parassoglou and Kyriakos Tsantsanoglou, *The Derveni Papyrus*, in series Studi e testi per il corpus dei papiri filosofici

Βόρεια συνοικία και «προάστειον» της Αμφιπόλεως

Μπορεί η Αμφίπολη να μην είχε την πνευματική ζωή που είχε η Πέλλα, όπου οι Μακεδόνες βασιλείς καλούσαν την αφρόκρεμα της ελληνικής ποιήσεως και φιλοσοφίας για να θαυμάσουν και να θαυμαστούν. Μπορεί οι σημαντικοί της πολίτες να ήταν απλοί δάσκαλοι και όχι διάσημοι λογοτέχνες και επιστήμονες. Τα σπαράγματα, όμως, των οικοδομών που έχουν αποκαλυφθεί, κυρίως ιδιωτικές οικίες, δείχνουν ότι οι Αμφιπολίτες εκτιμούσαν ιδιαίτερα την αρχιτεκτονική και την τέχνη, την απλή καθημερινή διακόσμηση.

Ένα ακόμη δείγμα της αγάπης των Αμφιπολιτών για την καλλιτεχνική απλότητα είναι τα ευρήματα του Γ' και του Β' αιώνα π.Χ. στην ονομαζόμενη βόρεια συνοικία της πόλεως. Νότια, λοιπόν, του κεντρικού τμήματος του βορείου τείχους της Αμφιπόλεως και ανατολικά των υφισταμένων καταλοίπων του βυζαντινού πύργου, ανασκάφηκαν το 2006 σε διάφορα σημεία, συνήθως μη συνεχόμενα, τοίχοι οικοδομών της Ελληνιστικής Εποχής, τα οποία προϊδεάζουν για βόρεια συνοικία της πόλεως. Η κεραμική που ανασύρθηκε από το σημείο 1 της ανασκαφής ανήκει κυρίως στον Γ' αιώνα π.Χ. και αποτελείται από μικρούς μελαμβαφείς και ερυθροβαφείς σκύφους, είτε ακόσμητους είτε με εμπίεστα ανθέμια και γραμμική διακόσμηση με τροχίσκο (τεχνική rouletting)[380] στον πυθμένα τους, πινάκια, διάφορα άλλα αγγεία, θραύσματα λύχνων και ειδωλίων. Ανάμεσα στα είκοσι μπρούτζινα νομίσματα που βρέθηκαν ξεχωρίζει μεταθανάτιο νόμισμα Αλεξάνδρου Δ', του γιου του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας που πέθανε σε νεαρή ηλικία, αγνώστου νομισματοκοπείου. Φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή και στον οπισθότυπο γωρυτό (φαρέτρα).[381] Στο ίδιο σημείο 1 εντυπωσιάζει το μερικώς αποκαλυφθέν αλλά μεγάλων διαστάσεων λιθόστρωτο, το οποίο πιθανόν ανήκει σε αυλή πολύ μεγάλου ελληνιστικού οίκου. Στο σημείο 2 αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου, μικρά τμήματα κατεστραμμένου λιθόστρωτου δαπέδου, φρέαρ και κεραμική (οξυπύθμενοι αμφορείς Θάσου, λεκανίδες, λυχνάρια, πινάκια, μικροί σκύφοι διακοσμημένοι με εμπίεστα ανθέμια). Στα σημεία 3 και 4 αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα εννέα χώρων του ιδίου κτί-

greci e latini 13 of Accademia Toscana di Scienze e Lettere (Firenze: Olschki, 2006), pp. 71 & 73 & 101. Αλλά δες το και στον ιστότοπο *IMouseion Project* at <https://dp.chs.harvard.edu/index.php?col=1&ed=KPT>, col. V & col. VI & col. XX. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[380] Η γραμμική διακόσμηση με τροχίσκο (rouletting) εφαρμοζόταν στον επίπεδο πυθμένα ελληνικών και ρωμαϊκών αγγείων αλλά και στο εξωτερικό άνω τμήμα και στο χείλος ρωμαϊκών αγγείων. Η διακόσμηση αυτή αποτελούνταν από μία ή περισσότερες ομόκεντρες ομάδες σχεδίων με πάρα πολλές κάθετες μικρές λεπτές γραμμές. Οι σημερινοί κεραμίστες επιτυγχάνουν το ίδιο αποτέλεσμα με μικρό περιστρεφόμενο οδοντωτό τροχίσκο συνήθως με χειρολαβή (αγγλ. roulette). Παρόμοια αλλά διαφορετική είναι η διακόσμηση με ανατάραξη ή αποφλοίωση της επιφανείας του πηλού (αγγλ. chattering), η οποία επιτυγχάνεται με μεταλλικό εργαλείο. Τοποθετώντας υπό διαφορετικές γωνίες και σε διαφορετικό βάθος στον υγρό πηλό το εργαλείο αυτό, οι τεχνίτες μπορούν να δημιουργήσουν διάφορα σχέδια κατά την περιστροφή του αγγείου στον τροχό του αγγειοπλάστη. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους κεραμείς σε στεγνό πηλό, σε ελληνικά αγγεία αλλά κυρίως στην διακόσμηση πολλών ειδών ρωμαϊκών αγγείων. Δες Jaye McKenzie-Clark, «Distinguishing Between Rouletting and Chattering on Ancient Mediterranean Pottery,» *American Journal of Archaeology* 119 (January 2015): 137-143.

[381] Gaebler, III.2, p. 173, no 1 (plate XXXI.35) & no 2 (plate XXXI.34).

σματος της Ελληνιστικής Εποχής. Η είσοδος του κτίσματος είχε πλάτος 1,30 μ. και οδηγούσε σε λιθόστρωτη αυλή. Τα δάπεδα των χώρων ήταν καλυμμένα από πολλαπλές στρώσεις πηλού ενώ την ξύλινη στέγη και τους χώρους από κάτω της προστάτευαν πήλινα κεραμίδια. Δύο από τους χώρους ήταν περίπου τετράγωνα δωμάτια και κάποια από τα ορύγματα στο δάπεδό τους δηλώνουν την παρουσία αποθηκευτικών αγγείων τοποθετημένων μέσα στο έδαφος. Επίσης, στα ίδια δωμάτια βρέθηκαν τμήματα πίθων και οξυπύθμενων αμφορέων και συνεπώς πρέπει να επρόκειτο για δύο από τις αποθήκες της οικοδομής αν και παρόμοια ευρήματα και στους άλλους χώρους υποδεικνύουν ότι το τμήμα αυτό του κτηρίου χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες. Μεγάλο τμήμα της κεραμικής που ανασύρθηκε ανήκει στον Γ' αιώνα π.Χ. και μικρότερο στον Β' αιώνα π.Χ. Βρέθηκε, ακόμη, μεγάλος αριθμός αγνυθών και σφονδυλίων που μαρτυρούν υφαντική δραστηριότητα αλλά και σιδερένιες αιχμές βελών και αγκίστρια. Τα τρία μπρούτζινα νομίσματα χρονολογούνται στον Γ' αιώνα π.Χ. Στα σημεία 5, 6 και 7 ανασκάφηκαν τέσσερις κατασκευαστικά όμοιες δεξαμενές, τις οποίες οι ανασκαφείς ονομάζουν «ομβροδέκτες» και στις οποίες προφανώς συγκεντρώνονταν τα νερά από τις βροχές. Ήταν απιόσχημες ή κυλινδρικής διατομής, λαξευμένες στον μαλακό βράχο, επενδυμένες με κονίαμα που άντεχε στην υγρασία και έφεραν στο κέντρο τους «μικρή κοιλότητα για την συγκέντρωση των βαρύτερων ξένων υλικών». Οι διαστάσεις των σωζόμενων τμημάτων για κάθε μία από τις δεξαμενές είναι (σωζόμενο ύψος και διάμετρος πυθμένα): στην αρ. 1 είναι 1,50 μ. και 2,60 μ., στην αρ. 2 είναι 1,50 μ. και περ. 2,70 μ., στην αρ. 3 είναι 1,40 μ. και περ. 2,10 μ. και στην αρ. 4 είναι 2,85 μ. και 1,74 μ. Εμείς υπολογίσαμε ελάχιστη πιθανή χωρητικότητα από 5 κ.μ. μέχρι 8 κ.μ. Δύο από τις δεξαμενές (αρ. 1 και 4) έχουν κάθετα τοιχώματα και φέρουν αντικριστές κόγχες (μικρές εσοχές) ενώ η μία από αυτές (αρ. 4) φέρει και τρίτη κόγχη σε υψηλότερο επίπεδο αν και είναι αμφίβολο ότι υπήρχε και τέταρτη στο απέναντι τοίχωμα λόγω της αποσπασματικής διατηρήσεως της δεξαμενής. Ο πυθμένας αυτής της δεξαμενής ήταν καλυμμένος με φύλλα μολύβδου. Εμείς νομίζουμε ότι οι κόγχες είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν για να στηρίζουν οριζόντιες ράβδους, με τις οποίες μπορούσαν να υπολογίσουν το ύψος του νερού μέσα στην δεξαμενή. Αλλά αυτή η άποψη δεν είναι παρά μία υπόθεση χωρίς αποδείξεις. Η επίχωση στο εσωτερικό των δεξαμενών περιείχε κεραμική του Γ' αιώνα π.Χ. Οι δεξαμενές δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και συνεπώς θεωρείται πως δεν χρησιμοποιούνταν για κάποιου είδους μεταλλευτική χρήση όπως στο Λαύριο της Αττικής. Εξυπηρετούσαν απλώς την συγκέντρωση του νερού της βροχής ή, υποθέτουμε εμείς, χρησιμοποιούνταν ως αντιπλημμυρικό έργο πριν τα νερά των καταρρακτωδών βροχών φθάσουν στο βόρειο τείχος και διοχετευθούν μέσω των αγωγών των τειχών έξω από αυτά. Εν κατακλείδι, όλα τα ανωτέρω στοιχεία υποδεικνύουν ότι στο τμήμα της πόλεως νοτίως του βορείου τείχους εκτεινόταν ελληνιστική συνοικία της Αμφιπόλεως.[382]

Η Αμφίπολη ήταν μια μεγάλη ελληνική πόλη με πυκνές οικιστικές περιοχές από την θέση της ακροπόλεως και βορειότερα. Το νότιο τμήμα της πρέπει να ήταν αραιοκατοικημένο και μάλλον οι κάτοικοι του ήταν συγκεντρωμένοι σε μια ξεχωριστή από την

---

[382] Κατερίνα Περιστέρη και Ηλέκτρα Ζωγράφου και Κωνσταντίνος Νταράκης, «Αμφίπολη 2006: πρώτες ενδείξεις μιας συνοικίας ελληνιστικών χρόνων,» ΑΕΜΘ, 20 (2006): 165-174.

υπόλοιπη πόλη οικιστική ζώνη. Αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν την ύπαρξη προαστίου με σημαντικό αριθμό κατοίκων, το οποίο έχει τοποθετηθεί από τον ανασκαφέα Δ. Λαζαρίδη στο νότιο τμήμα της εντός των τειχών πόλεως. Φαίνεται ότι «προάστειον της πόλεως» ονομαζόταν ή περιγραφόταν ως τέτοιο αρχικά η εκτός των τειχών οικιστική περιοχή στην Αμφίπολη, η οποία σύντομα όμως περικλείσθηκε από το περιμετρικό τείχος της πόλεως για την ασφάλεια και αυτών των κατοίκων της.[383]

Η πόλη διέθετε ένα εκτενές δίκτυο αγωγών παροχής αλλά και απορροής υδάτων. Σε πολλά σημεία της Αμφιπόλεως, σχεδόν σε κάθε ανασκαφική τομή, έχουν αποκαλυφθεί πήλινοι αλλά και κτιστοί αγωγοί τετράγωνης και κυκλικής διατομής οι οποίοι διέτρεχαν την πόλη και από την μία πλευρά την τροφοδοτούσαν με νερό ενώ από την άλλη απομάκρυναν το χρησιμοποιημένο νερό των λουτρών ή τα όμβρια ύδατα. Στο βορειοανατολικό άκρο της πόλεως βρέθηκε σήραγγα που κατέβαινε με ελικοειδείς βαθμίδες σε μεγάλο βάθος και οδηγούσε σε φρέαρ ή πηγή νερού.[384] Οι ανάγκες για νερό ήταν πολύ μεγάλες για να εξυπηρετηθούν από αυτή την εσωτερική παροχή και έτσι αυτό ερχόταν στην πόλη και από εξωτερική πηγή, το υδραγωγείο. Αποκαλύφθηκε αρχικά κτιστός και στην συνέχει πήλινος αγωγός του μέσου περίπου του Δ' αιώνα π.Χ., ο οποίος διοχέτευε ύδωρ στην πόλη από την ανατολική πλευρά της Αμφιπόλεως. Στο μήκος που έχει αποκαλυφθεί, ο αγωγός είχε αρχικά κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο και διερχόταν δίπλα στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τείχους και παράλληλα με αυτό. Σε κάποιο σημείο, με μία μεγάλη καμπή διερχόταν κάτω από την ευθυντηρία[385] του τείχους και προχωρούσε μέσα στην πόλη. Τα τμήματα των σωλήνων του αγωγού που βρίσκεται μέσα στην πόλη και σε ανασκαφέν μήκος 3 μ. φέρουν στα σημεία ενώσεώς τους στρώση από μόλυβδο για την επίτευξη στεγανότητας.[386]

Εντός οικίας, μάλλον του Δ' αιώνα π.Χ., βρέθηκαν μολύβδινοι σωλήνες και πήλινοι αγωγοί αποχετεύσεως. Πήλινος αγωγός διαμέτρου 0,15 μ. αποκαλύφθηκε ανάμεσα σε δύο τοίχους στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλεως.[387] Κάτω από τον ανοικτό χώρου του Γυμνασίου (δες παρακάτω) και από τον αναλημματικό τοίχο βόρεια της μνημειώδους κλίμακας του αποκαλύφθηκε σε μήκος 66 μ. λιθόκτιστος αγωγός ύψους 1,60 και πλάτους 1,70 μ. περίπου, στον οποίο εκβάλλουν όλοι οι πήλινοι αγωγοί από το Γυμνάσιο. Τα άκρα του αγωγού είναι κατεστραμμένα και έτσι δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η αρχική του προέλευση και η τελική του κατάληξη. Κατά την ανασκαφή του αγωγού βρέθηκε πληθώρα μπρούτζινων νομισμάτων των Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Αντιγόνου Β' Γονατά, Δημητρίου Β', Φιλίππου Ε', Περσέως αλλά και

[383] Θουκ., IV.103-104 & 106 και Δ.Σ., XII.68.3 και D. Lazaridis, «The organization of the city-state of Amphipolis,» pp. 37-38.

[384] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1959, σ. 44-45.

[385] Στην αρχαιολογία, ευθυντηρία ονομάζεται το επάνω μέρος του κατώτατου τμήματος (κάτω από το έδαφος) μίας κατασκευής, το οποίο είναι επιμελούς διαμορφώσεως και αποτελεί την βάση επί της οποίας εδράζεται ολόκληρο το κτίσμα. Η λέξη προέρχεται από την μηχανολογία και ορίζει μεταλλική πλάκα που χρησιμοποιείται ως οδηγός μια μηχανικής κινήσεως για την εύρυθμη λειτουργία μιας μηχανής.

[386] ΑΔ, Χρονικά Β2, 33 (1978): 294 (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη).

[387] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1960, σ. 72 και Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 49.

κοπών άλλων πόλεων μέχρι και τον Α ’ αιώνα π.Χ (Αίνος, Θεσσαλονίκη, Πέλλα, Ίλιο Τρωάδος, Φιλίππων), εκτός φυσικά αυτών της Αμφιπόλεως.[388]

Κατά την Ρωμαϊκή Εποχή και μέχρι την αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου, η Αμφίπολη αναγνωριζόταν ως ελεύθερη πόλη με μεγάλο βαθμό αυτονομίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι έκδοση νομίσματος της εποχής του αυτοκράτορα Αυγούστου (διοίκ. 27 π.Χ-14 μ.Χ.) φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή και την επιγραφή ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ αλλά στον οπισθότυπο ΔΗΜΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ[389] αντί του συνήθους ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ μόνο ενώ την ίδια εποχή άλλες εκδόσεις της ιδίας πόλεως έκαναν αναφορές σε τοπικές λατρείες. Οι νομισματικές εκδόσεις, συνεπώς, δείχνουν ότι η Αμφίπολη και μόνο αυτή επέμενε και αναδείκνυε την ελληνική της παράδοση, τουλάχιστον στην αρχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής Εποχής.[390] Αυτήν την άποψη επιβεβαιώνει και το Γυμνάσιον της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής Εποχής (Πίνακας 2) στην πόλη.

Το Γυμνάσιο της Αμφιπόλεως

Το στολίδι της Αμφιπόλεως πρέπει να ήταν το Γυμνάσιό της, όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα ανασκαφέντα κτίσματα της πόλεως. Το πιο μεγάλο σε μέγεθος δημόσιο κτίσμα που έχει ανασκαφεί στην Αμφίπολη, το Γυμνάσιο, ήταν τοποθετημένο σε πλαγιά του χαμηλού της οροπεδίου. Βρισκόταν νοτιοανατολικά της ακροπόλεως και είχε οικοδομηθεί στην Ελληνιστική Εποχή, όπως δείχνουν «η επιμελημένη ισόδομη τοιχοποιία μερικών τοίχων αλλά και τα όστρακα αγγείων κλασσικής και ελληνιστικής εποχής».[391] Υπολογίζεται ότι κατασκευάσθηκε στην αρχή του Γ’ αιώνα π.Χ. και βρισκόταν σε συνεχή λειτουργία μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή, όταν πριν από το μέσο του Α’ αιώνα π.Χ. δέχθηκε επίθεση από τους επαναστατημένους Θράκες, όπως και ολόκληρη η πόλη, λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε. Τα σημάδια της επιδρομής των Θρακών είναι φανερά και σε άλλα κτίσματα της πόλεως.[392] Εν τούτοις, υπάρχουν ζητήματα χρονολογήσεως για αυτές τις καταστροφές στην πόλη.[393]

Σχετικά με τις καταστροφές που υπέστη η Αμφίπολις από τους Θράκες κατά τον Α’ αιώνα π.Χ., ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χαράγματα (graffiti) σε δομικά σπαράγματα ελληνιστικών κτηρίων και κτισμάτων από τις δύο όχθες του Στρυμόνα, νοτίως της αρχαίας πόλεως. Τα χαράγματα βρέθηκαν επάνω σε δόμους και μαρμάρινα δομικά γείσα κτισμάτων με ενσωματωμένη σίμη. Οι δόμοι χρονολογήθηκαν από τον Γ’ αιώνα π.Χ. και μετά και τα γείσα με την σίμη ίσως πριν από τις αρχές του Β’ αιώνα π.Χ. αλλά υπάρχουν και παραδείγματα από τον Δ’ αιώνα π.Χ. Είναι βέβαιο ότι δεν χαράχθηκαν κατά την κατασκευή των δομικών λίθων από τους λιθοξόους. Ορισμένα από τα χαράγ-

[388] Για τους αγωγούς του Γυμνασίου δες Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 46 και Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1987, σ. 170.

[389] RPCo, I:1630 & plate.

[390] Kremydi-Sicilianou, p. 101.

[391] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 43.

[392] Ηλέκτρα Ζωγράφου, «Αναζητώντας τη συνέχεια μιας οικίας ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Αμφίπολη: σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Β. Τομπουλίδη,» ΑΕΜΘ, 21 (2007): 366.

[393] Ch. Koukouli-Chrysanthaki, «Amphipolis,» in *Brill's Companion to Ancient Macedon*, ed. Robin J. Lane Fox (Leiden: Brill, 2011), pp. 428-429.

ματα είναι γνωστά ή βέβαια θρακικά ονόματα, όπως ΖΙΠΑΣ CANBOY (Ζίπας του Άνβου;), ΖΙΠΕΡΔΙΤȣΠΑΙΒΙC (Ζιπερδίτου Παίβις), ΖΥΠΗΡΟC ή ΖΥΠΗΡΟΝ (Ζιπύρων ή Ζώπυρος ή Ζωπυρίον), ΠΑΙΒΙCΑΝΒȣ (Παίβις του Άνβου;), ενώ άλλα είναι θρακικά ονόματα αλλά αβέβαια ως προς την πλήρη τους ανάπτυξη ή ακατάληπτα. Ενώ, λοιπόν, τα αρχιτεκτονικά μέλη ανήκουν σαφώς σε ελληνιστικά ή υστεροελληνιστικά κτίσματα, τα ονόματα είναι θρακικά και πρέπει να χαράχθηκαν όταν τα κτήρια και κτίσματα είχαν κατεδαφισθεί και τα μέλη τους βρίσκονταν πεσμένα στο έδαφος.[394] Επειδή τα περισσότερα μέλη προέρχονται από το περίβολο στον λόφο Καστά (δες παρακάτω), τα χαράγματα μπορεί και να έγιναν όταν αυτά βρίσκονταν κατά χώραν (in situ) και πριν μεταφερθούν στον Στρυμόνα.[395] Για τα χαράγματα αυτά πρέπει να ανατρέξουμε στην επιδρομή των Θρακών στην Αμφίπολη τον Α' αιώνα π.Χ., αν και υπάρχουν ζητήματα χρονολογήσεως.[396] Στην ίδια περίοδο πρέπει να ανήκει και η επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε στην Αμφίπολη με το όνομα «Μίδας Μιθροδάτου».[397]

Οι Θράκες δεν επιτέθηκαν αναίτια στην Αμφίπολη, ούτε χωρίς παρότρυνση. Υπήρξαν τμήμα του στρατού του βασιλιά Μιθριδάτη ΣΤ' του Πόντου Ευπάτορος (διοίκ. 120-63 π.Χ.), ο οποίος επιτέθηκε στους Ρωμαίους τον Α' αιώνα π.Χ. Μέχρι την ανάρρηση του Μιθριδάτη ΣΤ' στον θρόνο, το βασίλειο του Πόντου αποτελούνταν από σημαντικό τμήμα της σημερινής παράλιας βορειοανατολικής Τουρκίας. Ο Μιθριδάτης ΣΤ' ενεπλάκη σε συνεχείς πολέμους για την εδαφική αύξηση του βασιλείου του και τελικά κατέλαβε παράλια τμήματα σχεδόν σε όλο το μήκος των ακτών του Ευξείνου Πόντου με ένα μεγάλο τμήμα να καταλαμβάνει την σημερινή Κριμαία και την ανατολική ενδοχώρα της Αζοφικής Θάλασσας αλλά και τον ανατολικό Εύξεινο Πόντο, καθώς και ολόκληρη την σημερινή Τουρκία. Εκμεταλλεύθηκε την εμπλοκή των Ρωμαίων σε άλλους πολέμους και παρά τις προειδοποιήσεις που του απηύθυναν εκείνος διέταξε να σφαγιασθούν όλοι οι ιταλικής καταγωγής κάτοικοι (ίσως και 80.000) στις πόλεις της Μικράς Ασίας. Η επιτυχία της βίαιης απαλλαγής των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας από τους Ιταλούς, οδήγησε τον βασιλιά να διακηρύξει ότι επιθυμούσε να απελευθερώσει τους Έλληνες από την ρωμαϊκή κατοχή. Με αυτό, λοιπόν, το σύνθημα προετοιμάσθηκε για μεγάλες επιχειρήσεις στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Στην Αθήνα ανέτρεψε την τοπική ολιγαρχία η οποία διοικούσε την πόλη και εγκατέστησε δικό του μονοκράτορα, κατέλαβε το λιμάνι του Πειραιά ενώ επιτέθηκε στην Δήλο και κατέσφαξε όλους τους Ιταλούς κατοίκους της. Οι Ρωμαίοι αντέδρασαν τελικά το 87 π.Χ., όταν ο ύπατος Λούκιος Κορνήλιος Σύλλας (Lucius Cornelius Sulla -Felix-)[398] με περίπου

[394] Γ. Μπακαλάκης, «Θρακικά χαράγματα εκ του παρά την Αμφίπολιν φράγματος του Στρυμόνος,» *Θρακικά* 13 (1940): 5-29. Για την χρονολόγηση του Δ' αιώνα π.Χ δες Stella Grobel Miller and Stephen G. Miller, «Architectural Blocks from the Strymon,» ΑΔ, Μελέται 27 (1972): 148.

[395] Γι' αυτόν τον λόγο δεν μπορούσε να εξηγηθεί από ποιο κτήριο της Αμφιπόλεως προέρχονταν, δες Stella Grobel Miller and Stephen G. Miller, «Architectural Blocks from the Strymon,» ΑΔ, Μελέται 27 (1972): 148, n. 19.

[396] Ch. Koukouli-Chrysanthaki, «Amphipolis,» in *Brill's Companion to Ancient Macedon*, ed. Robin J. Lane Fox (Leiden: Brill, 2011), pp. 428-429.

[397] PHI Greek Inscriptions, # PH151833, Northern Greece (IG X) Macedonia, Thrakika 13 (1940) 29 και Μπακαλάκης, σ. 29.

[398] FC, p. 74, έτος 88.

30.000 άνδρες κατέλαβε την Αθήνα και τον Πειραιά. Ενώ, όμως, η ρωμαϊκή δύναμη ήταν καθηλωμένη στην κεντρική Ελλάδα από τον στρατό του Πόντου, άλλος στρατός του Μιθριδάτη εισέβαλε στην Αρχαία Θράκη από τα ανατολικά με σκοπό να περικυκλώσει την εχθρική δύναμη ερχόμενος από τον Βορρά. Νέα ρωμαϊκή δύναμη, όμως, ανάγκασε τον Μιθριδάτη να υποχωρήσει και να υπογράψει ειρήνη κοντά στην Τροία το 85 π.Χ. Ο Α' Μιθριδατικός πόλεμος των Ρωμαίων κατέληξε σε ήττα του βασιλιά, ο οποίος αναγκάσθηκε να παραδώσει όλες τις πρόσφατες κτήσεις του στην Μικρά Ασία, τον στόλο του στο Αιγαίου και να πληρώσει αποζημίωση αλλά σε αντάλλαγμα αναγνωρίσθηκε βασιλιάς του Πόντου και σύμμαχος της Ρώμης.[399]

Ο στρατηγός Ταξίλλης του ποντιακού στρατού του Μιθριδάτη, ο οποίος είχε εισβάλει στην Αρχαία Θράκη και είχε συμμάχους Θράκες αλλά και στρατιώτες από λαούς της Μικράς Ασίας, από τις νέες κτήσεις του βασιλιά του Πόντου, πέρασε το 87 π.Χ. από την σημερινή βόρεια Ελλάδα. Καθ' οδόν, όμως, προς την Μακεδονία, οι προμήθειες σε τρόφιμα άρχισαν να τελειώνουν και διότι γινόταν κατασπατάλησή τους και διότι οι στρατιώτες δεν ήξεραν πώς να διατηρήσουν αυτές που έβρισκαν στις πεδιάδες της Αρχαίας Θράκης. Έτσι, λοιπόν, ο Ταξίλλης για να βρει τρόφιμα αμέσως και να αποφύγει στρατιωτική εξέγερση αποφάσισε να καταλάβει την Αμφίπολη. Επιτέθηκε χρησιμοποιώντας τους Θράκες, κυρίευσε την πόλη, και άφησε τους εισβολείς να την καταστρέψουν. Η επιχείρηση αυτή του Ταξίλλη αποδείχθηκε πολύ επιτυχημένη, ιδίως με την συμβολή των Θρακών, για ολόκληρη την Μακεδονία, διότι έκαμψε οποιαδήποτε αντίσταση των μακεδονικών πόλεων αλλά επέτυχε και την προθυμία τους να τροφοδοτήσουν τον πολυάριθμο ποντιακό στρατό.[400] Οι καταστροφές, όμως, σε μακεδονικές και θρακικές πόλεις αλλά και στις αγροτικές περιοχές συνεχίσθηκαν και το 57-56 π.Χ. από τον ρωμαϊκό στρατό αλλά και από την αδυναμία του να επιβάλει την ισχύ του επί των Θρακών κατά μήκος των πόλεων της Εγνατίας οδού (επί της οποίας έκειτο και η Αμφίπολις).[401] Σε αυτό, συνεπώς, το ιστορικό πλαίσιο εντάσσονται οι καταστροφές σε δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και κτίσματα της Αμφιπόλεως αλλά και τα χαράγματα των Θρακών σε κατάλοιπα αυτών.[402] Υπενθυμίζουμε, όμως και πάλι, ότι για τις καταστροφές στη Αμφίπολη αυτήν την περίοδο υπάρχουν προβλήματα χρονολογήσεως που αφήνουν ερωτηματικά. Την ερείπωση πολλών κτηρίων της Αμφιπόλεως και τα πρώτα χρόνια του 1ου μ.Χ. αιώνα φαίνεται να επιβεβαιώνει το υπερβολικό στο ύφος του επίγραμμα του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέως (περ. 10 π.Χ.-38 μ.Χ.) για την πόλη, μια που αυτή συνέχισε να ζει για πολλούς αιώνες στην μετά Χριστόν Εποχή.

Σε βρέχουν ο Στρυμόνας και ο μεγάλος Ελλήσποντος,
Μνημείο της Ηδωνίδας[403] Φυλλίδας,[404] Αμφίπολη!

---

[399] Δες συνοπτικά σε CS, pp. 230-233.

[400] Απ. Μιθρ., VI.41 και Δίων, XXX-XXXV.101 και Μέμνων Ηρακλείδης/Memnon Heracleota, FGrH, 434, fr. 22 (12).

[401] Cicero, *In L. Calpurnium Pisonem Oratio*, XVII.40 και Schuler, p. 96.

[402] Μπακαλάκης, σ. 30-32.

[403] Από την περιοχή των Ηδώνων Θρακών.

[404] Για την Φυλλίδα, τον Ακάμαντα και τον Δημοφώντα δες Κακριδής, 5:325-326.

Σου 'χουν μείνει (πια) μόνο τα ερείπια του ναού της μελαψής (Αρτέμιδας) Βραυρωνίας,
Και του ποταμού το πολυμάχητο νερό.
Αυτή που κάποτε υπήρξε (αιτία) μεγάλης έριδος για τους Αθηναίους,
Την βλέπουμε (τώρα) σαν λαμπερό πορφυρό κουρέλι και στις δύο όχθες.[405]

Παρά τις καταστροφές που υπέστη, το Γυμνάσιο της Αμφιπόλεως τον Α' αιώνα π.Χ., μάλλον επισκευάσθηκε την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου (διοίκ. 27 π.Χ-14 μ.Χ.). Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας ανοικοδόμησε τμήμα της πόλεως μετά την καταστροφή της και επίβλεψε διάφορες προσθήκες και αλλαγές στο Γυμνάσιο, το οποίο λειτούργησε μέχρι και τον προχωρημένο 1ο μ.Χ. αιώνα οπότε εγκαταλείφθηκε όταν καταστράφηκε από νέα πυρκαγιά.[406]

Το πρώτο κτίσμα του Γυμνασίου της Ελληνιστικής Εποχής που ήρθε στο φως με τις ανασκαφές νότια της ακροπόλεως ήταν η Παλαίστρα, μια τυπική ελληνική ορθογωνίου σχήματος παλαίστρα με στοές και δωμάτια, περιστύλιο, περιμετρικό διάδρομο (δίαυλος/diaulon)[407] και στο κέντρο ακάλυπτο χώρο για άθληση. Οι συνολικές διαστάσεις του κτίσματος είναι 46,80 μ. επί 36,10 μ. και σε κάποια σημεία τοίχοι διασώζονται σε ανώτατο ύψος 3 μ. και πλάτος περί τα 0,50 μ. Η Παλαίστρα έχει τρεις πτέρυγες: βόρεια, νότια και δυτική, οι οποίες περιλαμβάνουν 14 μεγάλους και μικρούς χώρους. Στο κέντρο βρίσκεται ορθογώνια περίστυλη αυλή διαστάσεων 20,60 μ. επί 15,40 μ., γύρω από την οποία υπάρχει συνεχής στοά πλάτους 4,10 μ. ενώ στις μακρές πλευρές της η στοά είναι διπλή. Στις στενές πλευρές της περιμετρικής στοάς σχηματίζονται πέντε μικροί χώροι διαστάσεων 3 μ. επί 5 μ. ο κάθε ένας.[408] Στην βόρεια και στην νότια πτέρυγα και στην εξωτερική πλευρά της στοάς έχουν επιπλέον κατασκευασθεί αίθουσες ορθογωνίου σχήματος. Η κάθε πλευρά χωρίζεται σε 4 δωμάτια, από τα οποία τα τρία είναι τετράγωνα με πλευρά 7,10 μ. και το τέταρτο σε κάθε πλευρά γωνιακό και ορθογώνιο με μήκος 12,17 μ. Η είσοδος στην Παλαίστρα γινόταν από την δυτική και την ανατολική πλευρά του κτίσματος. Στην δυτική πλευρά, ο αθλητής ή ο επισκέπτης εισερχόταν μέσω πύλης πλάτους περίπου 3 μ. και στην οποία οδηγούσε λιθόστρωτη οδός πλάτους 1,70 μ. Η είσοδος στην ανατολική πλευρά γινόταν μέσω εισόδου πλάτους περίπου 3 μ., στην οποία οδηγούσε εντυπωσιακή μνημειακή κλίμακα πλάτους 8,70 μ. με σωζόμενες 12 από τις βαθμίδες της. Κατά την Ρωμαϊκή Εποχή, η ανατολική είσοδος μέσω της κλίμακας καταργήθηκε και κτίσθηκε νέα είσοδος με ιωνικό πρόπυλο (3,90 μ. επί 2,20 μ.) στην βόρεια πλευρά ενώ οι επισκευές στους τοίχους έγιναν με την επαναχρησιμοποίηση υλικού (οικοδομικό υλικό, αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές, βάθρα, βάσεις) από το αρχικό κτήριο.[409]

Στην βόρεια πλευρά ανασκάφηκαν τέσσερις χώροι. Στην βορειοανατολική γω-

---

[405] GA, VII:705 και AP, VII:705.
[406] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 1 (1987): 316.
[407] Vitruvius, V.11.1.
[408] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1987, σ. 164 και Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 1 (1987): 314-315.
[409] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1986, σ. 132-136.

νία υπήρχε αίθουσα λουτρού διαστάσεων 12,17 μ. επί 7,10 μ. με λιθόστρωτο δάπεδο από πωρόλιθους. Κατά μήκος του βόρειου και του δυτικού τοίχου υπάρχουν λαξεύματα επάνω τους αλλά και μαρμάρινα βάθρα στο δάπεδο, τα οποία η ανασκαφέας πιστεύει ότι στήριζαν λουτήρες διότι στην νότια πλευρά της αίθουσας βρέθηκαν τέσσερις όμοιοι μαρμάρινοι λουτήρες μήκους 2,05-2,08 μ. και πλάτους 0,53-0,55 μ. Στο υψηλότερο σημείο του βόρειου τοίχου υπάρχει υδρορροή ημικυκλικής διατομής σε μήκος 11,85 μ. και η οποία έχει πλάτος 0,12 μ. και βάθος 7 εκ. Κατά μήκος της υδρορροής υπάρχουν κατά διαστήματα και επάνω από την θέση κάθε λουτήρα οπή από την οποία έρεε το νερό που διοχετευόταν στην υδρορροή για να λουσθούν οι αθλητές. Το χρησιμοποιημένο νερό διοχετευόταν έξω από το λουτρό με αγωγό, ο οποίος διερχόταν κάτω από το κατώφλι της εισόδου στην νότια πλευρά του και ο οποίος κατέληγε σε πήλινο αγωγό. Στην βορειοδυτική γωνία του Γυμνασίου υπάρχει δεύτερη μικρότερη αίθουσα λουτρού διαστάσεων 7,15 μ. επί 7,10 μ.[410] με την ίδια εγκατάσταση υδρορροής και τα λαξεύματα στον βόρειο και δυτικό τοίχο για την εγκατάσταση των λουτήρων αλλά και απομακρύνσεως του χρησιμοποιημένου νερού. Γενικώς, στο Γυμνάσιο και στην γύρω περιοχή του υπήρχε ολόκληρο δίκτυο υδάτων αποτελούμενο από δύο μεγάλες δεξαμενές (βορειοανατολικά της Παλαίστρας, εσωτερικών διαστάσεων κάθε μίας 3,55 μ. επί 1,53 μ. και πιθανού βάθους 0,42 μ. με δάπεδο από βότσαλα), οι οποίες μπορεί να ήταν εξωτερικοί λουτήρες όπως στην Ολυμπία,[411] από άλλες τέσσερις μικρότερες δεξαμενές ακαθόριστης χρήσεως,[412] αλλά και από αγωγούς για την τροφοδοσία των λουτρών με νερό αλλά και για την απομάκρυνσή του ενώ σε τουλάχιστον ένα από τα δίκτυα, εντός και έξω από την βορειοδυτική πλευρά της παλαίστρας, υπήρχαν και φρεάτια («καπάκια») ελέγχου και καθαρισμού προσαρμοσμένα επί του πήλινου αγωγού. Επίσης, από την Παλαίστρα και το Γυμνάσιο διερχόταν και λιθόκτιστος κεντρικός αποχετευτικός αγωγός[413] (ύψους 1,60 μ. και πλάτους 1,70 μ.).[414] Αξιοσημείωτο είναι ότι στους τοίχους του μικρότερου λουτρού υπήρχαν πρόχειρα χαραγμένα γράμματα της αλφαβήτου, χαραγμένα προφανώς από τους νέους.[415] Η είσοδος στο λουτρό που υπήρχε στον νότιο τοίχο κλείσθηκε κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Ανάμεσα στα δύο λουτρά υπήρχαν δύο αίθουσες (περίπου 7,05 μ. επί 7,20 μ. η κάθε μία), η δεύτερη από τις οποίες επικοινωνούσε με το μεγάλο λουτρό με κλίμακα πλάτους 1,77 μ. Ο ακάλυπτος χώρος, στο μέσο περίπου της εκτάσεως που κατελάμβανε το κτίσμα, μάλλον χρησιμοποιούνταν για ασκήσεις και αγωνίσματα.

Στην δυτική πλευρά του Γυμνασίου υπήρχε πύλη εισόδου, στην οποία οδηγούσε λιθόστρωτη οδός. Η πύλη έχει πλάτος 2,83 μ. και βάθος 1,83 μ. ενώ στο κατώφλι της

---

[410] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1985, σ. 71.

[411] Δες Mallwitz, pp. 270-271 και για τις δεξαμενές στην Αμφίπολη, Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1987, σ. 165-167.

[412] Για την Αμφίπολη δες *Έργον* κατά το 1987, σ. 32 και Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 1 (1987): 317.

[413] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1986, σ. 138.

[414] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 46.

[415] Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 1 (1987): 315.

εισόδου μήκους 1,57 μ. βρέθηκε σύστημα τόρμων[416] για την στερέωση θύρας. Στην δυτική πτέρυγα υπήρχε στοά μήκους 15,30 μ. και πλάτους 4,83 μ. με κιονοστοιχία στο εσωτερικό της. Εικάζεται ότι ήταν ο χώρος όπου τοποθετούνταν ερμαϊκές στήλες (βρέθηκαν βάσεις κατά μήκος της δυτικής πλευράς της) και άλλα μνημεία, γίνονταν συναθροίσεις αλλά και ασκούνταν οι αθλητές. Οι ερμαϊκές στήλες που βρέθηκαν απεικονίζουν κεφαλές νέων. Στον χώρο της στοάς βρέθηκε, ακόμη, προτομή στεφανηφόρου αθλητή, πιθανόν και αυτή από ερμαϊκή στήλη. Νότια της πύλης και σε δωμάτιο διαστάσεων 3,05 μ. επί 4,83 μ. στην ίδια δυτική πτέρυγα βρέθηκε κατά χώραν (in situ) ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος του 4ου ή 5ου μ.Χ. αιώνα του Απελλά Διογένους, Γυμνασιάρχη και προστάτη των νέων.[417] Βόρεια της πύλης αποκαλύφθηκε δωμάτιο διαστάσεων 3,10 μ. επί 4,80 μ.

Το Γυμνάσιο διατηρήθηκε και χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή, όταν κάηκε και τελικά εγκαταλείφθηκε. Στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς του και προς την βορειοανατολική γωνία του κτίσματος ανασκάφηκε πρόπυλο διαστάσεων 3,90 μ. επί 2,20 μ., το οποίο είχε κατασκευασθεί κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Το πρόπυλο περιελάμβανε δύο ιωνικούς κίονες, οι βάσεις των οποίων είχαν διάμετρο 0,47 μ., και μικρό εσωτερικό κλιμακοστάσιο. Η κατασκευή του συντελέσθηκε στην δεύτερη οικοδομική φάση και αφού είχε καταργηθεί η ανατολική είσοδος στην οποία οδηγούσε η μνημειακή κλίμακα. Είναι πιθανόν η μεταβολή αυτή να οφείλεται σε «πολεοδομικούς λόγους», δηλαδή όταν κατά την Ρωμαϊκή Εποχή η Αμφίπολις είχε περιορισθεί στην ακρόπολη και στην γύρω περιοχή της.[418] Είσοδος στο Γυμνάσιο πλάτους 2,75 μ. υπήρχε και από την δυτική πλευρά του κτηρίου.[419]

Τα ανασκαφικά δεδομένα επιτρέπουν την ταύτιση των χώρων της Παλαίστρας με συγκεκριμένες δραστηριότητες. Η αυλή, η βόρεια στοά και η δυτική αίθουσα ήταν χώροι συναθροίσεως, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τις επιγραφές, τις ερμαϊκές στήλες, και όσα τμήματα αγαλμάτων έχουν βρεθεί. Ανάμεσα στις επιγραφές της βόρειας στοάς σημαντικό είναι το διάταγμα του Φιλίππου Ε' του έτους 183 ή 182 π.Χ. για την τέλεση αγώνων σε πόλεις της Μακεδονίας αλλά και η καταχώρισή του σε γυμνασιαρχικό νόμο: «[...] εἰς τὸν γυμνασιαρχικὸν νόμον καταχωρισθῇ [...] οἱ δ' ἐν ταῖς πόλεσιν ταῖς κατὰ Μακεδονίαν γυμνασίαρχοι τοὺς παραγινομένους ἀθλητὰς ἐπὶ τοὺς συντελουμένους ἀγῶνας [...]».[420] Άλλο σημαντικότατο εύρημα είναι ο εφηβαρχικός νόμος της Αμφιπόλεως του 23/22 π.Χ. του εφηβάρχου Αδαίου Ευημέρου, ο οποίος αναφέρεται στην αγωγή των εφήβων και περιλαμβάνει πληροφορίες για τα ήθη του Α' αιώνα π.Χ., τους αξιωματούχους, την κοινωνική δομή, την τοπογραφία της πόλεως (δες

---

[416] Δηλαδή, μηχανισμός προεξοχής και εγκοπής.

[417] «[...] οἱ νέοι Ἀπελλᾶν Διογένους, προστατήσαντα ἑαυτῶν καὶ γυμνασιαρχήσαντα ἐκ τῶν ἰδίων», PHI Greek Inscriptions, # PH313124, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 51:787.

[418] Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 1 (1987): 315.

[419] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 43-47 και Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1984, σ. 33-36 και Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1985, σ. 69-75.

[420] Ολόκληρη η επιγραφή σε PHI Greek Inscriptions, # PH152467, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 16.

παρακάτω).[421] Στην δυτική αίθουσα, όπου εικάζεται ότι υπήρχε η εξέδρα (ανοικτό καλοκαιρινό δωμάτιο)[422] ή το εφηβείο/ephebeum[423] (χώρος διδασκαλίας), αλλά και στην αυλή βρέθηκαν βάσεις πιθανότατα ξύλινων θρανίων για να κάθονται οι μαθητές και οι ασκούμενοι. Οι τέσσερις ελλειψοειδείς χώροι αθλήσεως στρωμένοι με πήλινα πλακίδια που βρέθηκαν στους παραπάνω χώρους πρέπει να προορίζονταν για εξάσκηση στα αγωνίσματα της πάλης και της πυγμής κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Για την χρήση των δωματίων που δεν έχουν ταυτισθεί η ανασκαφέας κάνει ορισμένες προτάσεις με βάση ανασκαφικές ενδείξεις. Το δωμάτιο κοντά στο μικρό λουτρό, εκεί όπου βρέθηκε άμμος, μπορεί να ήταν το κονιστήριον/conisterium,[424] διότι το δάπεδο τέτοιου χώρου έπρεπε να είναι σκεπασμένο με άμμο επειδή χρησιμοποιούνταν για να παλεύουν οι αθλητές, ή ήταν το κωρυκείον/coryceum,[425] όπου οι πυγμάχοι ασκούνταν με κωρύκους (δερμάτινους σάκους). Επίσης, ένα από τα δωμάτια πρέπει να ήταν το ελαιοθέσιον/elaethesium[426] όπου οι αθλητές αλείφονταν με λάδι, όπως μαρτυρά επιγραφή του 105/104 π.Χ.[427] Για τα δωμάτια της νότιας πτέρυγας, δεν υπάρχουν ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα ώστε να τους αποδοθούν συγκεκριμένες χρήσεις.[428]

Το δίχωρο κτίσμα (διαστάσεων 9,30 μ. επί 8,90 μ.) που βρίσκεται στην νότια πλευρά της βάσεως των αναβαθμίδων της μνημειακής κλίμακας είναι πιθανότατα μικρός ναός με πρόδομο και σηκό αφιερωμένος στον Ερμή και στον Ηρακλή, προστάτες των αγώνων.[429] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη μεγάλου χαμηλού βωμού του Γυμνασίου, στον οποίο τελούνταν θυσίες στον Ηρακλή και στον Ερμή πριν από την έναρξη των αγώνων αλλά και συμπόσια προς τιμήν των νικητών αθλητών. Ο βωμός βρέθηκε στην νοητή ευθεία που ενώνει το ρωμαϊκό πρόπυλο της Παλαίστρας και τον διάδρομο που οδηγεί στις δεξαμενές ύδατος, έξω από αυτήν. Έχει διαστάσεις 6,10 μ. επί 2,65 μ. και ήταν κτισμένος από πωροπλίνθους. Κατά μήκος της δυτικής του πλευράς βρέθηκαν τέσσερις βάσεις, κάποιες με τους σιδερένιους κρίκους κατά χώραν, πιθανόν για να δένονται τα ζώα που θα θυσιάζονταν, ενώ τέσσερις παρόμοιες βάσεις αλλά χωρίς κρίκους βρέθηκαν και στην ανατολική του πλευρά. Δεν είναι βέβαιο ότι αυτός ήταν και ο αρχικός σχεδιασμός χρήσεως των βάσεων. Νερό που ερχόταν από τις δεξαμενές μέσω λαξευτού στο έδαφος αγωγού διοχετευόταν μέσα στον χαμηλό βωμό και πιθανόν με πίεση για τον καθαρισμό του. Γύρω από τον βωμό βρέθηκαν αρκετοί αποθέτες, οι οποίοι περιείχαν καμένα ξύλα, κάρβουνα, στάχτες, πολλά οστά ζώων, λίγα κοχύλια, θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων και γενικά μεγάλη ποσότητα κεραμικής της Κλασσικής και της Ελληνιστικής Εποχής, τμήματα πήλινων ειδωλίων και λύχνων, ορειχάλκινες πόρπες, αργυρό τετράδραχμο Θασίων μετά το 148 π.Χ.[430] αλλά και άλλα

[421] Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 1 (1987): 316.
[422] Αναφέρεται ως exhedrae στον Vitruvius, V.11.2.
[423] Vitruvius, V.11.2.
[424] Vitruvius, V.11.2.
[425] Vitruvius, V.11.2.
[426] Vitruvius, V.11.2.
[427] PHI Greek Inscriptions, # PH31323, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 51:786.
[428] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1986, σ. 136-137.
[429] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1986, σ. 137.
[430] Δες GCTV, no 1759, 1:174.

μπρούτζινα νομίσματα.[431]

Σε απόσταση 4,5 μ. νότια από την βόρεια πτέρυγα του Γυμνασίου και από το μεγάλο λουτρό βρέθηκε στοά εντός της οποίας αποκαλύφθηκε κατά χώραν (in situ) βάθρο μεγάλης στήλης και η στήλη η ίδια ύψους 2,65 μ. πεσμένη εμπρός του. Η στήλη περιέχει τον εφηβαρχικό νόμο της Αμφιπόλεως, ο οποίος εκτός από τους διάφορους κανόνες μάς δίνει και πολλές πληροφορίες για την τοπογραφία της πόλεως (Αγορά, θέατρο, εργαστήρια, οδούς και άλλα). Ο εφηβαρχικός νόμος συντάχθηκε από τον εφήβαρχο Αδαίο του Ευημέρου αλλά πρέπει να ενσωματώνει και παλαιότερους νόμους, διατάξεις αλλά και βασιλικά διατάγματα, πιθανότατα από την εποχή του Φιλίππου Ε’ της Μακεδονίας (διοίκ. 221-179 π.Χ.). Ο νόμος αρχίζει με εισαγωγή στην οποία αναφέρονται τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις του εφηβάρχου και κατόπιν χωρίζεται σε δεκαέξι τμήματα κανονισμών: φοίτηση, πρόσληψη δασκάλων, επιμέλεια εφήβων σε συγκεκριμένα αγωνίσματα, χρονική διάρκεια εφηβείας και ενδυμασία, ευκοσμία, φοίτηση, εκγύμναση εφήβων, αγώνες, αγωνιστής, όρκος, ζημία δασκάλων, ζημία άλλων, σκηνικοί-θυμελικοί-γυμνικοί αγώνες, πομπή, ατέλεια, εξοδίες[432] (δες εκτενή συζήτηση του νόμου παρακάτω). Στο Γυμνάσιο βρέθηκαν και άλλες στήλες, οι οποίες περιέχουν διατάγματα και ψηφίσματα σχετιζόμενα με την λειτουργία του από την εποχή του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε’ και ύστερα.[433]

Βορειοανατολικά της Παλαίστρας και ανατολικά των δεξαμενών, περί τα 35 μ. απόσταση από το ανατολικό τείχος, ήρθε στο φως επίμηκες κτήριο (Ξυστός δρόμος), υπολογιζόμενου μήκους περί τα 175 μ. και εξωτερικού πλάτους 8,70 μ., οι τοίχοι του οποίου (πάχους 0,80 μ.) είναι ιδιαίτερα επιμελημένης τοιχοποιίας και σώζονται μέχρι ύψους 2,43 μ. Ανά περίπου σαράντα μέτρα είχαν κτισθεί αγωγοί κάθετοι στο κτίσμα για να απομακρύνουν τα όμβρια ύδατα από την θεμελίωση του.[434] Την ύπαρξη στοάς προϊδεάζει η εύρεση κιονοστοιχίας στην νότια μακρά του πλευρά. Κατά μήκος του νότιου μακρού τοίχου και σε απόσταση 7,15 μ. από την νοτιοδυτική γωνιά του υπήρχε δωρική κιονοστοιχία με ύψος κιόνων περί τα 4,30 μ. Οι κίονες αποτελούνταν από τρεις σπονδύλους με μειούμενη διάμετρο μέχρι το κιονόκρανο. Οι κατώτεροι σπόνδυλοι έχουν διάμετρο 0,59-0,58 μ. και είναι αράβδωτοι, οι μεσαίοι φέρουν είκοσι ραβδώσεις στο άνω μισό τους ενώ οι ανώτεροι με διάμετρο 0,53-0,52 μ. φέρουν τις είκοσι ραβδώσεις σε όλο τους το μήκος. Το κτήριο αυτό πρέπει να ήταν ο Ξυστός δρόμος, τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι αθλητές για την άσκησή τους όταν ο καιρός δεν επέτρεπε την άθληση στον υπαίθριο χώρο. Ο αγωνιστικός δρόμος που χρησιμοποιούσαν οι αθλητές, στρωμένος με λειασμένο χώμα επί στερεού υποστρώματος (πωρόλιθοι, θραύσματα μαλακών βράχων και σκληρό χώμα) έχει πλάτος 7,10 μ., γεγονός που επιτρέπει την ταυτόχρονη άθληση έξι δρομέων. Οι πέντε βάσεις που αποκαλύφθηκαν στην αφετηρία του Ξυστού και σε «πλάγια διάταξη» υποδεικνύουν μάλλον την ύπαρξη ξύλινων πασσάλων, οι οποίοι δημιουργούσαν έξι διαδρόμους πλάτους 0,95 μ. για να αθληθούν ταυ-

[431] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1987, σ. 168 και Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1988, σ. 126-128.

[432] Λαζαρίδη, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1984, σ. 36-37.

[433] Λαζαρίδη, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1984, σ. 38.

[434] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 3 (1989): 547.

τοχρόνως και να συναγωνισθούν σε δοκιμαστικούς αγώνες δρόμου έξι αθλητές. Η λοξή διάταξη των βάσεων που δημιουργούσαν τους διαδρόμους αθλήσεως μπορεί μόνο να εξηγηθεί με την πιθανότητα να έπρεπε τρεις αθλητές να στρέψουν στον «καμπτήρα», στην μέση ή στο τέρμα (;) του Ξυστού, και να επιστρέψουν στο σημείο αφέσεως. Μήπως ο Ξυστός στην Αμφίπολη χρησιμοποιούνταν πριν από την κατασκευή σταδίου ή ως δεύτερος χώρος για εξάσκηση σε πολλαπλές διαδρομές, ιδίως εάν επρόκειτο για δίαυλο και δόλιχο;[435]

Δίπλα ακριβώς στον Ξυστό υπήρχε και η Παραδρομίς, γνωστή εκτός από την Αμφίπολη μόνο από το Γυμνάσιο των Δελφών. Η Παραδρομίς ήταν χώρος παράλληλος με τον Ξυστό και οριζόταν από αφετηρία και τέρμα για την άσκηση στο αγώνισμα του δρόμου. Ο εντοπισμός της είναι σπάνιο γεγονός λόγω της λιτής της κατασκευής. Στην Αμφίπολη βρέθηκαν μικρές κυκλικού και τετράγωνου σχήματος βάσεις μάλλον στην άφεση αλλά και περισσότερες από εκατόν πενήντα οπές μέσα στο έδαφος σε μήκος 55 μ., οι οποίες δεν μπορεί παρά να χρησίμευαν για την τοποθέτηση ξύλινων πασσάλων ενωμένων με σχοινιά έτσι ώστε να ορίζονται αποστάσεις, δηλαδή η απόσταση του ενός δρομέα από τον άλλον, αλλά και οι διάδρομοι για τα αθλήματα των δρόμων. Παρότι δεν έχει βρεθεί κάτι ανάλογο σε άλλη ελληνική πόλη, πιθανώς λόγω της φύσεως κατασκευής της Παραδρομίδος, στην Αμφίπολη φαίνεται ότι τέντωναν σχοινιά στηριγμένα σε ξύλινους πασσάλους για να εμποδίσουν τον έναν αθλητή να εισέρχεται στον διάδρομο του άλλου. Όπως συνέβαινε και στον Ξυστό, έτσι και στην Παραδρομίδα πρέπει να διεξάγονταν αθλήματα πολλών διαδρομών, δηλαδή με αναστροφή στα άκρα της. Η χρήση της Παραδρομίδος πρέπει να ήταν συνεχής πριν από την κατασκευή του Ξυστού αλλά και μετά την καταστροφή του.[436]

Πίσω από τον Ξυστό ανασκάφηκε κτήριο με τρεις χώρους, συνολικών διαστάσεων 27,50 μ. επί 6,50 μ., και αρχαιότερη φάση κατασκευής του στο πρώτο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. Στα ανατολικά του κτηρίου αυτού ίσως υπήρχε στοά. Δίοδος πλάτους 2 μ. ένωνε αυτό το κτίσμα με το Γυμνάσιο. Η ανασκαφέας εικάζει ότι επρόκειτο για «αποθηκευτικούς χώρους ιερού», οι οποίοι μπορεί να σχετίζονταν με τελετές σε θεούς κατά τους αγώνες. Εξαιτίας, όμως, ορισμένων ευρημάτων (τμήματα πλαστικών αγγείων[437] και πλακιδίων με κεφαλή Διονύσου, σάτυροι, ειδώλια, μικρά αγγεία και άλλα), μπορεί αυτό το κτήριο να έχει σχέση και με λατρεία του Διονύσου. Επίσης εικάζεται ότι και το θέατρο της Αμφιπόλεως βρισκόταν σε αυτήν την περιοχή της πόλεως.[438]

Κοντά στον Ξυστό και στην Παλαίστρα βρέθηκαν «μέσα σε καύση όστρακα με-

[435] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1989, σ. 207-209.

[436] Καλλιόπη Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1989, σ. 209-211 και Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 3 (1989): 549.

[437] Πλαστικά αγγεία ονομάζονται αγγεία με μορφή ανθρώπων, ζώων, καρπών ή με μυθολογικά θέματα. Ο όρος προέρχεται από το ρήμα πλάττω/πλάσσω. Τα αγγεία κατασκευάζονταν με μήτρα δύο τμημάτων, μία για το εμπρός και άλλη για το πίσω τμήμα, τα οποία κατόπιν ενώνονταν και επεξεργάζονταν για το τελικό αποτέλεσμα. Για τα αγγεία αυτά δες François Lissarrague, «Identity And Otherness: The Case of Attic Head Vases And Plastic Vases,» *Source: Notes in the History of Art* 15 (Fall 1995): 4-9, Special Issue: *Representations of the "other" in Athenian Art, c.510-400 B.C.*

[438] Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 3 (1989): 549-550.

λανόμορφου παναθηναϊκού αμφορέα» με παράσταση αθλητή και αναθηματική επιγραφή μάλλον στον Ηρακλή («... ΡΑΚ...»), ο οποίος μπορεί να συνδυασθεί με άλλο εύρημα (του 1986) στην ίδια περιοχή, «όστρακα ερυθρόμορφης αττικής υδρίας με παράσταση έξι θεοτήτων». Τα αγγεία όπως και τα νομίσματα Φιλίππου Β' και Αλεξάνδρου Γ' που βρέθηκαν χρονολογήθηκαν στο δεύτερο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. Ανάμεσα στα νομίσματα που βρέθηκαν στον χώρο του Ξυστού δρόμου αλλά και νότια από αυτόν υπήρχαν πολλά μπρούτζινα νομίσματα Αμφιπόλεως (από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. μέχρι και την εποχή του αυτοκράτορα Νέρωνα, διοίκ. 54-68 μ.Χ.), Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Αντιγόνου Β' Γονατά, Δημητρίου Β', Φιλίππου Ε', Πέλλας, Μαρωνείας, Αβδήρων, Θεσσαλονίκης.[439] Η πληθώρα των διαφορετικών νομισμάτων πέντε αιώνων μάλλον πιστοποιεί και το χρονικό εύρος χρήσεως του χώρου.

Οι κάτοικοι στις τελευταίες κατοικίες τους

Η αρχαιολογική έρευνα έχει φέρει στο φως θαυμαστά κτίσματα, δημόσια και ιδιωτικά, όπου έζησαν οι Αμφιπολίτες για αιώνες αλλά και τα νεκροταφεία όπου έχουν αυτοί ταφεί. Ανατολικά του τείχους της πόλεως αποκαλύφθηκε νεκροταφείο της Κλασσικής Εποχής με λίγους τάφους να χρονολογούνται στον Ε' αιώνα π.Χ. και πολλούς στο Δ' αιώνα π.Χ. ενώ λίγοι είναι ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί. Οι τάφοι είναι λακκοειδείς ή κεραμοσκεπείς, ορισμένοι ορθογώνιοι είναι λαξευμένοι στον βράχο ενώ υπάρχουν και λίγες ταφές με καύση του νεκρού. Σε πολλές περιπτώσεις τα οστά των νεκρών ήταν τοποθετημένα σε ξύλινα φέρετρα αλλά επάνω στο έδαφος, μέσα στον τάφο, γεγονός που αποδεικνύεται από τον μεγάλο αριθμό καρφιών κοντά τους. Μία ή δύο πέτρες στο κεφάλι και στα πόδια του νεκρού όριζαν την κάθε τέτοια ταφή. Σε όλες τις ταφές υπήρχε συνήθως στο στόμα του νεκρού/της νεκρής ο οβολός (το νόμισμα) με τον οποίο θα πλήρωνε τον βαρκάρη για να τον/την περάσει απέναντι στον Αχέροντα ποταμό, στον Άδη, στον Κόσμο των νεκρών. Μέσα στους τάφους, έξω από αυτούς αλλά και στην επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν πολλά αγγεία διαφόρων τύπων, γυναικείες προτομές, ειδώλια, στλεγγίδες,[440] νομίσματα, λυχνάρια. Σε επιφανειακά στρώματα περισυνελέγησαν διάφορα τμήματα από λευκές ληκύθους και μία που συγκολλήθηκε σε πολύ μεγάλο ποσοστό και χρονολογήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του Ε' αιώνα π.Χ. Στην ζωγραφισμένη επιφάνειά της απεικονίζεται όρθιος νέος και καθιστή νέα στις δύο πλευρές επιτύμβιας στήλης. Ο νέος φοράει πέτασο (πλατύγυρο ψάθινο ή δερμάτινο καπέλο)[441] και κρατάει δύο ακόντια στο αριστερό του χέρι. Μία ακόμη εξαιρετική ζωγραφική αναπαράσταση σε λευκή λήκυθο, σπάνιο εύρημα στην Αμφίπολη. Από την ίδια περιοχή ανασύρθηκε επιτύμβια στήλη του Δ' αιώνα π.Χ. πολίτη από τον Βορυσθένη (Ολβία), στον Βόρειο Εύξεινο Πόντο (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8). Τα εθνικά ονόματα πολιτών

---

[439] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1987, σ. 168-170 και Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1988, σ. 128-134.

[440] Η στλεγγίδα ήταν ειδικό εργαλείο σε σχήμα Γ ή ανοικτού S, με το οποίο οι αθλητές μετά τις ασκήσεις απέξεαν το σώμα τους από το λάδι και την σκόνη (εικ. Γιαλούρης, *Ολυμπιακοί Αγώνες*, σ. 47 & 53 & 123). Μπρούτζινη στλεγγίδα του Ε' αιώνα π.Χ. (αριθμός συλλογής ΚΠ0128) εκτίθεται στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα.

[441] Δες σε Πλατή και Μάρκου, εικ. 26, σ. 31.

άλλων ελληνικών Πόλεων που ζούσαν στην Αμφίπολη και είναι χαραγμένα επάνω σε επιτύμβιες στήλες επιβεβαιώνουν την συγκέντρωση και συνύπαρξη σε διάφορες Εποχές στην πόλη ανθρώπων από διαφορετικές Πόλεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χρυσά κοσμήματα, από τα οποία ξεχωρίζουν ζεύγος ενωτίων με αιγάγρους, δακτυλίδι από ίασπι[442] με παράσταση θεάς, μικρός δίσκος με έκτυπη κεφαλή θεάς (πιθανόν Αρτέμιδος), διάφορα φύλλα από χρυσό, επίχρυσα στεφάνια με άνθη και καρπούς.[443]

Σε νεώτερη ανασκαφή νοτιότερα της περιοχής του νεκροταφείου της Κλασσικής Εποχής αποκαλύφθηκαν ενενήντα ένας νέοι τάφοι, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στην περίοδο από τα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ. μέχρι και τα μέσα του Γ' αιώνα π.Χ. ενώ υπάρχουν και ταφές χρονολογημένες από το τέλους του Ε' αιώνα π.Χ. ή των αρχών του Δ' αιώνα π.Χ. μέχρι και το τέλος περίπου του Β' αιώνα π.Χ. Στην αρχαιολογική τομή διαστάσεων 30 μ. επί 15 μ., η διάταξη των τάφων ήταν πολύ πυκνή ενώ πολλοί ήταν επάλληλοι, από την επιφάνεια του εδάφους μέχρι και σε βάθος 4,25 μ. Ερευνήθηκαν και ορισμένοι τάφοι εκτός της τομής. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν απλοί λακκοειδείς με τις σωρούς να κείνται σε μικρό βάθος. Οι νεκροί είχαν ταφεί εκτάδην και σε ύπτια θέση είτε απευθείας στο χώμα ή επάνω σε ξύλινα φορεία ή μέσα σε ξύλινα φέρετρα, όπως μπορεί να κρίνει κανείς από τα σιδερένια καρφιά γύρω τους. Κάποιοι τάφοι ήταν σκεπασμένοι με πήλινα κεραμίδια ενώ σε μερικές περιπτώσεις ο νεκρός είχε τοποθετηθεί ανάμεσα σε δύο στρώσεις από κεραμίδια με αποτέλεσμα ο σκελετός να έχει συνθλιβεί και να έχει απομείνει μόνο το αποτύπωμά του στην κάτω στρώση. Ορισμένοι τάφοι περιείχαν τα υπολείμματα της καύσεως του νεκρού μέσα σε κάποιο δοχείο ή καλυμμένο λάκκο ή όπως αυτά είχαν μείνει μετά την καύση του νεκρού μέσα στον ορθογώνιο τάφο. Λίγες πήλινες λάρνακες περιείχαν κυρίως παιδικές ταφές. Όλοι οι νεκροί είχαν ανάμεσα στα δόντια τους χάλκινο ή ασημένιο ή και σε μία περίπτωση επιχρυσωμένο ασημένιο νόμισμα («ο οβολός του Χάρου»)[444] για την πληρωμή στον Χάρο που θα τους πέρναγε με την βάρκα του στον Άδη.

Ο τάφος με τον αριθμό 59 είναι μακεδονικού τύπου, ανήκει στον όψιμο Β' αιώνα π.Χ. και παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Είναι κατασκευασμένος μέσα σε

[442] Ο ίασπις (iaspis, jasper στην αγγλική γλώσσα) είναι πυριτικό ορυκτό, μορφή χαλαζία, χρώματος κόκκινου ή καφέ αν και ανάλογα με την περιεκτικότητά του σε άλλα ορυκτά μπορεί να έχει και χρώμα κιτρινωπό ή γκριζωπό. Χρησιμοποιείται ως πολύτιμος λίθος. (λμ. «ίασπης», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια,* 28:56 και ΠLB, λμ. «ίασπις» και Hamilton, *Minerals, Rocks and Fossils*, pp. 130-131 και Sorrell, *Rocks and Minerals of the World*, pp. 208-209). Ο ίασπις αναφέρεται και στην Παλαιά Διαθήκη ως ένας από τους δώδεκα λίθους που κοσμούσαν τα εγκόλπια του αρχιερέα του Γιαχβέ (*Αγία Γραφή*, «Έξοδος», 28:18 & 36:18).

[443] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1983, Τεύχος Α, σ. 41. Δες και Πηνελόπη Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης στα πλαίσια του έργου 'Διαπλάτυνση του δρόμου Αμφίπολης-Μεσολακκιάς',» ΑΕΜΘ, 14 (2000): 55-70. Δες παραδείγματα αναθηματικών στηλών: PHI Greek Inscriptions, # PH152719, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 27:251 και PHI Greek Inscriptions, # PH152820, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 30:551 και PHI Greek Inscriptions, # PH153145, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 39:568. Επίσης, Λαζαρίδη, «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη,» ΠΑΕ έτους 1984, σ. 38-39.

[444] Ernest Babelon, *Traite des monnaies grecques et romaines* (Paris: Leroux, 1901), 1.1 «Theorie et doctrines», col. 518-519, no 13.

άλλους παλαιότερους τάφους, οι οποίοι καταστράφηκαν για να υπάρξει χώρος για τον τάφο αρ. 59. Είναι ολόκληρος σκαμμένος σε βάθος 4,25 μ. και κλίμακα τριών αναβαθμών οδηγεί σε τετράγωνο προθάλαμο και στην συνέχεια σε θάλαμο σχήματος τραπεζίου. Τα τοιχώματά του είναι επικαλυμμένα μέχρι ενός ύψους από λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος. Το φορείο ή φέρετρο της νεκρής βρισκόταν στην νότια πλευρά και τα κτερίσματα στην βορειοανατολική γωνία, κοντά στο κεφάλι της. Το φόρεμά της πρέπει να ήταν κεντημένο με χρυσή κλωστή στο στήθος και στο κάτω του μέρος, όπως φαίνεται από τα υπολείμματα που βρέθηκαν στο στέρνο και ανάμεσα στους αστραγάλους της. Οι ταφές με πλούσια κτέριση, συνήθως νεαρών γυναικών, περιείχαν στεφάνια και χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα, πήλινα επιχρυσωμένα άνθη και καρπούς, χρυσά ή αργυρά ζεύγη ενωτίων, χρυσές αλυσίδες και χρυσά κοσμήματα ραμμένα στα φορέματά τους αλλά και οστέινα περιδέραια. Τις ανδρικές ταφές συνόδευαν, μεταξύ άλλων, σιδερένιες ή μπρούτζινες στλεγγίδες και σε μερικές περιπτώσεις στεφάνια από μπρούτζινα επιχρυσωμένα φύλλα και καρπούς. Ένα από τα σημαντικά ερωτήματα που εγείρει αυτό το τμήμα των νεκροταφείων της Αμφιπόλεως είναι εάν υπήρχαν διαφορετικοί χώροι ταφής για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες της πόλεως. Η ανασκαφέας θεωρεί ότι αυτός ο συγκεκριμένος τομέας «χρησίμευε για τον ενταφιασμό των μέσων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης και όχι των ανωτέρων».[445]

Στην περιοχή της προηγούμενης ανασκαφής, στο νεκροταφείο της Κλασσικής Εποχής, αλλά λίγο βορειότερα και σε νεώτερη ανασκαφή (του 2001), αποκαλύφθηκαν 117 νέοι τάφοι. Οι 47 ήταν λακκοειδείς και οι άλλοι διαφόρων τύπων και οι περισσότεροι χρονολογήθηκαν στον ύστερο Ε' αιώνα π.Χ. και σε όλον τον Δ' αιώνα π.Χ. Εμφανίζεται και σε αυτόν τον τομέα ανασκαφής το φαινόμενο της μερικής ή ολικής καταστροφής παλαιότερων τάφων όταν κατασκευάζονταν νεώτεροι. Ο τάφος Τ1 από μια συστάδα τεσσάρων κιβωτιόσχημων τάφων (Τ1-Τ4) στον τομέα Α αυτής της ανασκαφής παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της διακοσμήσεως του. Στον τάφο Τ1 του δεύτερου μισού του Δ' αιώνα π.Χ. η νεκρική κλίνη αποτελείται από δύο μεγάλους δόμους πωρόλιθου, επάνω στους οποίους βρέθηκαν οστά και κτερίσματα. Οι τοίχοι φέρουν επίχρισμα από υπόλευκο κονίαμα και χρωματισμένες ζώνες. Στο κάτω τμήμα υπάρχει ζώνη χρωματισμένη με κίτρινο χρώμα, η οποία προς τα επάνω συμπληρώνεται με ζώνη ερυθρού και αμέσως από επάνω της με ζώνη μελανού χρώματος. Στην νότια μακρά πλευρά και στην ανώτερη μεγάλη λευκή ζώνη είναι ζωγραφισμένη σκηνή γυναικωνίτη, η οποία σώζεται αποσπασματικά, με δύο γυναίκες. Καρφιά, τα οποία είχαν πέσει στο δάπεδο του τάφου, ήταν στηριγμένα στο τοίχωμα αυτής της ζώνης και αρχικά συγκρατούσαν αντικείμενα από γυναικείο δωμάτιο και αποτελούσαν ορισμένα από τα κτερίσματα του τάφου. Η μία γυναίκα είναι καθιστή, κοιτάζει σχεδόν κατά μέτωπο, έχει ζωγραφισμένα τα μαλλιά της καστανόξανθα, τα χείλη της κόκκινα, και ένδυμα σε χρώματα κίτρινο, λευκό και ιώδες. Δίπλα της έχει διασωθεί το κάτω μέρος γυναίκας σε κίνηση που φοράει κίτρινο χιτώνα[446] με ταινίες σε ιώδες χρώμα στο κατώτερό του τμήμα. Στην βόρεια πλευρά του τάφου εικονίζεται περιστέρι σε κατατομή (πλάγια όψη) να

[445] Μαρία Νικολαΐδου-Πατέρα, «Από τη νεκρόπολη της Αρχαίας Αμφίπολης,», ΑΕΜΘ, 6 (1992): 549-554.

[446] Δες σε Πλατή και Μάρκου, σ. 22-23.

πατάει επάνω σε μικρό κιβώτιο, το οποίο είναι διακοσμημένο με τρίγωνα ερυθρού και ιώδους χρώματος. Το περιστέρι είναι χρωματισμένο μπλε και λευκό ενώ στα πόδια και στο ράμφος υπάρχει κόκκινο αλλά και κίτρινο χρώμα στο μάτι. Από τα σπαράγματα των υπολοίπων παραστάσεων διαφαίνεται ότι στον τάφο υπήρχαν επιπλέον ζωγραφιές: μια ακόμη καθιστή γυναίκα, ένα περιστέρι, στεφάνι με πράσινα φύλλα. Τα κτερίσματα περιελάμβαναν μεταξύ άλλων χρυσό νόμισμα (ένα όγδοο χρυσού στατήρα) Φιλίππου Β', πήλινη γυναικεία προτομή, πήλινα ειδώλια, αγγεία, πήλινες επίχρυσες χάνδρες από περιδέραιο, θραύσματα από χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι, χρυσό φύλλο ελιάς. Η ανασκαφέας προτείνει την χρονολόγηση του τάφου ανάμεσα στην ανάρρηση του Φιλίππου Β' στον θρόνο της Μακεδονίας και στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ.[447]

Γύρω από την Αμφίπολη και έξω από τα τείχη της έχουν βρεθεί ελληνιστικό νεκροταφείο βορειοανατολικά της πόλεως αλλά και τάφοι μακεδονικού τύπου, οι ονομαζόμενοι μακεδονικοί τάφοι. Ως μακεδονικού τύπου τάφοι θεωρούνται υπόγειες ή καλυμμένες με χώμα κατασκευές (τύμβος), με δρόμο ή κλίμακα που οδηγεί σε έναν ή περισσότερους νεκρικούς θαλάμους. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στην περιοχή της Αμφιπόλεως, αυτοί οι τάφοι είναι λαξευμένη σε βράχο ενώ ο γνωστότερος τύμβος στην περιοχή είναι ο ονομαζόμενος τύμβος Καστά, ανατολικά του ελληνιστικού νεκροταφείου. Οι τάφοι του ελληνιστικού νεκροταφείου (λακκοειδείς σχήματος ορθογωνίου παραλληλογράμμου, κιβωτιόσχημοι, και μία περίπτωση σαρκοφάγου) περιείχαν και ταφές σωμάτων αλλά και στάχτη από την καύση του νεκρού μέσα σε αγγεία ή σε κατασκευασμένη θήκη εντός του τάφου. Στον τάφο υπ' αρ. 143 τα τοιχώματα της θήκης είναι διακοσμημένα με πολύχρωμα (κυανό, πράσινο, ιώδες, μαύρο) ανθοστέφανα. Η κτέριση των τάφων περιελάμβανε πήλινα ειδώλια (αφροδίτες, γυναίκες, χορεύτριες, παιδιά, ζώα, πουλιά, βαμμένα με διάφορα χρώματα), χρυσά κοσμήματα, αγγεία (κυρίως κάνθαροι, σκύφοι, κύλικες, αλάβαστρα, πελίκες, λάγηνοι, πυξίδες, κυάθια, μυροδοχεία αναφερόμενα ως δακρυδόχοι από τον ανασκαφέα, επιμήκη αγγεία τύπου αλαβάστρου από πολύχρωμο γυαλί)[448] και άλλα αντικείμενα του Δ' αιώνα π.Χ. Εκτός από ορισμένα επίχρυσα, τα εντυπωσιακά χρυσά κοσμήματα περιλαμβάνουν στεφάνια,[449] διαδήματα, δακτυλίδια, ενώτια, περιδέραια, ελάσματα αλλά και λεπτά φύλλα χρυσού που είναι λεπτομερώς δουλεμένα και διακοσμημένα. Ξεχωρίζουν όμορφο πήλινο ειδώλιο αθλητή ή χορευτή. Ανάμεσα στους μακεδονικού τύπου τάφους αλλά της Ρωμαϊκής Εποχής έχει βρεθεί και ο συλημένος τάφος του ιατρού με το όνομα Σέξτος Ιούλιος Χαρίτων και με χρονολογία 74 μ.Χ. (επιγραφή).[450] Ο τάφος είχε δρόμο 3 μ., κατά μήκος του οποίου και σε ύψος 0,90 μ. υπήρχαν πέντε κόγχες ύψους 0,40 μ., και οδηγούσε σε κεραμοσκεπή

---

[447] Πηνελόπη Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 15 (2001): 120-121.

[448] Για δείγματα αγγείων δες Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Ψηφιακές Συλλογές, στην ιστοσελίδα <http://collections.culture.gr/SearchItems.aspx> Επίλεξε: Κατηγορία=Αγγείο & Είδος=[επιλέξτε τον τύπο του αγγείου]. Τα μικρά με μακρύ στενό λαιμό αγγεία είχαν αρχικά θεωρηθεί ότι χρησιμοποιούνταν ως δακρυδόχοι, δηλαδή περιείχαν τα δάκρυα των συγγενών του θανόντος ή της θανούσης, αλλά αργότερα αναγνωρίσθηκαν ως μυροδοχεία.

[449] Δες και ΑΔ, Χρονικά Β2, 31 (1976): 307.

[450] PHI Greek Inscriptions, # PH313124, Northern Greece (IG X) Macedonia, Kaphtantzes, Historia 619.

πλινθόκτιστο νεκρικό θάλαμο διαστάσεων 2,55 μ. επί 3,55 μ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ευμεγέθης μακεδονικού τύπου τάφος Β1 με δρόμο μήκους 5,30 μ. και πλάτους 1,58 μ., ο οποίος οδηγούσε σε νεκρικό θάλαμο 2,90 μ. επί 3,08 μ. Ο νεκρικός θάλαμος περιείχε έξι ταφές και μερικά χονδροειδή αγγεία εντός των οποίων υπήρχαν υπολείμματα από τροφές (ψαροκόκαλα, στρείδια και άλλα). Εξ αυτού του γεγονότος, ο ανασκαφέας συνεπέρανε ότι παρατίθεντο νεκρικά γεύματα. Δηλαδή, το χριστιανικό έθιμο της παραθέσεως γεύματος και ιδίως με ψάρια ή ψαρόσουπα μετά την κηδεία έχει τις ρίζες του στην ελληνική Αρχαιότητα.[451]

Σε απόσταση περίπου 70 μ. νότια του Γυμνασίου ανασκάφηκαν δύο τάφοι, ο ένας δίπλα στον άλλον. Είναι κιβωτιόσχημοι και καλύπτονταν με αμφικλινή στέγη από δύο σειρές ίδιων πλίνθων. Μέσα σε μολύβδινες θήκες είχαν τοποθετηθεί ξύλινα φέρετρα. Και οι δύο τάφοι ήταν συλημένοι αλλά ο ένας ανήκε σε γυναίκα, χρονολογήθηκε στην εποχή του Αυτοκράτορα Αδριανού (διοίκ. 117-138 μ.Χ.) και περιείχε ό,τι είχε αφήσει πίσω του ο τυμβωρύχος. Τα κτερίσματα περιελάμβαναν ασημένια δηνάρια του Αδριανού,[452] γυάλινα και λίθινα αγγεία, πολλά λεπτά φύλλα χρυσού, χρυσό δακτυλίδι με λίθο μαύρου χρώματος που φέρει παράσταση δύο χειρών που κρατούν άνθη, και ζεύγος καττυμάτων από φελό. Τα καττύματα (κάτω μέρος υποδήματος, σόλα) προέρχονται από ελαφρά υποδήματα που φοριούνταν μέσα στον οίκο ή και έξω.[453] Όλα τα προσωπικά αντικείμενα της γυναίκας αυτής είχαν τοποθετηθεί στον τάφο της, κοσμήματα αλλά και αγαπημένα υποδήματα που τα φόραγε συνέχεια γιατί ήταν αναπαυτικά και της άρεσαν πολύ.

Σημαντικό ταφικό εύρημα αποτελεί ο κιβωτιόσχημος τάφος με καύση νεκρού που ανασκάφηκε νοτιοδυτικά και σε μικρή απόσταση από την Πύλη ΣΤ/F αλλά και εντός του τείχους. Ταφές εντός των τειχών στις ελληνικές πόλεις γίνονταν μόνο για πολύ σημαντικά πρόσωπα.[454] Η ταφή ήταν ιδιαίτερα πλούσια και πολυτελής. Τα υπολείμματα της καύσεως είχαν τοποθετηθεί μέσα σε αργυρή λάρνακα (φύλλα αργύρου προσαρμοσμένα σε ξύλινο κιβώτιο που στηριζόταν σε τέσσερα πόδια λεόντων και με επίπεδο κάλυμμα) μαζί με χρυσό στεφάνι στολισμένο με φύλλα ελιάς. Γύρω υπήρχαν αγγεία, τα οποία εάν θεωρηθεί ότι ανήκουν στην ταφή μπορεί να δώσουν και την χρονολόγησή της. Βρέθηκαν τμήματα από μία ποικιλία αβαφών ή απλώς διακοσμημένων μελαμβαφών αγγείων (κυρίως σκύφοι, κυάθια, κάνθαροι), από χρηστικά πήλινα αντικείμενα (κυρίως πινάκια, λύχνοι), και από ερυθρόμορφα αγγεία. Το μεγαλύτερο μέρος από το σύνολο των αγγείων είναι αττικά και έχουν χρονολογηθεί από το τρίτο τέταρτο του Ε’ αιώνα π.Χ. μέχρι το δεύτερο τέταρτο του Δ’ αιώνα π.Χ. Το χρυσό στεφάνι δεν αντιβαίνει κατ’ αρχήν σε τόσο πρώιμη χρονολόγηση μια που έχουν βρεθεί τουλάχιστον

[451] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφή Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1956, σ. 141-142 & Πίνακες 46γ-48 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφή της νεκροπόλεως Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1957, σ. 70-82 & Πίνακες 18-23 και Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφή Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1958, σ. 81-83 & Πίνακες 55-61 και Λαζαρίδης, ΠΑΕ έτους 1959, σ. 42-43 & Πίνακες 40-44.

[452] Δες δείγματα σε RCTV, nos 3455-3551, 2:143-152.

[453] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης,» ΠΑΕ έτους 1982, σ. 47.

[454] Δες Θουκ, Ι.138, για τον Θεμιστοκλή και Ξενοφών, *Ελληνικά*, VII.3.12 για τον Εύφρονα.

δύο άλλα στεφάνια πιθανόν του πρώτου μισού του Δ’ αιώνα π.Χ.,[455] αν και η χρονολόγησή τους αμφισβητείται.[456] Η αργυρή λάρνακα, όμως, παρά τις ομοιότητές της με άλλες του τέλους του Ε’ αιώνα π.Χ. μπορεί να ανήκει και στον Δ’ αιώνα π.Χ.[457] Συνεπώς, ο τάφος μπορεί να είναι του Δ’ αιώνα π.Χ. εκτός εάν η λάρνακα χρησιμοποιήθηκε εκ των υστέρων, κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ., ως δοχείο τοποθετήσεως της καύσεως του σημαντικού αυτού νεκρού.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποκλείουν την σχέση της ταφής με τον Άγνωνα αλλά ένας συνδυασμός στοιχείων κάνει πιθανή αλλά προς το παρόν αμφίβολη την ταύτισή της με τον Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα. Η ταφή δεν μπορεί να έχει σχέση με τον οικιστή Άγνωνα μια που το μνημείο του καταστράφηκε από τους Αμφιπολίτες, ούτε με την μεταφορά και ταφή των οστών του Ρήσου διότι τα οστά του μυθικού ήρωα θα κατέληγαν στο δικό του μνημείο στην πόλη. Ελκυστική, όμως, αλλά αβέβαιη είναι η υπόθεση ότι ο τάφος ανήκει στον Βρασίδα. Παρ’ όλα αυτά, αξίζει να εξετάσει κανείς αυτήν την πιθανότητα, έστω και ως υπόθεση εργασίας. Κατ’ αρχάς η ανάλυση των υπολειμμάτων της καύσεως του νεκρού απέδειξε ότι αυτός είχε καεί σε θερμοκρασίες που αναπτύσσονται σε πυρά. Τα απομεινάρια των οστών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για έναν γεροδεμένο άνδρα, του οποίου η ηλικία μπορεί να προσδιορισθεί ανάμεσα στην κατώτερη των 35-37 χρόνων και στην ανώτερη των 43-50 χρόνων,[458] δηλαδή κατά μέσο όρο 41-42 ετών. Ο Βρασίδας χαρακτηριζόταν για το 430 π.Χ. από τον Διόδωρο Σικελιώτη ως «νέος» ο οποίος ξεχώριζε για την ρώμη του και την ανδρεία του όταν απέτρεψε την κατάληψη της Μεθώνης από τους Αθηναίους.[459] Η λέξη νέος στην Κλασσική Εποχή χαρακτήριζε βεβαίως τον άνδρα που είχε περάσει την εφηβεία και λίγο περισσότερο και άρα τουλάχιστον είκοσι ετών ενώ η αντιδιαστολή νέος αλλά ρωμαλέος και ανδρείος πρέπει να όριζε μία πιθανή ηλικία μέχρι 30 ετών. Επίσης, η λέξη νέος χαρακτήριζε και έναν άνδρα ο οποίος δεν είχε ωριμάσει πνευματικά για να λαμβάνει σοφές αποφάσεις. Η διάρκεια ζωής των ανδρών στον ελλαδικό χώρο στην Κλασσική Εποχή μπορεί να υπολογισθεί ότι πλησίαζε ασφαλώς τα 60 έτη εάν συνδυασθούν τα αποτελέσματα σκελετικών και ιστορικών δεδομένων (περίπου 40 έτη ελάχιστο και περίπου 72 έτη μέγιστο).[460] Συνεπώς ως σοφός μεσήλικας πρέπει να υπολογιζόταν ο άνδρας των 40 περίπου ετών, ως ηλικιωμένος ο άνω των 50 και όντως ως νέος στρατιωτι-

---

[455] Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα, «Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας,» στο *Αρχαία Μακεδονία. Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο*, 1989, 3ος τόμος (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1993): 3:1637-1638.

[456] ΕΤ.ΑΧΚ, σ. 26.

[457] Koukouli-Chrysanthaki, pp. 67-68.

[458] Anagnostis P. Agelarakis, «Appendix: Physical anthropological report on the cremated human remains of an individual retrieved from the Amphipolis agora,» in Koukouli-Chrysanthaki, «Excavating Classical Amphipolis.» Appendix on p. 72.

[459] Δ.Σ., XII.43.2-3.

[460] Table 3 in J. Lawrence Angel, «The Length of Life in Ancient Greece,» *Journal of Gerontology* 2 (January 1947): 18-24 και Table 2 in J. D. Montagu, «Length of Life in the Ancient World: a Controlled Study,» *Journal of Royal Society of Medicine* 87 (January 1994): 25-26 και Menelaos L. Batrinos, «The Length of Life and eugeria in Classical Greece,» *Hormones. International Journal of Endocrinology and Metabolism* 7 (January-March 2008): 82-83.

κός ηγέτης αλλά γεροδεμένος και ανδρείος ο μέχρι 30 περίπου ετών. Ο Βρασίδας σκοτώθηκε στην μάχη της Αμφιπόλεως το 422 π.Χ., δηλαδή οκτώ χρόνια μετά το 430 π.Χ. και πιθανόν 38 ετών, ηλικία που είναι εντός των πιθανών ορίων αλλά και πλησιάζει την υποθετική μέση ηλικία του νεκρού ανδρός στην Αμφίπολη.

Ένα ακόμη στοιχείο το οποίο συνηγορεί χρονολογικά στην ταύτιση του νεκρού με τον Βρασίδα είναι η κεραμική της περιοχής του τάφου. Θεωρώντας ότι η κεραμική που βρέθηκε γύρω του αποτελεί αναθήματα, η χρονολόγηση ορισμένων αγγείων στο τελευταίο τέταρτο του Ε' αιώνα π.Χ. συμβαδίζει με το έτος θανάτου του Βρασίδα (422 π.Χ.). Επίσης, η ύπαρξη κεραμικής μέχρι και το μέσο περίπου του Δ' αιώνα π.Χ. μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι θα ήταν φυσικό για τους Αμφιπολίτες, οι οποίοι αρνήθηκαν τον πραγματικό τους οικιστή Άγνωνα και υιοθέτησαν τον Βρασίδα ως ιδρυτή της πόλεώς του, να δείχνουν την ευγνωμοσύνη τους για πολλά χρόνια μετά τον θάνατό και την λαμπρή ταφή του και οπωσδήποτε μέχρι την κατάληψη της Αμφιπόλεως από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας το 357 π.Χ. Μάλιστα, ο Μακεδόνας βασιλιάς φρόντισε για την ανοικοδόμηση του μερικώς κατεστραμμένου τάφου του Βρασίδα.

Η ύπαρξη του χρυσού στεφάνου και η πιθανότητα να ανήκει στον Βρασίδα είναι πολύ μεγάλη διότι ο Σπαρτιάτης στρατηγός είχε τύχει της τιμής της στεφανώσεως. Ένα χρόνο πριν σκοτωθεί, το 423 π.Χ., όταν έφθασε στην Σκιώνη, οι κάτοικοι της τον είχαν υποδεχθεί με μεγάλες τιμές και τον είχαν στεφανώσει δημοσίως με χρυσό στεφάνι ως «ἐλευθεροῦντα τὴν Ἑλλάδα».[461] Θα ήταν πολύ φυσικό, λοιπόν, ένα τέτοιο στεφάνι με απλά φύλλα ελιάς να τοποθετηθεί επάνω από τα καμμένα οστά του κατά την ταφή του.[462]

Οι Αμφιπολίτες είχαν θάψει τον Σπαρτιάτη στρατηγό στην είσοδο της Αγοράς και είχαν περιφράξει τον τάφο του Βρασίδα και έτσι μπορεί να υποθέσει κανείς ότι βρισκόταν σε ανοικτό χώρο και όχι μέσα σε αυλή κτίσματος, όπως βρέθηκε η ταφή του επιφανούς ανδρός. Όμως, η Αμφίπολη είχε υποστεί διάφορες μεταβολές στα κτίσματά της και συνεπώς δεν αποκλείεται το κτίσμα που περιέβαλε τον πιθανόν τάφο του στρατηγού να είχε κτισθεί στο πρώτο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. Μέχρι και η Αγορά κατά τον θάνατο του Βρασίδα υπάρχουν υπόνοιες ότι είχε μετακινηθεί από την αρχική της θέση εντός της πόλεως (δες παραπάνω). Θα μπορούσε ακόμη κανείς να υποθέσει ότι κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. και για να προστατεύσουν τα οστά και την μνήμη του στρατηγού που λάτρευαν ως ήρωα, οι Αμφιπολίτες τα τοποθέτησαν σε αργυρή λάρνακα μαζί με το χρυσό στεφάνι και τα μετέφεραν από το αρχικό σημείο ταφής σε περισσότερο προστατευμένο χώρο. Τα στοιχεία που συνηγορούν στην θεωρία ότι ο τάφος αυτός ανήκει στον Βρασίδα είναι αρκετά αλλά κανένα δεν είναι τόσο ισχυρό ώστε να επιβεβαιώσει πέραν πάσης αμφιβολίας αυτή την υπόθεση. Η ταύτιση, λοιπόν, της ταφής με τον Σπαρτιάτη Στρατηγό Βρασίδα είναι πιθανή αλλά προς το παρόν υποθετική. Το μόνο βέβαιο είναι ότι ανήκει σε πολύ σημαντικό πρόσωπο το οποίο ετάφη εντός των τειχών της πόλεως. Ήταν γεροδεμένος στρατιωτικός κοντά στα 40, απεβίωσε στην Αμφίπολη κατά το τέλος του Ε' ή στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. (422-350 π.Χ.;), και είχε τιμηθεί

[461] Θουκ. IV.121.

[462] Για την αρχαιολογία του τάφου αλλά και την βασική υπόθεση ως τάφος του Βρασίδα με τις σχετικές ενδείξεις δες Koukouli-Chrysanthaki, pp. 68-72.

με χρυσό στεφάνι.

Τα χρυσά κοσμήματα από τους τάφους της Αμφιπόλεως, στεφάνια, περιδέραια, ενώτια, ανήκουν στην πολύ μεγάλη συλλογή των θαυμαστών χρυσών έργων της ελληνιστικής τέχνης και μικροτεχνίας που έχουν βρεθεί σε τάφους στην Βόρεια Ελλάδα και κατέχουν μία ιδιαίτερη θέση στα μουσεία που εκτίθενται. Αξίζει, λοιπόν, να περιγράψουμε ορισμένα αντιπροσωπευτικά δείγματα για να γίνει αντιληπτή η υψηλή τέχνη της χρυσοχοΐας που ασκούσαν οι τεχνίτες της εποχής. Το χρυσό στεφάνι του δεύτερου μισού του Γ’ αιώνα π.Χ. με τα φύλλα ελιάς και το ρουμπίνι (εικ. ΕΤ.ΑΧΚ, αρ. 8, σ. 55) μαγνητίζει το βλέμμα του θεατή. Έχει μέγιστη διάμετρο 18 εκ. και προέρχεται από τον Μακεδονικό Τάφο Ι της Αμφιπόλεως. Είναι κατασκευασμένο από χονδρό χρυσό έλασμα αποτελούμενο από δύο στελέχη. Είκοσι ένα φύλλα ελιάς σε διάταξη ανά τρία και σε κάθε του πλευρά δημιουργούν ένα ανάλαφρο σύνολο. Το μπροστινό του τμήμα, αυτό που θα βρισκόταν επάνω από το μέτωπο, στολίζεται με ένα χρυσόδετο ελλειψοειδούς σχήματος ρουμπίνι. Άλλο κόσμημα, το ταινιωτό διάδημα με τον ηράκλειο κόμβο χρονολογήθηκε γύρω στο 300 π.Χ. (εικ. ΕΤ.ΑΧΚ, αρ. 15, σ. 68). Το χρυσό πλατύ έλασμα σε σχήμα ταινίας έχει μήκος 35 εκ. και φέρει στο μέσο του ηράκλειο κόμβο. Τα άκρα των δύο συμπλεγμένων θηλιών αλλά και το κέντρο του συμπλέγματος στολίζονται από εξάφυλλο ρόδακα, στον μεσαίο από τους οποίους υπάρχει ακόμη ένθετο γαλάζιο σμάλτο. Η χρήση του ηράκλειου κόμβου σε αυτό το διάδημα «επιλέχτηκε πιθανότατα για τον αποτροπαϊκό και προστατευτικό χαρακτήρα που του απέδιδε η λαϊκή παράδοση».[463]

Τα περιδέραια αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία κοσμημάτων και δύο δείγματα από την Αμφίπολη αποδεικνύουν την μικροτεχνία υψηλού επιπέδου των χρυσοχόων. Το τμήμα περιδέραιου με χρυσά κυλινδρικά στελέχη (εικ. ΕΤ.ΑΧΚ, αρ. 122, σ. 136) του 500 περίπου π.Χ. αναδεικνύει την απλότητα στην πολυτέλεια. Το σωζόμενο τμήμα του αποτελείται από τέσσερα στελέχη. Το κεντρικό στέλεχος (ψήφος), μήκους 7,7 εκ., είναι δύο κώνοι ενωμένη στην βάση τους που δημιουργούν ένα αμφικωνικό στοιχείο με μικρές κυλινδρικές απολήξεις για να περάσει από μέσα το συνδετικό νήμα. Οι κώνοι είναι διακοσμημένοι με εγχάρακτα τρίγωνα κατά την φορά από την κορυφή προς την βάση τους. Τα τρία άλλα στελέχη είναι κύλινδροι με μήκος εκάστου 4,7-4,8 εκ. διακοσμημένοι στην επιφάνειά τους με λεπτές ευθύγραμμες επάλληλες εγχαράξεις που δημιουργούν επάλληλες κορυφές τριγώνων. Δεν αποκλείεται το περιδέραιο να αποτελούνταν από αμφικωνικά στοιχεία ανά δύο κυλινδρικά στοιχεία εάν η αμφικωνική ψήφος δεν ήταν η μόνη και κεντρική του. Το νήμα που πέρναγε μέσα από την αμφικωνική και τις κυλινδρικές ψήφους έδενε πίσω από τον λαιμό του/της κατόχου του. Περιδέραιο διπλής σειράς στελεχών με κεντρική διακόσμηση ολόκληρο ηράκλειο κόμβο (εικ. ΕΤ.ΑΧΚ, αρ. 123-124, σ. 13-139) ανασύρθηκε από μακεδονικό τάφο του τελευταίου τετάρτου του Δ’ αιώνα π.Χ. Αποτελείται από σαράντα ένα κυλινδρικά στελέχη μήκους 1,9 εκ. έκαστο σε δύο σειρές, τα οποία εναλλάσσονται με μικρές αμφικωνικές ψήφους. Οι αμφικωνικές χάνδρες είναι διακοσμημένες στις εξωτερικές τους άκρες με την τεχνική της κοκκιδώσεως (μικροσκοπικοί κόκκοι χρυσού κολλημένοι ο ένας δίπλα

[463] ΕΤ.ΑΧΚ, σ. 214.

στον άλλον). Οι άκρες των κυλινδρικών στελεχών φέρουν επιπλέον ταινιωτό έλασμα με τρεις έξεργους δακτυλίους. Κάτω από κάθε ταινία με δακτυλίους είναι στερεωμένο μικρό έλασμα σε σχήμα φύλλου. Στο κέντρο του κοσμήματος δημιουργείται ως συνέχεια των δύο σειρών από τα κυλινδρικά και αμφικωνικά στελέχη ένας μεγάλος ηράκλειος κόμβος από δύο συμπλεγμένες θηλιές, οι οποίες είναι διακοσμημένες με άνθη λωτού και με την τεχνική της κοκκιδώσεως. Στο μέσο του κόμβου υπάρχουν δύο οκτάφυλλοι ρόδακες, οι οποίοι είναι πλαισιωμένοι με εξάφυλλους ρόδακες. Τα τέσσερα άκρα του κόμβου καταλήγουν σε λεοντοκεφαλές. Αυτό το περιδέραιο είναι τόσο διαχρονικό που θα μπορούσε να φορεθεί σήμερα σαν να μην ανήκει σε άλλη Εποχή. Μία ιδέα από χρυσά ενώτια από την Αμφίπολη του 300 περίπου π.Χ. μπορεί να πάρει κανείς από το ζεύγος[464] που εκτίθεται στο Virginia Museum of Fine Arts, USA. Το μήκος τους είναι 2,54 εκ. και καταλήγουν σε πάπιες από κορνεόλιο λίθο.

Γύρω από την Αμφίπολη έχουν βρεθεί εκτεταμένα νεκροταφεία της Κλασσικής, Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής Εποχής (Πίνακας 2) αλλά το ενδιαφέρον των επιστημόνων στην δεύτερη δεκαετία του 21ου μ.Χ. αιώνα προσέλκυσε ο ονομαζόμενος τύμβος Καστά, κοντά στον λόφο 133 μ. (Λόφος 133, δες παραπάνω), διότι η ανασκαφή στο εσωτερικό του αποκάλυψε ένα ταφικό μνημείο, για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλές και διαφορετικές απόψεις, υποθέσεις και θεωρίες. Οι επιφανειακές έρευνες και η μικρής κλίμακας ανασκαφές, όμως, στον τύμβο Καστά είχαν αρχίσει ήδη από την δεκαετία του 1960. Από τότε, ο ανασκαφέας του Δ. Λαζαρίδης είχε αντιληφθεί ότι ο τύμβος έκρυβε «μέγα ταφικόν οικοδόμημα»[465] αλλά οι έρευνες είχαν περιορισθεί στην περιφέρειά του και σε μεγάλες αρχαιολογικές τομές προς το κέντρο του. Είχε μάλιστα αποκαλύψει και τμήματα του περιφερικού τοίχου μήκους 40,80 μ. και 2 μ., ο οποίος ήταν κτισμένος «δι’ ογκωδών αργών λίθων».[466] Το άνω τμήμα του τύμβου (λιγότερο από το ένα τέταρτο περίπου του συνολικού του όγκου) ήταν τεχνητό (σχηματισμένο με ανθρώπινη εργασία).[467] Πριν τις αρχαιολογικές τομές, ο τύμβος ήταν πολύ μεγάλος σε όγκο και είχε περίμετρο περί τα 487 μ., διάμετρο 165 μ. και το τεχνητό του τμήμα ύψος 21 μ.[468] ενώ το συνολικό του ύψος πριν τις εκσκαφές ήταν περ. 111 μ.[469] Οι πρώτες αρχαιολογικές έρευνες στην θέση Καστάς είχαν αποκαλύψει έναν ωραίο αλλά αρκετά κατεστραμμένο τάφο. Ήταν λαξευμένος στον βράχο και τα τοιχώματα του ήταν επενδυμένα με μεγάλους πωρόλιθους, εκ των οποίων είχαν διασωθεί μόνο οι κατώτεροι δόμοι. Ο τάφος είχε διαστάσεις 9 μ. επί 3,07 μ. και χωριζόταν σε προθάλαμο και νεκρικό θάλαμο. Το

---

[464] Εικόνα σε <https://vmfa.museum/piction/6027262-10054506/>.

[465] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφίπολιν», ΠΑΕ έτους 1964, σ. 39

[466] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 49-50.

[467] George Syrides and Spyros Pavlides and Alexandros Chatzipetro, «The geological structure of Kastas hill archaeological site, Amphipolis, eastern Macedonia, Greece,» *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας* 51 (2017): 43 & 45 και Grigorios N. Tsokas and Panagiotis I. Tsourlos and Jung-Ho Kim and Myeong-Jong Yi and George Vargemezis and Michel Lefantzis and Elias Fikos and Katerina Peristeri, «ERT imaging of the interior of the huge tumulus of Kastas in Amphipolis (northern Greece),» *Archaeological Prospection* 25 (October-December 2018): 351.

[468] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 49-50 και Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφίπολιν», ΠΑΕ έτους 1971, σ. 57-59.

[469] Syrides, p. 41.

δάπεδο του προθαλάμου ήταν στρωμένο με ψηφιδωτό με διακόσμηση πολύχρωμων ρόμβων ενώ οι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι του θαλάμου βρέθηκαν συλημένοι. Τα τοιχώματά τους καλύπτονταν από κονιάματα κυρίως σε ερυθρό, κίτρινο, μαύρο, καφέ χρώμα ενώ ο ένας εξ αυτών φέρει τοιχογραφίες με βλαστούς, άνθη, πουλιά, αγγεία.[470] Μία άλλη ανακάλυψη στην νοτιοανατολική πλευρά και σε βάθος περ. 11 μ. από την επιφάνεια του τύμβου ήταν χώρος όπου είχε αναφτεί μεγάλη πυρά. Στρώση αργών λίθων διαστάσεων 3,80 μ. επί 2,90 μ. είχε επικαλυφθεί με σκληρό ερυθρό πηλό και έφερε «ίχνη ισχυράς πυρακτώσεως. Εκ του εσωτερικού της πυράς», η οποία περιείχε πολλούς λίθους, κεράμους, τέφρα και άνθρακες ανασύρθηκαν μελαμβαφή όστρακα αγγείων, λαβή και χείλος κανθάρου αλλά και ενσφράγιστη λαβή αμφορέα δια της οποίας η πυρά χρονολογήθηκε στην Πρώιμη Ελληνιστική Εποχή (323-276 π.Χ.).[471] Κατά τις ανασκαφές στον τεχνητό τύμβο στην θέση Καστάς μέχρι το 1980 είχαν βρεθεί πολλές ταφές από την Εποχή του Σιδήρου (περ. 1100-750 π.Χ.) μέχρι και το τέλος περίπου της Αρχαϊκής Εποχής (Πίνακας 2) με καθόλου ή άνευ μεγάλης σημασίας κτερίσματα. Μεταξύ αυτών υπήρχε και ταφή «επί μεγάλων κεράμων», στην οποία είχαν διασωθεί ελάχιστα οστά και κοντά τους θραύσματα από σιδερένιο μαχαίρι και έλασμα χαλκού.[472] Ακόμη, στην ταφή XXVI βρέθηκε σκελετός με συνολικό μήκος (ύψος νεκρού) περ. 1,70 μ. Στο αριστερό χέρι του νεκρού υπήρχε τριγωνικό χάλκινο αντικείμενο που έμοιαζε με λαβή, στον αριστερό του μηρό κώθων (κύπελλο) και στην λεκάνη του σιδερένια ράβδος σε σχήμα τόξου. Τέλος, στην ταφή XXVII ο σκελετός είχε μήκος (ύψος νεκρού) 1,64 μ. και τα κτερίσματα που ανασύρθηκαν ήταν λεπτό χρυσό έλασμα, κώθων, αλλά και θραύσματα από σιδερένια ράβδο σε σχήμα τόξου.[473]

Σε νεώτερη ανασκαφή (2009-2010) στις παρυφές του τύμβου βρέθηκε μία ακόμη ομάδα εννέα αρχαϊκών τάφων, οι τρεις από τους οποίους χρονολογούνται πιθανόν στο τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον σε αυτήν την ανασκαφή παρουσιάζει ο ασύλητος τάφος Ι. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο με γυναικεία ταφή, τα κτερίσματα του οποίου περιελάμβαναν και χρυσά κοσμήματα: ένα ζεύγος ενωτίων, ένα περίαπτο, ένα επιστόμιο (ρομβοειδές ακόσμητο έλασμα). Επίσης, υπήρχε και κορινθιακό εξάλειπτρον,[474] αγγείο που μάλλον χρησιμοποιούνταν για αρωματικά έλαια, αλοιφές και γενικώς καλλυντικά. Τα ενώτια έχουν μακρόστενο σχήμα και στην κορυφή του χρυσού ελάσματος υπάρχει οπή. Όσο τα παρακολουθούμε προς το κάτω τους μέρος, το πλάτος του ελάσματος μεγαλώνει έτσι ώστε να σχηματίζει με την κορυφή μακρόστενο τρίγωνο. Η βάση του τριγώνου ενώνεται με κυκλικό έλασμα σε σχήμα τροχού με ακτίνες και ακριβώς όπως παρατηρεί κανείς έναν τροχό αρχαϊκού οχήματος με κενά ανάμεσα στις ακτίνες και στην στεφάνη του τροχού. Διακοσμητικές οπές έχουν διανοιχθεί και σε όλη την επιφάνεια της στεφάνης του τροχού αλλά και στην βάση του

[470] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1960, σ. 68-69.

[471] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1975, Τεύχος Α, σ. 69.

[472] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 49-50 και ΠΑΕ 1971-1980.

[473] Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1977, Τεύχος Α, σ. 43-44.

[474] Για το σχήμα του αγγείου δες <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm#Πρημοχόη>.

τριγώνου. Το χρυσό περίαπτο είναι ιδιαίτερα διακοσμημένο. Αποτελείται από δύο κώδωνες οι οποίοι ενώνονται στις βάσεις τους. Στην κορυφή του άνω κώδωνα, κοντός κύλινδρος με τις άκρες του να επεκτείνονται σε τριγωνικούς ημικυλίνδρους στηρίζει άλλον οριζόντιο κύλινδρο από τις άκρες του οποίου εκτείνονται προς τα κάτω δύο κώνοι που ακουμπούν στον κώδωνα. Ο κάτω κώδωνας καταλήγει σε ανεστραμμένο ανοικτό κώνο, οι άκρες του οποίου συγκρατούν μικρό λίθο (;). Οι κώδωνες και όλο το άνω μέρος του περιάπτου διακοσμούνται με σχέδια που σχηματίζονται από μικρούς κόκκους χρυσού: έξι ορθογωνίου σχήματος ακτίνες οι οποίες ξεκινούν από κεντρικό κύκλο και περιγράφονται από κύκλο στην εξωτερική τους πλευρά. Ο άνω κώδωνας έχει τέσσερις μεγάλους τέτοιους κύκλους και ο κάτω οκτώ μικρότερους.[475] Παρά τις συνεχείς ανευρέσεις τάφων, το μυστικό που έκρυβε ο τύμβος Καστά δεν είχε αποκαλυφθεί ακόμη. Αλλά από την ανασκαφή του έτους 2012 άρχισε να έρχεται στο φως κάτι το μεγαλειώδες.

Το ταφικό μνημείο στον Τύμβο Καστά

Παρά τις κατά καιρούς ανακοινώσεις από την επικεφαλής αρχαιολόγο και άλλους επιστήμονες των νέων ανασκαφών στον τύμβο Καστά, δεν έχει ακόμη (το 2022) δημοσιευθεί το ταφικό μνημείο και συνεπώς οι πληροφορίες για αυτό βασίζονται σε πολύ λίγες επιστημονικές δημοσιεύσεις και επίσημες ανακοινώσεις.[476] Από το 2012, όταν επανελήφθησαν οι ανασκαφές στο τύμβο Καστά και αφού είχε αφαιρεθεί τμήμα από το χώμα του λόφου στην βάση του, διαπιστώθηκε ότι είχε κτισθεί περιμετρικά του τύμβου ένας λίθινος περίβολος, ο οποίος είχε εξωτερικά επενδυθεί με λευκούς λαξευμένους λίθους. Ο όμορφα κτισμένος αυτός τοίχος ύψους 3 μ. έκλεινε στην βάση του τύμβου κυκλική περιοχή με διάμετρο 158 μ. Ο τοίχος διατηρείται σε όλο το μήκος του αλλά η μαρμάρινη επένδυση μόνο για περίπου 70 μ.[477] Κατά την Ρωμαϊκή Εποχή, μεγάλο μέρος της επενδύσεως είχε αφαιρεθεί για να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε φράγμα (ή διάβαση ή γέφυρα) στον ποταμό Στρυμόνα, νότια από την Αμφίπολη. Μάλιστα, την δεκαετία του 1930, αρκετοί από αυτούς τους λίθους χρησιμοποιήθηκαν για να κατασκευασθεί η βάση επάνω στην οποία τοποθετήθηκε ο Λέων της Αμφιπόλεως (δες παρακάτω) ενώ ορισμένοι μεταφέρθηκαν αλλά χωρίς να χρησιμοποιηθούν κο-

---

[475] Κατερίνα Περιστέρη, «Σωστική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή τύμβου Καστά Αμφίπολης (2009-2010),» ΑΕΜΘ, 24 (2010): 449-452.

[476] Τα Δελτία Τύπου του Υπουργείου Πολιτισμού μαζί με φωτογραφίες, τα οποία είχαν αναρτηθεί στον ιστότοπο του υπουργείου κατά την διάρκεια της ανασκαφής του ταφικού μνημείου στον Τύμβο Καστά στην Αμφίπολη, 18 Αυγούστου 2014-21 Ιανουαρίου 2015, έχουν συγκεντρωθεί από τον Pantos A. Pantos στην <https://www.academia.edu/40972476/A%CE%9C%CE%A6%CE%99%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A3_2014_-%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%AE_%CF%84%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%BF%CF%85_%CE%9A%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AC._%CE%94%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%B1_%CE%A4%CF%8D%CF%80%CE%BF%CF%85_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%A5%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85_%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D>.

[477] Tsokas, «ERT imaging of the interior of the huge tumulus of Kastas in Amphipolis (northern Greece),» p. 350.

ντά στο χωριό Λιθότοπος, στο φράγμα της Λίμνης Κερκίνης.[478] Οι περισσότεροι από τους 2500 εξωτερικούς λίθους του περιβόλου προέρχονται από την Θάσο και κάθε ένας έχει λαξευθεί από πολύ ικανούς λιθοξόους με απόλυτη ακρίβεια για να τοποθετηθεί στην θέση του. Έτσι σχηματίζεται ένα ενιαίο κυρτό τοίχωμα που περιβάλλει τον τύμβο. Το επιστέγασμα του τοίχου, το επάνω τμήμα του, καλύπτεται από γλυπτές σε μάρμαρο απομιμήσεις απολήξεων κεραμοσκεπής, δηλαδή σαν να ήταν τα τελευταία προς τα έξω κεραμίδα στέγης. Είναι πραγματικά αξιοθαύμαστο πώς οι Miller, το ζευγάρι των Αμερικανών αρχαιολόγων που κατέγραψε τους διάσπαρτους λίθους δίπλα στον Στρυμόνα, ανασύνθεσαν σχεδιαστικά το 1970 και με απόλυτη ακρίβεια τον περίβολο του Τύμβου Καστά, 55 χρόνια πριν από την αρχαιολογική ανακάλυψή του.[479]

Στην εσωτερική πλευρά του περιβόλου, σε επαφή με αυτόν αλλά στο ύψος της κορυφής του τοίχου και στην διεύθυνση του ορίζοντα προς την ακρόπολη της Αμφιπόλεως ανακαλύφθηκε το μεγάλο υπόγειο ταφικό μνημείο[480] με διαστάσεις 27,5 μ. μήκος, 4,5 μ. πλάτος και 6 μ. ύψος.[481] Ο πρώτος χώρος του μνημείου είναι ένα κλιμακοστάσιο. Μετά την εξωτερική είσοδο, η οποία έχει καταστραφεί, 15 σκαλοπάτια[482] προς το εσωτερικό του τύμβου οδηγούσαν σε τοίχο με κτισμένους ογκόλιθους, ο οποίος έκλεινε την υπόγεια είσοδο του τάφου. Η αφαίρεση των λίθων του τοίχου που σφράγιζε τον τάφο αποκάλυψε είσοδο πλάτους 1,67 μ. στην κορυφή της οποίας υπήρχε ημικυκλικό υπέρθυρο με δύο σφίγγες ύψους 2,05 μ. η κάθε μία. Οι σφίγγες ήταν λαξευμένες από όγκους μαρμάρου από την Θάσο. Το κεφάλι της μίας έβλεπε προς την κλίμακα της εισόδου του μνημείου, προς τον κόσμο των ζωντανών, και της άλλης προς το εσωτερικό του ταφικού μνημείου, προς τον κόσμο των νεκρών.[483] Ανάμεσα στο τελευταίο σκαλοπάτι του κλιμακοστασίου και στο κατώφλι της εισόδου υπάρχει δάπεδο από μαύρα και λευκά βότσαλα με ορθογώνια και τετράγωνα σχέδια τα οποία πλαισιώνονται από ρόμβους. Κάθε μία από τις δύο πλευρές της εισόδου στηρίζουν παραστάδες επικαλυμμένες με λευκή νωπογραφία που φέρουν στην κορυφή τους ιωνικό επιστύλιο και επίκρανα με ίχνη γαλάζιου, ερυθρού και μελανού χρωματισμού.

Η εσωτερική είσοδος οδηγεί σε προθάλαμο δύο χώρων και στον συνεχόμενο νεκρικό θάλαμο, οι οποίοι καλύπτονται από ενιαία λίθινη τοξωτή στέγη. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι επενδυμένοι με μάρμαρο Θάσου. Το εσωτερικό πλάτος του μνημείου είναι

---

[478] Δες την περιγραφή των 246 τεμαχίων που κατέγραψαν οι Stella Grobel Miller and Stephen G. Miller, «Architectural Blocks from the Strymon,» ΑΔ, Μελέται 27 (1972): 140-150. Οι Miller είχαν σωστά διατυπώσει για την χρήση τους την υπόθεση ότι «Another possibility is a long retaining wall with the back surface completely covered by earth» (p. 147).

[479] Πρβλ. Miller and Miller, p. 149, Fig. 5 και φωτογραφίες περιβόλου Τύμβου Καστά (2014-2015) στην <https://gr.theamphipolistomb.com/wall>.

[480] Δες τρισδιάστατη κινηματογραφική αναπαράσταση, «Αρχιτεκτονική μελέτη του Τύμβου Καστά Αμφίπολης,» ψ.τ., Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 2021 στην <https://www.youtube.com/watch?v=8Tv2SqJfHBU>.

[481] Tsokas, «ERT imaging of the interior of the huge tumulus of Kastas in Amphipolis (northern Greece),» p. 350.

[482] Antonio Corso, «The Sculptures of the Tumulus Kasta near Amphipolis,» *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* 2 (2015): 194.

[483] Corso, p. 209.

περί τα 4,5 μ. Ο πρώτος μετά την είσοδο χώρος του προθαλάμου έχει μήκος μεγαλύτερο από 6 μ. και το δάπεδό του είναι κατασκευασμένο με μικρές ακανόνιστες πλάκες μαρμάρου τοποθετημένες σε ερυθρό υπόβαθρο. Η είσοδος στον δεύτερο χώρο του προθαλάμου ήταν επίσης σφραγισμένη με κτισμένους ογκόλιθους. Όταν απομακρύνθηκαν και αυτοί οι λίθοι αποκαλύφθηκε είσοδος στον δεύτερο χώρο, οι παραστάδες της οποίας ήταν κόρες/καρυάτιδες ύψους 2,27 μ. η κάθε μία και επάνω σε μαρμάρινο βάθρο διαστάσεων Υ 1,40 μ.. Μ 1,33 μ., Π 0,72 μ. Το αριστερό χέρι της μίας και το δεξιό της άλλης ήταν προτεταμένα στο πλάι αλλά χωρίς να έρχονται σε επαφή αλλά και έτσι ώστε να σχηματίζουν μία αψίδα κάτω από την οποία μπορεί να διέλθει άνθρωπος για να περάσει στο δεύτερο τμήμα του προθαλάμου.[484] Το επιστύλιο επάνω από τις καρυάτιδες είναι διακοσμημένο με σειρά από οκτάφυλλους ρόδακες ενώ το επιστέγασμά του φέρει τις ίδιες απομιμήσεις απολήξεως κεραμοσκεπής με το επιστέγασμα του περιβόλου. Το πρόσωπο της μίας καρυάτιδας σώζεται σχεδόν ακέραιο ενώ της άλλης είναι κατεστραμμένο, αν και βρέθηκαν τεμάχιά του στο δάπεδο. Οι καρυάτιδες φέρουν ενώτια, τα μαλλιά τους καταλήγουν σε πυκνούς βοστρύχους επάνω από τους ώμους τους, και φορούν μακρύ κροσσωτό ιμάτιο και χειριδωτό (με μανίκια) χιτώνα. Ο χιτώνας, ο οποίος φτάνει μέχρι τα πόδια, αφήνει ακάλυπτα τα δάκτυλα των ποδιών, τα οποία έχουν αποδοθεί με ιδιαίτερη λεπτομέρεια. Τα υποδήματά τους είναι κόθορνοι και είναι χρωματισμένοι με κόκκινο και κίτρινο χρώμα. Η απόσταση ανάμεσα στα βάθρα είναι 1,68 μ., όσο περίπου και της εισόδου του μνημείου με τις σφίγγες, ενώ πίσω από τα βάθρα απλώνεται ψηφιδωτό. Το δάπεδο του δευτέρου χώρου του προθαλάμου, πίσω από τις καρυάτιδες, είναι ολόκληρο (4,5 μ. επί 3 μ.) στρωμένο με ψηφιδωτό από λευκά, μαύρα, γκριζωπά, κόκκινα, κίτρινα βότσαλα. Παρουσιάζει την αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα για να την μεταφέρει στον Κάτω Κόσμο, σκηνή η οποία περιβάλλεται από διακοσμητικό πλαίσιο πλάτους 0,60 μ. με διπλό μαίανδρο, επαναλαμβανόμενο σχέδιο πέντε μικρών τετραγώνων μέσα σε μεγάλο τετράγωνο και κύμα. Στην δεξιά πλευρά του ψηφιδωτού, ο Πλούτων με το δεξί του χέρι κρατάει τα χαλινάρια από τα δύο λευκά άλογα που σέρνουν το ῾άρμα του και με το αριστερό την Περσεφόνη που έχει απελπισμένα σηκώσει το αριστερό της χέρι με την παλάμη ανοικτή σαν να χαιρετάει την ζωή. Τα δύο σώματα σχηματίζουν σχήμα V, το οποίο επιτείνεται από τα δύο τεντωμένα χέρια, και δίνουν ζωή και κίνηση στο ψηφιδωτό. Στην αριστερή πλευρά, λίγο πιο μπροστά από τα άλογα αλλά πίσω από αυτά στην δισδιάστατη απεικόνιση του ψηφιδωτού, ο ψυχοπομπός Ερμής, με πέτασο, μανδύα, φτερωτά σανδάλια και το κηρύκειο, τρέχει μαζί με τον βασιλιά και την απαχθείσα μελλοντική του νύφη προς τον Άδη. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι το τεντωμένο στο πλάι χέρι της Περσεφόνης, με το πρώτο άλογο που έχει στρέψει το κεφάλι του κατά μέτωπον, και με τον Ερμή που τρέχει πίσω από τα μπροστινά πόδια των αλόγων αλλά έχει και αυτός στραμμένο το πρόσωπο και τον βλέμμα του προς τον θεατή δημιουργούν μία τρίτη διάσταση του ψηφιδωτού. Η περιγραφή της αρπαγής στην μυθολογία, συγκίνησε πολύ τους κατασκευαστές ταφικών μνημείων στην Μακεδονία, όπως φαίνεται από τον ονομαζόμενο «Τάφο

---

[484] Είναι απλή υπόθεση ότι στα προτεταμένα στο πλάι χέρια τους κρατούσαν ανάμεσά τους στεφάνι (Corso, p. 210).

της Περσεφόνης» στην Βεργίνα αλλά και από αυτό το ταφικό μνημείο στην Αμφίπολη.

Η Περσεφόνη, κόρη της θεάς Δήμητρας και του Δία, όσο μεγάλωνε τόσο και γινόταν πιο όμορφη. Την είδε ο Πλούτωνας, ο θεός του Κάτω Κόσμου, και ξετρελάθηκε. Γνώριζε πως η Δήμητρα, η αδελφή του, δεν θα έδινε ποτέ την συγκατάθεσή της για να την παντρευτεί και να την πάρει να ζήσει στον Άδη. Έτσι, συνωμότησε με την Γη και τον Δία για να την κλέψει. Μια ηλιόλουστη ημέρα, η νεαρή Περσεφόνη έπαιζε με τις φιλενάδες της, τις κόρες του Ωκεανού, και μάζευε λουλούδια για να στολίσει τα μαλλιά της. Ξαφνικά, η Γη φύτρωσε μπροστά στην κόρη έναν πανέμορφο κρίνο, τόσο όμορφο και ευωδιαστό που όλοι σάστισαν. Η ανυποψίαστη Περσεφόνη έσκυψε και τον έκοψε για να τον βάλει στα μαλλιά της αλλά δεν ήξερε τι την περίμενε. Μέσα από την γη πετάχτηκε ο Πλούτωνας πάνω στο ῾άρμα του και την άρπαξε με το ένα του χέρι. Η Περσεφόνη απελπισμένη άρχισε να φωνάζει και να κουνάει τα χέρια της με την ελπίδα πως κάποιος από τον Όλυμπο θα την άκουγε. Αλίμονο, όμως, ο Ήλιος δεν ήθελε να ανακατευθεί σε ερωτική απαγωγή, η Εκάτη άκουσε μέσα στην σπηλιά της τις φωνές της κόρης αλλά δεν έδωσε σημασία και ο Δίας προσποιούνταν πως ήταν απασχολημένος και δεν άκουγε. Γρήγορα, ο Πλούτωνας άφησε την επιφάνεια της γης και άρχισε με το ῾άρμα του να κατηφορίζει προς το σκοτεινό του βασίλειό. Η Περσεφόνη έμπηξε μια τελευταία δυνατή κραυγή πριν χαθεί στα έγκατα της γης. Πήραν την φωνή της τα βουνά και οι θάλασσες και την έφτασαν στην Δήμητρα αλλά ήταν πια πολύ αργά.[485] Αυτή την τελευταία κραυγή της άμοιρης Περσεφόνης απεικόνισε ο καλλιτέχνης στο ψηφιδωτό του μνημείου στην Αμφίπολη την στιγμή που ο ψυχοπομπός Ερμής είχε μόλις εμφανισθεί για να τους συνοδεύσει στον Άδη. Το ψηφιδωτό στο δάπεδο, όμως, δεν ήταν η μόνη διακόσμηση αυτού του χώρου.

Ψηλά στους τοίχους του μνημείου υπήρχε ζωγραφική ζώνη με σκηνές από τον Κόσμο των ζωντανών. Αν και η ζώνη αυτή έχει φθαρεί σε πολύ μεγάλο βαθμό, επάνω από την είσοδο στον νεκρικό θάλαμο διακρίνονται ένας άνδρας και μία γυναίκα να χορεύουν με έναν στολισμένο ταύρο ανάμεσα τους και δίπλα τους αγγείο σε μέγεθος αμφορέα, Νίκη και ψηλό τρίποδο από την κορυφή του οποίου βγαίνουν φλόγες.[486] Κάτω από την ημικυκλική οροφή αυτού του τμήματος του προθαλάμου είχε κατασκευασθεί μία επίπεδη οροφή, η οποία ήταν διαχωρισμένη σε τετράγωνα με ερυθρό χρώμα. Το κάθε τετράγωνο με ερυθρό πλαίσιο περιείχε στο κέντρο του ένα άλλο ζωγραφισμένο τετράγωνο με γαλάζιο πλαίσιο μέσα στο οποίο είχε επιπλέον ζωγραφισθεί με περίτεχνο τρόπο ένας ρόδακας. Το πλατύ λευκό πλαίσιο ανάμεσα στο ερυθρό και στο γαλάζιο πλαίσιο κάθε τετραγώνου τόνιζε τον ρόδακα και δημιουργούσε στην οροφή την εντύπωση ενός εναέριου τριανταφυλλόκηπου, δίπλα στην γαλάζια θάλασσα, στον διαυγή αέρα και στις κόκκινες υπνωτικές παπαρούνες, αυτές που το χρώμα τους συμβολίζει την ανάσταση μετά τον θάνατο.[487]

Η είσοδος στον νεκρικό θάλαμο πλάτους 1,50 μ. ήταν σφραγισμένη με μεγάλη βαριά δίφυλλη μαρμάρινη θύρα, τυπική μακεδονικών τάφων με σημαίνοντα άτομα.

[485] Κακριδής, 2:133-139.

[486] Δες πλήρη περιγραφή και σχέδια σε Corso, pp. 214-219 & Fig. 33.

[487] Για τον συμβολισμό της παπαρούνας δες Robert Graves, *The Greek Myths*, 2 vols, rev. ed. (London: Penguin, 1960), 1:96 (sect. 24.15).

Κατά την ανασκαφή βρέθηκε θραυσμένη και πεσμένη στο εσωτερικό του τελευταίου χώρου του μνημείου. Οι θήρες στηρίζονταν στις παραστάδες με στροφείς, δηλαδή εάν σπρώχνονταν θα άνοιγαν προς το εσωτερικό του νεκρικού θαλάμου, όπως μία σημερινή πόρτα. Το τελείωμα του αριστερού κατά την θέαση φύλλου της και κατά τον κατακόρυφο άξονα έφερε απομίμηση μεγάλων εφηλίδων (στρογγυλά καλύμματα καρφιών) σε διπλή σειρά και σε αρκετά πυκνή διάταξη. Από το δάπεδο του νεκρικού θαλάμου, μήκους 6 μ. και πλάτους 4,5 μ., έλειπαν οι κεντρικές πλάκες και υπήρχε κιβωτιόσχημο άνοιγμα διαστάσεων 4 μ. μήκος, 1,4 μ. πλάτος και 1 μ. βάθος. Στην βάση αυτού του ανοίγματος υπήρχε τάφος με διαστάσεις 3 μ. μήκος, 0,5 μ. πλάτος και 0,4 μ. βαθύς, κατά προσέγγιση, ο οποίος περιείχε περί τα 500 ανθρώπινα οστά και λίγα ζώων μαζί με θραύσματά τους. Στον ίδιο χώρο –αλλά μπορεί να ανήκει και σε άλλο χώρο του μνημείου– βρέθηκε και στήλη που αναπαριστά φίδι τυλιγμένο γύρω από κορμό συκιάς.[488] Ο τάφος είχε συληθεί στην Αρχαιότητα και οι τυμβωρύχοι αφού απογύμνωσαν τους σκελετούς από τα πολύτιμα κτερίσματα τούς πέταξαν πάλι στον τάφο τους.[489] Σε αυτό το σημείο της ανασκαφής, ο απλός άνθρωπος απογοητεύεται τελείως. Δεν υπάρχουν χρυσά και αργυρά κοσμήματα να λάμψουν στο φως του ήλιου... παρά μόνο πέτρες! Σε αντίθεση με τον απλό άνθρωπο, ο αρχαιολόγος, ο ιστορικός, ο μελετητής, όποιος αγαπάει την αρχαιολογία και την Ιστορία αναπηδά από την θέση του. Αποκαλύφθηκε ένα πολύ σημαντικό αρχαίο κτίσμα και λόγω του μεγέθους του και εξαιτίας της αρχιτεκτονικής του μαζί με ένα από τα λίγα μεγάλα πολύχρωμα ψηφιδωτά της προ Χριστού εποχής. Προστέθηκε περισσότερη και άφθονη νέα γνώση για την Αρχαία Μακεδονία, την Αρχαία Ελλάδα, την Αρχαία Ευρώπη, τον Αρχαίο Κόσμο. Τι κέρδος, πραγματικά! Άλλοι επενδύουν για να κερδίσουν όλο και περισσότερα χρήματα για μια πεπερασμένη ζωή. Ο αρχαιολόγος, ο ιστορικός και όλοι οι συναφείς επιστήμονες και μελετητές επενδύουν την ζωή τους για να κερδηθεί επιστημονική γνώση για την αιωνιότητα. Άφθαρτο κέρδος!

Η προκαταρκτική μελέτη των οστών κατέληξε ότι επρόκειτο για ταφή πέντε ατόμων, μίας γυναίκας, δύο ανδρών, ενός νεογέννητου αλλά και μίας καύσεως νεκρού. Η γυναίκα (άτομο 1), ύψους 1,57 μ., ήταν μεγαλύτερη από 60 ετών, είχε οστεοπόρωση και χωρίς να το γνωρίζει εν ζωή είχε ορμονικές διαταραχές. Ο ένας άνδρας (άτομο 2) ήταν ηλικίας τουλάχιστον 35 ετών και ο δεύτερος (άτομο 3) κοντά στα 45. Το άτομο 2 με ύψος 1,68 μ, φέρει «ίχνη τομών (cut marks) στην αριστερή άνω θωρακική μοίρα, σε δύο πλευρές και αυχενικό σπόνδυλο, [...] καθώς και στην κάτω επιφάνεια του στερνικού άκρου της αριστερής κλείδας». Η ομάδα των μελετητών κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα τραύματα αυτά προήλθαν από επιθετικά κτυπήματα εξ επαφής με αιχμηρό όργανο και ίσως με μαχαιρίδιο και επειδή δεν υπάρχουν σημάδια επουλώσεως πρέπει να ήταν αυτά που προκάλεσαν τον θάνατο σε αυτόν τον άνδρα. Ο άλλος άνδρας (άτομο 3) είχε ύψος 1,62-1,63 μ. και πλήρως επουλωμένο κάταγμα κοντά στον καρπό του δεξιού του χεριού (οστό κερκίδα). Και οι δύο άνδρες υπέφεραν από οστεοαρθρίτιδα και

[488] Corso, p. 195 & Fig. 11.

[489] Η περιγραφή του μνημείου προέρχεται από τα Δελτία Τύπου του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ό.π.) και από το Andrew Michael Chugg, «The Identity of the Occupant of the Amphipolis Tomb Beneath the Kasta Mound,» *Macedonia Studies Journal* [Australia], vol. 2, issue 1 (2021): 42-46.

σπονδυλαρθρίτιδα. Το άτομο 4 ήταν νεογνό, του οποίου δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί το φύλλο. Τα υπολείμματα καύσεως του ατόμου 5 μάλλον ανήκουν σε ενήλικα. Αν και δεν μπορεί να αποκλεισθεί ή συγγένεια όλων αυτών των ατόμων, η απουσία δοντιών από κάποια από αυτά μπορεί να εμποδίσει την διενέργεια των εξετάσεων εκείνων που θα μπορούσαν να δώσουν γενετικά αποτελέσματα συγγενείας.[490]

Κάθε ανασκαφή στον ελληνικό χώρο, είτε από Έλληνες είτε από ξένους αρχαιολόγους, γίνεται πλέον με την ενδεδειγμένη ανά περίπτωση αρχαιολογική μέθοδο και με την τήρηση ημερολογίου ανασκαφής. Καμία κριτική από τους μη παρόντες δεν πρέπει να γίνετε για οποιαδήποτε συγκεκριμένη ανασκαφή και τον πρωτεύοντα ρόλο στην αποκάλυψή των ευρημάτων φέρει ο/η επικεφαλής ανασκαφέας. Μάλιστα, σε ό,τι αφορά στα ευρήματα, οι ιστορικοί πρέπει να εμπιστεύονται τους ανασκαφείς διότι εκείνοι ήταν που πρώτοι τα αντίκρισαν και τα ανέσυραν. Ακόμη, για το τι είναι και το τι φέρει το κάθε εύρημα ατομικά βαρύνει πάντα η άποψη των αρχαιολόγων ανασκαφέων. Η αποτίμηση και εξήγηση, όμως, του συνόλου των ευρημάτων και ιδίως όταν πρόκειται για ευρήματα ιστορικών περιόδων, δηλαδή όταν υπάρχουν ιστορικά τεκμήρια (φιλολογικά, επιγραφικά, νομισματικά και άλλα) μπορεί να επιδέχεται πολλές ερμηνευτικές απόψεις. Σε πολλές περιπτώσεις, η αρχικώς επικρατούσα άποψη σύντομα ανατρέπεται από νεώτερα ευρήματα ή συνδυασμό των ευρημάτων με παλαιότερα ή νεώτερα ή αναθεωρημένη ερμηνεία του συνόλου των τεκμηρίων. Συνεπώς, για ένα τόσο νέο αρχαιολογικά εύρημα και ιδίως επειδή πρόκειται για κτίσμα με πολλούς χώρους και διάφορα είδη διακοσμήσεως, οι ερμηνείες αναμένονται να είναι πολλές. Από αυτές, οι περισσότερες τελικά θα απορριφθούν διότι θα αποδειχθεί ότι δεν ανταποκρίνονται σε όλα τα ευρήματα και θα επικρατήσουν συνήθως μία ή δύο, οι οποίες θα είναι οι πιο πιθανές διότι μπορεί ένα ή περισσότερα ευρήματα να επιδέχονται περισσότερες από μία ερμηνείες.

Το κύριο ερώτημα των αρχαιολόγων για έναν μεγάλο τάφο είναι σε ποιον ανήκει. Εφόσον δεν έχει βρεθεί επιγραφή που να πιστοποιεί το όνομα της τελευταίας κατοικίας κάποιου/κάποιας αρχίζουν οι εικασίες που βασίζονται στα υπόλοιπα ευρήματα και στις γραπτές πηγές. Και οι δύο υποθέσεις που έχουν προκριθεί για το ταφικό μνημείο του λόφου Καστά προϋποθέτουν ότι ο χρηματοδότης κατασκευής του διέθεσε ένα πολύ μεγάλο χρηματικό ποσό για την ολοκλήρωσή του. Κατά την πρώτη θεωρία, το μνημείο είναι Ηρώο του Ηφαιστίωνα, παιδικού φίλου και αξιωματικού του βασιλιά Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας. Η θεωρία αυτή βασίζεται στο γεγονός της ευρέσεως δύο λίθων που ανήκουν στον περίβολο του Τύμβου Καστά, φέρουν την επιγραφή [Π]ΑΡΕΛΑΒΟΝ και δίπλα της ένα είδος μονογράμματος με τα γράμματα ΗΦΑΙΣΤΙΩΝ[ΟΣ] αλλά και σε ένα μονόγραμμα στην επίπεδη στέγη επάνω από το μωσαϊκό, cΗΦ. Γνωρίζουμε ότι όντως ο Αλέξανδρος είχε κατά νουν «τύμβον δὲ καὶ ταφὴν αὐτοῦ» 10.000 ταλάντων[491] (περ. 258.600 κιλά αργύρου, AMCD) ενώ διέταξε να τι-

---

[490] «Μελέτη Σκελετικών Καταλοίπων Ταφικού Μνημείου, Λόφου Καστά, Αμφίπολη,» Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, [19 Ιανουαρίου 2015] στην <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=1300>.

[491] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Αλέξανδρος», LXXII και Justinus, XII.12.12, ο οποίος γράφει για έξοδο 12.000 ταλάντων, «tumulumque ei duodecim milium talentum fecit eumque post

μούν τον Ηφαιστίωνα ως ήρωα[492] και παράγγειλε να κατασκευασθεί μνημείο για τον φίλο του στην Αίγυπτο.[493] Είχε επίσης ζητήσει εκτέλεση πανάκριβης «Ἡφαιστίωνος πυρᾶς»[494] (μάλλον τάφου στην Βαβυλώνα)[495] αλλά και έξι ναούς με δαπάνη 1500 ταλάντων (περ. 39.000 κιλά αργύρου, AMCD) για κάθε έναν σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένου και ενός για την Ταυροπόλο Αρτέμιδα στην Αμφίπολη. Αλλά όταν πέθανε ο βασιλιάς μερικούς μήνες μετά τον Ηφαιστίωνα, ο στρατός ψήφισε να ακυρωθούν όλα αυτά τα πανάκριβα έργα.[496] Έτσι, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο στην γραπτή αρχαία φιλολογία ότι το έργο όντως κατασκευάσθηκε και μάλιστα στην Αμφίπολη. Επίσης, βασιζόμενοι στην δαπάνη για τους ναούς παραπάνω, πρέπει να υποθέσουμε ότι στο τελευταίο τέταρτο του Δ' αιώνα π.Χ. μία τέτοια κατασκευή θα στοίχιζε τουλάχιστον 1000 τάλαντα (περ. 26.000 κιλά αργύρου, AMCD) και θα χρειαζόταν οπωσδήποτε μερικά χρόνια για να ολοκληρωθεί. Γεννάται, λοιπόν, το ερώτημα ποιος θα αναλάμβανε τέτοιο έργο μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, την στιγμή μάλιστα που ο Ηφαιστείων δεν ήταν δημοφιλής ανάμεσα στους συγγενείς και στρατηγούς του βασιλιά.[497] Επίσης, στους δύο λίθους με την επιγραφή [Π]ΑΡΕΛΑΒΟΝ, το αρχικό Π λείπει και κατά μία ερμηνεία κόπηκε γιατί οι λίθοι ήταν πολύ μακριοί για να τοποθετηθούν στην κατάλληλη θέση.[498] Κατά την δική μας ερμηνεία, η επιγραφή μπορεί να διαβαστεί και χωρίς το Π που λείπει ως ΑΡ ΕΛΑΒΟΝ Ηφαιστίων, δηλαδή ΑΡ = 1100 ΕΛΑΒΟΝ όνομα εργοδηγού/αρχιτέκτονα. Υπάρχει μία απόσταση ανάμεσα στα ΑΡ και ΕΛΑΒΟΝ. Με άλλα λόγια, ο εργοδηγός/αρχιτέκτονας του έργου με το όνομα Ηφαιστίων μέτρησε ότι έλαβε 1100 λίθους σε μία παραλαβή (ο ένας χαραγμένος λίθος) και άλλους 1100 λίθους σε δεύτερη παραλαβή (ο δεύτερος χαραγμένος λίθος). Η αναφορά στον αρχιτέκτονα του Μεγάλου Αλεξάνδρου Δεινοκράτη ως τον σχεδιαστή αυτού του μνημείου είναι απλή εικασία όσο και η ζωή και τα αρχιτεκτονικά έργα που του αποδίδονται, εάν πρόκειται για τον ίδιο αρχιτέκτονα με διαφορετικά ονόματα.[499] Επιπλέον, το μονόγραμμα εντός του μνημείου μπορεί να είναι η υπογραφή του εργοδηγού/αρχιτέκτονα. Συνεπώς, δεν υπάρχουν εκείνα τα αδιάσειστα αρχαιολογικά στοιχεία που βεβαιώνουν ότι το ταφικό μνημείο ανήκει στον Ηφαιστίωνα ενώ τα ιστορικά στοιχεία δείχνουν ότι δεν μπορεί να ήταν Ηρώο για τον Ηφαιστίωνα.

---

mortem coli ut deum iussit», και Λουκιανός, *Περί του μη ραιδίως πιστεύειν διαβολήι*, 17.

[492] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, VII.14.7.

[493] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, VII.23.7-8.

[494] Δ.Σ., XVIII.4.2.

[495] Η καύση του Ηφαιστίωνα είχε ήδη γίνει, άρα πρέπει να επρόκειτο για την κατασκευή τάφου (Diodorus of Sicily, vol. IX, Loeb ed., p. 21 n. 1.). Την πυρά/τάφο περιγράφει η Olga Palagia, «Hephaestion's Pyre and the Royal Hunt of Alexander,» in *Alexander the Great in Fact and Fiction*, eds A. B. Bosworth and E. J. Baynham (Oxford: Oxford Univ. Press, 2000), pp. 168-175.

[496] Δ.Σ., XVIII.4.5-6.

[497] Δ.Σ., XVII.114.1-3 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Αλέξανδρος», XLVII και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Ευμένης», II και Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, VII.12.7 & 14.9.

[498] Για ολόκληρη την κριτική αυτή δες Chugg, «The Identity of the Occupant of the Amphipolis Tomb Beneath the Kasta Mound,» pp. 48-58.

[499] Για τον Δεινοκράτη δες *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band IV.2, λμ. «Deinokrates, no 6 Architekt,» στ. 2392-2393.

Σύμφωνα με την δεύτερη θεωρία, το μνημείο κτίσθηκε για την ταφή της Ολυμπιάδας, της μητέρας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, μετά την δολοφονία της από τον Κάσσανδρο στην Πύδνα. Ο Κάσσανδρος πολιόρκησε την Πύδνα μέχρι που η Ολυμπιάδα δεν μπορούσε να κρατήσει άλλο την πόλη αφού οι στρατιώτες υπερασπιστές της την εγκατέλειψαν. Κατόπιν, αφού ο Κάσσανδρος φρόντισε πρώτα ο μακεδονικός στρατός να την καταδικάσει σε θάνατο, μετά της έστειλε μήνυμα να την βοηθήσει να διαφύγει στην Αθήνα με σκοπό να βρεθεί τελείως ανυπεράσπιστη και πριν αλλάξουν γνώμη οι Μακεδόνες και να την σκοτώσει στο ταξίδι. Εκείνη, όμως, αρνήθηκε και είχε σκοπό να μιλήσει στους Μακεδόνες για να τους αλλάξει γνώμη. Τότε, ο Κάσσανδρος έστειλε 200 στρατιώτες για να την σκοτώσουν αλλά όταν εκείνοι μπήκαν στο σπίτι που έμενε («εἰς τὴν βασιλικὴν οἰκίαν») αισθανόμενοι ντροπή από το αξίωμά της αποχώρησαν χωρίς να πράξουν κάτι. Οι συγγενείς, όμως, αυτών που εκείνοι είχε διατάξει να σκοτώσουν παλαιότερα, «κατέσφαξαν τὴν βασίλισσαν».[500] Όλα αυτά συνέβησαν στην Πύδνα μια που δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά από αρχαία φιλολογική πηγή ότι μετά την παράδοση της Πύδνας η Ολυμπιάδα μετακινήθηκε σε άλλη πόλη. Μάλιστα, ο ισχυρισμός ότι επειδή οι πηγές αυτές δεν αναφέρουν την μετακίνησή της μπορεί και να συνέβη, χωρίς άλλα στοιχεία να το επιβεβαιώνουν δεν είναι αποδεκτός. Αλλιώς, ό,τι δεν αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς ότι συνέβη, θα μπορούσε και να είχε συμβεί. Επίσης, οι τρεις επιγραφές που βρέθηκαν στον Μακρύγιαλο και στον Κίτρο (περιοχή Πύδνας) αποτελούν ενδείξεις ότι όντως ο τάφος της Ολυμπιάδας ήταν εκεί.[501] Αντιθέτως, δεν υπάρχει καμία φιλολογική ή επιγραφική απόδειξη ή έστω ένδειξη που να τοποθετεί τον τάφο της Ολυμπιάδας στην Αμφίπολη. Επιπλέον, η παρουσία τόσων πολλών ατόμων σε βασιλικό τάφο και μάλιστα ενταφιασμών (εκτός από μία) αντί καύσεων, όπως στους τάφους της Βεργίνας γεννά νέα ερωτήματα.[502] Άρα, όλη η συζήτηση περί αποδόσεως του ταφικού μνημείου στον λόφο Καστά στην Ολυμπιάδα θα είχε νόημα εάν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί ή τουλάχιστον να υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις ότι η ίδια έφυγε από την Πύδνα για την Αμφίπολη ή ότι τα οστά της μετακινήθηκαν στην Αμφίπολη. Τότε, θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψιν και άλλα στοιχεία, με τα οποία θα γινόταν ισχυρότερη αυτή η πιθανότητα.

Η περιοχή της Αμφιπόλεως έχει αρκετούς μεγάλους μακεδονικούς τάφους, γεγονός που δείχνει ότι τα ταφικά μνημεία δεν ήταν άγνωστα στην περιοχή (δες παρακάτω). Οι αρχαιολόγοι δεν προσπάθησαν να ταυτίσουν αυτά τα μνημεία ούτε με κάποιο γνωστό ιστορικά πρόσωπο ούτε με συγκεκριμένα ιστορικά χρόνια. Το ίδιο, λοιπόν, θα μπορούσε να συμβεί και με αυτό το ταφικό μνημείο, το οποίο είναι βέβαια πολύ μεγάλο και μεγαλοπρεπές αλλά δεν είναι αναγκαίο να σχετίζεται με βασιλικό τάφο ή σημαίνον γνωστό ιστορικό πρόσωπο. Η Αμφίπολη ήταν μια πόλη με πολύ πλούσιος κατοίκους. Δεν θα ήταν συνεπώς παράξενο να χρηματοδοτηθεί ένα τέτοιο μεγαλοπρεπές ταφικό μνημείο, ιδίως εάν επρόκειτο για οικογενειακό τάφο (μένει βέβαια να

[500] Δ.Σ., XIX.49-51. Δες και Justinus, XIV.6.

[501] Charles Edson, «The Tomb of Olympias,» *Hesperia*, 18 (January-March 1949): 84-95.

[502] Η κριτική μας αφορά στην θέση ότι το μνημείο στον Τύμβο Καστά είναι της Ολυμπιάδας στο Chugg, «The Identity of the Occupant of the Amphipolis Tomb Beneath the Kasta Mound,» pp. 53-66 & 82-86.

αποδειχθεί η συγγένεια ανάμεσα στους ταφέντες). Οι τάφοι των σημαντικών ιστορικά ανθρώπων είναι συνήθως ατομικοί, όπως στις Αιγές, ενώ έχουν κτισθεί μεγάλοι μακεδονικοί τάφοι για να στεγάσουν πολλές ταφές αγνώστων ιστορικά προσώπων, πιθανότατα συγγενών. Είναι πιο σημαντικό από αρχαιολογική, ιστορική και αρχιτεκτονική σκοπιά να σταθούμε στο κτίσμα το ίδιο παρά να προσπαθήσουμε να αποδείξουμε για ποιον κτίσθηκε ή ποιοι είχαν θαφτεί εκεί, όσο βέβαια δεν υπάρχουν αδιάσειστα αποδεικτικά στοιχεία.

Η χρονολόγηση του μνημείου και άλλα σχετικά ζητήματα αποτελούν ένα σύνολο δύσκολο ερωτημάτων τα οποία ζητούν απαντήσεις. Τα διάφορα επιμέρους στοιχεία αλλά και μία ραδιοχρονολόγηση[503] δίνουν ένα χρονολογικό εύρος κατασκευής από περίπου το 325 π.Χ. μέχρι περίπου το 200 π.Χ. Η σφράγισή του με ογκόλιθους εικάζεται ότι πρέπει να έγινε μετά την σύλησή του αλλά πριν από το 168 π.Χ.[504] Ένα επιπλέον ζήτημα είναι εάν η περίοδος κατασκευής του περιβόλου ταυτίζεται με την κατασκευή του μνημείου και γιατί η εξωτερική είσοδος του τοποθετήθηκε επάνω από το ύψος του περιβόλου.

Ένα από τα πρώτα ερωτήματα της αρχαιολογικής ομάδας που ανέσκαψε τον τύμβο ήταν ίσως και το ερώτημα του πρώτου ανασκαφέα Δ. Λαζαρίδη. Τι κρύβει μέσα του ο τύμβος Καστά; Ο εντοπισμός του ταφικού μνημείου υπήρξε εύκολος διότι βρισκόταν στην περιφέρεια του τύμβου αλλά μήπως υπάρχουν και άλλες κατασκευές στο εσωτερικό του. Για να απαντηθεί το βασικό αυτό ερώτημα συγκροτήθηκε ομάδα ειδικών, οι οποίοι διερεύνησαν τον τύμβο με την μέθοδο της ηλεκτρικής τομογραφίας (Electrical Resistivity Tomography-ERT). Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν ότι σε ορισμένα βάθη εντοπίσθηκαν σχηματισμοί οι οποίοι μπορεί να είναι αρχαία κτίσματα. Εκτός από τον εντοπισμό τους, σημαντική είναι και η υπόδειξη από την πλευρά των επιστημόνων των σημείων εκείνων όπου ενδείκνυται να πραγματοποιηθούν αρχαιολογικές ανασκαφές. Δηλαδή, αντί οι αρχαιολόγοι να ψάχνουν με γνώμονα επιφανειακά ευρήματα ή αποκαλύψεις λαθρανασκαφών ή στα τυφλά, να πραγματοποιούν αρχαιολογικές τομές εκεί όπου είναι πιθανότερο να βρεθούν αρχαία υπόγεια κατάλοιπα.[505] Υπάρχει, λοιπόν, ακόμη ελπίδα να αποκαλυφθεί το μυστικό ή ένα ακόμη μυστικό του τύμβου Καστά.

Μακεδονικού τύπου τάφοι στην Αμφίπολη

Πριν από την ανακάλυψη του ταφικού μνημείου στον Τύμβο Καστά είχαν ήδη ανασκαφεί άλλοι μεγάλοι τάφοι στην περιοχή της Αμφιπόλεως. Στην ανατολική πλευρά της Αμφιπόλεως και στους πρόποδες του Παγγαίου είχαν ανακαλυφθεί δύο μεγάλοι μακεδονικού τύπου τάφοι, κάτω από μεγάλους τεχνητούς τύμβους. Ο πρώτος (Μακεδονικός Τάφος 1) αποτελείται από δρόμο, προθάλαμο και νεκρικό θάλαμο (διαστάσεων 3,03 μ. επί 3,03 μ.) με συνολικό μήκος 11,30 μ. και είναι κτισμένος με μεγάλους πω-

[503] Syrides, pp. 47-48.

[504] Chugg, «The Identity of the Occupant of the Amphipolis Tomb Beneath the Kasta Mound,» pp. 66-72.

[505] Tsokas, «ERT imaging of the interior of the huge tumulus of Kastas in Amphipolis (northern Greece),» p. 355-360.

ρόλιθους. Ο δρόμος του τάφου, μήκους 5,30 μ. και πλάτους 1,60 μ. καλύπτεται ολόκληρος από τοξωτή στέγη, η οποία όμως έχει καταρρεύσει στον προθάλαμο και στον θάλαμο. Ευρέθησαν έξι ταφές και τρεις νεκρικές κλίνες (μία στον προθάλαμο και δύο εντός του θαλάμου), μήκους 2 μ. η κάθε μία, κτισμένες από πωρόπλινθους. Οι κλίνες του νεκρικού θαλάμου είναι διακοσμημένες κυρίως με διονυσιακές μορφές με θύρσους, μικρά λιοντάρια, βωμούς, φύλλα, σε ζωηρά χρώματα (κυρίως κόκκινο, πράσινο, κίτρινο, μαύρο). Τα κτερίσματα των ταφών περιελάμβαναν χρυσό στεφάνι με φύλλα ελιάς, το οποίο έφερε στερεωμένο στο μέσο κόκκινο λίθο, άνθη από χρυσό, χρυσό οβολό (νόμισμα) με παράσταση κεφαλής νεαρού Ηρακλή με λεοντή, δύο ελάσματα που παρομοιάζουν βότρυν σταφυλιών, χρυσό ζευγάρι ενώτια διακοσμημένα με λεοντοκεφαλές, δύο χρυσά δακτυλίδια, αργυρό καθρέπτη, διάφορα αγγεία. Το ένα χρυσό δακτυλίδι έφερε πράσινο λίθο και το άλλο κόκκινο λίθο με παράσταση γυμνού νέου που αυτοστεφανώνεται.[506] Ο δεύτερος μακεδονικού τύπου τάφος (Μακεδονικός Τάφος 2) που αποκαλύφθηκε κάτω από δεύτερο τύμβο αποτελείται από δρόμο μήκους 6,28 μ. και πλάτους 1,36 μ., το μεγαλύτερο μέρος του οποίου στεγαζόταν με οριζόντιες πλάκες πωρόλιθου. Είσοδος στο τέλος του δρόμου οδηγεί σε νεκρικό θάλαμο, διαστάσεων 3,06 μ. επί 3,08 μ., με τοξωτή στέγη. Ο θάλαμος περιέχει νεκρική κλίνη σε σχήμα Γ κτισμένη με πλίνθους από πωρόλιθο, μέρος της οποίας έχει καταστραφεί από τυμβωρύχους. Από την κεραμική που βρέθηκε στον θάλαμο, ο τάφος χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό του Γ’ αιώνα π.Χ. Επίσης, στην είσοδο του δρόμου του αλλά υψηλότερα από τον τοίχο του δρόμου, βρέθηκε μικρός λακκοειδής τάφος, ο οποίος περιείχε γυάλινο αγγείο και χάλκινο νόμισμα με την επιγραφή ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ.[507]

Χάλκινα νομίσματα με την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ[508] ή ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ[509] εμφανίσθηκαν από την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου Ε’ της Μακεδονίας (διοίκ. 221-179 π.Χ.) μέχρι και τουλάχιστον την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας (περ. 148 π.Χ.), περίοδος η οποία πιθανόν ορίζει και την διοικητική έννοια του Κοινού των Μακεδόνων. Το Κοινόν των Μακεδόνων αποτελούνταν από Πόλεις υπό μακεδονική κυριαρχία (όχι οι ανεξάρτητες ελληνικές Πόλεις) υπό τον βασιλιά της Μακεδονίας και τα νομισματικά ευρήματα υποδεικνύουν την ύπαρξη του Κοινού αλλά και διοικητικών διαιρέσεων («μερίδες») πριν από την ρωμαϊκή κατάκτηση. Στην αρχή της Ρωμαϊκής Εποχής, το Κοινόν των Μακεδόνων διοικούνταν από τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι χρηματοδοτούσαν γιορτές, διάφορους αγώνες αλλά και αγώνες με μονομάχους στο όνομα των Ρωμαίου αυτοκράτορα. Διοργανώνονταν, όμως, και ελληνικές γιορτές, όπως τα Ολύμπια στην Βέροια, πιθανόν σε ανάμνηση των αγώνων στην Ολυμπία και στο Δίον. Κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα διοργανώνονταν τα Αλεξάνδρεια, μάλλον προς τιμήν του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου (Marcus Aurelius Severus Alexander, 208-235), ο οποίος ταύτιζε τον εαυτό του με τον Αλέξανδρο Γ’ της Μακε-

[506] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1960, σ. 69-71.

[507] Δημήτριος Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφίπολιν,» ΠΑΕ έτους 1961, σ. 62-65. – Για τα ιστορικά ζητήματα του Κοινού των Μακεδόνων δες Beck & Funke, ch.17.

[508] RPCo, 'Search': Koinon of Macedonia. Δες παλαιότερα Gaebler, III.2, pp. 1-3 & διάσπαρτα

[509] RPCo, 'Search': Koinon of Macedonia. Δες παλαιότερα Gaebler, III.2, pp. 10-18 & διάσπαρτα.

δονίας, ενώ μερικές φορές τελούνταν ως Ολύμπια-Αλεξάνδρεια, σε συνδιοργάνωση.[510]

Στην ανασκαφή του 2006 διερευνήθηκε σε λόφο ανατολικά της σημερινής θέσεως του Λέοντος της Αμφιπόλεως και κοντά στην διασταύρωση των Εθνικών Οδών Θεσσαλονίκης-Δράμας (ΕΟ 59) και Θεσσαλονίκης-Καβάλας (ΕΟ 2) τάφος μακεδονικού τύπου. Ο τάφος αυτός γειτονεύει με τους Μακεδονικό Τάφο 1 και Μακεδονικό Τάφο 2 της Αμφιπόλεως (δες παραπάνω). Αυτός ο τάφος ήταν πολλαπλά συλημένος ήδη από την Ρωμαϊκή Εποχή αλλά ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση μία ανασκαφή προσθέτει στοιχεία στην γνώση. Πρόκειται για τάφο με λίθινα θεμέλια, δύο θαλάμους και τοξωτή σκεπή, η οποία αρχίζει σε ύψος περίπου 2 μ. από τα θεμέλια και έχει ακτίνα τόξου περί τα 0,50 μ.. Ο θάλαμος του είναι διαστάσεων 3,08 μ. επί 3,05 μ. και ο ορθογωνίου σχήματος προθάλαμος 3,08 μ. επί 1,58 μ. Ο λαξευμένος στον μαλακό βράχο δρόμος του είχε αρχικό μήκος 6 μ. Αργότερο, όμως, στο μισό περίπου μήκος από την είσοδο του προθαλάμου και προς την έξοδο, κτίσθηκε στο εσωτερικό του δρόμου κατασκευή, είδος στεγασμένης μακράς εισόδου, ορθογωνίου διατομής (2,75 μ. επί 1,46 μ.) και με επίπεδη στέγη. Η είσοδος στον προθάλαμο αλλά και στον θάλαμο από τον προθάλαμο έχουν ίδιο πλάτος και ύψος, 1,19 μ. και 2 μ. αντίστοιχα. Η αρχική είσοδος, πριν την προσθήκη της στεγασμένης εισόδου, είχε σφραγισθεί με δόμους από πωρόλιθο ενωμένους με σιδερένιο σύνδεσμο. Διάσπαρτα οστά βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του προθαλάμου ενώ η ίδια «εικόνα λεηλασίας» διαπιστώθηκε και στον θάλαμο με διάσπαρτα οστά σε όλο τον χώρο και κυρίως προς την είσοδο του, προφανώς έργο των κατά καιρούς τυμβωρύχων. Στον βόρειο και στον νότιο τοίχο του θαλάμου ήταν προσαρμοσμένες δύο λίθινες σαρκοφάγοι (με ερωτηματικό από την ανασκαφέα για την χρήση τους) ή λίθινες κλίνες (η πρώτη εσωτερικών διαστάσεων 1,40 μ. επί 0,56 μ. και η δεύτερη 1,86 μ. επί 0,98 μ.) αλλά και μικρή κίστη εξωτερικών διαστάσεων 0,82 μ. επί 0,68 μ., σε επαφή με τον δυτικό τοίχο. Στο εσωτερικό όλων αυτών υπήρχαν χώματα, θραύσματα λίθων και λίγα οστά. Τα ευρήματα στην κίστη υποδηλώνουν ταφή παιδιού μέχρι 2,5 ετών ενώ τα υπόλοιπα οστά που έχουν βρεθεί ανήκουν σε έξι τουλάχιστον ενήλικες, άνδρες και γυναίκες. Οι ταφές δεν έγιναν όλες μαζί αλλά ήταν διαδοχικές, όπως υποδηλώνεται από τον εκ των υστέρων οικοδομημένο στεγασμένο δρόμο, ο οποίος ήταν πρόχειρα κλεισμένος με ορθογώνιους και αργούς λίθους. Ορισμένα κτερίσματα είτε διέφυγαν της προσοχής των τυμβωρύχων είτε τους έπεσαν όταν έφευγαν από το εσωτερικό του τάφου. Έτσι, βρέθηκαν λίγα χρυσά ελάσματα, φύλλα και καρποί βαλανιδιάς αλλά και ζευγάρι παιδικών ενωτίων από συμπαγή χρυσό με απόληξη λεοντοκεφαλής.

Ανάμεσα στα κτερίσματα, ανασύρθηκε «μια μικροσκοπική χρυσή δανάκη με ανάγλυφη ανδρική μορφή». Η δανάκη ως νόμισμα εντασσόταν στο περσικό νομισματικό σύστημα, το οποίο είχε εισαγάγει ο βασιλιάς Δαρείος Α’ (διοίκ. 522-486 π.Χ.) αμέσως μετά το 515 π.Χ. Ο στατήρ δαρεικός αυτού του συστήματος ήταν το πιο γνωστό μη ελληνικό χρυσό νόμισμα στον Ελληνικό Κόσμο. Τα στοιχεία από τις δέλτους στην Περσέπολη αποδεικνύουν ότι η δανάκα (danaka) ήταν μέτρο βάρους για ασήμι και αντιπροσώπευε 1,05 γρ. και η σχέση αυτή μπορεί να προέρχεται από αρχαιότερο

[510] Kremydi-Sicilianou, pp. 101-102.

ιρανικό σύστημα. Φαίνεται ότι αργότερα, αυτή η αρχική ταυτοποίηση της λέξεως χάθηκε από την περσική χρήση αλλά εμφανίσθηκε στην ελληνική γλώσσα της Ελληνιστικής Εποχής ως δανάκη (απομίμηση νομίσματος) και αρχικά αντιπροσώπευε τον αργυρό αττικό οβολό (0,72 γρ.). Παρά τις ελληνικές φιλολογικές μαρτυρίες, η δανάκη δεν υπήρξε ποτέ περσικό νόμισμα ούτε η λέξη αυτή χρησιμοποιούνταν από τους ελληνικούς πληθυσμούς για να υποδηλώσει πραγματικό νόμισμα που έβαζαν στον νεκρό για να πληρώσει τον Χάρο. Εν τούτοις, αρχαιολογικές ανασκαφές έδειξαν ότι αυτό το ελληνικό ταφικό έθιμο χρησιμοποιούνταν και στο Ιράν από τον Γ' αιώνα π.Χ. και το σύνηθες νόμισμα που εναπόθεταν στον νεκρό ήταν μία δραχμή.[511] Εν πάση περιπτώσει, στον ελλαδικό χώρο και όπως φαίνεται από τις ανασκαφές η ταφική συνήθεια του «οβολού του Χάρου» άρχισε στην Ελληνιστική Εποχή. Η συνήθεια, όμως, αυτή αναφέρεται στην αττική κωμωδία από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ.[512] ενώ υπάρχει και μία τουλάχιστον αρχαιολογική απόδειξη την ιδίας περιόδου στην Κόρινθο. Το έθιμο αυτό χρησιμοποιούνταν στις ελληνικές ταφές σε διάφορα σημεία του Ελληνικού Κόσμου ενώ ήταν διαδεδομένο καθ' όλη την Ρωμαϊκή Εποχή σε κάθε γωνιά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι και τον 5ο μ.Χ. αιώνα. Μάλιστα, είχε βρει την συνέχειά του και σε χριστιανικές ταφές της Ύστερης Αρχαιότητας, πρακτική την οποία μπορεί να ενεθάρρυνε η εκκλησία.[513] Συγκριτικά, όμως, σε κάθε ελληνικό νεκροταφείο που ανασκάπτεται λίγες ταφές περιέχουν νομίσματα ενώ αυτές αρκετές φορές αυξάνονται σε ρωμαϊκά νεκροταφεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Όλυνθο μόνο το 10,2 τοις εκατό των ανασκαμμένων τάφων περιείχαν νομίσματα ενώ σε νεκροταφείο στην Αλγερία του 1ου και 2ου μ.Χ. αιώνα ήταν περίπου το 50 τοις εκατό. Τα πραγματικά νομίσματα που βρίσκουν οι αρχαιολόγοι είναι συνήθως μπρούτζινα και σπάνια αργυρά ή χρυσά και βρίσκονται και σε ταφές σωμάτων και σε καύσεις. Από τα 136 νομίσματα που βρέθηκαν στην Όλυνθο τα περισσότερα ήταν μπρούτζινα ενώ ελάχιστα ήταν αργυρά. Μερικοί τάφοι στον Ελληνικό αλλά και στον Ρωμαϊκό Κόσμο περιέχουν μεγάλο αριθμό νομισμάτων. Τα επιπλέον νομίσματα και ιδίως τα αργυρά και χρυσά εικάζεται ότι τοποθετούνταν στους τάφους για να χρησιμοποιηθούν από τον νεκρό στον Κάτω Κόσμο. Αυτή η αντίληψη ήταν μάλλον ισχυρή για τις ρωμαϊκές ταφές, μια που ο Χάρος δεν ήταν μέρος της ρωμαϊκής θρησκείας. Εκτός από κανονικά νομίσματα έχουν βρεθεί ψευτο-νομίσματα («ghost-money»), δηλαδή είτε έκτυπα της μιας πλευράς πραγματικών νομισμάτων επάνω σε λεπτό φύλλο χρυσού είτε απλώς απομιμήσεις νομισμάτων, όπως η μικροσκοπική δανάκη σε αυτόν τον μακεδονικού τύπου τάφο. Τέτοια ψευτο-νομίσματα έχουν βρεθεί στην Κάτω Ιταλία, στην Σικελία, στην Σικυώνα, στην Αθήνα, στην Μεγαλόπολη, στην Αμφί-

[511] Ilya Gershebitch, ed. *The Cambridge History of Iran*, (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), vol. 2 (*The Median and Achaemenian Periods*): 621-623 & 636 (Table II). Για τις αρχαίες φιλολογικές πηγές δες Ernest Babelon, *Traite des monnaies grecques et romaines* (Paris: Leroux, 1901), 1.1 «Théorie et doctrines», col. 514-518, no 12 (*Danaké*) και Susan T. Stevens, «Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice,» *Phoenix* 45 (Autumn 1991): 216-223.

[512] Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, 139-140 & 270. Η κωμωδία διδάχθηκε το 405 π.Χ.

[513] Το 392 μ.Χ. ο Άγιος Αυγουστίνος ενεθάρρυνε την πόση και την βρώση χωρίς ακρότητες στους τάφους των νεκρών αλλά και την διανομή νομισμάτων στους φτωχούς επί τόπου εις μνήμην του νεκρού (Augustinus, St. Augustine, *Selected Letters*, Epistula XXII.I.6, «Aurelio Episcopo Augustinus Presbyter»).

πολη. Πάντως, οι νομισματολόγοι και οι αρχαιολόγοι ονομάζουν δανάκη οποιαδήποτε απομίμηση νομίσματος μπορεί να βρεθεί ανάμεσα στα δόντια, στις παλάμες ή δίπλα στον νεκρό.[514]

Η κεραμική του τάφου περιελάμβανε πυξίδες και μυροδοχεία. Οι πολλές σε αριθμό πυξίδες (αγγεία) και η μεγάλη ποικιλία τους χαρακτηρίζει τον μακεδονικού τύπου τάφο που ανασκάφηκε. Μία από αυτές ξεχωρίζει με θέμα το οποίο ήταν πολύ συνηθισμένο στον Β' αιώνα π.Χ. Κυκλικού σχήματος ένθετο με το φιλί Έρωτα και Ψυχής στολίζει το πώμα αυτής της πυξίδας. Άλλου είδους αγγεία τα οποία βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό και με ποικιλία παραλλαγών μεγέθους και διακοσμήσεως είναι τα μυροδοχεία. Κάποια έχουν χαμηλό πόδι και άλλα υψηλότερο ενώ αρκετά, μεγαλύτερου μεγέθους, κοιλιά και λαιμό ενώ άλλα είναι φτιαγμένα με πιο απιοειδή κοιλιά και ψηλόλιγνο λαιμό. Κάποια φέρουν διακόσμηση με ερυθρούς δακτυλίους ενώ άλλα είναι ακόσμητα. Τα μυροδοχεία είναι ένας χαρακτηριστικός και συνήθης τύπος αγγείου της Ελληνιστικής Εποχής και βρίσκεται γενικώς σε μεγάλους αριθμούς στις ταφές αλλά και στους οίκους. Παλαιότερα είχε εσφαλμένα θεωρηθεί ότι τα μυροδοχεία των τάφων ήταν δακρυδόχοι, δηλαδή αγγεία στα οποία οι θρηνούντες συγκέντρωναν τα δάκρυά τους και μετά τα εναπόθεταν μαζί με τον νεκρό στον τάφο. Αργότερα, θεωρήθηκε ότι σε αυτά τα δοχεία τοποθετούσαν έλαια και αρωματικές αλοιφές οι οποίες εισάγονταν από την Ανατολή από τα τέλη του Δ' αιώνα π.Χ., εξ ου και μυροδοχεία. Οι αλοιφές αυτές πρέπει να είχαν χαμηλό ιξώδες (μεγάλη ρευστότητα) και για να τοποθετηθούν στα μυροδοχεία με τον πολύ στενό λαιμό αλλά και για να ρεύσουν από αυτά. Τα μυροδοχεία ή unguentaria (λατ. εν. unguentarium) χρησιμοποιούνταν πολύ και κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Στην Ελληνιστική Εποχή ήταν σύνηθες το φαινόμενο να τοποθετούνται αρκετά μυροδοχεία στους τάφους. Στην Αθήνα, σε έναν μόνο απλό λακκοειδή τάφο σε ανασκαφή στην Οδό Λένορμαν βρέθηκαν περισσότερα από τριάντα.[515] Μπορεί, λοιπόν, κανείς να υποθέσει ότι το ένα ή τα περισσότερα μυροδοχεία που βρίσκονται στους τάφους της Ελληνιστικής Εποχής ανήκαν στον νεκρό ή ότι είχε γίνει έθιμο οι συγγενείς και οι φίλοι να προσφέρουν ένα τέτοιο απλό και φτηνό αγγείο κατά την ταφή του νεκρού, όπως σήμερα ρίχνουν λουλούδια μέσα στον τάφο κατά την ταφή αγαπημένου προσώπου.

Ο μακεδονικού τύπου τάφος, κοντά στην διασταύρωση των δύο εθνικών οδών και νότια της Αμφιπόλεως, που ανασκάφηκε το 2006 κατασκευάσθηκε στις αρχές του Γ' αιώνα π.Χ. αλλά χρησιμοποιήθηκε μέχρι και τις αρχές ή τα μέσα του Β' αιώνα π.Χ. Αυτήν την εποχή άρχισαν να εγκαταλείπονται αυτού του τύπου οι τάφοι λόγω της υψηλής δαπάνης κατασκευής τους. Αν και υπάρχουν εξαιρέσεις, από τον Β' αιώνα π.Χ. και μετά οι μακεδονικού τύπου τάφοι είναι απλούστερης κατασκευής και συνήθως μονοθάλαμοι.[516]

---

[514] Donna C. Kurtz and John Boardman, *Greek Burial Customs* (London: Thames & Hudson, 1971), pp. 163 & 166 & 211 και Stevens, «Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice,» pp. 223-229.

[515] Kurtz and Boardman, pp. 164-165.

[516] Για την ανακοίνωση της ανασκαφής αυτού του τάφου δες Ηλέκτρα Ζωγράφου, «Ένας νέος μακεδονικός τάφος στην Αρχαία Αμφίπολη,» ΑΕΜΘ, 20 (2006): 175-184

Ήδη από την Αρχαιότητα υπήρχε η εντύπωση ότι ορισμένοι από τους σημαίνοντες ενοίκους των μεγάλων και επιμελημένων τάφων μακεδονικού τύπου, κυρίως Μακεδόνες βασιλείς, πλησίαζαν τους θεούς. Είχε μάλιστα γενικώς θεωρηθεί ότι οι Έλληνες θεοποιούσαν τους Μακεδόνες βασιλείς, ιδίως μετά τις τιμές που είχαν αποδοθεί αλλά και την θεοποίηση του Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας, γιου του Φιλίππου Β’. Για αιώνες η λαϊκή παράδοση αλλά και οι παλαιότεροι ιστορικοί τον ονόμαζαν Μέγα, προσωνύμιο πολύ λίγων άλλων Ευρωπαίων ιστορικών ηγετών. Ειρήσθω εν παρόδω ότι οι πιο γνωστοί με το προσωνύμιο Μέγας μέσα στους αιώνες είναι οι εξής: Κωνσταντίνος (ιδρυτής της Κωνσταντινουπόλεως), Καρλομάγνος, Όθων της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, Γουσταύος Αδόλφος της Σουηδίας, Φρειδερίκος της Πρωσίας, Πέτρος της Ρωσίας, Αικατερίνη της Ρωσίας, και Ναπολέων της Γαλλίας. Ο Αίλιος Αριστείδης (117-181 μ.Χ.) έγραψε ότι οι κάτοικοι της Αμφιπόλεως θυσίαζαν στον Φίλιππο Β’ της Μακεδονίας «ὡς θεῷ» (σαν να ήταν θεός) ενώ στην Πύδνα έδειχναν με περηφάνια τον ναό του πατέρα του Αμύντα Γ’.[517] Ενώ για τους προ Αλεξάνδρου Γ’ βασιλείς δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι οι Έλληνες ή οι Μακεδόνες οι ίδιοι τους είχαν θεοποιήσει, η λατρεία των Επιγόνων ήταν ευρέως διαδεδομένη σε όλες τις ελληνιστικές επικράτειες ενώ και κατά την Ρωμαϊκή Εποχή οι κάτοικοι των πόλεων συνέχισαν να τιμούν τους τοπικούς άρχοντες με τον ίδιο τρόπο.

Η ρωμαϊκή κυριαρχία στην Ελλάδα έφερε και την λατρεία της Ρώμης, η οποία εμφανίζεται σε νομίσματα, και έγινε δεκτή και στην Αμφίπολη, η οποία άλλωστε είχε ήδη την τοπική λατρευτική παράδοση της Αρτέμιδος Ταυροπόλου. Ήδη από τον Β’ αιώνα π.Χ. στην ρωμαϊκή επικράτεια στην Ανατολή λατρευόταν η θεά Ρώμη, συνήθως μαζί με τον Δία[518] και συχνά μαζί με τους Ρωμαίους Ευεργέτες.[519] Μάλιστα, η λατρεία της Ρώμης ως θεάς (στην Μακεδονία μεταξύ περίπου 168 π.Χ. και 2ου μ.Χ. αιώνα) είχε εισαχθεί από τους Έλληνες και δείχνει «πώς οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν την ρωμαϊκή εξουσία». Οι πρώτες εκδόσεις νομισμάτων στις οποίες απεικονιζόταν η θεά Ρώμη ήταν από την Αμφίπολη (2ος-3ος μ.Χ. αιώνας),[520] την Θεσσαλονίκη, την Πέλλα αλλά και του Κοινού των Μακεδόνων και αργότερα της Έδεσσας.[521] Η Αμφίπολις, όμως, είναι μία ιδιάζουσα περίπτωση σε ό,τι αφορά στην απεικόνιση τοπικής λατρείας στα νομίσματά της. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός εκδόσεων της Ρωμαϊκής Εποχής, στον οπισθότυπο των οποίων αναγράφεται ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ ή ΑΜΦΙΠΟΛΕΙΤΩΝ, και στις οποίες απεικονίζονται και τοπικές θεότητες, όπως η πιο συνηθισμένη Άρτεμις Ταυροπόλος.[522] Η θεά Άρτεμις απεικονιζόταν ήδη σε μπρούτζινα νομίσματα της Ελληνιστικής Εποχής αλλά συνέχισε να εμφανίζεται και μέχρι τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Η λατρεία της

[517] Αίλιος Αριστείδης, XXXVIII (*Συμμαχικός Α*), 480.

[518] Δες για παράδειγμα επιγραφή του Β’/Α’ αιώνα π.Χ. από την Μακεδονία. PHI Greek Inscriptions, # PH150131, Northern Greece (IG X) Macedonia, EAM 93.

[519] Δες για παράδειγμα επιγραφή του 95 π.Χ. από την Μακεδονία. PHI Greek Inscriptions, # PH137185, Northern Greece (IG X) Macedonia, IG X,2 1 4.

[520] Δες Gaebler, III.2, pp. 39-40 nos 61-62 & 70 & plates = RPCo, IV:5028 & IV:7655 (όχι το no 70). Το no 70 δεν απεικονίζει τον Καίσαρα Σεβαστό/Αύγουστο αλλά την Ρώμη (Kremydi-Sicilianou, p. 97 n. 27).

[521] Kremydi-Sicilianou, pp. 97-98.

[522] RPCo, 'Search': Artemis Tauropolos.

Αρτέμιδος Ταυροπόλου ήταν θρακικής προελεύσεως και αναφέρεται και σε επιγραφές[523] ενώ επίσημα κείμενα εναποτίθεντο στον ναό της στην Αμφίπολη κατά τον Γ' και τον Β' αιώνα π.Χ.[524]

Το νεκροταφείο της Ρωμαϊκής Εποχής

Εκτός από τα νεκροταφεία της Κλασσικής και της Ελληνιστικής Εποχής, φαίνεται ότι η Αμφίπολη διέθετε και ιδιαίτερο νεκροταφείο κατά την Ρωμαϊκή Εποχή της. Αυτό πιστοποιούν ομάδες τάφων έξω από το νότιο τείχος και πολύ κοντά στην Πύλη Δ/D. Μάλιστα, η εύρεσή τους σε αυτήν την θέση μπορεί, κατά τους ανασκαφείς, να επιβεβαιώνει την διέλευση της Εγνατίας Οδού σε αυτό το σημείο και την είσοδό της στην πόλη μέσω της Πύλης Δ/D, όπως συνέβαινε και στην γειτονική πόλη των Φιλίππων, ανατολικότερα, κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη ότι η Πύλη Δ/D ήταν η κύρια πύλη εισόδου στην Αμφίπολη την περίοδο αυτή. Ακριβώς όπως συνέβαινε και στους Φιλίππους, και κατά την συνήθεια της εποχής, πρέπει να είχαν πραγματοποιηθεί ταφές κατά μήκος της οδού στην περιοχή της Αμφιπόλεως και πριν αυτή φθάσει στην νότια πύλη. Στο ρωμαϊκό νεκροταφείο, οι περισσότεροι τάφοι που έχουν αποκαλυφθεί είναι κιβωτιόσχημοι, αρκετοί κεραμοσκεπείς, τέσσερις λακκοειδείς με καύση και μία καύση με τα υπολείμματά της τοποθετημένα μέσα σε αγγείο. Το εσωτερικό των κιβωτιόσχημων τάφων ήταν επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα ενώ οι τάφοι ήταν καλυμμένοι με επίπεδες πλίνθους από πηλό. Από τα νομίσματα και επιγραφή που βρέθηκαν στους τάφους συνάγεται ότι χρονολογούνται στον 2ο μ.Χ. αιώνα με terminus post quem (πρωιμότερη χρονολογία) το έτος 165 μ.Χ. Ενδιαφέρον αλλά και χαρακτηριστικό παράδειγμα του τι συνέβαινε στην Αμφίπολη με την χρήση μελών από αρχαιότερες οικοδομές είναι το γεγονός ότι για την κατασκευή αρκετών τάφων «χρησιμοποιήθηκαν ανάγλυφες και ενεπίγραφες στήλες καθώς και αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση».

Από τις ταφές ξεχωρίζουν οι τάφοι με τον αριθμό 9 και τον αριθμό Τ18. Ο τάφος με τον αριθμό 9 ήταν ασύλητος. Πρέπει να ανήκε σε γιατρό διότι ανάμεσα στα κτερίσματα βρέθηκε μπρούτζινο λεπτό και επίμηκες εργαλείο (κυαθισκομήλη) με την θήκη του για ιατρική χρήση. Η μία άκρη του εργαλείου κατέληγε σε μήλη[525] και η άλλη σε κύαθο (μικρό μακρόστενο κοχλιάριο) αλλά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως υπάλειπτρον. Το υπάλειπτρον ήταν χειρουργικό εργαλείο κανονικά με πεπλατυσμένο άκρο και χρησιμοποιούνταν «προς επίθεσιν ή έντριψιν αλοιφής»[526] Η κυαθισκομήλη ήταν εργαλείο για πολλές καθημερινές ιατρικές χρήσεις, όπως για την εξέταση μικρών κοιλοτήτων του ανθρωπίνου σώματος ή τραυμάτων, επάλειψη ή τρίψιμο με αλοιφή μικρών επιφανειών στο σώμα του ανθρώπου αλλά και για την χορήγηση μι-

[523] PHI Greek Inscriptions, # PH152741, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 28:534.

[524] Kremydi-Sicilianou, p. 104.

[525] Χειρουργικό εργαλείο κυλινδρικό (με σχήμα πυρήνα ελιάς) ή πεπλατυσμένο για την εξέταση «φυσικών ή τραυματικών κοιλοτήτων» (Δημητράκος, λμ. «μήλη»).

[526] Δημητράκος, λμ. «υπάλειπτρον». Δες και Γαληνός, *Των Ιπποκράτους γλωσσών εξήγησις*, 19:148.

κρών ποσοτήτων φαρμάκου.[527] Ο τάφος περιείχε επίσης αργυρό δακτυλίδι με ωοειδή ημιπολύτιμο λίθο, ο οποίος έχει χαραγμένο σχέδιο γυναίκας που βαστά στάχυα και παπαρούνες, αλλά και τρία μπρούτζινα και δύο αργυρά νομίσματα. Ενδιαφέρον στοιχείο από την κατασκευή του τάφου είναι η μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, η οποία τον εκάλυπτε. Η επιμέλεια κατασκευής της, η αισθητή απόξεση της επιφάνειά της στο επάνω τμήμα για την πιθανή εξαφάνιση επιγραφής και ανάγλυφου, αλλά και ένα απλό κυμάτιο υποδηλώνουν ότι είχε αρχικά κατασκευασθεί στην Ελληνιστική Εποχή. Κατόπιν, χρησιμοποιήθηκε για να φτιαχτεί η επιτύμβια στήλη του μονομάχου Αχιλλέα και τέλος ως κάλυμμα του ρωμαϊκού τάφου του γιατρού, στον οποίο βρέθηκε από τους ανασκαφείς.

Το υπάρχον ανάγλυφο της στήλης παρουσιάζει μονομάχο με τον οπλισμό του. Στο αριστερό χέρι κρατάει την χαρακτηριστική ορθογώνια ασπίδα (λατ. scutum) και στο δεξί εγχειρίδιο. Φορά κράνος με προσωπίδα και επαυχένιο και τον τυπικό κοντό τριγωνικό στο κάτω μέρος ρωμαϊκό χιτώνα (λατ. subligaculum) με δερμάτινη ζώνη (λατ. balteus) στην μέση. Στην δεξιά του κνήμη φαίνονται οι προστατευτικές δερμάτινες ταινίες (λατ. fascia) που συγκρατούσαν τον υφασμάτινο επενδύτη που την περιτύλιγε ενώ ο δεξιός του βραχίονας πάλι προστατεύεται από δερμάτινες ταινίες (λατ. manica) τυλιγμένες γύρω από τον επενδύτη για να αποφεύγει ο μονομάχος τους τραυματισμούς στην αφύλακτή του πλευρά. Πρόκειται για μονομάχο ακόλουθο (λατ. secutor), αυτούς που μάχονταν εναντίον των δικτυοβόλων μονομάχων (λατ. retiarriis, εν. retiarius).[528] Κάτω από το ανάγλυφο του μονομάχου υπάρχει επιγραφή στην οποία αναγράφεται ότι την αφιέρωσε η Ζωσάρι(ο)ν στην μνήμη του συζύγου της μονομάχου Αχιλλέως.[529] Η επιτύμβια αυτή στήλη που βρέθηκε σε τρίτη ουσιαστικά χρήση ως κάλυμμα στον τάφο με τον αριθμό 9 είναι μία πιθανή ένδειξη διεξαγωγής μονομαχιών κατά την Ρωμαϊκή Εποχή στην Αμφίπολη. Ως μοναδικό στοιχείο οδηγεί σε πολλές υποθέσεις. Εάν όντως διεξάγονταν ρωμαϊκές μονομαχίες στην πόλη, σε ποιον χώρο γίνονταν; Μήπως στην κεντρική ανοικτή αυλή του Γυμνασίου ή αλλού; Μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση του ελλαδικού χώρου το 168 π.Χ. η Αμφίπολη αποτέλεσε ένα από τα κέντρα της ρωμαϊκής διοικήσεως και συνεπώς θα ήταν πολύ πιθανόν ρωμαϊκά έθιμα, ιδίως στρατιωτικού χαρακτήρα, να μεταφερθούν και στις ανατολικές ως προς την Ρώμη κατακτημένες περιοχές. Οι ανασκαφείς εικάζουν ότι εκτός από περιφερόμενες ομάδες

---

[527] Για ιατρικά εργαλεία της Ρωμαϊκής Εποχής στην νότια Αρχαία Θράκη και την χρήση τους δες Δόμνα Τερζοπούλου, «Ο ταφικός τύμβος της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης νομού Έβρου,» Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, κεφ. VI.4.3.4 «Χάλκινες ιατρικές εργαλειοθήκες και ιατρικά εργαλεία» και ιδίως σ. 331-332 & εικόνες με επεξηγήσεις.

[528] Για μια συνοπτική εξέταση των μονομάχων μέχρι το 200 μ.Χ. δες Stephen Wisdom, *Gladiators 100 BC-AD 200* (Oxford: Osprey, 2001). Για την ελληνική ορολογία των δύο τύπων μονομάχων δες Τσακαλώτος λμ. «secutor» και λμ. «retiarius».

[529] PHI Greek Inscriptions, # PH312671, Northern Greece (IG X) Macedonia SEG 49:677 και *Revue des Études Grecques* 114 (Juillet-Décembre 2001), «Bulletin épigraphique,» no 303, p. 537). Στην ανακοίνωση της ανασκαφής έχει γίνει παρανόηση του κειμένου της επιγραφής, Ντίνα Αμοιρίδου και Δήμητρα Μαλαμίδου, «Ανασκαφική έρευνα στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 12 (1998): 80.

μονομάχων (δικτυοβόλων και ακολούθων) μπορεί να υπήρχαν και ντόπιοι μονομάχοι και ίσως ο θανών Αχιλλεύς να ήταν ένας από αυτούς, Βέβαια, τα αρχαιολογικά στοιχεία είναι πολύ ελλιπή για οποιαδήποτε σοβαρή συζήτηση επί του θέματος αλλά και για αυτό το ρωμαϊκό νεκροταφείο το ίδιο εν γένει.[530]

Στο νεκροταφείο της Κλασσικής Εποχής βρέθηκε το 2001 και τάφος της Ρωμαϊκής Εποχής στον οποίον υπήρχαν ειδώλια μονομάχων. Ο λακκοειδής με αριθμό Τ93 περιείχε σκελετό σε κακή κατάσταση διατηρήσεως και με λίγα αλλά ενδιαφέροντα κτερίσματα. Στο αριστερό χέρι του νεκρού υπήρχαν τέσσερα μπρούτζινα νομίσματα, δύο κοπής Αμφιπόλεως και δύο Φιλίππων αλλά πριν από το 42 π.Χ., και στα πόδια του τα κτερίσματα. Βρέθηκαν πήλινο προσωπείο Διονύσου, πήλινο άλογο (άθυρμα;) με οπές στα εμπρός και πίσω πόδια του για άξονες που στις άκρες τους πρέπει να είχαν ρόδες, όλα από φθαρτό υλικό. Την μικρή αυτή συλλογή ολοκλήρωναν δύο πήλινα ειδώλια μονομάχων (αθύρματα;), ο ένας με γένια, σε θέσεις μονομαχίας και με την τυπική ενδυμασία μάχης αλλά χωρίς τον οπλισμό τους. Νομίζουμε ότι το αλογάκι και τα ειδώλια μονομάχων μπορεί να ήταν τα αγαπημένα παιχνίδια του νεκρού, αν και η ανασκαφέας δεν αναφέρει κάτι σχετικό. Τα ευρήματα αυτού του τάφου σε συνδυασμό με την ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του μονομάχου ενισχύουν την υπόθεση ότι κατά την Ρωμαϊκή Εποχή ίσως τελούνταν ρωμαϊκές μονομαχίες στην Αμφίπολη. Τα νομίσματα υποδηλώνουν, κατά την ανασκαφέα, ότι ο τάφος ανήκει στον Α' αιώνα π.Χ.[531]

Σκληρή ζωή, παθήσεις, ασθένειες των κατοίκων

Η ανασκαφή στο ανατολικό νεκροταφείο της Αμφιπόλεως, δηλαδή σε αυτό που περιέχει τελικά ταφές των κλασικών, των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, είχε αποκαλύψει μέχρι το 2001 περισσότερες από χίλιες ταφές. Ο αριθμός αυτός επαρκεί για μια αρχική ανθρωπολογική μελέτη των νεκρών, δηλαδή των κατοίκων της Αμφιπόλεως τους έξι αιώνες, από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. μέχρι και το τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα. Οι άνθρωποι, οι πρωταγωνιστές της Ιστορίας, πεθαίνουν αλλά τα οστά τους διηγούνται την βιολογική τους ιστορία, από την οποία μπορεί να αντληθούν ενδιαφέροντα στοιχεία για το ιατρικό τους βιογραφικό. Η ανθρωπολογική μελέτη του 2001 εξέτασε 186 σκελετούς, το 17 τοις εκατό του συνόλου των ανασκαμμένων σκελετών από όλες τις χρονικές περιόδους της Αρχαιότητας στην Αμφίπολη. Γενικώς, στο ανατολικό νεκροταφείο δεν έχει σταθεί δυνατόν να χρονολογηθούν όλοι οι τάφοι είτε διότι ήταν ακτέριστοι, είτε διότι τα στοιχεία που βρέθηκαν δεν ήταν επαρκή για την χρονολόγησή τους είτε διότι δεν έχουν ακόμη μελετηθεί. Το 2001, το 54 τοις εκατό του μελετημένου υλικού των τάφων ήταν αχρονολόγητο. Συνεπώς, η μελέτη αυτή των επιλεγμένων ενταφιασμών περιελάμβανε και μη χρονολογημένες ταφές.

Παρά το γεγονός ότι η διατήρηση των σκελετικών υπολειμμάτων ποικίλει από κακή έως αρκετά καλή, πρώτο μέλημα μιας τέτοιας μελέτης ήταν να προσδιορίσει την

[530] Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής στους ρωμαϊκούς τάφους δες Ντίνα Αμοιρίδου και Δήμητρα Μαλαμίδου, «Ανασκαφική έρευνα στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 12 (1998): 77-83.

[531] Πηνελόπη Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 15 (2001): 122.

ηλικία θανάτου των νεκρών. Κατά την εφαρμογής της ενδεδειγμένης μακροσκοπικής μεθόδου, όμως, είναι γνωστό ότι προκύπτουν διάφορα επιστημονικά ζητήματα. Ενώ με την μέθοδο αυτή είναι εύκολο να προσδιορισθούν με αρκετή ακρίβεια ηλικίες θανόντων μέχρι τα 18 τους χρόνια και με σχετική ακρίβεια μέχρι τα 30 τους χρόνια δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν ηλικίες μεγαλύτερες των 30 ετών. Οι μελετητές, λοιπόν, εφαρμόζοντας μία σύγχρονη ιδανική καμπύλη θνησιμότητας υποθέτουν ότι ο αριθμός των νεκρών με ηλικία μεγαλύτερη των 30 ετών αυξανόταν σταδιακά. Γενικά, παρατηρήθηκε ότι υπάρχει σχετική απουσία ταφών νεογνών από την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή και σημαντική απουσία ταφών παιδιών και εφήβων από την Ρωμαϊκή Εποχή. Οι μελετητές συμπεραίνουν ότι οι λόγοι ποικίλουν από την ταφή νεογνών και παιδιών μέσα σε τάφους ενηλίκων, γεγονός που κάνει την διάκριση των πρώτων δύσκολη, μέχρι την σκόπιμη αποφυγή χρήσεως του νεκροταφείου για «συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες κατά ιστορικές περιόδους». Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι κατά την Κλασσική Εποχή το 60 τοις εκατό των θανόντων που περιελήφθησαν στην μελέτη είναι άνδρες και το 25 περίπου τοις εκατό γυναίκες με το υπόλοιπο 15 τοις εκατό να είναι απροσδιόριστου φύλου. Στην Ελληνιστική Εποχή, η συχνότητα θανάτων είναι μοιρασμένη ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες στο 40 περίπου τοις εκατό αντιστοίχως με το υπόλοιπο 20 τοις εκατό να είναι απροσδιόριστου φύλου. Στην Ρωμαϊκή Εποχή, οι θάνατοι των ανδρών υπερτερούν κατά 10 τοις εκατό (άνδρες = 40%, γυναίκες = 30%, απροσδιόριστο φύλο = 30%). Για το ζήτημα της μεγάλης αριθμητικής υπεροχής των ανδρικών ταφών κατά την Κλασσική Εποχή, οι μελετητές προτείνουν ως πιθανές αιτίες τις εξής: οι γυναίκες να βρίσκονται στις αχρονολόγητες ταφές ή μεγάλος αριθμός γυναικών να έχουν ταφεί σε άλλο χώρο ή και την «σκόπιμη θανάτωση νηπίων κοριτσιών θεωρούμενα ως λιγότερο χρήσιμα μέλη της κλασσικής κοινωνίας στη Αμφίπολη». Οι επιστημονικές απόψεις για το τελευταίο ζήτημα διίστανται, όπως επισημαίνουν και οι μελετητές. Κατά την γνώμη μας, πιθανότερες αιτίες είναι ότι απλώς πολλές γυναικείες ταφές αυτής της περιόδου δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί στο νεκροταφείο της Αμφιπόλεως ή απλώς η επιλογή των ταφών προς μελέτη κατά τύχη να μην περιέκλειε πολλές ταφές γυναικών.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον αποτέλεσμα της έρευνας είναι οι παθήσεις από τις οποίες υπέφεραν οι νεκροί κατά την διάρκεια του βίο τους. Και στις τρεις χρονολογικές περιόδους διαπιστώθηκαν τρεις κατηγορίες παθήσεων: οστεοαρθρίτιδες, τραύματα, και μη ειδικές φλεγμονές. Στην Ελληνιστική Εποχή, όμως, προστέθηκαν τα μεταβολικά νοσήματα και στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή οι ανωμαλίες της σπονδυλικής στήλης. Στις αλλοιώσεις από «μηχανικές κακώσεις του μυοσκελετικού συστήματος» που παρατηρήθηκαν στα οστά, παρουσιάζονται ως αιτίες τους οι οστεοαρθρίτιδες, δηλαδή ο εκφυλισμός του αρθρικού χόνδρου, τα τραύματα (κατάγματα, εξαρθρώσεις και οστεοποίηση των τενόντων) και οι ανωμαλίες της σπονδυλικής στήλης. Οι παθήσεις αυτές σχετίζονται γενικώς με τον τρόπο ζωής και εργασίας των Αμφιπολιτών αλλά στην μελέτη τονίζεται επίσης ότι ειδικά οι οστεοαρθρίτιδες συνδέονται και με την μεγάλη ηλικία των νεκρών.

Το τρίτο σημαντικό συμπέρασμα της μελέτης είναι ότι οι μη ειδικές φλεγμονές,

δηλαδή προσβολή του οργανισμού από παθογόνους οργανισμούς, που παρατηρήθηκαν στους σκελετούς αυξάνονται από την Κλασσική στην Ελληνιστική Εποχή και ακόμη περισσότερο στην Ρωμαϊκή Εποχή, από συχνότητα 10 τοις εκατό στην πρώτη σε συχνότητα 20 τοις εκατό στην τελευταία. Η παθολογία αυτή εμφανίζεται σε συνάρτηση με το περιβάλλον διαβιώσεως, τις συνθήκες υγιεινής, τους περιφερόμενους εμπόρους από και προς την πόλη και γενικά την συναναστροφή των Αμφιπολιτών με ανθρώπους από άλλες πόλεις και περιοχές, μπορεί δηλαδή να είναι και εισαγόμενη. Κατά την γνώμη μας, η εξήγηση για αυτήν την αύξηση του αριθμού των κατοίκων με φλεγμονές μπορεί να βρίσκεται στις μεγαλύτερες επαφές των κατοίκων της Αμφιπόλεως με κατοίκους από άλλες περιοχές, ιδίως κατά την Ρωμαϊκή Εποχή, παρά στο περιβάλλον και στις συνθήκες υγιεινής. Το τρεχούμενο νερό φαίνεται ότι ήταν άφθονο στην Αμφίπολη σε όλη την Αρχαιότητα αν και δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τα λύματα της πόλεως. Παρ' όλα αυτά, αυτή δεν παύει να είναι μια απλή υπόθεση βασιζόμενη σε πολύ ελλιπή δεδομένα.

Τέταρτη σημαντική παρατήρηση των μελετητών είναι η εμφάνιση μεταβολικών νοσημάτων (κυρίως αναιμίας) μόνο κατά την Ελληνιστική Περίοδο. Από ιατρικής απόψεως, έχει παρατηρηθεί ότι η αναιμία σε ανθρώπους συγκεκριμένης περιοχής σχετίζεται με την παρουσία ελών γύρω από τους χώρους κατοικήσεώς τους. Στην Αμφίπολη υπήρχε έλος, το οποίο σχηματιζόταν από τα στάσιμα νερά του Στρυμόνα ποταμού ακριβώς βορείως της πόλεως.[532] Παρά, λοιπόν, την ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη αναιμίας στον πληθυσμό της πόλεως, παραμένει μεγάλο ερωτηματικό γιατί η ασθένεια παρατηρείται μόνο στους σκελετούς της Ελληνιστικής Εποχής. Αλλά μπορεί να υπάρχει εξήγηση.

Μία γενική αλλά ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι το ποσοστό των ανδρών που υπέφεραν από ασθένειες ήταν μεγαλύτερο από εκείνο των γυναικών. Η ερμηνεία που δίνεται σε αυτό το φαινόμενο είναι ότι γενικώς οι συνθήκες της καθημερινής ζωής των ανδρών ήταν τέτοιες που «ευνοούσαν την ανάπτυξη παθολογικών αλλοιώσεων». Οι άνδρες στα χωράφια αλλά και στα εργαστήρια μετάλλων και αγγειοπλαστικής καταπονούσαν το μυοσκελετικό τους σύστημα με αποτέλεσμα τις αρθρίτιδες και τους διάφορους τραυματισμούς ενώ η επαφή τους στην Αγορά με ανθρώπους άλλων πόλεων ευνοούσαν την προσβολή τους από παθογόνους οργανισμούς. Επίσης και κατά την άποψή μας, η αναιμία που παρατηρείται με συχνότητα 30 τοις εκατό στους άνδρες σε σχέση με συχνότητα 12 περίπου τοις εκατό στις γυναίκες μπορεί να έχει σχέση με αλιευτικές ή γεωργικές εργασίες εντός ή κοντά στο έλος της Αμφιπόλεως κατά την Ελληνιστική Εποχή ενώ ακριβώς ο μεγάλος αριθμός θανάτων να απομάκρυνε τους κατοίκους από την συγκεκριμένη περιοχή κατά την Ρωμαϊκή Εποχή.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο της έρευνας στους τάφους στην Αμφίπολη είναι η μελέτη των οδοντικών παθήσεων. Από ιατρικής απόψεως, οι παθήσεις αυτές των υπό μελέτη ατόμων σχετίζονται άμεσα με την διατροφή τους, με την ηλικία τους αλλά και με τους παθογόνους οργανισμούς που έχουν προσβάλει τον οργανισμό τους. Η συχνότητα της απώλειας δοντιών εν ζωή μετρήθηκε στο 8 τοις εκατό και για άνδρες και

[532] «τὸ λιμνῶδες του Στρυμόνος», Θουκ., V.7.4.

για γυναίκες στην Κλασσική και Ελληνιστική Εποχή και κατά 6 τοις εκατό στην Ρωμαϊκή. Η απώλεια των δοντιών εν ζωή οφείλεται σε παθολογικά αίτια ή τραυματισμούς και παρουσιάζει αξιοσημείωτη σταθερότητα στις τρεις ιστορικές περιόδους. Από τερηδόνα υπέφεραν περισσότεροι στην Ελληνιστική και κατόπιν στην Ρωμαϊκή Εποχή, με διπλασιασμό των περιπτώσεων μεταξύ της Κλασσικής και της Ρωμαϊκής Εποχής (συχνότητα από 7 σε 13 τοις εκατό). Η τερηδόνα, εξηγούν οι μελετητές, συνδέεται με την κατανάλωση τροφών που περιέχουν μεγάλες ποσότητες υδατανθράκων και σακχάρου. Η τρυγία (οδοντική πλάκα) παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αποκλείσεις. Από συχνότητα 33 τοις εκατό στην Κλασσική Εποχή μειώνεται σε συχνότητα 4 τοις εκατό στην Ελληνιστή και εκτινάσσεται στο 20 τοις εκατό κατά την Ρωμαϊκή. Μάλιστα, σε αρχαιο-οδοντικές μελέτες έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο συνδυασμός μικρής συχνότητας τερηδόνας με μεγάλη συχνότητα τρυγίας μπορεί να αποδοθεί σε σχετικά υψηλή κατανάλωση κρέατος από τα υπό εξέταση άτομα. Αυτό ακριβώς μπορεί να συνέβαινε και ανάμεσα στους κατοίκους της Αμφιπόλεως στην Κλασσική Εποχή αν και δεν υπάρχουν φιλολογικές πηγές που να το επιβεβαιώνουν. Οι πληροφορίες για την κατανάλωση οποιουδήποτε είδους κρέατος στην Αρχαία Ελλάδα είναι περιορισμένες, αφορούν κυρίως στην Αττική και δείχνουν ότι το κρέας δεν μπορεί να ήταν το κύριο φαγητό των Αθηναίων.[533] Αλλά, πάλι, νομίζουμε, ότι θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί την εκτροφή χοίρων, η οποία ήταν διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο, και τα χοιρίδια ήταν αυτά που κυρίως χρησιμοποιούνταν σε θυσίες για οικιακές ιεροτελεστίες.[534] Προφανώς, οι φτωχοί δεν είχαν αυτή την δυνατότητα συχνά. Επίσης, φαίνεται ότι τουλάχιστον στα συμπόσια της Κλασσικής και της Ελληνιστικής Εποχής, η κατανάλωση κόκκινου κρέατος ανάμεσα στους Θράκες και στους Μακεδόνες προκαλούσε μεγάλη εντύπωση στους γείτονές τους στον νότιο ελλαδικό χώρο.[535] Η ανθρωπολογική μελέτη του σκελετικού υλικού από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφιπόλεως, όμως, περιέχει και διαπιστώσεις ως προς την διαφοροποίηση των οδοντικών παθήσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Μεγάλος αριθμός γυναικών (21%) στην Κλασσική Εποχή είχαν χάσει τα δόντια τους εν ζωή σε σχέση με τους άνδρες (3%). Μία πιθανή απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι να χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες τα μπροστινά τους κυρίως δόντια για συγκεκριμένες εργασίες στον οίκο («ως εργαλείο ή τρίτο χέρι»),[536] όπως για να κόψουν φυτικές ή ζωικές ίνες ή κλωστές, ίσως και περιτυλίγοντάς τες γύρω από τα δόντια τους, και εξαιτίας της κακής υγιεινής της οδοντοστοιχίας τους να είχαν απώλειες. Επίσης, η μελέτη δείχνει για την Κλασσική Εποχή πολύ μικρό αριθμό γυναικών με τρυγία (2%) αλλά πολύ μεγάλο αριθμό ανδρών (46%). Αντιθέτως, λίγοι σχετικά άνδρες είχαν τερηδόνα (5%)

---

[533] Δες Dalby, pp. 57-65.

[534] Peter Garnsey, *Food and Society in Classical Antiquity* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999), p. 17 & 123-124.

[535] «[…] Thracians and Macedonians, whose meat consumption at banquets roused the jealous interest of their southern neighbours», Garnsey, *Food and Society in Classical Antiquity*, p. 123

[536] Η ιδέα αυτή προήλθε από την δημοσίευση: Marina Lozano and Sylvia A. Jiménez-Brobeil and John C. Willman and Lydia P. Sánchez-Barba and Fernando Molina and Ángel Rubio, «Argaric craftswomen: Sex-based division of labor in the Bronze Age southeastern Iberia,» *Journal of Archaeological Science* 127 (March 2021) 105239.

αλλά τριπλάσιες γυναίκες (15%). Συνεπώς, ο συνδυασμός λίγοι άνδρες με τερηδόνα αλλά πολλοί με τρυγία σημαίνει μεγάλη κατανάλωση κρέατος και συμφωνεί με την παρατήρηση πιο πάνω για τους Θράκες και τους Μακεδόνες. Ο αντίθετος συνδυασμός για τις γυναίκες σημαίνει ότι κατανάλωναν συχνότερα τροφές πλούσιες σε υδατάνθρακες και σάκχαρα. Τουλάχιστον στα τραπέζια για μεγάλες ιδιωτικές γιορτές φαίνεται ότι άνδρες και γυναίκες έτρωγαν χωριστά.[537] Δεν γνωρίζουμε τι έτρωγαν και τι έπιναν τα δυο φύλα αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι έτρωγαν γενικά διαφορετικό φαγητό. Ίσως, όμως, αυτός ο διαχωρισμός των φαγητών να μην υπήρχε πια στην Ελληνιστική και στην Ρωμαϊκή Εποχή διότι τα ποσοστά μεταξύ ανδρών και γυναικών που είχαν τρυγία και τερηδόνα σχεδόν εξισορροπούνται.[538]

Η μελέτη από έναν αριθμό τάφων στο ανατολικό νεκροταφείο της Αμφιπόλεως, παρά την αποσπασματικότητά της και την αδυναμία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων, δίνει ορισμένα σημαντικά στοιχεία και προσωρινά αποτελέσματα στην ανθρωπολογική έρευνα για τους κατοίκους της Αμφιπόλεως στην Κλασσική, Ελληνιστική, και Ρωμαϊκή Εποχή (Πίνακας 2). Οι Αμφιπολίτες, παρά κάποιες διαφορές ανάμεσα στις ιστορικές περιόδους, κατά την διάρκεια του βίου τους υπέφεραν από οστεοαρθρίτιδες, είχαν υποστεί τραύματα, προσβάλλονταν από παθογόνους οργανισμούς, είχαν αναιμία. Περισσότεροι άνδρες από γυναίκες αρρώσταιναν λόγω της φύσεως του καθημερινού τους βίου. Οι βαριές χειρωνακτικές εργασίες και η επίπονη σωματική άσκηση γενικά είχαν ως αποτέλεσμα τις οστεοαρθρίτιδες αλλά και τα τραύματα. Η επαφή των κατοίκων με άλλους ανθρώπους από άλλες περιοχές ευνοούσε την μετάδοση παθογόνων οργανισμών και ίσως είχε και ως αποτέλεσμα επιδημίες. Η αναιμία στην Ελληνιστική Εποχή πρέπει να οφειλόταν στο έλος βορείως της πόλεως. Στην Κλασσική Εποχή φαίνεται ότι οι άνδρες κατανάλωναν ποσότητες κρέατος στα συμπόσια ενώ οι γυναίκες το φαγητό και τα γλυκίσματα που προετοίμαζαν στο σπίτι.

Οι γενικές πληροφορίες από φιλολογικές πηγές, αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα μας βοηθούν να περιγράψουμε τελείως σχηματικά την υγεία των Αμφιπολιτών. Λίγοι και λίγες πρέπει να ήταν οι απολύτως υγιείς για μεγάλα χρονικά διαστήματα του βίου τους. Ιδίως στους πιο ηλικιωμένους, άνδρες και γυναίκες, πονούσαν οι αρθρώσεις στα πόδια και στα χέρια και πολλοί περπατούσαν με την βοήθεια βακτηρίας ή ήταν καθηλωμένοι σε καθίσματα και κλίνες. Οι συχνοί τραυματισμοί απομάκρυναν τους άνδρες από τις δουλειές τους μέχρι να νοιώσουν πάλι δυνατοί ή είχαν ως αποτέλεσμα τον θάνατό τους. Άνδρες και γυναίκες υπέφεραν από νοσήματα που εισάγονταν από άλλες πόλεις και περιοχές ενώ ορισμένα άτομα υπέκυπταν σε αυτές. Νοσήματα, εργασίες στις οποίες χρησιμοποιούνταν και η οδοντοστοιχία ή το προχωρημένο της ηλικίας είχαν σαν αποτέλεσμα ορισμένα από τα δόντια τους να πέφτουν από τις σια-

---

[537] [Για τραπέζι των συγγενών πριν τον γάμο] ΣΩΣΤΡΑΤΟΣ. «Πρέπει να προετοιμάσουμε, πατέρα, ένα γερό τσιμπούσι για τους άντρες και μια ολονυχτία για τις γυναίκες» (μετ. Νίκος Σφυρόερας, Αθήνα: Πάπυρος, 1975), «πότος», γράφει ο Μένανδρος για τους άνδρες, δηλαδή «συμπόσιο, ευωχία, πολυποσία, φαγοπότι» (Δημητράκος, λμ. «πότος») και «παννυχίδα», ολονύκτια γιορτή με φαγητό και ποτό, για τις γυναίκες. Μένανδρος, *Δύσκολος*, 855-857 & 940-941.

[538] Πηνελόπη Μάλαμα και Σέβη Τριανταφύλλου, «Ανθρωπολογικές πληροφορίες από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης,» ΑΕΜΘ, 15 (2001): 127-136.

γόνες. Σε γενικές γραμμές, οι άνθρωποι στην Αρχαιότητα πονούσαν σε διάφορα σημεία του σώματός τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα της ζωής τους και η μόνη ανακούφιση μπορεί να προερχόταν από διάφορα βότανα. Μια ανακούφιση που απλώς μείωνε την ένταση του πόνου. Μελετητές του πόνου και των λειτουργιών του ανθρωπίνου σώματος στην Αρχαιότητα, όπως κυρίως ο Ιπποκράτης (περ. 460-370 π.Χ.) και ο Κλαύδιος Γαληνός (129-216 μ.Χ.), έθεσαν τα θεμέλια της ιατρικής, τα αποτελέσματα της εξελίξεως της οποίας απολαμβάνουμε εμείς σήμερα. Με ένα φθηνό παυσίπονο εξαφανίζουμε τελείως τον πόνο και την αδιαθεσία που μας ταλαιπωρεί σε ελάχιστο χρόνο. Ο Αμφιπολίτης, όμως, μάθαινε να υπομένει τον πόνο ή πέθαινε χωρίς καμία ιατρική βοήθεια. Οι άνθρωποι που έζησαν και πέθαναν μέχρι και τον 1ο μ.Χ. αιώνα στην Αμφίπολη ήταν παρά πολλοί, όπως φαίνεται από τους περισσότερους από χίλιους τάφους που έχουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί και τους νέους που συνεχώς ανακαλύπτονται και ανασκάπτονται στα νεκροταφεία γύρω από την αρχαία πόλη. Οι Αμφιπολίτες, όμως, εκτός από τους εαυτούς τους και τα ερείπια της πόλεώς τους, άφησαν πίσω τους τουλάχιστον δύο σημαντικά μνημεία για να μας θυμίσουν την αρχαία Αμφίπολη: τον εφηβαρχικό νόμο και το μνημείο του λέοντα της Αμφιπόλεως.

Ο εφηβαρχικός νόμος και οι έφηβοι

Ο εφηβαρχικός νόμος[539] ήταν ένα απροσδόκητο εύρημα, όπως συνήθως είναι όλες οι σημαντικές αρχαιολογικές αποκαλύψεις των ανασκαφών. Τον βρήκε σε αίθουσα της βόρειας στοάς της παλαίστρας του Γυμνασίου ο ανασκαφέας Δημήτριος Λαζαρίδης το τελευταίο ανασκαφικό έτος του στην Αμφίπολη. «Μπροστά στη νότια πλευρά της αίθουσας, προς το εσωτερικό του Γυμνασίου, βρέθηκε στη θέση του το βάθρο ενός εφηβαρχικού νόμου και πεσμένη μπροστά –με τα γράμματα προς τα κάτω– η μεγάλη στήλη, στην επιφάνεια της οποίας είναι χαραγμένος ο νόμος [... που] αποτελείται από 139 στίχους».[540] Η μαρμάρινη στήλη είναι ιδιαίτερα διακοσμημένη. Φέρει στο επάνω μέρος και καθ' όλο το μήκος της επιστέψεως επιγραφή με το έτος στο μακεδονικό ημερολόγιο (ΕΚΡ = 125) αλλά και κυρτόκοιλο κυμάτιο ακριβώς κάτω από την οριζόντια επίστεψη. Κάτω από το κυμάτιο υπάρχει ταινία αναγλύφων με έπαθλα αγώνων: υδρία, κότινος[541] σπάδικα[542] φοίνικα, στλεγγίδα, και σφαίρα (ή δίσκος). Στην συνέχεια αναπτύσσεται ο νόμος: επικεφαλίδα, εισαγωγή και άρθρα.

Από μία σειρά από επιγραφές της Μακεδονίας με διπλή χρονολόγηση, έχει γίνει φανερό πως κατά την Ρωμαϊκή Εποχή χρησιμοποιούνταν δύο χρονολογίες για να προσ-

---

[539] Το τελικό αρχαίο κείμενο της επιγραφής δημοσιεύθηκε στο SEG 65:420 = Dennis Rousset, «*Considérations sur la loi éphébarchique d'Amphipolis*,» *Revue des Études Anciennes* 119, no 1 (2017): 52-58 (https://revue-etudes-anciennes.fr/wp-content/uploads/2020/03/rousset1-2017.pdf) αλλά δες και την πρώτη δημοσίευση στο Καλλιόπη Δ. Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος από την Αμφίπολη,» *Αρχαιολογική Εφημερίς* 154 (2015): 3-9.

[540] *Έργον* κατά το 1984, σ. 22-23.

[541] Ο κότινος ή η κότινος ή το κότινον = η αγριελιά, εξ ου και το στεφάνι αγριελιάς ως βραβείο αγώνων, ιδίως των Ολυμπιακών (Δημητράκος, λμ. «κότινος» αλλά πρβλ. Liddell & Scott, λμ. «κότινος»).

[542] Δες εν. σπάδιξ = κομμένο από δέντρο κλαδί, ιδίως κλαδί φοίνικα μαζί με τους καρπούς του (Δημητράκος, λμ. «σπάδιξ» αρ. 1).

διορισθούν γεγονότα που αφορούσαν στην περιοχή. Στην πραγματικότητα, χρησιμοποιούνταν δύο έτη, για παράδειγμα «[...] ἔτους γν´ σεβαστοῦ [...] τοῦ καὶ θξρ´»,[543] όπου γν´ = 53 και θξρ´ = 169, δηλαδή 21/2 μ.Χ. Σε όλες τις περιπτώσεις, η διαφορά ανάμεσα στις δύο χρονολογίες είναι 116 χρόνια. Το ερώτημα, όμως, είναι ποιο ήταν το έτος από το οποίο εκκινούσαν οι δύο χρονολογίες. Είναι πλέον παραδεκτό ότι η μικρότερη χρονολογία έχει ως εκκίνηση τον Οκτώβριο του 32 π.Χ., μετά την μάχη στο Άκτιο, ενώ η μεγαλύτερη τον Οκτώβριο του 148 π.Χ., μετά την κατάληψη της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους και την δημιουργία της Μακεδονικής Επαρχίας. Ήταν το 148 π.Χ. όταν ο πραίτωρ Καικίλιος Μήτηλλος (Q. Caecilius Metellus) συνέτριψε στην Μακεδονία τον επαναστάτη Ανδρίσκο (ψευδο-Φίλιππο ΣΤ', διοίκ. 149-148 π.Χ.) και φαίνεται ότι όρισε αυτό το έτος ως το πρώτο της νέας εποχής, της ρωμαϊκής «Επαρχιακής Εποχής» (αγγλ. «Provincial Era») της Μακεδονίας ή του Επαρχιακού Ημερολογίου, όπως ονομάσθηκαν από τους ιστορικούς.[544] Το έτος, συνεπώς, που αναγράφεται στην ταινία της επιστέψεως του εφηβαρχικού νόμου της Αμφιπόλεως είναι το 24/23 π.Χ., το έτος που χαράχθηκε ο νόμος στην λίθινη στήλη.

Η εξέταση του νόμου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όταν στήθηκε η στήλη στο τελευταίο τέταρτο του Α' αιώνα π.Χ. δεν αποτελούσε αποκλειστικά κατάλογο εντολών οι οποίες έπρεπε να εφαρμοσθούν απαρέγκλιτα την εποχή αυτή. Φαίνεται ότι λειτουργούσε και ως μία υπενθύμιση, το «ιδανικό υπόδειγμα και πηγή εμπνεύσεως»,[545] της λειτουργίας των Γυμνασίων ως στρατιωτικών φυτωρίων. Υπάρχει, όμως, και η άποψη ότι ο νόμος είχε συνταχθεί και απευθυνόταν στους αυθεντικούς παραλήπτες του, «à la jeunesse amphipolitaine au début de l'Empire»,[546] στους νέους της Ρωμαϊκής Εποχής στην Αμφίπολη. Η καταγραφή του νόμου στην στήλη έγινε με πρωτοβουλία και δαπάνες του εφηβάρχη Αδαίου του Ευημέρου και φαίνεται ότι ήταν ενταγμένη στο κλίμα επαναφοράς παραδόσεων και ηθών του ελληνιστικού παρελθόντος. Ο νόμος αφορούσε οπωσδήποτε εφήβους αλλά κρίνοντας από τον νόμο της Βέροιας του Β' αιώνα π.Χ.,[547] υποθέτουμε ότι μπορεί να απευθυνόταν σε νέους και σε άνδρες έως 30 ετών.[548]

Ο εφηβαρχικός νόμος της Αμφιπόλεως δεν αναφέρεται καθόλου στον τρόπο επιλογής ή εκλογής του εφηβάρχου αλλά ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας είναι ιδιαίτερα λεπτομερής ως προς τους όρους και τον όρκο του γυμνασιάρχου, ο οποίος και επέλεγε τους τρεις βοηθούς του. Οι βοηθοί αυτοί έπρεπε να επικυρωθούν από την εκ-

---

[543] PHI Greek Inscriptions, # PH150640, Northern Greece (IG X) Macedonia, Samsaris, Bas-Strymon 3.

[544] Για τα δύο ημερολόγια της Μακεδονίας αυτή την εποχή δες Marcus N. Tod, «The Macedonian Era I,» *The Annual of the British School at Athens*, 23 (1918/1919): 206-217 και Marcus N. Tod, «The Macedonian Era II,» *The Annual of the British School at Athens*, 24 (1919/1920-1920/1921): 54-67.

[545] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 14.

[546] Rousset, p. 80.

[547] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, passim.

[548] Δες και Ilias Arnaoutoglou, «Between Minors and Adults: Ephebes in Amphipolis (AEph 2015),» in *Dike. Essays on Greek Law in Honor of Alberto Maffi*, eds Lorenzo Gagliardi and Laura Pepe (Milano: Universita Degli Studi di Milano/Giuffre Francis Lefebvre, 2019), pp. 5-8.

κλησία του δήμου σε συνεδρίαση στο Γυμνάσιο.[549] Ίσως, ένας από αυτούς τους τρεις βοηθούς να εκτελούσε χρέη εφηβάρχου, τουλάχιστον στην Βέροια. Οι υποχρεώσεις του εφηβάρχου στην Αμφίπολη ήταν συγκεκριμένες και έπρεπε να εκτελούνται όπως όριζε ο νόμος. Μπορούσε να επιβάλει στους εφήβους (τουλάχιστον 18 ετών) μόνο χρηματικές ποινές αλλά όχι σωματικές, μια που δεν επρόκειτο για παιδιά αλλά για ενήλικες. Μόλις αναλάμβανε τα καθήκοντά του έπρεπε να απογράψει όσους είχαν συμπληρώσει την ηλικία για να ενταχθούν στην δύναμη του Γυμνασίου. Αν και συγκεκριμένη ηλικία δεν αναφέρεται, πρέπει να θεωρήσουμε ότι ήταν το 18ο έτος, όπως συνέβαινε στην Αθήνα. Οι σχετικοί νόμοι που ίσχυαν στην Αθήνα τον Δ' αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως υπόδειγμα και για άλλες ελληνικές Πόλεις, όπως η Βέροια και η Αμφίπολη αλλά σε κατοπινό χρόνο και ορισμένες διατάξεις τους μόνο.[550] Έτσι, στην Αθήνα[551] η ελάχιστη ηλικία ήταν τα 18 έτη. Στην Αμφίπολη, όπως και στην Αθήνα,[552] όσοι παίδες είχαν συμπληρώσει την απαιτούμενη ηλικία και τις άλλες προϋποθέσεις που όριζαν οι νόμοι έπρεπε να ενταχθούν στους εφήβους της πόλεως. Στην Αμφίπολη γινόταν απογραφή των παίδων και έτσι πρέπει να ήταν εύκολη και ακριβής η ένταξη τους στους εφήβους. Το πιο ενδιαφέρον παράδειγμα Πόλεως η οποία ασχολούνταν ιδιαιτέρως με την εκπαίδευση από την παιδική ηλικία (αγοριών και κοριτσιών) ήταν βέβαια η Τέως του Β' αιώνα π.Χ. (δες παρακάτω). Ο εφήβαρχος στην Αμφίπολη ήταν επιφορτισμένος και με τον καταλογισμό προστίμων που αφορούσαν όσους είχαν αποφύγει την ένταξη στους εφήβους ή δεν φοιτούσαν. Το πρόστιμο της μιας δραχμής ανά ημέρα ή συνολικά μέχρι 100 δραχμές έπρεπε να καταβάλει ο πατέρας ή ο κηδεμόνας του υπόχρεου μέχρι την ημέρα που ο νέος θα εντασσόταν στους εφήβους. Υποχρεωμένοι σε καθημερινή φοίτηση ήταν όσοι διέθεταν γη, οικία, και ποίμνια με αξία τουλάχιστον τριάντα μνων (=3000 δραχμών) και ο λόγος ήταν ότι η οικογένεια έπρεπε να ήταν αρκετά εύπορη ώστε ο γιος ή οι γιοι να μπορούν να ασχοληθούν μόνο με τις ασκήσεις και τα μαθήματα για δύο έτη χωρίς να είναι αναγκασμένοι να βοηθούν την οικογένεια τους στις επαγγελματικές ασχολίες της. Εικάζεται ότι ο υπολογισμός της οικογενειακής περιουσίας για την ένταξη στους εφήβους μόνο σε γη, οικία, ζώα, απηχεί την αντίληψη ότι άλλες δραστηριότητες, όπως η βιοτεχνική παραγωγή ή το εμπόριο, ή η απλή κατοχή χρημάτων από άδηλους πόρους δεν εξασφάλιζαν την απαιτούμενη οικονομική σταθερότητα μιας οικογένειας. Επίσης, θα μπορούσε να υπονοήσει και την κοινωνική και οικονομική ανωτερότητα («αριστοκρατική έλλειψη εμπιστοσύνης») αυτής της ομάδας πολιτών έναντι εκείνης των τεχνιτών, εμπόρων, και γενικά όσων ευπόρων πολιτών διέθεταν απλώς ρευστό.[553] Βέβαια, κατά την άποψή μας, μπορεί απλώς να εκφράζει την συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών, δηλαδή αυτούς που είχαν έγγεια ιδιοκτησία, οι-

---

[549] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1 face A, lines 23-41 – Δες και παρόμοιους όρους για την εκλογή γυμνασιάρχου στην Κορησία/Κορησσία της Κέας σε PHI Greek Inscriptions, # PH77886, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Cyclades, excl. Delos (IG XII,5) IG XII,5 647 lines 21-22 = SIG, no 958.

[550] Ο Rousset, pp. 76-77 παραθέτει τις διαφορές με τα αθηναϊκά εφηβεία.

[551] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLII.

[552] Harpocrationis, λμ. «Ληξιαρχικόν Γραμματείον»

[553] Δες αλλά και πρβλ. Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 13-19.

κία ή ποίμνια παρά όσους ασχολούνταν με την βιοτεχνία ή το εμπόριο. Εν πάση περιπτώσει, υπήρχε συγκεκριμένο περιουσιακό κριτήριο για την οικογένεια του νέου εκείνου ο οποίος επιθυμούσε να ενταχθεί στους εφήβους της Αμφιπόλεως. Κατά μία, όμως, άλλη ανάγνωση του κειμένου, εφόσον γινόταν απογραφή των παίδων για την ένταξή τους αργότερα στους εφήβους, όλοι οι έφηβοι είχαν την δυνατότητα να συμμετέχουν στις ασκήσεις στο Γυμνάσιο. Αυτοί που έπρεπε υποχρεωτικά να παρακολουθούν τα μαθήματα σε καθημερινή βάση ήταν όσων η οικογένεια εκπλήρωνε το περιουσιακό κριτήριο.[554]

Το γεγονός ότι και τα πρόστιμα αλλά και το περιουσιακό κριτήριο αναγράφονται σε νόμισμα το οποίο δεν χρησιμοποιούνταν τον Α’ αιώνα π.Χ. εκφράζει σημαντικό αναχρονισμό. Είναι βέβαιο ότι η αξία της δραχμής και της μνας θα γινόταν κατανοητή κατά την Ελληνιστική Εποχή, διαπίστωση που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο εφηβαρχικός νόμος λειτουργούσε στην Αμφίπολη κατά την Ρωμαϊκή Εποχή και στο τελευταίο τέταρτο του Α’ αιώνα π.Χ. μάλλον ως ανάμνηση μιας επιθυμητής τάξεως πραγμάτων του παρελθόντος παρά ως νόμος που εφαρμοζόταν απαρέγκλιτα την εποχή που αναρτήθηκε η στήλη.[555] Θα μπορούσε βέβαια κανείς να προσπαθήσει να αναγάγει το περιουσιακό κριτήριο στην Ελληνιστική Εποχή και να βρει την αξία των τριάντα μνων σε ό,τι αφορά σε γη ή οικία αλλά, κατά την άποψή μας, οι επιγραφές της Αμφιπόλεως στις οποίες αναγράφονται τιμές πωλήσεως/αγοράς οικιών και αγρών είναι λίγες και δεν μπορεί να συσχετισθεί το ύψος της τιμής που αναφέρεται με την θέση τους στην πόλη, την επιφάνεια τους ή την πολυτέλεια κατασκευής τους, εάν πρόκειται για οικίες, ή την θέση τους ως προς την πόλη και την γονιμότητά τους, εάν αφορά σε αγρούς.[556] Παρότι, όμως, δεν γνωρίζουμε πόσοι πολίτες στο σύνολο των πολιτών διέθεταν περιουσία τουλάχιστον 30 μνων, πρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού τους διότι αλλιώς οι υποχρεωτικά ασκούμενοι έφηβοι της Αμφιπόλεως θα ήταν πολύ λίγοι. Επίσης, πρέπει να σκεφθούμε ότι γενικώς η οικονομική επιφάνεια σημαντικής μερίδας Αμφιπολιτών κατά την Ελληνιστική Εποχή αλλά και αργότερα ήταν ιδιαίτερα μεγάλη σε σχέση με τα οικονομικά μέτρα του Γ’ αιώνα π.Χ.

Για να αποδείξουμε, όμως, αυτήν την υπόθεση ή έστω να προσκομίσουμε κάποια ενδεικτικά οικονομικά στοιχεία πρέπει να στραφούμε στην ετήσια δαπάνη διαβιώσεως. Στοιχεία για την ετήσια δαπάνη διαβιώσεως μπορούμε να αντλήσουμε από την Δήλο του Γ’ αιώνα π.Χ. Ο υπολογισμός της ετήσιας (360 ημερών) δαπάνης βασίσθηκε στην δαπάνη για αγορά σιτηρών για οικιακή κατανάλωση και ρουχισμού αλλά και στο οψώνιον (μισθός ή αμοιβή για παρασχεθείσα εργασία),[557] το οποίο στην Δήλο κάλυπτε όλες τις λοιπές δαπάνες εκτός από σιτηρά και ρουχισμό, επαυξημένο ώστε να καλύψει και την αύξηση των ενοικίων στο νησί. Οι υπολογισμοί που έχουν γίνει αφορούν σε ενήλικα άνδρα, γυναίκα, παιδί και οικογένεια τεσσάρων ατόμων για τα έτη 282

[554] Rousset, pp. 70-73 και Arnaoutoglou, pp. 7-8.

[555] Κατά τον Rousset, pp. 73-75 δεν γίνεται αναφορά στο νόμισμα μνα το ίδιο αλλά ως «unité de compte», δηλαδή ως λογιστική μονάδα και άρα μπορεί να μην είναι απλώς μία ανάμνηση των νομισμάτων μιας παλαιότερης εποχής.

[556] Δες αλλά και πρβλ. Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 13-19.

[557] Δημητράκος, λμ. «οψώνιον» αρ. 2.

π.Χ., 281 π.Χ., 250 π.Χ. και την αρχή του Β’ αιώνα π.Χ.

ΕΤΗΣΙΑ ΔΑΠΑΝΗ ΔΙΑΒΙΩΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΔΗΛΟ

Έτος/Περίοδος π.Χ.	*Άτομο/Οικογένεια*	*Δαπάνη (δραχμές)*
282	Άνδρας	130
282	Γυναίκα	102
282	Παιδί	65 (μισό άνδρα)
281	Άνδρας	175
281	Γυναίκα	135
281	Παιδί	87,5 (μισό άνδρα)
250	Άνδρας	115
250	Γυναίκα	91
250	Παιδί	57,5 (μισό άνδρα)
Αρχές Β’ αιώνα	Άνδρας	155
Αρχές Β’ αιώνα	Γυναίκα	123
Αρχές Β’ αιώνα	Παιδί	77,5 (μισό άνδρα)
282	Οικογένεια 4 ατόμων	362
281	Οικογένεια 4 ατόμων	485
250	Οικογένεια 4 ατόμων	321
Αρχές Β’ αιώνα	Οικογένεια 4 ατόμων	433

Αυτές οι δαπάνες διαβιώσεως βασίζονται σε πληροφορίες από επιγραφές, αφορούν σε μισθωτούς και σε έναν μετρίως άνετο τρόπο διαβιώσεως («moderately comfortable living»). Οι υπολογισμοί αυτοί δεν συμπεριλαμβάνουν πιθανά έσοδα από πωλήσεις οικοτεχνίας των γυναικών.[558] Συνεπώς, καθ’ όλον τον Γ’ αιώνα π.Χ. μπορούσε μία οικογένεια όχι μόνο να επιβιώσει αλλά και να ζήσει σχετικά άνετα στην Δήλο με λιγότερες από πεντακόσιες αττικές δραχμές, τηρουμένων και των επιπτώσεων από τις διακυμάνσεις των τιμών.

Συγκριτικά, λοιπόν, μπορούμε να αντιληφθούμε την οικονομική επιφάνεια των Αμφιπολιτών του Γ’ αιώνα π.Χ. Κατ’ αρχάς, η πόλη ευημερούσε με έσοδα τα οποία πρέπει να προέρχονταν κυρίως από το εμπόριο, την παραγωγή της γης, την κτηνοτροφία και ίσως λιγότερο από την απευθείας και μόνιμη εκμετάλλευση της ξυλείας και των ορυχείων του Παγγαίου. Ο πλούτος αυτός, όμως, έπρεπε να επενδυθεί σε αγορές μέσα ή γύρω από την πόλη ή σε αγροτική δραστηριότητα (οικία, γη, ποίμνια). Με τα οικονομικά δεδομένα που παρουσιάζονται στον εφηβαρχικό νόμο της Αμφιπόλεως, πρέπει να συμπεράνουμε ότι δεν θα ήταν δύσκολο ο μέσος πολίτης να διέθετε οικία και καλλιεργήσιμη γη ή ποίμνια, η συνολική αξία των οποίων θα ήταν τουλάχιστον 3000 δραχμές. Από την άλλη πλευρά, ένας δραστήριος έμπορος θα διέθετε οπωσδήποτε οικία τουλάχιστον 3000 δραχμών ενώ ένας αγρότης ή κτηνοτρόφος οικία μικρότερης αξίας αλλά γη ή ποίμνια σημαντικής αξίας, το σύνολο των οποίων θα ξεπερνούσε το περιουσιακό κρι-

[558] Για τα δεδομένα και περαιτέρω ανάλυση δες J. A. O. Larsen, «Part III: Roman Greece,» in *An Economic Survey of Ancient Rome* (Paterson, NJ.: Pageant, 1938/1959), 4: 412-414.

τήριο των 3000 δραχμών. Με άλλα λόγια, νομίζουμε ότι η αναφορά για τον Γ' αιώνα π.Χ. σε περιουσία αξίας 3000 δραχμών ως ελάχιστο όριο για την ένταξη παίδων στους εφήβους δείχνει ότι τουλάχιστον οι μισοί Αμφιπολίτες την διέθεταν, ότι οι οικογένειες ήταν ιδιαίτερα εύπορες σε σχέση με αυτές άλλων Πόλεων στον ευρύτερο ελληνικό ηπειρωτικό χώρο και ότι η Πόλη τούς ανάγκαζε να επενδύουν μεγάλο μέρος των εισοδημάτων τους στον τόπο που διαβίωναν με αγορά οικίας, γης, κοπαδιών.

Όλοι οι έφηβοι έπρεπε να γυμνάζονται καθημερινά εκτός εάν δικαιολογημένα έλειπαν από την πόλη. Η παρουσία των εφήβων στο Γυμνάσιο ελεγχόταν με την τήρηση καταλόγου εγγραφέντων αλλά και απουσιολόγιο. Τα ονόματα των υποχρεωμένων σε εκπαίδευση αναγράφονταν επί λευκώματος,[559] δηλαδή επάνω σε ξύλινο πίνακα χρωματισμένο με λευκό χρώμα, και αναρτώντο καθημερινά έτσι ώστε να ελέγχεται η παρουσία τους. Ο εφήβαρχος σημείωνε κάθε ημέρα τους απόντες, πριν βγουν οι έφηβοι έξω από την παλαίστρα για τα μαθήματα της ιππασίας, τοξοβολίας, ρίψεως ακοντίου, ρίψη με σφενδόνη και λιθοβολία. Το πρόστιμο για τον απείθαρχο ήταν μία δραχμή για κάθε ημέρα αδικαιολόγητης απουσίας. Δεν αναφέρονται σωματικές ποινές αλλά αυτές, κατά μία άποψη, δεν αποκλείονται.[560]

Ο εφήβαρχος φρόντιζε για την πρόσληψη του κατάλληλου διδακτικού προσωπικού του Γυμνασίου: παιδοτρίβη, διδασκάλους ακοντισμού και τοξοβολίας. Η αξιολόγηση του προσωπικού αφορούσε στον τρόπο με τον οποίο θα επιμελούνταν της εκπαιδεύσεως των εφήβων, ο οποίος έπρεπε να ήταν άριστος και σώφρων, όπως και στην Αθήνα.[561] Επίσης, έπρεπε να μεριμνήσει για την παρουσία ιπποδαμαστή και αλόγων για ιππασία. Η εκμάθηση ιππασίας δεν φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη απασχόληση για τους εφήβους στον Ελληνικό Κόσμο. Έχουμε στην διάθεσή μας τρία ψηφίσματα του δεύτερου μισού του Α' αιώνα π.Χ. από την Αθήνα, στα οποία γίνεται αναφορά στην εκπαίδευση των εφήβων στην ιππασία[562] αλλά αναφέρεται πιθανότατα και στο Διάγραμμα (διάταγμα) του Πτολεμαίου του 320 π.Χ. για την Κυρήνη.[563] Για τον Δ' και τον Γ' αιώνα π.Χ., η σημασία της ιππασίας μπορεί να εξηγηθεί από τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο που έπαιζε το ιππικό στον μακεδονικό στρατό και η οποία τουλάχιστον υπονοείται ως προς την εκπαίδευση από το Διάγραμμα του Πτολεμαίου της Αιγύπτου. Μάλιστα, κατά μία υπόθεση, οι ιππείς («τοῖς ἱππεῦ[σι»)[564] που αναφέρονται σε επιγραφή περίπου του 200 π.Χ. μπορεί να ήταν οι «πρόδρομοι», ελαφρού ιππικού του μακεδονικού στρατού, δηλαδή έφηβοι μετά το τέλος της στρατιωτικής προετοιμασίας τους, όπως

---

[559] Δημητράκος, λμ. «λεύκωμα» αρ. 1.

[560] Arnaoutoglou, p. 13.

[561] «βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους», Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLII.2.

[562] «ἐν τοῖς ἱππικοῖς [γυμνασίας» στην επιγραφή του 47/6-43/2 π.Χ., PHI Greek Inscriptions, # PH3260, IG II² 1040.29-30, και στην επιγραφή του 41/40 π.Χ., «τῆς ἐν ὅ]πλοις καὶ ἱππικῆς ἀσκήσεως πολυφροντίσ[τως», PHI Greek Inscriptions, # PH3262, IG II² 1042 frg.a-b.20-21 & frg.c.9, και στην επιγραφή του 38/7 π.Χ., «τῆς τῶν ἵππων γυμνασία{ι}ς», PHI Greek Inscriptions, # PH3263, IG II² 1043.21.

[563] «Ὅς ἂν δ'ἐκ τοῦ π[ολιτε]ύματος δημοσίαι ἰατρεύηι ἢ παιδοτριβῆι ἢ διδάσκ[ηι] το[ξεύε]ιν ἢ ἱππε[ύε]ιν ἢ ὁπλομαχεῖν [...]», SEG 9:1 = IGCyr010800 lines 43-44 at <https://igcyr.unibo.it/igcyr010800#>.

[564] PHI Greek Inscriptions, # PH312699, Northern Greece (IG X) Macedonia SEG 49:722 line 52.

αυτή διεξαγόταν και στην Αμφίπολη, συγκροτημένοι σε ειδικό σώμα και πριν ενταχθούν στο μακεδονικό ιππικό των Εταίρων.[565] Για τον Α' αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι και στην Αθήνα και στην Αμφίπολη η ένταξη της ιππασίας στις ασκήσεις των εφήβων λειτουργούσε επιπλέον και υπό την ρωμαϊκή παράδοση και επίδραση. Ο ιπποδαμαστής και η χρήση των ίππων βρίσκονταν υπό τις εντολές των βουλευτών. Το ίδιο συνέβαινε και στην Αθήνα τον Α' αιώνα π.Χ., όπου φαίνεται ότι η βουλή είχε υπό την φροντίδα της την αγωγή των νέων συμπεριλαμβανομένης και της ιππασίας.[566] Πάντως στην Αμφίπολη, η εκπαίδευση των νέων περιοριζόταν στα όσα «γέγραπται ἐν τοῖς νόμοις»,[567] στα όσα προβλέπονταν ρητώς από τους νόμους. Τα μαθήματα αναφέρονται ονομαστικά και είναι η τοξοβολία, η ρίψη ακοντίου, η ρίψη με σφενδόνη, η λιθοβολία, η ιππασία και η ρίψη ακοντίου επί του ίππου. Εντύπωση προκαλεί η εκπαίδευση στην σφενδόνη και στην λιθοβολία. Οι σφενδονήτες και οι λιθοβόλοι αποτελούσαν επικουρικά σώματα στον μακεδονικό στρατό και γενικά στους στρατούς των ελληνικών Πόλεων και συχνά μισθοφορικά. Βέβαια, για τον μακεδονικό στρατό ήταν καλή ιδέα ο τακτικός στρατιώτης και αξιωματικός να έχει γνώση και του τρόπου μάχης των βοηθητικών και για να γνωρίζει πώς μάχονταν αποτελεσματικά αλλά και πώς να τους αντιμετωπίσει εάν βρεθεί εναντίον τους. Με σημερινούς στρατιωτικούς όρους και τακτικές, ο οδηγός, ο πυροβολητής και ο αρχηγός άρματος μάχης (tank) πριν αναλάβουν τα ιδιαίτερα καθήκοντα για τα οποία προορίζονται, εκπαιδεύονται τους πρώτους μήνες της στρατιωτικής τους θητείας στην σκόπευση και βολή με απλό στρατιωτικό τυφέκιο, πολυβόλο και περίστροφο, όπως και ο απλός τυφεκιοφόρος του πεζικού. Η ανεύρεση «δύο λίθινων μεγάλων σφαιρών από βαλλιστική μηχανή»[568] στον κεντρικό κτιστό αγωγό του Γυμνασίου και «λίθινη[ς] σφαίρα[ς] βαλλιστικής μηχανής»[569] σε στρώμα καταστροφής του Ξυστού συνάδουν με την εκτίμηση της ανασκαφέως ότι επρόκειτο για βολές κατά την επιδρομή εναντίον της πόλεως τον Α' αιώνα π.Χ. αλλά δεν φαίνεται ότι έχουν σχέση με πιθανή «εκπαίδευση στους καταπέλτες», την εκμάθηση της χρήσεώς τους, δηλαδή, από τους έφηβους.[570] Άλλωστε, μία τέτοια εκπαίδευση θα γινόταν έξω από το Γυμνάσιο και ίσως και έξω από τα τείχη της πόλεως ενώ πολλά εκπαιδευτικά βλήματα θα βρίσκονταν στοιβαγμένα σε κάποιον χώρο του Γυμνασίου. Το βάρος των λίθων δεν θα επέτρεπε την εύκολη διασπορά τους εκτός του Γυμνασίου. Ο παιδοτρίβης φρόντιζε για την εκγύμναση των εφήβων στην παλαίστρα ενώ οριζόταν ρητώς ότι η εκπαίδευση των εφήβων διεξαγόταν υποχρεωτικά εντός του χώρου του Γυμνασίου και καθ' όλην την διάρκεια της ημέρας.

Ο εφηβάρχης είχε την γενική εποπτεία της εκπαιδεύσεως των εφήβων και «της όλης αυτών ευταξίας» σε καθημερινή βάση. Η εκπαίδευση τους στην Αμφίπολη διαρ-

---

[565] M. B. Hatzopoulos, *L'organisation de L'armée Macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciens et documents nouveaux*, In Series Μελετήματα αρ. 30 (Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2001), pp. 35-36 & 117.

[566] PHI Greek Inscriptions, # PH3260, IG II² 1040.15-31.

[567] SEG 65:420 line 25 = Rousset, 25 = Λαζαρίδου, 25.

[568] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1987, σ. 170.

[569] Λαζαρίδη, «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως» ΠΑΕ έτους 1988, σ. 131.

[570] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 22.

κούσε δύο έτη ενώ στην Αθήνα του Δ’ αιώνα π.Χ. ένα έτος και τα επόμενα δύο έτη ελάμβανε την μορφή στρατιωτικής θητείας με περιπολίες στην αττική «χώρα».[571] Φαίνεται ότι στην Αμφίπολη του Α’ αιώνα π.Χ. η εκπαίδευση των εφήβων αφορούσε στην στρατιωτική εκπαίδευση τουλάχιστον των εφήβων ενώ στην Βέροια αφορούσε και άνδρες μέχρι 30 ετών.[572] Στην Αμφίπολη, οι έφηβοι ήταν υποχρεωμένοι να φορούν συγκεκριμένη στολή, η οποία αποτελούνταν από χιτώνα,[573] χλαμύδα,[574] κρηπίδες[575] και πέτασο. Ο χιτώνας που φορούσαν οι νέοι ήταν συνήθως μακρύς, μέχρι το γόνατο, και στηριζόταν στους δύο ώμους με πόρπες ή περόνες. Η χλαμύδα είχε μικρότερο μήκος από τον χιτώνα, ήταν επιμήκης, και στηριζόταν γύρω από τον τράχηλο με πόρπη. Το ένα της τμήμα κάλυπτε το μπροστινό τμήμα του κορμού και το άλλο το πίσω. Οι κρηπίδες ήταν υποδήματα με υψηλά καττύματα (σόλες) και δένονταν με δερμάτινους ιμάντες επάνω από τους αστραγάλους. Ο πέτασος ήταν πλατύγυρο κάλυμμα της κεφαλής για να την προφυλάσσει και από τον ήλιο και από την βροχή και μπορούσε να δεθεί με παραγναθίδες κάτω από το σαγόνι. Η στολή ήταν προσαρμοσμένη στην ζωή στην Μακεδονία. Οι έφηβοι ήταν υποχρεωμένοι να έχουν το δικό τους τόξο και τουλάχιστον τρία ακόντια. Ο εξοπλισμός αυτός σε συνδυασμό με την εκπαίδευση στην σφενδόνη και στην λιθοβολία παραπέμπει σε στρατιωτική εκπαίδευση ψιλών, ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών. Οι έφηβοι δεν θα συνοδεύονταν στο Γυμνάσιο από υπηρέτη, όπως συνέβαινε αλλού αλλά ίσως και στην Αμφίπολη με τους παίδες και τους παιδαγωγούς τους. Ίσως σκοπός ήταν η σκληραγώγησή τους και ως μελλοντικοί στρατιώτες να μεταφέρουν μόνοι τους τα όπλα τους.[576] Πολύ ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η περιγραφή της στολής αλλά και ο προβλεπόμενος τρόπος συμπεριφοράς των εφήβων στον δρόμο υπάρχει αυτολεξεί και σε άλλη αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή[577] του 221-168 π.Χ. από την ακρόπολη της Αμφιπόλεως και συνεπώς η σύλληψη του εφηβαρχικού νόμου μπορεί να αναχθεί μέχρι και το τέλος του Γ’ αιώνα π.Χ. ή στην βασιλεία του Φιλίππου Ε’ (διοίκ. 221-179 π.Χ.).[578] Το περιουσιακό κριτήριο, η απουσία συσσιτίων παρεχομένων από την Πόλη, η παροχή από την οικογένεια του εξοπλισμού για την εκπαίδευση των εφήβων σε σύγκριση με τις πρακτικές στην Αθήνα του δεύτερου μισού του Δ’ αιώνα π.Χ.[579] δείχνουν την αριστοκρατική πλευρά της αντιλήψεως περί εκπαιδεύσεως των εφήβων.[580] Δεν ήταν διαθέσιμη σε όλους τους πολίτες αλλά σε μια αριστοκρατία η οποία είχε επενδύσει τον πλούτο της στην Αμφίπολη.

---

[571] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLII.4.

[572] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, passim.

[573] Δες σε Πλατή και Μάρκου, σ. 24-25.

[574] Kalléris, no 152, pp. 275-276.

[575] Kalléris, no 105, pp. 226-227.

[576] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 24. Για τέτοιες πληροφορίες την εποχή του Φιλίππου Β’ δες Πολύαινος, IV.2.10 και Frontinus, IV.1.6.

[577] PHI Greek Inscriptions, # PH152490, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 42 face A.

[578] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 25.

[579] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLII.3-4.

[580] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 26.

Η συμπεριφορά των εφήβων εκτός του Γυμνασίου διεπόταν από συγκεκριμένους κανόνες. Έπρεπε να φεύγουν από τους οίκους τους με την αυγή και να επιστρέφουν με την δύση του ήλιου, βαδίζοντας μόνοι τους, φρόνιμοι, και σιωπηροί και διαλέγοντας την ίδια συντομότερη διαδρομή προς το Γυμνάσιο. Να μη σταματούν στον δρόμο, ούτε σε καταστήματα, ούτε να πηγαίνουν στην Αγορά, ούτε σε δημόσια λουτρά εκτός εάν επρόκειτο για λόγους υγείας, ούτε να βγαίνουν από τα τείχη μόνοι τους. Δεν τους επιτρεπόταν να τρώνε μαζί με άλλους ούτε να δέχονται προσκλήσεις για συναντήσεις και συνεστιάσεις παρά να γευματίζουν και να δειπνούν μόνο στον οίκο τους. Σε αντίθετη περίπτωση, ο έφηβος θα τιμωρούνταν και θα επιβάλλετο πρόστιμο σε όποιον τον είχε προσκαλέσει ή δεξιωθεί.

Σύμφωνα με τον νόμο, οι έφηβοι έπρεπε να γυμνάζονται πριν από τους νεανίσκους. Οι νεανίσκοι ήταν νέοι άνδρες, μεγαλύτεροι των είκοσι ετών, και εάν βασισθούμε στις διατάξεις του γυμνασιακού νόμου της Βέροιας, μέχρι τριάντα ετών.[581] Συνεπώς, η άσκηση των τελευταίων έπρεπε να διαχωρισθεί από αυτήν των εφήβων, έτσι ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε προσπάθεια αποπλανήσεως τους. Οι γυμνοί έφηβοι γυμνάζονταν μόνο από τον παιδοτρίβη γυμνό ενώ ο μόνος άλλος παρών στην εκγύμναση επιτρεπόταν να είναι ο εφήβαρχος. Μετά την εκγύμναση και τις ασκήσεις, οι έφηβοι γύριζαν στον οίκο τους για να γευματίσουν και κατόπιν να επιστρέψουν το απόγευμα για την επανάληψη των ασκήσεων, η οποία δεν περιελάμβανε ιππασία και ο ακοντισμός και η τοξοβολία γίνονταν εντός του χώρου της Παλαίστρας. Μετά την ολοκλήρωση και του απογευματινού προγράμματος και πριν δύσει ο ήλιος επέστρεφαν πάλι στον οίκο τους για το δείπνο και τον βραδινό τους ύπνο.

Η πρόοδος των εφήβων στην εκγύμνασή τους διαπιστωνόταν με μηνιαίους και ετήσιους αγώνες, τους οποίους φρόντιζε να διοργανώνει ο εφήβαρχος. Οι μηνιαίοι αγώνες διεξάγονταν με κύριο σκοπό να αποδείξουν οι έφηβοι τι είχαν μάθει την συγκεκριμένη προηγούμενη περίοδο αλλά και να δείξουν το ήθος τους, την εργατικότητά τους, την καλή τους φυσική κατάσταση και τις επιδόσεις τους στον αγώνα δρόμου. Κριτές των αθλημάτων ήταν οι πολειτάρχες/πολιτάρχες, ο παιδονόμος, και οι γυμνασίαρχοι, οι οποίοι είχαν δώσει τον απαιτούμενο όρκο.

Ο πολιτάρχης ήταν άρχων μακεδονικών πόλεων κατά την Ελληνιστική και την Ρωμαϊκή Εποχή. Η πρώτη εμφάνιση του τίτλου έγινε σε επιγραφή (περ. 179 π.Χ.) από την Αμφίπολη του βασιλιά Περσέα (διοίκ. 179-168 π.Χ.) της Μακεδονίας, όπου μνημονεύονται δύο πολιτάρχες του δήμου των Αμφιπολιτών.[582] Λίγα χρόνια αργότερα, περί το 167 π.Χ., σε άλλη επιγραφή από την Αμφίπολη με την οποία ο «δῆμος Ἀμφιπολειτῶ[ν]»[583] τιμά τον Γναίον Δομίτιον[584] αναφέρονται πέντε πολιτάρχες. Οι αναφορές των

---

[581] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face B, line 1 & 47 & 56-57.

[582] PHI Greek Inscriptions, # PH152478, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 29.

[583] PHI Greek Inscriptions, # PH152669, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 24:580.

[584] Για την χρονολόγηση της επιγραφής δες και Carl Schuler, «The Macedonian Politarchs,» *Classical Philology* 55 (April 1960): 94-96. Αρκετά από τα ερωτήματα που αναπτύσσονται στο άρθρο του Schuler έχουν απαντηθεί στο M. B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings,* 2 vols in

επιγραφών στους άρχοντες πολιτάρχες στην Αμφίπολη υποδεικνύουν ότι τουλάχιστον από τον Β' αιώνα π.Χ. οι άρχοντες αυτοί ήταν καταξιωμένοι σε μακεδονικές πόλεις και απλώς συνέχισαν να υφίστανται και κατά την Ρωμαϊκή Εποχή.[585] Από τον γυμνασιαρχικό νόμο της Βεροίας φαίνεται ότι ήταν οι εκτελεστικοί άρχοντες της πόλεως, οι οποίοι είχαν ως βοηθούς τους εξεταστές («πολιτάρχας καὶ ἐξεταστὰς»).[586] Έχει υποστηριχθεί ότι ήταν μετά το 167 π.Χ και φυσικά κατά την Ρωμαϊκή Εποχή όταν σε διάφορες μακεδονικές πόλεις λειτουργούσαν επιτροπές πέντε ή και περισσοτέρων πολιταρχών ως θεσμικά μέλη της πολιτικής εξουσίας. Ο θεσμός των δύο πολιταρχών συνεπώς πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει στην προ-Ρωμαϊκή Εποχή, δηλαδή στην περίοδο των τελευταίων βασιλέων της Μακεδονίας, πιθανότατα με τις ίδιες ή παρόμοιες δικαιοδοσίες. Μάλιστα, την εποχή αυτή ήταν και οι δύο επώνυμοι άρχοντες των πόλεων, εξουσία την οποία διατήρησαν και κατά την Ρωμαϊκή Εποχή. Στον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας[587] είναι μαζί με τους εξεταστές υπεύθυνοι για την εγκατάσταση του νέου Γυμνασίαρχου στην εξουσία, για την αποστολή του νόμου για δημοσίευση, αλλά και, υπό προϋποθέσεις βασιζόμενες στα ονόματα που αναφέρονται στην επιγραφή και σε κατοπινές επιγραφές της Ρωμαϊκής Εποχής, οι πιθανοί εισηγητές του νόμου.[588]

Ο παιδονόμος ήταν θεσμός που εισήχθη για πρώτη φορά στην Σπάρτη από τον νομοθέτη Λυκούργο. Στην Σπάρτη αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις συνηθιζόταν να υπάρχει παιδαγωγός δούλος σε κάθε οίκο. Στην Αμφίπολη ο παιδονόμος δεν ήταν δούλος αλλά ελεύθερος άνδρας και ικανός να καταλάβει υψηλά αξιώματα. Είχε υπό την επίβλεψή του όλα τα αγόρια και την εξουσία να τα συγκεντρώνει και να τα τιμωρεί αυστηρά εάν έκαναν απερισκεψίες. Είχε για βοηθούς έφηβους μαστιγοφόρους, οι οποίοι αναλάμβαναν τις τιμωρίες.[589] Οι παίδες στην Σπάρτη δεν έπρεπε να φορούν υποδήματα για να σκληραγωγήσουν τα πόδια τους. Έτσι, θα μπορούσαν με ευκολία να ανεβαίνουν ανηφόρες και με ασφάλεια να κατεβαίνουν κατηφόρες αλλά και ευκολότερα να κάνουν άλματα και να τρέχουν.[590] Η ίδια εντολή για την ανυποδησία των εφήβων αναφέρεται και στον εφηβαρχικό νόμο της Αμφιπόλεως αλλά στην Μακεδονία οι έφηβοι υποχρεώνονταν να περπατούν χωρίς υποδήματα μόνο τα απογεύματα του καλοκαιριού, πιθανόν λόγω των καιρικών συνθηκών στις βόρειες περιοχές αλλά ίσως και της κάποιας χαλαρότητας στην αγωγή τους σε σχέση με την πολύ αυστηρή Σπάρτη. Η ομοιότητα αυτή

---

series Μελετήματα αρ. 22 (Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1996), 1:78-88 & notes.

[585] Δες και Pantelis Nigdelis and Pavlos Anagnostoudis, «New Honorific Inscriptions from Amphipolis,» *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 57 no 2 (2017), no 1. P. Cornelius P. f. Scipio, pp. 295-305.

[586] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face A.42 & διάσπαρτα στον νόμο. Οι εξεταστές στον νόμο της Βέροιας εξέταζαν την διαχείριση των εν ενεργεία και αποχωρούντων αξιωματούχων αλλά ήλεγχαν και κατά πόσο ήταν σύννομα τα προτεινόμενα ψηφίσματα και νόμοι (Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings*, 1:132-133).

[587] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face A.42 & B.110.

[588] Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings*, 1:134-137 & p. 134 n. 8. & 151-153.

[589] Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, II.2.

[590] Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, II.3.

μεταξύ της Αμφιπόλεως και της Σπάρτης θεωρείται ότι δεν είναι τυχαία αλλά πιστοποιεί την έμπνευση του νομοθέτη από την περιγραφή της πολιτείας των Λακεδαιμονίων από τον Ξενοφώντα. Την άποψη αυτή ισχυροποιεί και η παρουσία του παιδονόμου και στις δύο πόλεις, αν και στην Αμφίπολη η αναφορά στον παιδονόμο είναι γενικού χαρακτήρα, ακριβώς διότι ο νόμος αναφέρεται μόνο στους εφήβους.[591] Στον εφηβαρχικό νόμο ο παιδονόμος αναφέρεται ως κριτής αγώνων («Κρεινέτωσαν δὲ τὰ μὲν ἄλλα μετ' αὐτοῦ οἱ πολειτάρχαι καὶ ὁ παιδονόμος καὶ οἱ γυμνασίαρχοι»)[592] αλλά και ως αναπληρωτής του εφηβάρχου ως προς την επιμέλεια των εφήβων που έμεναν στην πόλη όταν εκείνος έλειπε από την Αμφίπολη συνοδεύοντας έφηβους εκτός των τειχών.

Ο θεσμός του παιδονόμου απαντά σε ορισμένες ελληνικές Πόλεις στον ελλαδικό χώρο, στην Κυρηναϊκή αλλά κυρίως στην Μικρά Ασία από τον Γ' αιώνα π.Χ. και μετά. Στις Θεσπιές, ο παιδονόμος συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα στους άρχοντες της Πόλεως σε επιγραφή του 220-210 π.Χ. (ή αργότερα)[593] ενώ αναγράφεται («παιδονομήσαντα»)[594] και σε βάθρο ανδριάντα της Ρωμαϊκής Εποχής (Α' αιώνας π.Χ. ή αργότερα) που βρέθηκε στην Λάρισα. Παιδονόμος αναφέρεται («παιδονο[μέν]ṭ[ος]»)[595] και σε κατάλογο εφήβων του 161 μ.Χ. της Κυρήνης, στην βορειοανατολική Αφρική. Οι αναφορές από τις πόλεις της Μικράς Ασίας είναι αρκετές και σημαντικές. Στην Τέω του Β' αιώνα π.Χ., το ψήφισμα για την ίδρυση των δημοσίων σχολείων (δες παρακάτω),[596] προέβλεπε εκτός από την πρόσληψη γυμνασιάρχου και τον διορισμό παιδονόμου, ηλικίας από σαράντα ετών και άνω, και των δύο μετά από εκλογές. Ήταν, συνεπώς, και οι δύο αιρετοί άρχοντες. Ο παιδονόμος αποφάσιζε για την συγκρότηση των δύο τάξεων της μουσικής (στην σημερινή μας ορολογία, κατωτέρα και ανωτέρα) από τους παίδες, ανάλογα με την ηλικία τους. Ο γυμνασίαρχος και ο παιδονόμος συναποφάσιζαν για την πρόσληψη δασκάλου οπλομαχίας, και τοξοβολίας και ρίψεως ακοντίου, η απόφαση των οποίων για συγκεκριμένα πρόσωπα θα επικυρωνόταν από την βουλή. Ο παιδονόμος και ο γυμνασίαρχος επέβλεπαν την επιμέλεια και την πρόοδο των παίδων και των εφήβων στις ασκήσεις και στα μαθήματά τους, όπως επέβαλε ο νόμος για κάθε έναν από αυτούς. Εάν οι «γραμματοδιδάσκαλοι» διαφωνούσαν μεταξύ τους ως προς τον αριθμό των παίδων που θα δίδασκαν, ο παιδονόμος παρενέβαινε και καθόριζε οριστικά και αμετάκλητα πόσους θα δίδασκε ο κάθε ένας. Αυτές ήταν οι αρμοδιότητες του παιδονόμου στην Τέω του Β' αιώνα π.Χ., όπως βρέθηκαν καταγεγραμμένες στον νόμο. Δεν γνωρίζουμε εάν σε άλλες ελληνικές πόλεις, συμπεριλαμβανομένης και της Αμφιπόλεως, ο παιδονόμος είχε παρόμοια ή ίδια καθήκοντα αλλά μπορούμε να υποθέσουμε με κάποια βεβαιότητα ότι δεν πρέπει να ήταν γενικώς διαφορετικά.

---

[591] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 25 & 32.

[592] SEG 65:420 lines 75-77 = Rousset, 75-77 = Λαζαρίδου, 75-77.

[593] PHI Greek Inscriptions, # PH314958, Central Greece (IG VII-IX) Megaris, Oropia, and Boiotia (IG VII) Roesch, IThesp 84 line 45.

[594] PHI Greek Inscriptions, # PH296406, Central Greece (IG VII-IX) Thessaly (IG IX,2) SEG 29:527.

[595] PHI Greek Inscriptions, # PH324498, Egypt, Nubia and Cyrenaïca, Cyrenaïca SEG 20:742 line 48.

[596] PHI Greek Inscriptions, # PH256430, Asia Minor, Ionia, Teos 41.

Η Τέως είχε μιμηθεί την Μίλητο, οι πολίτες της οποίας με ψήφισμά τους το 200/199 π.Χ. είχαν μεριμνήσει για τα δικά τους δημόσια σχολεία.[597] Στην Μίλητο, οι παιδονόμοι, οι οποίοι ήταν επίσης αιρετοί, τηρούσαν ετησίως καταλόγους γυμναστών, δηλαδή όσων είχαν τα προσόντα να ασκήσουν τους νέους σωματικά αλλά και να τους διδάξουν «γράματα» (sic) και τους αναρτούσαν στην στοά του Αντιγόνου Α' σε συγκεκριμένη ημερομηνία. Από αυτόν τον κατάλογο, η βουλή επέλεγε και διόριζε τους γυμναστές και τους δασκάλους. Στην Μίλητο αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας,[598] οι εξουσίες και οι υποχρεώσεις των παιδονόμων διέπονταν από ιδιαίτερο «παιδονομικόν νόμον».[599] Οι γυμναστές που ήταν ανάγκη να απουσιάσουν εκτός πόλεως για να συνοδεύσουν τους αθλητές τους σε αγώνες έπρεπε να λάβουν την άδεια από τους παιδονόμους, οι οποίοι ενέκριναν και τους αντικαταστάτες τους. Επίσης, οι παιδονόμοι ασκούσαν λειτουργίες οικονομικής και θρησκευτικής φύσεως ενώ πρόσεχαν και την τήρηση των σχολικών αργιών.

Οι παιδονομικοί νόμοι πρέπει να ήταν αυτοί οι οποίοι όριζαν επακριβώς τον ρόλο και όλες τις άλλες διαδικασίες που αφορούσαν στους παιδονόμους. Εκτός από την Μίλητο και την Τέω, για τις οποίες γνωρίζουμε αρκετά σε ό,τι αφορά στους παιδονόμους, για άλλες πόλεις της Μικράς Ασίας οι πληροφορίες μας είναι περιστασιακές. Στην Πέργαμο, σε επιγραφή του 138-133 π.Χ. η οποία περιγράφει πώς έπρεπε να τιμάται ο βασιλιάς Άτταλος Γ' της Περγάμου (διοίκ. 138-133 π.Χ.), αναφέρεται ότι ο γυμνασίαρχος θα συνόδευε τους εφήβους και τους νέους και ο παιδονόμος τους παίδες.[600] Στην Αντιόχεια προς τον Πύραμο ποταμό,[601] περί το μέσο του Β' αιώνα π.Χ., ο παιδο-

[597] PHI Greek Inscriptions, # PH252146, Asia Minor, Ionia, Miletos 42.

[598] «ἐπεὶ καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ πᾶσαι κατὰ νόμον ἄρχουσιν», PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face A, lines 6.

[599] PHI Greek Inscriptions, # PH252146, Asia Minor, Ionia, Miletos 42 line 54.

[600] PHI Greek Inscriptions, # PH301887, Asia Minor, Mysia [Kaïkos], Pergamon IvP I 246 lines 35-36 = OGIS, no 332.

[601] Η Αντιόχεια προς τον Πύραμο ποταμό δημιουργήθηκε την εποχή της βασιλείας του Αντιόχου Δ' Επιφανούς (διοίκ. 175-164 π.Χ.) από την συνένωση δύο κοντινών πόλεων της Κιλικίας στον Κόλπο της Αλεξανδρέττας (Iskenderum), νότια των Αδάνων (Adana), στην σημερινή νότια Τουρκία. Η μία ήταν η Μαλλός (Mallos, BAGROW, 66:G3, πλησίον σημερ. Kızıltâhta, στην χερσόνησο Karataş, νοτιοανατολικά των Αδάνων) και η άλλη η Μάγαρσος ή Μάγαρσα (Magarsos, BAGROW, 66:G3, πλησίον σημερ. κωμοπόλεως Karataş), νοτιότερα στην ακτή. Και οι δύο βρίσκονταν δίπλα στον ρου του ποταμού Πυράμου (σημερ. Ceyhan). Η Μάγαρσος ή τα Μάγαρσα έγινε το λιμάνι της Μαλλός. Στο λιμάνι έφθασε ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας με το πεζικό του και την βασιλική ίλη ιππικού το 333 π.Χ. και προσέφερε θυσίες στον ναό της Αθηνάς της Μαγαρσίας (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.5.9 και Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Μάγαρσος»). Η Μαλλός βρισκόταν στην ενδοχώρα, λίγο βορειότερα από την Μάγαρσο και ήταν κτισμένη σε ύψωμα. Κατά την παράδοση, οι κάτοικοι της πόλεως κατάγονταν από το Άργος. Όταν ο Αλέξανδρος έφθασε στην πόλη το 333 π.Χ. «την στάσιν [στην πόλη] κατέπαυσε» (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.5.9). Κατόπιν, θυσίασε στον ήρωα Αμφίλοχο του Άργους. Μυθικοί ιδρυτές της πόλεως ήταν ο Αμφίλοχος και ο Μόψος αφού έφυγαν από την Τροία (Στράβων, XIV.5.16). Επιγραφές του Β' αιώνα π.Χ. πιστοποιούν την ύπαρξη της Πόλεως («Μαλλωτῶν ὁ δῆμος», για παράδειγμα, PHI Greek Inscriptions, # PH285620, Asia Minor, Cilicia and Isauria I.Cilicie 70). Η Μαλλός εξέδωσε νομίσματα περίπου από το 420 π.Χ. μέχρι και το 333-328 π.Χ., τα οποία περιλαμβάνουν αργυρούς στατήρες των 10,90-10,30 γρ., οβολούς, ημιοβολούς αλλά και μπρούτζινα νομίσματα. Δες Hansen & Nielsen, no

νόμος ήταν υπεύθυνος για τους παίδες ενώ ο γυμνασίαρχος για τους εφήβους και τους νέους.[602] Στην Κύζικο του 1ου αιώνα μ.Χ., ο εφήβαρχος ασχολούνταν με τους εφήβους και ο παιδονόμος με τους παίδες.[603] Οι παιδονόμοι, λοιπόν, και οι παιδονομικοί νόμοι πρέπει να επικράτησαν σε ελληνικές πόλεις από τον Β' αιώνα π.Χ. και μετά αλλά κυρίως στην Μικρά Ασία. Για την Αμφίπολη γνωρίζουμε την ύπαρξη των παιδονόμων αλλά όχι λεπτομέρειες για το αξίωμά τους.

Στο τέλος του μήνα Ωλώ(ι)ου, μετά την λήξη των μηνιαίων αγώνων, ο εφήβαρχος ανακήρυσσε νικητές όσους είχαν τις περισσότερες νίκες σε κάθε αγώνισμα μέσα στο έτος και παρέδιδε αυθημερόν τον κατάλογο των νικητών στους πολιτάρχες. Ο Ωλώ(ι)ος/Λώος μήνας του μακεδονικού ημερολογίου ήταν πολύ κοντά στο τέλος του μακεδονικού έτους, εάν θεωρήσουμε ότι ο Δίος ήταν ο πρώτος μήνας. Η αναφορά στον μήνα Ωλώο («Ὀλώου μηνὸς»),[604] με αυτήν δηλαδή την γραφή, ο οποίος αντιστοιχεί με τον σημερινό Ιούλιο, είναι μία ακόμη απόδειξη ότι ο εφηβαρχικός νόμος συντάχθηκε αρχικά κατά την Ελληνιστική Εποχή. Η γραφή Ωλωίου («Ὀλωΐου»)[605] απαντά σε επιγραφή του 223 π.Χ. από την Θεσσαλονίκη και άρα χρησιμοποιούνταν ήδη από τον Γ' αιώνα π.Χ. στην Μακεδονία. Στην Μικρά Ασία ο μήνας απαντά («Ὀλωίου»)[606] σε επιγραφή του 213 π.Χ. από τις Σάρδεις αλλά συναντάται και σε άλλες περιοχές της αλεξανδρινής αυτοκρατορίας. Στην γραφή «Λῴου»[607] απαντά ήδη από το 48 μ.Χ. σε επιγραφή[608] από την Θεσσαλονίκη αλλά και σε αχρονολόγητη επιγραφή από την Αμφίπολη.[609] Συνεπώς, έχουμε ισχυρότατες ενδείξεις ότι η σύνταξη του αρχικού εφηβαρχικού νόμου έγινε μάλλον τον Γ' αιώνα π.Χ. ή, τέλος πάντων, κατά την Ελληνιστική Εποχή.[610]

Στους ετήσιους αγώνες συμμετείχαν υποχρεωτικά οι έφηβοι του δευτέρου έτους που επέλεγε ο εφήβαρχος και θεωρούσε ικανούς να αγωνισθούν αλλά και όσοι άλλοι έφηβοι το επιθυμούσαν. Κανείς άλλος, όμως, δεν μπορούσε να συμμετάσχει στους ετήσιους αυτούς αγώνες μαζί με τους εφήβους. Οι κριτές των αγώνων, όπως περιγράφονται παραπάνω, έπρεπε να δώσουν τον εξής όρκο: «Θα κρίνω ποιοι από τους έφηβους είναι στην καλύτερη σωματική κατάσταση και θα ανακηρύξω νικητές σε κάθε ένα από τα μαθήματα χωρίς (να δείξω) καμία εύνοια ή εχθρότητα. Εάν τηρήσω τον όρκο μου να

1009, «Mallos», p. 1219 & «Magarsos», p. 1213 και για νομίσματα GCTV, nos 5557-5577, 2:505-507.

[602] PHI Greek Inscriptions, # PH286802, Asia Minor, Cilicia and Isauria SEG 12:511 line 12.

[603] PHI Greek Inscriptions, # PH288719, Asia Minor, Mysia IMT Kyz Kapu Dağ 1439 = SIG, no 798.

[604] SEG 65:420 line 82 = Rousset, 82 = Λαζαρίδου, 82.

[605] PHI Greek Inscriptions, # PH137183, Northern Greece (IG X) IG X,2 1 2.

[606] PHI Greek Inscriptions, # PH277434, Asia Minor, Lydia, SEG 39:1284.

[607] Για τους διαφόρους τρόπους γραφής αλλά και για τις επιγραφές στις οποίες αναφέρεται ο μακεδονικός μήνας Ωλώ(ι)ος/Λώ(ι)ος δες Paul Bernard et Claude Rapin, «Un parchemin gréco-bactrien d'une collection privée,» *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 138, no 1 (1994): 275-278.

[608] PHI Greek Inscriptions, # PH137810, Northern Greece (IG X) IG X,2 1 623.C3.

[609] PHI Greek Inscriptions, # PH151016, Northern Greece (IG X) Macedonia, Kaphtantzes, Historia 706.

[610] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 32-33.

είναι (όλα για μένα) ευνοϊκά, εάν γίνω επίορκος (να μου συμβούν) τα αντίθετα [να κακοτυχήσω]».[611] Η φρασεολογία του όρκου αυτού ήταν τυπική και σε άλλους όρκους για τους ίδιους σκοπούς και σε άλλες πόλεις, όπως στην Βέροια[612] και στην Μίλητο, στον διοικητικό οργανισμό της ιδρύσεως του σχολείου,[613] αλλά μόνο η δεύτερη πρόταση. Αλλά απαντά και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην συνθήκη συμπολιτείας μεταξύ Σμύρνης και Μαγνησίας (περ. 245-243 π.Χ.),[614] και στον όρκο των πολιτών για την δημοκρατία στην Μύλασα (πόλη στην Μικρά Ασία).[615] Ο όρκος διασφάλιζε ότι οι κριτές ήταν υπόλογοι για οποιαδήποτε ατασθαλία αποκαλυπτόταν κατά την διάρκεια των αγώνων ή και μετά από αυτούς.

Αμέσως μετά τον όρκο, ο εφήβαρχος φρόντιζε για την διεξαγωγή των αγώνων σε κάθε άθλημα και την ανάδειξη των τριών πρώτων νικητών. Όλοι οι νικητές μαζί με τον παιδοτρίβη παρήλαυναν μπροστά από τους κριτές, οι οποίοι έπρεπε να επιλέξουν τους τρεις που θα τους φαίνονταν ότι είχαν τα πιο αρμονικά σώματα και ήταν οι πιο γυμνασμένοι. Αυτοί ήταν οι τρεις τελικοί νικητές των αγώνων. Μετά τις ιερουργίες ο «ἐπώνυμος ἱερεὺς»[616] στεφάνωνε όλους τους νικητές και ο κήρυκας ανακοίνωνε τα ονόματά τους. Ο εφήβαρχος παρέδιδε τα ονόματα των νικητών στους πολιτάρχες ενώ ολόκληρη εκείνη την ημέρα οι νικητές φορούσαν τα στεφάνια τους.

Η αξιολόγηση των διδασκομένων από τους διδάσκοντες ανάγεται περίπου στο 2000 π.Χ. και η απόδειξη έρχεται από την σχολή γραφέων σφηνοειδούς γραφής στην Σουμερία.[617] Η αξιολόγηση, όμως, των διδασκόντων από τον προϊστάμενό τους είναι για πρώτη φορά στην Ιστορία καταγεγραμμένη στον εφηβαρχικό νόμο της Αμφιπόλεως. Μάλιστα η αξιολόγηση δεν περιοριζόταν στο αποτέλεσμα της εκπαιδεύσεως αλλά επεκτεινόταν και στον προσωπικό βίο του εκπαιδευτή, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι έπρεπε εκείνος να αποτελεί παράδειγμα διαγωγής για τους νέους τους οποίους δίδασκε. Σύμφωνα με τον εφηβαρχικό νόμο, εάν κάποιος από τους εκπαιδευτές των εφήβων δεν συμπεριφερόταν με ευπρέπεια στην καθημερινή του ζωή ούτε ζούσε με σύνεση ούτε φρόντιζε για την εκπαίδευση των εφήβων όπως άρμοζε και αποκαλυπτόταν ότι τους έβλαπτε ή τους προσέβαλε τιμωρούνταν από τον εφήβαρχο με πρόστιμο και αποβολή από την εκπαίδευση των εφήβων, δηλαδή απολυόταν ή τερματιζόταν η συνεργασία του με το Γυμνάσιο της Αμφιπόλεως (σημερινή φρασεολογία απολύσεως).[618] Επίσης, ο

[611] SEG 65:420 lines 90-94 = Rousset, 90-94 = Λαζαρίδου, 90-94. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[612] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face B, lines 50-51 & face A, lines 32-34.

[613] PHI Greek Inscriptions, # PH252146, Asia Minor, Ionia, Miletos 42 lines 46-47 = SIG, no 577 lines 47-48.

[614] PHI Greek Inscriptions, # PH254903, Asia Minor, Ionia, Smyrna 14 lines 69 & 78 = OGIS, no 229.

[615] PHI Greek Inscriptions, # PH260079, Asia Minor, Caria, Labraunda 51 lines 8-9.

[616] SEG 65:420 line 99 = Rousset, 99 = Λαζαρίδου, 99.

[617] Samuel Noah Kramer, «Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe,» *Journal of the American Oriental Society* 69 (October-December 1949): 205 lines 25-29 & 41

[618] Παρόμοια διάταξη υπήρχε και στον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας, PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face B, lines 19-23.

εφήβαρχος ήταν υποχρεωμένος να ενημερώσει τους πολιτάρχες για το γεγονός αλλά και το άτομο το ίδιο, διότι σε αντίθετη περίπτωση καθίστατο υπόλογος. Εκτός όμως από τον εφήβαρχο, οποιοσδήποτε πολίτης είχε επίσης το δικαίωμα να καταφύγει στην δικαιοσύνη εναντίον εκπαιδευτή που δεν συμπεριφερόταν όπως έπρεπε.

Πρόστιμα, όμως, υπήρχε περίπτωση να πληρώσουν και τρίτοι, εκτός του εκπαιδευτικού προσωπικού του Γυμνασίου. Όποιος κακολογούσε τους εφήβους ή τους ακολουθούσε όχι για καλό σκοπό ή έπιανε κουβέντα μαζί τους έξω από την παλαίστρα ή συμπεριφερόταν απρεπώς ή τους έβλαπτε σε οτιδήποτε ήταν της αρμοδιότητας του εφηβάρχου, ο τελευταίος θα του επέβαλε πρόστιμο.[619] Αλλά και ο έφηβος ή ο πατέρας του ή ο κηδεμόνας του τιμωρούνταν εάν παρέβαιναν τους νόμους.[620] Αυτός, δηλαδή, που είχε την επιμέλεια του εφήβου ήταν υπεύθυνος για την συμπεριφορά του, την πιθανή παραβατικότητα του νέου.

Όταν επρόκειτο να παρακολουθήσουν κάποιο θέαμα, οι έφηβοι συνοδεύονταν από τον εφήβαρχο[621] και έπρεπε να ήταν καθισμένοι όλοι μαζί χωρίς να παρεμβάλλονται ανάμεσά τους άλλα άτομα. Κατά την παρακολούθηση του θεάματος, απαγορευόταν στους εφήβους να χτυπάνε τα χέρια τους και να σφυρίζουν αλλά έπρεπε να παρακολουθούν σιωπηλά και με ευπρέπεια.[622] Τα μόνα θεάματα που επιτρεπόταν να παρακολουθήσουν οι έφηβοι ήταν θέατρο, χοροί και μουσική, γυμνικοί (αθλητικοί) αγώνες. Στον εφηβαρχικό νόμο δεν διευκρινίζεται εάν, εκτός από τους αθλητικούς αγώνες, τα υπόλοιπα θεάματα τα οποία θα παρακολουθούσαν οι έφηβοι ήταν όσα παρουσιάζονταν στο θέατρο της πόλεως ή και αλλού.

Η Αμφίπολη είχε οπωσδήποτε θέατρο, η θέση του οποίου όμως δεν έχει εντοπισθεί με απόλυτη βεβαιότητα. Ωστόσο, οι δύο κύριοι ανασκαφείς της πόλεως, Δ. Λαζαρίδης και Κ. Λαζαρίδη, υποδεικνύουν σημείο όπου υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις για την παρουσία του θεάτρου. Μέρος της ανασκαφής του 1965 εστίασε σε κλιτύες λόφου στην νοτιοανατολική πλευρά της πόλεως (πίσω από το Γυμνάσιο το οποίο δεν είχε βέβαια τότε αποκαλυφθεί), όπου η διαμόρφωση του εδάφους έμοιαζε με αυτήν κοίλου αρχαίου θεάτρου. Οι αρχαιολογικές τομές που πραγματοποιήθηκαν αποκάλυψαν δύο παράλληλους τοίχους σε απόσταση 1,15 μ. ο ένας από τον άλλον και ανάμεσά τους αγωγό διαμέτρου 0,15 μ. να κατέρχονται τις κλιτύες του λόφου. Είχαν επίσης βρεθεί μία μαρμάρινη βάση διακοσμημένη με κυμάτιο, μικρό τμήμα γλυπτού, όστρακα από αγγεία Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής Εποχής.[623] Κάποια άλλα στοιχεία από την ανασκαφή του 1989 ισχυροποιούν την άποψη ότι σε εκείνο το σημείο βρισκόταν το θέατρο. Η

[619] Όμοια διάταξη και στην Βέροια, PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face B, lines 39-45.

[620] Δες και Arnaoutoglou, pp. 16-17 & 20 & 22.

[621] Στην Σάμο ο γυμνασίαρχος «προέστη τῆς τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νέων εὐκοσμία», PHI Greek Inscriptions, # PH343772, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Samos (IG XII,6) IG XII,6 1:11 line 25.

[622] Η απαιτούμενη ευκοσμία στο θέατρο ήταν απαραίτητη από όλους τους θεατές, όπως φαίνεται από επιγραφές της Αττικής του Δ' αιώνα π.Χ.: PHI Greek Inscriptions, # PH347216, IG II^3,1 359 lines 16-17 και PHI Greek Inscriptions, # PH2441, IG II^2 223 face B line 8.

[623] Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» ΠΑΕ έτους 1965, σ. 48-49 & Πιν. 59β-60β.

αρχαιολογική έρευνα πίσω από το Γυμνάσιο και εμπρός από τους πρόποδες του λόφου αποκάλυψε κτήριο το οποίο είναι πιθανόν να συνδέεται με λατρεία του Διονύσου διότι εκεί βρέθηκαν «τμήματα πλαστικών αγγείων και πλακιδίων με κεφάλι Διονύσου, σατύρων, πεπλοφόρο[ς] μορφή, χορεύτρια και κοχύλια, όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων, ειδώλια, πυξίδες με ψιμμύθια, μικρό προσωπείου ηθοποιού [και άλλα αντικείμενα]».[624] Όλα αυτά συνηγορούν στην άποψη ότι εκεί βρισκόταν το θέατρο της Αμφιπόλεως, πιθανότατα με χωμάτινες και όχι λίθινες κερκίδες.

Ο εφηβαρχικός νόμος της Αμφιπόλεως έπρεπε να καθορίσει επακριβώς τα επιτρεπόμενα στους νέους θεάματα διότι υπήρχαν πολλές διασκεδάσεις που μπορούσαν να τους δελεάσουν. Μπορεί να μην έχουν φθάσει μέχρι εμάς σήμερα πληροφορίες για τα απαγορευμένα θεάματα και τους διάφορους αγώνες του κόσμου των ανδρών στην Αμφίπολη αλλά στην αγγειογραφία και στην αρχαία ελληνική γραμματεία υπάρχουν επεισόδια και περιγραφές που επιτρέπουν να σχηματισθεί μία ιδέα για τις διασκεδάσεις τις οποίες θα μπορούσε να παρακολουθήσει ένας νέος και για άλλες που θεωρούνταν ότι θα του ήταν επιζήμιες. Σε μια πλούσια πόλη, όπως η Αμφίπολη, οπωσδήποτε έβρισκαν πρόσφορο έδαφος δράσεως κάποιοι τυχοδιώκτες πολίτες της αλλά και περιπλανώμενοι επισκέπτες και ξένοι οι οποίοι σκοπό είχαν βέβαια να πλουτίσουν με εύκολο και γρήγορο τρόπο. Τα καπηλειά ήταν κακόφημοι τόποι συναντήσεως διαφόρων ανθρώπων του υποκόσμου και πιθανό θέλγητρο για τους νέους που επιθυμούσαν ένα άλλο θέαμα. Εκεί παίζονταν τυχερά παιχνίδια, νοίκιαζαν γωνιές ύπνου οι τυχοδιώκτες, περιφέρονταν πόρνες, και έβρισκαν προσωρινό καταφύγιο και κατάλυμα οι ξένοι. Παίζονταν ζάρια, αστράγαλοι, διάφορα παιχνίδια τύπου μονά-ζυγά με χρήματα, ένα ελκυστικότατο θέαμα για διψασμένους για διαφορετική διασκέδαση νέους. Οι επιτήδειοι τους προέτρεπαν να παίξουν και εκείνοι επί πιστώσει και κατόπιν ζητούσαν τα χρήματα που είχαν χάσει από τους γονείς τους. Αυτή την περίπτωση διακωμωδεί ο Ηρώνδας (Γ' αιώνα π.Χ.) στον μίμο του «Διδάσκαλος» (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 5). Άλλη ελκυστική διασκέδαση για τους νέους ήταν τα στοιχήματα στις κοκορομαχίες ή στους αγώνες ορτυκιών αλλά καμιά φορά και σε κυνομαχίες. Για τις κοκορομαχίες, τα παραδείγματα από την αγγειογραφία είναι αρκετά.[625] Οι ιδιοκτήτες φρόντιζαν τους κόκορες ιδιαιτέρως, για να είναι επιθετικοί και αποτελεσματικοί στην μάχη. Τους τάιζαν σκόρδο πριν την μάχη για να αυξήσουν την μαχητικότητά τους και στερέωναν στα νύχια τους μεταλλικά κοπίδια για να κτυπήσει θανάσιμα ο ένας τον άλλο. Ο Αισχίνης στηλιτεύει την συμπεριφορά του Τιμάρχου που σύχναζε εκεί που έπαιζαν ζάρια («ἐν τῷ κυβείῳ», εν. κυβεῖον) και στις κοκορομαχίες.[626] Σε αυτά τα μέρη η βία, οι αναίτιες καταστροφές αντικειμένων και οι ξυλοδαρμοί ήταν τα πιο συχνά φαινόμενα.[627]

Η εκπαίδευση των εφήβων όπως περιγράφεται στον εφηβαρχικό νόμο της Αμφι-

[624] Λαζαρίδη, «Το Γυμνάσιο της Αμφιπολης,» ΑΕΜΘ, 3 (1989): 550.

[625] Eric Csapo, «Cockfights, Contradictions, and the Mythopoetics of Ancient Greek Culture,» *Arts. The Journal of the Sydney University Arts Association* 28 (2006): 9-41 at <https://openjournals.library.sydney.edu.au/ART/issue/view/433>.

[626] Αισχίνης, 1 (*Κατά Τιμάρχου*), 53 & 59.

[627] Catherine Salles, *Η άλλη όψη της Αρχαιότητας. Ο υπόκοσμος* (Αθήνα: Παπαδήμας, 1997), 97-102.

πόλεως ήταν κατά βάση στρατιωτικής φύσεως και μόνο.[628] Άρα, όπως σε κάθε στρατιωτική εκπαίδευση ακόμη και σήμερα (στρατιωτικές ασκήσεις), οι έφηβοι που είχαν ολοκληρώσει μέρος της έπρεπε να συμπληρώσουν την κατάρτισή τους και στο ύπαιθρο. Οι δευτεροετείς έφηβοι έπρεπε τουλάχιστον μία φορά τον μήνα να εξασκηθούν μακριά από το Γυμνάσιο συνοδευόμενοι πάντα από τον εφήβαρχο. Η επιστροφή τους στην πόλη γινόταν αυθημερόν. Βέβαια, οι διαφορές της στρατιωτικής προετοιμασίας των Αμφιπολιτών στο εφηβείο σε σύγκριση με αυτής των Αθηναίων οδηγεί ορισμένους μελετητές να συμπεράνουν ότι στην Αμφίπολη το εφηβείο δεν λειτουργούσε ως αμιγώς στρατιωτικό εκπαιδευτήριο αλλά περισσότερο ως κέντρο για προετοιμασία αθλητών. Δεν περιλαμβάνονταν δοκιμασίες μάχης με όπλα ή όπλα ως βραβεία των νικητών αλλά το μέτρο συγκρίσεως για τους έφηβους ήταν η πειθαρχία και η σωματική διάπλαση μετά από τις ασκήσεις και τους αγώνες.[629] Η διάταξη αυτή για τις μηνιαίες εξόδους ασκήσεως των εφήβων ολοκληρώνει τον εφηβαρχικό νόμο περί εκπαιδεύσεως τους που είχε καταγραφεί σε στήλη και στηθεί στο Γυμνάσιο της Αμφιπόλεως.

Στον εφηβαρχικό νόμο της Αμφιπόλεως αλλά και στον γυμνασιαρχικό της Βέροιας υπάρχει μία φράση η οποία ξενίζει. Η φράση «παρ’ οἷς ἔθος»[630] («εκεί όπου συνηθίζεται»), σε αυτόν της Αμφιπόλεως αλλά και η φράση «μηδὲ ἐν ἄλλῃ παλαίστραι ἀλειφέσθω μηθεὶς ἐν τῇ αὐτῆι πόλει»[631] («ούτε σε άλλη παλαίστρα να αλειφθεί κανείς στην ίδια πόλη») σε εκείνον της Βέροιας, υπονοούν την εφαρμογή των νόμων και σε άλλες μακεδονικές πόλεις. Δηλαδή, οι προτροπές, σε όποια πόλη είναι συνήθεια, και, μόνο στην παλαίστρα της συγκεκριμένης πόλεως, δηλώνουν ότι υπήρχε ένα κοινό διάταγμα για πόλεις της Μακεδονίας σχετικό με την λειτουργία των Γυμνασίων, το οποίο η κάθε πόλη προσάρμοσε στις ανάγκες της.[632] Η πιθανολογούμενη χρονολόγηση των διατάξεων και των δύο επιγραφών γύρω από το έτος 200 π.Χ. κάνει πιθανή και την υπόθεση το κείμενό τους να είναι βασισμένο σε διάταγμα του Φιλίππου Ε’ της Μακεδονίας (διοίκ. 221-179 π.Χ.)[633] αλλά υπάρχει και η αντίθετη άποψη.[634] Θραύσμα όμως επιγραφής που χρονολογήθηκε ασφαλώς μεταξύ 221-168 π.Χ. δείχνει την αρχαιότητα του εφηβαρχικού νόμου. Οι λέξεις που έχουν διασωθεί παραπέμπουν ευθέως στην φρασεολογία του νόμου που βρέθηκε στην Αμφίπολη.

[— — — — — — — — — — ἔ]-
φηβοι Ε[— — — — — — — —]
χλαμύδα [— — — — — — —]
καὶ πέτασο[ν — — — — — —]
δὲ μηθεὶς Α[— — — — πο]-

[628] Δες και Rousset, p. 80.
[629] Rousset, p. 81.
[630] SEG 65:420 lines 60 & 69 = Rousset, 60 & 69 = Λαζαρίδου, 60 & 69.
[631] PHI Greek Inscriptions, # PH149475, Northern Greece (IG X) Macedonia, EKM 1. Beroia 1, face B, lines 4-5.
[632] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 28.
[633] Λαζαρίδου, «Ο εφηβαρχικός νόμος,» σ. 41 & διάσπαρτα.
[634] Rousset, pp. 77-79.

ρευέσθωσα[ν — — — — — —]
ἡλίου δὲ δύσ[αντος — —]
καὶ σιωπῇ Τ[— — — — — —]
[...][635]

Οι απαγορεύσεις, οι τιμωρίες και τα πρόστιμα στους εφήβους ήταν και ο προθάλαμος για την επερχόμενη πειθαρχία στην στρατιωτική ζωή των ανδρών. Το στρατιωτικό Διάγραμμα (διαταγή) του Φιλίππου Ε' που εκδόθηκε περί το 200 π.Χ. και βρέθηκε κοντά στην Αμφίπολη περιέχει εντολές, απαγορεύσεις και πρόστιμα στην ενδεδειγμένη στρατιωτική ορολογία της περιόδου για τους ανυπάκουους στρατιώτες όταν βρίσκονταν στρατοπεδευμένοι. Εικάζεται ότι τουλάχιστον ορισμένες από τις διατάξεις μπορεί να ανάγονται στην βασιλεία του Αλέξανδρου Γ' ή και του Φιλίππου Β' αλλά χωρίς απόδειξη. Σύμφωνα, λοιπόν, με την αποσπασματική επιγραφή, [οι σκοποί του στρατοπέδου] δεν θα απαντούσαν καθόλου στα κελεύσματα των περιπόλων (εφόδων) αλλά με την σιωπή τους θα αποδείκνυαν ότι ήταν παρόντες και όρθιοι.[636] Σε κάθε στρατηγία,[637] οι τετράρχες[638] θα περιπολούσαν ο ένας μετά τον άλλον με την σειρά χωρίς δαυλό και θα τιμωρούσαν τον σκοπό (φρουρό) που θα έβρισκαν να κάθεται ή να κοιμάται με πρόστιμο μίας δραχμής για κάθε παράπτωμα. Εάν δεν υποδείξουν [ποιοι, δεν γνωρίζουμε] τους παραβάτες στον βασιλιά, θα τιμωρηθούν με πρόστιμο 3/12 δραχμής και θα παραδοθούν στους υπασπιστές. Όσοι στρατιώτες δεν έφεραν μαζί τους τα όπλα που άρμοζαν για την εκτέλεση των καθηκόντων τους τιμωρούνταν σύμφωνα με τον κανονισμό με πρόστιμο 2 οβολών εάν δεν φορούσαν την προστασία της κοιλιάς, με 2 οβολούς εάν δεν είχαν το κράνος τους, με 3 οβολούς εάν δεν είχαν την σάρισα, με 3 οβολούς για το εγχειρίδιο, με 2 οβολούς για τις περικνημίδες, και με 1 δραχμή για την ασπίδα. Οι αξιωματικοί τιμωρούνταν με τα διπλάσια πρόστιμα για τα όπλα, με 2 δραχμές για τον θώρακα, και με 1 δραχμή για το ημιθωράκιο. Οι στρατηγοί θα προϋπαντούσαν σε προκαθορισμένο σημείο και σε απόσταση 3 σταδίων (περ. 550 μ., AMCD) πριν από το στρατόπεδο όσους έφερναν λάφυρα στο στρατόπεδο. Μαζί τους θα είχαν τους σπειράρχες, τους τετράρχες και τους άλλους αξιωματικούς αλλά και βοηθούς («[υπηρ]έτας») και δεν θα επέτρεπαν την παρακράτηση των λαφύρων από τους κομιστές. Εάν συνέβαινε οποιαδήποτε ανωμαλία, οι αξιωματικοί, οι σπειράρχες, οι τετράρχες, και οι επικεφαλής των βοηθών θα κατέβαλαν την αξία τους.[639] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι έφηβοι που είχαν τηρήσει τους κανόνες του εφηβαρχικού νόμου ήταν απολύτως έτοιμοι για να τηρήσουν και το στρατιωτικό διάταγμα του βασιλιά.

[635] PHI Greek Inscriptions, # PH152490, Northern Greece (IG X) Macedonia Hatzopoulos, Mac. Inst. II 42.

[636] Την λέξη σκοποί = φρουροί την συμπληρώσαμε εμείς ερμηνεύοντας την διάταξη με βάση την μικρή μας στρατιωτική θητεία. Οι έφοδοι ήταν εφοδιασμένοι με δαυλούς για να εντοπίζουν τους στρατιώτες φρουρούς

[637] Στρατιωτική μονάδα του μακεδονικού στρατού, πιθανότατα δυνάμεως 1000 ανδρών.

[638] Η οργάνωση του μακεδονικού στρατού σε μονάδες από την μεγαλύτερη προς την μικρότερη ήταν η εξής: σπείρα, τετραρχία, λόχος.

[639] PHI Greek Inscriptions, # PH152464, Northern Greece (IG X) Macedonia Hatzopoulos, Mac. Inst. II 12.

Ο εφηβαρχικός νόμος της Αμφιπόλεως, λοιπόν, είτε είναι του Α' αιώνα π.Χ. είτε μπορεί να αναχθεί μέχρι και το τέλος του Γ' αιώνα π.Χ., αποτελεί ένα σημαντικό κείμενο της μακεδονικής Ιστορίας. Πιστοποιεί την μεγάλη σημασία που έδιναν οι άρχοντες και ο δήμος της Πόλεως στην εκπαίδευση των εφήβων και των νέων, στην πειθαρχία και στην στρατιωτική ζωή. Άλλωστε, η άμυνα μιας πόλεως βασιζόταν στην σωστή και έγκαιρη εκπαίδευση των στρατιωτών της. Οι νέοι αυτής της εποχής μπορούσαν να παραδειγματισθούν αν μη τι άλλο από ένα πολύ μεγάλο στρατιωτικό μνημείο που μπορούσαν να δουν είτε ήταν μέσα είτε έξω από τα τείχη της πόλεως τους. Ο λέων της Αμφιπόλεως, το τεράστιο αυτό μαρμάρινο άγαλμα, δέσποζε σε όλη την περιοχή του κάτω ρου του Στρυμόνα. Με την δωρική μεγαλοπρέπειά του μαγνήτιζε το βλέμμα του Αμφιπολίτη και του περαστικού από οποιοδήποτε σημείο και εάν έφθανε στην μεγάλη πόλη.

Ο λέων της Αμφιπόλεως

Ταξιδεύοντας επί της Εθνικής Οδού 2 (ΕΟ2) στον παραλιακό άξονα προς την Θράκη και πριν περάσει την μεγάλη γέφυρα του Στρυμόνα βλέπει κανείς στα αριστερά του τον επιβλητικό λέοντα της Αμφιπόλεως. Φυλλομετρώντας στο Διαδίκτυο, ο φιλομαθής παρατηρητής γρήγορα ανακαλύπτει πως δεν έχει γίνει καμία σημαντική μάχη σε εκείνο το σημείο του ποταμού Στρυμόνα και το άγαλμα φαίνεται λίγο παράταιρο σε σχέση με το τοπίο. Όντως, το άγαλμα ανοικοδομήθηκε κατά την τρίτη δεκαετία του 20ου μ.Χ. αιώνα από μαρμάρινα μέλη που βρίσκονταν διασκορπισμένα κοντά σε εκείνο το σημείο του ρου του Στρυμόνα, νότια της Αμφιπόλεως. Το άγαλμα αποτελείται από μεγάλο και υψηλό βάθρο επάνω στο οποίο έχει στηθεί ο μαρμάρινος λέων. Μερικοί αρχαιολόγοι αμφισβήτησαν την σημερινή θέση του λέοντα και υποστήριξαν ότι η φυσική του θέση πρέπει να ήταν επάνω σε κάποιον λόφο. Αλλά σε ποιον λόφο από τους τόσους που υπάρχουν γύρω από την Αμφίπολη και για ποιον σκοπό είχε στηθεί ένα τέτοιο άγαλμα; Ένας τέτοιος λέων μπορεί να υποδήλωνε μεγάλη στρατιωτική νίκη κάποιου στρατηγού που οδήγησε μεγάλο στρατό στον θρίαμβο αλλά μήπως έδειχνε και τον τάφο του ή είχε ανεγερθεί προς τιμήν της ένδοξης πολεμικής Ιστορίας της Αμφιπόλεως;!

Μετά την ανασκαφή του ταφικού μνημείου στον Τύμβο Καστά, βόρεια της Αμφιπόλεως, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι το μνημείο με τον λέοντα της Αμφιπόλεως είχε αρχικά τοποθετηθεί στην κορυφή του Τύμβου και ότι ο στρατός του Ρωμαίου Σύλλα προσπάθησε περί το 86 π.Χ. να το μεταφέρει στην Ρώμη αλλά λόγω τους βάρους του οι στρατιώτες εγκατέλειψαν τα τμήματά του εκεί όπου βρέθηκαν, στις όχθες του Στρυμόνα.[640] Πέρα, όμως, από τα διάφορα ιστορικά και αρχαιολογικά ζητήματα που εγείρει αυτή η θεωρία, ένα από τα αρχικά ερωτήματα των αρχαιολόγων και τεχνικών ήταν ποιος λόφος θα μπορούσε να υποστηρίξει το τεράστιο βάρος του μαρμάρινου λέοντα. Κατά μία άποψη, αν και έχουν εκφρασθεί αντιρρήσεις,[641] ο λόφος Καστά ήταν ικανός να αντέξει το βάρος του αρχικού βάθρου του λέοντα και τον λέοντα τον ίδιο. Η εξήγηση, σύμφωνα με την προηγούμενη θεωρία, βρίσκεται στην διαμόρφωση του λόφου του

[640] Corso, pp. 200-201.

[641] Άγγελος Καμπούρογλου, Ιωάννης Μήτσης, «Τα ιζήματα του ταφικού μνημείου στον λόφο Καστά Αμφίπολης: δημιουργία-χρονική απόθεση,» ΑΕΜΘ, 29 (2015): 443-452.

ίδιου. Το μεγαλύτερο και κατώτερο τμήμα του λόφου ήταν φυσικό ενώ το ανώτερο του τμήμα ήταν τεχνητό, ανθρωπογενές. Το φυσικό τμήμα αποτελείται από εναλλασσόμενα αμμώδη (πάχους 5-20 εκ.) και αργιλώδη (3-5 εκ.) στρώματα. Αυτή ακριβώς η σύνθεση είναι, σύμφωνα με την άποψη ειδικού πολιτικού μηχανικού, που μπορεί να αντέξει μεγάλα φορτία και φυσικά και τον λέοντα της Αμφιπόλεως μαζί με την αρχική του βάση.[642] Αυτό, όμως, μένει να αποδειχθεί και πειραματικά. Παραβλέποντας τις διάφορες θεωρίες που αναπτύσσονται κατά καιρούς από ειδικούς και μη ειδικούς στον ημερήσιο τύπο σχετικά με την θέση και την αναστήλωση του μνημείου με τον λέοντα στην Αμφίπολη, η συζήτησή μας θα βασισθεί μόνο σε επιστημονικές δημοσιεύσεις.

Η σύγχρονη Ιστορία του αφανούς τότε λέοντα ξεκίνησε κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων όταν τμήματα του πεσμένα δίπλα στην όχθη του Στρυμόνα ανακαλύφθηκαν για πρώτη φορά το 1913 από το ελληνικό ιππικό.[643] Τον Μάιο του 1913, ο Ίλαρχος Καναβατσόγλου ενημέρωσε εγγράφως από την Αμφίπολη τον Υπουργό Παιδείας ότι παρατήρησε λίγο βορειότερα από τις εκβολές του Στρυμόνα και δίπλα στην όχθη του διάφορες αρχαιότητες. «Επί της δεξιάς [δυτικής] όχθης και πολύ πλησίον του ποταμού εις τους πρόποδας των υπερκειμένων λοφίσκων [...]. Επίσης υπάρχει όγκος μαρμάρινος κομμένος εις πολλά μέρη και παρουσιάζων εν είδος ζώου. Ομοιάζει πολύ με τον όγκον του Λέοντος της Χαιρωνείας όταν και ούτος ευρίσκετο κεχωσμένος εν τη γη».[644] Ο Καναβατσόγλου είχε την προνοητικότητα να κοινοποιήσει την επιστολή του στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, η οποία εκδιδόταν στην Αθήνα, αλλά και στον πρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Αθήνα. Ο Υπουργός Παιδείας, σημειώνει η εφημερίδα, κοινοποίησε την επιστολή του ιλάρχου και στον Κ. Ρακτιβάν (1865-1935), ο οποίος την εποχή εκείνη (1912-1913) ήταν αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβερνήσεως στην νεοαποκτηθείσα Μακεδονία με σκοπό την οργάνωσή της, «μέ την παράκλησιν όπως μεριμνήση ό,τι είνε ορθόν προς παραλαβήν των αρχαιοτήτων αυτών».[645] Ίσως αυτή η επιστολή που έφθασε στον επικεφαλής της ελληνικής διοικήσεως στην βόρεια Ελλάδα υπήρξε η αιτία για την οργάνωση αρχαιολογικής υπηρεσίας στην Μακεδονία.

Μόλις η Ελλάδα απέκτησε τον έλεγχο της Μακεδονίας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η ελληνική διοίκηση φρόντισε για την οργάνωση αρχαιολογικής υπηρεσίας και για την Μακεδονία. Πρώτος συνεργάτης της υπήρξε ο τότε «έφεδρος ανθυπολοχαγός αρχιτέκτων Α. Ορλάνδος». Πρώτη μέριμνα της οργανωμένης αρχαιολογικής υπηρεσίας Μακεδονίας υπό τον Γεώργιο Π. Οικονόμου υπήρξε «η περισυλλογή και η διάσωσις των [...] διεσπαρμένων αρχαίων». Η ενέργεια αυτή δεν περιορίσθηκε στην Θεσσαλονίκη αλλά επεκτάθηκε και σε συγκεντρώσεις αρχαίων «εν Αικατερίνη, εκ Πύδνης και Δίου, άλλα εν Βεροία [και άλλα] εν Αμφιπόλει [...]. Τα συγκεντρωθέντα αρχαία είναι πλαστικά έργα αγάλματά τέ και ανάγλυφα, αγγεία (μελανόμορφα εξ Ακάν-

[642] Syrides, «The geological structure of Kastas hill archaeological site,,» p. 46 και Tsokas, «ERT imaging of the interior of the huge tumulus of Kastas in Amphipolis (northern Greece),» p. 353.

[643] Lincloln MacVeagh, «The Lion of Amphipolis. A Diplomatic Adventure in Archaeology,» *The American Foreign Service Journal*, vol. 14, no 6 (June 1937): 330.

[644] «Αρχαιότητες παρά τας εκβολάς του Στρυμόνος,» *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 11 Μαΐου 1913, σ. 5, <http://digital.lib.auth.gr/record/145209/files/5403_11.pdf>.

[645] *Ίδιο*.

θου) και πήλινα ειδώλια, και τέλος επιγραφικά μνημεία, αναθηματικά και επιτύμβια».[646] Φαίνεται ότι στα πλαίσια αυτής της αποστολής, Οικονόμου και Ορλάνδος έφθασαν στην Αμφίπολη και μάλλον συνέλεξαν περισσότερο παρά ανέσκαψαν για να συγκεντρώσουν αρχαία αντικείμενα.[647] Μάλλον δεν είδαν τα μάρμαρα του λέοντα[648] ή απλώς προσπάθησαν να διαπιστώσουν τι ήταν αυτοί οι όγκοι,[649] διότι τότε σημασία μεγάλη είχαν τα κινητά αντικείμενα που μεταφέρονταν εύκολα «με προωρισμόν να γίνη μουσείον»[650] στην Θεσσαλονίκη και όχι μαρμάρινοι ογκόλιθοι. Ο αρχαιολάτρης ίλαρχος Καναβατσόγλου, ο Υπουργός Παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος, ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, ο υπεύθυνος αρχαιοτήτων Μακεδονίας Γ. Οικονόμου και ο νεαρός αρχιτέκτονας Α. Ορλάνδος γνώριζαν για τον πεσμένο λέοντα στην Αμφίπολη αλλά η συνέχιση των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι το καλοκαίρι του 1913 και ο Α’ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν άφησαν περιθώρια για μελέτη των διαλυμένων μελών του στην όχθη του Στρυμόνα.

Τον λέοντα, όμως, φαίνεται ότι παρατήρησε και ένας αξιωματικός του Βρετανικού στρατού κατά την περίοδο των συμμαχικών επιχειρήσεων στην Μακεδονία από το 1915 μέχρι την λήξη του πολέμου αν και διέφυγε της προσοχής της μονάδας που στάθμευε στην Αμφίπολη. Ο Α’ Παγκόσμιος Πόλεμος μαινόταν στην δυτική Ευρώπη και οι σύμμαχοι αποφάσισαν να παρακινήσουν την Ελλάδα για να βοηθήσει μαζί με τις δικές τους δυνάμεις την Σερβία, η οποία δεχόταν τριπλή επίθεση από την Γερμανία, την Αυστροουγγαρία και την Βουλγαρία. Έτσι, Γάλλοι και Βρετανοί αποβιβάσθηκαν στην Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο 1915 αλλά πριν γίνουν επιθετικές κινήσεις η Σερβία έπεσε. Ο γαλλοβρεατανικός στρατός, όμως, παρέμεινε στην Μακεδονία και φυσικά άρχισε να σκάβει χαρακώματα σε διάφορα σημεία για να είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει εχθρικές επιθέσεις και να μπορεί να αμυνθεί.[651] Βρετανικός στρατός βρέθηκε στην περιοχή της Αμφιπόλεως εξαιτίας της στρατιωτικής σημασίας του Στρυμόνα, του λιμανιού, των γύρω λόφων και του Παγγαίου και φυσικά της οδού που ένωνε την Μακεδονία με την Θράκη. Με τις πρώτες εκσκαφές για θέσεις αμύνης έγινε φανερό πως στην περιοχή υπήρχαν αρχαία κατάλοιπα και η βρετανική διοίκηση ενημέρωσε τους αξιωματικούς ότι έπρεπε «να διατηρηθούν προσεκτικά όποιες αρχαιότητες»[652] έρχονταν στο φως και

---

[646] Όλες οι παραθέσεις της παραγράφου στο «Αγγελίαι: Γ’ Μακεδονίας» (Γεώργιος Π. Οικονόμος), ΑΕ 1913, σ. 107-108.

[647] Πρβλ. P. Collart [and P. Devambez], «Voyage dans la région du Strymon,» *Bulletin de correspondance hellénique* 55 (1931): 184, n. 2. Η αναφορά για ανασκαφές στα μέλη του λέοντα του Broneer, *The Lion Monument at Amphipolis*, p. 3, παρά την επισήμανσή του, αφορά σε χρόνια μετά το τέλος του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου και όχι στα έτη 1912-1913, όπως φαίνεται από την ΑΕ 1913, ό.π. και την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς για τα μέλη του λέοντα μέχρι το τέλος του πολέμου και για μερικά χρόνια αργότερα.

[648] P. Collart [and P. Devambez], p. 189, n. 4.

[649] MacVeagh, p. 330.

[650] ό.π., ΑΕ 1913, σ. 108.

[651] Για το θέμα αυτό και τον ιστορικό περίγυρο δες ΙΕΕ, 15:26-34.

[652] «Salonica Army Routine Orders no 17, point 83,» 30 December 1915 at «It’s a long, long way to Amphipolis: Archaeology in Macedonia (part 1),» <https://blog.nationalarchives.gov.uk/its-a-long-long-way-to-amphipolis-ww-1-archaeology-in-macedonia-part-1/>.

να παραδοθούν στο Βρετανικό Στρατηγείο του εκστρατευτικού σώματος στην Θεσσαλονίκη. Ταυτοχρόνως, οι Βρετανοί άρχισαν την επικοινωνία με το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα και την ελληνική πολιτεία σε σχέση με το τι έπρεπε να γίνει από νομικής απόψεως όταν ανακαλύπτονταν αρχαιότητες. Η βρετανική διοίκηση είχε βέβαια στο νου της κινητά αρχαία αντικείμενα. Πράγματι, όσα βρέθηκαν, αφού εκτέθηκαν στον Λευκό Πύργο στην Θεσσαλονίκη και αργότερα σε κάποιο άλλο κτήριο της πόλεως, παραδόθηκαν τελικά στο Βρετανικό Μουσείο και στο Μουσείο του Λούβρου αντίστοιχα αλλά μετά από άδεια των ελληνικών αρχών.[653] Για στρατιωτικούς λόγους, οι Βρετανοί αποτύπωσαν σε λεπτομερή χάρτη τις εχθρικές (γερμανικές και βουλγαρικές) θέσεις στον χώρο ανάμεσα στην Θεσσαλονίκη και στο χωριό Νεοχώρι (Αρχαία Αμφίπολη) μαζί με την λίμνη του Αχινού/Ταχινού που σχηματιζόταν ακριβώς βορείως του χωριού αλλά και το βορειότερο έλος.[654] Επίσης, σε άλλον τρισδιάστατο χάρτη του αναγλύφου του Νεοχωρίου αποτυπώθηκαν τα υψώματα και οι αμαξιτοί δρόμοι.[655] Οι στρατιωτικές αναφορές κάνουν λόγο κυρίως για οπτική επαφή και αψιμαχίες με τις αντίπαλες δυνάμεις και προς την περιοχή του λόφου Καστά (χωρίς να τον αναφέρουν), ο οποίος με βάση την υψομετρική του μέτρηση (περ. 111 μ.) δεν εμφανίζεται σε κάποιους χάρτες. Ο ΑΝΣΚ (αντικειμενικός σκοπός) του βρετανικού στρατού βέβαια στην Αμφίπολη ήταν οι γερμανικές και βουλγαρικές θέσεις και όχι η αρχαιολογική ανασκαφή και μάλιστα στρατιώτες και αξιωματικοί δεν πρόσεξαν ούτε τα τεράστια σκόρπια κομμάτια του λέοντα δίπλα στον Στρυμόνα, νότια της Αμφιπόλεως,[656] ο οποίος βέβαια δεν είχε τότε συναρμολογηθεί για να αποκτήσει την σημερινή του μορφή.[657] Φαίνεται, όμως, ότι ο T. E. Peet, Υπολοχαγός Υλικού Πολέμου και Εφοδιασμού (Army Sustainment Com-

[653] Granville to Politis [Υπουργός Εξωτερικών Ελλάδος], no 104/22, 16 December 1919 at «It's a long, long way to Amphipolis: Archaeology in Macedonia (part 2),» <https://blog.nationalarchives.gov.uk/long-long-way-to-amphipolis-archaeology-in-macedonia-part-2/>.

[654] Map «Situation. Sea to Vardar, 4 August 1916,» ό.π. (part 1). Δες και χάρτη: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, «Υγειονομικός Χάρτης Εποικισμού Μακεδονίας», Αθήναι: Μάρτιος 1927 <https://archives.ungeneva.org/carte-sanitaire-de-la-colonisation-en-macedoine-3>.

[655] Map «Enemy Positions at Neohori [undated]», ό.π. (part 1).

[656] Ο Oscar Broneer, *The Lion Monument at Amphipolis*, The American School of Classical Studies in Athens (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1941), p. 4, ισχυρίζεται ότι Βρετανοί αξιωματικοί είδαν τα μέλη του λέοντα και προσπάθησαν να τα μετακινήσουν αλλά αυτό δεν προκύπτει από κανένα βρετανικό έγγραφο που έχει έρθει στο φως (δες παραπάνω), ούτε και από την επίσημη έκθεση των επιχειρήσεων στην περιοχή, Cyril Falls, ed., *History of the Great War. Military Operations. Macedonia*, 2 vols (London: H.M.'s Stationery Office, 1933-1935). Υπήρχε μόνο μια ανεπιβεβαίωτη παράδοση ανάμεσα σε αξιωματικούς του αγγλικού στρατού της Μακεδονίας ότι προσπάθησαν να μετακινήσουν ένα από τα τμήματα του λέοντα προς στο λιμάνι, στον Κόλπο του Ορφανού (Στρυμονικό), αλλά εγκατέλειψαν την προσπάθεια όταν δέχθηκαν εχθρικά πυρά. Όμως, κατά την αρχαιολογική έρευνα που διεξήχθη αργότερα το τμήμα αυτό δεν βρέθηκε στην διαδρομή προς το λιμάνι [Jacques Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» *Bulletin de correspondance hellénique* 63 (1939): 4, n. 4].

[657] Το γεγονός ότι ο αγγλικός στρατός δεν αντελήφθη τον λέοντα επιβεβαιώνεται από την απουσία οποιασδήποτε σχετικής αναφορά στην επίσημη έκθεση για τις αρχαιολογικές έρευνες του Γαλλικού και Βρετανικού στρατού στην Μακεδονία κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, Ch. Picard and E. A. Gardner and F. N. Pryce and W. Cooksey and A. M. Woodward and S. Casson and F. B. Welch and Marcus N. Tod, «Macedonia [Archaeological Researches, 1915-1919],» *The Annual of the British School at Athens* 23 (1918-1919): 1-103.

mand), ο οποίος υπηρέτησε στην Μακεδονία από το Νοέμβριο 1915 μέχρι και το 1917 και, σημαντικότερο όλων, υπήρξε μαθητής στην Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα,[658] μπορεί να ενημέρωσε την σχολή του με ιδιωτική επιστολή.[659] Την πληροφορία αυτή μετέδωσε σε Γάλλους συναδέλφους του το 1930/1931 ο αρχαιολόγος W. A. Heurtley (1882-1955), υποδιευθυντής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής (1923-1933) και αξιωματικός του Βρετανικού στρατού κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.[660] Συγκεκριμένα, οι Γάλλοι σημείωσαν ότι ο «M. Heurtley, sous-directeur de l'École anglaise, veut bien nous dire que l'existence, de ce lion lui était connue par une lettre privée d'un officier qui l'avait vu»,[661] δηλαδή ο Heurtley γνώριζε για τα μέλη του αγάλματος του λέοντα της Αμφιπόλεως από ιδιωτική επιστολή αξιωματικού την οποία είχε δει μάλλον στο αρχείο της Σχολής, νομίζουμε εμείς.

Φαίνεται ότι, η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή είχε ενημερώσει την Αρχαιολογική Υπηρεσία ή/και την Αρχαιολογική Εταιρία στην Αθήνα για την ύπαρξη των μελών του αγάλματος από την επιστολή Peet χωρίς να γνωρίζει την επιστολή Καναβατσόγλου, η οποία απλώς ξεχάστηκε στην Ελλάδα μέσα στην δίνη των πολέμων. Έτσι, μάλλον έμεινε στην μνήμη των Ελλήνων αρχαιολόγων ότι τον λέοντα είχε πρώτος βρει ο βρετανικός στρατός το 1915-1917. Εξαιτίας αυτής της πληροφορίας, στην αναφορά του για τις ανασκαφές στην Αμφίπολη του 1920, ο Ευστράτιος Πελεκίδης σημειώνει ότι ο «ευρεθείς υπό του Αγγλικού στρατού κολοσσιαίος λέων»[662] μαζί με άλλα στοιχεία βεβαιώνουν ότι η αρχαία οδός νοτίως της Αμφιπόλεως διέσχιζε τον Στρυμόνα. Η πληροφορία μεταδίδεται την ίδια χρονιά στους γαλλικούς αρχαιολογικούς κύκλους και μάλιστα με την λεπτομέρεια ότι ανακαλύφθηκαν τμήματα από την βάση και μέρος του σώματος «ενός κολοσσιαίου λέοντα»[663] μαζί με άλλες αρχαιότητες, την ανασκαφή των οποίων θα συνέχιζε ο Ε. Πελεκίδης. Οι Γάλλοι αρχαιολόγοι, όμως, είχαν καλύτερη πληροφόρηση από τον Πελεκίδη ως προς το ποιος είχε πρώτος αναφερθεί στο λέοντα της Αμφιπόλεως και γνώριζαν για την δημοσίευση της επιστολής του ιλάρχου Καναβατσόγλου το 1913.

Η πρώτη επιτόπια μελέτη του πεσμένου λέοντα έγινε το καλοκαίρι του 1930. Οι Γάλλοι αρχαιολόγοι P. Collart και P. Devambez με κέντρο την Αμφίπολη περιηγήθηκαν την περιοχή του κάτω Στρυμόνα για να καταγράψουν αρχαία και να διαπιστώσουν την κατάσταση μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είχε ήδη προηγηθεί άλλος Γάλλος, ο οποίος είχε καταγράψει τις παρατηρήσεις του για την περιοχή σε τέσσερις διαφορετικές δημοσιεύσεις στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Αφού περιηγήθηκαν την

[658] «War Service of Students of the School, 1914-1919,» *The Annual of the British School at Athens* 23 (1918-1919): xi.

[659] Ίσως αυτήν την επιστολή ή πληροφορία είχε υπόψιν του και ο MacVeagh, p. 300, όταν γράφει: «φαίνεται ότι τα τμήματα του λέοντα είχαν ανακαλυφθεί από τα βρετανικά στρατεύματα κατά την διάρκεια του Α ' Παγκοσμίου Πολέμου».

[660] Για τον Heurtley δες, Μαρία Παππά, «Το έργο του W. A. Heurtley στη Μακεδονία μέσα από το αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής,» στο *Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2014), σ. 101-112.

[661] P. Collart [and P. Devambez], p. 186, n. 1.

[662] Πελεκίδης, «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αμφιπόλει,» ΠΑΕ έτους 1920, σ. 82.

[663] «Amphipolis», *Bulletin de correspondance hellénique* 44 (1920): 406.

Αμφίπολη και την γύρω από το χαμηλό οροπέδιο περιοχή και κατέγραψαν αρχαία λείψανα, ανάγλυφα και επιγραφές κατευθύνθηκαν νότια, κατά μήκος του Στρυμόνα. Εκεί τους οδήγησαν μηχανικοί της αμερικανικής εταιρείας που ασχολούνταν με υδραυλικά έργα στον Στρυμόνα ποταμό και τότε παρατήρησαν ότι υπήρχαν διασκορπισμένα περί τα δέκα τμήματα κολοσσιαίου λέοντα και αναγνώρισαν την κορυφή της κεφαλής του, την πλάτη του, πόδια αλλά και ότι το ζώο είχε αναπαρασταθεί καθιστό. Περιγράφουν λεπτομερώς τα τμήματα που βρίσκουν στο έδαφος, τα φωτογραφίζουν και βέβαια μπορούν να αναπαραστήσουν το άγαλμα μόνο νοητά μια που τα μέρη του σώματός του είναι χωρισμένα σε διάφορα κομμάτια και διασκορπισμένα. Τα τμήματα είναι τόσο βαριά που θα χρειαζόταν αρκετούς άνδρες για να τα μετακινήσουν ή να τα γείρουν για να φωτογραφηθούν και άλλες όψεις τους. Είναι βέβαιοι πως πρόκειται για ελληνικό έργο και πιθανολογούν την σχέση του με την νίκη του Βρασίδα επί του Κλέωνα (422 π.Χ.) κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.[664] Πάντως από την πρώτη στιγμή που οι Γάλλοι παρατήρησαν την κεφαλή του γλυπτού λέοντα, αυτή απέπνεε «une expression de force tranquille»,[665] μια ήρεμη δύναμη.

Ένα έτος πριν την επίσκεψη των Γάλλων αρχαιολόγων, το 1929, είχαν αρχίσει τα υδραυλικά έργα σύμφωνα με την σύμβαση που είχε υπογράψει (1928) η ελληνική κυβέρνηση με την αμερικανική εταιρεία Monks-Ulen για την αποστράγγιση των πεδιάδων Σερρών και Δράμας και την εκβάθυνση του Στρυμόνα ποταμού. Οι κύριοι στόχοι ήταν να εξαφανισθεί η ελονοσία που μάστιζε την περιοχή εξαιτίας των διαφόρων ελών, να αποδοθούν οι αποξηραμένες γαίες στους αγρότες για καλλιέργεια και να αποφευχθούν οι πλημμύρες από την υπερχείλιση του Στρυμόνα.[666] Κατά την διάρκεια των εργασιών στην κοίτη του ποταμού απομακρύνθηκαν ογκόλιθοι, οι οποίοι αποδόθηκαν σε τμήματα κάποιου φράγματος ή λίθινης διαβάσεως μάλλον της ρωμαϊκής εποχής. Το φράγμα είχε οικοδομηθεί με τμήματα από κτίσματα Κλασσικής αλλά και Ρωμαϊκής Εποχής (μέχρι 4ου μ.Χ. αιώνα) και είχε μήκος περίπου 45 μ. από την μία όχθη του ποταμού στην άλλη, πλάτος περί τα 6 μ. ενώ υψωνόταν 1 μ. περίπου επάνω από την επιφάνεια του νερού. Το φράγμα αυτό είδε και ο περιηγητής W. M. Leake το 1806, στον οποίον ο Οθωμανός διοικητής (βοεβόδας/voivoda) είχε απαγορεύσει να αγοράσει αρχαιότητες από τους ντόπιους.[667] Υπήρχε μάλιστα η γνώμη ότι ένα τέτοιο φράγμα προστάτευε γέφυρα που πρέπει να βρισκόταν λίγο πιο κάτω, προς τις εκβολές του ποταμού. Πράγματι, 250 μ. από το φράγμα, το οποίο διέλυσαν τα μηχανήματα της εταιρείας, βρέθηκε μέσα στο ποτάμι επιγραφή επάνω σε πλάκα, η οποία έφερε το όνομα Ρωμαίου στρατιωτικού και τελικά χρονολογήθηκε περί το 16 π.Χ.:[668]

[664] P. Collart [and P. Devambez], pp. 184-190.

[665] Michel Feyel, «Le lion d'Amphipolis,» *Revue Archéologique* 6 (Juillet-Décembre 1935): 97.

[666] Betsey A. Robinson, «Hydraulic Euergetism: American Archaeology and Waterworks in Early-20th-Century Greece,» in Special Issue: Philhellenism, Philanthropy, or Political Convenience? American Archaeology in Greece, *Hesperia* 82 (January-March 2013): 112 και για ολόκληρη την αμερικανική προσπάθεια για την αναστήλωση του μνημείου με τον λέοντα στην Αμφίπολη, ό.π., pp. 112-118.

[667] Leake, *Travels in Northern Greece*, 3:184-185.

[668] Αντώνιος Κεραμόπουλος, «Ρωμαϊκή γέφυρα επί του Στρυμόνος,» *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 1934, σ. 12-14). Για την χρονολόγηση δες παραπάνω την συζήτηση για την λίθινη ρωμαϊκή γέφυρα, νοτίως της Αμφιπόλεως.

	[Για τον]
Imp(eratore) Caesare	| Αυτοκράτορα Καίσαρα
divi f(ilio) Aug(usto)	| υιό θεού Αύγουστο,
L(ucio) Tario Ruf(o) pr(o)c̣(onsule)	| [ο] Λεύκιος Τάριος Ρούφος, ανθύπατος
pr(ovinciae)	| επαρχίας,
leg(io) X Fret(ensis)	| της Λεγεώνα Χ Πορθμού,
pontem fecit.[669]	| κατασκεύασε γέφυρα

Το εύρημα αυτό περιέπλεξε το ζήτημα του φράγματος και της γέφυρας και έγειρε πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Ανήκε η επιγραφή στην αρχική διάβαση ή φράγμα ή γέφυρα, η οποία κτίσθηκε μεν την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου (διοίκ. 27 π.Χ-14 μ.Χ.) αλλά μετά επισκευάσθηκε μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αιώνα; Μήπως η επιγραφή ανήκε σε άλλη λίθινη γέφυρα, η οποία βρισκόταν πιο κάτω από το φράγμα ή απλώς η επιγραφή χαράχθηκε σε λίθινη πλάκα ενώ η γέφυρα ήταν ξύλινη, όπως η γέφυρα έξω από το βορειοδυτικό άκρο του τείχους της Αμφιπόλεως;

Ενώ το ζήτημα της επιγραφής και του φράγματος ή διαβάσεως ή γέφυρας απασχολούσε θεωρητικά τους αρχαιολόγους, το 1929 οι εργάτες και οι μηχανικοί που έβγαζαν από το νερό τα τεμάχια των λίθινων υλικών παρατήρησαν και άλλους ογκόλιθους στην όχθη του ποταμού. Μισοθαμένοι μέσα στην βλάστηση στην δυτική όχθη του Στρυμόνα υπήρχαν μαρμάρινοι ογκόλιθοι, οι οποίοι δικαιολογούσαν και το όνομα Μάρμαρα που είχαν δώσει οι ντόπιοι στην περιοχή. Φαίνεται ότι ο πρώτος που παρατήρησε τα τμήματα του λέοντα ήταν ένας από τους μηχανικούς της εταιρείας Monks-Ulen, ο Αλέξανδρος Γεώργιος Τσάτσος.[670] Ο Τσάτσος ενημέρωσε τον αρχιμηχανικό της εταιρείας και εκείνος τον Διευθυντή της εταιρείας στην Αθήνα, ο οποίος ενημέρωσε τον Πρέσβη των Η.Π.Α. Lincoln MacVeagh, και μάλιστα οι Αμερικανοί της Monks-Ulen πρότειναν την ανασύνθεση του μνημείου.[671] Ο Τσάτσος ήταν αυτός που οδήγησε το 1930 τους P. Collart και P. Devambez, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, στην θέση του πεσμένου λέοντα.[672] Τελικά, η Αμερικανική εταιρεία ανέλαβε να ανασηκώσει τα πεσμένα τμήματα με τα μηχανήματά της και οι αρχαιολόγοι της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα την επιστημονική ευθύνη για την μελέτη της επανενώσεως των τεμαχίων του αγάλματος του λέοντα της Αμφιπόλεως. Πρώτα, βέβαια διαπιστώθηκε ότι όλα τα τμήματα υπήρχαν στην δυτική όχθη του Στρυμόνα και η ανάπλασή του ήταν δυνατόν να επιτευχθεί. Κατόπιν, έπρεπε να συγκεντρωθούν οι πιστώσεις για ένα τέτοιο εγχείρημα, δράση την οποία ανέλαβε η Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών στην Αθήνα με την υποστήριξη της Αμερικανικής Πρεσβείας.

---

[669] PHI Greek Inscriptions, # PH151074, Northern Greece (IG X) Macedonia, ILGR 230.

[670] «Αλέξανδρος Γεώργιος Τσάτσος» στο <https://engineers.ims.forth.gr/graduate/view?id=3306> και Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Δύο Έλληνες μηχανικοί στο μεγάλο έργο της εξυγίανσης της πεδιάδας των Σερρών,» στο *Η εκτροπή του Στρυμόνα. Τα μεγάλα εξυγιαντικά έργα του μεσοπολέμου*, επιμ. Λίλα Θεοδωρίδου (Σέρρες: ΤΕΙ Κεντρικής Μακεδονίας, 2017), διάσπαρτα.

[671] Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, σ. 67-68.

[672] MacVeagh, pp. 330 & 368 και Broneer, p. 4.

Μετά από διεθνή εκστρατεία, κυρίως Αμερικανοί και Έλληνες επιχειρηματίες διέθεσαν χρηματικά ποσά για την επίτευξη του αρχαιολογικού αυτού σκοπού.[673] Υπήρξε μία συνεργασία των αρχαιολόγων της Αμερικανικής και της Γαλλικής Σχολής, οι οποίοι πραγματοποίησαν ανασκαφές στην περιοχή που είχαν βρεθεί τα μαρμάρινα τμήματα του λέοντα. Η Γαλλική Σχολή παραχώρησε, χωρίς υπογεγραμμένο μνημόνιο συνεργασίας αλλά με την σύμφωνη γνώμη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Μακεδονίας υπό τον Γ. Οικονόμου, και στην Αμερικανική το δικαίωμα ανασκαφών στην περιοχή, όπου είχε παραχωρηθεί σε εκείνην το αποκλειστικό δικαίωμα ανασκαφών, για την επίτευξη του κοινού σκοπού.[674] Πρώτα, βέβαια, αγοράστηκε η γη όπου βρίσκονταν τα μάρμαρα από τον Έλληνα ιδιοκτήτη της. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1936 με την βοήθεια της Monks-Ulen που παραχώρησε εργάτες και μηχανήματα δεν απέδωσαν νέα τμήματα αλλά βοήθησαν στην αρχική σχεδίαση του μνημείου όπως θα ήταν μετά την αναστήλωσή του.[675]

Από το σχέδιο μέχρι την πραγματοποίηση της αναστηλώσεως, όμως, ο δρόμος ήταν πολύ μακρύς και δύσκολος και αφορούσε και το ζώο το ίδιο αλλά και την βάση του. Πριν οι αρχαιολόγοι προχωρήσουν στην ανασύνθεση του μνημείου θεώρησαν καλό να αναθέσουν στον γλύπτη Ανδρέα Παναγιωτάκη να ετοιμάσει ένα πρόπλασμα σε φυσικό μέγεθος για να διαπιστώσουν ότι έλειπαν η κορυφή της κεφαλής του ζώου, τμήμα από το μάγουλο, η κάτω σιαγόνα, τμήματα της πλάτης και των πλευρών, τα πόδια.[676] Ιδίως για τα πόδια αλλά και για άλλα τμήματα που έλειπαν, ο Παναγιωτάκης χρησιμοποίησε ως πρότυπο για την αναπαραγωγή τους τον Λέοντα της Χαιρώνειας. Όμως, η κάτω σιαγόνα, η οποία έλειπε ολόκληρη, ήταν αυτή που θα έδινε την έκφραση στο ζώο και ούτε ο άλλος λέοντας ούτε η φαντασία οποιουδήποτε καλλιτέχνη μπορούσε να την αναπαραστήσει όπως είχε σκαλιστεί από τον δημιουργό της. Οι αρχαιολόγοι, όμως, στάθηκαν τυχεροί όταν ένας από τους βοηθούς του Παναγιωτάκη έκανε μία έρευνα στην γύρω περιοχή και βρήκε ένα θραύσμα της δεξιάς της πλευράς κατά την θέαση, σε αρκετή απόσταση από τα μάρμαρα του λέοντα, στον λόφο, στην δυτική όχθη του ποταμού. Με αυτό το θραύσμα έγινε δυνατή η ακριβής ανασύνθεση της κάτω σιαγόνας. Η μελέτη των τμημάτων του λέοντα απέδειξε ότι η σχεδίαση από τον γλύπτη που συνέλαβε και εξετέλεσε το άγαλμα με μάρμαρα Θάσου ήταν λεπτομερής.[677] Πρόβλημα προέκυψε με την σχεδιαστική ανασύνθεση της βάσεως του αγάλματος διότι από τα τμήματα που είχαν βρεθεί φαινόταν ότι το βόρειο τμήμα της βάσεως ήταν σχήματος τετραγώνου ενώ υπήρχε αναλημματικός τοίχος ο οποίος προστάτευε το μνημείο. Εξαιτίας αυτών των ζητημάτων και επειδή δεν υπήρχαν άλλες πληροφορίες για το

[673] MacVeagh, p. 368 και Broneer, p. 5.

[674] Broneer, p. 6.

[675] Broneer, pp. 5-8. και «Amphipolis,» *Bulletin de correspondance hellénique* 59 (1935): 285-286. Για τα αρχεία της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα σχετικά με τον λέοντα στην Αμφίπολη δες «Le lion d'Amphipolis,» EFA-École Française d'Athènes at <https://www.efa.gr/fr/ressources-documentaires/les-archives/64-ressources-documentaires-archives/les-dossiers-des-archives/530-le-lion-d-amphipolis>.

[676] Λεπτομερής καταγραφή των ελλείψεων σε Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» pp. 9-10.

[677] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» pp. 14-15 & 18.

βάθρο αποφασίσθηκε ότι για να αναδειχθεί το άγαλμα επάνω του έπρεπε να έχει μεγαλύτερο ύψος από αυτό. Οι αρχαιολόγοι υπέθεταν ότι το αρχικό βάθρο ήταν πολύ μεγάλο σε όγκο και διαστάσεις και ήταν αδύνατον να κτισθεί με τα χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί, με τα υλικά που υπήρχαν δίπλα από την όχθη αλλά και με την δεδομένη για το μνημείο αρχαιολογική γνώση. Οι εικασίες θα ήταν τόσο πολλές ώστε θα ξεπερνούσαν κάθε αποδεκτή αρχαιολογική πρακτική. Αποφασίσθηκε, όμως, να τοποθετηθεί το βάθρο σε κρηπίδα τριών αναβαθμών ενώ στην κορυφή του βάθρου θα τοποθετούνταν άλλοι τρεις αναβαθμοί έτσι ώστε ο λέων θα καθόταν σε ένα πλαίσιο που θα ήταν το μέγεθος της τετραγωνισμένης κατόψεώς του. Για την οικοδόμηση της βάσεως επρόκειτο να χρησιμοποιήσουν τουλάχιστον 134 ογκόλιθους[678] από αυτούς που είχε ανασύρει η εταιρεία από την κοίτη του ποταμού και οι οποίοι «αναμφισβήτητα» ανήκαν σε γέφυρα, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, η οποία είχε αρχικά κατασκευασθεί στην Ελληνιστική Εποχή αλλά «είχε κτισθεί πάλι εξ αρχής σε αρκετά υστερότερη περίοδο», στην Ρωμαϊκή ή στην αρχή της Πρωτοχριστιανικής Εποχής (Πίνακας 2). Αρκετοί μάλιστα είχαν επάνω χαραγμένα ονόματα πριν από την επαναχρησιμοποίησή τους. Με την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επιλέχθηκαν οι λίθοι οι οποίοι είχαν όμοιες διαστάσεις και σχήμα έτσι ώστε στην οικοδόμηση να μη χρειασθεί να κοπούν και ούτε βέβαια χρησιμοποιήθηκαν οι χαραγμένοι λίθοι. Οι λίθοι της βάσεως επένδυσαν κεντρικό κορμό που κατασκευάσθηκε από οπλισμένο σκυρόδεμα. Παρ' όλα αυτά, οι αρχαιολόγοι εκτίμησαν ότι το όλο μνημείο ήταν πολύ υψηλότερο από την τελική αναστήλωση, η οποία ολοκληρώθηκε το φθινόπωρο του 1937.[679]

Η αναστήλωση δεν έγινε σε τυχαίο σημείο αλλά εκεί όπου βρέθηκαν ορισμένοι λίθοι των θεμελίων του μνημείου, στους πρόποδες της πλάγιας του λόφου και κοντά στην όχθη του ποταμού. Λόγω της κλίσεως του λόφου, στις δύο παράλληλες πλευρές των θεμελίων που οδηγούσαν προς την πίσω πλευρά του μνημείου, ο αρχαίος αρχιτέκτονας είχε διαμορφώσει το έδαφος σε αναβαθμούς από την χαμηλότερη προς την υψηλότερη πλευρά τους. Επάνω στους αναβαθμούς του εδάφους τοποθετήθηκαν οι προσεκτικά λαξευμένοι πωρόλιθοι των θεμελίων, έτσι ώστε το εμπρός και τα πλαϊνά τμήμα να έρθουν στο ίδιο ύψος με το πίσω. Ως μέτρο κατασκευής των τμημάτων αυτών χρησιμοποιήθηκε πόδας 0,332 μ., ο οποίος είναι πολύ κοντά στον αττικο-αιγινήτικο (0,327-0.328 μ.) που χρησιμοποιούνταν συνήθως ως πρότυπος πόδας μήκους. Παρότι το μνημείο είχε καταστραφεί ολοκληρωτικά, οι αρχαιολόγοι εντόπισαν στην νοτιοανατολική γωνία των θεμελίων τρεις λίθους της ευθυντηρίας κατά χώραν (in situ) και έτσι μαζί με άλλα ευρήματα στάθηκε δυνατόν να υπολογισθεί το ύψος του. Η ευθυντηρία, στην προκειμένη περίπτωση, ήταν σε όλο το κάτω τμήμα ο λίθος ανάμεσα στα θεμέλια και στον πρώτο αναβαθμό της βάσεως. Λίθοι των αναβαθμών της βάσεως είχαν βρεθεί αλλά όχι κατά χώραν. Διαπιστώθηκε, όμως, ότι για την πίσω πλευρά των αναβαθμών είχαν χρησιμοποιηθεί πωρόλιθοι ενώ για τα πλευρικά και το εμπρός τους τμήμα μάρμαρα. Πιθανολογείται, όμως, ότι όλα τα μάρμαρα για το μνημείο είχαν μεταφερθεί από την Θάσο. Η βάση στο επίπεδο του πρώτου αναβαθμού πρέπει να είχε δια-

[678] «Amphipolis.Lion,» *Bulletin de correspondance hellénique* 95, livraison 2 (1971): 982.
[679] Broneer, pp. 5 & 9-12 & 14 και MacVeagh, p. 370.

στάσεις περί τα 10 μ. επί 10 μ., (9,95 μ. με 9,96 μ. για την ακρίβεια των μετρήσεων),[680] δηλαδή να κάλυπτε επιφάνεια περί τα 100 τ.μ. Από το βάθρο, επάνω από τους αναβαθμούς, οι σωζόμενοι λίθοι ήταν πάρα πολύ λίγοι μαζί με πολλά μικρά μαρμάρινα θραύσματα. Ένας δωρικός ραβδωτός ημικίονας με κιονόκρανο προϊδεάζει για μαρμάρινη βάση στην εξωτερική πλευρά της οποίας υπήρχε τοίχος με ένθετους δωρικούς ραβδωτούς ημικίονες, οι διαστάσεις του οποίου δεν είναι γνωστές διότι δεν μπορεί να εκτιμηθεί πόσο απείχε το βάθρο από την άκρη του υψηλότερου αναβαθμού αλλά το ύψος του κίονα μαζί με το κιονόκρανου υπολογίσθηκε σε 3,64 μ.[681] Εάν, βέβαια, θεωρηθεί ότι υπήρχε μόνο ένας αναβαθμός επάνω από την ευθυντηρία, τότε είναι δυνατόν να χωρέσει στις διαστάσεις της βάσεως ένα ναόσχημο βάθρο με ημικίονες.[682] Ο χώρος αυτός του βάθρου μπορεί να αποτελούσε και δωμάτιο με πρόσβαση από την στενή εμπρόσθια πλευρά, όπως φαίνεται στην σχεδιαστική κατ' εκτίμηση αναπαράσταση του αρχικού μνημείου.[683] Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στον Τύμβο Καστά έχει βρεθεί θραύσμα από τον αριστερό ώμο του λέοντα καθώς και δύο θραύσματα από την υποτιθέμενη ζωφόρο του βάθρου, στο ένα από τα οποία απεικονίζεται πολεμιστής με κράνος και μακεδονική ασπίδα, μπροστά από άλογο και συκιά.[684] Η ταύτιση, όμως, των θραυσμάτων με το μνημείο του λέοντα μένει να αποδειχθεί αρχαιολογικά και αδιαμφισβήτητα και όχι τελείως υποθετικά. Από τον θριγκό, το επάνω μέρος αυτού του μικρού ναού-βάθρου όπου πιθανόν να βρισκόταν ζωφόρος, δεν έχει διασωθεί κάποιο τμήμα και έτσι η προσοχή στρέφεται στους αναβαθμούς επάνω από την κορωνίδα. Οι διαστάσεις του ανωτέρου αυτού τμήματος του μνημείου πρέπει να ήταν τετράγωνο με πλευρά λίγο μεγαλύτερη από 8,5 μ. ενώ το σημείο που εδραζόταν ο λέων πρέπει να ήταν ορθογώνιο με διαστάσεις 3,30 μ. επί 2,10 μ. Ο τρόπος για να καταλήξει αρχιτεκτονικά η δομή από τετράγωνο σε ορθογώνιο ήταν μόνο δια ορθογώνιων αναβαθμών σε σχήμα πυραμίδας, μια πολύ κοινή μέθοδος κατασκευής, ιδίως στην Μικρά Ασία. Τρεις λίθοι από αυτούς τους αναβαθμούς που βρέθηκαν ανάμεσα στα ερείπια του μνημείου βοήθησαν τους αρχαιολόγους να υπολογίσουν ότι από την οροφή του θριγκού μέχρι το μικρό βάθρο στο οποίο εδραζόταν ο λέων υπήρχαν πέντε αναβαθμοί. Έτσι, επάνω από αυτούς υπήρχε το μικρό βάθρο, μάλλον στις διαστάσεις της σχεδιαστικής αναπαραστάσεως,[685] στο οποίο στηριζόταν το άγαλμα του λέοντος. Επίσης, μικρά θραύσματα, τα οποία εκ πρώτης όψεως δεν ανήκουν σε εξωτερικά τμήματα του μνημείου, πιθανολογείται ότι ανήκουν στο πλαίσιο θύρας ή στον εσωτερικό χώρο του μνημείου και σε εσωτερικό οροφής ή αέτωμα σαρκοφάγου που μπορεί να βρισκόταν εντός του μνημείου.[686]

Στην κορυφή του μνημείου ήταν ο λέων, αυτόν που σήμερα μπορεί να δει κανείς λίγο πριν από την γέφυρα που διασχίζει τον Στρυμόνα με κατεύθυνση προς Δράμα

[680] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 24.
[681] Αλλά δες και παρατήρηση σε Miller and Miller, p. 155, n. 29.
[682] Miller and Miller, pp. 150-158.
[683] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 30.
[684] Corso, pp. 194 & Fig. 2 & 201-204.
[685] Δες και το τελικό πρόπλασμα του αρχικού μνημείου σε Oscar Broneer, «The Lion of Amphipolis,» *Archaeology*, vol. 1, no. 4 (December, 1948): 178.
[686] Broneer, pp. 15-34.

ή Καβάλα. Ο Λέων της Αμφιπόλεως ανήκει σε μια γνωστή τυπολογικά κατηγορία αγαλμάτων λεόντων από την ελληνική Αρχαιότητα, τα πρώτα δείγματα της οποίας ανάγονται στην αρχή της Αρχαϊκής Εποχής. Η στάση του καθισμένου στα πίσω του πόδια λέοντα (τελείως αφύσικη για ένα τέτοιο ζώο),[687] τα οποία πλησιάζουν πολύ τα μπροστινά του, είναι η τυπική στάση αγαλμάτων σφιγγών. Εν τούτοις, οι τυπικές σφίγγες και οι αρχαϊκοί λέοντες είχαν μια πιο κυρτή θέση από αυτήν που έχει ο Λέων της Χαιρώνειας αλλά και της Αμφιπόλεως. Ο λόγος για την υιοθέτηση της πιο όρθιας στάσεως των δύο κολοσσιαίων λεόντων οφείλεται σε λόγους δομής και στατικής των τεραστίων αυτών αγαλμάτων. Για λόγους εξισορροπήσεως του αγάλματος, το κεφάλι και ο λαιμός του λέοντα έπρεπε να βρίσκονται ακριβώς επάνω από τα μπροστινά του πόδια.[688] Το άγαλμα είχε κατασκευασθεί σε αυτές τις διαστάσεις και με αυτήν την στάση για να διακρίνεται από μακριά και από το επίπεδο του εδάφους προς τα επάνω, «όπως δείχνουν η υπερβολή στα χαρακτηριστικά, η αναζήτηση του αναγλύφου, και η απλοποίηση των όγκων».[689] Ο λέων σχετιζόταν συχνά με τους νεκρούς χωρίς, όμως, να έχει χάσει την ιδιότητά του ως σύμβολο ανδρείας, ιδίως σε περιπτώσεις μεγάλων ανδραγαθημάτων. Το μνημείο μπορεί να ήταν ένα πολυάνδριον, δηλαδή αναγειρμένο στην μνήμη ανδρών που έπεσαν σε μάχη,[690] ή ηρώον, αφιερωμένο σε έναν ένδοξο νεκρό.[691]

Τα δύο μεγάλα ερωτηματικά που σχετίζονται με το μνημείο είναι η εποχή κατασκευής του και η αιτία οικοδομήσεώς του. Η ανασκαφή γύρω από τα θεμέλια έδειξε ότι η περιοχή δεν κατοικούνταν πριν από την ανέγερση του μνημείου. Το μόνο εύρημα της περιοχής που μπορούσε να χρονολογηθεί χονδρικά ήταν ταφή μικρού παιδιού υπό κεράμων και επιτύμβια στήλη κοντά στον τάφο αυτό με την επιγραφή «Νίκαια Εὐξιθέου».[692] Η επιγραφή χρονολογείται οπωσδήποτε μετά τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας και πιθανότερα περί τα μέσα του Γ' αιώνα π.Χ. Η εύρεση και άλλων τάφων στην περιοχή υποδεικνύει ότι επρόκειτο για νεκροταφείο,[693] το οποίο, όμως, πρέπει να είχε δημιουργηθεί πριν την ανέγερση του μνημείου. Τουλάχιστον αυτό ισχύει για τον τάφο του μικρού κοριτσιού. Συνεπώς, η ανέγερση του μνημείου συνδέεται χρονολογικά με την ταφή διότι υποστηρίζεται ότι είναι μάλλον απίθανο να έγινε μετά την ανέγερση του μνημείου. Υπάρχουν, όμως, και άλλα στοιχεία που βοήθησαν στην χρονολόγηση του μνημείου. Οι μεταλλικοί σύνδεσμοι των λίθων και οι πίροι που βρέθηκαν κατά χώραν χρησιμοποιήθηκαν από τον Δ' αιώνα π.Χ. και καθ' όλη την Ελληνιστική Εποχή. Η επεξεργασία των θεμελίων λίθων ανήκει στην αρχή της Ελληνιστικής Εποχής. Όμως, η τεχνική και η παρουσία των ημικιόνων ανήκει στην Κλασσική Εποχή ενώ η χρήση του δωρικού ρυθμού είναι του Δ' αιώνα π.Χ. Αν και η χρονολόγηση είναι δύσκολη, το

[687] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 22.

[688] Broneer, pp. 35-47.

[689] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 23.

[690] Broneer, pp. 45-47 & 50.

[691] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» pp. 39-40 & 42 και Broneer, pp. 59-60.

[692] PHI Greek Inscriptions, # PH150532, Northern Greece (IG X) Macedonia BCH 63 (1939) 6.

[693] Paul Perdrizet, «Voyage dans la Macédoine première,» *Bulletin de correspondance hellénique* 18 (1894): 432-434.

σύνολο των στοιχείων δείχνει κατασκευή του τελευταίου τετάρτου του Δ' αιώνα π.Χ. Επίσης, ο συνδυασμός του λέοντος στην κορυφή και το ναόσχημο βάθρο και γενικά ολόκληρο το οικοδόμημα μοιάζει με το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού[694] και γενικά σε παρόμοια μνημεία στην Μικρά Ασία.[695]

Ένα μνημείο με το οποίο πρέπει να είχε πολλές ομοιότητες ήταν ο ονομαζόμενος Τάφος του Λέοντος στην Κνίδο της Μικράς Ασίας. Στην κορυφή του μνημείου πρέπει να αναπαυόταν ο καθισμένος λέων που βρέθηκε και ο οποίος έχει μήκος 2,89 μ. και ύψος 1,82 μ. Από τα κατάλοιπα του υπόλοιπου κτίσματος που ανακαλύφθηκαν το 1858 στην Κνίδο, ο ανασκαφέας Charles Thomas Newton μπόρεσε να το αναπαραστήσει. Ο καθισμένος λέων, βάρους περ. 11 τόνων, ήταν στην κορυφή μνημείου με τετράγωνη βάση, επάνω στην οποία είχε κτισθεί ναόσχημο βάθρο με τοίχο που ενσωμάτωνε δωρικό περιστύλιο με εντοιχισμένους ημικίονες. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του ναόσχημου βάθρου γινόταν από είσοδο στην βόρεια πλευρά του μνημείου. Η κορυφή του μεγάλου βάθρου υψωνόταν βαθμιδωτά και κατέληγε σε δύο επάλληλα μικρά βάθρα, στην κορυφή των οποίων είχε τοποθετηθεί ο πολύ μεγάλος λέων. Το μνημείο ήταν μάλλον κτισμένο από τοπικό αμμόλιθο επενδυμένο με μάρμαρο ενώ ολόκληρο το ζώο είχε σκαλιστεί από έναν ογκόλιθο μαρμάρου με μοναδική εξαίρεση τα μπροστινά του πόδια τα οποία ενώνονταν με το υπόλοιπο άγαλμα με συνδέσμους. Τα μάτια του ήταν ένθετα από ύαλο και πρέπει να έβλεπαν προς την θάλασσα μια που το μνημείο είχε κτισθεί σε ακρωτήριο. Το κτίσμα περιέβαλε λίθινος περίβολος. Το μνημείο, το οποίο ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει ως δημόσιο πολυάνδριον κενοτάφιο, αν και έχουν διατυπωθεί αντιρρήσεις,[696] έχει πλέον χρονολογηθεί στον Β' αιώνα π.Χ. αν και αρχικά ο ανασκαφέας το είχε χρονολογήσει στο έτος 394 π.Χ.,[697] σε σχέση με την νίκη του Κόνωνα στην Κνίδο.[698]

Σε σύγκριση με τον λέοντα στην Κνίδο, ο καθιστός στα πίσω του πόδια Λέων της Αμφιπόλεως έχει ύψος 5,30 μ.[699] ή 5,40 μ.[700] και αναπαύεται στο σημερινό του βάθρο με ύψος 5 μ.[701] ενώ το αρχικό του βάθρο πρέπει να έφθανε σε ύψος τουλάχιστον τα 14 μ.[702] και το συνολικό ύψος του μνημείου να ήταν 17-18 μ. ή και μεγαλύτερο.[703] Η μεγάλη διαφορά, όμως, ανάμεσα στα δύο μνημεία είναι ότι ο λέων στην Κνίδο ήταν το

[694] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 362.

[695] Broneer, pp. 47-50 και Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» pp. 31-35.

[696] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 40, n. 2

[697] C. T. Newton, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus, and Branchidae*, 3 vols in 2 (London: Day, 1862-1863), 1:plates LXI-LXVII & 2II:ch. XX and [«The Lion of Knidos»] at <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1859-1226-24>.

[698] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 311.

[699] Broneer, p. 69, n. 58.

[700] Paul Jamot, «Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes en 1937 ; lu dans la séance du 8 avril 1938,» *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 82, no 2 (1938): 189.

[701] Elisabeth Pierce Blegen, «News Items from Athens,» *American Journal of Archaeology* 42 (January-March 1938): 151 & 150, fig. 1 & 152 fig. 2.

[702] Elisabeth Pierce Blegen, «News Items from Athens,» *American Journal of Archaeology* 41 (April-June 1937): 333.

[703] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 38.

διακοσμητικό επιστέγασμα του μνημείου ενώ στην Αμφίπολη το βάθρο και η υπόλοιπη κατασκευή ήταν απλώς το κτίσμα που κρατούσε τον λέοντα, ο οποίος ήταν το κύριο στοιχείο στην κορυφή του μνημείου.[704] «Από την κορυφή, ο λέων, αγνάντευε την πόλη»,[705] γράφει ποιητικά ο Jacques Roger.

Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι ο Λέων της Αμφιπόλεως δεν ανεγέρθη στην μνήμη κάποιου προσώπου αλλά ότι αποτελεί μνημείο πολεμικής συγκρούσεως. Όμως, δεν μπορεί να αποτελεί αναμνηστικό της νίκης του Βρασίδα το 422 π.Χ. διότι η μάχη συνήφθη δίπλα στα τείχη της Αμφιπόλεως και εκεί κτίσθηκε ο τάφος του και το τρόπαιο νίκης ενώ καμία πολεμική σύγκρουση δεν έχει καταγραφεί στην δυτική όχθη του Στρυμόνα, δηλαδή στην άλλη πλευρά του ποταμού από αυτή που κείται η πόλη. Ούτε μπορεί να θεωρηθεί ως πολυάνδριον των Αθηναίων πεσόντων διότι οι νεκροί τους μεταφέρθηκαν στην Αθήνα και φυσικά οι νικητές δεν θα άφηναν τους ηττημένους να κτίσουν ένα τέτοιο μνημείο τόσο κοντά στην πόλη τους. Άλλωστε, το μνημείο χρονολογείται έναν αιώνα αργότερα από την μάχη μεταξύ Σπαρτιατών και Αθηναίων.[706] Η Αμφίπολις είχε μεγάλη στρατιωτική παράδοση. Συνεισέφερε στον μακεδονικό στρατό του Αλεξάνδρου Γ' μία ίλη ιππικού, η οποία διακρίθηκε σε επιχειρήσεις στην Βαλκανική[707] αλλά και στην Ασία.[708] Τρεις από τους σημαντικότερους διοικητές του στόλου του Αλεξάνδρου Γ' είχαν σχέση με την Αμφίπολη: ο ναύαρχος Νέαρχος, ο οποίος καταγόταν από την Κρήτη αλλά είχε εγκατασταθεί στην Αμφίπολη,[709] ο Ανδροσθένης, ο οποίος καταγόταν από την Θάσο αλλά έμενε στην Αμφίπολη,[710] και ο Λαομέδων, μάλλον από την Λέσβο, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην Αμφίπολη.[711] Οι ανασκαφείς εκτιμούν ότι το μνημείο ανεγέρθη αμέσως μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας μέχρι και την αρχή του Γ' αιώνα π.Χ.[712] και συνδυάζει ταφικό μνημείο κατά την ιωνική παράδοση και μνημείο πεσόντων (πολυάνδριον) της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι ονομαζόμενοι μακεδονικού τύπου τάφοι με θόλο, δρόμο, μερικές φορές με εσωτερική διακόσμηση και λίθινα θρανία, είναι γνωστοί και στην περιοχή της Αμφιπόλεως. Δεν πρέπει, λοιπόν, να θεωρείται ξένο ως προς τις συνήθειες της περιοχής η εισαγωγή ενός διαφορετικού τύπου μνημείου αλλά σχετιζόμενου από πλευράς μεγέθους με άλλους τάφους γύρω από την Αμφίπολη. Σε αυτό μάλιστα το χρονολογικό πλαίσιο που θέτουν οι ανασκαφείς και αναστηλωτές για το μνημείο, ο άνδρας που είχε καταγωγή από νησί πολύ κοντινό στα μικρασιατικά παράλια ήταν ο Λαομέδων. Θεωρούν, λοιπόν, ότι η οικογένειά του θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει ένα τέτοιο μνημείο για τον άνδρα αυτόν

---

[704] Broneer, p. 51.

[705] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 38.

[706] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» pp. 41-42. και Broneer, pp. 51-53.

[707] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, I.2.5.

[708] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, III.11.8, υπό την διοίκηση του Σωπόλιδος και του Ηρακλείδου, όπως και στην Βαλκανική.

[709] DGRBM, λμ. «Nearchus».

[710] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band I.2, λμ. «Androsthenes, no 9 von Thasos,» στ. 2172-2173.

[711] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band XII.1, λμ. «Laomedon, no 6 von Mytilene,» στ. 755-756.

[712] Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 38.

που γεννήθηκε σε νησί, δίπλα στις Ιωνικές Πόλεις, πολέμησε στην Ασία υπό μακεδονική διοίκηση και ο οίκος του ήταν στην Αμφίπολη, στην Μακεδονία. Υπήρξε σημαντικό πρόσωπο ανάμεσα στους Εταίρους του Αλεξάνδρου Γ', ο οποίος τον περιέβαλε με εμπιστοσύνη, αλλά τα ίχνη του ως ιστορικού προσώπου χάθηκαν από την Ιστορία όταν αιχμαλωτίσθηκε στην Συρία από τον Πτολεμαίο αλλά κατάφερε να δραπετεύσει. Θεωρητικά το μνημείο θα μπορούσε να ανήκει και στον Νέαρχο με μοναδικό αντίλογο τον συνδυασμό μικρασιατικών και μακεδονικών στοιχείων στην κατασκευή του.[713] Όλα αυτά βέβαια είναι απλώς εικασίες.

Σύμφωνα με την δική μας άποψη, ο Λέων της Αμφιπόλεως είναι ένα μνημείο με πολλές ιδιαιτερότητες που όμως δεν δίνουν απάντηση στα μεγάλα ερωτηματικά που έχει εγείρει η ανακάλυψη και αναστήλωσή του. Ως προς την αρχική του θέση έχουν εκφρασθεί διάφορες απόψεις και μάλιστα η τελευταία είναι ότι είχε στηθεί επάνω στον Τύμβο Καστά (δες παραπάνω) ενώ πολλοί, αρχαιολόγοι και γενικώς ενδιαφερόμενοι, τον θεωρούν τελείως παράταιρο στην θέση που αναστηλώθηκε. Η άποψη ότι τρία θραύσματα που βρέθηκαν στον λόφο Καστά ανήκουν στον λέοντα και συνεπώς εκεί ήταν το μνημείο στημένο αγνοεί την εύρεση τμήματος της κάτω σιαγόνας στον λόφο πίσω από την σημερινή θέση του λέοντα και άρα την πιθανότητα να ήταν στημένος εκεί, πολύ κοντά στην σημερινή του θέση, άποψη που συμμερίζονται οι ανασκαφείς και αναστηλωτές του. Υπάρχουν, όμως, και λεπτομέρειες που συνηγορούν στην άποψη Αμερικανών και Γάλλων ότι είχε και αρχικά στηθεί στην ίδια θέση που βρίσκεται και σήμερα. Τα μέλη του μνημείου βρέθηκαν όλα στην δυτική όχθη του Στρυμόνα, στην άλλη πλευρά από αυτήν που βρίσκεται η πόλη της Αμφιπόλεως και ο λόφος Καστά. Άρα, φαίνεται απίθανο, αν όχι αδύνατον, και για οποιαδήποτε Εποχή από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα να προσπάθησαν κάποιοι να το κατεδαφίσουν από τον λόφο Καστά ή από άλλο σημείο γύρω από την Αμφίπολη, να σύρουν τα πολύ βαριά τμήματα του μέχρι νότια της Αμφιπόλεως, να βρουν τρόπο να τα περάσουν στην απέναντι όχθη του ποταμού και μετά να τα εγκαταλείψουν εκεί. Ακόμη και εάν χρησιμοποιήθηκε η λίθινη γέφυρα/φράγμα/δίοδος δεν έχει καμία λογική να τραβήχτηκαν στην απέναντι όχθη του ποταμού για να μετακινηθούν σε άλλη περιοχή. Εάν επρόκειτο να μεταφερθούν με πλοία, θα σύρονταν μέχρι το λιμάνι, την Ηιόνα. Με την ίδια λογική δεν θα είχε και κανένα νόημα να μεταφερθούν και από την βόρεια ξύλινη γέφυρα μέχρι την δυτική όχθη του Στρυμόνα. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Δήλο, τα μαρμάρινα μέλη ή η συντριπτική πλειοψηφία τους δεν πέρασαν από καμίνι να γίνουν ασβέστης και να χρησιμοποιηθούν σε οικοδομές του 19ου και 20ου μ.Χ. αιώνα. Το κτίσμα πρέπει να κατεδαφίσθηκε για να χρησιμοποιηθούν –πιθανότατα σε νεώτερες της κατασκευής του οικοδομές– συγκεκριμένα μέλη του βάθρου ή και του λέοντα, αυτά που δεν βρέθηκαν.[714] Μάλιστα, εάν κρίνουμε από την εύρεση μικρού τμήματος της κάτω σιαγόνας του λιονταριού επάνω στον λόφο, πίσω και μακριά από το μνημείο, μπορεί κανείς να εικάσει ότι όσα τμήματα της οικοδομής λείπουν μεταφέρθηκαν προς διάφορες κατευθύνσεις και ίσως κάποια κατέληξαν και σε άλλες οικοδομές στην Αμφί-

[713] Broneer, pp. 53-55 & 57.
[714] Broneer, p. 35.

πολη. Ένα άλλο ζήτημα που κάνει αδύναμη την υπόθεση ότι το μνημείο και μάλιστα στην αρχική του μορφή βρισκόταν επάνω στον λόφο Καστά είναι το βάρος του σε σχέση με την υφή του τεχνητού εδάφους επί του λόφου Καστά. Αυτή η θέση πρέπει να τεκμηριωθεί με εμπεριστατωμένη στατική μελέτη λαμβάνοντας υπόψιν το αρχικό βάρος του μνημείου και το έδαφος στον λόφο. Το κτίσμα που έχει ανασκαφεί επί του λόφου Καστά και του οποίου η ανατολική πλευρά διαθέτει το μέγιστο σωζόμενο ύψος του τοίχου του (3,40 μ.), η εξωτερική επιφάνεια των τοίχων του συγκλίνει ελαφρά προς τα μέσα και έχει διαστάσεις τετραγώνου με πλευρά 10,15 μ. έχει οικοδομηθεί μαζί με τον τεχνητό λόφο. Ο ανασκαφέας, πιθανολογεί ότι το κτίσμα αυτό αποτελούσε το βάθρο του σήματος του τύμβου,[715] το οποίο δεν είχε καμία σχέση με τον λέοντα. Ορισμένοι τύμβοι έφεραν στην κορυφή τους κτίσματα, ταφικά σήματα, τα οποία έδειχναν από μακριά στον παρατηρητή την θέση τους. Ο ανασκαφέας φέρνει ως παράδειγμα ένα τέτοιο σήμα που είχε ανασκαφεί το 1900 μ.Χ. στην Ερέτρια σε μακεδονικού τύπου τάφο, το σωζόμενο τμήμα του οποίου ήταν ένα παραλληλεπίπεδο κτίσμα με βάση περ. 5 μ. επί 5 μ., σωζόμενο ύψος περ. 3 μ., κτισμένο με ωμοπλίνθους, και με την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων να γέρνουν ελαφρά προς τα μέσα.[716] Κατά την εκτίμησή μας, λοιπόν, η πιθανότητα να αποτελούσε ο λέων το σήμα του Τύμβου Καστά πρέπει να αποδειχθεί πειραματικά και αδιαμφισβήτητα διότι θεωρείται μάλλον απίθανο και αδύνατον.

Αμερικανοί και Γάλλοι που ανέσκαψαν κοντά στα πεσμένα τμήματα του λέοντα αποκάλυψαν θεμέλια οικοδομής τα οποία απέδωσαν στο μνημείο διότι δεν υπήρχαν άλλα κατάλοιπα οικοδομών στην περιοχή. Η τελική θέση, μάλιστα, της αναστηλώσεως του μνημείου ορίσθηκε από την θέση και τον προσανατολισμό των θεμελίων αυτών. Ο Λέων της Αμφιπόλεως, λοιπόν ήταν στραμμένος προς τον Στρυμόνα, προς την Αμφίπολη[717] και όχι προς την θάλασσα ή καλύτερα επιτηρούσε την παράλια οδό που οδηγούσε από την Αμφίπολη προς την Χαλκιδική ή από την Αρχαία Θράκη προς την Αρχαία Μακεδονία.[718] Περνώντας την ξύλινη ή λίθινη γέφυρα του ποταμού [περίπου στην θέση της σημερινής Εθνικής Οδού 2 (ΕΟ2), Θεσσαλονίκης-Καβάλας], ο οδοιπόρος αντίκριζε το μνημείο με τον λέοντα στην κορυφή του να τον αποχαιρετά και να του θυμίζει την ένδοξη πόλη και τους ένδοξους αγώνες των Αμφιπολιτών. Μια που δεν υπάρχει καμία γραπτή μαρτυρία από αρχαίους συγγραφείς για το μνημείο σε σχέση με συγκεκριμένο πρόσωπο ή γεγονός, μια υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι κτίσθηκε στην μνήμη των πολιτών της Αμφιπόλεως που δόξασαν την πόλη τους και χρηματοδοτήθηκε από την ίδια την πόλη στο τελευταίο τέταρτο του Δ’ αιώνα π.Χ. ή λίγο αργότερα. Άλλη υπόθεση θα μπορούσε να το συσχετίσει με τον Τύμβο Καστά. Ο Τύμβος Καστά όμως δεν έχει πλήρως ανασκαφεί και γεωφυσικές μελέτες υποδεικνύουν την πιθανή ύπαρξη και άλ-

---

715 Λαζαρίδης, «Ανασκαφαί και έρευναι Αμφιπόλεως,» ΠΑΕ έτους 1973, σ. 50-52.

716 K. G. Vollmoeller, «Über zwei Euböische Kammergräber mit Totenbetten,» *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 36 (1901): 334-337 & Fig. I. Το σήμα (πέντε στήλες με επιγραφές) στον τάφο του Αλυάττη, πατέρα του βασιλιά Κροίσου, στην Λυδία περιγράφει ο Ηρόδοτος, I.93.

717 Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis,» p. 38, n. 1. και Broneer, p. 14.

718 Broneer, p. 16.

λων κτισμάτων κάτω από ό,τι έχει απομείνει σήμερα (το 2022) από τον λόφο (δες παραπάνω). Η πλήρης ανασκαφή του και η αποκάλυψη όλων των πιθανών κτισμάτων μπορεί ίσως να συνδέσει ένα ή περισσότερα από αυτά με το μνημείο του λέοντα είτε η πιθανή αποκάλυψη αφορά σε ομαδική είτε σε ατομική ταφή. Φυσικά, δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα (το 2022) καμία επιγραφική αναφορά που να συσχετίζει το κτίσμα στην κορυφή του λόφου Καστά με τον Λέοντα της Αμφιπόλεως, μόνο ο λέων ο ίδιος.

Σε σχέση με μνημεία λεόντων, θαυμάσιο είναι το επίγραμμα του Αντιπάτρου από την Σιδώνα (Β’ αιώνας π.Χ.) για το λιοντάρι που φυλάει τον τάφο του γενναίου Τελευτία από την Κω.

Α. [Διαβάτης]
Πες, λέοντα,
ποιανού σκοτωμένου τον τάφο προστατεύεις ολόγυρα, (εσύ) ταυροφάγε;
Ποιος είναι άξιος της ανδρείας σου;
Β [Λέων]
(Είναι) ο γιος του Θεοδώρου, ο Τελευτίας,[719] που ήταν ο πιο ρωμαλέος από όλους,
όπως κι’ εγώ λένε ότι είμαι από τα ζώα (όλα).
Δεν στέκομαι εδώ χωρίς λόγο, είμαι σύμβολο της δύναμης του ανδρός.
Ήταν αλήθεια λιοντάρι για τους εχθρούς του.[720]

Αυτό το ελληνικό επίγραμμα εκφράζει τελικά όλους τους σκοτωμένους σε μάχη που τους φυλάει λέων.

Αρχαιολογία και ανασκαφή Αμφιπόλεως

Όπως έχει διαπιστώσει ο αναγνώστης μέχρι αυτού του σημείου της περιγραφής της αρχαίας Αμφιπόλεως, η αρχαιολογική περιήγηση στην εκτός των τειχών περιοχή της δίνει στον μελετητή μία εικόνα του περιβάλλοντος χώρου κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα ποταμού κατά την ελληνική Αρχαιότητα. Σημαντικές, όμως, πληροφορίες για την μακεδονική πόλη έφεραν στο φως και οι ανασκαφές εντός των τειχών της, ένα μακροχρόνιο και πολύ δύσκολο έργο που έφεραν σε πέρας δύο επικεφαλής Έλληνες αρχαιολόγοι, με κύριο στόχο να αποκαλύψουν την Ιστορία ενός μεγάλου και οχυρωμένου οικισμού στην Μακεδονία, ο οποίος από αθηναϊκή αποικία μετατράπηκε τελικά σε ανεξάρτητη ή ημιανεξάρτητη Πόλη κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή. Η ανασύνθεση του κλασσικού, ελληνιστικού και ρωμαϊκού χαρακτήρα της Αμφιπόλεως βασίσθηκε στις δημοσιεύσεις των πολυετών ανασκαφών από τις ομάδες των Ελλήνων αρχαιολόγων που πέρασαν πολλά καλοκαίρια στο υπερυψωμένο έδαφος όπου βρισκόταν η αρχαία πόλη, δίπλα στον Στρυμόνα ποταμό. Οι πολλές φορές ανυπέρβλητες δυσκολίες των ανασκαφών αντανακλώνται σε αυτές τις δημοσιεύσεις και δείχνουν, αφενός πόσες αμφιβολίες και αναπάντητες ερωτήσεις μπορεί να δημιουργήσει η ανασκαφή αλλά και

[719] Πρόκειται για τον Τελευτία από την Κω. Δες Maria Kanellou and Ivana Petrovic and Chris Carey, *Greek Epigram from the Hellenistic to the Early Byzantine Era* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2019), p. 165.

[720] GA, VII:426 και AP, VII:426. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

αφετέρου πόσο ενδιαφέρουσα είναι η επιστήμη της αρχαιολογίας εξαιτίας των ερωτημάτων που συνεχώς αναδύονται κατά την ανασκαφή και συνεχώς απαιτούν απαντήσεις. Ας θυμηθούμε, όμως, τις βασικές αρχές της αρχαιολογικής έρευνας για να κατανοήσουμε και τις δυσκολίες της ανασκαφής στην πόλη της Αμφιπόλεως. Κατ' αρχάς «η έρευνα είναι, ή οφείλει να είναι, ακριβής επιστήμη και πρέπει να χρησιμοποιείται με τον ίδιο ψυχρό και χωρίς συναισθήματα τρόπο. [Εάν προσπαθήσεις] να της δώσεις χροιά ρομαντισμού [θα έχεις] το ίδιο αποτέλεσμα σαν να συνυφαίνεις ερωτική ιστορία ή απαγωγή γυναίκας με το πέμπτο αξίωμα του Ευκλείδη».[721] Η αρχαιολογία είναι μία επιστήμη ακριβείας. Τα αντικείμενα του παρελθόντος που ανασύρονται από την γη ή από τις θάλασσες πρέπει να καταγραφούν επακριβώς και με την χρήση ημερολογίου ανασκαφής. Η ακριβής θέση στην οποία βρέθηκαν συνήθως προσδιορίζεται με την βοήθεια καννάβου[722] ή στο 21ο αιώνα σε τρισδιάστατη απεικόνιση με γεωγραφικές συντεταγμένες, όλα τα ευρήματα καταγράφονται και περιγράφονται επακριβώς, φωτογραφίζονται και κινηματογραφούνται επαγγελματικά, τοπογραφικά σχέδια δείχνουν την ακριβή θέση κτισμάτων μέσα στον αρχαιολογικό χώρο, αρχιτεκτονικά σχέδια με ακριβείς μετρήσεις καταγράφουν τις κατόψεις των κτισμάτων, και γενικά η αποτύπωση της αρχαιολογικής ανασκαφής είναι τόσο ακριβής έτσι ώστε στον ειδικό αλλά και στον γενικό αναγνώστη να δίδεται μία ακριβής εικόνα. Οι δημοσιεύσεις της ανασκαφής, είτε εξειδικευμένες είτε για το γενικό μορφωμένο κοινό οφείλουν να είναι απολύτως ακριβείς ως προς τις καταγραφές αλλά και συνεπείς μεταξύ τους και ως προς τα παντός είδους ευρήματα και ως προς τις μετρήσεις. Οι αναλύσεις των ευρημάτων και οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις από μία ανασκαφή πρέπει να μη γενικεύουν μοναδικά ή λίγα ευρήματα και να μην τα χρησιμοποιούν ως κανόνα για ολόκληρο τον ανασκαφέντα περίγυρο. Εάν όλα τα παραπάνω δεν τηρούνται απαρέγκλιτα από τους ανασκαφείς, αναγκαστικά και οι συνθετικές συνόψεις και αναλύσεις δεν θα είναι ακριβείς.

Ειδικά η ανασκαφή στην εντός των τειχών Αμφίπολη διήρκεσε για περισσότερα από πενήντα χρόνια, πραγματοποιήθηκε από κυρίως δύο επικεφαλής Έλληνες ανασκαφείς, με μικρής διάρκειας ανασκαφικές περιόδους ετησίως, με πολύ περιορισμένο προσωπικό, πολλές δυσκολίες χρηματοδοτήσεως, παρά τις κατά ορισμένες περιόδους γενναίες ιδιωτικές και δημόσιες συνεισφορές, και με την μέθοδο της τοπογραφικής αποτυπώσεως (δηλαδή, ως προς τα σημεία του ορίζοντα και μόνο) και των γενικών αρχιτεκτονικών σκαριφημάτων. Επιπλέον, πάρα πολλές άλλες ανασκαφές με παρόμοιες δυσκολίες πραγματοποιήθηκαν στην γύρω από την αρχαία πόλη περιοχή αλλά άμεσα σχετιζόμενες με αυτήν από αρχαιολόγους της τοπικής Εφορεία Αρχαιοτήτων, οι ανακοινώσεις των οποίων έχουν δημοσιευθεί στις δύο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Γνωρίζοντας κανείς όλες τις δυσκολίες ανασκαφής από τους Έλληνες αρχαιολόγους, τις αναγκαστικά συνοπτικές ανακοινώσεις των αποτελεσμάτων των επιστημονικών προσπαθειών τους επί της ελληνικής γης και όχι τις για διάφορους λόγους ενδελεχείς δημοσιεύσεις, θα ήθελε απλώς να επισημάνει ορισμένα ζητήματα για τους μελλοντικούς

[721] Arthur Conan Doyle, «The Sign of Four,» (1890) in *The Complete Sherlock Holmes* (Top Five Books, 2014), p. 2 of the story or p. 135 (PDF).

[722] Κάνναβος ονομάζεται «ο χωρισμός μιας επιφάνειας για σχεδίαση συνήθως σε κανονικά τετράγωνα» [λμ. «κάνναβος (ο)», Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*].

ανασκαφείς. Σε κάθε περίπτωση, η σημερινή αρχαιολογική συζήτηση και ανάλυση απορρίπτει γενικεύσεις βασιζόμενες σε ένα ή σε ελάχιστα ευρήματα για να αποφύγει το σφάλμα των γενικεύσεων. Μάλιστα, πολλοί Έλληνες αρχαιολόγοι, παλαιότεροι και νέοι, συνήθως με λαμπρές σπουδές σε χώρες με μεγάλη ιστορία στην ανασκαφική αρχαιολογία, πιστεύουν πως ο ρόλος του αρχαιολόγου είναι μόνο να ανακαλύπτει τον μελλοντικό αρχαιολογικό χώρο και να τον ανασκάπτει με απόλυτη ακρίβεια παρά να ερμηνεύει με γενικεύσεις και αστήρικτες υποθέσεις τα ευρήματα των ανασκαφών. Οι ερμηνείες πρέπει να είναι φειδωλές και βασισμένες σε μεγάλο όγκο ανασκαφικών και συγκριτικών δεδομένων. Συνεπώς, και εμείς αποφύγαμε να επαναλάβουμε τις οφθαλμοφανείς γενικεύσεις που παρατηρήσαμε σε ορισμένες αρχαιολογικές συνόψεις για την Αμφίπολη και περιορισθήκαμε, στο μέτρο του δυνατού, σε όσα έχουν αποκαλύψει ή δεν στάθηκε δυνατόν να ανακαλύψουν οι επιμελείς ανασκαφείς της. Έτσι, χρησιμοποιήσαμε την λέξη «εικασία» ή «εικασίες» όπου δεν υπάρχουν απτά αποδεικτικά στοιχεία για διάφορους ισχυρισμούς.

Τα αποτελέσματα των ανασκαφών, λοιπόν, μάς επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε ορισμένες γενικές παραδοχές προβλημάτων σε ό,τι αφορά στην αρχαία Αμφίπολη ως πόλη. Πρώτα-πρώτα, δεν γνωρίζουμε εάν η πόλη ήταν κτισμένη με βάση το ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο αλλά εξαιτίας του γεγονότος ότι υπήρξε αθηναϊκή αποικία μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι πιθανόν, τουλάχιστον τμήμα της, να ήταν οργανωμένο κατά τον ιπποδάμειο τρόπο. Δεν γνωρίζουμε το μέγεθος του πληθυσμού της Αμφιπόλεως μια που δεν έχει βρεθεί το θέατρο ώστε να έχουμε μία ένδειξη από τον αριθμό θέσεων του. Επίσης, η διάσπαρτη εύρεση κτισμάτων δεν επιτρέπει τον καθορισμό της οικιστικής πυκνότητας της πόλεως εντός των περιμετρικών τειχών. Ούτε είναι βέβαιο, αν και πιθανόν, μέρος αυτής της εκτάσεως να μην ήταν κατοικημένο, έτσι ώστε να φιλοξενήσει εντός των τειχών κατοίκους οι οποίοι ζούσαν μονίμως εκτός αυτών ή πιθανόν να είχαν έρθει από την Ηιόνα. Ακόμη, η ύπαρξη λιθόστρωτης οδού κοντά στο Γυμνάσιο, η μόνη βεβαία,[723] δεν αποτελεί ούτε καν ένδειξη ότι η πόλη είχε αρκετές ή πολλές λιθόστρωτες οδούς. Αυτά είναι μερικά από τα ζητήματα που αφορούν στην πολεοδομική εικόνα της Αμφιπόλεως, όπως αυτή προκύπτει από τις αρχαιολογικές ανασκαφές.

Καθημερινή ζωή στην Ελληνιστική Αμφίπολη

Τα τεράστια αρχαιολογικά κενά που έχουμε από την Αμφίπολη δεν μας εμποδίζουν όμως να πλάσουμε μία εικόνα της αρχαίας αυτής ελληνικής πόλεως στην δυτική Αρχαία Θράκη και στην σημερινή Ανατολική Μακεδονία. Είναι μία εικόνα της καθημερινής ζωής στην Αμφίπολη, μιας αόρατης Πομπηίας της Ελληνιστικής Εποχής, βασισμένης στις αρχαιολογικές ανασκαφές αλλά και σε συνδετικά στοιχεία κατά την αφήγηση, αναγκαία για την ολοκλήρωση της εικονικής περιηγήσεως. Ο εικονικός αρχαίος ήρωάς μας ονομάζεται Ηφαιστίων, ένας απλός Μακεδόνας, φύση τυχοδιωκτική, και λίγο πριν τα τριάντα του όταν αποφάσισε να δοκιμάσει την τύχη του στην Αμφίπολη. Μετά την κατάκτησή της από τους Μακεδόνες και τις λαμπρές ιστορικές στιγμές που

[723] Πρβλ., ΑΔ, Χρονικά Β2, 31 (1976): 307 ('Τομή Α') και ΑΔ, Χρονικά Β2, 45 (1990): 375.

είχε ζήσει την εποχή του Φιλίππου Β' αλλά κυρίως του γιου του Αλεξάνδρου η πόλη είχε αποκτήσει μεγάλη φήμη. Είχε μπει ο τρίτος προ Χριστού αιώνας και για τον Ηφαιστίωνα είχε έρθει η στιγμή που είχε πάρει την μεγάλη απόφαση. Έκρυψε καλά τα νομίσματα που είχε αποταμιεύσει τα τελευταία χρόνια για να πραγματοποιήσει το φιλόδοξο σχέδιό του και πήρε τον δρόμο για την Αμφίπολη. Εντυπωσιάστηκε με την πόλη από μακριά: η μεγάλη και πλατιά ξύλινη γέφυρα πάνω από τον Στρυμόνα, τα ψηλά και ισχυρά της τείχη, η μεγάλη πύλη που οδηγούσε κατευθείαν από την γέφυρα μέσα στην πόλη! Του τα είχαν διηγηθεί γνωστοί του που είχαν περάσει από εκεί αλλά ήταν πολύ πιο εντυπωσιακά από κοντά. Είχε σκόπιμα φθάσει πρωί στην πόλη για να ψάξει να βρει εργαστήριο αγγειοπλάστη. Ήταν εξειδικευμένος στο να φτιάχνει αγγεία και πίστευε ότι έτσι θα έβρισκε μια δουλειά. Ρώτησε και του δείξανε το καμίνι του αγγειοπλάστη κοντά στα τείχη. Ο μάστορας έφτιαχνε κυρίως αμφορείς για κρασί, πιθάρια για αποθήκευση των γεννημάτων, μυροδοχεία και άλλα αγγεία καθημερινής χρήσης. Ο νεαρός Ηφαιστίωνας ήταν γεροδεμένος και φαινόταν υγιής αλλά ο μάστορας είχε αμφιβολίες για τις ικανότητές του στο πλάσιμο και ψήσιμο των αγγείων. Θα τον έπαιρνε μια βδομάδα δοκιμαστικά χωρίς πληρωμή. Ο Ηφαιστίωνας, όμως ήξερε καλά την δουλειά και έφτιαξε πολύ περισσότερα και σωστά αγγεία από ό,τι περίμενε ο ιδιοκτήτης. Γρήγορα ο Μακεδόνας ξένος εγκλιματίσθηκε στην νέα του πόλη, γνωρίστηκε με τους Αμφιπολίτες και έγινε αγαπητός. Μια μέρα που ο γερο-μάστορας μετέφερε έναν μεγάλο πίθο στον αγοραστή που περίμενε έξω από το μαγαζί του σκόνταψε και έπεσε. Υπέφερε από αρθρίτιδα και δεν πάταγε καλά στο χώμα. Όταν έπεσε, ο αριστερός του κρόταφος βρήκε σε μυτερή πέτρα και έμεινε στον τόπο. Δεν είχε γιους και έτσι ο τυχερός Ηφαιστίωνας κληρονόμησε την δουλειά και τα έσοδά της. Τώρα που ήταν μαγαζάτορας έπρεπε και να παντρευτεί. Από καιρό είχε βάλει στο μάτι την Δήμητρα, την μικρή κόρη του αφεντικού του αλλά δεν τολμούσε να του πει τίποτα. Τώρα όμως ο δρόμος ήταν ανοιχτός. Παντρεύτηκαν λίγους μήνες μετά τον θάνατο του γερο-μάστορα χωρίς πολλές γιορτές αλλά εκείνος της έκανε δώρο δύο χρυσά σκουλαρίκια που το στριφογυριστό τους σχέδιο κατέληγε σε περίτεχνη κεφαλή λέαινας. Η πραγματική έκπληξη για την Δήμητρα ήρθε όταν την μέρα των γάμων τους ο Ηφαιστίωνας της ανακοίνωσε ότι είχε τα λεφτά και αγόρασε το δικό τους σπίτι. Ήταν βόρεια από την ακρόπολη, σε καλό σημείο της πόλης αλλά παλιά κατασκευή. Ο Μακεδόνας, όμως, είχε σκοπό να το επισκευάσει και να το επεκτείνει για να στεγάσει την νέα του οικογένεια με τα παιδιά που θα έρχονταν σύντομα. Η Αμφίπολη είχε καλούς τεχνίτες και έτσι σε μερικούς μήνες το νέο τους σπίτι ήταν έτοιμο. Τα τρία παλιά δωμάτια άνοιγαν τώρα σε μια μικρή αλλά όμορφη αυλή, την οποία στόλιζε το παλιό πηγάδι με ανακαινισμένο το χείλος του. Τα τρία νεόκτιστα δωμάτια είχαν φτιαχτεί από τις δύο πλευρές των παλιών και έβλεπαν και αυτά στην αυλή του σπιτιού σχηματίζοντας όλα μαζί ένα πλατύ Π. Ο τοίχος προς τον δρόμο είχε ψηλώσει για να μην τους βλέπουν οι περαστικοί αλλά στήριζε και την μία άκρη μικρής στοάς που κάλυπτε και το πηγάδι. Στενός σκεπασμένος διάδρομος προστάτευε όλα τα δωμάτια από τον δυνατό ήλιο το καλοκαίρι, την βροχή και το χιόνι τις άλλες εποχές του έτους. Γύρω από το πηγάδι και σε ολόκληρη την αυλή είχε στρωθεί βότσαλο για να μη λασπώνονται οι ένοικοι. Η κουζίνα του νέου σπιτιού ήταν εξοπλι-

σμένη με όλα τα απαραίτητα πήλινα που χρειαζόταν η νοικοκυρά για την αποθήκευση γεννημάτων και την προετοιμασία του φαγητού και η εστία στην αυλή ήταν έτοιμη για να το βράσει και να το ψήσει. Στην μία γωνιά του σπιτιού, το λουτρό είχε ανακαινιστεί με νέο λουτήρα και νέους πήλινους σωλήνες που έπαιρναν το νερό του λουτήρα και το άδειαζαν σε κτιστό κλειστό αγωγό. Ο αγωγός αυτός πέρναγε μέσα από την μικρή αυλή με το πηγάδι, συγκέντρωνε τα νερά της βροχής αλλά και το νερό της λάτρας που έριχναν εκεί οι γυναίκες και τα διοχέτευε στον κεντρικό πήλινο αγωγό που πέρναγε μπροστά από το σπίτι στο δρόμο. Οι τοίχοι στον ανδρώνα και στα υπνοδωμάτια ήταν περιποιημένοι με χρωματιστά επιχρίσματα και ζωγραφιές. Στον ανδρώνα ζωγραφίστηκαν γραμμές και γεωμετρικά σχέδια. Το υπνοδωμάτιο του ζευγαριού διακοσμήθηκε με πλαίσια με ανθέμια και ερωτιδείς. Στα δωμάτια που προορίζονταν για τα παιδιά σχεδιάστηκαν χαρούμενες χρωματιστές γραμμές και μικρά σχέδια. Έτσι έγινε το νέο σπίτι του Ηφαιστίωνα και της Δήμητρας πολύ όμορφο.

Η Δήμητρα είχε ωραία μακρυά λεπτά λευκά χέρια που ο άνδρας της είχε θαυμάσει από την πρώτη στιγμή που την είχε γνωρίσει. Ήθελε αυτά τα χέρια να χαϊδεύει και να φιλάει το βράδυ που πέφτανε να κοιμηθούνε. Ο σιδεράς λίγο πιο πέρα από το αγγειοπλαστείο του είχε μια κόρη κακομούτσουνη και ανύπαντρη, πιο μεγάλη από την Δήμητρα, αλλά έμπειρη στις καθημερινές δουλειές του σπιτιού. Πήγε, λοιπόν, ο Ηφαιστίωνας και τον παρακάλεσε, με το αζημίωτο φυσικά, να βοηθάει η ανύπαντρη κόρη του την Δήμητρα στις δουλειές του οίκου. Έτσι, η λεπτοκαμωμένη σύζυγός του θα διατηρούσε την ομορφιά της και το καλλίγραμμο κορμί της. Η βοηθός της μπορεί να ζήλευε από μέσα της την τύχη της Δήμητρας αλλά την συμβούλευε για την οργάνωση του νοικοκυριού και πώς να κάνει τον άνδρα της να μη επιθυμεί άλλες γυναίκες. Αφού πέρασαν οι πρώτοι μήνες του γάμου και έπαψαν να ροδίζουν κάθε πρωί τα μάγουλα της Δήμητρας, η βοηθός της την συμβούλευσε να ζητήσει από τον άνδρα της να της φτιάξει ένα αγγείο για αλοιφές. Η νέα γυναίκα είχε ήδη δύο μυροδοχεία με υγρά αρώματα που χρησιμοποιούσε που και που αλλά η βοηθός της τής είχε μιλήσει για αλοιφές που θα τις έβαζε σε όλο της το σώμα. Ο Ηφαιστίωνας δεν της έδωσε ένα από τα απλά ανοικτά αγγεία που έφτιαχνε. Είχε δει τα εισαγόμενα από την Αττική και έφτιαξε για την σύζυγό του μία όμορφη κυλινδρική πυξίδα με δύο ημικυλινδρικά πόδια και με επίπεδο κάλυμμα που κατέληγε σε κεντρική μικρή συμπαγή χειρολαβή. Το στόλισε με σειρές από ωραίες πολύχρωμες πινελιές και στο κάλυμμα ζωγράφισε δύο σειρές με ομόκεντρα σχέδια φύλλων κισσού, σαν καρδούλες. Το πρόσφερε στην αγαπημένη του ένα απόγευμα που γύρισε από το εργαστήριο.

Η Δήμητρα ήθελε να κάνει γρήγορα παιδιά και η μητέρα της την συμβούλευσε την πρώτη χρονιά του γάμου της να παρακολουθήσει με ευλάβεια τα θεσμοφόρια προς τιμήν της θεάς Δήμητρας και της Περσεφόνης. Η γιορτή αυτή που την είχαν φέρει οι πρώτοι Αθηναίοι άποικοι είχε πολύ μεγάλη σημασία και για την παραγωγή της γης αλλά και για την γονιμότητα των γυναικών. Μόνο μια παντρεμένη γυναίκα μπορούσε να λάβει μέρος στις τελετουργίες στο τέλος του δικού μας μήνα Οκτωβρίου. Όταν έφθασε εκείνη η μέρα, η Δήμητρα είχε συνεννοηθεί με τις γειτόνισσές της και ξεκίνησαν το κρύο πρωινό όλες με καλυμμένο το κεφάλι τους με τον ζεστό πέπλο και στα

χέρια τους τις υδρίες και τα άλλα αγγεία που ήταν τα αναθήματα για το Θεσμοφόρειο της Αμφίπολης. Το Θεσμοφόρειο ήταν έξω από το βόρειο τείχος και άρα έπρεπε να περάσουν μία από τις πύλες της πόλεως για να βγουν έξω. Απέφυγαν την πύλη της γέφυρας γιατί είχε μεγάλη κίνηση με κάρα και άλλωστε θα περπατούσαν περισσότερο. Απέφυγαν και την βόρεια πύλη, τις Θρακικές Πύλες στα βορειοανατολικά του βόρειου τείχους, αυτή από την οποία γινόταν η κυκλοφορία προς και από την Θράκη και γιατί είχε μεγάλη κυκλοφορία και γιατί μπαινόβγαιναν κάποιοι Θράκες με τις άγριες ματιές τους, όσοι πια έρχονταν από μακριά για δουλειές. Έτσι, βγήκαν από την πρώτη ανατολική Πύλη που ήταν κοντά στην βόρεια, πέρασαν απ' έξω αλλά λίγο μακρύτερα από τις Θρακικές Πύλες και έστρεψαν δυτικά, παράλληλα με το βόρειο τείχος απ' έξω, για να φθάσουν στο Θεσμοφόρειο. Εκεί συνάντησαν και τις άλλες συζύγους, ηλικιωμένες και νέες. Μπήκαν μία-μία στο ιερό και ακούμπησαν τις υδρίες και τα άλλα αγγεία που είχαν φέρει μπροστά από τους τοίχους. Έξω από το ιερό, οι γυναίκες έστησαν πρόχειρα σκίαστρα για να σταθούν από κάτω και εξέλεξαν τις δύο που γνώριζαν το ακριβές τελετουργικό και θα ήταν επικεφαλής των τελετών. Σε λίγο, ο χασάπης τους έφερε τα γουρουνάκια που θα έσφαζα ως θυσία στην Δήμητρα και στην Περσεφόνη για την γονιμότητα της γης. Την θυσία ανέλαβαν δύο έμπειρες γυναίκες και κατόπιν ακολούθησε η νηστεία, απαραίτητη για να συνοδεύσει την θλίψη της Δήμητρας που είχε χάσει την κόρη της Περσεφόνη. Την επομένη ήρθε η μέρα που περίμενε με αγωνία η Δήμητρα, η μέρα της Καλλιγένειας. Οι σύζυγοι που επιθυμούσαν παιδί αλλά ιδίως όσες περίμεναν παιδί επικαλούνταν την νύμφη Καλλιγένεια που σχετιζόταν με την Δήμητρα και την Περσεφόνη και φρόντιζε για την καλή γέννα. Και πράγματι, η Δήμητρα αργότερα γέννησε εύκολα δύο κόρες και έναν γιο. Κάθε φορά που ήταν έγκυος, ανέβαινε με την συνοδεία της βοηθούς της στην ακρόπολη. Εκεί έμπαινε μέσα στο ναό της Αρτέμιδας και αφιέρωνε ένα ωραία διακοσμημένο αγγείο που είχε φτιάξει ο άντρας της για να την βοηθήσει η Άρτεμις η Ταυροπόλος που λάτρευαν πολύ στην Αμφίπολη στην γέννα και στο μεγάλωμα των παιδιών. Δεν ξέχναγε, όμως, και τον διπλανό ναό της Αθηνάς. Η Δήμητρα πήγαινε συχνά αφιερώματα στις δύο θεές. Έπρεπε να προσέχει τους θεούς για να την βοηθήσουν στη ζωή της όταν χρειαζόταν.

Ο Ηφαιστίων ήταν δεινός αγγειοπλάστης στην Αμφίπολη αλλά υπερηφανευόταν για την μακεδονική του καταγωγή και τους προγόνους του που είχαν πολεμήσει κάτω από τις διαταγές του Φίλιππου και του Αλέξανδρου. Πριν πάει κάθε πρωί στο μαγαζί του έκανε μία βόλτα στο βόρειο τείχος να θαυμάσει την αλλαγή της φρουράς και να ανταλλάξει μια καλημέρα με τους φρουρούς. Έφθανε το ξημέρωμα στην πύλη της γέφυρας, όταν οι φρουροί που μόλις είχαν αντικαταστήσει τους βραδινούς άνοιγαν τις πύλες για τους εμπόρους και τους επισκέπτες. Μετά, ανέβαιναν από την εσωτερική πέτρινη σκάλα στην κορυφή του τείχους για να επιβλέπουν από ψηλά τους δρόμους που έφθαναν στην πόλη. Ο Ηφαιστίων συνέχιζε το περπάτημά του ανατολικά και έφθανε στις Θρακικές Πύλες. Εκεί, παρατηρούσε λίγο όσους έρχονταν με τα φορτωμένα τους κάρα από το λιμάνι, την Ηιόνα, από την περιοχή του Παγγαίου αλλά και από την Θράκη. Χαιρετούσε τους φρουρούς και πήγαινε πια να ανοίξει το εργαστήριό του. Του άρεσε όμως η στρατιωτική στολή και τα όπλα και είχε από παλιά παραγγείλει στον

φίλο του τον σιδερά να του φτιάξει μια αιχμή για δόρυ και ένα εγχειρίδιο. Τα φύλαγε στο κατάστημά του για την προστασία του, όπως έλεγε, αλλά καμάρωνε που είχε και αυτός όπλα όπως η φρουρά της πόλης και θα τους βοηθούσε εάν χρειαζόταν.

Ο Ηφαιστίων ένοιωσε μεγάλη χαρά όταν μια μέρα τον βρήκε στο εργαστήριό του ένας φίλος του από την Πέλλα. Είχε έρθει για μερικές ώρες να ξεφορτώσει εμπόρευμα και να φύγει. Κάθισαν έξω από το εργαστήριο στον ίσκιο, δίπλα-δίπλα, και άρχισαν να θυμούνται τα παλιά. Φάγανε μαζί το μεσημεριανό του καταστηματάρχη και ήπιαν κρασόνερο από το ίδιο πήλινο μικρό λαγήνι. Ο φίλος του έφυγε αλλά μετά από μερικές μέρες ο Ηφαιστίων δεν μπορούσε να σηκωθεί από το κρεβάτι. Ίδρωνε, είχε πυρετό και υπνηλία. Η βοηθός της Δήμητρας που είχε δει σε άλλη οικογένεια, μετά τον σύζυγο με τέτοια ασθένεια, να ξεκληρίζεται ολόκληρη η οικογένεια του αρρώστου, την συμβούλευσε να του προτείνει να απομονωθεί στον ανδρώνα. Ο Ηφαιστίων, που είχε και αυτός ακούσει παρόμοιες ιστορίες, με μεγάλη δυσκολία πήγε στον ανδρώνα, όπου του φέρνανε φαγητό και νερό με μεγάλες προφυλάξεις για να αποφύγουν την άμεση επαφή μαζί του. Πέρασαν δύο, πέρασαν τρεις μέρες και η κατάστασή του δεν βελτιωνόταν. Η Δήμητρα αποφάσισε να πάει στον Ασκληπιό. Ο μεγάλος ναός του Ασκληπιού ήταν στην ακρόπολη. Όταν έφθασε στην είσοδο βρήκε πολλές γυναίκες να περιγράφουν τα ίδια συμπτώματα. Βγήκε από τον ναό ένας βοηθός και τους είπε ότι ο ιερέας θα ερχόταν σε λίγο να τους μιλήσει. Οι γυναίκες κάθισαν στα σκαλοπάτια του ναού και ο ιερέας δεν άργησε να φανεί. Αφού δεν μπορούσαν να έρθουν οι ίδιοι οι άρρωστοι, συμβούλευσε τις γυναίκες να μείνουν όλη την νύχτα εκεί στα σκαλιά του ναού και ο θεός μπορεί να ερχόταν ή να παρουσιαζόταν στα όνειρά τους για να τους πει πώς μπορεί να θεραπεύονταν οι αγαπημένοι τους. Ευτυχώς ήταν καλοκαίρι και ο καιρός καλός. Η Δήμητρα μαζί με άλλες γυναίκες ξαγρύπνησαν εκείνη την νύχτα μέχρι που η κουρασμένη σύζυγος έγειρε στην βάση του κίονα που στήριζε το κορμί της και αποκοιμήθηκε. Είδε ένα αλλόκοτο όνειρο. Μέσα στη νύχτα, βγήκε ο θεός από το ναό μέσα σε λαμπερό φως και πλησίασε μία-μία τις γυναίκες στα σκαλοπάτια. Τους μιλούσε στο αυτί, μέχρι που έφτασε στη Δήμητρα. Της είπε να ψήσει ένα ψωμάκι με κεφάλι, χέρια, και πόδια και να του το πάει την επομένη στο ναό. Όταν ξύπνησε, η Δήμητρα έφυγε τρέχοντας από το ναό και είπε στην βοηθό της αυτό που της είπε ο θεός να κάνει. Έψησαν το ψωμένιο ανθρωπάκι και μαζί με ένα μπρούτζινο αγαλματάκι του Ασκληπιού που είχε πάντα στο σπίτι τα πήγε να τα αφιερώσει στον Ασκληπιό. Πέρασαν μερικές μέρες ακόμη και ο Ηφαιστίων άρχισε να σηκώνεται από το κρεβάτι. Κάθε μέρα αισθανόταν και καλύτερα μέχρι που τρεις βδομάδες μετά που είχε αρρωστήσει μπορούσε να ξαναπάει στο εργαστήριο. Τις επόμενες ημέρες έφτιαξε ένα πήλινο ανάγλυφο με τον θεό Ασκληπιό και το πήγε αφιέρωμα στον ναό για να ευχαριστήσει τον θεό.

Τα χρόνια πέρναγαν και ο γιος του ζευγαριού μεγάλωσε. Πατέρας και γιος ξεκίνησαν ένα πρωί να πάνε στο Γυμνάσιο. Το Γυμνάσιο ήταν ένα καινούργιο επιβλητικό κτήριο στην νότια Αμφίπολη, στην κάτω πλευρά της ακρόπολης, την περιοχή που οι παλιοί κάτοικοι ονόμαζαν «προάστειον». Πέρασαν από τον ναό του Ερμή και του Ηρακλή, δίπλα στην σκάλα, και ανέβηκαν δειλά-δειλά την μεγάλη κλίμακα που οδηγούσε στο Γυμνάσιο. Στάθηκαν να χαζέψουν τους γεροδεμένους αθλητές που αθλούνταν στην

μεγάλη αυλή μέχρι που τους παρατήρησε κάποιος από το Γυμνάσιο. Πήρε τον νεαρό και τον οδήγησε σε μέσα δωμάτιο για να τον καταγράψουν. Όσο περίμενε στην στοά άκουγε δίπλα από τον ξυστό και την παραδρομίδα τις φωνές των εφήβων που συναγωνίζονταν στον δρόμο αλλά και τις χαρούμενες φωνές όσων λούζονταν στα κοινά λουτρά μετά την άθλησή τους. Σε λίγο ο νεαρός γύρισε στο πατέρα του. Η εκπαίδευσή του άρχιζε από την επομένη.

Μια άνοιξη, η μοίρα χτύπησε το σπιτικό του Ηφαιστίωνα και της Δήμητρας. Το μικρό τους κοριτσάκι ένα πρωί δεν ξύπνησε. Άδικα πάλευαν η μητέρα της και η βοηθός της να το ξυπνήσουν. Είχε πεθάνει. Έτσι ξαφνικά. Ειδοποιήθηκε ο πατέρας που έκλεισε το μαγαζί και έτρεξε στο σπίτι. Ξημερώσανε δίπλα στο κρεβατάκι του παιδιού. Το άλλο πρωί, ο Ηφαιστίωνας πήρε το νεκρό κορίτσι στην αγκαλιά του και πήγαν όλοι μαζί στο νεκροταφείο, έξω από το ανατολικό τείχος της πόλης. Τους είπαν να σκάψουν όπου ήθελαν και να αφήσουν το παιδί αλλά εκείνοι ήθελαν να μην είναι μαζί με άλλους, να έχει τον δικό του τάφο. Ο αγγειοπλάστης έφερε από το εργαστήριό του ένα πιθάρι και έβαλαν μέσα το νεκρό παιδί. Άνοιξε έναν αρκετά βαθύ λάκκο και τοποθέτησε προσεκτικά το πιθάρι με το παιδί στο χώμα. Μέσα στο πιθάρι, η μητέρα της είχε βάλει και ένα πήλινο πλακίδιο που είχε η μικρή χαράξει με γραμμές μία μέρα που είχε πάει στο εργαστήριο του πατέρα της και εκείνος της το είχε χαρίσει. Ο πατέρας έβαλε και ένα μπρούτζινο νόμισμα για για πληρώσει το παιδί τον Χάρο και να φθάσει στον Άδη. Η ταφή ολοκληρώθηκε με την τελετουργία για τον νεκρό στον τάφο. Η Δήμητρα δεν ξεπέρασε ποτέ τον χαμό της μικρής της κόρης και κάθε τόσο πήγαινε στον τάφο του παιδιού της άλλοτε για τελετουργίες και άλλοτε απλώς για να της μιλήσει. Και η ζωή στην Αρχαία Αμφίπολη συνεχίσθηκε...

Η περιήγησή μας στην ελληνιστική Αμφίπολη με την βοήθεια του Ηφαιστίωνα και της Δήμητρας βασίστηκε μόνο σε όσα έχουν φέρει στο φως οι αρχαιολόγοι ή γνωρίζουμε με κάποια βεβαιότητα από φιλολογικές πηγές ότι υφίσταντο στην πόλη. Η Αγορά, το θέατρο, άλλα δημόσια κτήρια, η Αμφίπολη από το Γυμνάσιο μέχρι την νότια πύλη είναι για εμάς άγνωστα. Στην πραγματικότητα, η αρχαία Αμφίπολη είναι μια αόρατη πόλη μέσα σε τείχη και πύλες, των οποίων μπορούμε να διακρίνουμε αχνά τα περιγράμματα. Όπως, όμως, και σε κάθε άλλη ελληνική Πόλη, την Αμφίπολη διέκρινε καθαρά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: η παιδεία και η εκπαίδευση των νέων της.

(4) Εκπαίδευση και παιδεία στην ελληνική Πόλη

Τα δύο στοιχεία που διέκριναν μία αρχαιοελληνική Πόλη ήταν η σημασία που έδιναν οι πολίτες της στην εκπαίδευση και στην παιδεία παιδιών και νέων, σε ορισμένες περιπτώσεις και κοριτσιών, και στην καθημερινή εκγύμναση των νέων, όπως αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο. Η αντιδιαστολή ανάμεσα στον τρόπο, στο περιεχόμενο, και στον τελικό σκοπό εκπαιδεύσεως και παιδείας ανάμεσα στους πολίτες της αρχαίας ελληνικής Πόλεως, από την μία πλευρά, και στους Μυκηναίους και Μινωίτες αλλά και στους κατοίκους πόλεων στην Μεσοποταμία και γενικά στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, από την άλλη, δείχνει πόσο διαφορετική ήταν η αντίληψη για το τι έπρεπε να γνωρίζουν τα παιδιά και οι νέοι από απόψεως πρακτικής. Αλλά στην ελληνική περίπτωση, από την Αρχαϊκή Εποχή και μετά, τι έπρεπε να γνωρίζουν οι έφηβοι και οι νέοι και από επόψεως ηθικής, δηλαδή αξιών της ζωής, η μεγάλη διαφορά υπήρξε η αρετή των Ελλήνων. Και σε αυτόν τον τομέα, η Αμφίπολη δεν διέφερε σε τίποτα από τις άλλες σύγχρονές της ελληνικές Πόλεις. Όμως, μόνο εάν εξετασθούν η εκπαίδευση και η παιδεία στον Αρχαίο Κόσμο πριν από την ελληνική Αρχαϊκή Εποχή και σε αντιπαραβολή με τον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο μπορεί να γίνει αντιληπτή η διαφορά.

Το ουσιαστικό παιδεία προέρχεται από το ρήμα παιδεύω και σημαίνει κυρίως την ανατροφή και την διδασκαλεία ή εκπαίδευση ενός παιδιού και ενός νέου.[724] Το παιδεύω σχετίζεται με το παιδί και σημαίνει του παρέχω τροφή, το μεγαλώνω, το αναπτύσσω πνευματικά, το διδάσκω, το εκπαιδεύω και φυσικά έχει και την έννοια του σωφρονίζω, του τιμωρώ, του ταλαιπωρώ αλλά και του βασανίζω.[725] Η παιδεία και η εκπαίδευση δεν είναι καθόλου εύκολη διαδικασία για όσους ασχολούνται μαζί τους με σοβαρότητα, υπευθυνότητα και γνώση. Οι «μαθήσεις πολὺν ἔχουσιν [...] πόνον»,[726] και ο δάσκαλος / ο καθηγητής / ο εκπαιδευτής / και ο μαθητής /ο εκπαιδευόμενος πρέπει να παιδευτούν και να βασανιστούν (να «ιδρώσουν και να πονέσουν τα οπίσθιά τους») για να επιτύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα: μάθηση. Γυμνάσιον ονομαζόταν στον αρχαιοελληνικό κόσμο ο χώρος αθλήσεως αλλά και μαθήσεως.[727]

[724] Δημητράκος, λμ. «παιδεία».
[725] Δημητράκος, λμ. «παιδεύω».
[726] Πλούταρχος, *Ηθικά,* «Περί του ακούειν», 17 (47Β).
[727] Δημητράκος, λμ. «γυμνάσιον», αρ. 1-2 & αρ. 4.

Για τους Έλληνες, η μόρφωση ενός παιδιού και ενός νέου στην Κλασσική Εποχή συνίστατο στα γράμματα, στην μουσική, στην γυμναστική, και στην ιχνογραφία ή ζωγραφική.[728] Αυτό το τετράπτυχο αποτελεί το συνειδητό ελληνικό ιδεώδες του πολιτισμού, πριν από κάθε αρχαιότερο λαό της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και Αιγύπτου. Σε αυτό το ζήτημα, όσο και εάν επιθυμούμε να μη μειώσουμε τους Λαούς της Ανατολής, δεν χωρά αμφιβολία πως η παγκόσμια άποψη είναι ελληνοκεντρική. Η ελληνική παιδεία έχει επηρεάσει βαθιά όλους τους λαούς της Ευρώπης αλλά και όσους ακολούθησαν ή εμπνεύσθηκαν ομαδικά ή ατομικά από αυτήν μέχρι σήμερα σε παγκόσμια κλίμακα διότι υπήρξε «η αρχή». Η παιδεία, υπό την ευρεία έννοια του πολιτισμού, υπήρξε για τους Έλληνες η αιτία της ανθρώπινης υπάρξεως ατομικά, ως ανθρώπινες μονάδες, και συλλογικά, ως κοινωνία, και υπήρξε αυτή, συνοψιζόμενη σε Ελληνική Σκέψη, την οποία μετέδωσαν στην ανθρωπότητα. Η παιδεία ως ιδεώδες είναι η έννοια και η πράξη που διαχωρίζει απόλυτα τους Ανατολικούς Λαούς από τους Έλληνες.[729] Σε τελική ανάλυση, είναι ο διαχωρισμός της παιδείας από την εκπαίδευση, υπό την στενή της έννοια.

Στους Αρχαίους Ανατολικούς Λαούς αλλά και στην Μυκηναϊκή και Αρχαϊκή Εποχή των Ελλήνων, η παιδεία ενός παιδιού και ενός νέου συνοψιζόταν για τους πολύ λίγους μετέχοντες στην καταγραφή αριθμών και γεγονότων σε πήλινες δέλτους ή παπύρους και αργότερα στην απλή εκπαίδευσή στα όπλα, στην καλλιέργεια της γης, ίσως στο εμπόριο,. Ο απόφοιτος της σχολής γραφέων στην Σουμερία του 2000 π.Χ. ή λίγο αργότερα συνοψίζει την εκπαίδευσή του σε μερικές φράσεις.

- Απόφοιτε, πού πήγαινες όταν ήσουν μικρός;[730]
- Πήγαινα σχολείο.
- Τι έκανες στο σχολείο;
- Μάθαινα να υπολογίζω και να γράφω, πρόσεχα τις οδηγίες (του δασκάλου),
προετοίμαζα τη δέλτο μου, την έγραφα, την τελείωνα. Μετά,
ετοιμαζόταν η δέλτος με το [επόμενο] κείμενο που ήταν να αντιγράψω,
(και) το απομεσήμερο ετοιμαζόταν η παράγραφος [το τμήμα] που ήταν να αντιγράψω εγώ [στην δέλτο μου].
Μόλις τελείωνε το σχολείο, πήγαινα σπίτι.
Έμπαινα στο σπίτι, ο πατέρας μου καθόταν.
Διάβαζα (τα γραμμένα στη δέλτο μου) στον πατέρα μου, μετά
έγραφα στη δέλτο μου για (να δει) εκείνος, (και) ο πατέρας μου το έβρισκε (αυτό) καλό.
[... Έλεγα στο πατέρα μου:]
- Ξύπνα με νωρίς το πρωί

[728] Πλάτων, *Κλειτοφών*, 407b-c και Πλάτων, *Θεάγης*, 122e και Πλούταρχος, *Ηθικά,* «Περί του ακούειν», 17 (47B) και Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1337b (VIII.3).

[729] Werner Jaeger, *Paideia: The ideals of Greek Culture*, 3 vols, 3rd English ed. (Oxford: Blackwell, 1946), 1:xiv-xviii.

[730] Στην κυριολεξία: στο παρελθόν.

Δεν πρέπει να αργήσω (στο σχολείο), (γιατί) ο δάσκαλος θα με δείρει με τη βέργα.
[... Έλεγα το πρωί στην μάνα μου να ετοιμάσει γρήγορα το φαγητό μου]
[... Στο σχολείο με τιμωρούσαν]
Ο επιτηρητής της ... (έλεγε): «Γιατί μίλησες χωρίς την άδειά μου;» Με έδερνε με τη βέργα.
Ο επιτηρητής της ... (έλεγε): «Γιατί δεν σήκωσες το κύπελλο[731] χωρίς την άδειά μου;» Με έδερνε με τη βέργα.
Ο επιτηρητής της καλής συμπεριφοράς (έλεγε): «Γιατί σηκώθηκες όρθιος χωρίς την άδειά μου;» Με έδερνε με τη βέργα.
Ο επιτηρητής της εξώθυρας (έλεγε): «Γιατί βγήκες έξω χωρίς την άδειά μου;» Με έδερνε με τη βέργα.
Ο επιτηρητής της πειθαρχίας[732] (έλεγε): «Γιατί πήρες το ... χωρίς την άδειά μου;» Με έδερνε με τη βέργα.
Ο επιτηρητής των σουμερικών[733] (έλεγε): «Μίλησες ...». Με έδερνε με τη βέργα.
Ο δάσκαλός μου (έλεγε): «Δεν γράφεις καλά».[734] Με έδερνε με τη βέργα.
[... Στην συνέχεια, ο μαθητής παραπονιέται κι' άλλο στον πατέρα του για τον δάσκαλό του και το σχολείο και ο πατέρας καλεί τον δάσκαλο στο σπίτι του για να του προσφέρει, ίσως με την προτροπή του γιου του, κάποια δώρα. Τον βάζει να καθίσει «στην τιμητική θέση» και τον ευχαριστεί θερμά για «όλες τις λεπτομέρειες της τέχνης της γραφής» που έχει διδάξει στον γιο του. Του παραθέτει γεύμα και του δίνει δώρα ενώ ο δάσκαλος παινεύει τον μαθητή].[735]

Η έκθεση της εκπαιδεύσεως του γραφέα ήταν ένα πολύ δημοφιλές ανάγνωσμα στην εποχή της στην Μεσοποταμία και είχε αντιγραφεί πολλές φορές για να διαβαστεί από διαφόρους γνώστες της σφηνοειδούς γραφής. Ήταν ένα από τα αναγνώσματα που αναφέρονται στους καταλόγους λογοτεχνικών κειμένων της εποχής. Το περιεχόμενό του κειμένου δείχνει ότι κάποια παιδιά πήγαιναν σχολείο για να μάθουν να γίνουν γραφείς, παρουσιάζει τις σκανδαλιές των μαθητών που ήταν σε αντίθεση με το αυστηρό περιβάλλον του σχολείου, τις αυστηρές τιμωρίες (ξυλοδαρμός), την πιθανή επιτυχημένη δωροδοκία του δασκάλου για να είναι ευμενής προς συγκεκριμένο μαθητή, να τον

[731] Ίσως όταν ήταν υποχρεωτικό σε κάποια εκδήλωση;
[732] Στην κυριολεξία: του μαστιγώματος.
[733] Σουμερικής γλώσσας.
[734] Στην κυριολεξία: δεν έχεις καλό χέρι.
[735] Απόδοση από την σουμερική γλώσσα και σφηνοειδή γραφή στην αγγλική από τον S. N. Kramer, με υποδείξεις διορθώσεων από τον Benno Landsberger. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος. Στην απόδοση στην νεοελληνική έχουν ληφθεί υπόψιν οι υποδείξεις του Landesberger. Η μεταγραφή του κειμένου από την σφηνοειδή, η απόδοση στην αγγλική, εκτεταμένα γλωσσολογικά σχόλια και εικόνες των δέλτων σε Samuel Noah Kramer, «Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe,» *Journal of the American Oriental Society* 69 (October-December 1949): 199-215 & plates.

προσέξει και να τον αποφοιτήσει. Δείχνει, όμως, και ότι την Β' χιλιετία π.Χ., οι Ανατολικοί Λαοί εκπαίδευαν τους γραφείς για συγκεκριμένο σκοπό, την τήρηση αρχείων σε πήλινες δέλτους.

Η σπουδαιότητα του επαγγέλματος του γραφέα για την κοινωνία των Αρχαίων Λαών της Ανατολής φαίνεται και στην προσπάθεια του Αιγύπτιου πατέρα από την Β' χιλιετία π.Χ. (2150-1750 π.Χ. ή νωρίτερα) να πείσει τον γιο του να ακολουθήσει το επάγγελμα του γραφέα.

> [… Μιλάει ο πατέρας:]
> Έχω δει ξυλοδαρμούς [εγώ]!
> Εσύ [παιδί μου] να έχεις το νου σου[736] να μάθεις να γράφεις.
> Έχω δει αυτούς που τους συλλαμβάνουν για [χειρωνακτική] δουλειά!
> Δεν υπάρχει τίποτα καλύτερο απ' το να μάθεις γραφή.
> [...]
> Όποια θέση και εάν έχει ο γραφέας στην πόλη,
> δεν θα περάσει άσχημα σ' αυτή.
> [... Με αυτά που θα σου πω,]
> Θα σε κάνω να αγαπήσεις το γράψιμο πιο πολύ και από τη μητέρα σου.
> Θα σε κάνω να δεις την ομορφιά του με τα ίδια σου τα μάτια.
> Και [να θυμάσαι] είναι το καλύτερο επάγγελμα.
> Δεν υπάρχει κανένα όμοιό του στον κόσμο όλο.
> [... και αραδιάζει όλα τα άσχημα των άλλων επαγγελμάτων][737]

Οι απόψεις αυτές για την εκπαίδευση των παιδιών και νέων, αντανακλούν τις αντιλήψεις, των Μεσοποταμίων, των Αιγυπτίων αλλά αργότερα και των Εβραίων σε ό,τι αφορά στην εκπαίδευση των αρίστων δημοσίων υπαλλήλων. «Και θα πεις: Πώς μίσησα την παιδεία και απέφυγε τις επικρίσεις η καρδιά μου; Δεν άκουγα την φωνή του εκπαιδευτή και δασκάλου μου, ούτε έσκυψα το αυτί μου να τους ακούσω (προσεκτικά)».[738] Ακούγεται η ηχώ των εβραϊκών εντολών με τις προτροπές για τον βασιλικό γραφέα του Ισραήλ του Ι'-Ζ' αιώνα π.Χ.

Παρά τις διαφορές ανά γλώσσα, γραφή, εποχή και κοινωνία, στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο, η παιδεία συνοψιζόταν στο δημόσιο επάγγελμα του γραφέα διότι η εκπαίδευσή του ήταν αναγκαία για την λειτουργία του κράτους: λογιστικές και γενικά διοικητικού τύπου καταχωρήσεις σε πήλινες δέλτους και παπύρους. Αργότερα, βέβαια, άρχισε η διατήρηση καταλόγων ηγεμόνων και η καταγραφή στοιχειωδών ιστορικών γεγονότων και κάποιων ιδεών, κυρίως θρησκευτικού χαρακτήρα. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, η διατήρηση των αρχείων επαφίετο στον γραφέα και μόνο, σε αυτόν που ξεχώριζε από τις άλλες κοινωνικές ομάδες των χωρικών και τεχνιτών και μοι-

---

[736] Στην κυριολεξία: την καρδιά σου.

[737] Πρβλ. ANET, p. 432 και Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature,* 3 vols (Berkeley: University of California Press, 1975-1980), 1:185. Για την απόδοση στην νεοελληνική χρησιμοποιήσαμε τις δύο παραπάνω μεταφράσεις διότι οι μεταφράσεις του κειμένου ποικίλουν.

[738] *Αγία Γραφή*, «Παροιμίαι Σολομώντος», 5:12-13.

ραζόταν, κατά κάποιον τρόπο και σε ποικίλο βαθμό, την άσκηση εξουσίας με τον ηγεμόνα. Επίσης, το επάγγελμα των γραφέων και οι γραφείς θεωρούνταν ιεροί και προστατεύονταν από συγκεκριμένο θεό στην Αίγυπτο και στην Μεσοποταμία.[739]

Από πρακτικής πλευράς, γνωρίζουμε κάποιες λεπτομέρειες για την εκπαίδευση των γραφέων ανάμεσα στους Ανατολικούς Λαούς. Στην πόλη Μάρι, επάνω στον Ευφράτη ποταμό, για την οποία διαθέτουμε γραπτές πληροφορίες μεταξύ περ. 1810 και 1760 π.Χ. και στην οποία έχει βρεθεί εκτενές αρχείο με πήλινες δέλτους σε σημιτική γλώσσα σχετικές με την διοίκηση του κράτους,[740] υπήρχε μεγάλη σχολή γραφέων. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως μέσα στο ανάκτορο, όπου φυλάσσονταν και οι δέλτοι, δύο αίθουσες με παράλληλες σειρές θρανίων για δύο, τρεις, και τέσσερις μαθητές γραφής ενώ όλο το υλικό που χρησιμοποιούσαν βρέθηκε στο πάτωμα, εξαιτίας της καταστροφής του ανακτόρου. Για τους Εβραίους της Α’ χιλιετίας π.Χ., η σχολή γραφέων ονομαζόταν οίκος παιδείας: «ἐγγίσατε πρός με, ἀπαίδευτοι, καὶ αὐλίσθητε ἐν οἴκῳ παιδείας».[741] Το πρώτο πράγμα που έπρεπε να μάθει ο γραφέας ήταν ο σωστός τρόπος για να κρατά την ακίδα γραφής[742] ή τον κάλαμο γραφής και πως να την/τον χρησιμοποιεί για να χαράσσει στον νωπό πηλό ή να γράφει ευκρινώς στον πάπυρο τα σύμβολα γραφής. Ξεκινούσε με απλά σύμβολα και κατόπιν του δινόταν να αντιγράψει όλο και πιο δύσκολα κείμενα ενώ αργότερα έπρεπε να μάθει να ξεχωρίζει τα κύρια ονόματα, φράσεις και παραγράφους μέχρι και τα διάφορα πρότυπα αλληλογραφίας. Τα επίσημα έγγραφα ήταν πάντα υπογεγραμμένα από τους γραφείς τους (όνομα ή σφραγίδα γραφέα). Όλη αυτή η διαδικασία εκπαιδεύσεως αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα προτύπων αλλά και μαθητικών προσπαθειών για την αντιγραφή τους μαζί με μαθητικές ασκήσεις και συνθέσεις κειμένων από εκπαιδευόμενους. Ο μαθητής έπρεπε να είναι απόλυτα υπάκουος και γι’ αυτό η μόνη μέθοδος σωφρονισμού που χρησιμοποιούνταν ήταν ο ξυλοδαρμός. Ενώ στα πρώτα χρόνια της εκπαιδεύσεως, ο δάσκαλος διάβαζε κείμενα, τα σχολίαζε προφορικά, και έθετε ερωτήσεις στον μαθητή, στις ανώτερες τάξεις υπήρχε διάλογος ανάμεσα στον ώριμο πια μαθητή και στον δάσκαλο. Ο τελικός σκοπός αυτής της εκπαιδεύσεως, πέρα από την πρακτική της εφαρμογή ήταν και να ενσταλαχθεί στον μαθητή μια «πρακτική στην κυριολεξία σοφία». Η σοφία αυτή περιελάμβανε την εκμάθηση καλών τρόπων συμπεριφοράς στην καθημερινή ζωή, ιδίως στην διαβίωση του γραφέα στο ανάκτορο κατά την επαγγελματική του ενασχόληση, αλλά και χρονικά πολύ αργότερα σε ένα σύστημα κανόνων ηθικής, το οποίο σχετιζόταν με την θρησκεία.[743] Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι οι γραφείς ήταν αυτοί που κατέγραψαν στις πήλινες δέλτους νομοθεσία και λογοτεχνία στην Μεσοποταμία και σε παπύ-

[739] H. I. Marrou, *A History of Education in Antiquity* (N. York: Sheed & Ward/Mentor, 1956), pp. xv-xvii.

[740] Για την πόλη Μάρι δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 45 και πιο ολοκληρωμένα σε Kuhrt, 1:95-108.

[741] *Αγία Γραφή*, «Σοφία Σειράχ», 51:23.

[742] Για τον τρόπο γραφής με ακίδα δες Getty Museum, «Writing Cuneiform,» 17 October 2013 at <https://www.youtube.com/watch?v=HbZ2asfyHcA>, τμήμα της ταινίας The British Museum, *A new beginning for the Middle East: The Cyrus Cylinder and Ancient Persia*, 18 July 2014 at <https://www.youtube.com/watch?v=iokGgmrOj4Q>, 3:33-4:21.

[743] Marrou, pp. xvii-xix.

ρους την αρχαία αιγυπτιακή λογοτεχνία αλλά διατήρησαν και την εβραϊκή θρησκευτική, ιστορική, και λογοτεχνική παράδοση.

Στον Μινωικό και στον Μυκηναϊκό Κόσμο υπήρχαν γραφείς, οι οποίοι διατηρούσαν τα αρχεία των διοικητικών μονάδων των διαφόρων ηγεμόνων. Η Μινωική Α γραφή δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί με ασφαλή βεβαιότητα, παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες, και συνεπώς δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για τους γραφείς και την εκπαίδευσή τους. Παρ' όλα αυτά, οι Μινωίτες γραφείς δεν μπορεί παρά να είναι οι πρόδρομοι των γραφέων της Μυκηναϊκής Εποχής. Ενώ, όμως, οι Μυκηναίοι γραφείς χρησιμοποιούσαν πήλινες πινακίδες ή και άλλα υλικά για τις οικονομικές και διοικητικές καταγραφές τους, όπως έπρατταν και οι συνονόματοί τους στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες επαγγελματιών. Τα μυκηναϊκά έγγραφα στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής είναι ανώνυμα ή τα ονόματα δεν φαίνεται να σχετίζονται με τους γραφείς ενώ και η ποικιλία των εγγράφων δεν έχει το εύρος που αναγνωρίζουμε στους Αρχαίους Ανατολικούς Λαούς, δηλαδή κοινωνική, πολιτική, θρησκευτική δραστηριότητα, αλλά περιορίζονται σε τυπικού χαρακτήρα οικονομικές καταγραφές και ελάχιστες άλλες αναφορές. Δεν υπάρχουν λογοτεχνικά κείμενα, κατάλογοι λέξεων, νόμοι ή δικαστικές διαδικασίες, διακηρύξεις ή αποφάσεις ηγεμόνων, θρησκευτικοί ύμνοι ή διαδικασίες λατρείας, δημόσια ή διπλωματικά έγγραφα ούτε ιδιωτική αλληλογραφία, έστω και μεταξύ ηγεμόνων ή διοικητών, ούτε περιουσιακές καταγραφές ή αγοροπωλησίες (εκτός σκλάβων). Επίσης, οι καταγραφές είχαν διάρκεια ζωής μόνο έναν χρόνο, μέχρι την επόμενη καταγραφή, και περιελάμβαναν: όνομα συγκεκριμένου τόπου, από και προς ποιον μεταβιβαζόταν το υλικό κατασκευής, τον σκοπό μεταβιβάσεως, και ποιος ήταν ο ενδιαφερόμενος για αυτήν την διαδικασία και το αποτέλεσμά της.[744] Συνεπώς, η απουσία ταυτοποιήσεως του δημιουργού των εγγράφων μπορεί να σημαίνει είτε ότι οι γραφείς δεν ήταν υποχρεωμένοι να τα υπογράψουν είτε ότι υπήρχε κάποιος άλλος τρόπος με τον οποίο η κάθε πινακίδα μπορούσε να αποκαλύψει τον συγγραφέα της. Εν τούτοις, η μελέτη του τρόπου εγχαράξεως των συμβόλων γραφής στην Γραμμικής Β, η ορθογραφία, η δομή και διάταξη των κειμένων στις πινακίδες έχουν δώσει την δυνατότητα στους ειδικούς να αναγνωρίσουν τους διάφορους γραφείς. Έτσι, οι μελετητές έχουν ξεχωρίσει περισσότερους από εβδομήντα διαφορετικούς γραφείς στις πινακίδες της Κνωσού, περίπου τριάντα στην Πύλο, περίπου δεκατέσσερις στις Μυκήνες, τέσσερις στις δημοσιευμένες πινακίδες της Θήβας και δέκα στις σφραγίδες.[745] Οι γραφείς φαίνεται ότι δεν ήταν τίποτα παραπάνω από διοικητικοί υπάλληλοι αλλά δεν είναι διευκρινισμένο εάν ανήκαν σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα (διοικητική, στρατιωτική, οικονομική ή κοινωνική αριστοκρατία). Δεν γνωρίζουμε εάν επιλέγονταν επειδή είχαν κάποια ιδιαίτερη ικανότητα στο να γράφουν σε πινακίδες ή επειδή ανήκαν σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα αλλά γνωρίζουμε ότι αναρριχώντο σε μια δική τους επαγγελματική κλίμακα, αυτή των γραφέων. Ξεκινούσαν το επάγγελμά τους ως μαθητές και μετά γίνονταν μέλη της διοικήσεως των μυκηναϊκών διοικητικών μονάδων. Επίσης, δεν έχουμε καμία ένδειξη για την ύπαρξη σχολείων γρα-

[744] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 11.

[745] Thomas G. Palaima, «Special vs. Normal Mycenaean. Hand 24 and Writing in the Service of the King,» *Minos* 33-34 (1998-1999): 210.

φέων και υποθέτουμε ότι υπήρχε κάποιο είδος ατομικής μαθητείας είτε εντός της οικογένειας γραφέων είτε εντός του επαγγέλματος αλλά σε ατομική βάση. Έχει παρατηρηθεί ότι συγκεκριμένοι γραφείς διόρθωναν πινακίδες άλλων συγκεκριμένων γραφέων. Για παράδειγμα στην Πύλο, οι πινακίδες χαλκού του Γραφέα 21, όπως τον ονόμασαν οι μελετητές, χρησιμοποιούνταν ως βάση για τα τελικά κείμενα του Γραφέα 2 και δύο από τις πινακίδες του Γραφέα 21 που αφορούσαν ζώα είχαν διορθωθεί από τον Γραφέα 1. Αυτές οι παρατηρήσεις υποδεικνύουν μία πιθανή σχέση εμπείρων και λιγότερο εμπείρων γραφέων (βοηθών) ή προϊσταμένων και υφισταμένων γραφέων. Αξιοπερίεργο είναι επίσης το γεγονός ότι παρότι υφίστανται ορισμένες ορθογραφικές διαφορές στις καταγραφές (διαφορές μεταξύ κανονικής και ειδικής μυκηναϊκής),[746] η ομοιογένεια της γλώσσας και της γραφής ανάμεσα σε τόσες απομακρυσμένες γεωγραφικά θέσεις στον Μυκηναϊκό Κόσμο (από την Κρήτη μέχρι την Στερεά Ελλάδα) και σε διάρκεια δύο αιώνων (ΙΔ’-ΙΓ’ π.Χ.) υποδηλώνει κάποιο μέσο κοινής μαθητείας των γραφέων. Μήπως υπήρχε μία επίσημη lingua franca (κοινή γλώσσα) την οποία μάθαιναν οι γραφείς; Αυτή η υπόθεση θυμίζει την επικράτηση της καθαρεύουσας στην διοίκηση του νεοελληνικού κράτους για περίπου δύο αιώνες. Η ελληνική γλώσσα εξελισσόταν αλλά η τεχνητή επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους ήταν η στατική καθαρεύουσα.[747] Όπως και στην περίπτωση της καθαρεύουσας, έτσι και στην μυκηναϊκή των γραφέων θα μπορούσε μόνο μικρός σχετικά αριθμός ατόμων να διατηρήσει την δυνατότητα να γράφει και να κατανοεί τις καταγραφές με τον συγκεκριμένο επίσημο τρόπο. Μήπως αυτή η ιδιαιτερότητα πηγάζει από την πιθανότητα οι γραφείς της Γραμμικής Β να ήταν απόγονοι των Μινωιτών, να προέρχονταν μόνο από την Κρήτη, και συνεπώς να είχαν δημιουργήσει μία κλειστή κοινωνική ομάδα εντός της οποίας η τυπική μυκηναϊκή γλώσσα και γραφή πέρναγαν από γενεά σε γενεά;[748]

Η εκπαίδευση των γραφέων στους Ανατολικούς λαούς και στους Μινωίτες και Μυκηναίους ήταν περιβεβλημένη με την απόλυτη πειθαρχία, όπως και η εκπαίδευση των πολεμιστών στα όπλα. Παρά την υιοθέτηση του αλφαβήτου από τους Έλληνες, το ιδεώδες του γενναίου οπλίτη της Αρχαϊκής Εποχής παρέμεινε κυρίαρχο μέχρι και το μέσο περίπου του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. σε πολλές ελληνικές πόλεις αλλά και στην Αθήνα, μέχρι την στιγμή που οι Αθηναίοι άνδρες αντελήφθησαν ότι δεν ήταν πια υποχρεωμένοι να περιφέρονται με τον οπλισμό τους μήπως χρειασθεί να υπερασπισθούν την πόλη τους.[749] Σταδιακά, λοιπόν, η στρατιωτική ζωή των Αθηναίων νέων και ανδρών έδωσε την θέση της σε μια πιο πολιτική διαβίωση, στην οποία όμως η εκπαίδευση στα όπλα δεν ήταν μεν κυρίαρχη αλλά ούτε και παραμελούνταν. Αυτή «την αρχαίαν παιδεί-

[746] Δες Thomas G. Palaima, «Special vs. Normal Mycenaean. Hand 24 and Writing in the Service of the King,» *Minos* 33-34 (1998-1999): 205-221.

[747] «η αρχαϊκωτέρα μορφή της νεοελληνικής γλώσσης, η επί της λογίας παραδόσεως στηριζομένη και επισήμως γραφομένη», Δημητράκος, λμ. «καθαρεύουσα».

[748] Thomas Palaima and William Bibee, λμ. «Scribes, Mycenaean,» 3:265-272, in *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Πρβλ. Yves Duhoux, «How Were the Mycenaean Scribes Taught? *Pasiphae Rivista di Filologia e Antichità Egee* 5 (2011): 95-118, το οποίο όμως βασίζεται σε πάρα πολλές υποθέσεις.

[749] Θουκ., Ι.6.

αν»[750] υιοθέτησαν οι αριστοκράτες για τους εαυτούς τους και τα παιδιά τους και η παιδεία αυτή παρέμεινε αριστοκρατική και σε μεγάλο μέρος του Ε' αιώνα π.Χ., μια που συνδυάσθηκε με τον άπλετο ελεύθερο χρόνο που διέθεταν τα παιδιά και οι νέοι που δεν ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται συνεχώς και καθημερινά. «Αυτοί που μπορούν [να συμμετέχουν στην παιδεία] είναι οι πλουσιότεροι. Τα παιδιά τους αρχίζουν να διδάσκονται από μικρή ηλικία και τελειώνουν πολύ μεγάλα [σε ηλικία]».[751] Η αριστοκρατική αυτή αντίληψη περί παιδείας σε ατομικό επίπεδο εξαπλώθηκε και σε άλλες Πόλεις στην Ελλάδα αλλά σιγά-σιγά δημιούργησε την ανάγκη για μαζικότερες συναθροίσεις παιδιών για διδασκαλία: το σχολείο. Αν και η ατομική διδασκαλία δεν εξαφανίσθηκε τελείως, το σχολείο είχε καθιερωθεί πριν από το 600 π.Χ. Πρωτεύοντα ρόλο συνέχισε να έχει η φυσική αγωγή με κύριο σκοπό την προετοιμασία του παιδιού και του νέου για αθλητικούς αγώνες (δρόμο, δίσκο, ακόντιο, άλμα, πάλη, πυγμαχία). Μαζί, όμως, με την σωματική άσκηση, υπήρχε και η πνευματική παιδεία, η μουσική για την ψυχή.[752] Οι συγκεντρώσεις των ανδρών στους ανδρώνες και οι συζητήσεις και η διασκέδασή τους έκαναν αναγκαία την αποστήθιση αποσπασμάτων των Ομηρικών Επών και άλλων λυρικών ποιημάτων, όπως του Σόλωνα, τα οποία χρησιμοποιούνταν και ως ηθική διδασκαλία. Οι ελεγείες του Σόλωνα είχαν πολιτικό και ηθικό χαρακτήρα.

> Η πόλις μας ποτέ δεν θα καταστραφεί όσο είναι στην θέληση του Δία και στο μυαλό των μακάριων θεών των αθανάτων, με τέτοιο μεγαλόψυχο φύλακα πατροδύναμο, την Αθηνά Παλλάδα, που έχει τα χέρια της από πάνω [να την προστατεύει]. Αλλά είναι, αντίθετα, αυτοί οι ίδιοι οι πολίτες που θέλουν να καταστρέψουν την μεγάλη Πόλη με την αφροσύνη και την υποδούλωσή τους στο χρήμα.[753]

Αλλά και ένα πολύ ανθρώπινο πρόσωπο, ύμνο στην απλή χαρούμενη καθημερινή ζωή. Ο Σόλων τραγούδησε και την χαρά του έρωτα, του κρασιού και της ανεμελιάς.

> Αυτά που κάνουν η Αφροδίτη, και ο Διόνυσος και οι Μούσες, τώρα πολύ μου αρέσουν, αυτά που φέρνουν στους άνδρες την χαρά.[754]
>
> [Δηλαδή, απλά, έλεγε ο Σόλων όταν θυμόταν ότι ήταν κάποτε άνδρας «πολλοῦ σπέρματος μεστὸς»[755]: Ο έρωτας, το μεθύσι και οι διασκεδάσεις πολύ μ' αρέσουν γιατί κάνουν τους άνδρες ευτυχισμένους.]

Και έγραψε για ένα μεγάλο φαγοπότι.

---

[750] Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 961.
[751] Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 326c.
[752] Πλάτων, *Πολιτεία*, II.17 (376e).
[753] Σόλων, fr. 4, 1-6 = Δημοσθένης, 19 (*Περί της παραπρεσβείας*), 255. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[754] Σόλων, fr. 26 = Πλούταρχος, *Ηθικά,* «Ερωτικός», 5 (751Ε). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[755] Πλάτων, *Νόμοι*, VIII.839b = Πλούταρχος, *Ηθικά,* «Ερωτικός», 5 (751Ε).

Πίνουν! Κι’ άλλοι τρώνε μελισούσαμο,[756]
άλλοι ψωμί, άλλοι γλυκόψωμο[757] μέσα σε φακές.
Εκεί, κανένα γλύκισμα δεν λείπει, ούτε ένα,
όσα βγάζει η γη η καρπερή στους ανθρώπους,
άφθονα πολύ είν’ όλα.[758]

Ο Σόλων εισήγαγε στην ανθρώπινη σκέψη την ηθική υποχρέωση των πολιτών στην τήρηση των νόμων αλλά και την αξία της χαράς της ζωής.[759] Όταν αυτές οι ιδέες άρχισαν να διαβάζονται από τους άνδρες της Πόλεως και να διδάσκονται σε μικρά παιδιά και νέους συντελέσθηκε η «αρχή». Ήταν το σημείο αρχής του ελληνικού πολιτισμού, ο ανθρωποκεντρισμός, (η παιδεία, humanitas),[760] αυτός που από τότε έχει γίνει αναπόσπαστο μέρος του ευρωπαϊκού πολιτισμού και όποιου άλλου ήθελε να τον υιοθετήσει. Εκείνο το χαρακτηριστικό που διαχωρίζει τους Ανατολικούς Λαούς, την βαβυλωνιακή και αιγυπτιακή σοφία, από τους Έλληνες είναι η σημασία που δίνει η ελληνική σκέψη στον άνθρωπο. Και κατ’ επέκταση, η σημασία που δίνει στην παιδεία του ανθρώπου, η οποία έχει τον ίδιο στο κέντρο της. Η εκπαίδευση πλέον δεν έχει ως στόχο της την επαγγελματική κατάρτιση αλλά γίνεται παιδεία με στόχο οι μαθητές για γίνουν πρώτα άνθρωποι και μετά εργαζόμενοι, ακόμη και όταν αργότερα εκπαιδεύονταν στην ιατρική.[761] Για τον Σόλωνα, η παιδεία ενός ανθρώπου συνεχιζόταν μέχρι το τέλος της ζωής του: «γηράσκω δ’ αἰεὶ πολλὰ διδασκόμενος»,[762] όσο πιο πολύ γερνάω, τόσα πιο πολλά μαθαίνω.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στην αρχή του Ε’ αιώνα π.Χ. υπήρχαν αρκετοί αναλφάβητοι ή με πολύ λίγη παιδεία στην εκκλησία του δήμου αλλά υπήρχαν και πολλοί δάσκαλοι σε Πόλεις. Για την πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ηλικιωμένου, ο οποίος επειδή ήταν αγράμματος ζήτησε από τον Αριστείδη να γράψει το όνομά «Αριστείδης» επάνω σε όστρακο για να ψηφίσει για τον εξοστρακισμό του πολιτικού.[763] Αλλά και ο αλλαντοπώλης του Αριστοφάνη που δεν γνώριζε «μουσικήν» παρά μόνο ήξερε να διαβάζει και να γράφει κουτσά στραβά, «κακά κακώς»,[764] είναι παράδειγμα ημιμαθούς για την ελληνική παιδεία. Όταν, όμως, το 480 π.Χ., πριν την ναυμαχία της Σαλαμίνας, οι Αθηναίοι έστειλαν τα γυναικόπαιδα στην Τροιζήνα για την ασφάλειά τους, οι Τροιζήνιοι αποφάσισαν να τους παρέχουν τροφή δημοσία δαπάνη και φρούτα στα παιδιά ενώ θα πλήρωναν και δασκάλους για την μόρφωση των παιδιών.[765] Η «αρχαία παιδεία», λοιπόν, των Ελλήνων κυρίως κατά την Αρχαϊκή Εποχή ήταν περισσότερο μουσική και αθλητική παρά λογοτεχνική, δηλαδή φιλο-

[756] «ἴτρια», γλυκό ψωμί με μέλι και σουσάμι (Δημητράκος, λμ. «ίτριον»).
[757] «γούρους», είδος γλυκού ψωμιού (Δημητράκος, λμ. «γούρος»).
[758] Σόλων, fr. 38 = Αθήναιος, XIV.54 (645f). Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.
[759] Marrou, pp. 63-71.
[760] Παιδεία = λατ. Humanitas (Marrou, p. 142 και Τσακαλώτος, λμ. «humanitas»).
[761] Marrou, pp. 302-304.
[762] Σόλων, fr. 18 = Ψευδο-Πλάτων, *Ερασταί*, 133c.
[763] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Αριστείδης», VII.
[764] Αριστοφάνης, *Ιππείς*, 188-190.
[765] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Θεμιστοκλής», X.

σοφική, σε σύγκριση με ό,τι θα ακολουθούσε. Τα παιδιά των αριστοκρατών και οι νέοι δεν εκπαιδεύονταν για να εξασκήσουν κάποιο επάγγελμα. «Η παιδεία δεν ήταν κατά κανένα τρόπο τεχνική. Ήταν σχεδιασμένη για τον ελεύθερο χρόνο της αριστοκρατίας».[766] Προετοίμαζε πολίτες καλούς και αγαθούς, όμορφους στο σώμα και ηθικούς.

Σύντομα, όμως, έγινε μία επανάσταση σε πολλούς τομείς της ελληνικής σκέψεως. Ήδη από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. είχαν εμφανισθεί οι σχολές ιατρικής στον Κρότωνα, στην Κυρήνη και αργότερα στην Κνίδο και στην Κω. Αρχικά, οι φιλόσοφοι ασχολούνταν με την κατανόηση του Κόσμου αλλά σιγά-σιγά άρχισαν να αποκτούν μαθητές, όπως οι Πυθαγόρειοι. Αυτοί, όμως, που έγιναν γνωστοί ως οι δάσκαλοι στον αρχαιοελληνικό Κόσμο του δεύτερου μισού του Ε' αιώνα π.Χ. ήταν οι σοφιστές. Προσέφεραν εκπαίδευση και παιδεία σε όποιον ήθελε να ασχοληθεί με την τέχνη της πολιτικής. Δεν ήταν φιλόσοφοι ούτε επιστήμονες με νέες ιδέες. Ήταν μόνο δάσκαλοι για την εκπαίδευση στην πολιτική φιλόδοξων νέων και ανδρών. Πολύ σύντομα, στις δύο πρώτες δεκαετίες του Δ' αιώνα π.Χ. ακολούθησαν με τις δικές τους σχολές ο Πλάτων και ο Ισοκράτης, οι οποίοι τελειοποίησαν την σοφιστική διδασκαλία χωρίς να εισαγάγουν νέες μεθόδους διδασκαλίας.[767]

Η πραγματική επανάσταση στην σχολική διδασκαλία παιδιών, νέων, και ανδρών συνετελέσθη μετά τον Αριστοτέλη και μετά τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας, κατά την Ελληνιστική Εποχή. Αυτό, λοιπόν, που οι μελετητές του Ελληνικού Κόσμου ονομάζουν κλασσική παιδεία, δεν ήταν παρά η ελληνιστική παιδεία, η παιδεία ολόκληρου του Ελληνικού Κόσμου και την οποία υιοθέτησε και ο Ρωμαϊκός Κόσμος. Αυτό το φαινόμενο ονόμασαν οι Γερμανοί μελετητές hellenistisch-römische Kultur. Οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν την Ελληνιστική Εποχή στην Βαβυλώνα και στην Αίγυπτο θεώρησαν επιτακτικό να ιδρύσουν τα δικά τους σχολεία διότι, επειδή ήταν απομονωμένοι σε ξένη γη, η παιδεία ήταν υψίστης σημασίας για αυτούς. Η παιδεία τους ήταν η μύηση παιδιών και εφήβων στον ελληνικό τρόπο ζωής, αυτόν που διαχώριζε τους Έλληνες από τους βάρβαρους, κατά την αντίληψή τους.[768] Το σημαντικό για την Ελληνιστική Εποχή δεν είναι κατά πόσο πραγματοποιήθηκε η επιθυμία των Ελλήνων για παιδεία σε όλες τις Πόλεις και τα βασίλεια ή πόσο ολοκληρωμένη υπήρξε αυτή η πραγμάτωση αλλά η σύλληψη του ιδεώδους της παιδείας και του ανθρωποκεντρισμού την Εποχή αυτή.[769]

Η ελληνιστική παιδεία αφορούσε ολόκληρη την ελληνική κοινότητα και όχι μόνο την αριστοκρατία διότι οι ανάγκες της Πόλεως σε εγγράμματους νέους και άνδρες είχαν αυξηθεί. Άρχιζε όταν το παιδί ήταν επτά ετών και συνεχιζόταν μέχρι τα είκοσί του. Όλα τα παιδιά των πολιτών μιας ελληνικής Πόλεως πήγαιναν σχολείο. Στην θεωρία αλλά και στην πράξη, τουλάχιστον σε ορισμένες ελληνικές Πόλεις, μαθήματα στο διδασκαλείον (δημοτικό σχολείο) παρακολουθούσαν αγόρια και κορίτσια. Κατά τον Πλάτωνα, το παιδί των δέκα ετών έπρεπε να διδαχθεί «γράμματα» για τρία χρόνια

---

[766] Marrou, p. 72.
[767] Marrou, pp. 76-135.
[768] Marrou, p. 143.
[769] Marrou, pp. 300-301.

και να αρχίσει την εκμάθηση της λύρας και της μουσικής στα δεκατρία και για τρία χρόνια, χωρίς την επιλογή συντομότερης η μακρύτερης χρονικά μαθητείας. Τα παιδιά έπρεπε να ασχοληθούν με τα γράμματα για να μπορούν να διαβάζουν και να γράφουν.[770] Αγόρια και κορίτσια έπρεπε να διδαχθούν τα ίδια μαθήματα και με τον ίδιο τρόπο, συμπεριλαμβανομένης της ιππασίας και της «γυμναστικής» (οπλομαχίας).[771] Αυτή η θεωρία φαίνεται ότι έγινε πράξη τουλάχιστον σε ορισμένες ελληνικές Πόλεις στην Μικρά Ασία.

Στην Μίλητο, μια ιδιωτική δωρεά του 200/199 π.Χ. είχε ως σκοπό την δημιουργία δημοσίου σχολείου για τα παιδιά των πολιτών. Μαζί με την καταγραφή της δωρεάς και τα οικονομικά ζητήματα που την αφορούν αλλά και τους μισθούς των δασκάλων αναφέρεται και διοικητικός κανονισμός. Όσοι δάσκαλοι είχαν επαρκείς γνώσεις για να διδάξουν γυμναστική και γράμματα έπρεπε να το δηλώσουν στους «παιδονόμους» και η διαδικασία θα επαναλαμβανόταν κάθε έτος έτσι ώστε να ανακοινώνονται τα ονόματά τους. Η εκκλησία του δήμου θα επέλεγε ανάμεσα στους υποψηφίους τέσσερις δασκάλους γυμναστικής (παιδοτρίβες) και τέσσερις δασκάλους γραμμάτων. Εάν οι γυμναστές έπρεπε να μεταβούν σε άλλη πόλη με τους αθλητές τους για να συμμετάσχουν σε αγώνες έπρεπε να πάρουν άδεια από τους παιδονόμους, οι οποίοι θα ενέκριναν και τους προσωρινούς αντικαταστάτες τους. Οι μαθητές θα είχαν σχολική αργία κάθε πέμπτη ημέρα του κάθε μήνα.[772] Με αυτό το ψήφισμα αποδοχής δωρεάς ξεκίνησε η δωρεάν δημόσια παιδεία στην Μίλητο, γεγονός που είχε μιμητές και σε άλλες Πόλεις της Μικράς Ασίας. Το δωρεάν φυσικά, όπως και στην σημερινή ελληνική πραγματικότητα, είναι σχήμα λόγου διότι πάντα δημιουργείται μεγάλο κόστος το οποίο το πληρώνει ο δωρητής ή όλοι οι φορολογούμενοι για να σπουδάζουν «δωρεάν» μαθητές και φοιτητές, ανεξαρτήτως οικονομικής τους ανάγκης.

Στην Πόλη Τέω (Τέως, Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 6), πάλι μετά από δωρεά πολίτη, αποφασίσθηκε «πάντες οἱ ἐλεύθεροι παῖδες» να τύχουν δωρεάν δημόσιας παιδείας. Για τον σκοπό αυτό θα προσλαμβανόταν παιδονόμος με ηλικία τουλάχιστον 40 ετών. Ο δήμος θα προσλάμβανε τρεις «γραμματοδιδασκάλους» για να «διδάξουσιν τοὺς παῖδας καὶ τὰς παρθένους», δύο γυμναστές (παιδοτρίβες), έναν καθηγητή μουσικής,[773] έναν δάσκαλο οπλομαχίας και έναν τοξοβολίας και ρίψεως ακοντίου. Ο δάσκαλος μουσικής θα δίδασκε μουσική και κιθάρα ή άρπα σε μαθητές που θα χωρίζονταν σε δύο τάξεις ανάλογα με την ηλικία τους και όπως θα αποφάσιζε ο παιδονόμος αλλά και μουσική στους εφήβους. Οι δάσκαλοι οπλομαχίας και τοξοβολίας και ρίψεως ακοντίου θα δίδασκαν τους εφήβους αλλά και τους μαθητές που θα ήταν εγγεγραμμένοι στα μαθήματα μουσικής. Την όλη επίβλεψη των δασκάλων και των μαθητών θα είχαν ο παιδονόμος και ο γυμνασίαρχος που θα εκλέγονταν, όπως όριζαν οι νόμοι. Το ψήφισμα τακτοποιούσε τους μισθούς αλλά προέβλεπε και ποινές για πιθανές οικονομικές παρανομίες.[774]

---

[770] Πλάτων, *Νόμοι*, 809e-810c.

[771] Πλάτων, *Νόμοι*, 804d-805a.

[772] PHI Greek Inscriptions, # PH252146, Asia Minor, Ionia, Miletos 42 = SIG, no 577.

[773] «κιθαριστὴν ἢ ψάλτην» = κιθαριστής ή αρπιστής για να διδάξει κιθάρα ή άλλο όργανο με χορδές («άρπα» στο Liddell & Scott, λμ. «ψάλτης»).

[774] PHI Greek Inscriptions, # PH256430, Asia Minor, Ionia, Teos 41 = SIG, no 578.

Η επιγραφή της Τέω του Β' αιώνα π.Χ. είναι αποκαλυπτική για τον σχεδιασμό της παροχής δημόσιας δωρεάν παιδείας σε ελληνική Πόλη. Αν είχαμε στην διάθεση μας περισσότερες πληροφορίες από διάφορες Πόλεις θα μπορούσαμε να γενικεύσουμε και τις παρατηρήσεις μας αλλά αυτό δεν είναι εφικτό. Στην Τέω, λοιπόν, υπήρχε ο ιδιώτης δωρητής που επιθυμούσε να χρηματοδοτήσει την παροχή παιδείας και οι άρχοντες οι οποίοι πρότειναν όλες τις οικονομικές και διοικητικές λεπτομέρειες. Ήταν τόσο υψηλού επιπέδου ο πολιτισμός του κάθε πολίτη στην Τέω ώστε η απόφαση για βασική παιδεία (ανάγνωση, γραφή, μουσική) περιελάμβανε και τα κορίτσια («τας παρθένους»). Η σκέψη αυτή πιστοποιεί την πολύ υψηλή θέση στην οποία τοποθετούσαν οι πολίτες (οι άνδρες) της Τέω τις γυναίκες και τις κόρες τους. Ήθελαν να είναι καλλιεργημένες με ανάγνωση, γραφή, και μουσική και όχι απλές νοικοκυρές. Η παράδοση αυτή για την μόρφωση των κοριτσιών στην Μικρά Ασία των Ελλήνων διατηρήθηκε μέχρι και τον 20ο μ.Χ. αιώνα με διάσημα παρθεναγωγεία, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη και στην Σμύρνη. Αυτό το γεγονός στην Τέω έδωσε το δικαίωμα στην γυναίκα της Ελληνιστικής Εποχής να διεκδικήσει την θέση της μέσα στην οικογένεια αλλά και στην κοινωνία. Αυτή η αρχή της αναγνωρίσεως των ικανοτήτων των γυναικών οδήγησε στην εμφάνιση τον 4ο μ.Χ. αιώνα στην Αλεξάνδρεια της μαθηματικού Πανδροσίων (αρχές 4ου μ.Χ. αιώνα) αλλά και της νεοπλατωνικής φιλοσόφου, αστρονόμου και μαθηματικού Υπατίας (περ. 350/370-415 μ.Χ.). Η ελληνική παιδεία χρειάσθηκε αιώνες για να ολοκληρωθεί ως ιδέα και πράξη αλλά τελικά δεν έκανε διακρίσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Τα αγόρια στην Τέω, είχαν φυσικά μία πλήρη βασική παιδεία η οποία περιελάμβανε γράμματα, μουσική αλλά και σωματικές και πολεμικές ασκήσεις. Εκτός από καλλιεργημένοι πολίτες έπρεπε να προστατεύσουν και τις γυναίκες, τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, εάν χρειαζόταν.

Το γεγονός ότι οι πολίτες της Τέω συμφώνησαν στην παροχή δωρεάν δημόσιας παιδείας σημαίνει ότι δεν φοβούνταν την γνώμη των μελλοντικών πολιτών. Τους ήθελαν να έχουν γνώσεις για να διοικήσουν την πολιτεία τους. Η πρόθεση των πολιτών της Τέω που έλαβαν αυτές τις αποφάσεις ήταν να μεταλλαχθεί η Πόλη τους σε Πόλη μορφωμένων πολιτών και συζύγων. Αυτό είναι ένα πολύ υψηλό ιδανικό και για να το σκεφτεί ο άνδρας του Β' αιώνα π.Χ. αλλά και για να το εφαρμόσει. Δείχνει ένα πνευματικό άλμα στην παγκόσμια σκέψη και αντίληψη για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, την πολιτική ζωή, την καλλιτεχνική ζωή, την ζωή την ίδια. Το κέντρο της καθημερινότητας των πολιτών της Ελληνιστικής Εποχής γίνεται πια ο άνθρωπος: παιδί, γυναίκα, άνδρας. Είναι η κορύφωση αιώνων ελληνικού πολιτισμού, ο μετέπειτα ευρωπαϊκός πολιτισμός, είναι αυτό το στοιχείο που ξεχωρίζει απόλυτα την ελληνική σκέψη από αυτήν των Ανατολικών Λαών που προηγήθηκαν αλλά και των Ρωμαίων που ακολούθησαν. Η αποδοχή της ελληνικής σκέψεως (πολιτισμού) από τους Ρωμαίους οδήγησε τους μετέπειτα λαούς που εισήλθαν στην Ευρώπη [ενδεικτικά από τον 5ο μ.Χ. αιώνα: Φράγκοι, Λομβαρδοί, Βουργουνδοί, Άγγλοι, Βρετόνοι, Σκώτοι, Σάξωνες, Αλεμαννοί-Γερμανοί, Βησιγότθοι (Ισπανία), Σλάβοι], τους σημερινούς της κατοίκους, να υιοθετήσουν το ελληνικό πρότυπο και να εξελιχθούν.

Χρειάζεται, όμως, μεγάλη προσοχή στην κατανόηση του περιεχομένου της έν-

νοιας της λέξεως πολιτισμός τον 21ο μ.Χ. αιώνα στην νεοελληνική γλώσσα σε σύγκριση με άλλες γλώσσες της υφηλίου. Η νεοελληνική λέξη πολιτισμός προέρχεται από την λέξη πολίτης με την αρχαιοελληνική της έννοια αλλά και με την γαλλική σημασία που της έδωσε ο Αδαμάντιος Κοραής στην αρχή του 19ο μ.Χ. αιώνα («το σύνολο των πνευματικών και υλικών επιτευγμάτων του ανθρώπου»),[775] δηλαδή «ensemble de caractères communs aux vastes sociétés les plus évoluées; ensemble des acquisitions des sociétés humaines».[776] Στην νεοελληνική της διάσταση, η λέξη πολιτισμός δεν σχετίζεται με την λέξη κουλτούρα που υφίσταται σε πολλές γλώσσες, η οποία σημαίνει απλώς τις πνευματικές παραδόσεις γενικώς, τα ήθη και τα έθιμα ενός λαού.[777] Ο Ζακ Μπουσάρ γράφει για την αξία της ελληνικής γλώσσας στον 21ο μ.Χ. αιώνα αλλά συμπεριλαμβάνει και την απάντηση στο ερώτημα γιατί η ελληνική σκέψη που προέρχεται από την ελληνική παιδεία είναι σημαντική στην αιωνιότητα. «Οι Έλληνες στοχαστές έβαλαν τάξη στις έννοιες, οδήγησαν τον άνθρωπο από τον μύθο στον λόγο. Ο λόγος σημαίνει πρώτα το όργανο της σκέψης, μετά τη δυνατότητα του σκέπτεσθαι, ύστερα τη λειτουργία της σκέψης, σημαίνει και την εσωτερική έννοια που εμφανίζεται στον νου, την ιδέα, τη λέξη που εξωτερικεύεται, τον προφορικό λόγο, και τέλος τον γραπτό λόγο. Βάζοντας τάξη στη λειτουργία του λόγου, οι Έλληνες σοφοί επινόησαν τους λογισμούς, τον συλλογισμό, τη λογική». Αυτό το αποτέλεσμα, συνεχίζει ο Μποσάρ, αφορά και στους Ρωμαίους, και στους Λατίνους του Μεσαίωνα αλλά και σε όλες τις σημερινές δυτικές γλώσσες και σε αυτούς που τις μιλούν και καταλήγει: «Η ελληνομάθεια είναι το ῾σήμα κατατεθέν' του καλλιεργημένου πολίτη του αιώνα μας»[778]

[775] Δες λμ. «πολιτισμός», Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2010).

[776] *Petit Robert. Dictionnaire de la langue Française* (Paris: Le Robert, 1984), λμ. «civilisation».

[777] Δες λμ. «κουλτούρα», Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Η έννοια του πολιτισμού εκλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο ανάμεσα στους διάφορους λαούς στον 21ο μ.Χ. αιώνα. Σε δημοσκόπηση με κοινό ερωτηματολόγιο σε Ελλάδα και Τουρκία τον Δεκέμβριο του 2021 και στην ερώτηση «Ο πολιτισμός της χώρας μου είναι ανώτερος του πολιτισμού των άλλων χωρών», 83,5 τοις εκατό των Τούρκων απάντησαν καταφατικά σε αντίθεση με το 41,5 τοις εκατό των Ελλήνων. Δες *Το Βήμα*, 20 Φεβρουαρίου 2022, σ. Α20-Α21 = <https://www.eliamep.gr/publications/>. Στην τουρκική γλώσσα η έννοια πολιτισμός μπορεί να μεταφρασθεί και ως kültür αλλά και ως medeniyet που στο μυαλό του απλού πολίτη μπορεί να σημαίνει και πρόοδος, οικονομική άνοδος, πολιτικές μεταρρυθμίσεις, το ισλάμ το ίδιο. Ισλάμ στα αραβικά σημαίνει υποταγή στην θέληση του Θεού. Αυτό μόνο ως παράδειγμα. Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία επί του θέματος για τους δύο τελευταίους αιώνες.

[778] Ζακ Μπουσάρ/Jacques Bouchard, «Η καίρια σημασία της ελληνικής γλώσσας στον αιώνα μας,» ή <https://www.kathimerini.gr/opinion/561704752/i-kairia-simasia-tis-ellinikis-glossas-ston-aiona-mas-k/>, *Η Καθημερινή*, 6 Φεβρουαρίου 2022, σ. 28.

(5) Το Γυμνάσιον στην Ελληνική Πόλη

Στην Αμφίπολη, όπως και σε κάθε άλλη Πόλη του αρχαίου ελληνικού Κόσμου, η εκπαίδευση και η παιδεία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με την σωματική άσκηση. Άλλωστε, και οι δύο μαζί αποτελούσαν το περιεχόμενο της μαθήσεως στο οποία εκτίθετο το παιδί και ο νέος άνδρας και συντελούνταν εντός του Γυμνασίου. Το μεγαλύτερο όμως τμήμα του Γυμνασίου το κατελάμβαναν οι αίθουσες και τα προαύλια που μαζί με το στάδιο αποτελούσαν τους χώρους σωματικής ασκήσεως και άμιλλας των νέων. Η σωματική άσκηση πέρα από την ευεξία που προσέφερε στον έφηβο και στον άνδρα είχε και έναν απόλυτα πρακτικό σκοπό: την καθημερινή ετοιμότητα του για μάχη σώμα με σώμα. Το Γυμνάσιον, συνεπώς, ήταν και το σωματικό εργαστήριο στρατιωτικής εκπαιδεύσεως των μαχητών της Πόλεως, αυτών που θα υπερασπίζονταν την ελευθερία της.

Η γυμναστική στο Γυμνάσιον κατελάμβανε τον ίδιο χρόνο στην εκπαίδευση ενός νέου όσο όλες οι άλλες γνώσεις μαζί και μάλιστα συνεχιζόταν και σε μεγάλη ηλικία, όσο μπορούσε ένας άνδρας να γυμναστεί έστω και ελαφρά.[779] Ο Αίλιος Αριστείδης συνόψισε αυτή την ιδέα στο «εὖ ἔχειν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν»,[780] αυτό που συνήθως μεταφράζουμε από τα λατινικά ως «νοῦς ὑγιὴς ἐν σώματι ὑγιεῖ».[781] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ελληνική πλαστική τέχνη εμπνεύσθηκε από τους γυμνούς αθλητές που γυμνάζονταν ή συμμετείχαν σε αθλήματα. Οι καλλιτέχνες μελέτησαν προσεκτικά το ανθρώπινο σώμα πριν το αναπαράγουν στο μάρμαρο ή στον μπρούτζο. Φαίνεται, όμως, ότι τον Δ' αιώνα π.Χ. υπήρχε μία τάση σε διάφορες Πόλεις να δίνεται πολύ μεγάλη σημασία στην σωματική άσκηση παρά στην μόρφωση.[782]

Σταδιακά, μέχρι το τέλος της Ελληνιστικής Εποχής αλλά και στην Ρωμαϊκή Εποχή τα ελληνικά Γυμνάσια από κέντρα αθλήσεως και παιδείας είχαν γίνει χώροι όπου συγκεντρώνονταν αργόσχολοι για να περάσουν την ώρα τους παρατηρώντας τους γυμνούς νέους. Έγιναν, τελικά, χώροι παιδεραστίας όπου οι νέοι παρασύρονταν στην χαρούμενη ζωή με πολύ ύπνο, περιπάτους, ρυθμικές κινήσεις του σώματος και συγκε-

[779] Λουκιανός, *Λεξιφάνης*, 5 και Ξενοφών, *Συμπόσιον*, I.7.
[780] Αίλιος Αριστείδης, XLV (*Προς Πλάτωνα περί ρητορικής*), I.7 (13).
[781] «mens sana in corpore sano», Iuvenalis, *Satura X*, 356.
[782] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1338b (VIII.4) και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι,* «Φιλοποίμην», III.

κριμένη δίαιτα. Έτσι, αντί να γίνουν σκληροτράχηλοι οπλίτες μετατρέπονταν σε «ευλύγιστους [κουνιστούς] και όμορφους παλαιστές».[783] Ο Σόλων ήταν ο πρώτος που θέσπισε νόμους για την λειτουργία των Γυμνασίων. Μπορούσαν να λειτουργούν μόνο από την ανατολή μέχρι την δύση του ηλίου και κανένας μεγαλύτερος σε ηλικία από τα αγόρια που βρίσκονταν σε αυτό δεν επιτρεπόταν να εισέρχεται όσο αυτά ήσαν μέσα. Ο παραβάτης τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου. Οι σκλάβοι δεν μπορούσαν να γυμνάζονται στα Γυμνάσια. Ούτε επιτρεπόταν σε άνδρες να συναγωνίζονται στις γιορτές των Ερμαίων[784] με αγόρια.[785] Φαίνεται, όμως, ότι από την αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. ή και νωρίτερα άνδρες όλων των ηλικιών σύχναζαν στα Γυμνάσια και ιδίως στους πολλούς μικρότερους χώρους εκγυμνάσεως που είχαν κτισθεί, στις παλαίστρες.[786] Αν και στην Αθήνα τα κορίτσια και οι γυναίκες δεν επιτρεπόταν να αθλούνται, στην Σπάρτη τα νεαρά κορίτσια, ντυμένα με κοντούς χιτώνες, έπαιρνα μέρος σε αγώνες νεανίδων.[787] Ο επώνυμος άρχων που είχε στην Αθήνα την εποπτεία και την διαχείριση του Γυμνασίου αλλά και όποια εκδήλωση αφορούσε σε αυτό, όπως η λαμπαδηφορία με τους έφηβους σε μεγάλες γιορτές, ήταν ο Γυμνασίαρχος ή Γυμνασιάρχης.[788] Ίσως μάλιστα να είχε υπό την δικαιοδοσία του και την συμπεριφορά των εφήβων γενικά.[789] Το αξίωμα υπήρχε και σε άλλες ελληνικές Πόλεις αλλά δεν γνωρίζουμε εάν ο κάτοχός του είχε τις ίδιες υποχρεώσεις όπως στην Αθήνα. Στην Αθήνα εκλέγονταν δέκα Γυμνασίαρχοι,[790] ένας από κάθε φυλή, αλλά δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο υπηρετούσαν, όλοι μαζί ή ο ένας μετά τον άλλον. Η θέση του Γυμνασιάρχου έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως ακόμη και στην Ρωμαϊκή Εποχή ενώ στην Κυρήνη φαίνεται ότι ορισμένες φορές την κατείχαν και γυναίκες. Σημαντικό αξίωμα στην Αθήνα σχετιζόμενο με τα Γυμνάσια ήταν των δέκα σωφρονιστών, ένας από κάθε φυλή, σκοπός των οποίων ήταν να εμπνεύσουν στους νέους την έννοια και την σημασία της σωφροσύνης.[791] Δηλαδή, να επιλέγουν την αρετή και να αποφεύγουν τις κακές επιρροές. Παρακολουθούσαν τους αγώνες των εφήβων αλλά και τους συμβούλευαν για την συμπεριφορά τους εντός και εκτός των Γυμνασίων.

Οι ασκήσεις στα γυμναστήρια ήταν κοινές για όλους τους Έλληνες και διακρίνονταν σε απλά παιχνίδια και στην προετοιμασία για αγώνες. Στα παιχνίδια συγκαταλέγονταν η σφαίρισις, η διελκυστίνδα ή ᾿ελκυστίνδα, η βέμβιξ, τα πεντάλιθα, η σκαπέρδα. Η σφαίρισις παιζόταν σε ιδιαίτερο χώρο του Γυμνασίου και γνωρίζουμε διάφορα παιχνίδια με σφαίρα (μπάλα) που έπαιζαν τα παιδιά και οι έφηβοι. Στον επίσκυρο,

---

[783] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αίτια Ρωμαϊκά», 40 (274D).

[784] Τα Ερμαία γιορτάζονταν σε διάφορες ελληνικές Πόλεις μια που ο Ερμής ήταν ο προστάτης των Γυμνασίων. Στην Αθήνα γιορτάζονταν μέσα στα γυμναστήρια και τα αγόρια ντυμένα με ωραία ρούχα πρόσφεραν θυσίες στον θεό και διασκέδαζαν με διάφορα αγωνίσματα. Δες DGRA, λμ. «Hermaea».

[785] Αισχίνης, 1 (*Κατά Τιμάρχου*), 10 & 12 & 138.

[786] Πλάτων, *Νόμοι*, VI.761c και Ξενοφών, *Συμπόσιον*, II.18.

[787] Πλάτων, *Νόμοι*, VII.806a.

[788] Αισχίνης, 1 (*Κατά Τιμάρχου*), 10 & 12 και Ισαίος, 6 (*Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου*), 60 και Ισαίος, 7 (*Περί του Απολλοδώρου κλήρου*), 36.

[789] Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Ερωτικός», 9 (754D).

[790] Demosthenis et Aeschinis, *Quae Exstant Omnia*, vol. 3:15, «Λιβανίου υπόθεσις του Κατά Μειδίου λόγου περί του Κονδύλου. Ετέρα Υπόθεσις», 510.

[791] ΕΜ, λμ. «Σωφρονισταί».

το γήπεδο ήταν χωρισμένο σε δύο ίσα τμήματα με σκύρο, λίθινο διαχωριστικό. Οι αντίπαλες ομάδες βρίσκονταν στις δύο πλευρές του γηπέδου και προσπαθούσαν να ρίξουν την σφαίρα επάνω από τον σκύρο και στην αντίπαλη μεριά. Εάν η σφαίρα έπεφτε στο τμήμα του γηπέδου της αντίπαλης ομάδας πριν οι παίκτες της την πιάσουν, η ομάδα που είχε ρίξει την σφαίρα κέρδιζε βαθμό ενώ εάν την έπιαναν έπρεπε να την ρίξουν στο αντίπαλο τμήμα του γηπέδου για τον ίδιο σκοπό.[792] Ο πρόδρομος του σημερινού αθλήματος πετοσφαίριση ή volleyball. Στο αρπαστόν ή φαινίνδα ένας παίκτης πέταγε την μικρή σφαίρα με προσποίηση και οι άλλοι προσπαθούσαν να την πιάσουν στον αέρα πριν αγγίξει το δάπεδο για να κερδίσουν βαθμό. Παρόμοιο παιχνίδι ήταν και η ουρανία, στο οποίο ο παίκτης πέταγε την σφαίρα όσο πιο ψηλά μπορούσε. Αυτός που την έπιανε κέρδιζε βαθμό.[793] Στο παιχνίδι που ονομαζόταν απόρραξις η σφαίρα ήταν ελαστική ώστε να αναπηδά όταν ερχόταν σε επαφή με το δάπεδο. Οι παίκτες κτυπούσαν την σφαίρα με την παλάμη ή τα δάκτυλα του χεριού προς το έδαφος για να αναπηδήσει. Κάθε φορά που ένας παίκτης κατάφερνε να κάνει την σφαίρα να αναπηδήσει κέρδιζε βαθμό.[794] Σε αυτά τα παιχνίδια, λοιπόν, μπορούμε να αναγνωρίσουμε σημερινά αγωνίσματα όπως η πετοσφαίριση (volleball), η χειροσφαίριση (handball), η καλαθοσφαίριση (basketball). Η διελκυστίνδα ή ῾ελκυστίνδα ήταν το τράβηγμα του σχοινιού από δύο ομάδες. Η ομάδα που κατάφερνε να σύρει την άλλη πέρα από μια οροθετική γραμμή νικούσε.[795] Η βέμβιξ ή σβούρα παιζόταν με την βοήθεια μηρίνθου (λεπτό σκοινί). Η βέμβιξ ήταν από ξύλο σε σχήμα αχλαδιού και είχε μυτερή απόληξη. Τύλιγαν σφικτά το λεπτό σκοινί γύρω από την βέμβικα και κρατώντας την απόληξή του το έριχναν με ταχύτητα στο δάπεδο έτσι ώστε να πέσει με την αιχμηρή άκρη της και να αρχίσει να στροβιλίζεται πάνω σε αυτήν. Νικητής ήταν αυτός του οποίου η βέμβιξ στροβιλιζόταν για περισσότερη ώρα πριν μειωθεί η ταχύτητά της και πέσει με την πλευρά της στο πάτωμα.[796] Τα πεντάλιθα παίζονταν με πέντε μικρούς λίθους ή ψήφους ή αστραγάλους όπως τα κατοπινά πεντόβολα. Ο παίκτης στήριζε τα πέντε αντικείμενα στο επάνω μέρος του χεριού του, στην άλλη πλευρά από την παλάμη του, τα έριχνε στον αέρα και προσπαθούσε να τα πιάσει όλα. Έπαιρνε βαθμούς για όσα έπιανε σε κάθε ριξιά. Το παιχνίδι αυτό ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στα κορίτσια και στις γυναίκες.[797] Η σκαπέρδα ήταν παιχνίδι στο οποίο χρησιμοποιούνταν μία δοκός στο ύψος άνδρα και σχοινί. Το σχοινί πέρναγε μέσα από οπή στην κορυφή της δοκού και οι παίκτες κράταγαν τις δύο άκρες του. Το σχοινί ήταν αρκετά μακρύ έτσι ώστε οι δύο παίκτες να έχουν απόσταση από την δοκό, στην οποία είχαν στραμμένα τα νώτα τους. Τράβαγαν και οι δύο το σχοινί με δύναμη μέχρι που ο ένας θα κατάφερνε να σύρει τον άλλον προς την δοκό και να τον αναγκάσει να την ακουμπήσει με το πίσω μέρος του σώματός του για να είναι ο νικητής. Το παιχνίδι αυτό ήταν δημοφιλές στα Διονύσια, γιορτές προς τιμήν του θεού

[792] Πολυδεύκης/Pollux, IX.104.

[793] Πολυδεύκης/Pollux, IX.105-106 και Δημητράκος, λμ. «αρπαστόν» και λμ. «φαινίνδα» και λμ. «ουρανία», αρ. 4.

[794] Πολυδεύκης/Pollux, IX.105 και Δημητράκος, λμ. «απόρραξις».

[795] Πολυδεύκης/Pollux, IX.112 και Δημητράκος, λμ. «διελκυστίνδα».

[796] Λεξικόν Σούδα, λμ. «βέμβηξ» και Δημητράκος, λμ. «βέμβιξ».

[797] Πολυδεύκης/Pollux, IX.126 και Δημητράκος, λμ. «πεντέλιθα».

Διόνυσου.[798] Πολλά από αυτά τα παιχνίδια παίζονταν από παιδιά στην Ελλάδα μέχρι και το τέλος του 20ου μ.Χ. αιώνα, όταν αντικαταστάθηκαν από τις ηλεκτρονικές παιχνιδομηχανές.

Οι Ρωμαίοι δεν είχαν Γυμνάσιο με την έννοια και την χρήση των Ελλήνων, άσκηση σώματος και πνεύματος μαζί. Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν τις γυμναστικές ασκήσεις των Ελλήνων και αθλήματα που διεξάγονταν σε εξωτερικό χώρο αλλά η αγωνιστική τους αντίληψη διέφερε κατά πολύ. Σκοπός τους ήταν να ετοιμάσουν γερούς πολεμιστές και μόνο και εξαιτίας αυτού χλεύαζαν την προετοιμασία του σώματος των αθλητών με επαλείψεις με λάδι και τις ασκήσεις των Ελλήνων στα δημόσια Γυμνάσια και στις παλαίστρες. Βέβαια, είχαν την εικόνα μαλθακών, αργόσχολων και παιδεραστών στους χώρους εκγυμνάσεως.[799] Προς το τέλος της περιόδου της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένο ανάμεσα στους εύπορους Ρωμαίους, οι οποίοι ήθελαν να μιμηθούν ελληνικές συνήθειες, να κτίζουν στις οικίες τους ιδιωτικά γυμναστήρια («gymnasium» ή «palestra») και μάλιστα να τα κοσμούν με σημαντικά και ακριβά έργα τέχνης.[800] Ο αυτοκράτορας Νέρων (διοίκ. 54-68 μ.Χ.), λάτρης των ελληνικών τρόπων, ήταν ο πρώτος που διοργάνωσε στην Ρώμη αγώνες σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα, στην μουσική, ποίηση, ρητορική, γυμναστική, και ιπποδρομία, τους οποίους ονόμασε Νερώνια. Επίσης, εγκαινίασε λουτρά και ελληνικού τύπου Γυμνάσιο προσφέροντας στα μέλη της αριστοκρατίας λάδι για να αλειφθούν και να προετοιμάσουν το σώμα τους για τους αγώνες.[801] Άλλο Γυμνάσιο μαζί με λουτρά κτίσθηκαν στην Ρώμη με την έγκριση του αυτοκράτορα Κόμμοδου, γιου του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου (διοίκ. μαζί με τον πατέρα του 176-180 μ.Χ. και μόνος μέχρι το 192 μ.Χ.).[802] Παρά τις προσπάθειες αυτές, όμως, τους Ρωμαίους τους κέρδιζαν οι μεγαλειώδεις αρχιτεκτονικά θέρμες, τα χαλαρωτικά θερμά λουτρά, τα θηριώδη αμφιθέατρα και ό,τι συνέβαινε μέσα σε αυτά.[803]

Στον ελλαδικό χώρο, στην Μακεδονία και Αρχαία Θράκη του τέλους του Ε' αιώνα και κατόπιν, όμως, Γυμνάσιο σήμαινε ουσιαστικά προετοιμασία των εφήβων και νέων για πόλεμο. Στο Γυμνάσιο ανδρώνονταν οι οπλίτες των ελληνικών Πόλεων για να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους: μισθοφόρους, μη Έλληνες, Έλληνες. Τέτοιους οπλίτες, απολύτως αξιόμαχους, είχαν οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο αλλά και πολλές ελληνικές Πόλεις και στον Δ' αιώνα π.Χ. Η σωματική ρώμη των Ελλήνων πολεμιστών σε συνδυασμό με τακτικές μάχης είχαν σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη και νέων σημαντικών στρατηγικών πολέμου. Στην δεύτερη μάχη της Αμφιπόλεως το 422 π.Χ. κομβικό ρόλο στην τακτική μάχης έπαιξε για δεύτερη φορά η συνδυασμένη κίνηση ιππικού και ελαφρά οπλισμένων ανδρών. Το Γυμνάσιον, συνεπώς, αναπόσπαστο δημόσιο κτίσμα της ελληνικής πόλεως

---

[798] Πολυδεύκης/Pollux, IX.116 και Δημητράκος, λμ. «σκαπέρδα» και Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «σκαπέρδα».

[799] Δ.Α., VII.70-72 και Πλούταρχος, *Ηθικά*, «Αίτια Ρωμαϊκά», 40 (274D).

[800] Cicero, *Epistulae ad Atticum*, I.4 και Cicero, *In Verrem*, II.ii.36 (XIV) & II.ii.54 (XXII).

[801] Suetonius, *Vita Caesarum*, VI.12.3.

[802] Ηρωδιανός, I.12.4.

[803] DGRA, λμ. «gymnasium».

και απαραίτητο για την επιβίωσή της ήταν χώρος μαθήσεως και σωματικής ασκήσεως των εφήβων και των πολιτών της. Μέσα από τους αγώνες στην παλαίστρα και στο στάδιο ξεχώριζαν οι άριστοι σωματικά πολεμιστές, αυτοί που θα προστάτευαν την πόλη τους, την Πόλη τους, την Ελλάδα και θα διατηρούσαν την ελευθερία της. Η ήττα στην μάχη σήμαινε θάνατος, σκλαβιά, εξανδραποδισμός ανδρών, γυναικών, και παιδιών για τους ηττημένους και κυρίως ατίμωση.

(6) Η ανεξάρτητη Αμφίπολις μέχρι την Φιλοκράτειο Ειρήνη (346 π.Χ.)

Μετά τον θάνατο των δύο στρατηγών, του Αθηναίου Κλέωνα και του Σπαρτιάτη Βρασίδα, στην μάχη του 422 π.Χ. στην Αμφίπολη, η πολιτική της Ιστορία μέχρι και την Ρωμαϊκή Εποχή είναι γνωστή μόνο όταν η Πόλη βρισκόταν στην δίνη σημαντικών πολιτικών και πολεμικών γεγονότων. Ουσιαστικά, οι Αμφιπολίτες ενεπλάκησαν στην προσπάθεια των Χαλκιδικών Πόλεων και κυρίως της Ολύνθου να ισχυροποιηθούν στην περιοχή της σημερινής Χαλκιδικής και να αντιμετωπίσουν και τους Αθηναίους και τους Μακεδόνες. Σταδιακά, οι Μακεδόνες βασιλείς κατάφεραν να υποτάξουν την Όλυνθο και τις άλλες Πόλεις του Χαλκιδικού Κοινού και να αντιμετωπίσουν επιτυχώς τις προσπάθειες των Αθηναίων να αναλάβουν και πάλι τον έλεγχο των Πόλεων στα μακεδονικά παράλια. Η Αμφίπολις παρέμενε αδέσμευτη και οι Αμφιπολίτες απολάμβαναν πολιτική ανεξαρτησία και οικονομική ευμάρεια μέχρι που ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας ανέλαβε την εξουσία. Αφού ο νέος βασιλιάς αντιμετώπισε επιτυχώς τους Ιλλυριούς, στράφηκε στα ανατολικά του κράτους του, αρχικά στην Όλυνθο και τέλος στην Αμφίπολη. Το 422 π.Χ., όμως, η Αμφίπολις είχε γλυτώσει από τους Αθηναίους που απέτυχαν να την καταλάβουν αλλά και από τους Σπαρτιάτες, ο στρατηγός υπερασπιστής της οποίας είχε σκοτωθεί στην σύγκρουση των δύο στρατών έξω από την πόλη.

Μετά την μάχη του 422 π.Χ. έξω από τα τείχη της Αμφιπόλεως, όσοι από τους Αθηναίους επέζησαν επέστρεψαν στην Αθήνα ενώ οι Αμφιπολίτες έθαψαν τον στρατηγό Βρασίδα και τους πεσόντες στην μάχη με μεγάλες τιμές. Η Αμφίπολη απηλλάγη από την αθηναϊκή πίεση και προφανώς στην Πόλη επικράτησε η ολιγαρχική μερίδα. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την πολιτική κατάσταση στην Πόλη είναι έμμεσες, αποσπασματικές και μάλλον συγκεχυμένες. Φαίνεται ότι η απομόνωση των Αθηναίων ή των φιλο-Αθηναίων της Πόλεως στις πρώτες δεκαετίες του Δ' αιώνα π.Χ. προσέλκυσε Χαλκιδείς από την Χαλκιδική με επικεφαλής κάποιον Κλεότιμο, αλλά ίσως και νέους αποίκους από την Χαλκίδα, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Αμφίπολη. Ο αρχηγός τους παρακίνησε τους νεοαφιχθέντες να έρθουν αντιμέτωποι με την μάλλον διεφθαρμένη και ολιγομελή αριστοκρατία που διοικούσε την Πόλη και τελικά επέτυχαν την σε μεγάλο βαθμό αντικατάστασή της με δικούς τους, περισσότερους σε αριθμό πο-

λίτες.[804] Με αυτόν τον τρόπο επετεύχθη η μεγαλύτερη αντιπροσώπευση των πολιτών στην διοίκηση της Πόλεως, το πολίτευμα της οποίας φαίνεται ότι σταδιακά έγινε δημοκρατικό.[805]

Η εμμονή των Αθηναίων με την Αμφίπολη

Εν τούτοις, το ενδιαφέρον των Αθηναίων για την ευρύτερη περιοχή δεν μειώθηκε. Τις δεκαετίες του 360 και του 350 π.Χ., οι Αθηναίοι τίμησαν αρχηγούς των Πελαγόνων, οι οποίοι τους βοήθησαν σε πολέμους εναντίον των Χαλκιδικών Πόλεων και της Αμφιπόλεως. Η Αρχαία Πελαγονία βρισκόταν στην γεωγραφική περιοχή βόρεια από την σημερινή πόλη Βίτολα (Bitola, παλαιότερα Monastir) της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας και νοτιότερα από τα σημερινά Σκόπια (δες Χάρτες στο τέλος αυτού του τόμου). Στην Αρχαιότητα θεωρούνταν τμήμα της Αρχαίας Άνω Μακεδονίας.[806] Πριν, λοιπόν, από τα μέσα του Δ' αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι συμμάχησαν με τους Πελαγόνες στις επιχειρήσεις τους εναντίον των Χαλκιδικών Πόλεων και της Αμφιπόλεως. Στο αθηναϊκό ψήφισμα του 363/2 π.Χ. τιμάται ως ευεργέτης ο Μενέλαος ο Πελαγών διότι ο Αθηναίος στρατηγός Τιμόθεος, ο οποίος εξελέγετο συχνά στην θέση αυτή μεταξύ των ετών 378 και 356 π.Χ., βεβαίωσε ότι πολέμησε μαζί του και παρείχε και οικονομική βοήθεια «εἰς τὸν πόλεμον τὸν πρὸς Χαλκιδέας καὶ πρὸς Ἀμφίπολιν». Προτεινόταν, μάλιστα, να δοθεί στον Πελαγόνα αρχηγό και επιπλέον βοήθεια από τους Αθηναίους στρατηγούς στην Μακεδονία.[807] Δέκα χρόνια αργότερα, το 353/2 π.Χ., η ίδια τιμή αποδόθηκε και σε άλλο Πελαγόνα, τον «Π......», του οποίου το όνομα δεν έχει διασωθεί αλλά το ψήφισμα τον ονομάζει «Πελαγόνων βασιλέα».[808] Οι Αθηναίοι, λοιπόν, χρησιμοποιούσαν και τοπικούς αρχηγούς εναντίον των εχθρών τους στην Μακεδονία.

Η εμμονή των Αθηναίων με την Αμφίπολη στο πρώτο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. δεν ήταν τυχαία μια που η Πόλη με τον τρόπο της διατυμπάνιζε στον Ελληνικό Κόσμο ότι «ευημερούσε, ήταν ανεξάρτητη, και με επιλογή της επιθυμούσε τον απομονωτισμό».[809] Ταυτοχρόνως, όμως, η Πόλη, στην θέση όπου βρισκόταν κρατούσε πολλά κλειδιά ανάμεσα στην θάλασσα και στην ενδοχώρα και μεταξύ Μακεδονίας και Θράκης τα οποία επιθυμούσαν να θέσουν στην κατοχή τους και οι Αθηναίοι και οι Μακεδόνες βασιλείς αλλά και να εκμεταλλευθούν οι Χαλκιδικές Πόλεις. Ενώ, λοιπόν, οι Αμφιπολίτες απολάμβαναν την ανεξαρτησία τους, οι Χαλκιδικές Πόλεις επιθυμούσαν

---

[804] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1303b & 1305b-1306a (V.2.11 & V.5.6).

[805] Ο Hammond, *History of Macedonia*, 2:231, ερμηνεύει την λέξη «διεστασίασεν» του Αριστοτέλη ως «democratic government reachieved by a revolution which had overturned an oligarchy» αλλά η λέξη σημαίνει «form into separate factions/διαιρώ σε χωριστές φατρίες» (δες την συγκεκριμένη λέξη στον Αριστοτέλη ως παράδειγμα στο Liddell & Scott, λμ. «διαστασιάζω» και Δημητράκος, λμ. «διαστασιάζω» και διάστασιν προς τους πλουσίους αλλά και την απόδοση του Σπυρίδωνος Χ. Μαγγίνα σε Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 3:84, εκδ. Γεωργιάδης) και όχι στασιάζω/επαναστατώ. Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει άμεση μεταβολή του πολιτεύματος στην Αμφίπολη σε δημοκρατικό.

[806] N. G. L. Hammond, *Epirus* (Oxford: Clarendon, 1967), pp. 460-461 & Map 14.

[807] PHI Greek Inscriptions, # PH2328, IG II^2 110 = Tod, GHI, no 143.

[808] PHI Greek Inscriptions, # PH2408, IG II^2 190. Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:19-20 & 186.

[809] Hammond, *History of Macedonia*, 2:230.

οπωσδήποτε την σύνδεση μαζί τους αλλά ίσως και να τους πείσουν να γίνουν μέλη του Κοινού τους για την συγκρότηση ισχυρής στρατιωτικής συμμαχίας εναντίον των εχθρών τους στην περιοχή, επιθυμία όμως που θα τους έφερνε σε άμεση αντιπαράθεση με Μακεδόνες και Αθηναίους. Για τους Αθηναίους, βέβαια, ήταν ένας θησαυρός που τον είχαν χάσει αλλά επιθυμούσαν να τον επανακτήσουν με κάθε τρόπο, ιδίως τώρα που γειτονικές της Αμφιπόλεως Πόλεις γίνονταν μέλη της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας, από το 378/7 π.Χ. και ύστερα. Οι Αθηναίοι υπέθεταν ότι είχαν δύο ισχυρά επιχειρήματα: την Ειρήνη του Νικία[810] που το 421 π.Χ. τους είχε παραχωρήσει την Αμφίπολη αλλά και το γεγονός ότι η Πόλη ήταν αθηναϊκή αποικία ανεξαρτήτως του γεγονότος για τους Αθηναίους ότι αργότερα συντάχθηκε με τους Σπαρτιάτες. Έτσι, ήταν απόλυτα φυσιολογικό, στην ειρήνη του 374 π.Χ.,[811] η οποία υπεγράφη στην Σπάρτη ανάμεσα σε εκπροσώπους της Αθηναϊκής και της Σπαρτιατικής Συμμαχίας, η Αμφίπολη να αναφερθεί ως μία Πόλη η οποία έπρεπε να παραχωρηθεί στην Αθήνα. Οι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η επίσημη παραχώρησή της για μία ακόμη φορά στους Αθηναίους δεν έγινε το 374 π.Χ. αλλά αποφασίσθηκε στην ειρήνη που υπεγράφη στην Αθήνα το 371 π.Χ.,[812] μετά την μάχη των Λεύκτρων.[813] Η απόφαση αυτή, όμως, δεν ήταν πια μια απλή συμφωνία μεταξύ ελληνικών Πόλεων αλλά είχε και τις ευλογίες και των άλλων Ελλήνων και αργότερα και των Περσών.[814] Στο συνέδριο αυτό εκτός από τους εκπροσώπους των δύο μεγάλων συνασπισμών συμμετείχαν και πρέσβεις των Θηβαίων. Ο Πέρσης βασιλιάς φαίνεται ότι δεν είχε καμία ανάμειξη σε αυτές τις διαπραγματεύσεις αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι το 367 π.Χ. ενέκρινε την παραδοχή ότι η Αμφίπολη ανήκε στους Αθηναίους, μια Πόλη (την Αθήνα) που την θεωρούσε «σύμμαχον» και «φίλην»,[815] στις προτάσεις που έστειλε στους Θηβαίους και οι οποίες απορρίφθηκαν από τους αντιπροσώπους των Πόλεων.[816] Οι προτάσεις αυτές είχαν προηγουμένως σταλεί στον Πέρση Βασιλιά από τον Πελοπίδα τον Θηβαίο και προσυμφωνηθεί.[817] Παρότι οι ιστορικοί διαφωνούν στις λεπτομέρειες νομίζουν ότι υπήρξε μία ακόμη Κοινή Ειρήνη το 366/5 π.Χ.,[818] στην οποία ανάμεσα σε διάφορους όρους ο Πέρσης Βασιλιάς αναγνώρισε επισήμως τους ισχυρισμούς των Αθηναίων για την παράδοση της Αμφιπόλεως.[819] Πάντως, ήδη από την Ειρήνη του Νικία (421 π.Χ.) το πνεύμα που κυριαρχούσε στον Ελληνικό

[810] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 19.

[811] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 321-322.

[812] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 32 και Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*), 27-29 και Δ.Σ., XV.50.4 και Stylianou on Diodorus, XV.50.4-6.

[813] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 323-325.

[814] Hammond, *History of Macedonia*, 2:230-232. Για την ειρήνη του 374 ή 371 π.Χ. δες T. T. B. Ryder, *Koine Eirene. General Peace and Local Independence in Ancient Greece*, (London: Oxford Univ. Press, 1965), Appendix III, pp. 127-130.

[815] Δημοσθένης, 19 (*Περί της παραπρεσβείας*), 137.

[816] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VII.1.33-40.

[817] Ryder, *Koine Eirene*, Appendix VI, p. 136.

[818] Δ.Σ., XV.76.3 και Stylianou on Diodorus, XV.76.3, όπου και κριτική των διαφορετικών απόψεων.

[819] Πρβλ. Ryder, *Koine Eirene*, Appendix VII, pp. 137-139 και T. T. B. Ryder, «The Supposed Common Peace of 366/5 B. C.,» *The Classical Quarterly* 7 (July-October 1957): 199-205 και G. L. Cawkwell, «The Common Peace of 366/5 B. C.,» *The Classical Quarterly* 11 (May 1961): 80-86.

Κόσμο ήταν η αυτονομία των ελληνικών Πόλεων, όπως είναι φανερό και στο αθηναϊκό ψήφισμα του Αριστοτέλη, στον ονομαζόμενο Καταστατικό Χάρτη της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας το 378/7 π.Χ.[820] Παρ' όλα αυτά, η Αθήνα επέμενε ότι η Αμφίπολις δεν είχε δικαίωμα σε τέτοιου είδους αυτονομία αλλά ήταν ουσιαστικά στην πλήρη δικαιοδοσία της και αυτό επιδίωξε να επιτύχει στρατιωτικά από το 371 π.Χ. και μετά.

Οι ιστορικοί επικεντρώνουν την μελέτη της επιστροφής των Αθηναίων στην Μακεδονία όταν χρειάσθηκε να πολεμήσουν με τον βασιλιά Φίλιππο Β' αλλά η εξωτερική πολιτική της αττικής Πόλεως ήταν στραμμένη προς τον Βορρά αμέσως μετά την ειρήνη του 371 π.Χ. με κύριο σκοπό να επαναφέρει την Αμφίπολη στην σφαίρα επιρροής της. Από την αρχή της προσπάθειάς τους, οι Αθηναίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους Μακεδόνες, οι οποίοι εφάρμοζαν την δική τους επεκτατική πολιτική στην περιοχή για οικονομικούς αλλά και στρατιωτικούς λόγους. Την ασφάλειά τους, όμως, και απέναντι στους Αθηναίους και απέναντι στους Μακεδόνες επιθυμούσαν να εξασφαλίσουν και οι Χαλκιδικές Πόλεις με επικεφαλής την Όλυνθο. Έτσι, οι Αθηναίοι είχαν πια να αντιπαλέψουν και με τους Χαλκιδείς και με τους Μακεδόνες στην περιοχή.

Πριν συζητηθούν τα γεγονότα που αφορούν στην Αμφίπολη στα χρόνια της δεκαετίας του 370 π.Χ. είναι πολύ σημαντικό να διευκρινισθούν τα έτη που διοίκησαν οι Μακεδόνες βασιλείς της περιόδου (Πίνακας 1), τα χρονολογικά όρια εντός των οποίων έδρασαν οι Αθηναίοι στρατηγοί Ιφικράτης (περ. 418-353 π.Χ.) και Τιμόθεος (διοίκ. 378-356 π.Χ.) στην Αιγαιακή Θράκη (σημερινή ανατολική Μακεδονία, Δυτική Θράκη, και Ανατολική Θράκη), αλλά και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ιστορικοί στην μελέτη των αρχαίων πηγών γύρω από αυτήν την περίοδο. Κατ' αρχάς, από την μελέτη των διαφόρων αρχαίων πηγών συνάγεται ότι την δεκαετία 370-360 π.Χ. στην Μακεδονία βασίλεψαν τρεις μονάρχες (Πίνακας 1). Επίσης, η νέα εμπλοκή των Αθηναίων στην Μακεδονία μετά το 370 π.Χ. έγινε αφού ο ανταπαιτητής του μακεδονικού θρόνου Πτολεμαίος δολοφόνησε τον βασιλιά Αλέξανδρο Β' και όταν το καλοκαίρι του 368 π.Χ. οι Ολύνθιοι επενέβησαν στην μακεδονική βασιλική διαμάχη. Η επέμβαση αυτή οδήγησε τον Πτολεμαίο να ζητήσει την βοήθεια των Αθηναίων και είχε ως αποτέλεσμα την άμεση άφιξη του στρατηγού Ιφικράτη στην Ηιόνα και στην Αμφίπολη. Ο Αθηναίος στρατηγός νίκησε τους αντιπάλους του και επέστρεψε στην βάση του στην Αμφίπολη στο τέλος Οκτωβρίου του 368 π.Χ., όπου και παρέμεινε εντός και εκτός των τειχών της (δες παρακάτω) μέχρι περίπου το τέλος της ανοίξεως ή την αρχή του καλοκαιριού του 365 π.Χ. Την ίδια ακριβώς περίοδο υπηρέτησε στην περιοχή της Αμφιπόλεως και υπό τον Ιφικράτη ο Χαρίδημος, αρχηγός μισθοφορικής δυνάμεως. Ο Ιφικράτης αντικαταστάθηκε από τον Αθηναίο στρατηγό Τιμόθεο τον Μάιο/Ιούνιο του 365 π.Χ. Μετά από την πολιορκία και πτώση της Σάμου το καλοκαίρι του 365 π.Χ., ο Τιμόθεος διατάχθηκε να επιχειρήσει αρχικά στην Αμφίπολη πριν αργότερα μεταβεί στην Χερσόνησο/Χερρόνησο (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8) στην ανατολική Αιγαιακή Θράκη. Εν τω μεταξύ, ο Χαρίδημος είχε εγκαταλείψει την υπηρεσία των Αθηναίων και είχε συνταχθεί με τους Ολυνθίους στην υπεράσπιση της Αμφιπόλεως το 365 π.Χ.[821]

[820] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 24.

[821] Δες για τα ζητήματα χρονολογήσεως και για τον πίνακα βασιλείας των Μακεδόνων βασιλέων Julia Heskel, *The North Aegean Wars, 371-360 B.C.* (Stuttgart: Steiner, 1997), pp. 19-31.

Η δεκαετία 370-360 π.Χ. με τον φακό της Ιστορίας επάνω στην Αμφίπολη και όσα συνέβησαν γύρω από τον έλεγχο της πόλεως μπορεί να αποτελέσει ένα παράδειγμα των ζητημάτων που προκύπτουν από τις πηγές της αρχαιοελληνικής Ιστορίας σε ό,τι αφορά στην εξέταση των γεγονότων. Εκτός από τις επιγραφές που κατά τεκμήριο αποτελούν αντικειμενικές πηγές αλλά μπορεί να μην είναι δυνατόν να χρονολογηθούν επακριβώς, οι φιλολογικές μαρτυρίες είναι είτε προκατειλημμένες είτε ελλιπείς. Στον λόγο του «23 (*Κατ' Αριστοκράτους*)» του 352/1 π.Χ. ο ρήτορας Δημοσθένης περιγράφει την αρχική συμφωνία Αθηναίων και Χαρίδημου και κατηγορεί τον αρχηγό των μισθοφόρων για όλες τις στρατιωτικές αποτυχίες όταν συνέπραττε με τους Αθηναίους. Στον δικό του λόγο «2 (*Περί της παραπρεσβείας*)» του 343 π.Χ. ο Αισχίνης προσπαθεί να υπερασπισθεί τον εαυτό του μετά την κατηγορία που του είχε προσαφθεί ότι είχε συνεργασθεί με τον Φίλιππο Β' κατά τις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη του 346 π.Χ. μεταξύ Αθηναίων και Μακεδόνα βασιλιά.[822] Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή διαθέτουμε μόνο την εκδοχή που παρουσιάζει στον λόγο του στους Αθηναίους χωρίς να γνωρίζουμε στην πραγματικότητα αυτά ακριβώς που είπε στον Φίλιππο Β' κατά την συνάντηση τους. Τα προβλήματα για τον ιστορικό γύρω από αυτούς τους λόγους προκύπτουν αμέσως από το γεγονός ότι οι ρήτορες αναφέρονται μόνο σε γεγονότα που αφορούν το συγκεκριμένο ζήτημα που πραγματεύονται μια που το κοινό τους γνώριζε το ιστορικό πλαίσιο. Επίσης, παρουσιάζουν μόνο την αθηναϊκή πλευρά των πεπραγμένων και μάλιστα ευνοϊκά για την Πόλη τους και τους πολίτες της ενώ διάκεινται δυσμενώς προς τους αντιπάλους τους. Συγκεκριμένα, η Αμφίπολις εμφανίζεται ως το αντικείμενο του πόθου ανάμεσα στους αντιμαχόμενους αλλά δεν παρουσιάζεται πουθενά ως αυτόνομη Πόλη με την δική της εξωτερική πολιτική. Ακριβώς επειδή οι ρήτορες επιθυμούν να αποδείξουν τους ισχυρισμούς τους, οι λόγοι τους «βρίθουν από προσωπική προκατάληψη». Αλλά και η αφήγηση του ιστορικού Διόδωρου Σικελιώτη παρουσιάζει τα δικά της προβλήματα. Η αφήγηση της δεκαετίας 370-360 π.Χ. (βιβλίο XV) είναι περιληπτική και μάλιστα πολλά γεγονότα συνοψίζονται σε ένα έτος έτσι ώστε είναι αδύνατον ο σημερινός μελετητής να διακρίνει πότε ακριβώς συνέβη τι.[823] Συνεπώς, όπως και σε άλλες περιπτώσεις της αρχαίας ελληνικής Ιστορίας, η αφήγηση περιορίζεται σε όσα γεγονότα, ερμηνείες τους και αναλύσεις είναι δυνατόν να διαπιστωθούν με τουλάχιστον κάποιο βαθμό βεβαιότητας.

Οι Αθηναίοι δεν ξέχασαν την απώλεια της Αμφιπόλεως κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και από την αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. έπραξαν διπλωματικά ό,τι ήταν δυνατόν για να την επανακτήσουν. Ήταν για αυτούς σημαντικότατη βάση για την διείσδυση στην χώρα των Θρακών αλλά και για την προμήθεια ναυπηγήσιμης ξυλείας, αργύρου και χρυσού αλλά πιθανότατα και σκλάβων, όπως κάποιοι υποστήριζαν.[824]

Το εμπόριο των σκλάβων στην περιοχή φαίνεται ότι είχε ανθίσει μέχρι και τους πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής Εποχής. Μάλιστα, κάποιος που πέθανε στην Αμφίπολη

---

[822] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 426.

[823] Heskel, pp. 13-15.

[824] Αντιφών, 5 (Περί του Ηρωίδου φόνου), 20. Η αναφορά στον Αντιφώντα πιθανόν αφορά στην περίοδο 417-414 π.Χ. Δες και M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece* (London: Chatto & Windus, 1981), ch. 10.

τον 1ο μ.Χ. αιώνα έβαλε να χαράξουν στην επιτύμβια στήλη του: «Αὖλος Καπρείλιος Αὔλο[υ] ἀπελεύθερος Τιμόθεος σωματένπορος [σωματέμπορος]».[825] Ένας σκλάβος που είχε απελευθερωθεί και είχε γίνει σωματέμπορος, δηλαδή αγοραστής και πωλητής σκλάβων ή εμπλεκόμενος με το εμπόριο σκλάβων, υπερηφανευόταν για το επίτευγμά του αυτό.[826] Η στήλη του είναι ιδιαίτερα μεγάλη και επιμελημένη στην διακόσμησή της με τρεις ανάγλυφες ζώνες. Έχει[827] ύψος 2,17 μ. και πλάτος στην βάση 0,64 μ. αλλά με μία ελαφρά κλίση προς την κορυφή το πλάτος της γίνεται 0,575 μ. ενώ το πάχος της είναι μεταξύ 14,5 εκ. και 17,5 εκ. Στην επάνω ζώνη παρουσιάζεται στο κέντρο νεκρικό δείπνο με άνδρα μισοξαπλωμένο σε ανάκλιντρο που εμπρός του υπάρχει χαμηλό τραπέζι με στρογγυλά γλυκόψωμα και έναν βότρυν (τσαμπί) σταφυλιών και ακριβώς από κάτω η επιτύμβια επιγραφή. Κάτω από την επιγραφή υπάρχουν δύο παράλληλες ζώνες με ανάγλυφες παραστάσεις. Στην πρώτη ζώνη αναπαριστώνται τέσσερις άνδρες να μεταφέρουν ανά δύο ιδιαίτερα βαριά φορτία, δύο μεγάλα δοχεία (καλάθια;) από τα χερούλια των οποίων περνάει προφανώς ξύλινη ράβδος με την οποία τα κουβαλούν. Των μεταφορέων προπορεύεται άνδρας που μεταφέρει βαρύ οξυπύθμενο αμφορέα στην πλάτη του κρατώντας τον με το δεξί του χέρι ενώ στο αριστερό του πιάνει από την λαβή της οινοχόη. Στην ακριβώς από κάτω ζώνη οκτώ όρθιοι αλυσοδεμένοι άνδρες σκλάβοι βαδίζουν προς την δεξιά, κατά την θέαση, πλευρά της στήλης. Ο οδηγός που βαδίζει μπροστά τους είναι καλυμμένος με φαινόλη[828] (χονδρός μανδύας με κάλυμμα κεφαλής) που προϊδεάζει για κρύο καιρό με βροχή. Ίσως η ανθρώπινη φιγούρα που μόλις διακρίνεται να περπατάει κοντά στον οδηγό να είναι ο σωματέμπορος. Την πομπή των σκλάβων ακολουθούν δύο γυναίκες χωρίς δεσμά μαζί με δύο μικρά κορίτσια.

Εκτιμάται ότι τα ανάγλυφα της επιτύμβιας στήλης από την Αμφίπολη διηγούνται μία ιστορία, τον βίο και τις φιλοδοξίες του Τιμόθεου. Στην ζώνη του νεκρικού δείπνου ο αυτάρεσκος Αύλος Καπρείλιος έχει μεταμορφωθεί σε Τιμόθεο που απολαμβάνει τα αγαθά της αριστοκρατίας. Κατά την αντίληψή του έχει αλλάξει επιτυχημένα τάξεις, από δούλος, απελεύθερος, και από την αμοιβή του στο επικερδές εμπόριο ζούσε πια σαν αριστοκράτης. Η ζώνη του δείπνου εκτός από τον άνδρα στο ανάκλιντρο και το πλούσιο δείπνο εμπρός του συμπληρώνεται από την ανθρώπινη φιγούρα υπηρέτη στο άκρο αριστερό τμήμα της ζώνης αλλά και από το μπροστινό μέρος μεγάλου αλόγου μπροστά από πολεμιστή μαζί με δένδρο και φίδι στο δεξιό της τμήμα. Αυτή η ζώνη αποπνέει «sa soif de dignité sociale», την δίψα του για κοινωνική αναγνώριση. Το κόστος κατασκευής της στήλης, προφανώς πολύ υψηλό, δεν ενδιαφέρει τον Τιμόθεο διότι με αυτόν τον τρόπο μπορεί να δείξει την καταξίωση του στην κοινωνία και της

[825] PHI Greek Inscriptions, # PH153011, Northern Greece (IG X) Macedonia SEG 36:587.

[826] Υπάρχει μόνο μία ακόμα επιγραφική αναφορά σε σωματέμπορο, ανήκει στην Ρωμαϊκή Εποχής αλλά είναι ουσιαστικά αχρονολόγητη. Πρόκειται για τον «Ἀλέξανδρον Ἀλεξάνδρου» από την Λυδία (τα Θυάτειρα) της Μικράς Ασίας: PHI Greek Inscriptions, # PH264362, Asia Minor Lydia TAM V,2 932.

[827] Όπως γράφει ο αρχαιολόγος Hervé Duchêne στην δημοσίευσή του (δες παρακάτω), η μοναδική στον ελλαδικό χώρο αυτή στήλη που ανασκάφηκε και φωτογραφήθηκε το 1939 από τον αρχαιολόγο Jacques Roger ήταν το 1986 σπασμένη και αφημένη στον εξωτερικό χώρο του μουσείου της Καβάλας. Είχε διατηρηθεί μόνο μέρος από το αριστερό τμήμα των δύο κάτω ζωνών ενώ η υπόλοιπη είχε χαθεί.

[828] Δημητράκος, λμ. «φαινόλης», ο φαινόλης = το φελόνι. Δες και το λατινικό Τσακαλώτος, λμ. «paenula».

Αμφιπόλεως, μια ανώτερη θέση είτε επιδιωκόμενη είτε πραγματική. Η ιστορία του συνεχίζεται στις δύο επόμενες ανάγλυφες ζώνες. Ο τελευταίος μελετητής της στήλης βασιζόμενος σε μία πληθώρα στοιχείων νομίζει ότι η μία ζώνη με τους βαριά φορτωμένους άνδρες και εκείνον με τον αμφορέα και την οινοχόη αποτυπώνει μεταφορά σταφυλιών και οίνου που επρόκειτο να ανταλλαχθούν στις περιοχές των Θρακών με σκλάβους, οι οποίοι παρουσιάζονται στην τελευταία ζώνη. Πιθανότατα, λοιπόν, ο Τιμόθεος ήταν το δεξί χέρι κάποιου κτηματία και εμπόρου ή απλώς εμπόρου, ο οποίος αντάλλαζε την παραγωγή του ή το προϊόν που είχε αγοράσει με σκλάβους, πιθανότατα από την Θράκη. Η Αμφίπολις ήταν εμπορικό σταυροδρόμι για διάφορα προϊόντα από την Αιγαιακή αλλά και την υπόλοιπη Θράκη, ίσως και μέσω του Στρυμόνα,[829] γεγονός που μεταξύ άλλων ενδιέφερε πάρα πολύ τους Αθηναίους.

Η Σπάρτη δεν ήταν πια σε θέση να διεκδικήσει Πόλεις στα παράλια της Μακεδονίας και στην Αιγαιακή Θράκη αλλά οι Αθηναίοι είχαν τώρα να αντιμετωπίσουν τον Μακεδόνα βασιλιά και την Όλυνθο. Όλοι ενδιαφερόντουσαν για τον έλεγχο της Αμφιπόλεως ενώ οι Αμφιπολίτες προσπαθούσαν με κάθε τρόπο και μέσο να διατηρήσουν την πλήρη ανεξαρτησία της Πόλεώς τους. Στο συνέδριο του 371 π.Χ. (δες και παραπάνω) που έγινε στην Αθήνα, οι Αθηναίοι ζήτησαν και εξασφάλισαν από όλους τους συνέδρους, ακόμη και από τους Μακεδόνες[830] αλλά με την αντίθετη γνώμη των Ηλείων για δικούς τους λόγους,[831] την Αμφίπολη. Η απώλεια της ανεξαρτησίας της Αμφιπόλεως ήταν φυσικά ανάμεσα στους πολλούς όρους της ειρήνης την οποία συμφώνησαν οι αντιπρόσωποι. Όμως, σε αυτό το Συνέδριο δεν είχαν προσκληθεί ούτε οι Ολύνθιοι, ούτε προφανώς οι Αμφιπολίτες.[832] Οι Αθηναίοι πήραν την έγκριση του Συνεδρίου για την Αμφίπολη αλλά δεν βιάστηκαν να την εφαρμόσουν γιατί ο στρατηγός τους Ιφικράτης ήταν απασχολημένος με την εμπλοκή Θηβαίων και Σπαρτιατών στην Πελοπόννησο.[833] Οι Αμφιπολίτες, όμως, στο άκουσμα αυτού του όρου της ειρήνης κινήθηκαν διπλωματικά αμέσως. Ως ήταν φυσικό, στράφηκαν πρώτα προς την Όλυνθο και το Κοινόν των Χαλκιδέων αναζητώντας βοήθεια, δηλαδή κάποιου είδους συμμαχία, για να κρατήσουν τους Αθηναίους μακριά από την πόλη τους. Όπως είδαμε και παραπάνω, οι Ολύνθιοι και κατά συνέπειαν και το Κοινόν των Χαλκιδέων επιζητούσαν ισχυροποίηση της θέσεώς τους στην δυτική Αρχαία Θράκη και αποδυνάμωση των αντιπάλων τους που στον Δ’ αιώνα π.Χ. ήταν οι Μακεδόνες και οι Αθηναίοι. Οι Ολύνθιοι ήταν ήδη σε πολύ ευνοϊκή θέση αφού μπορούσαν εύκολα να βρουν ναυπηγήσιμη ξυλεία, διέθεταν χρηματικούς πόρους από τους δασμούς σε λιμάνια και εμποριά, ήταν πολυάριθμοι και η παραγωγή σιτηρών μπορούσε να θρέψει όλον τον πληθυσμό. Οι γειτονικοί τους

[829] Hervé Duchêne, «Sur la Stèle d'Aulus Caprilius Timotheos, Sômatemporos,» *Bulletin de correspondance hellénique* 110 (1986): 513-530.

[830] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 32.

[831] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI.5.1-3.

[832] Παρότι δεν υπάρχουν αρχαίες πηγές που να αναφέρονται στην απουσία των Ολυνθίων, ο E. Badian, «The King's Peace,» *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 37 (1991): 44 & passim πειστικά εξηγεί τους λόγους ενώ η απουσία των Αμφιπολιτών πρέπει να θεωρείται αυτονόητη αλλά ακόμη και εάν κάποιοι υποστηρικτές τους ήταν παρόντες δεν είχαν το δικαίωμα ή δεν θέλησαν να αντιταχθούν στην άποψη των πολλών.

[833] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 325-327.

Θράκες, ελλείψει ηγεμόνα τους, φρόντιζαν να διατηρούν καλές σχέσεις μαζί τους και ίσως συμμαχούσαν μαζί τους σε έναν μελλοντικό πόλεμο ενώ οι Ολύνθιοι είχαν και την δυνατότητα να εκμεταλλευθούν και τα χρυσοφόρα και αργυροφόρα ορυχεία του Παγγαίου. Όλα αυτά ήταν ευρέως γνωστά διότι συζητούνταν δημοσίως στην εκκλησιά του δήμου των Ολυνθίων.[834] Άρα, η απόφαση των Αμφιπολιτών να ζητήσουν την συνδρομή των Ολυνθίων ήταν απολύτως δικαιολογημένη και φυσιολογική.

Όμως, η θετική απάντηση στην αίτηση των Αμφιπολιτών ενείχε πολλούς και σημαντικούς κινδύνους για τους Ολυνθίους. Πρώτα-πρώτα θα έπρεπε να αθετήσουν την αμυντική και εμπορική συμμαχία του 392/391 π.Χ.[835] με τον Αμύντα της Μακεδονίας, στην οποία αναφερόταν ρητά ότι απαγορευόταν μονομερής σύναψη συμμαχίας με την Αμφίπολη, τους Βοττιαίους, την Άκανθο και την Μένδη. Θα έχαναν, επίσης, και τα προνόμια που προβλέπονταν στο οικονομικό τμήμα της συμφωνία, στις εισαγωγές και εξαγωγές με τους Μακεδόνες, με αποτέλεσμα να γίνουν πια εχθροί τους. Όμως, στην ζυγαριά με τα οφέλη και τις απώλειες, οι Ολύνθιοι ένιωσαν ότι προτεραιότητα είχε η σύνδεσή τους με την Αμφίπολη παρά η συμμαχία με τον Αμύντα της Μακεδονίας. Έτσι, το 371/370 π.Χ., οι συζητήσεις ανάμεσα στις δύο Πόλεις κατέληξαν σε συμμαχία. Η συμμαχία αυτή πρέπει σε αυτήν την φάση να ήταν χαλαρή διότι εικάζεται[836] ότι οι Ολύνθιοι έστειλαν δυνάμεις στην Αμφίπολη αλλά δεν εγκατέστησαν μόνιμη φρουρά και δεν αναμείχθηκαν στα εσωτερικά της Πόλεως διότι, σύμφωνα με τον Αισχίνη, έτσι και αλλιώς διέθεταν πλήρη έλεγχο και της Πόλεως και της «χώρας» της.[837] Η συμμαχία αυτή πρέπει να θορύβησε τους Αθηναίους αλλά ο Ιφικράτης ήταν ακόμη απασχολημένος στην Πελοπόννησο ενώ φυσικά μια εκστρατεία στον μακρινό Βορρά απαιτούσε προετοιμασία και ισχυρές δυνάμεις.

Οι Μακεδόνες στρέφονται στην Θεσσαλία & η Αμφίπολη παραμένει ανεξάρτητη

Οι Μακεδόνες ενδιαφέρονταν πάρα πολύ για την Χαλκιδική στα ανατολικά τους και για τις Πόλεις της διότι αποτελούσαν μεν πιθανό χώρο για επέκταση του βασιλείου αλλά και κίνδυνο εξαιτίας της ισχύος τους και του ενδιαφέροντος των Αθηναίων για την περιοχή. Δεν ήταν όμως ακόμη η ώρα να αντιμετωπίσουν την ισχυρή Όλυνθο και να φθάσουν μέχρι την Αμφίπολη διότι τα τεκταινόμενα στα νότια του βασιλείου απαιτούσαν την προσοχή τους. Έτσι, το βλέμμα των Μακεδόνων βασιλέων στράφηκε προς το παρόν στις θεσσαλικές Πόλεις, όπου έκανε τελικά αισθητή την παρουσία της και η Θήβα. Έπρεπε πρώτα να είναι βέβαιοι για την αδρανοποίηση ή συμμαχία του νότου και μετά να στραφούν ανατολικά. Επίσης, χρειαζόταν να ξεκαθαριστούν ζητήματα εξουσίας στο εσωτερικό του βασιλείου και η στρατιωτική ισχυροποίησή του πριν οι Μακεδόνες βασιλείς ασχοληθούν με τα θέματα πέρα από τα ανατολικά τους σύνορα.

Το 370 π.Χ., λοιπόν, ο Αμύντας Γ' πέθανε και την εξουσία στην Μακεδονία ανέλαβε ο γιος του Αλέξανδρος Β'. Από τον γάμο του με την Ευρυδίκη, ο Αμύντας Γ'

---

[834] Ξενοφών, *Ελληνικά*, V.2.16-17.

[835] PHI Greek Inscriptions, # PH152455, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 1 = Tod, GHI, no 111 = SIG, no 135.

[836] Heskel, p. 39.

[837] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 27.

είχε αποκτήσει τον Αλέξανδρο, τον Περδίκκα, τον Φίλιππο, και την Ευρυνόη ενώ από τον γάμο του με την Γυγαία τους Αρχέλαο, Αρριδαίο, και Μενέλαο. Η πληθώρα υιών και συγγενών του βασιλιά θα δημιουργούσε αμέσως προβλήματα για τον μακεδονικό θρόνο.[838] Το πρώτο μέλημα του νέου βασιλιά ήταν να εξαγοράσει την ειρήνη από τους Ιλλυριούς με χρήματα αλλά παραδίδοντας τους και τον μικρότερο αδελφό του Φίλιππο (αργότερα Φίλιππο Β' της Μακεδονίας) ως όμηρο. Φαίνεται ότι γρήγορα εξαγόρασε τον Φίλιππο ή έπεισε τους Ιλλυριούς να του τον παραδώσουν διότι αργότερα τον έδωσε πάλι ως όμηρο στους Θηβαίους.[839]

Ο νέος βασιλιάς αδιαφόρησε για την συμφωνία Ολυνθίων και Αμφιπολιτών διότι το ενδιαφέρον του είχε τελικά τραβήξει η Θεσσαλία. Στην Θεσσαλία, ο τύραννος των Φερών Αλέξανδρος είχε αρχίσει μία προσπάθεια καταλήψεως των πόλεων της περιοχής που δεν είχαν ακόμη υποταχθεί σε εκείνον. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό από τις Πόλεις, από την Λάρισα έστειλαν το 369 π.Χ. αντιπροσωπία στον νέο Μακεδόνα μονάρχη να τους βοηθήσει. Ορμώμενος από προσωπική στρατιωτική φιλοδοξία αλλά και από το γεγονός ότι, τουλάχιστον προσωρινά, είχε εξουδετερώσει τον ανταπαιτητή του μακεδονικού θρόνου Πτολεμαίο, και είχε προχωρήσει σε αναδιοργάνωση και διοικητική ενδυνάμωση του στρατού, θεώρησε ότι αυτή ήταν μια μεγάλη ευκαιρία να αποκτήσει τον έλεγχο της Θεσσαλίας. Υπήρχαν θεσσαλικές Πόλεις πρόθυμες να τον βοηθήσουν να νικήσει τον Αλέξανδρο των Φερών, το μοναδικό του εμπόδιο για την διοικητική κατάκτηση της Θεσσαλίας, στα νότια του μακεδονικού βασιλείου. Επίσης, εάν επιτύγχανε τον σκοπό του θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την στρατιωτική δύναμη της Θεσσαλίας (κυρίως το ιππικό της) για την επίτευξη άλλων στρατιωτικών στόχων στην Μακεδονία, δηλαδή εναντίον των γνωστών αντιπάλων των Μακεδόνων. Με αστραπιαία κίνηση ο Μακεδόνας πρόλαβε την αντίδραση του τυράννου των Φερών και κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό του την Λάρισα και την Κραννώνα ενώ ανάγκασε τον αντίπαλό του να κλεισθεί στις Φερές. Αλλά ο τύραννος Αλέξανδρος δεν είχε ηττηθεί, πράγμα για το οποίο απαιτούνταν μακροχρόνια πολιορκία της πόλεώς του. Από την άλλη πλευρά, ο Αλέξανδρος Β' της Μακεδονίας δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει μακροχρόνια απουσία από την Μακεδονία διότι ο Πτολεμαίος παραμόνευε. Μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο που ο τύραννος διατηρούσε τις δυνάμεις του, οι Θεσσαλοί δεν είχαν επιτύχει τίποτα και ο Μακεδόνας βασιλιάς έπρεπε να επιστρέψει όσο το δυνατόν γρηγορότερα στην Μακεδονία, βρέθηκε η λύση που άνοιγε τον δρόμο σε όλα τα αδιέξοδα. Εάν οι Θηβαίοι συμφωνούσαν να βοηθήσουν τους Θεσσαλούς εναντίον του Αλεξάνδρου των Φερών, ο Μακεδόνας βασιλιάς θα άφηνε φρουρές του στις θεσσαλικές πόλεις μέχρι την άφιξη των Θηβαίων με απώτερο σκοπό να τον βοηθήσουν εκείνοι στην Μακεδονία εναντίον του Πτολεμαίου, εάν χρειαζόταν. Φυσικά, οι Θηβαίοι, οι οποίοι θα είχαν και το γενικό πρόσταγμα, θα κέρδιζαν δύο σημαντικούς συμμάχους σε ό,τι αφορούσε στην Βοιωτία και στην Θεσσαλία αλλά και την ασφάλεια των βορείων συνόρων τους. Μάλιστα, η προσπάθεια και το απαιτούμενο στρατιωτικό και οικονομικό κόστος

[838] Δες το γενεαλογικό δένδρο σε Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Πίνακας 30.

[839] Δ.Σ., XV.60.3 και Justinus, VII.4-5. Η αναφορά του Δ.Σ., XVI.2.2 είναι προβληματική, όπως διαπιστώνεται στο Diodorus of Sicily, vol. VII, Loeb ed., p. 237, n. 2.

θα ήταν για αυτούς πολύ μικρό, μια που η επιχείρηση ήταν σχετικά εύκολη. Οι Θηβαίοι δέχθηκαν αμέσως την πρόσκληση και την παράκληση των Θεσσαλών με τους όρους που προτάθηκαν και έτσι η όλη επιχείρηση ανατέθηκε στον στρατηγό Πελοπίδα. Στην πρώτη αυτή επέμβαση του Πελοπίδα στην Θεσσαλία το 369 π.Χ., ο τύραννος των Φερών περιορίσθηκε αλλά η συνολική εικόνα στην Θεσσαλία δεν άλλαξε.[840]

Ενώ ο Πελοπίδας βρισκόταν ακόμη στην Θεσσαλία, ο Αλέξανδρος Β' της Μακεδονίας δεχόταν αφόρητες πιέσεις από τον διεκδικητή Πτολεμαίο. Έτσι, αναγκάσθηκε να απευθυνθεί στον Θηβαίο στρατηγό ζητώντας του να τηρήσει την συμφωνία τους, δηλαδή να τον βοηθήσει εναντίον του αντιπάλου του. Ο Πτολεμαίος, όμως, που είτε είχε ήδη ενημερωθεί για την κίνηση του Μακεδόνα βασιλιά είτε έκανε την ίδια σκέψη με εκείνον, έστειλε πρόσκληση στον Πελοπίδα να τον βοηθήσει να καταλάβει τον θρόνο. Ο Θηβαίος στρατηγός, όμως, δεν επρόκειτο να συνταχθεί με τον τυχοδιώκτη. Έσπευσε στην Μακεδονία και σύναψε επίσημη συμμαχία με τον Αλέξανδρο Β'. Ο Μακεδόνας ανέλαβε την υποχρέωση να είναι σύμμαχος μόνο με τις φιλικές προς τους Θηβαίους δυνάμεις και εχθρός με τους υπολοίπους. Του δόθηκε, όμως, το δικαίωμα να συνδιαλέγεται ελεύθερα με τους Ιλλυριούς και άλλους βόρειους «βάρβαρους» λαούς. Οι Θηβαίοι υποσχέθηκαν να τον βοηθήσουν εναντίον του Πτολεμαίου ή άλλης εξωτερικής απειλής και σε αντάλλαγμα απέκτησαν ελευθερία κινήσεων στην Θεσσαλία. Για να είναι βέβαιοι οι σύμμαχοί του ότι ο Μακεδόνας θα κρατούσε την υπόσχεσή του, ζήτησαν και έλαβαν ως ομήρους 30 νέους από τις αριστοκρατικότερες μακεδονικές οικογένειες και μαζί τον Φίλιππο, τον αδελφού του βασιλιά, τον μετέπειτα Φίλιππο Β' της Μακεδονίας. Οι όμηροι θα έμεναν μαζί με τις σημαντικότερες οικογένειες των Θηβαίων. Με αυτόν τον τρόπο, Αλέξανδρος Β' και Μακεδόνες αριστοκράτες θα ήλεγχαν ο ένας τον άλλον ώστε να αποφύγουν οποιαδήποτε σκέψη, πόσω μάλλον πράξη, εναντίον των συμμάχων τους Θηβαίων.[841]

Πέρα από την υπόσχεση για στρατιωτική βοήθεια που έλαβε ο Αλέξανδρος Β' της Μακεδονίας σε περίπτωση που την είχε ανάγκη, η ισορροπία δυνάμεων στην Μακεδονία δεν άλλαξε επί του πρακτέου. Αντιθέτως, ο κερδισμένος ήταν ο Πελοπίδας και οι Θηβαίοι, οι οποίοι είχαν εξασφαλίσει την μη επέμβαση των Μακεδόνων, είτε του Αλεξάνδρου διότι είχαν συνάψει μαζί του συμμαχία με δεσμευτικούς όρους είτε του Πτολεμαίου διότι τώρα είχε συγκριτικά αποδυναμωθεί στρατιωτικά έναντι του βασιλιά, και είχαν αποκτήσει ελευθερία κινήσεων στην Θεσσαλία. Με άλλα λόγια, η οποιαδήποτε μακεδονική επέμβαση πια στην Θεσσαλία είχε αδρανοποιηθεί. Έχει υποστηριχθεί, όμως, ότι η παρέμβαση του Πελοπίδα στην Μακεδονία υπήρξε «σημάδι αδυναμίας» για τον Θηβαίο στρατηγό διότι δεν κατάφερε να αποδυναμώσει τον Πτολεμαίο. Ο τελευταίος είχε μεν προς το παρόν αποδεχθεί την νέα κατάσταση πραγμάτων στην Μακεδονία αλλά τίποτα δεν τον εμπόδιζε να αναλάβει νέα δράση στο μέλλον. Υπό το φως των γεγονότων του 368 π.Χ., ο Πελοπίδας είχε αποτύχει να αδρανοποιήσει τελείως τον ανταπαιτητή του μακεδονικού θρόνου. Τα παράπονα των Θεσσαλών για τις απειλές και τις αυθαιρεσίες του Αλεξάνδρου των Φερών ανάγκασαν το 368 π.Χ. τον Πελοπίδα να

[840] Buckler, pp. 112-117.

[841] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πελοπίδας», XXVI και Δ.Σ., XV.67.4 & πρβλ. XVI.2-3 και Hammond, *History of Macedonia*, 2:181.

περάσει πάλι στην Θεσσαλία αλλά χωρίς να έχει σκοπό να ξεκινήσει μία νέα εκστρατεία. Όμως, φαίνεται ότι ανησύχησε από την δραστηριότητα του ηγεμόνα και άρχισε να συγκεντρώνει στρατό από την Φάρσαλο και άλλες θεσσαλικές Πόλεις, πιθανόν ως προετοιμασία για μελλοντικό πόλεμο με τον Φεραίο.[842]

Τα ξαφνικά γεγονότα, όμως, που ακολούθησαν στην Μακεδονία έστρεψαν την προσοχή του προς τα εκεί και εξαιτίας των συμβάντων στην μακεδονική αυλή και επειδή οι Αθηναίοι είχαν πάλι δραστηριοποιηθεί στην περιοχή. Ο βασιλιάς Αλέξανδρος Β' δολοφονήθηκε το 368/367 π.Χ. κατά την διάρκεια γιορτής στην οποία χορευόταν πολεμικός χορός (ο «τελεσίας»).[843] Είναι πιθανόν, έμπιστοί του Πτολεμαίου του Αλωρίτη (από την Πόλη Άλωρο) να δολοφόνησαν τον βασιλιά. Αυτός ο Πτολεμαίος ο Αλωρίτης πρέπει να ήταν γιος του Αμύντα Β' (διοίκ. 394-393 π.Χ.) και σε ηλικία περίπου 50 ετών όταν δολοφονήθηκε ο Αλέξανδρος Β'. Οι αναφορές του αρχαίου ιστορικού Ιουστίνου για δολοπλοκίες της Ευρυδίκης, συζύγου του βασιλιά, και του Πτολεμαίου[844] δεν πρέπει να ευσταθούν ή δεν ήταν δυνατόν να επιβεβαιωθούν όταν συνέβη το γεγονός της δολοφονίας διότι ήταν ο Πτολεμαίος αυτός που ορίσθηκε από την συνέλευση των Μακεδόνων[845] ως αντιβασιλέας του μικρού Περδίκκα (αργότερα Περδίκκας Γ'). Ενώ ο Πτολεμαίος που υπήρξε διεκδικητής του μακεδονικού θρόνου όσο ζούσε ο Αλέξανδρος τελικά κατάφερε μετά τον θάνατό του να γίνει αντιβασιλιάς ή βασιλιάς για όσους ξεχνούσαν τον μικρό Περδίκκα, έπρεπε τώρα να αντιμετωπίσει τον νέο ανταπαιτητή Παυσανία. Αυτός ο Παυσανίας, ένας «φυγάς που τον ευνόησαν οι περιστάσεις και με πολλούς υποστηρικτές»,[846] ήρθε το 367 π.Χ. να διεκδικήσει την εξουσία με τον μισθοφορικό στρατό του. Ανήκε στην βασιλική οικογένεια και πρέπει να ήταν γιος του Αρχελάου ενώ είχε εξορισθεί επί Αμύντα Γ'.[847] Κατέλαβε ορισμένες Πόλεις αλλά βρέθηκε απέναντι στους Αθηναίους. Αυτή ακριβώς ήταν η περίοδος που ο Αθηναίος στρατηγός Ιφικράτης ενεργούσε εναντίον της Αμφιπόλεως και δεν έχασε ευκαιρία να βοηθήσει τον Πτολεμαίο, όταν εκείνος του ζήτησε την συνδρομή του.[848] Έτσι, ο Παυσανίας έπαυσε γρήγορα να απειλεί τον Μακεδόνα αντιβασιλέα.

Όλα αυτά τα γεγονότα, όμως, ανησύχησαν τους Θηβαίους και τον Πελοπίδα που βρισκόταν στην Θεσσαλία. Τον μεγαλύτερο προβληματισμό προξένησε η άμεση επέμβαση των Αθηναίων μετά την αίτηση του Πτολεμαίου. Οι φίλοι του νεκρού βασι-

---

[842] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πελοπίδας», XXVII.1 και Πολύβιος, VIII.35.6-8 (Loeb, vol. III, p. 502).

[843] Μαρσύας Πελλαίος-Μαρσύας Φιλιππαίος/Marsyas Pellaeus-Marsyas Philippeus, FGrH, 135-136, Fr. 11 = Αθήναιος, XIV.27 (629d).

[844] Justinus, VII.4-5. Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:182-184.

[845] Για την συνέλευση των Μακεδόνων δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 457.

[846] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 27.

[847] Δ.Σ. XVI.2.6 και Schultz, *Aeschinis Orationes*, «Scholia *Περί της Παραπρεσβείας*,» 27 p. 288 και Λεξικόν Σούδα, λμ. «Κάρανος» και Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 29 = Harpocrationis, λμ. «Αργαίος» (μετά το « Αργυρόπους Δίφρος»). Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:175-176 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Πίνακας 30.

[848] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 27-29 και Nepos, XI.3. Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:184.

λιά Αλεξάνδρου Β' που ενεργούσαν για το καλό της Ευρυδίκης και των παιδιών της απευθύνθηκαν στον Πελοπίδα το 367 π.Χ. θυμίζοντάς του την παλιά συμμαχία Μακεδόνων και Θηβαίων. Ο Θηβαίος στρατηγός συγκεντρώνοντας τους μισθοφόρους που είχε ήδη στρατολογήσει από τον φόβο του Αλέξανδρου των Φερών επενέβη αμέσως στην Μακεδονία. Ο Πτολεμαίος αφού πρώτα κατάφερε να δωροδοκήσει τους μισθοφόρους, κατόπιν έκλεισε συμφωνία με τον Πελοπίδα. Γνώριζε ότι δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει στρατιωτικά τους Θηβαίους και έτσι προτίμησε να δεχθεί να έχει τους ίδιους φίλους και τους ίδιους εχθρούς με τους Θηβαίους, δηλαδή επιθετική και αμυντική συμμαχία. Τέτοιου είδους συμμαχίες, βέβαια, έπρεπε να διαφυλαχθούν με ομήρους και έτσι ο Πτολεμαίος έδωσε τον γιο του και 50 φίλους του που εστάλησαν στην Θήβα.[849] Οι 50 αυτοί Μακεδόνες μπορεί να ήταν αυτοί που είχαν καλέσει τον Πελοπίδα σε βοήθεια. Με την συμφωνία αυτή, όμως, η Μακεδονία έγινε «δορυφόρος» της Θήβας και ταύτισε την εξωτερική της πολιτική με εκείνην.[850] Ο Πτολεμαίος αναγκάσθηκε τώρα να προσφέρει την βοήθειά του στην Αμφίπολη απέναντι στην επιθετική πολιτική των Αθηναίων.[851]

Η επέμβαση του Πελοπίδα επιβεβαίωσε και ανανέωσε την εμπιστοσύνη των Θηβαίων προς την σειρά διαδοχής του Αλεξάνδρου Β', δηλαδή επικρότησε την μελλοντική διαδοχή του Περδίκκα Γ' στον θρόνο της Μακεδονίας. Ο Πτολεμαίος πέθανε το 365 π.Χ. και είναι πολύ πιθανό ότι δολοφονήθηκε από τον Περδίκκα, εφόσον ο δεύτερος αναγορεύθηκε βασιλιάς της Μακεδονίας. Ο νέος βασιλιάς ανανέωσε την συμμαχία με τους Θηβαίους και επέτυχε την επιστροφή του αδελφού του Φίλιππου, ο οποίος πρέπει να είχε ήδη φθάσει στην ηλικία των 16-17 ετών. Ο στόλος που ετοίμαζε ο Επαμεινώνδας χρειαζόταν την ξυλεία που του παρείχε ο Περδίκκας αλλά οι Αθηναίοι δεν επρόκειτο να εγκαταλείψουν την προσπάθεια ελέγχου της Μακεδονίας. Το 364 π.Χ., ο στρατηγός Τιμόθεος, επικεφαλής αθηναϊκού στόλου, κατέλαβε την Πύδνα, την Μεθώνη, την Ποτείδαια και τελικά και την Τορώνη[852] ενώ ήρθε σε συνεννόηση και με τους Πελαγόνες στην Άνω Μακεδονία (δες παραπάνω). Επιπλέον, εικάζεται ότι οι Αθηναίοι απέκτησαν και κάποια βάση στις ακτές του Θερμαϊκού και έτσι ασκούσαν μεγάλη πίεση στον Περδίκκα Γ'. Ο νέος Μακεδόνας βασιλιάς τελικά υπέκυψε το 364/363 π.Χ. και συμφώνησε να διαθέσει τις δυνάμεις του και κυρίως το μακεδονικό ιππικό στην υπηρεσία του Τιμόθεου εναντίον της Ολύνθου και των Χαλκιδικών Πόλεων.[853] Αλλά παρά την βοήθεια των Μακεδόνων στην Χαλκιδική οι Αθηναίοι στάθηκε αδύνατον να κάμψουν την άμυνα της Αμφιπόλεως διότι την υποστήριζαν και οι Χαλκιδικές Πόλεις και οι Θράκες. Ο Αλκίμαχος που έστειλε ο Τιμόθεος εναντίον της Αμφιπόλεως νικήθηκε από τους Θράκες.[854]

Πρέπει να ήταν το 363 π.Χ., λίγο μετά που ο Περδίκκας Γ' είχε συμμαχήσει με τους Αθηναίους, που ο Μακεδόνας βασιλιάς αποσκίρτησε από την συμμαχία με την

---

[849] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πελοπίδας», XXVII.
[850] Hammond, *History of Macedonia*, 2:185.
[851] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 29.
[852] Δημοσθένης, 4 (*Κατά Φιλίππου Α'*), 4 και Δ.Σ., XV.81.6.
[853] Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β'*), 14 και Πολύναιος, III.10.7.
[854] Schultz, *Aeschinis Orationes*, «Scholia *Περί της Παραπρεσβείας*,» 31 p. 289.

Αθήνα. Μπορεί να ήταν ο στόλος που είχε ρίξει στην θάλασσα ο Επαμεινώνδας που τον έπεισε ότι είχε έρθει η ώρα, αλλά το πλήρωσε ακριβά. Οι Αθηναίοι τού επιτέθηκαν το επόμενο έτος (362 π.Χ.) και τον νίκησαν κατά κράτος αναγκάζοντάς τον να ζητήσει συνθηκολόγηση. Ο Αθηναίος στρατηγός Καλλισθένης που αποδέχθηκε την πρόταση του Μακεδόνα βασιλιά για την σύναψη συνθήκης κατηγορήθηκε στην Αθήνα αλλά για άλλη αιτία και εκτελέσθηκε. Ο Περδίκκας, όμως, συνέχισε την αντι-αθηναϊκή του πολιτική και έστειλε μακεδονική φρουρά στην Αμφίπολη για να την προστατεύσει από τους Αθηναίους. Το 360 π.Χ., μια ακόμη προσπάθεια του Τιμόθεου να καταλάβει την Αμφίπολη απέτυχε σε τέτοιο βαθμό που αναγκάσθηκε να κάψει μέρος του στόλου του πριν απομακρυνθεί από την περιοχή.[855] Η Αμφίπολη έμενε ακόμη ανεξάρτητη.

Οι Μακεδόνες και οι Ιλλυριοί

Οι Μακεδόνες, όμως, δεν είχαν μόνο εχθρούς στα νότια και ανατολικά του κράτους τους αλλά και στα βορειοδυτικά, τους Ιλλυριούς. Οι αρχαιολογικές και οι ιστορικές πληροφορίες για τους Ιλλυριούς (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 5) είναι λιγοστές και σχετίζονται κυρίως με τις επαφές που είχαν με τους Μακεδόνες. Έλληνες και Ρωμαίοι ιστοριογράφοι ονόμαζαν Ιλλυριούς τους βόρειους γείτονες των Ηπειρωτών, των Μακεδόνων, αλλά και των Ελλήνων αποίκων στην βορειοδυτική σημερινή Αλβανία, χωρίς να ξεχωρίζουν τα διάφορα «Ἰλλυρικά ἔθνη»[856] ή «γένη [...] Ἰλλυριῶν».[857] Είναι πιθανόν Ιλλυριοί να ονομαζόταν κάποια μικρή φυλή που ζούσε βόρεια από το σημερινό Δυρράχιο ενώ οι τρεις κύριες φυλές ήταν οι Αυταριάται (Autariatae), οι Αρδιαίοι (Ardiaei), και οι Δαρδάνιοι (Dardani).[858] Ο βασιλιάς των Ιλλυριών, όμως, αναφέρεται από τους Έλληνες ιστοριογράφους ως ηγεμόνας διαφόρων ιλλυρικών φυλών αλλά φαίνεται ότι δεν υπήρξε ποτέ κανείς ως βασιλιάς όλων των ιλλυρικών φυλών. Ο έλεγχος που αποκτούσαν οι διάφοροι ηγεμόνες των Ιλλυριών είτε σχετιζόταν με ορισμένες φυλές είτε με περιοχή. Όταν οι φυλές έρχονταν σε σύγκρουση μεταξύ τους οι νικητές υποδούλωναν τους ηττημένους, διότι μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί ο πολύ μεγάλος αριθμός υποτελών-σκλάβων που είχαν και οι Αρδιαίοι[859] και οι Δαρδάνιοι.[860] Σε κάποιες περιπτώσεις ίσως υπήρχαν και φυλές φόρου υποτελείς.[861]

Οι Έλληνες ιστοριογράφοι, γεωγράφοι, και ποιητές ήταν αυτοί που γνώρισαν τον Αρχαίο Κόσμο και τους κατοίκους του στους ακροατές και αναγνώστες τους. Όποιους λαούς συναντούσαν οι Έλληνες που δεν μπορούσαν να απαντήσουν στο ερώτημα ποιοι είστε και από ποιον κατάγεστε –σε αντίθεση με τους Αιγύπτιους και τους Εβραίους– τους ενέτασσαν στον Κόσμο, δηλαδή στον Κόσμο τους, έτσι ώστε να

---

[855] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 30 και Δ.Σ., XVI.3.3 και Πολύαινος, III.10.8. Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:184-187.

[856] Στράβων, VII.7.8 (C326).

[857] Απ. Ιλλ. I.3.

[858] Στράβων, VII.5.6 (C315).

[859] Αναφέρονται 300.000 «είλώτων» υπό τους Αρδιαίους [Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 40 = Αθήναιος, VI.101 (271e) & X.60 (443b).]

[860] Αγαθαρχίδης Κνίδιος/Agatharchides Cnidius, FGrH, 86 fr. 17 = Αθήναιος, VI.103 (272d).

[861] Δες και N. G. L. Hammond, «The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C.,» *The Annual of the British School at Athens* 61 (1966): 239-242.

απαντηθούν όλα τα ερωτήματα για την καταγωγή του άγνωστου λαού. Η ιστορία-μυθολογία του Κόσμου των Ελλήνων είχε χώρο για όλους τους νέους και άγνωστους λαούς. Ανήκαν και αυτοί στο σύμπαν που είχαν δημιουργήσει οι Έλληνες συγγραφείς. Δεν ήταν παντελώς ξένοι και αδιάφοροι. Οι Έλληνες και ο ελληνικός πολιτισμός ξεχώρισαν στον Αρχαίο Κόσμο διότι η ελληνική σκέψη δεν ήταν στατική αλλά ήταν ιδιαίτερα δημιουργική. Έχοντας ως πρώτη ύλη το Χάος δημιουργούσαν ιδέες, ιστορίες, μυθολογία, όπως ευφυέστατα πρώτος διατύπωσε την παρατήρηση ο Κορνήλιος Καστοριάδης.[862] Έτσι και στην περίπτωση των Ιλλυριών, τους ενέταξαν πλήρως στην ελληνική μυθολογία.

Σύμφωνα με μία εκδοχή, αφού οι Ιλλυριοί ηττήθηκαν σε κάποια μάχη, αναγκάσθηκαν να δεχθούν ως βασιλείς τους τον Κάδμο και την Αρμονία[863] από την Θήβα, από τους οποίους γεννήθηκε ο γιος τους Ιλλυριός (Ιλλύριος).[864] Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, ο Ιλλυριός ήταν γιος του Κύκλωπα Πολύφημου και της Γαλάτειας, οι οποίοι γέννησαν επίσης τον Κέλτον και τον Γάλαν. Οι τρεις γιοι πήγαν στην Σικελία και διοικούσαν τους Ιλλυριούς, τους Κέλτες και τους Γαλάτες αντίστοιχα. Γιοι του Ιλλυριού ήταν ο Εγχέλεας, ο Αυταριέας, ο Δάρδανος, ο Μαίδος, ο Ταύλαντας, και ο Περραιβός και από τους οποίους γεννήθηκαν οι Περραιβοί, οι Ταυλάντιοι, οι Δάρδανοι, οι Αυταριείς.[865] Η συνεχής επαφή Ελλήνων και Ιλλυριών που ζούσαν βόρεια της Ηπείρου και βορειοδυτικά της Μακεδονίας μετέτρεψε πολλούς από τους δεύτερους σε δίγλωσσους.[866] Αυτό αποδεικνύεται και από νομίσματα του Γ'-Β' αιώνα π.Χ. που φέρουν στον οπισθότυπο το όνομα της φυλής στην ελληνική: ΒΥΛΛΙΟΝΩΝ.[867] Επίσης, Δάρδανοι βασιλείς της ίδιας περιόδου εκτύπωσαν στον οπισθότυπο των νομισμάτων τους τα ονόματά τους στην ελληνική: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΓΕΝΘΙΟΥ, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ.[868]

Οι ιλλυρικές βασιλικές δυναστείες είναι γνωστές μόνο αποσπασματικά ενώ τα ονόματα βασιλέων επαναλαμβάνονται μέσα στον χρόνο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει αυτή του Βαρδύλη[869] του Ε'-Δ' αιώνα π.Χ. Ο Βαρδύλης (περ. 448-358 π.Χ.) υπήρξε σφετεριστής του θρόνου αλλά δεν γνωρίζουμε σε ποια φυλή βασίλευε ενώ αντικαταστάθηκε από τον Κλείτο που εκδιώχθηκε το 335 π.Χ. Ακολούθησε άλλος Βαρδύλης που υπήρξε σημαντικός περί το 325 π.Χ. και μετά, νωρίτερα από το 295 π.Χ., η Βίρκεννα/Βιρκέννα (Bircenna/Birkenna), κόρη του τελευταίου Βαρδύλη, την οποία είχε νυμφευθεί ο Πύρρος της Ηπείρου.[870] Φαίνεται ότι η φήμη του Βαρδύλη δεν εξαντλούνταν στο πόσο κα-

[862] Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα* (Αθήνα: Ύψιλον, 1986), σ. 20 & 22.

[863] Για την μυθολογία του Κάδμου δες Κακριδής, 3:69-77.

[864] Απολλόδωρος, ΙΙΙ.5.4.

[865] Απ. Ιλλ. Ι.2.

[866] Στράβων, VII.7.8 (C327).

[867] GCTV, no 1888, 1:186

[868] HN, pp. 316-317.

[869] Ονομαζόταν Βαρδύλις ή Βάρδυλις ή Βάρδυλλις ή Βαρδύλης (δες Diodorus of Sicily, vol. VII, Loeb ed., p. 244 n. 2).

[870] Hammond, «The Kingdoms in Illyria,» pp. 242-243 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Πύρρος», IX.

λός ήταν στην μοιρασιά των λαφύρων διότι είχε ασχοληθεί και με την επέκταση των γαιών υπό καλλιέργεια αλλά και με την ανάπτυξη της αλιείας στις νότιες λίμνες της σημερινής Αλβανίας ενώ μάλλον ήταν και αυτός που είχε φροντίσει για την τείχιση ορισμένων πόλεων του βασιλείου του.[871]

Όποτε οι Ιλλυριοί ένοιωθαν ισχυροί, επέδραμαν προς Νότον για λάφυρα. Έτσι έγινε και περί το 360 π.Χ., όταν ο Βαρδύλης που είχε αποκτήσει μεγάλη ισχύ ανάμεσα στους Ιλλυριούς διότι μοίραζε δίκαια τα λάφυρα[872] άρχισε επιδρομές στο βασίλειο του Μολοσσού βασιλιά Αρρύβα. Ο Αρρύβας αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον πολυπληθή στρατό των Ιλλυριών στήνοντας ενέδρες μέσα στην χώρα του. Αφού έστειλε τα γυναικόπαιδα και τους ηλικιωμένους στην Αιτωλία για να είναι προστατευμένοι διέδωσε ότι θα παρέδιδε την χώρα του και όλη του την περιουσία στους Αιτωλούς. Ο Μολοσσός βασιλιάς μαζί με όσους άνδρες μπορούσαν να φέρουν όπλα αποτραβήχτηκαν ψηλά στα βουνά και σε απόμερες περιοχές για να μην γίνουν αντιληπτοί από τους Ιλλυριούς. Ο άπληστος Βαρδύλης έτρεξε, χωρίς να δώσει προσοχή στην ασφάλεια του στρατού του, για να αρπάξει λάφυρα πριν ο Αρρύβας παραδώσει τις περιουσίες στους Αιτωλούς. Οι Ιλλυριοί διασκορπίσθηκαν και έτσι οι στρατιώτες του Αρρύβα τους επιτέθηκαν όταν δεν το περίμεναν και τους έδιωξαν από την χώρα.[873] Οι Έλληνες αρχαίοι συγγραφείς, βέβαια, φρόντιζαν, να προβάλουν τον βαρβαρικό χαρακτήρα των Ιλλυριών. Οι Ιλλυριοί έτρωγαν και έπιναν καθιστοί ενώ επέτρεπαν και στις γυναίκες τους να κάθονται μαζί τους και να πίνουν κάνοντας συντροφιά σε οποιονδήποτε ξένο. Μετά το φαγοπότι, οι γυναίκες έπρεπε να μεταφέρουν τους μεθυσμένους άνδρες τους πίσω στις σκηνές. Όταν έπιναν, οι άνδρες φορούσαν πλατιές ζώνες, τις οποίες όλο και έσφιγγαν όσο προχωρούσε το φαγοπότι.[874] Εν τούτοις, οι Ιλλυριοί υπήρξαν άφοβοι πολεμιστές.

Η αποτυχία των Ιλλυριών να εισέλθουν στην Ήπειρο τους οδήγησε στην Μακεδονία. Μπορεί ο Αρρύβας να μην είχε τις απαραίτητες στρατιωτικές δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τους βόρειους γείτονές του σε μάχη εκ παρατάξεως αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο και με τους Μακεδόνες. Ο Περδίκκας Γ’ είχε ήδη μία φορά αντιμετωπίσει τους Ιλλυριούς, μάλλον επιτυχώς,[875] αλλά οι εχθροί του επιτέθηκαν και πάλι το 360/359 π.Χ. Σε αυτήν την μάχη, όμως, έπεσε ο Περδίκκας Γ’, οι Μακεδόνες έχασαν 4.000 άνδρες και υπέστησαν πανωλεθρία.[876] Όταν μαθεύτηκε πόσο αδύναμο στρατιωτικά είχε γίνει το μακεδονικό κράτος, άνοιξε η όρεξη σε όλους τους εχθρούς του: Ιλλυριούς, Παίονες, Θράκες, Χαλκιδικές Πόλεις, και Αθηναίους.[877]

Ο Φίλιππος Β’ ισχυροποιεί το μακεδονικό βασίλειο

Τους εχθρούς αυτούς έπρεπε τώρα να αντιμετωπίσει ο Φίλιππος Β’ της Μακεδονίας, ο οποίος τελικά διεκπεραίωσε την δύσκολη αυτή αποστολή με απόλυτη επιτυχία.

---

[871] Hammond, *History of Macedonia*, 2:191.
[872] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 286 = Cicero, *De Officiis*, II.40 (XI).
[873] Frontinus, II.5.19.
[874] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 39 = Αθήναιος, X.60 (443b).
[875] Πολύναιος, IV.10.1.
[876] Δ.Σ., XVI.2.4-5.
[877] Hammond, *History of Macedonia*, 2:187-188.

Ο Θεόπομπος ο Χίος έγραψε με μεγάλη υπερβολή ότι «ποτέ η Ευρώπη δεν είχε προσφέρει έως τότε τέτοιον άνδρα σαν τον Φίλιππο»[878] αλλά ήταν αυτός που είχε περάσει αρκετό καιρό στην αυλή του βασιλιά την δεκαετία του 340 π.Χ. και τον ήξερε καλά. Ο ιστορικός, όμως, δεν πρέπει να μείνει στην μεγαλοσύνη ενός ανδρός όπως του παρουσιάζεται από τους ιστοριογράφους διότι υπήρξαν και άλλοι Έλληνες που μεγαλούργησαν στην Αρχαία Ιστορία αλλά και διότι πρέπει να σεβασθεί και τον απλό Μακεδόνα, και τον απλό «βάρβαρο», και τον απλό Έλληνα που πολέμησε στο πλευρό ή απέναντι από τον Φίλιππο. Σε αυτό το έργο έχουμε απορρίψει την προσωνυμία Μέγας –και εάν την χρησιμοποιούμε περιστασιακά είναι και μόνο για να κατανοήσει ο αναγνώστης σε ποιον αναφερόμαστε– αλλά και τις γενικές προσωπικές αναφορές μεγαλείου για ηγεμόνες και στρατιωτικούς ηγέτες, άνδρες και γυναίκες. Το κάθε άτομο, ηγέτης ή απλός άνθρωπος, τίθεται κάτω από το ιστορικό μικροσκόπιο, μελετάται και αναλύεται διεξοδικά και τα όποια ιστορικά συμπεράσματα εξάγονται με βάση τις πράξεις του και όχι την φήμη του. Οπωσδήποτε, όμως, ο ιστορικός θαυμάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Φίλιππος Β' κατάφερε να ανασυστήσει το μακεδονικό κράτος και να εξουδετερώσει τους εχθρούς του τον Δ' αιώνα π.Χ.

Το μεγαλύτερο πολιτικό και στρατιωτικό σχολείο για το νεαρό Φίλιππο πρέπει να ήταν τα 2-3 χρόνια (368/7-365 π.Χ.) που έζησε ως όμηρος στους Θηβαίους. Ήταν ακριβώς η περίοδος που στην Θήβα είχε συσταθεί ο Ιερός Λόχος, εξαιρετικό σώμα πεζών, το ιππικό της ήταν ανώτερο από το μέσο ελληνικό ιππικό, και τον στρατό της διοικούσαν οι εξαιρετικοί στρατηγοί Επαμεινώνδας και Πελοπίδας. Σίγουρα θα είχε άλλες προσλαμβάνουσες, περισσότερο πνευματικές, εάν ήταν όμηρος στην Αθήνα. Από τέτοιες ίσως φιλοσοφικές ιδέες διαπνεόταν ο Περδίκκας Γ', μια που την αυλή του στόλιζε πνευματικά μαθητής του Πλάτωνα. Ο Φίλιππος, όμως, δεν ενδιαφερόταν για τον πλατωνισμό όσο τουλάχιστον έπρεπε να υπερασπισθεί το μακεδονικό κράτος. Ίσως, όμως, ο Πλάτων δια του μαθητή του στην αυλή του Περδίκκα να είχε πείσει τον βασιλιά Περδίκκα Γ' να αναθέσει στον Φίλιππο την φύλαξη μακεδονικής περιοχής με στρατό,[879] με σκοπό να τον κρατά κοντά στον θρόνο αλλά και να έχει ετοιμοπόλεμο στρατιωτικό τμήμα.

Για να αντιμετωπίσει τους Ιλλυριούς υπό τον Βαρδύλη αλλά και για να αποφύγει την υποστήριξη των Αθηναίων στον διεκδικητή του μακεδονικού θρόνου Αργαίο, αποδέχθηκε το 359 π.Χ. συνθήκη με τους Αθηναίους και απέσυρε την μακεδονική φρουρά από την Αμφίπολη. Αλλά έχοντας εξασφαλισμένα τα νώτα της Μακεδονίας, κατάφερε να νικήσει και τους Παίονες και τους Ιλλυριούς στα βόρεια και βορειοδυτικά του κράτους του και να ανακαταλάβει τα χαμένα εδάφη. Τώρα, ο Φίλιππος Β' έπρεπε να ασχοληθεί με την Θεσσαλία (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 7) και την Αμφίπολη.[880]

Φίλιππος Β' εναντίον Αθηναίων και πτώση της Αμφιπόλεως (358 ή 357 π.Χ.)

---

[878] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 27 = Πολύβιος, VIII.9(11).1.

[879] Rudolphus Hercher, ed., *Επιστολογράφοι Ελληνικοί/Epistolographi Graeci*, (Paris: Didot, 1873), «Σωκράτους και Σωκρατικών Επιστολαί,» λ' (XXX). Φιλίππῳ (Philippo), (12), p. 632 και Καρύστιος Περγαμηνός/Carystius Pergamenus, FHG, fr. 1, 4:356 = Αθήναιος, XI.115 (506e).

[880] Δες λεπτομερώς σε Hammond, *History of Macedonia*, 2:187-215.

Όταν ξεκίνησε η νέα δεκαετία το 359 π.Χ., οι Αμφιπολίτες μπορούσαν να αντικρίσουν τον μέλλον τους με μεγάλη αισιοδοξία. Η Αμφίπολις ήταν μια Πόλη πλούσια, ανεξάρτητη και διπλωματικά αδέσμευτη. Επί πολλά χρόνια είχε υποστεί τεράστιες στρατιωτικές, διπλωματικές, πολιτικές, και κοινωνικές πιέσεις και είχε αντέξει. Γιατί, λοιπόν, τώρα οι κάτοικοί της να ανησυχούν; Κάποιοι σίγουρα φοβούνταν τους Θράκες, τις Χαλκιδικές Πόλεις, τους Αθηναίους, τους Μακεδόνες αλλά γιατί να μην τα κατάφερναν και στο μέλλον να μείνουν η μεγάλη ανεξάρτητη Πόλη της Μακεδονίας; Όμως, δεν είχαν όλοι οι εξωτερικοί παρατηρητές και υποψήφιοι κηδεμόνες της την ίδια άποψη με αυτήν που είχαν οι κάτοικοί της για το μέλλον της Πόλεως.

Πολύ εύστοχα ο G. T. Griffith παρατήρησε ότι ακριβώς την περίοδο που ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας ανέλαβε την εξουσία, η Αμφίπολις αντιπροσώπευε διαφορετικά πράγματα σε αυτούς που την επιβουλεύονταν και φυσικά τελείως αντίθετα με αυτά που πρέσβευαν οι Αμφιπολίτες. Πρώτα-πρώτα, η Αμφίπολις ανήκε στους Αμφιπολίτες και σε κανέναν άλλον. Ο πληθυσμός της είχε αυξηθεί με την άφιξη οικογενειών από την Χαλκιδική[881] τον Δ' αιώνα π.Χ. (πριν από το 358 π.Χ.), αν και δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συνέβη αυτό το γεγονός. Κάποια χρόνια μετά τον θάνατο του Βρασίδα, ο οποίος είχε επιβάλει ολιγαρχικό πολίτευμα, έγινε κάποια «στάση»[882] και έτσι η Πόλη ήταν πια δημοκρατία, ίσως εδώ και μισό αιώνα. Την δεδομένη στιγμή, το 359 π.Χ., πρέπει να ήταν μια Πόλη γεμάτη με ευτυχισμένους κατοίκους. Η Όλυνθος και οι Χαλκιδικές Πόλεις μπορεί να επιθυμούσαν την ένταξή της στο Κοινό τους αλλά πόσο θα ωφελούσε τους Αμφιπολίτες αυτό; Ήταν μια μεγάλη Πόλη αλλά και πόλη, καλά τειχισμένη και όπως φαίνεται από τις ανασκαφές διέθετε αρκετό χώρο για να προστατεύσει και τους πολίτες της που έμεναν γύρω από αυτήν ή στην Ηιόνα αλλά πιθανόν και σε άλλες κοντινές πόλεις σε περίπτωση ανάγκης. Διέθετε πλωτό ποταμό (Στρυμόνας) και σημαντικό λιμάνι (Ηιών), μια πιθανή διέξοδο των Χαλκιδέων στο Αιγαίο. Εκτός από άλλες πλουτοπαραγωγικές πηγές είχε στον έλεγχό της και τα μεταλλεία του Παγγαίου. Ίσως οι πρέσβεις από την Άκανθο (στην ανατολική Χαλκιδική) που έφθασαν στην Σπάρτη το 383/2 π.Χ. για να ζητήσουν βοήθεια εναντίον των Ολυνθίων διότι όλο και επέκτειναν την επιρροή τους να υποστήριξαν ότι μπορεί οι Ολύνθιοι να σκέφτονταν να επεκταθούν στην Θράκη και να συμμαχήσουν με τους Θράκες[883] και άρα να περικυκλώσουν την Αμφίπολη και να την εξαναγκάσουν να ταχθεί μαζί τους. Οι ιστορικοί, όμως, σήμερα θεωρούν ότι αυτό το σχέδιο όπως διατυπώθηκε ήταν απλώς υπερβολή.[884]

Για τους Αθηναίους, γράφει ο Griffith, είναι πράγματι ένα «μυστήριο» γιατί να ήθελαν ακόμη την Αμφίπολη τον Δ' αιώνα π.Χ. Βέβαια, η ειδοποιός διαφορά με το τέλος του προηγούμενου αιώνα και μετά ήταν οπωσδήποτε η ίδρυση της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας (378/7-376 π.Χ.).[885] Η εμμονή των Αθηναίων με την Αμφίπολη ήταν μάλλον περισσότερο συναισθηματική παρά βασιζόταν σε πραγματικά πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα ή στρατιωτικές/στρατηγικές βλέψεις για την περιοχή. Η Αμφίπολη ήταν

[881] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1303b (V.2.11).
[882] Αριστοτέλης, *Πολιτικά,* 1306a (V.5.6).
[883] Ξενοφών, *Ελληνικά*, V.2.11-19.
[884] Hammond, *History of Macedonia*, 2:231.
[885] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 318-321.

πλέον ανεξάρτητη και οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να την εκμεταλλευθούν ως αποικία για την ναυπηγήσιμη ξυλεία της ή να επωφεληθούν από άλλες προσόδους. Εν τούτοις, οι Αμφιπολίτες που είχαν παλινορθώσει το δημοκρατικό πολίτευμα δεν είχαν κανέναν λόγο να αρνηθούν εμπορικές σχέσεις με την Αθήνα ενώ οι Αθηναίοι δεν είχαν πια την στρατιωτική ισχύ για να επιδιώξουν μέσω της πόλεως διείσδυση στην Αρχαία Θράκη. Παρ' όλα αυτά, ανάμεσα στους Αθηναίους πολιτικούς και πολίτες πρέπει να υπήρχε αυτό το αίσθημα της ιδιοκτησίας για την Αμφίπολη. Θυμούνταν οπωσδήποτε τον όρο στην Ειρήνη του Νικία (421 π.Χ.): «ἀποδόντων δὲ Ἀθηναίοις Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι Ἀμφίπολιν»,[886] ότι οι Σπαρτιάτες ήταν υποχρεωμένοι να τους παραδώσουν την Αμφίπολη, την δικιά τους αποικία, την Πόλη και πόλη τους. Επισήμως, όμως, δεν προέβαλαν καμία τέτοια αξίωση από την αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. και ίσως το μόνο έναυσμα για να θυμηθούν το συναισθηματικό τραύμα τους να ήταν η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Επέτυχαν να εντάξουν στην νέα συμμαχία αρκετές κοντινές στην Αμφίπολη Πόλεις και ίσως ένοιωσαν και μια «λαχτάρα ιμπεριαλισμού» (κατά τον Griffith)[887] αλλά εμείς νομίζουμε ότι δεν επρόκειτο για οικονομική επέκταση[888] ή πολιτικό έλεγχο, τα οποία άλλωστε τότε δεν μπορούσαν να επιτύχουν, παρά μόνο για συναισθηματικό ιμπεριαλισμό, δηλαδή η πεποίθηση ότι αυτή η πόλη έπρεπε οσοσδήποτε να τους ανήκει. Άλλωστε, το καταστατικό (378/7 π.Χ.) της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας ήταν σαφές: «δεν θα επιτρέπεται, είτε ιδιωτικώς είτε δημοσίως, στους Αθηναίους να κατέχουν οτιδήποτε στις περιοχές των συμμάχων».[889] Είχαν, δηλαδή, από μόνοι τους αποκλείσει οποιαδήποτε μελλοντική τους ενέργεια στην πόλη ή σε σχέση με την Αμφίπολη. Για να προσπαθήσουν οι Αθηναίοι να αποδείξουν ότι η Αμφίπολις τους ανήκε μπορούσαν να προβάλουν δύο νομικά επιχειρήματα, όπως εξηγεί ο Griffith. Το πρώτο ήταν φυσικά ότι με την Ειρήνη του Νικία τους «αποδόθηκε» (παραδόθηκε) η Αμφίπολη από τους Σπαρτιάτες. Η λέξη «ἀποδόντων» δεν μπορεί διπλωματικά να σημαίνει ότι οι Αθηναίοι επανέκτησαν την ιδιοκτησιακή κυριότητα της πόλεως αλλά μόνο ότι τους παραδόθηκε ο πολιτικός της έλεγχος. Άλλωστε, νομίζουμε εμείς, το ίδιο πρέπει να συνέβαινε και με άλλες Πόλεις που άλλαζαν χέρια κατά την συνθήκη με εξαίρεση βέβαια το φρούριο Πάνακτον (παραδόθηκε στους Αθηναίους) και το Κορυφάσιο πεδίο (παραδόθηκε στους Λακεδαιμόνιους), τα οποία αποτελούσαν έγγειο αθηναϊκή και σπαρτιατική ιδιοκτησία αντιστοίχως. Το δεύτερο επιχείρημα των Αθηναίων για την ιδιοκτησία της Αμφιπόλεως ήταν ότι υπήρξε αθηναϊκή αποικία, γεγονός το οποίο κατά την αθηναϊκή αντίληψη δεν μπορούσαν να ανατρέψουν ούτε οι ίδιοι οι Αμφιπολίτες και να αρνηθούν την εξάρτησή τους από την μητρόπολή τους, την Αθήνα. Το ζήτημα είχε προκύψει μετά τις «στάσεις» του 423 π.Χ. όταν αθηναϊκές αποικίες ήταν πολύ πρόθυμες να αποστατήσουν και να συνταχθούν με τους «επιεικείς»[890] Σπαρτιάτες. Τον Δ' αιώνα π.Χ., όμως, οι Αθηναίοι

[886] Θουκ., V.18 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 19.

[887] Hammond, *History of Macedonia*, 2:232.

[888] Παρά τους ισχυρισμούς του ρήτορα Αντιφώντα (περ. 480-411 π.Χ.) λίγο πριν πεθάνει (Αντιφών, 5 (*Περί του Ηρωίδου φόνου*), 20).

[889] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 24.

[890] Θουκ., IV.108.

δεν επρόκειτο να μείνουν στην συναισθηματική επιθυμία για την απόκτηση της Αμφιπόλεως αλλά και να την επιδιώξουν διπλωματικά με τα επιχειρήματα που διέθεταν. Στην διεθνή διπλωματία τότε αλλά και σήμερα (2024) δεν υφίσταται η έννοια του δικαίου ή του αδίκου αλλά μόνο η δύναμη του ισχυροτέρου, κάποια βάσιμα επιχειρήματα, αλλά και η επιθυμία των συνομιλητών τους να δεχθούν τις απόψεις των Αθηναίων. Πρέπει να ήταν, λοιπόν, στο Συνέδριο του 374 ή 371 π.Χ. όπου ελληνικές Πόλεις και ο Μέγας Πέρσης Βασιλεύς αποδέχθηκαν την διεκδίκηση της Αθήνας για την Αμφίπολη.[891] Αν και λίγα χρόνια νωρίτερα οι Αθηναίοι με το καταστατικό της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας και οι Σπαρτιάτες με την πάγια από την εποχή του βασιλιά Βρασίδα πολιτική τους ότι όλες οι ελληνικές Πόλεις ήταν ελεύθερες και ανεξάρτητες είχαν αποκηρύξει τις ιμπεριαλιστικού τύπου διεκδικήσεις τους επί άλλων ελληνικών Πόλεων, τίποτα προφανώς δεν τις σταματούσε να υποστηρίξουν ότι υπήρχαν εξαιρέσεις ιδιοκτησίας: οι Αθηναίοι σε σχέση με την Αμφίπολη και άλλες Πόλεις αλλά και οι Σπαρτιάτες σε σχέση με την Μεσσήνη. Έλληνες και Πέρσης βασιλιάς δεν φαίνεται να είχαν αντιρρήσεις σε τέτοιες διεκδικήσεις αλλά θα επενέβαιναν για να τις σταματήσουν μόνον εάν αντέκειντο στα συμφέροντά τους.[892]

Ο τρίτος παράγοντας σε ό,τι αφορούσε στην Αμφίπολη τον Δ' αιώνα π.Χ. ήταν οι Μακεδόνες βασιλείς. Οι βασιλείς πριν από τον Φίλιππο Β' έπρεπε να διαλέξουν ανάμεσα στην συμμαχία με την Αθήνα και τα συμφέροντά τους στην Αμφίπολη. Όμως, την περίοδο που βασίλευε ο Αμύντας Γ', ο πατέρας του Φιλίππου, παρά τα ελκυστικά της προσόντα (ξυλεία, μεταλλεία, πύλη προς την Αρχαία Θράκη), η Αμφίπολις ήταν πολύ μακριά από το μακεδονικό βασίλειο και ανάμεσα μεσολαβούσαν η ισχυρή Όλυνθος και οι Χαλκιδικές Πόλεις. Τα πλούτη της Αμφιπόλεως και η πιθανή μακεδονική διείσδυση στην Αρχαία Θράκη έμοιαζαν τελευταία προτεραιότητα για τον Μακεδόνα βασιλιά που είχε να αντιμετωπίσει άμεσους κινδύνους στα σύνορα του αλλά και στο βασίλειό του το ίδιο. Οι Μακεδόνες δεν διέθεταν την απαιτούμενη στρατιωτική ισχύ για να επιδιώξουν ένα τέτοιο στρατηγικό σχέδιο. Ίσως για αυτόν τον λόγο στο Συνέδριο του 374 ή 371 π.Χ. απλώς αποδέχθηκαν την αθηναϊκή διεκδίκηση για την Αμφίπολη.[893] Την πολιτική υποστηρίξεως των Αθηναίων ακολούθησε και ο Περδίκκας Γ' και πρόθυμα βοήθησε τον Αθηναίο στρατηγό Τιμόθεο εναντίον των Χαλκιδικών Πόλεων[894] έχοντας υπόψιν του ότι οι Αθηναίοι αργά ή γρήγορα θα στρέφονταν και προς την Αμφίπολη. Όμως ο Αλκίμαχος που έστειλε ο Τιμόθεος εναντίον της ανεξάρτητης Πόλεως απέτυχε.[895] Αυτή ακριβώς η αποτυχία του Αθηναίου στρατηγού και των αξιωματικών του στην Χαλκιδική και εναντίον της Αμφιπόλεως έκανε τον Περδίκκα να αλλάξει διπλωματική πολιτική, να αμφισβητήσει την αθηναϊκή υπεροχή στην περιοχή και να χαράξει την δική του για την Αμφίπολη. Ο τρόπος και η μέθοδος που χρησιμοποίησε ο

---

[891] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 32 και Δημοσθένης, 19 (*Περί της παραπρεσβείας*), 253 και Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*), 24.

[892] Hammond, *History of Macedonia*, 2:230-233.

[893] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 32.

[894] Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β'*), 14.

[895] Schultz, *Aeschinis Orationes*, «Scholia *Περί της Παραπρεσβείας*,» 31 p. 290 και PHI Greek Inscriptions, # PH2328, IG II² 110 lines 8-9 = Tod, GHI, no 143 (362/1 π.Χ.).

Μακεδόνας βασιλιάς είναι άγνωστες αλλά κατάφερε να πείσει τους Αμφιπολίτες να του επιτρέψουν να εγκαταστήσει μακεδονική φρουρά στην Πόλη. Έχει υποστηριχθεί ότι την απόφαση μπορεί να την έλαβαν οι ίδιοι οι πολίτες της Αμφιπόλεως (μετά από «στάση»;),[896] όπως είχε συμβεί στις Κλαζομενές με τους Αθηναίους.[897] Επιπλέον, η Πόλη δεν έχασε την ανεξαρτησία της, όπως δείχνει το γεγονός ότι διατηρούσε ακόμη και μετά το 365 π.Χ. θεωροδόκο στην Επίδαυρο.[898] Μπορεί, όμως, να υποστηριχθεί ότι ο Περδίκκας Γ' εκμεταλλευόμενος τις συγκυρίες της αδύναμης πια Αθήνας και της ανάγκης των Αμφιπολιτών από πραγματική στρατιωτική προστασία να είδε την μελλοντική ευκαιρία εκμεταλλεύσεως των μεταλλείων του Παγγαίου και να αποτόλμησε την απόσχιση από την συμμαχία με τους Αθηναίους προς ίδιον όφελος.[899]

Αυτή την κατάσταση βρήκε ο Φίλιππος Β' όταν ανέλαβε την εξουσία στην Μακεδονία και φυσικά η άμεση αντίδραση του με τόσους εχθρούς (Ιλλυριούς, Παίονες, Χαλκιδικές Πόλεις, Θράκες, Αθηναίους) να τον περιτριγυρίζουν απειλητικά ήταν να μην προκαλέσει τους Αθηναίους την δεδομένη στιγμή και να αποσύρει την φρουρά από την Αμφίπολη.[900] Για να αποφύγει όμως και οποιαδήποτε επέμβαση των Αθηναίων τους έστειλε επιστολή ότι «ἕτοιμος εἶναι συμμαχίαν ποιεῖσθαι καὶ τὴν πατρικὴν φιλίαν ἀνανεοῦσθαι»,[901] δηλαδή να συνάψουν συμμαχία και να ανανεώσουν την παλιά τους φιλία. Σαν να μην έφθανε αυτό και για να αποδείξει την αλήθεια των λόγων του, έστειλε το 360/359 π.Χ. και πρεσβεία στην Αθήνα μέσω της οποίας διαμήνυσε ότι αποποιούνταν την κατοχή της Αμφιπόλεως, δηλαδή ότι δεν είχε πια καμία αξίωση επί της Αμφιπόλεως και την «ἀφῆκεν ἐλευθέραν»[902] αλλά ουσιαστικά την άφηνε στους Αθηναίους.[903] Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ήταν τότε που Φίλιππος Β' και Αθήνα συνήψαν «συνθήκη ειρήνης και συμμαχία».[904] Ο Μακεδόνας βασιλιάς έπεισε τους Αθηναίους για τις ειλικρινείς προθέσεις του αλλά στην πραγματικότητα πραγματοποίησε έναν ευφυή στρατηγικό και διπλωματικό ελιγμό.

Το 359 π.Χ. ο Φίλιππος δεν ήταν δυνατόν να ασχοληθεί με την Αμφίπολη διότι πιεζόταν από άλλες επείγουσες στρατιωτικές αποστολές εναντίον των Παιόνων, τους οποίους αρχικά δωροδόκησε και σύναψε ειρήνη και αργότερα νίκησε σε μάχη[905] αλλά και εναντίον των Ιλλυριών, τους οποίους τελικά νίκησε σε μάχη. Οι Ιλλυριοί αποδείχθηκαν δυσκολότερη υπόθεση και ο Φίλιππος έπρεπε πρώτα να βεβαιωθεί για το ηθικό των στρατιωτών του. Στην συνέλευση των Μακεδόνων μαχητών μίλησε με τέτοιο τρόπο ώστε να τους εμψυχώσει πριν ριχθούν στην μάχη. Παρά την μικρή στρατιωτική εμπειρία του ήταν φαίνεται πολύ ικανός στο να μεταδίδει την στρατιωτική ορμή που

---

[896] Hammond, *History of Macedonia*, 2:233-234 & 233, n. 5.
[897] PHI Greek Inscriptions, # PH2246, IG II² 28 lines 13-17= Tod, GHI, no 114 (387 π.Χ.).
[898] Bengtson, HG, p. 505, n. 34 και PHI Greek Inscriptions, # PH28523, Peloponnesos (IG IV-[VI]) IG IV²,1 94 frg. b.col. I line 18 και Hammond, *History of Macedonia*, 2:233, n. 5.
[899] Hammond, *History of Macedonia*, 2:234.
[900] Δ.Σ., XVI.3.3.
[901] Δημοσθένης, 23 (*Κατ' Αριστοκράτους*), 121.
[902] Πολύαινος, IV.2.17.
[903] Δ.Σ., XVI.4.
[904] Hammond, *History of Macedonia*, 2:236-237.
[905] Δ.Σ., XVI.3.4 & 4.2.

ήταν αναγκαία για νίκη επί σκληρών και γενναίων πολεμιστών, όπως οι Ιλλυριοί. Κίνησε, λοιπόν, και εισέβαλε στην Ιλλυρία με 10.000 πεζούς και 600 ιππείς και άρχισε να καταλαμβάνει πόλεις και περιοχές. Ο Βαρδύλης, ο βασιλιάς των Ιλλυριών, δεν ενδιαφερόταν πια να πολεμήσει τους Μακεδόνες διότι είχε ήδη καταλάβει την μακεδονική περιοχή που τον ενδιέφερε και είχε αποκτήσει τις προσόδους που τον είχαν κάνει πλούσιο. Έτσι, έστειλε πρέσβεις που ζήτησαν την κατάπαυση των εχθροπραξιών και να κρατήσουν οι εμπόλεμοι τις περιοχές που κατείχαν. Ο Φίλιππος αμέσως διέγνωσε την απροθυμία και πιθανόν αδυναμία του αντιπάλου του να πολεμήσει και ζήτησε ειρήνη μόνο εάν οι Ιλλυριοί επέστρεφαν όλες τις μακεδονικές πόλεις και περιοχές που είχαν καταλάβει προηγουμένως. Ο Βαρδύλης δεν είχε πια άλλη επιλογή παρά να πολεμήσει. Μέχρι τότε είχε νικήσει τους Μακεδόνες κατά κράτος και είχε σκοτώσει τον βασιλιά τους ενώ οι Ιλλυριοί του θα πολεμούσαν και πάλι γενναία προσδοκώντας νέα λάφυρα και δίκαιη μοιρασιά από τον βασιλιά τους. Βγήκε, συνεπώς, να αντιμετωπίσει τους Μακεδόνες με 10.000 επιλεγμένους πεζούς και 500 ιππείς. Η μάχη εκ παρατάξεως πρέπει να διεξήχθη το 359 π.Χ. στην πεδινή περιοχή της σημερινής πόλεως Βίτολα (Bitola, πρώην Μοναστήρι ή Manastir ή Monastir, στην Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας), περί τα 10 χλμ. από τα ελληνικά σύνορα (από το χωριό Νίκη Φλώρινας), διότι μόνο εκεί θα μπορούσε να δράσει ιππικό.[906] Ο Ιλλυριός βασιλιάς κράτησε τυπική αμυντική στάση. Δημιούργησε με το στρατό του ένα τετράγωνο με κενό χώρο στην μέση, έτσι ώστε να μπορεί να αντέξει τις εχθρικές επιθέσεις από όλες τις πλευρές. Ο Φίλιππος, όμως, ή πιθανότατα ο Παρμενίων, έθεσε σε εφαρμογή σχέδιο, το οποίο επανελήφθη αργότερα και σε άλλες μάχες που έδωσε ο Φίλιππος και ο γιος του Αλέξανδρος,[907] για την εξουδετέρωση αυτού του συμπαγούς αλλά εξαιρετικά δυσκίνητου ή ουσιαστικά ακίνητου σχηματισμού. Ο μόνος τρόπος να νικηθούν οι εχθροί ήταν η ταυτόχρονη επίθεση των Μακεδόνων σε περισσότερες από μία πλευρές του εχθρικού σχηματισμού. Βέβαια, ο Βαρδύλης υπολόγιζε στο γεγονός ότι αφού οι δυνάμεις του ήταν παρόμοιας ισχύος με αυτές των Μακεδόνων θα ήταν πολύ δύσκολο να διασπασθούν τα σε πυκνή διάταξη παρατεταγμένα πλευρά του στρατού του. Το μακεδονικό ιππικό, όμως, προσπέρασε από τα πλάγια το μέτωπο της ιλλυρικής παρατάξεως και επιτέθηκε στα πλευρά του (μάλλον δεξιό κατά την φορά των Μακεδόνων και οπίσθιο) ενώ ταυτοχρόνως η ισχυρή δεξιά πτέρυγα του μακεδονικού πεζικού υπό τον Φίλιππο Β' έπεσε επάνω στο ιλλυρικό μέτωπο. Η αριστερή μακεδονική πτέρυγα πρέπει να απασχολούσε την αριστερή κατά την φορά των Μακεδόνων ιλλυρική πλευρά του σχηματισμένου τετραγώνου. Η αποφασιστική στιγμή της μάχης ήρθε όταν το μακεδονικό ιππικό κατάφερε να διασπάσει την δεξιά και οπίσθια εχθρική του πλευρά, να διαλύσει τον τετράγωνο σχηματισμό και να εισέλθει στον κενό του χώρο. Τότε, και το τμήμα απέναντι στον Φίλιππο υποχώρησε και ολόκληρος ο ιλλυρικός στρατός τράπηκε σε φυγή κυνηγούμενος από τους Μακεδόνες. Οι Μακεδόνες σκότωσαν πολλούς Ιλλυριούς όταν τους καταδίωξαν ενώ οι συνολικές τους απώλειες ανήλθαν σε 7000 νεκρούς.[908] Το κυνήγημα των αντι-

---

[906] Beloch, GG, 3.1:226 note 2.

[907] *Ίδιο*.

[908] Δ.Σ., XVI.4.3-7 και Frontinus, III.2 και Justinus, VII.6. Δες και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 407.

πάλων για μεγάλη απόσταση μετά την ήττα τους στην μάχη από το ιππικό και το πεζικό των νικητών στην αρχαία στρατιωτική Ιστορία ίσως ήταν εφεύρημα του Φιλίππου Β' ή του Παρμενίωνα διότι η παλαιότερη παρόμοια αναφορά σχετίζεται με αυτήν την μάχη Μακεδόνων και Ιλλυριών του 359 π.Χ. Την καταδίωξη ανελάμβανε ουσιαστικά το ιππικό εναντίον του αντίπαλου ιππικού που γενικώς αποτελούσε τον ανθό, την élite, του κάθε στρατεύματος. Παράλληλα, το πεζικό φρόντιζε να αποτελειώνει τους ελαφρά τραυματίες εχθρούς που βραδυπορούσαν. Η τακτική αυτή επανελήφθη από τον Φίλιππο εναντίον των Ιλλυριών άλλες δύο φορές και αρκετές φορές αργότερα από τον Αλέξανδρο Γ' εναντίον του περσικού στρατού.[909]

Με τον αέρα του νικητή επί των βορείων του γειτόνων και βλέποντας ότι οι Αθηναίοι δεν είχαν σπεύσει να καταλάβουν την Αμφίπολη όσο εκείνος ήταν απασχολημένος σε άλλα μέτωπα, ο Φίλιππος αναθεώρησε την άποψή του για την σημασία που είχε η πόλη για τους Μακεδόνες. Έπρεπε να βρει δικαιολογία για το νέο του ενδιαφέρον για την πόλη και ίσως αυτή που προέβαλε στον περίγυρό του και στους στρατιώτες του να ήταν ότι οι Αμφιπολίτες τον εχθρεύονταν και είχαν δώσει «πολλὰς ἀφορμὰς» για πόλεμο.[910] Αόριστη μεν αλλά προφανώς πειστική για τους Μακεδόνες, οι οποίοι μετά τις νίκες τους απέναντι στους ισχυρούς εχθρούς στον Βορρά δεν είχαν ιδιαίτερο λόγο να μην εμπιστευθούν τον βασιλιά τους. Υπήρχε, βέβαια, και η στρατηγική ευκαιρία που εκμεταλλεύθηκε ο Μακεδόνας βασιλιάς. Οι Αθηναίοι ήταν απασχολημένοι στην Εύβοια και στην Χερσόνησο (χερσόνησος Καλλιπόλεως, στο βορειοανατολικό Αιγαίο Πέλαγος) και θα έπρεπε να το σκεφθούν πολύ εάν θα προτιμούσαν να επέμβουν για να γλυτώσουν την Αμφίπολη από τους Μακεδόνες. Η τελευταία αφορμή για την μακεδονική επέμβαση στην Αμφίπολη ήταν η άρνηση των πολιτών της να δεχθούν πάλι μακεδονική φρουρά. Ο Φίλιππος γνώριζε ότι μόνο με μηχανικά μέσα θα ανάγκαζε τους κατοίκους να παραδοθούν γρήγορα και είχε προετοιμασθεί κατάλληλα για αυτόν τον σκοπό. Συνήθως, οι πολιορκούντες απέκλειαν την τροφοδοσία της πόλεως έτσι ώστε οι κάτοικοί της να αρχίσουν να λιμοκτονούν και τελικά να την παραδώσουν στους πολιορκητές της. Αυτή η τακτική, όμως, απαιτούσε αρκετό χρόνο μέχρι να τελειώσουν τελείως τα τρόφιμα στους πολιορκημένους. Στην Αμφίπολη, ο Φίλιππος πρέπει να χρησιμοποίησε απλές πολιορκητικές μηχανές, μηχανές δηλαδή με την έννοια της τεχνικής επινοήσεως[911] και όχι τις βαριές πολιορκητικές μηχανές της Ελληνιστικής Εποχής.[912] Οι απλές μηχανές, ήδη γνωστές στην Ελλάδα από τον Ε' αιώνα π.Χ., ήταν απλές κλίμακες ή κλίμακες σε κινητή βάση για να μπορούν οι στρατιώτες να αναρριχηθούν στα τείχη της πόλεως και πολιορκητικοί κριοί, δηλαδή τμήματα κορμών δένδρων

[909] Δες γενικώς επί του θέματος N. G. L. Hammond, «A Note on 'Pursuit' in Arrian,» *The Classical Quarterly* 28 (1978): pp. 136-140.

[910] Δ.Σ., XVI.8.2.

[911] Δημητράκος, λμ. «μηχανή», αρ. 6.

[912] Ο Ulrich Wilcken, *Alexander the Great* (New York: Norton, 1967), p. 33 νομίζει ότι οι μηχανές του Φιλίππου Β' ήταν παρόμοιες με αυτές που είχε κατασκευάσει ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών για να αντιμετωπίσει τους Καρχηδόνιους αλλά για αυτήν την πρώτη φορά που ο Φίλιππος χρησιμοποίησε μηχανικά πολιορκητικά μέσα δεν υπάρχουν πληροφορίες ότι είχε κατασκευάσει τόσο εξελιγμένο πολιορκητικό εξοπλισμό.

με αιχμηρή απόληξη επενδυμένη με μεταλλική αιχμή ή μεταλλική κατάληξη με αιχμές. Οι χειριστές τους κτυπούσαν με δύναμη το τείχος για να διαταραχθεί η συνοχή του.[913] Πολύ σύντομα, λοιπόν, μάλλον σε μερικές εβδομάδες,[914] με τους πολιορκητικούς κριούς, οι Μακεδόνες κατάφεραν να ρίξουν τμήμα του τείχους, μάλλον στο πιο αδύναμο σημείο του το οποίο γνώριζαν από την εποχή που το φρουρούσαν από μέσα, να εισέλθουν στην πόλη και να την καταλάβουν (358 ή 357 π.Χ.). Αμέσως, ο Φίλιππος εξόρισε όσους ήταν εναντίον του αλλά συμπεριφέρθηκε απέναντι στους υπόλοιπους πολίτες «φιλανθρώπως».[915]

Η Αμφίπολις νομίζουμε ότι έπεσε σε πολύ λίγες εβδομάδες και ακόμη και εάν οι πολίτες της ήλπιζαν σε άμεση εξωτερική βοήθεια, αυτή δεν ήρθε. Δεν νομίζουμε ότι υπήρχε άπλετος χρόνος[916] για να τρέξουν οι φίλοι της να την σώσουν. Παρ' όλα αυτά, οι Αμφιπολίτες έστειλαν πρέσβεις στην Αθήνα, τον Ιέρακα και τον Στρατοκλή, ζητώντας την συνδρομή της. Στην πραγματικότητα, προέτρεψαν τους Αθηναίους να στείλουν στόλο στην Αμφίπολη για να την παραλάβουν, δηλαδή να τους την παραδώσουν οι πολίτες της.[917] Όμως πώς θα γινόταν αυτό σε μία υπό πολιορκία πόλη; Οι Αθηναίοι, βέβαια, δεν έκαναν καμία τέτοια κίνηση. Αφενός φαίνεται ότι δεν είχαν διαθέσιμο στόλο διότι είχαν στείλει τα πλοία τους σε άλλες αποστολές στην Εύβοια και στην Χερσόνησο του Ελλησπόντου αλλά και αφετέρου είχαν ήδη λάβει μυστικά διαβεβαιώσεις από τον Φίλιππο. Ο Μακεδόνας βασιλιάς στην προσπάθειά του να αποφύγει οποιαδήποτε εμφάνιση, και πόσω μάλλον επέμβαση των Αθηναίων στην περιοχή, όταν άρχισε να πολιορκεί την Αμφίπολη τούς είχε ειδοποιήσει με επιστολή του ότι μετά την κατάληψη της πόλεως σκόπευε να τους την παραδώσει διότι, έλεγε, ότι η πόλη ανήκε στους Αθηναίους και όχι σε εκείνους που τότε την διοικούσαν.[918]

Η κατάληψη της Αμφιπόλεως από τον Φίλιππο το 358 ή 357 π.Χ. έχει συνδεθεί από πολλούς ιστορικούς με μυστική συμφωνία μεταξύ του Μακεδόνα βασιλιά και των Αθηναίων που περιελάμβανε την Αμφίπολη και την Πύδνα. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Φίλιππος θα αντάλλασσε την Αμφίπολη με την Πύδνα, που παλιότερα βρισκόταν στα χέρια των Μακεδόνων αλλά αργότερα είχε συμμαχήσει με τους Αθηναίους. Η συνεννόηση για την μυστική αυτή σύμβαση υποτίθεται ότι έγινε την περίοδο 359-357 π.Χ., δηλαδή αμέσως πριν την εκστρατεία του Φιλίππου εναντίον των Ιλλυριών ή κατά την διάρκεια της πολιορκίας της Αμφιπόλεως ή αμέσως μετά την πτώση της Αμφιπόλεως. Η άποψη βασίζεται σε μία αποστροφή του Β' Ολυνθιακού λόγου (εκφωνήθηκε το 349/8 π.Χ.) του Δημοσθένη και σε ένα απόσπασμα από τον Θεόπομπο τον Χίο. Όταν

---

913 Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, 186-189 και σχέδια σε Connolly, p. 285 ή σ. 67.

914 Η αντίσταση των πολιτών δεν μπορεί να είχε διαρκέσει μήνες (Hammond, *History of Macedonia*, 2:237) διότι αλλιώς οι μηχανές δεν θα είχαν εξυπηρετήσει τον λόγο για τον οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί και ίσως τότε είχε έρθει εξωτερική βοήθεια για να σώσει την πόλη.

915 Δ.Σ., XVI.8.2 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 26.

916 Δες αντίθετη άποψη σε Hammond, *History of Macedonia*, 2:237.

917 Δημοσθένης, 1 (*Ολυνθιακός Α'*), 8.

918 Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*), 27 και Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β'*), 6 και Δημοσθένης, 23 (*Κατ' Αριστοκράτους*), 116.

το 358/7 π.Χ. έφθασαν στην Αθήνα Ολύνθιοι και ήθελαν να μας μιλήσουν για τους κινδύνους που ενείχε η στρατιωτική ισχυροποίηση του Φιλίππου, έλεγε ο Δημοσθένης, η επιστολή του Φιλίππου ότι θα μας παραδώσει την Αμφίπολη μαζί με το «ἀπόρρητον» (μυστικό) που είχε τότε συζητηθεί πολύ, παραπλάνησαν τους Αθηναίους πολίτες. Το μυστικό αυτό, λέει ο Αθηναίος ρήτορας, ήταν ουσιαστικά ένα ψέμα του Μακεδόνα βασιλιά για να εμποδίσει συμμαχία Αθηναίων και Ολυνθίων εναντίον του. Απορίας άξιο είναι γιατί ο Αισχίνης δεν αναφέρει τίποτα σχετικό με αυτήν την μυστική σύμβαση των δύο μερών παρά μόνο ότι ο Αμύντας Γ', ο πατέρας του Φιλίππου, είχε συμφωνήσει για την παράδοση της Αμφιπόλεως στους Αθηναίους. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι αυτό το μυστικό ήταν επινόηση του Δημοσθένη για να εξυπηρετήσει τους δικούς του σκοπούς εναντίον του Φιλίππου και ότι δεν θα πρέπει να δεχόμαστε ασυζητητί ό,τι έχει υποστηρίξει ο Αθηναίος ρήτορας στους λόγους του. Όμως, η αλληλουχία των γεγονότων σε ό,τι αφορά στην Αμφίπολη από διάφορες αρχαίες πηγές δεν αφήνει αμφιβολία ότι οι προθέσεις του Μακεδόνα για την πόλη ήταν αυτές που έχουν περιγραφεί παραπάνω. Επίσης, ο αρχαίος σχολιαστής στον Δημοσθένη φρόντισε να εξηγήσει ότι το μυστικό ήταν ότι δεν έπρεπε οι πολίτες της Πύδνας να μάθουν για την συμφωνία[919] διότι θα ήταν φανερό ότι οι Αθηναίοι είχαν προδώσει τους συμμάχους τους. Επίσης, ο αρχαίος ιστορικός Θεόπομπος ο Χίος (περ. 380-315 π.Χ.), ο οποίος γνώριζε και τα μακεδονικά και τα αθηναϊκά ζητήματα πολύ καλά, έγραψε ότι οι Αθηναίοι Αντιφών και Χαρίδημος είχαν σταλεί πρέσβεις στον Φίλιππο για να διαπιστώσουν τις προθέσεις του για συμμαχία και τον έπεισαν να δώσει στην Αθήνα την Αμφίπολη με αντάλλαγμα την Πύδνα. Δεν είχε γίνει καμία συζήτηση στην εκκλησία του δήμου αλλά η μυστική αυτή αποστολή είχε πραγματοποιηθεί εν γνώσει της βουλής (Βουλή των Πεντακοσίων).[920] Μία ανάγνωση του αποσπάσματος από τον Θεόπομπο είναι ότι την πρωτοβουλία και την ιδέα για την ανταλλαγή των πόλεων είχαν οι πρέσβεις χωρίς να έχουν μυστικές εντολές από την βουλή των Αθηναίων. Επιπλέον, μετά την επιστροφή τους, οι πρέσβεις δεν πρέπει να αποκάλυψαν όσα ακριβώς διημείφθησαν στην Μακεδονία διότι στην συζήτηση στην Βουλή των Πεντακοσίων θα υπήρχαν οπωσδήποτε κάποιες αντιρρήσεις και τα νέα θα έφθαναν μέχρι την Πύδνα και την Αμφίπολη. Εδώ γεννάται και το ερώτημα εάν οι πρέσβεις και/ή η βουλή μόνη της θα μπορούσε να δεσμεύσει για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα την Αθήνα με τέτοια συμφωνία χωρίς την έγκριση της εκκλησίας του δήμου. Οι πρέσβεις ήταν μάλλον πολιτικά ασήμαντοι και ίσως ο κύριος σκοπός τους ήταν απλώς να διαπιστώσουν τις προθέσεις του Μακεδόνα βασιλιά διότι για την σύναψη συμμαχιών οι Αθηναίοι έστελναν πολυπληθείς πρεσβείες. Είναι βέβαιο ότι επειδή η Αθήνα ήταν δημοκρατία δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν μυστικές συνθήκες χωρίς την έγκριση της εκκλησίας του δήμου ακόμη και εάν μία τέτοια συμφωνία είχε συζητηθεί σε επίπεδο πρεσβευτών ή και βουλής και άλλωστε δεν υπάρχει κανένα παρόμοιο ανάλογο περιστατικό στην Αθήνα. Συνεπώς, μήπως το όλο θέμα ήταν απλώς κατασκεύασμα του Φιλίππου για να δικαιολογήσει, μετά την απόκτηση της Αμφιπόλεως, και την

[919] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 30 (b).

[920] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 30 (a) = Harpocrationis, λμ. «Τί ἐστι τὸ ἐν τοῖς Δημοσθένους Φιλιππικοῖς». Για μυστικές συνεδριάσεις της βουλής των Αθηναίων δες P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, 2nd ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1985): 40-43.

κατάληψη της Πύδνας το 357/6 π.Χ.;[921]

Χωρίς να παρασυρθούμε από διάφορες ιστορικές εικασίες, τα λιγοστά στοιχεία μας οδηγούν σε ορισμένα συμπεράσματα. Για πολλά χρόνια οι Αθηναίοι επιθυμούσαν την Αμφίπολη, η οποία άλλωστε υπήρξε αποικία τους, και είτε για πραγματικούς οικονομικούς και στρατηγικούς λόγους είτε ακόμη και μόνο για συναισθηματικούς λόγους θα έδιναν τα πάντα για να την αποκτήσουν και πάλι τον Δ' αιώνα π.Χ. Όμως την περίοδο που ο Φίλιππος είχε αρχίσει να έχει τον έλεγχο της Μακεδονίας, οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να αφιερώσουν τις στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις τους για να εκστρατεύσουν στην περιοχή και να επανακτήσουν την Αμφίπολη. Από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς φοβόταν ότι εάν επενέβαινε στην Αμφίπολη, αφού είχε αποσύρει την μακεδονική φρουρά και είχε ήδη συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους (359/8 π.Χ.) και τους είχε βεβαιώσει ότι δεν είχε βλέψεις για την πόλη,[922] η αντίδραση των Αθηναίων θα ήταν άμεση και βίαιη. Παρ' όλα αυτά αποφάσισε να το διακινδυνεύσει. Φαίνεται ότι μόλις έγινε γνωστή η πολιορκία της πόλεως, οι Αθηναίοι έστειλαν διερευνητική αποστολή στην Μακεδονία αποτελούμενη επίτηδες από δύο μάλλον ασήμαντους πολιτικά πολίτες. Αυτοί είχαν την μυστική εντολή, το «ἀπόρρητον», από την βουλή ή μέλη της βουλής να συζητήσουν τα ανταλλάγματα που θα επιθυμούσε ο βασιλιάς για να τους παραδώσει την Αμφίπολη αφού την κατελάμβανε. Γνώριζαν ότι η Πύδνα είχε υπάρξει υπό την κατοχή των Μακεδόνων για πολλά χρόνια και τώρα ήταν ανεξάρτητη σύμμαχος των Αθηναίων και την προσέφεραν ως αντάλλαγμα για την Αμφίπολη. Ο Φίλιππος δεν πρέπει να έδωσε τελική απάντηση, ίσως γιατί την στιγμή της προσφοράς σκέφθηκε ότι εφόσον οι Αθηναίοι δεν ενδιαφέρονταν για την Πύδνα μήπως ήταν καλή ευκαιρία να καταλάβει και εκείνη την πόλη, στην δυτική είσοδο του Θερμαϊκού Κόλπου. Έτσι, οι πρέσβεις επέστρεψαν στην Αθήνα χωρίς πραγματικές διαβεβαιώσεις από την πλευρά του βασιλιά και για αυτόν τον λόγο η όλη υπόθεση της ανταλλαγής έμεινε ως συζήτηση ανάμεσα στους πεντακόσιους βουλευτές ή όσους ήταν μυημένοι σε αυτήν και χωρίς να προχωρήσει σε συγκεκριμένη διακρατική συμφωνία την οποία θα έπρεπε να εγκρίνει η εκκλησία του δήμου. Για τον Φίλιππο, βέβαια, η συζήτηση με τους πρέσβεις ήταν αποκαλυπτική. Διαπίστωσε την αδυναμία των Αθηναίων να επέμβουν στην Αμφίπολη αλλά και την προθυμία τους να απαλλαγούν από την Πύδνα. Ίσως τότε αποφάσισε ότι ήταν η πιο κατάλληλη ευκαιρία για να καταλάβει και τις δύο πόλεις.[923]

Αυτό που δεν μπορούσαν να κατανοήσουν οι Αθηναίοι όταν συνέβαιναν τα παραπάνω γεγονότα ήταν ότι είχαν παραπλανηθεί από τον Φίλιππο. Είχαν διώξει τους

[921] Δες και παράβαλε την συζήτηση σε Hammond, *History of Macedonia*, 2:238-239 και υποσημειώσεις και κυρίως στο G. E. M. de Sainte Croix, «The Alleged Secret Pact between Athens and Philip II concerning Amphipolis and Pydna,» *The Classical Quarterly* 13 (May 1963): 110-119. Επίσης, δες την σύνοψη των παλαιοτέρων απόψεων των ιστορικών σε Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 408-409.

[922] Δ.Σ., XVI.4.1.

[923] Η ανάλυση για την Αμφίπολη και την Πύδνα αφιερώνεται στον αείμνηστο καθηγητή μου στο Γυμνάσιο/Λύκειο Βασίλη Μπατζόγλου, ο οποίος την ενέπνευσε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 όταν εξηγούσε λεπτομερώς την κατάσταση μεταξύ Αθηναίων και Μακεδόνων στην διδασκαλία του από το πρωτότυπο αρχαίο κείμενο των λόγων του Δημοσθένη (οι σημειώσεις μου στο μπλε τετράδιο της σχολικής εποχής αντικατοπτρίζουν την δική του βαθιά φιλολογική και ιστορική γνώση του θέματος).

πρέσβεις των Ολυνθίων[924] που τους είχαν προειδοποιήσει για την δραστηριότητα και την επιθετικότητα του Φιλίππου και ουσιαστικά είχαν αφήσει την Αμφίπολη στα χέρια του. Αλλά μαζί με την Αμφίπολη του είχαν ουσιαστικά παραδώσει και την Πύδνα. Ο Μακεδόνας βασιλιάς πολιόρκησε την Πύδνα μάλλον στα τέλη του 357 π.Χ. αλλά πρέπει να την κατέλαβε πολύ γρήγορα μετά από προδοσία κάποιων πολιτών της.[925] Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι ίσως ήθελαν να στείλουν βοήθεια στην πολιορκούμενη πόλη αλλά τελικά αναγκάσθηκαν να στραφούν με τις δυνάμεις τους στην Σάμο, η οποία είχε αποσκιρτήσει από την συμμαχία.[926] Από την πλευρά του, ο Φίλιππος είχε εξουδετερώσει ένα πιθανό μελλοντικό αγκάθι στο μαλακό υπογάστριο της Μακεδονίας του διότι οι Αθηναίοι θα μπορούσαν μέσω Πύδνας να του δημιουργήσουν στο μέλλον προβλήματα στα νοτιοδυτικά του κράτους του. Άλλωστε, με την Αμφίπολη υπό τον έλεγχό του τα σχέδιά του στα ανατολικά πρέπει να είχαν αλλάξει και τώρα δεν θα επιθυμούσε στρατιωτικές και ναυτικές ενοχλήσεις στα νοτιοδυτικά της Μακεδονίας.[927] Οι Αθηναίοι δεν είχαν πια καμία άλλη επιλογή παρά να κηρύξουν τον πόλεμο στον Φίλιππο. Κατά την αντίληψή τους, η κατάληψη της Αμφιπόλεως από τον Μακεδόνα βασιλιά υπήρξε το αίτιο «τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου» στον Βορά.[928] Η Αθήνα είχε μόλις εμπλακεί στον ονομαζόμενο Συμμαχικό Πόλεμο (357-355 π.Χ., Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 9) αλλά η πτώση της Αμφιπόλεως ήταν φυσικά casus belli (αίτιο πολέμου) με τους Μακεδόνες και έπρεπε να πολεμήσουν και εκεί. Οι Χαλκιδικές Πόλεις βρίσκονταν ανάμεσα στην Μακεδονία και στην Αμφίπολη και ο Φίλιππος έπρεπε να διευθετήσει αυτό το ζήτημα, όπως και τον πόλεμο με την Αθήνα. Έτσι, συμμάχησε με τους Ολυνθίους και τις Χαλκιδικές Πόλεις για να αποφύγει πιθανή συμμαχία εκείνων με τους Αθηναίους.[929]

Ο Φίλιππος έπρεπε να αντιμετωπίσει τους Αθηναίους και στην ξηρά και στην θάλασσα, να τους δημιουργεί συνεχώς στρατιωτικής και ναυτικής φύσεως ζητήματα και κυρίως να τους κρατήσει μακριά από τα παράλια της Αρχαίας Μακεδονίας και Θράκης. Οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και τα συμπεράσματα δύσκολο να εξαχθούν αλλά δεν μπορεί να διανοηθεί κανείς ιστορικός της ελληνικής Αρχαιότητας ότι ο Φίλιππος Β' της Μακεδονία δεν διέθετε πολεμικό στόλο μετά το 357 π.Χ. Πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας ότι ναυπηγήσιμη ξυλεία υπήρχε άφθονη στα βουνά της Μακεδονία και της Αρχαίας Δυτικής Θράκης όπου βρισκόταν η Αμφίπολη, χρήματα για να πληρωθεί η κατασκευή πλοίων ήταν διαθέσιμα ενώ έφθαναν και για να επανδρωθούν με πληρώμα-

---

[924] Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β'*), 6.

[925] Δημοσθένης, 1 (*Ολυνθιακός Α'*), 9 και Dilts, *Scholia Demosthenica*, «Ολυνθιακός Α'», 1.9, no 60a & 60b και Δημοσθένης, 20 (*Περί της ατελείας προς Λεπτίνην*), 63 και Δ.Σ., XVI.8.3.

[926] Η αποστολή βοήθειας στην Πύδνα υπονοείται στο Nepos, XIII.3, «Philipus iam tum valens» («ο Φίλιππος είχε ήδη ισχυροποιηθεί»).

[927] Δες γενικά Hammond, *History of Macedonia*, 2:240-242.

[928] Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*) 21 & 70 & 72 και Αισχίνης, 3 (*Κατά Κτησιφώντος*) 54 και Ισοκράτης, 5 (Φίλιππος) 2.

[929] PHI Greek Inscriptions, # PH152456, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 2 = Tod, GHI, no 158 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 27 & σ. 409-410. Δες και Δ.Σ., XVI.8.3 και Δημοσθένης, 6 (*Κατά Φιλίππου Β'*), 20 και Δημοσθένης, 2 (*Ολυνθιακός Β'*), 7 και Δημοσθένης, 23 (*Κατ' Αριστοκράτους*), 107. Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:244-247.

τα μισθοφορικά. Όμως όπως βεβαιώνει και ο Θουκυδίδης δια στόματος Περικλή αλλά για τους Μακεδόνες απέναντι στους Λακεδαιμόνιους, δεν ήταν δυνατόν οι Μακεδόνες του βουνού και του λόγγου να γίνουν ξαφνικά έμπειροι ναυπηγοί, ναύτες, και καπεταναίοι.[930] Άρα, πρέπει για την κατασκευή και την πλοήγηση των πλοίων να πλήρωναν άλλους Έλληνες και για τέτοιους έμπειρους τεχνίτες και ναυτικούς πρέπει να στράφηκαν στους κατοίκους των Παγασών (Βόλος) και της Αμφιπόλεως. Ίσως ο Φίλιππος έβαλε σε εφαρμογή το σχέδιο του Θεσσαλού και τυράννου των Φερών Ιάσονα (διοίκ. περ. 380-370 π.Χ.), δηλαδή προμήθεια κατάλληλης ξυλείας από την Μακεδονία, διάθεση χρημάτων για την ναυπήγηση των τριήρων, και την επάνδρωση τους με ναυτικούς από τους Θεσσαλούς πενέστες (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ 7).[931] Στις Φερές, οι ηγέτες της πόλεως είχαν πειρατικό στόλο ήδη από την εποχή του τυράννου Αλεξάνδρου[932] και τον ελλιμένιζαν στις Παγασές.

Ο μικρός, σε σχέση με την ναυτική υπερδύναμη Αθήνα, στόλος του Φιλίππου έπλεε κατά μήκος των θρακικών παραλίων. Μήπως ήταν ελλιμενισμένος στην Αμφίπολη, κατά μήκος του Στρυμόνα; Παρά «[τας] ναῦς ἔχων πολλὰς» αναγκάσθηκε να μηχανευθεί σχέδιο για να αποφύγει τις 20 αθηναϊκές τριήρεις του στρατηγού Χάρη το 353 π.Χ.[933] Άρα, είτε ο στόλος του ήταν μικρότερος από τις αθηναϊκές τριήρεις ή υποδεέστερος σε ισχύ και/ή ταχύτητα από αυτές. Πολύ γρήγορα, όμως, πρέπει ο στόλος του να μεγάλωσε και/ή να ισχυροποιήθηκε διότι το 352/1 π.Χ. κατάφερε πολλαπλά καταδρομικά κτυπήματα σε αθηναϊκών συμφερόντων θέσεις στο Αιγαίο. Επέδραμε στην Λήμνο και στην Ίμβρο συλλαμβάνοντας αιχμαλώτους Αθηναίους πολίτες ενώ στον Γεραιστό,[934] στην νότια Εύβοια, κατέλαβε εμπορικό πλοίο με πολλά εμπορεύματα. Η σημαντικότερη ίσως επιτυχία του πρέπει να ήταν ότι έφθασε μέχρι τον Μαραθώνα και κατάφερε να αρπάξει το ένα από τα δύο ιερά πλοία των Αθηναίων,[935] μάλλον την Πάραλο.[936] Ο Griffith έχει υποστηρίξει ότι ο πειρατικός αυτός στόλος του Φιλίππου δεν πρέπει να αποτελούνταν από περισσότερες από 2-3 τριήρεις ενώ το σύνολο της ναυτικής του δυνάμεως πρέπει να ήταν περί τις 20 τριήρεις, αν και αμφισβητεί εάν μπορούσε να τις επανδρώσει όλες μαζί ταυτοχρόνως.[937] Βασίζεται στην έκκληση του Δημοσθένη (το 351 π.Χ.) να εξοπλίσουν οι Αθηναίοι μικρή μοίρα από 10 τριήρεις για να

[930] Θουκ. Ι.142.

[931] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI.1.10-11.

[932] Δ.Σ., XVI.95.1 και Δημοσθένης, 50 (*Προς Πολυκλέα περί του επιτριηραρχήματος*), 4. Ο Griffith νομίζει ότι το σχέδιο του Φιλίππου ήταν η κατασκευή μικρού ευέλικτου στόλου, όπως του Αλεξάνδρου των Φερών, και όχι μεγάλης κλίμακας, όπως ήταν το σχέδιο του Ιάσονα (Hammond, *History of Macedonia*, 2:311).

[933] Πολύαινος, IV.2.22.

[934] Ο Γεραιστός βρισκόταν στο σημερινό παράλιο Καστρί, ανατολικά της Καρύστου, στο νοτιοανατολικό άκρο της Εύβοιας (BAGROW, 58:H2 και δες και Hansen & Nielsen, p. 645 με παραπομπές στους αρχαίος συγγραφείς). Γεραιστός ονομαζόταν και το ανατολικό ακρωτήριο του κόλπου της Καρύστου.

[935] Δημοσθένης, 4 (*Κατά Φιλίππου Α΄*), 34.

[936] Harpocrationis, λμ. «Πάραλος».

[937] Hammond, *History of Macedonia*, 2:311-312.

αντιμετωπίσουν τον Φίλιππο στην θάλασσα.[938] Συνεπώς, θα ήταν αποδεκτό να υποστηριχθεί ότι αυτός ο μικρός στόλος ήταν ελλιμενισμένος στην Αμφίπολη, στον Στρυμόνα ή και στην Ηιόνα.

Το 349 π.Χ., ο Φίλιππος ήρθε αντιμέτωπος με το Κοινόν των Χαλκιδέων και φυσικά με την Όλυνθο. Για τον ονομαζόμενο Ολυνθιακό Πόλεμο (349-348 π.Χ.)[939] του Φιλίππου Β' οι Αθηναίοι συζητούσαν περί «τοῦ πολέμου ὑπὲρ Ἀμφιπόλεως»,[940] δηλαδή ότι συμμετείχαν οι ίδιοι σε αυτόν «τὸν πόλεμον [...] περί Ἀμφιπόλεως»[941] ενώ δεν είχαν πολεμήσει καθόλου για αυτόν τον σκοπό ακόμη και πριν από την σύγκρουση Μακεδόνων και Χαλκιδικών Πόλων. Στην πραγματικότητα, οι Αθηναίοι έμεναν προσκολλημένοι στο παλιό τους όνειρο να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την παλιά τους αποικία, την στιγμή που για τον Φίλιππο η ίδια η Αμφίπολη δεν ήταν παρά ο πιο εύκολος στόχος. Την είχε ήδη καταλάβει μία φορά και έτσι την θεωρούσε de facto και de jure δική του μακεδονική πόλη. Οι κρούσεις, συνεπώς, του Φιλίππου προς τους Αθηναίους για ειρήνη ακόμη και πριν τον Ολυνθιακό Πόλεμο δεν αφορούσαν στην Αμφίπολη, αν και οι Αθηναίοι πίστευαν ότι ο στόχος του ήταν η διευθέτηση αυτού του θέματος μαζί τους και απέφευγαν επιμελώς και εντέχνως να δεχθούν να το συζητήσουν.[942] Η πτώση της Ολύνθου, όμως, υπήρξε ισχυρός κεραυνός εν αιθρία για τους Αθηναίους, οι οποίοι συνειδητοποίησαν τι μπορούσε να πράξει ο Φίλιππος. Έτσι, τελικά αποφάσισαν να συνδιαλλαγούν μαζί του για ειρήνη. Όταν το 346 π.Χ. έστειλαν τους 10 πρέσβεις δύο φόρες στον Φίλιππο για να διαπραγματευθούν ειρήνη πρέπει τουλάχιστον να ήλπιζαν, εάν δεν το πίστευαν πραγματικά, ότι θα κατόρθωναν τελικά να τους επιστραφεί η Αμφίπολις και ίσως και άλλες Πόλεις στην Μακεδονία. Η αθηναϊκή πρεσβεία που έφθασε στην αυλή του Φιλίππου δεν αμέλησε να του θυμίσει ότι ο πατέρας του Αμύντας Γ' είχε συμφωνήσει να δοθεί η Αμφίπολις στους Αθηναίους και ότι δεν μπορούσε τώρα να την κρατήσει ο ίδιος. Ο πόλεμος, του είπαν, με τον οποίον είχες καταλάβει την Αμφίπολη ήταν εναντίον των Αμφιπολιτών και όχι των Αθηναίων. Θα μπορούσες να κρατήσεις την πόλη μόνο εάν είχες νικήσει την Αθήνα την ίδια, οπότε η μακεδονική πόλη θα ήταν λάφυρο πολέμου.[943]

Ο Φίλιππος πρέπει να άκουσε υπομονετικά τους μακροσκελείς λόγους των πρέσβεων με τις προτάσεις τους αλλά είχε ήδη σκεφθεί και αποφασίσει για τις απαιτήσεις του. Οι όροι του, λοιπόν, συμπεριελάμβαναν ζητήματα διπλωματικά, συμμαχικά, εδαφικά, και ασφάλειας των θαλασσών. Όλα αυτά συνάγονται από τους λόγους και ιδίως τις λεκτικές συγκρούσεις των Αθηναίων ρητόρων και μόνο, διότι δεν έχουν βρεθεί επίσημα κείμενα. Το πρώτο και κύριο μέλημα του Φιλίππου ήταν να εξασφαλίσει την κατοχή των κατακτημένων περιοχών αλλά και της Αμφιπόλεως. Φαίνεται να ήταν αυ-

938 Δημοσθένης, 4 (*Κατά Φιλίππου Α'*), 22.

939 Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 422-425.

940 Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*), 70.

941 Ισοκράτης, 5 (*Φίλιππος*) 2.

942 Για αυτήν την άποψη που ακολουθεί τον Griffith δες Hammond, *History of Macedonia*, 2:329-330.

943 Αισχίνης, 2 (*Περί της Παραπρεσβείας*), 32-33, εκτός εάν πιστέψουμε τον Δημοσθένη, 19 (*Περί της παραπρεσβείας*), 253 που ισχυρίζεται ότι δεν συζητήθηκε η κατοχή της Αμφιπόλεως.

τός που υπαγόρευσε την κρίσιμη φράση «ἑκατέρους ἃ ἔχουσιν ἔχειν»[944] (η κάθε πλευρά θα κρατήσει ό,τι εδάφη κατέχει) στο κατοπινό αθηναϊκό ψήφισμα που επικύρωσε την ειρήνη.[945] Βέβαια, τελικά, πραγματοποίησε έναν εκπληκτικό διπλωματικό ελιγμό και επέτρεψε στους Αθηναίους να κρατήσουν την Χερσόνησο στον Ελλήσποντο, εκτός από την ήδη σύμμαχό του Πόλη Καρδία.[946] Όπως αποδεικνύουν οι εκ των υστέρων λόγοι τους στην Αθήνα, οι πρέσβεις που συνάντησαν τον Φίλιππο ένοιωσαν την πατριωτική, πολιτειακή και προσωπική τους υποχρέωση να μην παραλείψουν να αναφερθούν στην αθηναϊκή διεκδίκηση της Αμφιπόλεως, αν και δεν μπορεί παρά να είχαν καταλάβει ότι δεν υπήρχαν ελπίδες επανακτήσεώς της. Όμως, για να ικανοποιήσουν την εκκλησία του δήμου της Αθήνας πους τους είχε στείλει αλλά και τον κρυφό πόθο των Αθηναίων πολιτών για την μακεδονική Πόλη, συνέχισαν να αναφέρονται σε αυτήν σαν να την διεκδικούσε ακόμη η Αθήνα, χρόνια μετά την ειρήνη του 346 π.Χ. που την παρέδωσε οριστικά στον Φίλιππο. Γεγονός που ανάγκαζε και τον Φίλιππο να υπενθυμίζει τις δικές του θέσεις.[947] Οι υπόλοιπες απαιτήσεις του Φιλίππου ήταν ειρήνη και ασφάλεια στις θάλασσες. Ο Φίλιππος επεδίωκε διαρκή (χωρίς χρονικούς περιορισμούς) ειρήνη και συμμαχία με την Αθήνα και μάλιστα αμυντική συμμαχία, η οποία τυπικά συνομολογούνταν μεταξύ ίσων, και στην οποία θα ορκίζονταν και οι σύμμαχοι των δύο μερών. Βέβαια, ως προς το σημείο αυτό υπήρχαν κάποια ζητήματα τουλάχιστον με την Καρδία και την Άλο. Τέλος, τα μέρη και οι σύμμαχοί τους έπρεπε να φροντίσουν για την ασφάλεια των πλοίων τους στις θάλασσες από τους πειρατές. Δεν έπρεπε να συντάσσονται με τους πειρατές αλλά να τους πολεμούν από κοινού, εάν αυτό ήταν αναγκαίο.[948] Έτσι συνήφθη το 346 π.Χ. η ονομαζόμενη Φιλοκράτειος Ειρήνη[949] με την οποία η Αμφίπολις ήρθε και επισήμως στην δικαιοδοσία του Φιλίππου Β' και των Μακεδόνων. Η Αμφίπολις έπαψε πια να είναι ανεξάρτητη Πόλη.

---

[944] Dilts, *Scholia Demosthenica*, «Περί Αλοννήσου», 7.24, no 32 & 7.18, no 28.

[945] Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*), 24-26.

[946] Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 7 και κεφ. 9 και Δημοσθένης, 19 (*Περί της παραπρεσβείας*), 78-79 & 174 και Δημοσθένης, 5 (*Περί της ειρήνης*), 25.

[947] Ο Αθηναίος ρήτορας Ηγήσιππος (περ. 390-325 π.Χ.), στο οποίον αποδίδεται ο λόγος Ψευδο-Δημοσθένης, 7 (*Περί Αλοννήσου*), 26-27 που πρέπει να εκφωνήθηκε στην αρχή του 342 π.Χ. (Demosthenes, vol. I, Loeb ed., p. 148) αλλά και ο Φίλιππος στην επιστολή του προς τους Αθηναίους [Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*), 20-22] του έτους 340 π.Χ. επαναλαμβάνουν τις θέσεις τους για την Αμφίπολη. Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:338.

[948] Για τους όρους δες Hammond, *History of Macedonia*, 2:338. Οι όροι αυτοί συνάγονται από τις αναφορές στους λόγους περί εδαφών και Αμφιπόλεως (δες παραπάνω) και από Δημοσθένης, 19 (*Περί της Παραπρεσβείας*), 48 & 143 & 158 και Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*), 22 και Δημοσθένης, 18 (*Περί του Στεφάνου*), 32. Δες και πλήρη κατάλογο αναφορών στην Φιλοκράτειο ειρήνη στις αρχαίες πηγές σε Staatsverträge, no 329.

[949] Δες τις λεπτομέρειες σε Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 425-429.

(7) Η Αμφίπολις υπό τον Φίλιππο Β' και τους Μακεδόνες

Μετά την ειρήνη που συνυπέγραψαν το 346 π.Χ. Αθήνα και Φίλιππος, η περίοδος κατά την οποία η Αμφίπολις ήταν ανεξάρτητη Πόλη τελείωσε. Όμως, ο Φίλιππος δεν συμπεριφέρθηκε σαν βασιλιάς κατακτητής απέναντι σε κατακτημένη ελληνική Πόλη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επέβαλε την εξουσία του και την ισχύ του αλλά σταδιακά και αφήνοντας αρχικά μια χαραμάδα εσωτερικής πολιτικής αυτονομίας στην νέα του πόλη. Άλλωστε, πολιτική του πρέπει να ήταν να αποφύγει εσωτερικές αντιδράσεις και ιδίως παρατεταμένα παράπονα της φιλοαθηναϊκής μερίδας της Πόλεως στην Αθήνα, τα οποία θα αναμόχλευαν τον κρυφό πόθο των Αθηναίων. Φαίνεται, όμως, τελικά ότι οι Αθηναίοι δεν είχαν ανάγκη να τους υπενθυμίζουν ορισμένοι Αμφιπολίτες την ανοικτή τους ψυχολογική πληγή. Για χρόνια επέμεναν να θυμούνται ότι κάποτε η Πόλη τους ανήκε και, όπως θεωρούσαν, ο Φίλιππος τους την είχε υφαρπάξει. Η Αμφίπολις, από σημαντική και για πολλά χρόνια ανεξάρτητη Πόλη στο δυτικό άκρο της Αρχαίας παράλιας Θράκης μετατράπηκε σταδιακά σε μια μακεδονική πόλη, η οποία όμως δεν έχασε τελικά την λάμψη της.

Ήδη από το 358/7 π.Χ. που είχε καταλάβει την Αμφίπολη μετά από πολιορκία, ο Φίλιππος Β' είχε φροντίσει να εξορίσει όσους ήταν εχθρικοί απέναντί του, χωρίς όμως να επισύρει την μήνιν του εναντίον όλων των πολιτών.[950] Μάλιστα, φαίνεται ότι η πολιτεία των Αμφιπολιτών ήταν σε ανεξάρτητη λειτουργία μέχρι και τους πρώτους μήνες ή το αργότερο έτος ή και λίγο περισσότερο μετά την παράδοσή της Πόλεως στον Φίλιππο. Το 357/6 π.Χ., η εκκλησία του δήμου των Αμφιπολιτών ψήφισε και αποφάσισε να εξορίσει τους πολίτες της Φίλωνα και Στρατοκλή μαζί με τις οικογένειές τους και να δημεύσει τις περιουσίες τους,[951] ψήφισμα που δείχνει την μέχρι τότε λειτουργία των οργάνων της Πόλεως και ασχέτως εάν αυτή η απόφαση επηρεαζόταν από τους Μακεδόνες. Υποθέτουμε ότι γενικώς εξορίσθηκαν μέλη τη φιλοαθηναϊκής μερίδας της Πόλεως αλλά οι αθηναϊκές επιτύμβιες στήλες[952] δεν δείχνουν ανθρώπους που είχαν έρθει

[950] Δ.Σ., XVI.8.2.

[951] PHI Greek Inscriptions, # PH152488, Northern Greece (IG X) Macedonia Hatzopoulos, Mac. Inst. II 40 = Tod, GHI, no 150. Δες απόδοση στην νεοελληνική σε Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 26.

[952] Δες στο επιγραφικό σώμα II^2 από την Αττική για τον Δ' αιώνα π.Χ. ή

από την Αμφίπολη, σε αντίθεση με Ολυνθίους την ίδια περίοδο.[953] Άρα, πρέπει να συμπεράνουμε ότι είτε οι εξόριστοι από την Αμφίπολη ήταν πολύ λίγοι και δεν πέθαναν στην Αθήνα είτε ότι όσοι εξορίσθηκαν δεν έφθασαν ούτε πέθαναν στην Αθήνα.

Πρέπει να θεωρηθεί απολύτως βέβαιο ότι στην Αμφίπολη εγκαταστάθηκε εκ νέου μακεδονική φρουρά, γεγονός όμως που δεν αποστερούσε στην Πόλη το δικαίωμα να μην είναι πολιτειακά αυτόνομη ως προς τις εσωτερικές της υποθέσεις. Τέτοιο παράδειγμα Πόλεως κατακτημένης από τον Φίλιππο είναι η περίπτωση της Αμβρακίας (Άρτα). Το 338 π.Χ., στο Συνέριο της Κορίνθου,[954] οι Αμβρακιώτες έδωσαν μαζί με άλλες ελληνικές Πόλεις τον Όρκο ειρήνης[955] (Κορινθιακή Συμμαχία) μαζί με τους Μακεδόνες, στον οποίο, μεταξύ άλλων, ορκίζονταν ότι δεν θα πολεμούσαν εναντίον των άλλων ελληνικών Πόλεων που είχαν υπογράψει την ίδια ειρήνη και φυσικά εναντίον του Φιλίππου. Δηλαδή, οι Πολίτες της Αμβρακίας είχαν το δικαίωμα και την ελευθερία να ψηφίσουν υπέρ αυτής της συμμαχίας και ειρήνης ενώ είχε ήδη εγκατασταθεί μακεδονική φρουρά στην πόλη τους.[956] Αναλογικά, λοιπόν, πρέπει να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι και η Αμφίπολις αρχικά είχε τις ίδιες ελευθερίες από τον Φίλιππο. Την εποχή που ο Μακεδόνας βασιλιάς κινούνταν επιθετικά προς την ανατολική Αρχαία Θράκη, η Αμφίπολη απέκτησε μεγάλη σημασία ως η πόλη έξω αλλά και δίπλα από την οποία διερχόταν επάνω από τον Στρυμόνα η γέφυρα που οδηγούσε προς την ανατολική Αρχαία Θράκη. Όσο περνούσε ο καιρός, όμως, η Πόλη υποβαθμιζόταν και το δημοκρατικό της καθεστώς χανόταν. Ο Δημοσθένης προειδοποιούσε το 349 π.Χ. ότι οι δημοκρατίες δεν έπρεπε να εμπιστεύονται τις γειτονικές τους τυραννίες και υπενθύμιζε ότι ο Φίλιππος δεν εκτιμούσε εκείνους που πρόδιδαν την Πόλη τους.[957] Αμέσως μετά την κατάληψη της Αμφιπόλεως, ο Φίλιππος είχε διατάξει να σκοτώσουν πρώτους-πρώτους τους Αμφιπολίτες που είχαν ανοίξει τις πύλες της πόλεως στον στρατό του ενώ το ίδιο έπραξε και στην Πύδνα με όσους τον βοήθησαν να καταλάβει την πόλη, διότι πίστευε ότι στο μέλλον θα ήταν αυτοί οι ίδιοι που θα πρόδιδαν και τον ίδιο.[958] Αυτές του, όμως, οι πράξεις δεν μπορεί παρά να δυσαρέστησαν την φιλομακεδονική μερίδα στην Αμφίπολη, όπως και το γεγονός ότι ήδη το 346 π.Χ. εκμεταλλευόταν τις προσόδους της.[959] Για το ζήτημα αυτό είχε διαμαρτυρηθεί το ίδιο έτος ο Αισχίνης και μάλιστα στον λόγο του αφήνει να εννοηθεί[960] ότι οι Αμφιπολίτες είχαν χάσει όχι μόνο την πολιτική τους ελευθερία αλλά

<https://inscriptions.packhum.org/book/5?location=1700>.

953 Δες τα δώδεκα ονόματα των Ολυνθίων στις καταχωρίσεις PHI Greek Inscriptions, # PH12466, IG II² 10018 μέχρι # PH12469, IG II² 10020a και από # PH12471, IG II² 10022 μέχρι # PH12478, IG II² 10029.

954 Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 450-452.

955 PHI Greek Inscriptions, # PH347175, IG II³,1 318 = R&O, GHI, no 76 = Tod, GHI, no 177 και απόδοση στην νεοελληνική σε Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Ιστορική Πηγή 30.

956 Δ.Σ., XVII.3.3.

957 Δημοσθένης, 1 (*Ολυνθιακός Α΄*), 5.

958 Dilts, *Scholia Demosthenica*, «Ολυνθιακός Α'», 1.5, no 40a & 41a.

959 Ισοκράτης, 5 (*Φίλιππος*), 5.

960 Hammond, *History of Macedonia*, 2:352.

και την εκμετάλλευση των γαιών τους.[961]

Το ερώτημα σχετικά με την κατοχή των γαιών στην Αμφίπολη επί Φιλίππου Β' αλλά και αργότερα επί Αλεξάνδρου Γ' προκύπτει ιδιαίτερα έντονο όταν γίνεται αντιληπτό ότι μία από τις ίλες ιππικού των Εταίρων στον στρατό του Αλεξάνδρου Γ' ονομαζόταν Αμφίπολις.[962] Ένα άλλο ενδιαφέρον και σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο Φίλιππος είχε συμπεριλάβει στον στρατό του και αριστοκράτες ιππείς που προέρχονταν και από άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου εκτός της Μακεδονίας που είχε δημιουργήσει ο ίδιος,[963] όπως δείχνουν τα ονόματά τους. Αυτοί οι Εταίροι[964] δεν ήταν δυνατόν να προέρχονταν από ελληνικές Πόλεις, όπως ήταν η Αμφίπολις, διότι τουλάχιστον σε ορισμένους από τους Εταίρους ιππείς είχαν απονεμηθεί από τον Φίλιππο γαίες, οι οποίες πρέπει να προέρχονταν από τις περιοχές που είχε κατακτήσει ο Μακεδόνας βασιλιάς συμπεριλαμβανομένης και της «χώρας» της Αμφιπόλεως.[965] Δηλαδή δεν επρόκειτο για ευγενείς από την Αμφίπολη πριν την κατάκτηση από τον Φίλιππο αλλά για ευγενείς που απέκτησαν γαιοκτησίες μετά την εγκαθίδρυση των Μακεδόνων στην πόλη. Αυτή η υπόθεση υποστηρίζεται στην ουσία από διάσπαρτες πληροφορίες στις αρχαίες πηγές. Μία από αυτές είναι το υπονοούμενο του Αισχίνη ότι οι Αμφιπολίτες απώλεσαν τις γαίες τους.[966] Άλλη σχετίζεται με τον διορισμό ως τριηράρχων στο ναυτικό του Αλεξάνδρου Γ' τριών αξιωματικών που αναφέρεται ότι προέρχονταν από την Αμφίπολη («ἐκ δε Ἀμφιπόλεως»),[967] αν και γνωρίζουμε ότι κατάγονταν από άλλα μέρη του ελληνικού χώρου: ο Νέαρχος Ανδροτίμου από την Κρήτη,[968] ο Λαομέδων Λαρίχου από την Μυτιλήνη[969] και ο Ανδροσθένης Καλλιστράτου από την Θάσο.[970] Επίσης, σε ψήφισμα προξενείας[971] και σε τιμητικό ψήφισμα,[972] και τα δύο από τα οποία έχουν χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του Δ ' αιώνα π.Χ., αναφέρονται Μακεδόνες «ἐξ Ἀμφιπόλεως». Όλα αυτά τα στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ως Μακεδόνες εξ Αμφιπόλεως ονομάζονταν

[961] «Ἀμφιπολιτῶν αὐτῶν ἐχόντων τότε τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν καρπουμένων». Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 26-27.

[962] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, I.2.5 & συμπεριλαμβανόταν και στην παράταξη του ιππικού στα Γαυγάμηλα, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, III.11.8.

[963] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 224 = Αθήναιος, IV.62 (166f-167c) & Fr. 225A = Πολύβιος, VIII.11.

[964] Για τους Εταίρους επί Φιλίππου Β' και την μακεδονική κοινωνική διαστρωμάτωση δες συνοπτικά Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 457 και εκτενώς σε Hammond, *History of Macedonia*, 2:ch. XI.3 & XII.2.

[965] Όπως υπονοείται στο Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 225B = Αθήναιος, VI.77 (260d-261a).

[966] Αισχίνης, 2 (*Περί της παραπρεσβείας*), 26-27.

[967] Αρριανός, *Ινδική*, 18.4.

[968] Berve, *Das Alexanderreich auf Prosopographischer Grundlage*, no 544, 2:269 = Heckel, λμ. «Nearchus».

[969] Berve, *Das Alexanderreich auf Prosopographischer Grundlage*, no 464, 2:231 = Heckel, λμ. «Laomedon».

[970] Berve, *Das Alexanderreich auf Prosopographischer Grundlage*, no 80, 2:40 = Heckel, λμ. «Androsthenes».

[971] PHI Greek Inscriptions, # PH240610, Central Greece (IG VII-IX) Delphi FD III 4:391 = SIG, no 268F.

[972] PHI Greek Inscriptions, # PH247754, Asia Minor, Ionia, Ephesos 47.

επισήμως «οι Μακεδόνες (ή οι Έλληνες) στους οποίους είχαν διανεμηθεί κτήματα από τον Βασιλέα [Φίλιππο Β’] στην περιοχή όπου η Αμφίπολις ήταν το διοικητικό κέντρο».[973] Σύμφωνα με αυτήν την εκδοχή υποστηριζόμενη από τα παραπάνω στοιχεία, πολύ γρήγορα μετά την Φιλοκράτειο Ειρήνη του 346 π.Χ. η Αμφίπολη, η «χώρα» της, η ευρύτερη περιοχή της, αλλά και η οικονομία της ελέγχονταν πλήρως από τους Μακεδόνες, ασχέτως εάν οι Αθηναίοι έτρεφαν ακόμη πόθο για αυτήν αλλά αναγνώριζαν ότι οι Αμφιπολίτες είχαν χάσει και τον πολιτικό και τον οικονομικό της έλεγχο (Αισχίνης, παραπάνω).

Σύμφωνα με μία άποψη, ενώ από την μία πλευρά οι Μακεδόνες μοίρασαν περιουσίες των Αμφιπολιτών, από την άλλη ο Φίλιππος δεν ήθελε να εξαθλιώσει τους κατοίκους της πόλεως. Εάν επικεντρωθούμε σε ό,τι γνωρίζουμε από την εποχή του Αλεξάνδρου Γ’, η κάθε ίλη Εταίρων στον στρατό του είχε δύναμη τουλάχιστον 200 ευγενών ανδρών, οι οποίοι πρέπει να διαχειρίζονταν στον μακεδονικό χώρο 200 μεγάλα αγροκτήματα, και έτσι πρέπει να συνέβαινε και με την ίλη που ονομαζόταν Αμφίπολις. Τα κτήματα που συγκροτούσαν τα μεγάλα αγροκτήματα των ευγενών της κάθε ίλης των Εταίρων ίσως να είχαν προέλθει από την δήμευση των κτημάτων 2000-3000 αγροτών που υπηρετούσαν ως οπλίτες. Άλλωστε, το 343 π.Χ., ο Δημοσθένης αναφέρεται στα πλούτη και στα μεγαλεία ορισμένων σημαντικών Μακεδόνων (πρέσβεων) με τους οποίους είχε έρθει σε επαφή,[974] πράγμα που μάλλον επιβεβαιώνει τον προηγούμενο ισχυρισμό. Σε ό,τι αφορά στην Αμφίπολη, θα έπρεπε συνεπώς ένα μέρος των γαιών που ανήκαν στους πολίτες της να είχε περιέλθει στα χέρια λίγων ευγενών και οι αγρότες, οι πρώην ιδιοκτήτες τους, να είχαν υποβιβασθεί σε εργάτες γης ή ενοικιαστές. Όντως, οι περιουσίες αυτών που εξορίσθηκαν από τον Φίλιππο πρέπει να μοιράσθηκαν στους ευγενείς. Όμως ο Φίλιππος δεν είχε άμεσο λόγο να προχωρήσει στην ολοκληρωτική δήμευση των γαιοκτησιών των Αμφιπολιτών διότι πολύ σύντομα είχε στην διάθεσή του νέες γαίες στα ανατολικά της Αμφιπόλεως και μέχρι τους Φιλίππους. Επιπλέον, η Αμφίπολη έγινε πια το διοικητικό κέντρο περιοχής πολύ μεγαλύτερης από αυτήν που κατείχαν οι πολίτες της. Συνεπώς, ακόμη και όλες οι 200 νέες μεγαλογαιοκτησίες της ίλης της Αμφιπόλεως θα μπορούσαν να δημιουργηθούν από την έκταση αυτή και μόνο χωρίς να δημευθούν γαιοκτησίες των Αμφιπολιτών. Στην ουσία, τα νέα μακεδονικά εδάφη συμπεριελάμβαναν την πεδιάδα της Δράμας (Νομός Δράμας), η οποία σήμερα έχει έκταση 375 τ.χλμ.[975] και στην ανατολική άκρη της οποίας βρίσκονται οι Φίλιπποι. Συνεπώς, πρέπει να συμπεράνουμε με κάποιον βαθμό βεβαιότητας ότι οι 200 ευγενείς ιππείς, οι Εταίροι που συγκροτούσαν την ίλη της Αμφιπόλεως, είχαν τις ιδιοκτησίες που τους είχε διανείμει ο Μακεδόνας βασιλιάς σε αυτήν την περιοχή.[976] Επιπλέον, πρέπει

---

[973] Hammond, *History of Macedonia*, 2:353.

[974] Δημοσθένης, 19 (*Περί της παραπρεσβείας*), 235.

[975] *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 21:370-371.

[976] Θεωρητικά, η κάθε μεγάλη ιδιοκτησία θα κατελάμβανε έκταση 1,875 τ.χλμ. αλλά πρέπει να αφαιρεθεί έκταση με έλη και συνεπώς ίσως η κάθε ιδιοκτησία να ήταν περί το 1 τ.χλμ. Για τα έλη στην περιοχή των Φιλίππων τον Δ’ αιώνα π.Χ. δες Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτιών*, V.14.6 και PHI Greek Inscriptions, # PH152460, Northern Greece (IG X) Macedonia, Hatzopoulos, Mac. Inst. II 6 lines 12-13. Για το μέγεθος των ελών στις αρχές του 20ου μ.Χ. αιώνα δες χάρτη: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προ-

να υποθέσουμε ότι η διανομή των γαιών και συνεπώς και η ίδρυση της ίλης Αμφιπόλεως στον μακεδονικό στρατό του Φιλίππου έγινε πριν από το 343 π.Χ., όταν ο Αισχίνης συμπεριέλαβε στον λόγο του το σχόλιο ότι οι Αμφιπολίτες δεν όριζαν πλέον τις γαιοκτησίες τους.[977]

Έχουμε υποστηρίξει σε άλλη μας μελέτη,[978] πόσο επικίνδυνο είναι από επιστημονική και ακαδημαϊκή άποψη να βασίζεται ο μελετητής σε ένα και μοναδικό στοιχείο για να στηρίξει το επιχείρημά του. Βέβαια, στην Αρχαία Ιστορία, λόγω των περιορισμένων αρχαίων πηγών, είναι πολύ συνηθισμένο για ένα ζήτημα να υπάρχει μία και μόνη αρχαία πηγή, επάνω στην οποία οι μελετητές εκφράζουν την άποψή τους. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι απόψεις αυτές δεν επιδέχονται κριτικής. Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν θέσεις που ακόμη συζητιούνται χωρίς τελική συμφωνημένη γνώμη των μελετητών. Στην πραγματικότητα, στην αρχαιολογία και στην Ιστορία αλλά και σε άλλες ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες συνήθως δεν μπορούν να διατυπωθούν απόψεις και θεωρίες υπό την αρχή 'μαύρο ή άσπρο' αλλά οι επιστήμονες αναγκάζονται εξαιτίας των πολλών υφισταμένων ανά ζήτημα παραμέτρων να παραθέσουν για ένα θέμα απόψεις που ξετυλίγουν ένα φάσμα αποχρώσεων του γκρι και πολλές φορές ολόκληρο το φάσμα από το άσπρο μέχρι και το μαύρο. Δηλαδή, πολλές φορές οι απόψεις ποικίλουν ακριβώς διότι οι ερμηνείες επί των πηγών διαφέρουν. Στην περίπτωση της Αμφιπόλεως είναι πολύ δύσκολο να γίνει κατανοητό πώς ακριβώς έγινε και πόσος χρόνος χρειάσθηκε για να συντελεσθεί η πολιτική και κοινωνική μετάβαση από την ελεύθερη και ανεξάρτητη Αμφίπολη στην νέα υπό τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας κατάσταση. Πρέπει, λοιπόν, να μην ληφθεί κατά γράμμα η ρήση του Αισχίνη ότι οι Αμφιπολίτες έχασαν το 343 π.Χ. τελείως την πολιτική τους ελευθερία αλλά και τις γαίες τους, μια άποψη στο χρώμα 'μαύρο', δηλαδή απόλυτη, διότι μπορεί να διατυπώθηκε από τον ρήτορα επίτηδες και καθ' υπερβολήν για το κοινό του. Σε ό,τι αφορούσε στην πολιτική κατάσταση, πρέπει ο Αθηναίος ρήτορας να είχε σκοπό να τονίσει την αντίθεση ανάμεσα στην Αμφίπολη πριν από την κατάκτησή της από τους Μακεδόνες και στην κατάσταση που επικρατούσε στην Πόλη το 343 π.Χ. Αλλά το σχόλιο περί πλήρους απώλειας της γαιοκτησίας των Αμφιπολιτών πρέπει να είναι ρητορική υπερβολή. Μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι η γη που ανήκε σε όσους εξόρισε ο Φίλιππος Β' είχε δημευθεί και αναδιανεμηθεί. Ακόμη, ίσως να μην είναι μακριά από την τότε πραγματικότητα να υποθέσουμε ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς είχε επιβάλει φόρο γαιοκτησίας (δεκάτη, δέκα τοις εκατό επί της παραγωγής) σε όσους πολίτες κατείχαν γη στην Αμφίπολη. Όμως, η δήμευση όλων των γαιών των Αμφιπολιτών δεν μπορεί να

σφύγων, «Υγειονομικός Χάρτης Εποικισμού Μακεδονίας», Αθήναι: Μάρτιος 1927 <https://archives.ungeneva.org/carte-sanitaire-de-la-colonisation-en-macedoine-3> αλλά στον Δ' αιώνα π.Χ. τα έλη πρέπει να κατελάμβαναν αρκετά μικρότερη έκταση, μια που ολόκληρη η πεδιάδα δυτικά των Φιλίππων ήταν εύφορη και χωρίς έλη (Απ. ΡΕ, IV.105).

[977] Για αυτές τις σκέψεις του Griffith δες Hammond, *History of Macedonia*, 2:353-354. Αν και στον λόγο του τού 343 π.Χ. ο Αισχίνης αναφέρεται σε όσα είπε στον Φίλιππο το 346 π.Χ., αυτό δεν σημαίνει ότι απέφυγε να συμπεριλάβει και νέες πληροφορίες ή απόψεις του επί του θέματος (Hammond, *History of Macedonia*, 2:354, n. 1).

[978] Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2024).

δικαιολογηθεί μόνο από το σχόλιο του Αισχίνη.[979]

Η άποψη για την επιβολή του φόρου ιδιοκτησίας το 343 π.Χ. βασίζεται και στην διατύπωση του Θουκυδίδη ότι μετά την κατάληψη της Αμφιπόλεως από τον Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα το 424 π.Χ. οι Αθηναίοι κατατρόμαξαν διότι εκτός από την ναυπηγήσιμη ξυλεία έχαναν και εισοδήματα («χρημάτων προσόδῳ»).[980] Δηλαδή, οι Αμφιπολίτες κατέβαλαν στην Αθήνα κάποιου είδους φόρο. Από τους φορολογικούς καταλόγους (453-420 π.Χ.) που διατηρούσε η Αθήνα γίνεται φανερό πώς η Αμφίπολις δεν πλήρωνε συμμαχικό φόρο.[981] Πολλές εικασίες έχουν διατυπωθεί ως προς το τι συνιστούσε η απώλεια εισοδημάτων των Αθηναίων.[982] Κατά μία άποψη, επρόκειτο για εισόδημα[983] της Πόλεως των Αθηνών και όχι για ατομικά εισοδήματα των Αθηναίων που συναλλάσσονταν με τους Αμφιπολίτες και φορολογούνταν. Πάντως, δεν μπορεί να διευκρινισθεί εάν επρόκειτο για άμεσο φόρο επί του συνόλου των Αμφιπολιτών (επί της Πόλεως) ή για έμμεσο φόρο εξαγωγικών/εισαγωγικών δασμών, ο οποίος είναι και ο πιο πιθανός. Η Αμφίπολις, όμως, θεωρούνταν τόσο σημαντική πηγή προσόδων για τους Αθηναίους ώστε την αναφέρει και ο Ισοκράτης απευθυνόμενος στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας.[984] Συνεπώς, σύμφωνα με την άποψη που αναλύουμε, η Αμφίπολις έμοιαζε με Πόλη-επιχειρηματία («*entrepreneur* city»), η οποία μπορούσε να φορολογηθεί και ουσιαστικά να αρμεχτεί φορολογικά υπέρ των Αθηναίων.

Η Αμφίπολις αλλά και άλλες αθηναϊκές αποικίες που είχαν ιδρυθεί μετά τους Περσικούς Πολέμους δεν υπέκειντο σε φορολογία, διαπίστωση για την οποία δεν υπάρχει ικανοποιητική απάντηση παρά μόνο εικασίες. Είναι, συνεπώς, φανερό ότι ο συμμαχικός φόρος που επιβαλλόταν στους συμμάχους των Αθηναίων κατ' έτος δεν θεωρούνταν ότι άρμοζε στις αθηναϊκές αποικίες. Μήπως, όμως, ο φόρος τον οποίον ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει η Πόλη στους Αθηναίους είχε σχέση με την προστασία της από αυτούς; Εάν δηλαδή θεωρηθεί ότι οι αθηναϊκές αποικίες ήταν αθηναϊκό έδαφος, τότε οι πολίτες τους που απολάμβαναν την ασφάλειά που τους παρείχε η αθηναϊκή ισχύς έπρεπε να πληρώνουν ένα είδος ενοικίου επειδή διαβίωναν σε αθηναϊκό έδαφος. Υπάρχει παράδειγμα Πόλεως που το 401 π.Χ. απαιτούσε και ελάμβανε φόρο-ενοίκιο από άλλες για τη κατοχή γαιών της. Οι πρέσβεις από την Σινώπη που έφθασαν στα Κοτύωρα όταν είχε στρατοπεδεύσει εκεί ο Ξενοφών με τους 10.000 (401 π.Χ.) τον ενημέρωσαν για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της περιοχής που βρισκόταν. Τα Κοτύωρα, του είπαν, αλλά και η Κερασούντα και η Τραπεζούντα μάς ανήκουν και οι κάτοικοί τους πληρώνουν «δασμόν», διότι τους έχουμε παραχωρήσει την γη αυτή που την είχαμε αφαιρέσει παλιότερα από τους «βαρβάρους» για να ζουν. Μάλιστα, οι κάτοικοι στα Κοτύωρα είναι άποικοι μας.[985] Οι πολίτες στα Κοτύωρα δεν ήταν πολίτες της Σινώπης,

[979] Hammond, *History of Macedonia*, 2:354.

[980] Θουκ., IV.108.

[981] Για τους πίνακες φορολογίας των Πόλεων δες Meiggs, *Athenian Empire*, Appendix 14, pp. 538-561 και λεπτομερώς με σχόλια ATL, volume 1.

[982] Isaac, *The Greek Settlements in Thrace*, p. 39.

[983] Δες Δημητράκος, λμ. «πρόσοδος», αρ. 8 και παραδείγματα από τις αρχαίες πηγές.

[984] Ισοκράτης, 5 (*Φίλιππος*), 5.

[985] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, V.5.7-11.

μια που οι Πόλεις απέχουν μεταξύ τους περί τα 270 χλμ., αλλά της δικής τους Πόλεως. Αυτή η διαπίστωση ενισχύει την άποψη ότι επρόκειτο μεν για αποικία αλλά ανεξάρτητη Πόλη, η οποία κατέβαλε φόρο-ενοίκιο στην ιδιοκτήτρια της γης Σινώπη. Βέβαια, πέρα από την πιθανότητα καταβολής κάποιου φόρου από τους Αμφιπολίτες στους Αθηναίους δεν υπάρχουν απτά στοιχεία που να δείχνουν ότι η Αμφίπολις ανήκε νομικά στην Αθήνα και έτσι δεν μπορεί η Αμφίπολις να υπήρξε «Polis ohne territorium», όπως θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν τα Κοτύωρα σε σχέση με την Σινώπη. Το μόνο, συνεπώς, που θα μπορούσε να δεχθεί ο μελετητής είναι ότι η Αμφίπολις υπέκειντο σε κάποιο φόρο από την Αθήνα, για την οποία και ήταν ένα σημαντικό έσοδο.[986]

Η Παρορβηλία ή Ορβηλία υπό τον Φίλιππο Β'

Μία άλλη υπόθεση που διατυπώθηκε από ορισμένους μελετητές ήταν ότι μετά την κατάκτηση της Αμφιπόλεως, ο Φίλιππος μετακίνησε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της στην Παρορβηλία και στην Θράκη. Η Παρορβηλία ή Ορβηλία οριζόταν στην Αρχαιότητα από το όρος Όρβηλος και σήμερα εντοπίζεται ως η περιοχή από το Νέο Πετρίτσι Σερρών μέχρι τις όχθες του Στρυμόνα, στα νότια ή και δυτικότερα αλλά μπορεί και βορειότερα της οροσειράς Κερκίνη. Οι αρχαίοι γεωγράφοι και οι ιστορικοί άλλοτε θεωρούσαν ότι το όρος Όρβηλος ήταν η σημερινή οροσειρά Κερκίνη ή Μπέλλες και άλλοτε τμήμα αυτής ή και τα όρη στα νότιά της: Άγγιστρον Όρος (Τσιγγέλη), Όρη Βροντούς, Όρβηλος Όρος, Μενοίκιον Όρος, Φαλακρόν Όρος,[987] στο βόρεια τμήμα της σημερινής Ανατολικής Μακεδονίας. Σήμερα, η οροσειρά Κερκίνη βρίσκεται στα σύνορα Ελλάδας-Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας και Ελλάδας-Βουλγαρίας. Αρχίζοντας βορειοδυτικά της λίμνης Δοϊράνης εκτείνεται ανατολικά μέχρι και το σημερινό Όρος Όρβηλος, δηλαδή μέχρι την αρχή της οροσειράς της Ροδόπης[988] και αποτελεί το βόρειο σύνορο των Νομών Σερρών και Δράμας. Νομίζουμε ότι στην Αρχαιότητα, γεωγράφοι και ιστορικοί, οι οποίοι δεν ήταν δυνατόν με τα μέσα της εποχής να διαχωρίσουν ορεινούς όγκους που τους θεωρούσαν ως μία συνέχεια, νόμιζαν ότι αντίκριζαν ένα συνεχόμενο όρος κατευθυνόμενο από τα δυτικά προς τα ανατολικά και για τον λόγο αυτό του έδωσαν ένα όνομα (Όρβηλος). Θεωρητικά λοιπόν τουλάχιστον, το όνομα Παρορβηλία σημαίνει οι τόποι λίγο πέρα από τους πρόποδες του υποτιθέμενου στην Αρχαιότητα συνεχούς όρους Όρβηλος, δηλαδή και νότια στο σημερινό βόρειο τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας αλλά και βόρεια σε ένα μικρό τμήμα της σημερινής νοτιοανατολικής Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας και κυρίως στην νοτιοδυτική Βουλγαρία.[989]

---

[986] A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, 2nd ed. (Chicago: Ares, 1983), pp. 200-206.

[987] Δες και συζήτηση σε Hatzopoulos, «Retour à la vallée du Strymon,» pp. 19-28 και Manov, «Localisation of the Four Ancient Settlements in the District Parorbelia,» p. 12.

[988] Hammond, *History of Macedonia*, 1:198-200. Δες και Στράβων, VII.Fr.36.

[989] Hatzopoulos, «Retour à la vallée du Strymon,» p. 23 και Manov, «Localisation of the Four Ancient Settlements in the District Parorbelia,» p. 12. O Hammond, *History of Macedonia*, 1:198 & map 17 on p. 180 πιστεύει ότι Παρορβηλία ονομαζόταν μόνο η περιοχή δυτικά του Στρυμόνα ποταμού και νότια του αρχαίου όρους Όρβηλος, δηλαδή μόνο η σημερινή ελληνική περιοχή.

Στην Παρορβηλία υπήρχαν οι μακεδονικές και ελληνικές πόλεις[990] Καλλίπολις,[991] Ορθόπολις, Φιλιππούπολις,[992] και Γαρησκός[993] αλλά ο εντοπισμός τους είναι πολύ δύσκολος εξαιτίας της αβεβαιότητας των σημερινών ιστορικών να αναγνωρίσουν την ακριβή θέση του όρους Όρβηλος αλλά και της πεδιάδας ανατολικά της αρχαίας πόλεως Ειδομένη/Ιδομένη, μία από τις βορειότερες μακεδονικές πόλεις.[994] Σήμερα, θεωρείται ότι η Ειδομένη/Ιδομένη[995] βρισκόταν στην περιοχή του χωριού Miletkovo, στην Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, περ. 20 χλμ. βορείως του ελληνικού χωριού Εύζωνοι, στα σύνορα Ελλάδας και Δημοκρατίας Βόρειας Μακεδονίας. Συνεπώς, οι τέσσερις πόλεις πρέπει να βρίσκονταν ανατολικά του Miletkovo, δηλαδή σε κοιλάδα ανατολικά του ποταμού Αξιού/Vardar και η οποία προσδιορίζεται στην περιοχή του άνω ρου του Στρυμόνα και στις δύο πλευρές των ελληνοβουλγαρικών συνόρων.

Σύμφωνα με μία άποψη, η Καλλίπολις τοποθετείται στο Σιδηρόκαστρο Σερρών αν και στον Πευτιγγεριανό Πίνακα (Tabula Peutingeriana)[996] της Ρωμαϊκής Εποχής δεν εμφανίζεται πόλη στην θέση του σημερινού Σιδηρόκαστρου.[997] Μάλιστα, τα αποτελέσματα των μέχρι του 2010 ανασκαφών υπήρξαν πενιχρά για την ιστορική περίοδο. Εκτός από προϊστορική εγκατάσταση της Δ' και της Γ' χιλιετίας π.Χ. στο σπήλαιο «Καταρράκτες»,[998] 2 χλμ. βορειοανατολικά του Σιδηροκάστρου, ανασύρθηκαν από το ίδιο σπήλαιο πίθοι, αμφορείς, χυτροειδή αγγεία, πινάκια, σκύφοι, μυροδοχεία, λεκάνες, και ασκοί, ο μεγαλύτερος αριθμός των οποίων χρονολογήθηκαν στον Β' αιώνα π.Χ. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν 6 λάκκοι που πιθανολογείται ότι προορίζονταν για την «πάκτωση πίθων»[999] αλλά και ένας άλλος με «ακανόνιστη κάτοψη και γέμισμα κυρίως από κροκάλες».[1000] Επιπλέον, στην θέση Μαύρος Βράχος, 2,5 χλμ. βόρεια και βορειοανατολικά του Σιδηροκάστρου, αποκαλύφθηκαν ευρήματα της ιστορικής Εποχής. Συγκεκριμένα, στον Μαύρο Βράχο εντοπίσθηκε αβαθές φαράγγι και αβαθής βραχοσκεπή.[1001] Στην βραχοσκεπή αποκαλύφθηκε ημικυκλικός τοίχος περιβόλου με ίχνη καύσεως στο εσωτερικό του Παλαιοχριστιανικών χρόνων (4ος-7ος μ.Χ. αιώνας). Η αβαφής κεραμική και

---

[990] Στράβων, VII.Fr.36.

[991] Δες Hansen & Nielsen, p. 814.

[992] ΛΕΓΙΘ, λμ. «Φιλιππούπολις (Παιωνίας)».

[993] ΛΕΓΙΘ, λμ. «Γαρήσκος».

[994] Hansen & Nielsen, p. 794.

[995] ΛΕΓΙΘ, λμ. «Ειδομένη/Ιδομένη» που τοποθετείται στο χωριό Gevgelija/Γευγελή/Γεβγελή, στα σύνορα Δημοκρατίας Βόρειας Μακεδονίας και Ελλάδας, απέναντι από το ελληνικό χωριό Ειδομένη.

[996] Δες πρόχειρα *Wikipedia*, λμ. «Tabula Peutingeriana» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Peutingeriana>.

[997] Όπως φαίνεται ευκρινώς σε αναπαραγωγή των ρωμαϊκών οδών και πόλεων από το Tabula Peutingeriana σε <https://www.omnesviae.org/>.

[998] Μιλτιάδης Μυτελέτσης και Αναστάσιος Σύρος, «Σπήλαιο 'Καταρράκτες' Σιδηροκάστρου, Ανασκαφή 2008-2010,» ΑΕΜΘ, 24 (2010): 421-428.

[999] Η λέξη πάκτωση ή πάκτωμα ερμηνεύεται εδώ ως η μόνιμη τοποθέτηση των αγγείων μέσα στους λάκκους, η στερέωσή τους μέσα στην γη.

[1000] Αναστάσιος Σύρος και Χρυσούλα Τσαγκούλη και Μιλτιάδης Μυτελέτσης και Ιωάννης Βλασταρίδης, «Σπήλαιο στη θέση 'Καταρράκτες-Φράγμα' Σιδηροκάστρου,» ΑΕΜΘ, 21 (2007): 356.

[1001] Ως βραχοσκεπή χαρακτηρίζεται μικρή σπηλιά σε ύψωμα ή βουνό ή πλάτωμα στεγασμένο από βράχο σε υψηλό σημείο υψώματος ή βουνού.

τα οστά ζώων που βρέθηκαν προϊδεάζουν για «προσωρινή εγκατάσταση βοσκών». Σε κόγχη στην είσοδο του φαραγγιού βρέθηκε κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής Εποχής (5300-4500 π.Χ.). Στο ίδιο σημείο αλλά σε άλλη κόγχη παρατηρήθηκε παχύ στρώμα στάχτης και ευρήματα του 2ου μ.Χ. αιώνα. Σε υψηλότερο σημείο αλλά ανατολικά και σε άλλη κόγχη ύψους 3 μ. βρέθηκαν θραυσμένα αγαλματίδια, θησαυρός νομισμάτων[1002] και κεραμική του 2ου μ.Χ. αιώνα. Σε άλλο κοντινό σημείο βρέθηκε κορμός κιθαρωδού Απόλλωνα και κορμός Πάνα ενώ στην ίδια περιοχή βρέθηκαν πολλά αβαφή επιτραπέζια και αποθηκευτικά αγγεία σε στρώμα με έντονα ίχνη καύσεως και οστά ζώων, σιδερένια εγχειρίδια και πολλά φθαρμένα μπρούτζινα νομίσματα. Το ιερό αυτό, αφιερωμένο στον Απόλλωνα, στις Νύμφες και στον Πάνα, ανήκει στον 2ο μ.Χ. αιώνα. Μάλιστα, σε επιγραφή[1003] που είχε βρεθεί κατά την ανέγερση του 1ου Δημοτικού Σχολείου Σιδηροκάστρου και είχε χρονολογηθεί το 156 μ.Χ. αναφέρεται ότι ένα ζεύγος Ρωμαίων ανήγειραν ναούς αφιερωμένους στην Αρτέμιδα, στον Απόλλωνα, «καὶ τῇ πατρίδι»[1004] μαζί με άλλα κτήρια γύρω τους.[1005] Το στρώμα καύσεως/καταστροφής χρονολογήθηκε γενικά στον 4ο μ.Χ. αιώνα. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, η «καταστροφική μανία [των φανατικών Χριστιανών των Παλαιοχριστιανικών χρόνων] φαίνεται από τον τρόπο που σπάσανε τα αγάλματα, τα τεμάχισαν, τα έριξαν από την κεντρική κόγχη προσπαθώντας να εξαφανίσουν κάθε παγανιστική λατρεία από την περιοχή, πυρπολώντας στην συνέχεια τον χώρο [...]».[1006] Αυτή είναι όντως μια χαρακτηριστική σκηνή αντιδράσεως των Χριστιανών της περιόδου του αυτοκράτορα (Μέγα) Κωνσταντίνου Α’ (διοίκ. 306-337 μ.Χ.) απέναντι στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό.

Παλαιότερα, βέβαια, το Σιδηρόκαστρο ταυτιζόταν με την Ηράκλεια Σιντική[1007] (ή την ονομαζόμενη Ηράκλεια του Στρυμόνος), η οποία είχε τοποθετηθεί και στο Νέο Πετρίτσι (5 χλμ. βόρεια από το Σιδηρόκαστρο).[1008] Αλλά για αυτήν την Ηράκλεια στην Αρχαία Μακεδονία έχει πλέον προταθεί η περιοχή στην βουλγαρική πόλη Rupite (6 χλμ. από τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, από την περιοχή του Προμαχώνα) με βάση την

[1002] Πολλά διαφορετικά νομίσματα που βρέθηκαν μαζί.

[1003] Δες επιγραφές του 2ου και 3ου μ.Χ. αιώνα από το Σιδηρόκαστρο σε PHI Greek Inscriptions, # PHI150667, Northern Greece (IG X) Macedonia, Samsaris, Bas-Strymon 30 μέχρι # PHI150670, Northern Greece (IG X) Macedonia, Samsaris, Bas-Strymon 33.

[1004] PHI Greek Inscriptions, # PH150666, Northern Greece (IG X) Macedonia, Samsaris, Bas-Strymon 29.

[1005] Ήταν συνηθισμένο τον 2ο και τον 3ο μ.Χ. αιώνα, Ρωμαίοι που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα και στην δυτική Μικρά Ασία να αφιερώνουν ιερά κτίσματα που είχαν χρηματοδοτήσει οι ίδιοι σε θεούς αλλά και στην πατρίδα (ψάξε –> τη πατριδι στο <https://inscriptions.packhum.org/search?patt=τη+πατριδι>). Δες και Laura Nastasi, «An example of “Roman Greek” from Isthmia? Greek and Latin in contact,» in *Contacts linguistiques en Grèce ancienne. Diachronie et synchronie*, eds Alcorac Alonso Déniz and Julián V. Méndez Dosuna and Enrique Nieto Izquierdo and Gilles van Heems (Lyon: MOM, 2024) at <https://books.openedition.org/momeditions/19344>.

[1006] Κατερίνα Περιστέρη και Βάϊα Χαλκιοπούλου, «Πρώτη ανασκαφική έρευνα στο Σιδηρόκαστρο στη θέση 'Μαύρος Βράχος' κατά το 2005,» ΑΕΜΘ, 19 (2005): 129-134.

[1007] Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις* (Αθήναι: 1896), 2:683-688.

[1008] Fanoula Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l’époque romaine*, Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 16 (Paris: 1988), pp. 368-371.

εύρεση ρωμαϊκής επιγραφής του 308 μ.Χ. Αρχαιολογικές ανασκαφές και φιλολογικές πηγές υποδεικνύουν ότι η πόλη πρέπει να ιδρύθηκε μεταξύ 356-339 π.Χ. από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας και κατά μία υπόθεση ίσως να εποικίσθηκε με κατοίκους από την άλλη μακεδονική Ηράκλεια της Μυγδονίας.[1009] Στην Μακεδονία της Ελληνιστικής Εποχής υπήρχαν τέσσερις πόλεις με το όνομα Ηράκλεια, οι τρεις άλλες από τις οποίες ήταν: η Ηράκλεια Λυγκηστίς ή Λύγκου στην περιοχή της σημερινής πόλεως Bitola στην Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας (13 χλμ. από τα ελληνικά σύνορα, από το χωριό Νέος Καύκασος), το Ηράκλειον (Ηράκλεια) Πιερίας στην περιοχή του σημερινού Πλαταμώνα (BAGROW, 50:C4 & 55:D0), και η Ηράκλεια Μυγδονία, ανάμεσα στους οικισμούς Γέφυρα και Άγιος Αθανάσιος (20 χλμ. βορειοδυτικά του κέντρου της Θεσσαλονίκης).[1010]

Ας ακολουθήσουμε, όμως, το σκεπτικό της ταυτίσεως των πόλεων στην Παρορβηλία διότι αποτελεί συνέχεια των ενεργειών του Φιλίππου Β' στην Αμφίπολη. Αφού ο Μακεδόνας βασιλιάς στερέωσε το 347 π.Χ. την εξουσία του στην Αμφίπολη με φρουρά, κινήθηκε βορειοδυτικά για να κατακτήσει την γη των Θρακών γύρω από τον μέσο και τον άνω ρου του Στρυμόνα. Μετά τις σημερινές Σέρες συνάντησε ένα θρακικό χωριό το οποίο και κατέλαβε. Εξαιτίας της στρατηγικής του σημασίας κοντά στην καμπή του Στρυμόνα προς τις πηγές του (σημερινή Βουλγαρία) αποφάσισε να το εποικίσει για να γίνει πόλη. Θαμπωμένος από την ομορφιά του τοπίου, ονόμασε την νέα πόλη Καλλίπολη (όμορφη πόλη), η οποία σύμφωνα με την άποψη που ακολουθούμε βρισκόταν στο σημερινό Σιδηρόκαστρο. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι αν και ελληνιστική/ρωμαϊκή πόλη δεν αποτυπώνεται στον Πευτιγγεριανό Πίνακα (Tabula Peutingeriana) του 4ου μ.Χ. αιώνα και στο ακριβές αντίγραφό του τού 13ου μ.Χ. αιώνα υπάρχουν αρχαιολογικές αποδείξεις για εγκατάσταση του 2ου μ.Χ. αιώνα αλλά και σε σπήλαιο ευρήματα του Β' αιώνα π.Χ., γεγονός που σημαίνει ότι υπήρχε ελληνική παρουσία στην περιοχή του Σιδηροκάστρου από τον Β' αιώνα π.Χ. και ελληνορωμαϊκή τουλάχιστον από τον 2ο μ.Χ. αιώνα

Μετά την Καλλίπολη, ο Φίλιππος βάδισε ακόμη βορειότερα και διέβη από τα σημερινά στενά Ρούπελ που σχηματίζονται ανάμεσα στα βουνά Κερκίνη (Μπέλες) και Άγκιστρο (Τσιγγέλη) και διαμέσου των οποίων ρέει και ο Στρυμόνας από τις πηγές του προς την Αμφίπολη. Αφού πέρασε τα στενά πρέπει να συνάντησε ένα ακόμη θρακικό χωριό το οποίο κατέλαβε και μετονόμασε σε Ορθόπολη (η πόλη επάνω στην ευθεία κατεύθυνση), θέση στην οποία βρίσκεται το σημερινό βουλγαρικό χωριό Rupite, στην δυτική πλευρά του Στρυμόνα/Struma και στην συμβολή των ποταμών Στρυμόνα/Struma και Strumica/Strumitsa/Strumitza) ή Strumeshnitsa. Βέβαια, έχει αποδειχθεί επιγραφικά ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στην πόλη Rupite ανήκουν στην Ηράκλεια Σιντική.

Συνεχίζοντας την πορεία του βορειότερα, ο Φίλιππος διέβη τον Στρυμόνα/Stru-

---

[1009] Για την επιγραφή δες Georgi Mitrev, «Civitas Heracleotarum: Heracleia Sintica or the Ancient City at the Village of Rupite (Bulgaria),» *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 145 (2003): 263-272 και για την πόλη δες Emil Nankov, «In Search of A founder and the Early Years of Heraclea Sintica,» in *Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD)*, eds L. Vagalinski and E. Nankov, Papers of the American Research Center in Sofia, vol. 2 (Sofia: 2015), pp. 7-35.

[1010] Δες Χάρτη 1 στο τέλος αυτού του τόμου.

ma και 10 χλμ. από το Rupite ίδρυσε μια νέα πόλη κοντά στο χωριό Sandanski, στην ανατολική πλευρά του Στρυμόνα/Struma και στους πρόποδες του όρους Πιρίν. Από την πόλη αυτή μπορούσε να ελέγχει εκείνο το σημείο της κοιλάδας του ποταμού ενώ εκεί κυλούσαν και νερά από μεταλλικές πηγές.[1011] Ονόμασε την πόλη Φιλιππούπολη και στην περιοχή του χωριού Sandanski έχουν όντως βρεθεί κατάλοιπα προ-ρωμαϊκού οικισμού. Όμως, σύμφωνα με άλλη υπόθεση, η αρχαία πόλη αυτή μπορεί να ήταν η Αλεξανδρούπολη. Ήταν το 340 π.Χ. όταν ο Φίλιππος είχε εκστρατεύσει εναντίον του Βυζαντίου (σημερ. Κωνσταντινούπολη)[1012] και ο δεκαεξάχρονος γιος του Αλέξανδρος κλήθηκε να αντιμετωπίσει τους Θράκες. Αφού τους νίκησε και κατέλαβε την πόλη τους, τους έδιωξε, την εποίκησε με νέους κατοίκους από διάφορες περιοχές από την Μακεδονία και την Ελλάδα και την ονόμασε Αλεξανδρούπολη.[1013] Βέβαια, κατά άλλη άποψη, αυτή η πόλη στο Sandanski ήταν η Γαρησκός. Τελικά, αποδείχθηκε ότι η πόλη στο Rupite είχε ονομασθεί Αλεξανδρούπολη το 255 π.Χ. προς τιμήν του Αλεξάνδρου Γ' διότι ο νεαρός Αλέξανδρος του 340 π.Χ. δεν είχε το πραγματικό και ηθικό δικαίωμα να ονομάσει με το όνομά του νέα πόλη. Μία τέτοια πράξη θα θεωρούνταν εχθρική εναντίον του πατέρα του. Περισσότερα από δέκα χρόνια μετά την ονομασία της, δηλαδή το 242 π.Χ., αυτή η Αλεξανδρούπολη μετονομάσθηκε σε Ηράκλεια επί του Στρυμόνος ή Ηράκλεια Σιντική, όπως απέδειξε η επιγραφή των αρχών του 4ου μ.Χ. αιώνα που βρέθηκε εκεί.

Η τελευταία πόλη της Παρορβηλίας που πρέπει να εντοπισθεί είναι η Γαρησκός, η οποία τοποθετείται στο σημερινό χωριό Melnik που βρίσκεται 10 χλμ. βόρεια από τον Προμαχώνα στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Το όνομα της αρχαίας πόλεως έχει θρακική ρίζα και μάλιστα είναι το ίδιο με άλλη μακεδονική πόλη που πρέπει να βρισκόταν στην Μυγδονία, δηλαδή στην σημερινή ανατολική πλευρά του Νομού Θεσσαλονίκης. Αυτή ήταν μία από τις μικρές πόλεις που συμμετείχαν το 315 π.Χ. στον συνοικισμό για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο.[1014] Το αξιοσημείωτο ως προς την θρακική Γαρησκό είναι ότι από τις τέσσερις πόλεις (Καλλίπολις, Ορθόπολις, Φιλιππούπολις, Γαρησκός) που ίδρυσε ο Φίλιππος σε εκείνη την εκστρατεία του στην Θράκη είναι η μόνη που δεν έχει στο συνθετικό του ονόματός της την λέξη πόλις. Αυτή η παρατήρηση οδηγεί στην εικασία ότι η θρακική Γαρησκός δεν υπήρξε εγκατάσταση στο μέγεθος και στην σημασία πόλεως αλλά «φρούριον» ή «χωρίον».[1015]

Η συζήτηση για τις θέσεις των πόλεων που ίδρυσε στην Παρορβηλία κατά την διάρκεια της εκστρατείας του ο Φίλιππος Β' δείχνει πόσο περίπλοκη και δύσκολη είναι η ταύτιση αρχαίων θέσεων με σημερινές αλλά και πόσο σημαντικό είναι για αρχαιολόγους και ιστορικούς να είναι η ταύτιση αυτή σωστή. Σύμφωνα, λοιπόν, με την προσπάθεια ταυτίσεως των νέων μακεδονικών πόλεων στην Παρορβηλία, η Καλλίπολη

[1011] Τα νερά αυτά έχουν μεγάλη περιεκτικότητα σε άλατα ή διαλυμένα άλατα ή αέρια. Δες *Wikipedia*, λμ. «Mineral spring» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Mineral_spring>.

[1012] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 440-443.

[1013] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», IX.

[1014] Στράβων, VII.Fr.21.

[1015] Για το σκεπτικό της ταυτίσεως των τεσσάρων πόλεων δες Manov, «Localisation of the Four Ancient Settlements in the District Parorbelia,» pp. 12-15.

ήταν κοντά στο ελληνικό Σιδηρόκαστρο, η Ορθόπολη που μετονομάσθηκε σε Αλεξανδρούπολη το 255 π.Χ. και σε Ηράκλεια Σιντική το 242 π.Χ. πρέπει να βρισκόταν στο σημερινό βουλγαρικό χωριό Rupite, η Φιλιππούπολη κοντά στο βουλγαρικό Sandanski, και η Γαρησκός κοντά στο επίσης βουλγαρικό χωριό Melnik. Ίσως ήταν σε αυτές τις νέες πόλεις που ο Μακεδόνας βασιλιάς εξόρισε τους λίγους πολιτικούς αντιπάλους του (δες παρακάτω) από την Αμφίπολη.

Η Γαρησκός και η αρχαία ελληνική Πόλις

Σε αυτό, όμως, το σημείο της συζητήσεώς μας για τις τέσσερις πόλεις του Φιλίππου στην Θράκη και ιδίως για την Γαρησκό πρέπει να τεθεί το ερώτημα τι ήταν και τι εννοούνταν στην ελληνική Αρχαιότητα με την λέξη «πόλις». Από την Αρχαϊκή μέχρι την Ελληνιστική Εποχή (περ. 650-323 π.Χ.) η Πόλη ήταν μία μικρή κοινότητα ανδρών πολιτών που μαζί με τις οικογένειές τους ζούσαν στο άστυ (πόλη), δηλαδή στην οικιστική περιοχή. Τα γύρω από το άστυ εδάφη, τα χωράφια των περισσοτέρων πολιτών, χέρσα γη, τα βουνά, τα δάση, οι λίμνες μέχρι εκεί όπου άρχιζαν οι εκτάσεις γειτονικής πόλεως ονομάζονταν «χώρα» ή πολλές φορές και απλώς «γη». Η κοινότητα των πολιτών, η Πόλη, διείπετο από συγκεκριμένους θεσμούς και ήταν απολύτως αυτοδιοικούμενη. Στην Πόλη, εκτός από τους πολίτες με τις οικογένειές τους, ζούσαν οι ξένοι, που συνήθως διέμεναν προσωρινά και δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα (εκλέγειν και εκλέγεσθαι) όπως οι πολίτες, και οι σκλάβοι που ήταν ιδιοκτησία των πολιτών ή σε ορισμένες περιπτώσεις της Πόλεως συνολικά. Περιστασιακά, διέρχονταν από την πόλη έμποροι, τεχνίτες, και διάφοροι περιφερόμενοι. Σπάνιοι ήταν οι απελεύθεροι, δούλοι που ο κύριός τους τούς είχε δώσει την ελευθερία τους. Η πόλις χαρακτηριζόταν από τους πολίτες της ως η πατρίς τους ενώ η Πόλη η ίδια αναφερόταν με τον πληθυντικό αριθμό του ονόματος του συνόλου των πολιτών της (π.χ. Αθηναίοι, Κορίνθιοι, Θηβαίοι). Οι πολίτες χωρίζονταν πολιτικά σε πολιτικές μερίδες (πολιτικές ομάδες) οι οποίες είχαν αντίθετες πολιτικές απόψεις και ή σύγκρουσή τους συχνά κατέληγε σε «στάση», δηλαδή η μία μερίδα παραμεριζόταν και ανελάμβανε την εξουσία η άλλη αλλά συνήθως χωρίς να διαταραχθούν τα πολιτικά θεμέλια της Πόλεως. Οι πολιτικές διαμάχες ελάμβαναν χώρα στο βουλευτήριο της πόλεως. Αλλά και οι πόλεμοι μεταξύ των Πόλεων ήταν πάρα πολύ συχνοί και στις περισσότερες περιπτώσεις οι πόλεις περιβάλλονταν από τείχη για να προστατευθούν οι κάτοικοί τους. Η αντίληψη και ο ορισμός, όμως, αυτός της Πόλεως βασίζεται κυρίως στην Αθήνα του Δ' αιώνα π.Χ. και πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι υπήρχε πολιτική ποικιλομορφία ανάμεσα στις ελληνικές Πόλεις, χωρίς όμως στην πραγματικότητα οι διαφοροποιήσεις αυτές να παρεκκλίνουν πραγματικά από τον αθηναϊκό ορισμό. Άλλωστε, οι θεωρητικοί περί Πόλεως υπήρξαν ο Αθηναίος Πλάτων και ο Αριστοτέλης, ο οποίος αν και δεν είχε γεννηθεί στην Αθήνα διαβίωσε είκοσι ολόκληρα χρόνια στην φιλοσοφική σχολή σε αυτήν.

Στην πραγματικότητα, στις αρχαίες φιλολογικές (λογοτεχνικές και ιστορικές) πηγές, η λέξη πόλις έχει τέσσερις διαφορετικές έννοιες που αναφέρονται με συγκεκριμένες λέξεις: (α) κοινότητα πολιτών (Πόλις ή άνδρες ή άνθρωποι που προσδιορίζουν τον δήμο, την εκκλησία του δήμου ή σε ολιγαρχικές πόλεις, γερουσία), (β) ακρόπολη

(ακρόπολις), (γ) μόνο ο αστικός οικισμός (άστυ ή πόλισμα ή εμπόριον ή τείχος ή φρούριον), (δ) περιοχή («χώρα» ή «γη»). Ο προσδιορισμός «πατρίς» συνήθως αναφέρεται στην πόλη ως κοινότητα πολιτών και τούμπαλιν ενώ ο προσδιορισμός «τείχος» συνήθως αναφέρεται σε εξαρτώμενη Πόλη. Η κώμη (δηλαδή το χωριό) δεν είναι Πόλη αλλά μπορεί να σημαίνει πολιτική υποδιαίρεση μεγάλης Πόλεως. Η χρήση της λέξεως «χώρα» μπορεί να περιλαμβάνει την πόλη (αστική περιοχή) και την ύπαιθρο της ή μπορεί η λέξη «πόλις» να περιλαμβάνει την αστική περιοχή και την ύπαιθρό της (την «χώρα» της). Η λέξη «χωρίον» είναι δύσκολο να προσδιορισθεί αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ο συνδυασμός των λέξεων χωρίον και οικία προσδιόριζε αγροικία μέσα σε κτήματα ή αγρόκτημα. Γενικά, χωρίον σημαίνει χώρος και μπορεί να αναφερόταν στην οικιστική διάσταση πόλεως, σε δήμο της Αττικής ή σε έρημη περιοχή νησιού.[1016]

Έχοντας, λοιπόν, υπόψιν τις διάφορες χρήσεις της λέξεως πόλις από τους αρχαίους συγγραφείς, η περίπτωση της Γαρησκού χρήζει ειδικής εξετάσεως. Αρχικά είχε θεωρηθεί ότι υπήρξε πολύ σημαντική εγκατάσταση και είχε ταυτισθεί με τα αρχαιολογικά ευρήματα στο χωριό Sandanski, όπου όμως όπως εξηγήσαμε παραπάνω τοποθετείται η Φιλιππούπολη. Αλλά η απουσία του συνθετικού πόλις στο όνομά αυτής της εγκαταστάσεως μπορεί να οδηγήσει στην σκέψη ότι δεν προοριζόταν για πόλη και Πόλη αλλά πιθανόν αρχικά μόνο για φρούριον ή χωρίον ενώ η μόνη περιγραφή της Γαρησκού ως πόλεως υπάρχει στην γεωγραφία του Πτολεμαίου,[1017] γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι έγινε πόλη και Πόλη αργότερα. Παρ' όλα αυτά, γεννάται και για την Γαρησκό το ερώτημα εάν υπήρξε μεικτή εγκατάσταση ή επανεγκατάσταση, δηλαδή εάν ο πληθυσμός της, όπως και των άλλων μακεδονικών εγκαταστάσεων στην Αρχαία Θράκη, αποτελούνταν από Μακεδόνες, άλλους Έλληνες, και Θράκες. Μήπως, δηλαδή, ήταν και αυτή μία από τις πόλεις τις οποίες ο Φίλιππος Β' «συμμίκτους δὲ κατοικίσας»[1018] ίδρυσε;.[1019]

Η πληροφορία για την ίδρυση από τον Φίλιππο Β' πόλεων στην Θράκη με μεικτό πληθυσμό μπορεί να μην είναι καθόλου αβάσιμη αλλά αντιθέτως να υπήρξε ο κανόνας. Άλλωστε, από αυτήν την υποψία μπορεί να προήλθε και η ιδέα ότι μετά την κατάληψη της Αμφιπόλεως ο Φίλιππος εξόρισε τους πολλούς (ή λίγους) αντιπάλους του στις πόλεις τις Παρορβηλίας, δηλαδή σε αυτές την θέση των οποίων προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε νότια ή βόρεια ή και από τις δύο πλευρές του αρχαίου όρους Όρβηλος.

Πόλεις με μικτούς πληθυσμούς σε Αιγαιακή Θράκη και Μακεδονία

Η ανάμειξη ελληνικών και θρακικών πληθυσμών στην Αιγαιακή Αρχαία Θράκη δεν είναι μόνον μακεδονικό φαινόμενο, δηλαδή ιστορικά δεν αφορούσε αποκλειστικά μακεδονικούς και θρακικούς πληθυσμούς επί Φιλίππου Β'. Είχαν προηγηθεί οι εγκαταστάσεις με Θράκες και Έλληνες. Στο δυτικό άκρο της Αρχαίας Αιγαιακής Θράκης

[1016] Hansen & Nielsen, pp. 30-36 & 39-43 & 74-78.

[1017] Πτολεμαίος, ΙΙΙ.13(12).25.

[1018] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», ΙΧ. Η αναφορά εδώ γίνεται για τον Αλέξανδρο Γ' και ίδρυση τέτοιας πόλεως στην Αρχαία Θράκη.

[1019] Δες και Manov, «Localisation of the Four Ancient Settlements in the District Parorbelia,» p. 15.

υπάρχουν τουλάχιστον τρία παραδείγματα μικτών πληθυσμών, η Βέργα/Βέργη, η Ηιώνα, και η Αμφίπολις. Για την πόλη Βέργα/Βέργη που βρισκόταν μάλλον βορειοδυτικά της Αμφιπόλεως δεν υπάρχει αμφιβολία πως αρχικά κατοικούνταν από Θράκες πριν από την εποίκισή της και από Έλληνες.[1020] Με αρκετή βεβαιότητα μπορεί να διατυπωθεί η ίδια άποψη και για την Ηιόνα (δες παραπάνω) και φυσικά για την περιοχή της Αμφιπόλεως (Εννέα Οδοί των Θρακών). Επίσης, στην θασιακή Περαία, δηλαδή στην ακτή απέναντι από την Θάσο και ανάμεσα στον Νέστο και στον Στρυμόνα ποταμό, υπήρχαν αρκετές εγκαταστάσεις/εμποριά των Θασίων που πρέπει να έγιναν επί προηγουμένων θρακικών συνοικισμών. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν αποκαλύπτουν τυπικά κάποιον θρακικό πληθυσμό αλλά υπάρχουν ενδείξεις και φιλολογικές πηγές που αναφέρονται σε θρακικούς πληθυσμούς στα εμποριά στην Περαία της Θάσου. Τα ονόματα, ακόμη και εάν έχουν θρακική προέλευση, από μόνα τους δεν βεβαιώνουν την κατοίκηση από Θράκες.

Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα αρχαιολογική ανακάλυψη στην Περαία της Θάσου, όμως, να είναι το αρχαϊκό (Ζ'-ΣΤ' αιώνας π.Χ.) ιερό της Παρθένου στην Νεάπολη (σημερινή Καβάλα).[1021] Εκεί έχει ανασκαφεί ναός της θεάς Παρθένου του περίπου 500 π.Χ. και του οποίου βρέθηκαν ιωνικά κιονόκρανα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Ο προηγούμενος ναός της Αρχαϊκής Εποχής, όπως δείχνουν τα άφθονα όστρακα αγγείων στην ίδια θέση, ήταν πιθανότατα απλώς λίθινος[1022] ή ξύλινος. Ανασύρθηκαν, επίσης, πολλά πήλινα ειδώλια της Αρχαϊκής Εποχής και πολύ μεγάλος αριθμός οστράκων αγγείων, από τα οποία υπήρξε δυνατόν να συγκολληθούν ορισμένα ολόκληρα αγγεία.[1023] Η αφιέρωση στην Παρθένο επιβεβαιώθηκε από την επιγραφή «Παρθ[ένωι]»[1024] επάνω σε χείλος αρχαϊκής μελαμβαφούς κύλικας και το σύμπλεγμα ΠΑΡ[θένωι][1025] σε βάση μελαμβαφούς κυαθίου.[1026] Κατά την ανασκαφή του ιερού ανασύρθηκαν πάρα πολλά όστρακα αγγείων του ΣΤ' αιώνα π.Χ. καθώς και κυκλαδικός αμφορέας του τρίτου τετάρτου του Ζ' αιώνα π.Χ. με παράσταση Πηλέα και Θέτιδος. Επίσης, επί της λαβής και του χείλους οστράκου μελανόμορφου κρατήρα αναγνώσθηκε η επιγραφή «[Ν]ύνφις καὶ Πέργαμος ἀνέθεσαν»[1027] και έχει υποστηριχθεί ότι οι Νύμφες αυτές έχουν διαπι-

---

[1020] Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8, υποκ. «Η Ηδωνία και οι Ηδωνοί».

[1021] Για την Πόλη δες Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8, υποκ. «Οι Ελληνικές αποικίες στα θρακικά παράλια του Αιγαίου και το εμπόριο σιτηρών».

[1022] Μαρία Νικολαΐδου-Πατέρα, «Αρχαία Νεάπολις,» στο *Η παλιά πόλη της Καβάλας (7ος π.Χ.-20ος αι.). Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεκμήρια της Ιστορίας* (χωρίς τόπο εκδόσεως.: Εξωρ. Πολιτ. Σύλλογος Παναγίας 'Το Κάστρο', 2005), Τόμος Ι, σ. 19-21 με εικόνες.

[1023] Dem. Lazarides, «A Report on the Archaeological Research in Eastern Macedonia 1960,» *Balkan Studies* 2 (1961): 287-288.

[1024] PHI Greek Inscriptions, # PH150295, Northern Greece (IG X) Macedonia, AD 20 B2 (1965) 446(1).

[1025] PHI Greek Inscriptions, # PH150296, Northern Greece (IG X) Macedonia, AD 20 B2 (1965) 446(2).

[1026] Δημήτριος Ι. Λαζαρίδης, «β) Νεάπολις (Καβάλα),» ΑΔ, Χρονικά Β3, 20 (1965): 446.

[1027] Στην αρχική δημοσίευση, αναγράφεται ως «ΠΕΡΓΑΜΩΣ» στο παριανό αλφάβητο, PHI Greek Inscriptions, # PH152695, Northern Greece (IG X) Macedonia, SEG 24:622. Για την ανασκαφή δες Δημήτριος Ι. Λαζαρίδης, «Β' Νεάπολις (Καβάλα),» ΑΔ, Χρονικά, 17 (1961/1962): 235-238.

στωθεί και στην Οισύμη,[1028] πόλη ανάμεσα στην Αμφίπολη και στην Καβάλα, αλλά και στην Θάσο και φαίνεται ότι αποτελούσαν θρακική λατρεία σχετιζόμενη με τον Διόνυσο. Η σημαντικότερη, όμως, συσχέτιση της Νεαπόλεως με τους Θράκες είναι το ιερό της Παρθένου, η οποία υπήρξε και η κύρια θεότητα της πόλεως. Έχει υποστηριχθεί επί τη βάση ορισμένων τεκμηρίων ότι η Παρθένος της Νεαπόλεως είναι εξελληνισμένη μορφή της κύριας θρακικής θεότητας Βένδις/Βενδίς (Bendis).[1029]

Η Βένδις/Βενδίς λατρευόταν ως Παρθένος στην Αθήνα του Ε' αιώνα π.Χ. και μάλιστα ο ναός της στην Νεάπολη (Καβάλα) αναφέρεται σε αττική επιγραφή.[1030] Οι Έλληνες την ταύτιζαν συνήθως με την Αρτέμιδα, θεά που ήταν γνωστή στο ελληνικό κοινό. Το μοναδικό αναφερόμενο ιερό της θρακικής Βένδιδος βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του Έβρου ποταμού και λίγο πριν τις εκβολές του και αναγόταν στην Ρωμαϊκή Εποχή.[1031] Ακόμη, δεν υφίσταται κανένα θρακικό τεκμήριο που να επιβεβαιώνει την λατρεία της Βένδιδος παρά μόνο ονόματα προσώπων ενώ τα μοναδικά ανάγλυφα που σχετίζονται με την θεά προέρχονται από την Αττική και ένα ίσως ειδώλιο από το ιερό της Παρθένου στην Νεάπολη (Καβάλα).[1032] Στην Αττική η Βένδις παρουσιάζεται ως το ανάλογο της Αρτέμιδος στην Αρχαία Θράκη ενώ η εικονογραφία της πηγάζει από αυτήν της ελληνικής θεάς με μικρές διαφοροποιήσεις. Η λατρεία της θεάς υπήρξε πολύ δημοφιλής στην Αθήνα τον Δ' και Γ' αιώνα π.Χ. Για την Αρχαία Θράκη, πάλι, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις της λατρείας της θεάς ανάμεσα στους Θράκες.[1033] Όλα αυτά τα στοιχεία, όσο πενιχρά και εάν είναι, δείχνουν ότι πριν οι Μακεδόνες επιδοθούν στις συγκατοικήσεις τους με τους γείτονές τους υπήρχε στον ελλαδικό χώρο και ιδίως στην Αιγαιακή Θράκη συνήθεια συνυπάρξεως Ελλήνων και Θρακών αλλά πιθανόν και πολιτισμική ώσμωση. Οι Νεαπολίτες αγκάλιασαν την θρακική θεά Βένδις, την μεταμόρφωσαν σε Παρθένο και την λάτρευαν ενώ παρομοίως έπραξαν και οι Αθηναίοι, οι οποίοι λάτρευαν την Βένδιδα σε γιορτή που ονομαζόταν Βενδίδεια («ἐν τοῖς Βενδιδείοις»)[1034] αλλά με στοιχεία που την παρομοίαζαν με την Αρτέμιδα.

Εκτός, όμως, από την παράδοση παλαιών συγκατοικήσεων Ελλήνων και Θρακών στην Αρχαία Θράκη, οι Μακεδόνες ήταν πιο εύκολο να συνταυτισθούν με τους γείτονές τους και να διαβιώσουν μαζί τους. Πρώτα-πρώτα, και το φυσικό περιβάλλον και ο τρόπος διαβιώσεως ήταν ίδια. Πέρα από την παράλια Μακεδονία και Θράκη, στις πιο ορεινές περιοχές το κλίμα ήταν ίδιο σε ολόκληρη την Αρχαία Μακεδονία και την Αρχαία Θράκη, η υφή της οικονομίας ήταν ίδια, οι κοινότητες και στην Μακεδονία και στην Θράκη ήταν αυτάρκεις, βασιλεία επικρατούσε και στις δύο περιοχές ενώ υπήρχαν και κάποια πολιτισμικά και θρησκευτικά κοινά στοιχεία. Ιδίως οι δύο τελευταίοι παράγοντες διευκόλυναν την συμβίωση των πληθυσμών. Παρά το γεγονός ότι όλο και πε-

---

[1028] Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 8, υποκ. «Η Ηδωνία και οι Ηδωνοί».

[1029] Isaac, *The Greek Settlements in Thrace*, pp. 10-11 & 66-69.

[1030] PHI Greek Inscriptions, # PH103, IG I³ 101 line 45 = SGHI, no 89.

[1031] Livius, XXXVIII.41.1.

[1032] Για αυτό από την Νεάπολη δες Νικολαΐδου-Πατέρα, «Αρχαία Νεάπολις,» εικ. 2.

[1033] Δες λεπτομερώς Petra Janouchová, «The cult of Bendis in Athens and Thrace,» *Graeco-Latina Brunensia* vol. 18, issue 1 (2013): 95-106.

[1034] Πλάτων, *Πολιτεία*, 354Α.

ρισσότερο οι Μακεδόνες βασιλείς και οι ευγενείς έκλιναν προς το ελληνικό τους παρελθόν και οι βασικοί θεσμοί της βασιλείας προέρχονταν από την αρχαϊκή ελληνική παράδοση ή γενικά από τους «πρωτόγονους Ινδο-Ευρωπαίους», οι παραδόσεις ανάμεσα στους ευγενείς αλλά και στους απλούς Μακεδόνες συνέχιζαν να προέρχονται από το μακρινό ορεσίβιο παρελθόν τους. Για παράδειγμα, το σχοινί που έπρεπε να φοράει στην μέση του ο Μακεδόνας που δεν είχε ακόμη σκοτώσει εχθρό, η γαμήλια τελετή, η αγάπη προς το γλέντι χωρίς όρια και το κυνήγι του κάπρου, ιδίως ανάμεσα στους ευγενείς. Επίσης, αρχέγονες παραδόσεις ήταν ο χορός των πολεμιστών και ο χορός της κλοπής ζώου αλλά και ο εξαγνισμός του στρατού με τον διαμελισμό σκύλου. Τα βασικά στοιχεία της μακεδονικής θρησκείας ήταν ελληνικά, όπως φανερώνουν τα ονόματα των μηνών του ημερολογίου της εποχής των Σελευκιδών [Περίτιος, Δύστρος, Ξανθικός, Αρτεμίσιος, Δαίσιος, Πάνημος, Ωλώ(ι)ος, Γορπιαίος, Υπερβερεταίος, Δίος, Απελλαίος, Αυδ(υ)ναίος][1035] αλλά και η πεποίθηση ότι ο Μακεδών, γενάρχης των Μακεδόνων, ήταν γιος της Θυίας, κόρης του Δευκαλίωνα, και του Δία. Ήταν αυτός που σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία κατέλαβε την Θράκη και την μετονόμασε σε Μακεδονία ενώ νυμφεύθηκε γυναίκα από την Θράκη με την οποία γέννησε δύο γιους, τον Πίερον και τον Άμαθον.[1036] Η θρησκευτική λατρεία, όμως, των Μακεδόνων συμπεριελάμβανε ενσωματώνοντάς τες και θρακικές λατρείες. Λατρευόταν η Βένδις, το βέδυ,[1037] πνεύμα του νερού και του αέρα, ενώ η λατρεία των σαυάδων (Σειληνών),[1038] Κλωδώνων (μαινάδων),[1039] και Μιμαλόνων (βακχών)[1040] σχετιζόταν με διονυσιακού τύπου λατρεία στην Θράκη, αν και ο Διόνυσος υπήρξε πάντα ελληνική θεότητα ήδη από την Μυκηναϊκή περίοδο και όχι θρακική ή άλλης προελεύσεως. Γενικά, φαίνεται ότι οι Μακεδόνες ενσωμάτωσαν ορισμένες ιδιότητες τοπικών θρακικών λατρειών στην κυρίαρχη ελληνική τους θρησκεία.[1041] Για αιώνες πριν από τον Φίλιππο Β', ο μακεδονικός λαός συγκροτούσε μια «σχετικώς πρωτόγονη κοινωνία, χαλαρά οργανωμένη», η οποία ταίριαζε σε γενικές γραμμές με τον θρακικό τρόπο ζωής και έτσι θεωρείται ότι οι συνοικήσεις Μακεδόνων και Θρακών ήταν εύκολες και ομαλές.[1042]

Πράγματι, ο Φίλιππος Β' διαπίστωσε ότι οι μεικτοί πληθυσμιακά συνοικισμοί ήταν απολύτως επιβεβλημένοι στα σύνορα του κράτους του με τους βόρειους γείτονές του. Μετά την νίκη του επί του Ιλλυριού Βαρδύλη το 359 π.Χ. αντελήφθη ότι για να

[1035] Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, Παράρτημα 5, Ελληνικό και Ρωμαϊκό Ημερολόγιο.

[1036] Ησίοδος, *Κατάλογοι Γυναικών. Ηοίαι*, 3 (έκδ. Loeb, 1914) και Μαρσύας Πελλαίος-Μαρσύας Φιλιππαίος/Marsyas Pellaeus-Marsyas Philippeus, FGrH, 135-136, Fr. 13.

[1037] Δημητράκος, λμ. «βέδυ».

[1038] Δημητράκος, λμ. «σαυάδαι».

[1039] Δημητράκος, λμ. «κλώδωνες».

[1040] Δημητράκος, λμ. «Μιμαλλών».

[1041] OCD, 1st, 3rd & 4th ed., λμ. «macedonia cults», «Macedonia, cults» & λμ. «Dionysus» & λμ. «Bendis».

[1042] Charles F. Edson, «Early Macedonia,» in *Ancient Macedonia*, First International Symposium, Thessaloniki, 26-29 August 1968, eds Basil Laourdas and Ch. Makaronas (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1970), pp. 21-24 και Winthrop Lindsay Adams «'*Symmiktous Katoikisas*' and the City Foundations of the Thracian Frontier» in *Thrace in the Greco-Roman World* (Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2007), pp. 3-8.

μπορέσει να διατηρήσει στην κατοχή του τα μεθοριακά ιλλυρικά χωριά που κατελάμβανε και κατά συνέπεια και την συνοριογραμμή έπρεπε να έχει φύλακες Μακεδόνες. Φήμες είχαν φθάσει στην Αθήνα ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς «ἐν Ἰλλυριοῖς πόλεις τειχίζειν»,[1043] δηλαδή οχύρωνε τα χωριά που είχε καταλάβει και προφανώς τοποθετούσε μακεδονικές φρουρές. Ίσως δύο από αυτές τις νέες πόλεις στην Ιλλυρία και στην Παιονία να ονομάζονταν Άστρεα (Άστραιον) και Δόβηρα αντίστοιχα.[1044] Ο Φίλιππος Β' ακολούθησε την ίδια τακτική σε όσες περιοχές βρίσκονταν στα σύνορα με τους βόρειους γείτονες των Μακεδόνων και συγκεκριμένα «άφησε κάποιους στα σύνορα για να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του, άλλους τους τοποθέτησε στα ακρότατα σημεία του βασιλείου, μερικούς που ήταν αιχμάλωτοι πολέμου τους μοίρασε στις πόλεις για να ενισχύσει τον πληθυσμό τους».[1045] Θεωρείται, λοιπόν, ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς χρησιμοποίησε κατά κόρον είτε στις νέες πόλεις που ίδρυσε είτε στα χωριά των ντόπιων που αναδιοργάνωσε ως νέες παραμεθόριες πόλεις την μέθοδο των μεικτών πληθυσμών.[1046] Την νέα αυτή εικόνα των Μακεδόνων στο αναδιοργανωμένο κράτος του Φιλίππου Β' την θύμισε ο γιος του Αλέξανδρος Γ' στους στρατιώτες του στην Ασία:

> Ο Φίλιππος σας παρέλαβε όταν ήσασταν νομάδες και φτωχοί και ντυμένοι με προβιές. Οι περισσότεροι βόσκατε λίγα πρόβατα και για να τα φυλάξετε πολεμούσατε απεγνωσμένα με τους Ιλλυριούς και τους Τριβαλλούς και τους γείτονες [μας] τους Θράκες. Ο Φίλιππος σας έντυσε με χλαμύδες αντί για τις προβιές, σας κατέβασε από τα βουνά στις πεδιάδες, σας έκανε στρατιώτες ικανούς να πολεμήσετε τους γειτονικούς σας βαρβάρους, για να μην εμπιστεύεσθε την ασφάλεια της περιοχής σας στην οχυρότητα των θέσεων αλλά στην δική σας ανδρεία. Σας εγκατέστησε ακόμη σε πόλεις και σας κόσμησε με νόμους και πολιτισμένες συνήθειες.[1047]

Εικάζεται, λοιπόν, ότι η τακτική του Φιλίππου Β' για μεικτούς πληθυσμούς στα σύνορα με τους Ιλλυριούς και τους Θράκες εφαρμόσθηκε και στην περίπτωση των νέων πόλεων Καλλίπολις, Ορθόπολις, Φιλιππούπολις, και Γαρησκός κατά την εκστρατεία του το 347 π.Χ. προς τις πηγές του Στρυμόνα. Μάλιστα, πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι η εκστρατεία προς το αρχαίο Ορβήλιον Όρος και πέρα από αυτό κάλυψε και τις γαίες που κατοικούσαν Θράκες νότια από το σημερινό Όρος Κερκίνη (Μπέλες) στην ευρύτερη περιοχή του Σιδηρόκαστρου και μακρύτερα από αυτό, δυτικά από τον ποταμό Νέστο. Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί η αναφερόμενη εισβολή του Μακεδόνα βασιλιά «εἰς τὴν Ὀρβηλίων χώραν», δηλαδή στην Παρορβηλία, όπου ο Φίλιππος χρησιμοποίησε κυνηγετικά σκυλιά για να ξετρυπώσει τις κρυψώνες «τῶν βαρβάρων» στους

[1043] Δημοσθένης, 4 (*Κατά Φιλίππου Α'*), 48.

[1044] Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Άστραια» & λμ. «Δόβηρος». Δες και Hammond, *History of Macedonia*, 2:254-256.

[1045] Justinus, VIII.6.1. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

[1046] Adams «'*Symmiktous Katoikisas*'», p. 8.

[1047] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, VII.9.2-3. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

θάμνους και στα δάση και να τους συλλάβει.[1048]

Ο Φίλιππος Β' κατακτά την Άνω Μακεδονία

Στην προσπάθειά του να ωθήσει τα σύνορα του κράτους του όσο το δυνατόν βορειότερα, ο Φίλιππος Β' είχε κινηθεί και βορειοδυτικά προς την σημερινή Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, το Κοσσυφοπέδιο, και την Σερβία. Συγκεκριμένα, εικάζεται ότι είχε εξασφαλίσει την περιοχή που ήλεγχε μέχρι την διάβαση Kacanik, κοντά στο σημερινό χωριό Kacanik στο νοτιοανατολικό Κοσσυφοπέδιο, και 33 χλμ ανατολικότερα σε ευθεία γραμμή μέχρι την διάβαση Preševo, κοντά στο χωριό Preševo στην νοτιοδυτική Σερβία, και οι δύο θέσεις βρίσκονται περί τα 30 χλμ. βορείως των Σκοπίων. Σκοπός του ήταν να εμποδίσει την διέλευση των εχθρών από τις δύο διαβάσεις προς την Μακεδονία του. Εάν ο εχθρός κατάφερνε να διαβεί μία ή και τις δύο εκείνες διαβάσεις, ως δεύτερη γραμμή αμύνης ο Φίλιππος θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το στενό πέρασμα στο χωριό Demir Kapija (Στεναί) στην σημερινή Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας και 90 χλμ. νότια και νοτιοανατολικά των Σκοπίων. Έχει, επίσης, υποστηριχθεί ότι οι Παίονες και οι Θράκες εκείνης της περιοχής ούτε είχαν γίνει υπόδουλοι των Μακεδόνων ούτε είχαν διανεμηθεί σε άλλες περιοχές αλλά αποτελούσαν αυτοδιοικούμενα έθνη εντός του μακεδονικού βασιλείου. Υποχρέωση τους ήταν να υπερασπισθούν τις περιοχές τους και να υπηρετούν τον Μακεδόνα βασιλιά αλλά και να πληρώνουν φόρους. όταν αυτό ήταν αναγκαίο.[1049]

Αρχαιολογικά στοιχεία για την παρουσία μακεδονικού στρατού τον Δ' αιώνα π.Χ. έχουν βρεθεί στο οχυρό Carevi Kuli, κοντά στην κωμόπολη Strumica της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας. Η Strumica βρίσκεται 30 χλμ. σε ευθεία γραμμή ανατολικά του Demir Kapija (Στεναί) και 53 χλμ. με το αυτοκίνητο από τους Ευζώνους, στα σύνορα Ελλάδας-Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας. Στον λόφο του οχυρού Carevi Kuli τα πλούσια ευρήματα έχουν χρονολογηθεί από την Προϊστορική Εποχή μέχρι και την Οθωμανική Εποχή και ανήκουν σε όλες τις ενδιάμεσες ιστορικές Εποχές και περιόδους. Τον Ζ' και τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., ο υλικός πολιτισμός των Παιόνων (διάφορες τοπικές φυλές) κυριάρχησε στην περιοχή, όπως δείχνει η κεραμική που έχει ανασυρθεί. Εν τούτοις, δεν έχει σταθεί δυνατόν να εξακριβωθεί ποιο ακριβώς χωριό των ντόπιων βρισκόταν στην Strumica, παρά τις γενικές πληροφορίες του Ηροδότου[1050] και του Πτολεμαίου.[1051] Η περιοχή αυτή εισήλθε στο φως της Ιστορίας από την περιγραφή του Θουκυδίδη, όταν ο βασιλιάς των Θρακών Σιτάλκης (διοίκ. 431-424 π.Χ.) συνενώνοντας διάφορες φυλές της περιοχής επιτέθηκε στους Μακεδόνες.[1052] Το μόνο αρχαιολογικά βεβαιωμένο γεγονός είναι ότι περί το 400 π.Χ. στους πρόποδες του Carevi Kuli υπήρξε μία εγκατάσταση που τελικά έγινε χωριό κάτω από την σημερινή Strumica, το οποίο πολύ γρήγορα έθεσαν υπό τον έλεγχό τους οι Μακεδόνες υπό τον Αμύντα Γ', Φίλιππο Β' (Πίνακας 1) και αργότερα υπό την διοίκηση του Αλέξανδρου Γ'

[1048] Πολύαινος, IV.2.16.
[1049] Hammond, *History of Macedonia*, 2:656.
[1050] Ηρόδ. VII.113.
[1051] Πτολεμαίος, III.13.27-28.
[1052] Θουκ. II.97-100.

(Μέγας). Είναι πιθανόν το χωριό αυτό να έγινε η κατοπινή πόλη Άστραιον / Astraeum (Astraia, Άστραια), για την οποία αναφέρει το 181 π.Χ. ο Λίβιος ότι βρισκόταν στην Παιονία[1053] αλλά την αναφέρει και ο Πλίνιος (Aestrienses)[1054] και ο Ιεροκλής ο Γραμματικός (6ος μ.Χ. αιώνας),[1055] όμως οι ανασκαφές δεν έχουν φέρει στο φως επιγραφή με το όνομά της. Τα αρχαιολογικά στρώματα δεν είναι διαταραγμένα από τις επιδρομές των Ιλλυριών της περιόδου εκείνης, γεγονός που σημαίνει ότι είτε δεν έφθασαν μέχρι τον οικισμό στην Strumica είτε ότι απλώς τον προσπέρασαν. Η ανακατάληψη των εδαφών αυτών από τον Φίλιππο φαίνεται και από νομίσματα (Fig. 130 της δημοσιεύσεως) που βρέθηκαν στο Carevi Kuli.

Το πιο σημαντικό, όμως, εύρημα των ανασκαφών είναι τα αμυγδαλόσχημα μολύβδινα βλήματα σφενδονητών του μακεδονικού στρατού, τα οποία βρέθηκαν και σε άλλες περιοχές στην Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας. Προς το τέλος του Δ' αιώνα π.Χ. οι σφενδονήτες αποτελούσαν σημαντικό στρατιωτικό τμήμα σε διάφορους στρατούς της περιόδου με τους πιο γνωστούς και χειροδύναμους να προέρχονται από τις Βαλεαρίδες Νήσους, στην Δυτική Μεσόγειο. Αυτοί υπηρετούσαν στον στρατό του Καρχηδόνιου Αμίλκα και το 311 π.Χ. επιτέθηκαν στο στρατηγό Αγαθοκλή και τους άνδρες του εκσφενδονίζοντας λίθους που ο κάθε ένας έφθανε σε βάρος μέχρι την 1 μίνα (430 γρ., AMCD). Με τις βολές τους σκότωσαν αρκετούς από τον ελληνικό στρατό ενώ τραυμάτισαν πολλούς. Ο εξοπλισμός τους αποτελούνταν από τρεις σφενδόνες: την μία που χρησιμοποιούσαν στα χέρια τους, μία δεύτερη στηριγμένη γύρω από την μέση τους και μία τρίτη τυλιγμένη γύρω από το κεφάλι τους, έτσι ώστε να είναι μάχιμοι μέχρι να καταστραφούν και οι τρεις σφενδόνες ή να τελειώσει η μάχη. Οι απώλειες που μπορούσαν να προκαλέσουν στον αντίπαλο στρατό είτε κατά την πολιορκία πόλεως είτε σε μάχη εκ παρατάξεως ήταν σημαντικές.[1056] Οι Μακεδόνες σφενδονήτες μπορεί να ήταν κατώτεροι των αντιστοίχων τους από την Δυτική Μεσόγειο αλλά φαίνεται και από την πολιορκία της Ολύνθου και από άλλες μάχες ότι ήταν αποτελεσματικοί στην στρατιωτική τους αποστολή. Τα πιο πολλά από τα 20 μολύβδινα βλήματα βάρους 30 γρ που βρέθηκαν στο Carevi Kuli φέρουν τις επιγραφές ΝΑ ΜΕΡ (Fig. 131.1-2 της δημοσιεύσεως) στην ίδια βολίδα και μπορεί αυτές να αντιστοιχούν στο όνομα Ναμέρτας ή Ναμερτίδας. Μήτρες για την κατασκευή αυτών των βλημάτων βρέθηκαν στην Όλυνθο και πρέπει να προσδιορίζουν το όνομα της βοηθητικής μονάδας των σφενδονητών οι οποίοι τις έβαλαν. Άλλες βολίδες φέρουν τις επιγραφές ΚΛΕΟ ΒΟΥΛΟ στην ίδια βολίδα και ΙΠΠΟ ΝΙΚΟΥ (Figs 132.1-2 & 133.1-2 της δημοσιεύσεως) επί της ίδια βολίδας και φυσικά προσδιορίζουν τους στρατηγούς του Φιλίππου Β' Κλεόβουλο και Ιππόνικο αντίστοιχα. Η ανάσυρση αυτών των βολίδων από αποθέτες αλλά και από την επιφάνεια του λόφου του Carevi Kuli μπορεί να σημαίνει είτε ότι το φρούριο πολιορκήθηκε και ρίχθηκαν αυτές από τους σφενδονήτες του μακεδονικού στρατού, όπως είχε γίνει στην Όλυνθο, είτε ότι ο μακεδονικός στρατός είχε στρατοπεδεύσει εκεί. Η ανασκαφή των 5 αποθετών αποκάλυψε διάφορα αντικείμενα που χρονολογήθηκαν από το τέλος του Ε'

[1053] Livius, XL.24.
[1054] Plinius, IV.35.
[1055] Αναγράφεται ως Ευστράιον (Αίστριον), Ιεροκλής (Γραμματικός), *Συνέκδημος*, 641.4.
[1056] Δ.Σ., V.18.3 & XIX.109.1-2

αιώνα μέχρι και το δεύτερο μισό του Δ' αιώνα π.Χ. Εκτός από τα αμυγδαλόσχημα μολύβδινα βλήματα ανασύρθηκαν επίσης σιδερένιες και μικρές μπρούτζινες πυραμιδοειδείς αιχμές βελών αλλά και τμήματα από σιδερένιες αιχμές δοράτων. Οι ανασκαφείς δεν αποκλείουν την πιθανότητα ορισμένοι από τους ντόπιους κατοίκους της αρχαίας πόλεως κάτω από την σημερινή Strumica να υπηρέτησαν τελικά σε σώμα σφενδονητών που σχηματίσθηκε από τους αξιωματικούς του Φιλίππου, αν και γενικά θεωρείται ότι οι σφενδονήτες στον στρατό του Αλεξάνδρου Γ' αλλά και του πατέρα του Φιλίππου Β' πρέπει να ήταν μόνο Μακεδόνες.[1057] Τα μακεδονικά νομίσματα Φιλίππου Β' (Fig. 130 της δημοσιεύσεως) και Αλεξάνδρου Γ' (Fig. 134 της δημοσιεύσεως) που βρέθηκαν δείχνουν ότι η κατοχή της αρχαίας πόλεως στην Strumica συνεχίσθηκε και την περίοδο διακυβερνήσεως του Αλεξάνδρου.[1058] Οι ανασκαφείς, όμως δεν στάθηκε δυνατόν να αναγνωρίσουν το όνομα της πόλεως αλλά ούτε και την ακριβή σύσταση του πληθυσμού της. Δεν μπορεί, δηλαδή, να διευκρινισθεί εάν μετά την κατάκτησή τους από τον Φίλιππο Β' μακεδονικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν και σε αυτήν την πόλη για μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ή απλώς το φρούριο και η πόλη υπήρξαν μακεδονικός στρατιωτικός σταθμός.

Οι Αμφιπολίτες υπό τον Φίλιππο Β'

Έχοντας, λοιπόν, εξετάσει την συνήθεια και πρακτική συνοικήσεως Θρακών και Ελλήνων στην Περαία της Θάσου, στην απέναντί της ακτή, στα δυτικότερα τμήματα της Αρχαίας Θράκης αλλά και τις πληροφορίες για την ίδρυση παραμεθόριων πόλεων από τον Φίλιππο Β' και μάλιστα την προσφιλή του πρακτική της αναμείξεως ντόπιων και μακεδονικών πληθυσμών, επανερχόμαστε στο ερώτημα που έχει τεθεί από τους ιστορικούς ως προς την μετεγκατάσταση από τον Φίλιππο Β' των πολλών Αμφιπολιτών πολιτικών του αντιπάλων στην Ορβηλία-Παρορβηλία, στις νέες πόλεις που είχε ιδρύσει ο ίδιος. Πόσο πιθανόν ήταν, λίγα χρόνια πριν την δολοφονία του το 336 π.Χ., να αποφασίσει ο Φίλιππος να εξορίσει πολλούς πολίτες της Αμφιπόλεως στα βόρεια σύνορα του κράτους του ή στην Θράκη; Σύμφωνα με τον σκοπό ιδρύσεως των παραμεθορίων οικισμών, οι νέες αυτές πόλεις χρειάζονταν για την φύλαξη των συνόρων του μακεδονικού κράτους και άρα έπρεπε να κατοικούνται από πιστούς στον βασιλιά κατοίκους και όχι αντιπάλους του. Δεν θα επιθυμούσε ο Φίλιππος οι πολλοί εξόριστοι Έλληνες να συναδελφωθούν με τους ντόπιους και να στραφούν εκ νέου εναντίον του. Αντιθέτως, θα προτιμούσε οι νεόφερτοι πολίτες να είναι κυρίως νέοι σε ηλικία άνδρες Μακεδόνες για να ελέγχουν την δραστηριότητα των ντόπιων. Επιπλέον, ο οικονομικός αντίκτυπος της αφαιρέσεως μεγάλου μέρους του πληθυσμού από την Αμφίπολη θα ήταν μεγάλος διότι η Αμφίπολις ήταν πριν από τον Φίλιππο Β' και παρέμεινε και μετά

[1057] Hammond, *History of Macedonia*, 2:430.

[1058] Zoran Rujak, *Carevi Kuli-Strumica. From Prehistory to the Roman Empire*, vol 1 (Strumica: Min. of Culture of the Rep. of North Macedonia, 2020), pp. 157-165 και Boško Angelovski, «Survey for the Studying of the Lead Projectiles and Findings from the Carevi Kuli-Strumica,» *Folia Archaeologica Balkanica* [Republic of North Macedonia] 2 (2011): 255-261. Για τα μολύβδινα βλήματα και τους σφενδονήτες δες λεπτομερώς W. Kendrick Pritchett, *The Greek State at War*, 5 vols (Berkeley: Univ. of California Press, 1971-1991), 5:43-53 & 53-67.

από την βασιλεία του σημαντικό εμπορικό κέντρο της δυτικής Αιγαιακής Θράκης. Μάλιστα, η ανάπτυξη των Φιλίππων, περ. 40 χλμ. ανατολικά της Αμφιπόλεως, φαίνεται ότι αντί να μειώσει την σημασία της την μεγέθυνε, διότι αποτελούσε πόλη σταθμό ανάμεσα στην δυτική και στην ανατολική παράλια Μακεδονία και τούμπαλιν. Επιπλέον, δεν υπάρχουν ιστορικές αναφορές ότι Μακεδόνες μετακινήθηκαν και εποίκισαν την Αμφίπολη και ανέλαβαν τα χωράφια και το εμπόριο των Ελλήνων κατοίκων τους.[1059] Συνεπώς, πρέπει να θεωρήσουμε πως και επί Φιλίππου Β' και επί του γιου του Αλεξάνδρου Γ' η Αμφίπολις συνέχισε να κατοικείται στην πλειοψηφία της από τους Έλληνες κατοίκους της αλλά προφανώς στον πληθυσμό αυτό άρχισαν σιγά-σιγά να προστίθενται και Μακεδόνες. Οι εξόριστοι Αμφιπολίτες στην Παρορβηλία πρέπει να ήταν πολύ λίγοι.

Ως προς την πολιτική διακυβέρνηση της Πόλεως, ορισμένα από τα σώματά της συνεδρίαζαν, ελάμβαναν και εκτελούσαν αποφάσεις κανονικά μεν αλλά η Πόλη δεν ήταν πια ανεξάρτητη. Η Πόλη θα ήταν αδύνατον να λειτουργήσει χωρίς βουλή και άρχοντες αλλά φαίνεται ότι η εκκλησία του δήμου σταμάτησε να συνεδριάζει για να ψηφίζει, μια που δεν έχουν διασωθεί ψηφίσματα μετά το 357/6 π.Χ. όταν εξορίσθηκαν οι Φίλων και Στρατοκλής. Επιπλέον και πολύ σημαντικό στοιχείο για την ανεξαρτησία μιας Πόλεως, οι πολίτες της δεν μπορούσαν πια να καθορίσουν την εξωτερική της πολιτική. Η Αμφίπολις ήταν πια μια πόλη του μακεδονικού βασιλείου, δεν συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις συμμάχους του Φιλίππου Β' αφού είχε ενσωματωθεί στο βασίλειο του ούτε ήταν φυσικά ανεξάρτητη και άρα δεν μπορούσε να συνομολογήσει συνθήκες ειρήνης ή να κηρύξει πόλεμο αφ' εαυτού της. Το ότι φιλοξενούσε βασιλικό νομισματοκοπείο δικαιολογούσε την παρουσία σημαντικής μακεδονικής φρουράς, για την οποία όμως η Πόλη δεν είχε καμία αρμοδιότητα είτε για να την εγκρίνει είτε για να την αρνηθεί. Οι αποφάσεις αυτές ήταν πλέον στην δικαιοδοσία του βασιλιά. Επιπλέον, είτε φόρος που είχε επιβληθεί στην Πόλη ως σύνολο είτε φόροι εξειδικευμένοι στους πολίτες της καταβάλλονταν πια στο μακεδονικό θησαυροφυλάκιο και όχι στο ταμείο της Πόλεως της ίδιας. Παρ' όλα αυτά, στην καθημερινότητά τους, οι Αμφιπολίτες δεν ένοιωσαν το βάρος της μακεδονικής διοικήσεως και θα μπορούσε να πει κανείς ότι γενικά ωφελήθηκαν από την σταθερότητα και τοπική ειρήνη που ήρθε μαζί με τον Φίλιππο.[1060] Οι πολίτες της μπορεί να εξομολογούνταν ότι το μη χείρον βέλτιστον που επέβαλε ο Μακεδόνας βασιλιάς έσωσε την πόλη, την Πόλη, αλλά και τις ζωές τους. Δηλαδή, το ότι δεν καταστράφηκε η πόλη η ίδια, το ότι δεν χάθηκαν και άλλες ανθρώπινες ζωές και ότι η μακεδονική προστασία εξασφάλιζε την ήρεμη ζωή στην Αμφίπολη μπορεί να ήταν και μια ανακούφιση για τους Αμφιπολίτες που κατανοούσαν ότι είχαν πια ενταχθεί στο μακεδονικό βασίλειο που συνεχώς ισχυροποιούνταν.

Εάν εξετάσουμε την ζωή στην Αμφίπολη περί το 340 π.Χ. από την πλευρά των κατοίκων της, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι ίσως το μόνο πράγμα που είχε χάσει η Πόλη ήταν η αυτονομία και ανεξαρτησία της. Τώρα που υπήρχε πάλι ειρήνη στην περιοχή, που υπήρχε αναγκαστικά προστασία της περιοχής από τους Μακεδόνες

[1059] Για αυτές τις απόψεις δες Hammond, *History of Macedonia*, 2:354-355.
[1060] *Ίδιο*, pp. 355-356.

ευγενείς που είχαν μοιρασθεί τις γαίες ανάμεσα σε εκείνην και στους Φιλίππους, που υπήρχε οικονομική ευρωστία των μεγαλοκτηματιών και των οικογενειών τους από την καλλιέργεια της γης αλλά και από την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Παγγαίου και άρα χρειάζονταν για τις εμπορικές τους δραστηριότητες και τις δύο πόλεις (Αμφίπολη και Φίλιπποι) με τα λιμάνια τους, τώρα που το εξαγωγικό εμπόριο του μακεδονικού κράτους στα ανατολικά επανήλθε στα παλιά του επίπεδα και ίσως αυξήθηκε, η Αμφίπολις πρέπει να παρέμεινε σημαντική και υπό τους Μακεδόνες. Άλλωστε, το γεγονός ότι ο Φίλιππος εγκατέστησε εκεί το δεύτερο νομισματοκοπείο του δείχνει και την σημασία που δινόταν στην πόλη ως νομισματικό κέντρο του μακεδονικού βασιλείου και φυσικά εξαιτίας των μεταλλείων του Παγγαίου.[1061] Το γεγονός ότι σήμερα δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθεί από τους μεταλλειολόγους η παραγωγή των μεταλλείων (δες παραπάνω) σε ασήμι και χρυσό στην Αρχαιότητα δεν αναιρεί τις φιλολογικές πηγές που επιμένουν για την μεταλλευτική αξία των μεταλλείων. Από οικονομικής απόψεως, λοιπόν, η Αμφίπολις ευνοήθηκε από την ειρήνη που της προσέφερε ο Φίλιππος Β' και την ενεργή οικονομική ένταξή της στο βασίλειό του.

Μακεδονικές κοπές νομισμάτων και το νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως

Η νομισματική Ιστορία της Αμφιπόλεως είναι μακρά, πολυποίκιλη, και με σημαντικά στοιχεία που αφορούν στην περίοδο πολύ πριν από την κατάκτησή της πόλεως από τον Φίλιππο Β', υπό τους Μακεδόνες βασιλείς αλλά και υπό τους Ρωμαίους. Οι βασικές αξίες νομισμάτων που κόπηκαν από πολύτιμα μέταλλα είναι κατά σειρά από την μεγαλύτερη προς την μικρότερη: στατήρ, τετράδραχμο, δίδραχμο, δραχμή, διώβολον, οβολός, ημιώβολον (δες παρακάτω ενδεικτικό πίνακα νομισματικών βαρών). Συγκεκριμένα, η Αμφίπολη ως ανεξάρτητη Πόλη έκοψε χρυσό νόμισμα αλλά και σειρές μεγάλων σε αξία αργυρών νομισμάτων μεταξύ περίπου του 410 και του 357 π.Χ. Χρυσός ημιστατήρας φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή νέου με ταινία στο μέτωπο και γύρω από το κεφάλι και στον οπισθότυπο πυρσό περιγεγραμμένο σε ανάγλυφο φαρδύ πλαίσιο επί του οποίου υπάρχει η επιγραφή ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ και δεξιά του μικρό τσαμπί σταφύλι. Αργυρό τετράδραχμο φέρει στον εμπροσθότυπο στεφανωμένη κεφαλή Απόλλωνα και στον οπισθότυπο πυρσό περιγεγραμμένο σε ανάγλυφο φαρδύ πλαίσιο επί του οποίου υπάρχει η επιγραφή ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ. Σε άλλο παρόμοιο νόμισμα, στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται το εμπρόσθιο τμήμα σώματος σκύλου. Αργυρός οβολός φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή νέου με ταινία στο μέτωπο και γύρω από το κεφάλι και στον οπισθότυπο τα γράμματα Α Μ Φ Ι σε αριστερόστροφη φορά και δελφίνι στο κάτω τμήμα του νομίσματος.[1062] Πρέπει, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι τα μεταλλεία του Παγγαίου προσέφεραν την πρώτη ύλη για την παραγωγή αυτών των νομισμάτων.

Στην περιοχή της Μακεδονίας και της Αρχαίας Θράκης υπήρξαν και άλλες Πόλεις αλλά και το Κοινόν των Χαλκιδικών Πόλεων που τον Δ' αιώνα π.Χ. αλλά πριν τον Φίλιππο Β' και πιθανότατα και στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. έκοψαν χρυσά και αρ-

[1061] *Ίδιο.*
[1062] Δες GCTV, nos 1377-1382, 1:140-141.

γυρά νομίσματα. Η Άκανθος έκοψε πολλές σειρές με αργυρά τετράδραχμα, τετρώβολα, και οβολούς μεταξύ των ετών 510-380 π.Χ.[1063] Η Θάσος χρησιμοποιώντας προφανώς τα μεταλλεία στην Περαία της (απέναντι ακτή από το νησί και στην γύρω περιοχή) έκοψε αργυρούς στατήρες, δραχμές, οβολούς, και ημιώβολα μεταξύ του 520-480 π.Χ. Αν και δεν υπάρχει σήμανση της Πόλεως που να δείχνει την ακριβή προέλευση των νομισμάτων αυτών, θεωρείται βέβαιο πως αφορούν στην πολύ πλούσια Θάσο.[1064] Η Θάσος, όμως, έκοψε αργυρούς στατήρες, χρυσές και αργυρές δραχμές αλλά και υποδιαιρέσεις τους μέχρι το 350 π.Χ. με ή χωρίς την επιγραφή ΘΑΣΙΟΝ (sic).[1065] Οι κοπές νομισμάτων του Κοινού των Χαλκιδικών Πόλεων στην Μακεδονία συμπεριελάμβαναν χρυσούς στατήρες, αργυρά τετράδραχμα και υποδιαιρέσεις της αργυρής δραχμής και διήρκεσαν περίπου από το 432 μέχρι το 348 π.Χ.[1066] Όλες αυτές οι κοπές χρυσών και αργυρών νομισμάτων συμπληρώθηκαν τον Δ' αιώνα π.Χ. από πολλές σειρές μπρούτζινων (χάλκινων) νομισμάτων, μια που η πρώτη ύλη, ο χαλκός, βρισκόταν σε πολύ μεγαλύτερη αφθονία από τα πολύτιμα μέταλλα.

Ορισμένες άλλες κοπές της ιδίας περιόδου σε Μακεδονία και Αρχαία Θράκη είναι αξιοσημείωτες διότι δείχνουν τον πλούτο της περιοχής. Ενδιαφέρουσα είναι η κοπή αργυρού στατήρα της Πόλεως των Αιγών του 500-480 π.Χ. με γονατίζουσα αίγα στην μία πλευρά και έγκοιλο τετράγωνο χωρισμένο σε τέσσερα ίσα τμήματα στην άλλη.[1067] Η Ηιών, το λιμάνι νότια της Αμφιπόλεως, έκοψε την ίδια περίοδο αργυρή δραχμή και υποδιαιρέσεις της με χήνες και έγκοιλο τετράγωνο στις δύο πλευρές του νομίσματος.[1068] Όμως, αργυρά νομίσματα έκοψαν την ίδια περίοδο και οι διάφορες Θρακο-μακεδονικές φυλές εξορύσσοντας τον άργυρο από δικά τους μεταλλεία. Οι Δέρρωνες[1069] εξέδωσαν αργυρά δωδεκάδραχμα (βάρος περ. 40,5 γρ.), τετράδραχμα, και τετρώβολα με την επιγραφή ΔΕΡΡΟΝΙΚΟΝ. Οι Ιχναίοι έκοψαν περί το 490-480 π.Χ. αργυρό οκτάδραχμο (βάρος περ. 29,5 γρ.) και στατήρα με την επιγραφή ΙΧΝΑΙΟΝ[1070] ενώ την περίοδο 475-465 π.Χ. οι Βισάλτες κυκλοφόρησαν σειρές αργυρών οκταδράχμων, τετραδράχμων, οκτωβόλων, τετρωβόλων με ή χωρίς την επιγραφή ΣΙΣΑΛΤΙΚΩΝ.[1071] Το αργυρό οκτάδραχμο που έκοψαν οι Ηδωνοί την περίοδο 475-465 π.Χ. έφερε την επιγραφή ΓΕΤΑ ΒΑΣΙΛΕΥ ΗΔΩΝΕΩΝ.[1072] Μεταξύ 510-465 π.Χ., οι Ορρέσκιοι έθεσαν σε κυκλοφορία στατήρα από ήλεκτρο (κράμα χρυσού και αργύρου) και στατήρα, οκτάδραχμο και οβολό από άργυρο με τις επιγραφές ΩRΗΣΚΙΩΝ ή ΟΡΡΗΣΚΙΟΝ ή χωρίς καμία επιγραφή.[1073] Περί το 490 π.Χ., αργυρούς στατήρες έκοψαν οι Ζαιέλιοι, οι Περναίοι, οι Διονύσιοι, και οι Λαιαίοι με επιγραφές του εθνικού τους ονόματος (ΙΑΙΕ-

[1063] Δες GCTV, nos 1270-1274, 1:131 & 1362-1372, 1:139-140.
[1064] Δες GCTV, nos 1356-1361, 1:138-139 & N.B.
[1065] Δες GCTV, nos 1746-1757, 1:173.
[1066] Δες GCTV nos 1422-1432, 1:145.
[1067] GCTV, no 1292, 1:133.
[1068] GCTV, nos 1294-1296, 1:133.
[1069] Πρέπει να είναι οι Δερσαίοι του Ηροδότου, VII.110.
[1070] GCTV, nos 1316-1317, 1:135.
[1071] GCTV, nos 1318-1322, 1:135-136.
[1072] GCTV, no 1323, 1:136.
[1073] GCTV, nos 1324-1330, 1:136.

ΛΕΩΝ, ΠΕΡΝΑΙΩΝ, ΔΙΟΝΥ..., ΛΑΕΙΤΙΚΟΝ).[1074] Όπως φαίνεται από τις χρονολογίες που λειτούργησαν τα διάφορα νομισματοκοπεία, οι κοπές των αργυρών νομισμάτων σταμάτησαν όταν οι Πέρσες κατέλαβαν την Αρχαία Θράκη και την Μακεδονία.

Ήταν οι Μακεδόνες βασιλείς αυτοί που από τον Ε' αιώνα π.Χ. εκκίνησαν τις επώνυμες εκδόσεις νομισμάτων αργύρου στο βασίλειό τους αφού είχαν στερεώσει την εξουσία τους. Ο πρώτος που ταυτοποίησε τις εκδόσεις του με το όνομά του ήταν ο Αλέξανδρος Α', ο οποίος μεταξύ περ. 495-454 π.Χ. κυκλοφόρησε αργυρό οκτάδραχμο με πολεμιστή ή τον θεό Άρη να κρατά δύο δόρατα και άλογο στον εμπροσθότυπο και το όνομα ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ επάνω σε φαρδύ έγκοιλο τετράγωνο πλαίσιο στον οπισθότυπο. Εξέδωσε επίσης σειρές αργυρών τετραδράχμων, οκτώβολα, τετρώβολα (έκδοση βάρους περ. 2,45 γρ. και άλλη περ. 2,18 γρ.) και άλλες υποδιαιρέσεις της δραχμής. Οι διακοσμήσεις των νομισμάτων είναι πολεμιστές με δόρατα και άλογα, και αίγες. Ο Περδίκκας Β', γιος και διάδοχος του Αλεξάνδρου Α', συνέχισε με μεγαλύτερη ένταση την νομισματική παράδοση του πατέρα του. Μεταξύ περ. 454-413 π.Χ., εξέδωσε αργυρά τετρώβολα δύο τύπων (βάρους περ. 2,45 γρ. και περ. 2,18 γρ.) και άλλα αργυρά νομίσματα, υποδιαιρέσεις της δραχμής. Τα νομισματά του έφεραν σχέδια με άλογο, κράνος και γύρω του την επιγραφή ΠΕΡΔΙΚ, έφιππο πολεμιστή που κρατά δύο δόρατα, κηρύκειο, λέοντα με ή χωρίς την επιγραφή ΠΕΡ γύρω από το κεφάλι του. Ο διάδοχος του Αρχέλαος έκοψε (περ. 413-399 π.Χ.) αργυρά τετράδραχμα βάρους μόνο περ. 10,6 γρ., τετρώβολα, διώβολα, και οβολούς (;) με απεικονίσεις έφιππου πολεμιστή που κρατά δύο δόρατα, αίγας με την επιγραφή ΑΡΧΕΛΑΟ γύρω από το κεφάλι της, κεφαλή νέου ή του θεού Άρη με ταινία γύρω από το κεφάλι του και στον οπισθότυπο την επιγραφή ΑΡΧΕΛΑΟ επάνω και γύρω από άλογο με χαλινάρια. Σε άλλη κοπή το όνομα ΑΡΧΕΛΑΟ είναι χαραγμένο γύρω από κράνος. Στα διώβολα και στους οβολούς απεικονίζεται κεφαλή γενειοφόρου Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο η επιγραφή ΑΡΧΕ, κεφαλή λύκου ή λύκο να κατασπαράσσει το θήραμά του και ρόπαλο. Ο Αρχέλαος ήταν ο πρώτος Μακεδόνας βασιλιάς που έκοψε μπρούτζινα νομίσματα με κεφαλή λέοντα, την επιγραφή ΑΡΧΕ, και το εμπρόσθιο τμήμα επιτιθέμενου ταύρου. Η κοπή νομισμάτων και ιδίως αργυρών και χρυσών από τον βασιλιά ήταν και απόδειξη της ισχύος του. Έτσι, όσοι εποφθαλμιούσαν τον μακεδονικό θρόνο μετά την δολοφονία του Αρχελάου δεν παρέλειψαν να εκδώσουν νομίσματα για να επιδείξουν και να αποδείξουν την υπάρχουσα ή επερχόμενη βασιλική τους ιδιότητα. Στα τέσσερα χρόνια της βασιλείας του (περ. 396-392 π.Χ.) ο Αέροπος εξέδωσε αργυρό τετράδραχμο πανομοιότυπο με αυτό του Αρχέλαου μόνο που φρόντισε να αντικαταστήσει το όνομα του προκατόχου του με το δικό του (ΑΕΡΟΠΟ) ενώ επανέλαβε τις κοπές μπρούτζινων νομισμάτων με την επιγραφή ΑΕΡ ή ΑΕΡΟ. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και ο Αμύντας Β' (394-392 ή 392-390 π.Χ.) αλλά και ο Παυσανίας (περ. 390-389 π.Χ.) φροντίζοντας να ταυτοποιήσουν τις κοπές με τα ονόματά τους (ΑΜΥΝΤΑ και ΠΑΥΣΑΝΙΑ).[1075]

Αφού ο Αμύντας Γ' κατάφερε να εκδιώξει από τον θρόνο τον σφετεριστή Παυσανία, φρόντισε σε όλη την διάρκεια της βασιλείας του (393-370/369 π.Χ.) και παρά

[1074] GCTV, nos 1331-1334, 1:137.

[1075] Για όλες τις κοπές δες GCTV, nos 1477-1507, 1:150-152.

την διακοπή της από την προέλαση των Ιλλυριών για ορισμένα έτη να πραγματοποιήσει την έκδοση πολλών σειρών νομισμάτων. Κοπή αργυρού τετραδράχμου, το οποίο πολλές φορές έχει βρεθεί ως επαργυρωμένο, με κεφαλή γενειοφόρου Ηρακλή με λεοντή και άγρια άλογα στον οπισθότυπο, έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να ανήκει στον μικρό Αμύντα Δ’ (359-357, όταν ο Φίλιππος Β’ υπηρετούσε ως αντιβασιλέας του, αλλά νομισματολόγοι πιστεύουν ότι ταιριάζει στην αρχή του Δ’ αιώνα π.Χ. και όχι στο μέσον του αιώνα. Άλλη έκδοση αργυρού τετραδράχμου φέρει στον εμπροσθότυπο έφιππο πολεμιστή με δόρυ στο χέρι του και στον οπισθότυπο τραυματισμένο λέοντα με την επιγραφή ΑΜΥΝΤΑ από επάνω του. Αργυρό τριώβολο απεικονίζει κεφαλή νεαρού Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο αετό με κλειστά φτερά και την επιγραφή ΑΜΥΝΤΑ. Οι τρεις σειρές μπρούτζινων νομισμάτων απεικονίζουν Ηρακλή με λεοντή, κάπρο, αετό να σπαράσσει φίδι που κρατάει στα νύχια του, τόξο και ρόπαλο και την επιγραφή ΑΜΥΝΤΑ.[1076] Ο επόμενος βασιλιάς που εξέδωσε ορισμένα νομίσματα ήταν ο Περδίκκας Γ’ (περ. 365/364-360/359 π.Χ.). Η μία έκδοση αργυρού νομίσματος, τετράδραχμο, εικονίζει νεαρό Ηρακλή με λεοντή, άλογο να τριποδίζει, ρόπαλο, και την επιγραφή ΠΕΡΔΙΚΚΑ. Οι δύο εκδόσεις μπρούτζινων νομισμάτων απεικονίζουν Ηρακλή και λέοντα ή αετό αλλά φέρουν και την επιγραφή ΠΕΡΔΙΚΚΑ.[1077] Η μείωση του βάρους νομίσματος όταν η ονομαστική του αξία παραμένει η ίδια ή η απλή επιμετάλλωση μπρούτζου με πολύτιμο μέταλλο αποτελεί φυσικά υποτίμηση του νομίσματος και στην συγκεκριμένη περίοδο της Μακεδονικής Ιστορίας δείχνει την πολιτική και οικονομική αστάθεια του βασιλείου. Είναι η εποχή που οι Μακεδόνες βασιλείς προσπαθούν στην ουσία να οριοθετήσουν το κράτος τους και να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους στην περιοχή.

Η ανάρρηση του Φιλίππου Β’ στον θρόνο της Μακεδονίας υπήρξε καταλυτική και στην νομισματοκοπία. Η επιβολή της επιρροής του σε όλο τον ελλαδικό χώρο δημιούργησε κατά κάποιο τρόπο και σε κάποιο βαθμό μια ελλαδική νομισματική κοινότητα της οποίας σημαντικά νομίσματα υπήρξαν τα μακεδονικά. Δεν υπονοούμε φυσικά την σημερινή επιβολή του δολαρίου ή του ευρώ ως παγκόσμιου νομίσματος αλλά σε πολλές ελληνικές Πόλεις οι φιλίππειοι (τα φιλίππεια) και τα άλλα νομίσματα του Φιλίππου απέκτησαν μια ιδιαίτερη αίγλη. Άλλη ιδιαιτερότητα της νομισματοκοπίας του Φιλίππου υπήρξε το γεγονός ότι εκδίδονταν νομίσματα στο όνομά του ακόμη και σαράντα χρόνια μετά τον θάνατό του. Αυτά τα αργυρά τετράδραχμα ζύγιζαν περ. 14,4 γρ. και ανήκαν στο θρακο-μακεδονικό (ή φοινικικού τύπου)[1078] πρότυπο βάρους μια που κυκλοφορούσαν στις βορειότερες περιοχές του βασιλείου μέχρι που το αργυρό τετράδραχμο των περ. 17 γρ. βασισμένο στο αττικό πρότυπο (σταθμητικό κανόνα) κυριάρχησε από τον Αλέξανδρο Γ’ και μετέπειτα σε όλα τα Ελληνιστικά Βασίλεια εκτός της Αιγύπτου των Πτολεμαίων, όπου τελικά χρησιμοποιήθηκε το αργυρό τετράδραχμο

[1076] GCTV, nos 1508-1513, 1:152-153.

[1077] GCTV, nos 1514-1516, 1:153.

[1078] Για τα νομισματικά συστήματα (σταθμητικοί κανόνες) που χρησιμοποιήθηκαν στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο δες Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, Πίνακας 28, «Πίνακας Ελληνικών και άλλων νομισματικών συστημάτων».

των 14,2 γρ.[1079]

Οι σειρές εκδόσεων στο όνομα του Φιλίππου Β' είναι παρά πολλές και οι αναφορές μας θα είναι μόνο αντιπροσωπευτικές. Τα δύο μεγάλα νομισματοκοπεία στα οποία ο Μακεδόνας βασιλιάς αλλά και οι κατοπινοί βασιλιάδες έκοβαν νομίσματα, συμπεριλαμβανομένων και αυτών στο όνομα του Φιλίππου Β', βρίσκονταν στην Πέλλα και στην Αμφίπολη. Μέχρι περ. το 348 π.Χ., στον οπισθότυπο των αργυρών νομισμάτων απεικονιζόταν ο βασιλιάς έφιππος ενώ κατόπιν αντικαταστάθηκε από γυμνό έφιππο νέο (ίσως τον μυθικό γενάρχη των Μακεδόνων Κάρανο που είλκε την καταγωγή του από τον Ηρακλή),[1080] πρακτική που εφαρμόσθηκε στα χρυσά νομίσματα από περίπου το 345 π.Χ. Οι εκδόσεις στο όνομα του Φιλίππου πραγματοποιούνταν στην Πέλλα μέχρι περ. το 310 π.Χ. και μέχρι περ. το 294 π.Χ. στην Αμφίπολη. Στα αντιπροσωπευτικά χρυσά νομίσματα του Φιλίππου Β' συμπεριλαμβάνεται και ο χρυσός στατήρ (8,6 γρ.), ο ονομαζόμενος φιλίππειον, στον εμπροσθότυπο του οποίου απεικονίζεται κεφαλή Απόλλωνα με μακριά μαλλιά και στον οπισθότυπο καλπάζουσα συνωρίς[1081] αλόγων οδηγούμενη από αρματοδρόμο με βουκέντρα. Στεφάνι υπάρχει στο επάνω μέρος του νομίσματος και η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ στο κάτω μέρος του. Σε άλλες εκδόσεις του ιδίου νομίσματος υπάρχουν μικροδιαφορές στην εικονογραφία του οπισθότυπου. Στον χρυσό ημιστατήρα (περ. 4,3 γρ.) του Φιλίππου απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή νεαρού Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο εμπρόσθιο τμήμα λέοντα, κάνθαρος και ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Οι άλλες κοπές έχουν μικρές παραλλαγές στις εικόνες του οπισθότυπου. Το χρυσό νόμισμα βάρους ενός ογδόου στατήρα (περ. 1,08 γρ.) έφερε κεφαλή Ηρακλή με λεοντή, δέσμη κεραυνών και ΦΙΛΙΠΠΟΥ ενώ άλλες εκδόσεις του είχαν μικροδιαφορές στον οπισθότυπο. Το χρυσό νόμισμα βάρους ενός δωδεκάτου στατήρα (περ. 0,72 γρ) έφερε διακόσμηση με στεφανωμένη κεφαλή Απόλλωνα με κοντή κόμη, δέσμη κεραυνών, κεφαλή λέοντα και επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Το αργυρό τετράδραχμο (περ. 14.4 γρ.) ήταν διακοσμημένο με στεφανωμένη κεφαλή Δία, τον βασιλιά Φίλιππο έφιππο με υψωμένο το δεξί του χέρι και με καυσία (μακεδονικό καπέλο) στο κεφάλι του, την επιγραφή Φιλίππου και το μονόγραμμα Ι / Μ και σε πολλές παραλλαγές με διάφορα μονογράμματα ανάλογα με την κοπή.[1082] Τα αργυρά τετράδραχμα που κόπηκαν στο νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως μετά την δολοφονία του Φιλίππου Β' αλλά στο όνομα του βασιλιά, δηλαδή μεταξύ 315-294 π.Χ, φέρουν στον οπισθότυπο έναν χαρακτηριστικό μικρό έξεργο πυρσό. Υπήρξαν τόσες πολλές κοπές του αργυρού τετραδράχμου ώστε να θεωρείται το πιο κοινό μακεδονικό νόμισμα με το όνομα του Φιλίππου στην περίοδο της βασιλείας του αλλά και στην Ελληνιστική Εποχή.

Το αργυρό δίδραχμο (περ. 7,2 γρ) φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή και στον οπισθότυπο τον έφιππο βασιλιά Φίλιππο με υψωμένο το δεξί του χέρι και καυσία ενώ η πλευρά αυτή του νομίσματος συμπληρώνεται από μικρή κεφαλή του θεού

[1079] GCTV, 2:617.

[1080] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», ΙΙ και Δ.Σ., VII.17 και Λεξικόν Σούδα, λμ. «Κάρανος» και Justinus, VII.1.

[1081] Ζεύγος αλόγων [biga (λατ. bigae) στην διεθνή νομισματική ορολογία] που σέρνει ΄άρμα.

[1082] GCTV, nos 6661-6684, 2:618-619.

Ήλιου και την επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ αλλά υπάρχει και σε άλλη έκδοση με μικρές παραλλαγές. Η αργυρή δραχμή (περ. 3,6 γρ.) έχει τον ίδιο εμπροσθότυπο και οπισθότυπο, στον οποίο όμως υπάρχει αιχμή δόρατος και το μονόγραμμα Ι / Μ. Σε παραλλαγή αυτής της εκδόσεως ο βασιλιάς έχει αντικατασταθεί με γυμνό νέο που έχει στο χέρι του κλαδί φοίνικα και η απεικόνιση συμπληρώνεται με δέσμη κεραυνών και το μονόγραμμα ΔΗ. Στις τρεις κύριες εκδόσεις του αργυρού ενός πέμπτου στατήρα (περ. 2,4-2,9 γρ.) στον εμπροσθότυπο υπάρχει κεφαλή Απόλλωνα ή νέου με ταινία στο μέτωπο και γύρω από το κεφάλι του ενώ στον οπισθότυπο έφιππος γυμνός νέος και ρόπαλο ή αστέρι και με ή χωρίς το μονόγραμμα Θ. Με τις πολλές εκδόσεις του, όπως φαίνεται από τις μικρές παραλλαγές στον οπισθότυπο, το αργυρό νόμισμα με ονομαστική αξία ενός πέμπτου στατήρα είναι το δεύτερο πιο κοινό νόμισμα με το όνομα του Φιλίππου Β'. Επίσης, υπήρξαν πολλές κοπές υποδιαιρέσεων της αργυρής δραχμής ενώ οι εκδόσεις των μπρούτζινων νομισμάτων είναι αμέτρητες και με πολλές παραλλαγές.[1083] Φαίνεται ότι ο Φίλιππος με το πλούσιο νομισματικό του πρόγραμμα προσπάθησε να επιτύχει πολλούς στόχους ταυτοχρόνως. Κατ' αρχάς απέδειξε την πολιτική και οικονομική σταθερότητα του βασιλείου του αλλά και την προσωπική του στρατιωτική ισχύ. Εξέδωσε πολλές σειρές χρυσών, αργυρών και μπρούτζινων νομισμάτων για να δείξει τον πλούτο του βασιλείου του αλλά και για να εκτοπίσει τον χρυσό περσικό στατήρα που κυριαρχούσε στον βόρειο ελλαδικό χώρο από τις αρχές του Ε αιώνα π.Χ. ενώ ταυτοχρόνως υπερκάλυψε και τα αργυρά νομίσματα που είχαν εκδώσει η ανεξάρτητη Αμφίπολις, η Όλυνθος και οι άλλες Πόλεις του Κοινού των Χαλκιδικών Πόλεων. Με άλλα λόγια, κατάφερε να επιβάλει πλήρως την οικονομική του δύναμη στις περιοχές γύρω από το Μακεδονικό βασίλειο και φυσικά μέσα σε αυτό.

Μονογράμματα και σύμβολα κυρίως στον οπισθότυπο των βασιλικών νομισμάτων της Ελληνιστικής Εποχής υπήρξαν ο κανόνας στις κοπές και θεωρούνται ως σημάδια ελέγχου κάθε κοπής. Τα σημάδια αυτά και η σημασία τους έχουν ταλανίσει τους νομισματολόγους για περισσότερους από δύο αιώνες και οι ερμηνείες που έχουν δοθεί είναι πολλές και ποικίλες. Τις περισσότερες φορές, η μελέτη των συμβόλων δείχνει ότι αντιπροσωπεύουν θρησκευτικούς συμβολισμούς που σχετίζονται με συγκεκριμένους θεούς (για παράδειγμα, δέσμη κεραυνών για τον Δία, τόξο και βέλη για την Αρτέμιδα, περικεφαλαία, δόρυ, και ασπίδα για την Αθηνά) ή εξουσία και πλούτο (για παράδειγμα, στεφάνι, κέρας Αμάλθειας, αετός). Τα μονογράμματα, όμως, δηλαδή συνήθως ένα γράμμα μόνο του ή δύο γράμματα μαζί ή σύμπλεγμα γραμμάτων, έχουν αποδειχθεί πολύ δύσκολα στην ερμηνεία τους. Μάλιστα, επάνω στο ίδιο νόμισμα μπορεί να υπάρχουν περισσότερα από ένα μονογράμματα και έχουν μετρηθεί μέχρι και τέσσερα διαφορετικά. Γενικώς, έχει γίνει αποδεκτό ότι αντιπροσωπεύουν το νομισματοκοπείο, τον επικεφαλής νομισματοκόπο (υπεύθυνο του νομισματοκοπείου) και τον/τους βοηθούς του αλλά μάλλον δεν προσδιορίζουν τα άτομα που ήταν υπεύθυνα για το βάρος των νομισμάτων ή το κράμα των μετάλλων. Φαίνεται ότι πλέον έχουν αποκλεισθεί παλαιότερες υποθέσεις ότι μπορεί να εξέφραζαν εκλεγμένους άρχοντες ή σώματα αρχόντων με μόνη εξαίρεση επτά ελληνιστικές πόλεις που εξέδωσαν τα δικά τους νομί-

[1083] GCTV, nos 6685-6699, 2:619-620.

σματα. Παρομοίως, δεν αντιπροσωπεύουν τους χαράκτες των νομισμάτων εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις που το όνομα έχει αποτυπωθεί με μικροσκοπικά γράμματα κάτω ακριβώς από το κύριο θέμα (συνήθως κεφαλή) του εμπροσθότυπου του νομίσματος. Ούτε μπορεί να είχαν χαραχθεί για να τιμήσουν το πρόσωπο που είχε δωρίσει το πολύτιμο μέταλλο για την συγκεκριμένη κοπή κυρίως διότι το ύψος της δαπάνης ήταν τεράστιο για ένα και μόνο άτομο αλλά ούτε και πολιτικούς ή στρατιωτικούς ηγέτες. Πάντως, είναι εξαιρετικά δύσκολο η μεγάλη ποικιλία των μονογραμμάτων να ερμηνευθεί και να ταυτισθεί με νομισματοκοπεία ή νομισματοκόπους. Για παράδειγμα, πάρα πολλές και διαφορετικές κοπές φέρουν το μονόγραμμα Μ αλλά τα κύρια αρχαία ελληνικά ονόματα που αρχίζουν από Μ είναι ελάχιστα σε αντίθεση με το μονόγραμμα ΔΙ που επίσης υπάρχει σε πάρα πολλές κοπές και μάλλον αντιπροσωπεύει το όνομα Διονύσιος. Επίσης, έχει αποδειχθεί ότι το ίδιο πρόσωπο μπορεί να είχε χρησιμοποιήσει διαφορετικές συντομογραφίες του ονόματός του σε διαφορετικές κοπές. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι πολλές φορές τα σύμβολα και μονογράμματα στα χρυσά και αργυρά νομίσματα δεν ταυτίζονται καθόλου με αυτά των μπρούτζινων νομισμάτων. Για παράδειγμα, οι διαφορές αυτές παρατηρήθηκαν στα νομίσματα του Δημήτριου Α’ Πολιορκητή από τα νομισματοκοπεία της Πέλλας και της Αμφιπόλεως, χωρίς όμως να έχει δοθεί ικανοποιητική απάντηση για τον λόγο των διαφορών. Στην εξέλιξη της Ελληνιστικής Εποχής, δηλαδή όσο περνούσαν τα χρόνια, έχει διαπιστωθεί απομάκρυνση από τα σύμβολα και μεγαλύτερη χρήση των μονογραμμάτων, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λόγος αυτής της μεταβολής υπήρξε η εξάπλωση της γνώσεως γραφής και αναγνώσεως, «η μετάβαση από τις εικόνες στα γράμματα» από την εποχή του Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας. Δηλαδή, όλο και περισσότεροι άνθρωποι (κυρίως άνδρες) εκπαιδεύονταν στα όλο και αυξανόμενα σε αριθμό σχολεία/εφηβεία της Ελληνιστικής Εποχής.[1084]

Την περίοδο βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ’ αλλά και πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του, το νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως υπήρξε το σημαντικότερο ή τουλάχιστον ένα από τα σημαντικότερα νομισματοκοπεία του μακεδονικού βασιλείου και της αυτοκρατορίας. Δεν εξέδιδε πλέον τα νομίσματα της Πόλεως αλλά τα νέα μακεδονικά νομίσματα. Στην αλεξανδρινή αυτοκρατορία, πολλά τοπικά νομισματοκοπεία μετατράπηκαν σε μακεδονικά εκδίδοντας νομίσματα του Αλεξάνδρου Γ’. Οι εκδόσεις στο όνομά του συνεχίσθηκαν για πάρα πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του και διακόπηκαν μόνο όταν οι διάδοχοι και οι επίγονοί του σταθεροποίησαν τα βασίλειά τους και εξέδωσαν νομίσματα στο δικό τους όνομα.

Την περίοδο βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ’ (336-323 π.Χ.) εκδόθηκε το χρυσό διστάτηρον (περ. 17,2 γρ.) με κεφαλή Αθηνάς που φορά κορινθιακού τύπου κράνος διακοσμημένο με φίδια. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται Νίκη που κρατά στεφάνι και μικρό ιστό πλοίου (στυλίς ή στηλίς), κάνθαρος και η επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ενώ υπάρχει και έκδοση με παραλλαγή στον οπισθότυπο. Οι πολλές εκδόσεις χρυσών στατήρων (περ. 8,6 γρ.) έφεραν την ίδια κεφαλή Αθηνάς με διαφορετικές διακοσμήσεις

[1084] François de Callataÿ, «Control Marks On Hellenistic Royal Coinages : Use, And Evolution Toward Simplification?,» *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 158 (2012): 39-62.

ζώων (σφίγγα, γρύπας) ή χωρίς στον εμπροσθότυπο και Νίκη στον οπισθότυπο με παραλλαγές ως προς τα συμπληρωματικά στοιχεία (φίδι, κέρας της Αμάλθειας, δέσμη κεραυνών, Σάτυρος κλπ) και μονογράμματα. Οι άλλες εκδόσεις χρυσών νομισμάτων του Αλεξάνδρου Γ' περιλαμβάνουν ημιστατήρα (περ. 4,3 γρ.), ένα τέταρτο του στατήρα (περ. 2,15 γρ.) και ένα όγδοο του στατήρα (περ. 1,08 γρ.) με τις συνήθεις απεικονίσεις των χρυσών αλεξανδρινών νομισμάτων και τις παραλλαγές στον οπισθότυπο.[1085]

Από τα βάρη των χρυσών νομισμάτων ανωτέρω αλλά και των αργυρών παρακάτω γίνεται φανερό ότι ο Αλέξανδρος Γ' υιοθέτησε από την αρχή της βασιλείας του το αττικό πρότυπο κοπής (σταθμητικό κανόνα),[1086] τα νομίσματα κατά το οποίο είχαν τα εξής χαρακτηριστικά βάρη στις αλεξανδρινές κοπές:

ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΩΝ ΒΑΡΩΝ
(όπως χρησιμοποιήθηκε από τον Αλέξανδρο Γ')
(χρυσά και αργυρά νομίσματα)

1 χρυσό διστάτηρον	17,2 γρ.
1 χρυσός στατήρ	8,6 γρ.
1 χρυσός ημιστατήρ	4,3 γρ.
1/4 χρυσού στατήρα	2,15 γρ.
1/8 χρυσού στατήρα	1,08 γρ.
1 αργυρό δεκάδραχμο	42,4 γρ.
1 αργυρό τετράδραχμο	17 γρ.
1 αργυρό τετράδραχμο	14,4 γρ. Φιλίππου Β' (θρακο-μακεδονικό πρότυπο)
1 αργυρό δίδραχμο	8,5 γρ.
1 αργυρή δραχμή	4,25 γρ.
1 αργυρό ημίδραχμο	2,1 γρ.
1 αργυρό διώβολον	1,4 γρ.
1 αργυρός οβολός	0,7 γρ.
1 αργυρό ημιώβολον	0,35 γρ.

Το μεγαλύτερο σε αξία αργυρό αλεξανδρινό νόμισμα που εκδόθηκε στην Αμφίπολη άλλα ίσως και σε άλλα νομισματοκοπεία ήταν το δεκάδραχμο με κεφαλή νεαρού Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο ένθρονο Δία που κρατά αετό και σκήπτρο, η επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ και το μονόγραμμα Μ. Όμοιες απεικονιστικά είναι και οι πολλές κοπές του αργυρού τετραδράχμου. Μία από αυτές φέρει τα αρχικά ΔΑ που

[1085] GCTV, nos 6700-6711, 2:620-621.
[1086] Για το πλήρες αττικό νομισματικό πρότυπο (σταθμητικό κανόνα) δες Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, Πίνακας 28, «Πίνακας Ελληνικών και άλλων νομισματικών συστημάτων».

πρέπει να σημαίνει ότι πραγματοποιήθηκε σε νομισματοκοπείο της Δαμασκού στην Συρία ενώ οι άλλες χωρίς μονόγραμμα ή με το μονόγραμμα Μ. Οι κοπές αυτές έγιναν την εποχή που ζούσε ο Αλέξανδρος ενώ πάρα πολλές του αργυρού τετραδράχμου ακολούθησαν μετά τον θάνατό του. Η εικονογραφία παρέμεινε σε γενικές γραμμές η ίδια αλλά με διάφορα μονογράμματα και μικρολεπτομέρειες στον οπισθότυπο. Σε μερικές προστέθηκε η λέξη ΒΑΣΙΛΕΩΣ ενώ σε μία προσδιορίζεται το νομισματοκοπείο Ake στην Φοινίκη αλλά και το έτος κοπής 315/314 π.Χ. με φοινικικούς αριθμούς. Πριν από την επανάληψη των κοπών στο θρακο-μακεδονικό πρότυπο και στο όνομα του Φιλίππου Β' υπήρξε και τουλάχιστον μία κοπή αργυρού τετράδραχμου (14,4 γρ) στο ίδιο πρότυπο αλλά στο όνομα του Αλεξάνδρου και με την εικονογραφία των αλεξανδρινών τετραδράχμων. Η απόφαση για την συνέχιση των θρακο-μακεδονικών κοπών στο όνομα του Φιλίππου δεν έγινε αμέσως μετά την ενθρόνιση του Αλεξάνδρου αλλά αργότερα και, κατά την άποψή μας, πιθανόν για να διατηρηθεί η εντύπωση της βασιλείας του γηραιού πατέρα του στις βόρειες εκείνες περιοχές αλλά και διότι οι Θράκες ήταν συνηθισμένοι στην χρήση αυτού του συγκεκριμένου νομίσματος. Με την ίδια εικονογραφία του τετραδράχμου εκδόθηκαν και αργυρά δίδραχμα. Όμως το τρίτο πιο κοινό αλεξανδρινό νόμισμα είναι η αργυρή δραχμή με πολλές κοπές στις οποίες είχε υιοθετηθεί η εικονογραφία των τετραδράχμων με μικρές παραλλαγές αλλά και κοπές στις οποίες απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντή αλλά στον οπισθότυπο αντί του Δία εικονίζεται αετός να στέκεται επάνω σε δέσμη κεραυνών και φυσικά η επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ενώ υπάρχει και μικρή παραλλαγή στις λεπτομέρειες του οπισθότυπου. Φυσικά και κόπηκαν αργυρά νομίσματα στις υποδιαιρέσεις της δραχμής (ημίδραχμον, διώβολον, οβολός, ημιώβολον) με εικονογραφία παρόμοια των μεγαλύτερων σε αξία νομισμάτων (κεφαλή Ηρακλή, ένθρονος Δίας, αετός ή δύο αετοί, δέσμη κεραυνών, άλογο, ρόπαλο, τόξο, κέρας της Αμάλθειας, μονογράμματα). Με παρόμοια εικονογραφία εκδόθηκαν και πάρα πολλές σειρές μπρούτζινων νομισμάτων διαφόρων διαστάσεων (διάμετροι από 12-20 χλστ.).[1087] Πολλά από τα παραπάνω νομίσματα εκδόθηκαν στην Αμφίπολη αλλά τα ερωτήματα γύρω από αυτές τις κοπές και γενικά γύρω από την ελληνική νομισματοκοπία παραμένουν πολλά και συνήθως χωρίς απαντήσεις.

Χαρακτηριστικό των ελληνικών νομισμάτων μέχρι και την αλεξανδρινή περίοδο στον ελλαδικό χώρο αλλά και στις αποικίες είναι ότι γενικώς η θεματολογία τους και στις δύο πλευρές είναι θρησκευτική, δηλαδή θεοί και σύμβολα, χωρίς όμως να λείπουν και τα στοιχεία εκείνα (λ.χ. στάχυ, μέλισσα, κουκουβάγια, κάβουρας, αμφορέας, αστράγαλος ζώου, τροχός) που μπορεί να περιλαμβάνουν και κάποια θρησκευτική αναφορά αλλά προσδιορίζουν και την Πόλη ή το βασίλειο από το οποίο εκδόθηκαν. Τα μακεδονικά νομίσματα που συζητούμε αποτελούν ένα μικρό υποσύνολο στον μεγάλο όγκο της αρχαιοελληνικής νομισματοκοπίας από την Αρχαϊκή Εποχή μέχρι και το τέλος των Ελληνιστικών Βασιλείων. Στην Αρχαϊκή Εποχή, η διακόσμηση των ελληνικών νομισμάτων γινόταν συνήθως μόνο στον εμπροσθότυπο ενώ στον οπισθότυπο υπήρχε ένα απλό τετράγωνο ή ορθογώνιο σχέδιο. Αργότερα, το σχέδιο αυτό χρησιμοποιήθηκε ως περιθώριο εντός του οποίου τοποθετήθηκε η διακόσμηση του οπισθότυπου πριν η σχε-

[1087] GCTV, nos 6712-6745, 2:622-625.

δίαση αυτής της πλευράς γίνει χωρίς περιορισμούς. Με την ίδρυση των Ελληνιστικών Βασιλείων μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ', οι εμπροσθότυποι των νομισμάτων που έκοψαν οι βασιλείς γέμισαν με τις κεφαλές τους (κυρίως Πτολεμαίοι, Αντιγονίδες, Σελευκίδες), πρακτική που συνεχίζεται σε πολλές χώρες μέχρι και τον 21ο μ.Χ. αιώνα.

Τα πρώτα νομίσματα στην Ιστορία της παγκόσμιας νομισματοκοπίας εκδόθηκαν στην Μικρά Ασία το δεύτερο μισό του Ζ' αιώνα π.Χ. και ήταν κατασκευασμένα από ήλεκτρο (κράμα χρυσού και αργύρου). Ο στατήρας ζύγιζε λίγο περισσότερο από 14 γρ. ενώ είχαν κοπεί και υποδιαιρέσεις του (μισός, ένα τρίτο, ένα έκτο κλπ). Πιθανολογείται ότι τα νομίσματα αυτά δεν βρίσκονταν σε ευρεία κυκλοφορία στο εμπόριο αλλά χρησιμοποιούνταν για εσωτερικές πληρωμές στα κράτη όπου είχαν εκδοθεί, δηλαδή για πληρωμές μισθοφόρων. Εικάζεται ότι ένας στατήρας ήλεκτρου αποτελούσε την αμοιβή ενός μηνός μισθοφόρου στρατιώτη. Ο βασιλιάς Κροίσος της Λυδίας (διοίκ. περ. 585-546 π.Χ.) ήταν ο πρώτος που εξέδωσε νομίσματα από χρυσό και άργυρο αλλά και τις υποδιαιρέσεις τους έτσι ώστε και τα μικρής αξίας νομίσματα να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο εμπόριο και στις καθημερινές συναλλαγές. Οι Πέρσες που κατέλαβαν το λυδικό βασίλειο το 546 π.Χ. μετονόμασαν τον στατήρα σε «δαρεικό» από το όνομα του βασιλιά τους Δαρείου. Οι ελληνικές μικρασιατικές Πόλεις συνέχιζαν να κόβουν και να χρησιμοποιούν μόνο νομίσματα από ήλεκτρο μέχρι και τα τελευταία χρόνια πριν από το 500 π.Χ., όταν πια υιοθέτησαν συμπληρωματικά και κοπές αργύρου. Τα μεγάλα νομισματοκοπεία βρίσκονταν στην Έφεσο, στην Φώκαια, στην Μίλητο αλλά νομίσματα έκοβαν και πολλές άλλες ελληνικές Πόλεις της Μικράς Ασίας σε διάφορα πρότυπα βαρών του στατήρα.

Από το μέσο του Ε' αιώνα π.Χ. και μετά, η νομισματοκοπία υιοθετήθηκε σιγά-σιγά από τις περισσότερες ελληνικές Πόλεις, όσες είχαν την οικονομική δυνατότητα να εκδώσουν τα δικά τους νομίσματα. Από την αρχή της νομισματική τους Ιστορίας, οι ελληνικές Πόλεις του κυρίως ελλαδικού χώρου χρησιμοποίησαν τον άργυρο για την κοπή των νομισμάτων τους, μια που το κράμα χρυσού και αργύρου (ήλεκτρο) τούς ήταν άγνωστο. Ο πλούτος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας του Ε' αιώνα π.Χ. οδήγησε στην έκδοση από την Πόλη των αργυρών διδράχμων (αρχικού βάρους 8,6 γρ.) και αργότερα των τετραδράχμων (αρχικού βάρους 17,2 γρ.) αλλά και στην δημιουργία του αθηναϊκού νομισματικού προτύπου (αθηναϊκός σταθμητικός κανόνας), το οποίο σταδιακά υιοθετήθηκε και από πολλές άλλες ελληνικές Πόλεις αλλά και από τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας. Άλλα δημοφιλή νομισματικά πρότυπα υπήρξαν το αιγινητικό με στατήρα=αργυρό δίδραχμο αρχικού βάρους περ. 12,3 γρ., το αχαϊκό με αργυρό στατήρα αρχικού βάρους 8 γρ. και το ευβοϊκό με αργυρό στατήρα 17,2 γρ. Μετά το 400 π.Χ., το χιακό ή ροδιακό πρότυπο με αργυρό τετράδραχμο 15,6 γρ. χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην Μικρά Ασία.[1088]

Οι ονομαζόμενες θρακο-μακεδονικές κοπές στον βόρειο ελλαδικό χώρο παρουσιάζουν πολλές ιδιαιτερότητες. Πραγματοποιήθηκαν κυρίως την περίοδο βασιλείας του Φιλίππου Β' και χρησιμοποιήθηκαν από τον ίδιο και το Κοινόν των Χαλκιδικών Πόλε-

[1088] Δες Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, Πίνακας 28, «Πίνακας Ελληνικών και άλλων νομισματικών συστημάτων».

ων στην Μακεδονία. Το πρότυπο που εφαρμόσθηκε, το ονομαζόμενο φοινικικ ού τύπου, ομοιάζει με το φοινικικό κατά το οποίο 1 διπλό σίκελ (σίκλος) = 14 γρ. Το βάρος των 14,4 γρ. χρησιμοποιήθηκε από τον Φίλιππο Β' για την έκδοση του αργυρού τετραδράχμου αλλά γενικώς οι θρακο-μακεδονικές κοπές παρουσιάζουν μεγάλες δυσκολίες αναγνωρίσεως και ταυτοποιήσεως για τους νομισματολόγους. Κατά την περίοδο χρησιμοποιήσεως του προτύπου επί Φιλίππου Β' και Αλεξάνδρου Γ' εφαρμόσθηκαν τρία διαφορετικά βάρη νομισμάτων, ακόμη και σε κοπές του ιδίου νομισματοκοπείου. Άλλο χαρακτηριστικό των θρακο-μακεδονικών κοπών είναι τα νομίσματα μεγάλης αξίας που κυκλοφόρησαν. Στις κοπές αυτές συμπεριλαμβάνονται αργυρά οκτάδραχμα των 29 γρ., δωδεκάδραχμα των 40,5 γρ., ακόμη και διπλά οκτάδραχμα των 58 γρ., τα βαρύτερα ελληνικά νομίσματα.

Ως προς τα αργυρά νομίσματα που κόπηκαν από τις διάφορες ελληνικές Πόλεις έχουν παρατηρηθεί ιδιομορφίες ανάμεσα στις κοπές. Συγκεκριμένα, ορισμένες Πόλεις έκοψαν αργυρά νομίσματα για όλο το φάσμα των υποδιαιρέσεων του προτύπου που χρησιμοποίησαν, κάποιες επικεντρώθηκαν στα μεγαλύτερης αξίας αργυρά νομίσματα και άλλες στα μικρότερης αξίας, στις υποδιαιρέσεις της αργυρής δραχμής του προτύπου που χρησιμοποίησαν. Μεγάλη κυκλοφορία στις ελληνικές Πόλεις είχαν το αθηναϊκό αργυρό τετράδραχμο, ο κορινθιακός αργυρός στατήρας των 8,6 γρ. αλλά και το αιγινητικό δίδραχμο. Τον Ε' αιώνα π.Χ., οι περισσότερες πελοποννησιακές Πόλεις έκοψαν μικρής αξίας νομίσματα, δηλαδή υποδιαιρέσεις της δραχμής.

Πάρα πολλές Πόλεις έκοψαν μπρούτζινα (χάλκινα, κατά την ελληνική ορολογία) νομίσματα τον Δ ' αιώνα π.Χ. Όσες είχαν αποθέματα αργύρου ή πηγές από όπου μπορούσαν να προμηθευθούν άργυρο δίστασαν να υιοθετήσουν τα μπρούντζινα νομίσματα, όπως η Αθήνα η οποία έκοψε τα πρώτα της μπρούτζινα στα τέλη του Γ' αιώνα π.Χ. Το μεγάλο πρόβλημα των νομισματολόγων σχετικά με τα αρχαιοελληνικά μπρούτζινα νομίσματα είναι ο προσδιορισμός της αξίας τους. Τα νομίσματα δεν φέρουν κανένα σημάδι προσδιορισμού της νομισματικής τους αξίας και ο συσχετισμός τους με τα μικρότερης αξίας αργυρά νομίσματα είναι αδύνατος. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι εκδόσεις των σικελικών Πόλεων, στις οποίες αναγράφεται η σχέση του κάθε μπρούτζινου νομίσματος με την μονάδα βάσεως. Αυτή η μονάδα σχετίζεται με κάποιο μικρής αξίας αργυρό νόμισμα κοπής σικελικής Πόλεως. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι στην Πόλη Μεταπόντιον της Κάτω Ιταλίας μπρούτζινο νόμισμα (ύστερος Δ' αιώνας π.Χ.) έφερε την επιγραφή οβολός και συνεπώς πρέπει η αξία του να σχετιζόταν με τον αργυρό οβολό, οι νομισματολόγοι θεωρούν ότι όλα τα ελληνικά μπρούτζινα νομίσματα είχαν αξία υποδιαιρέσεων του αργυρού οβολού και σπανίως πολλαπλασίων του. Συνεπώς, θεωρείται ότι στην Αθήνα, όπου είναι γνωστό ότι ο οβολός υποδιαιρούνταν σε 8 χαλκούς, το μικρότερο μπρούτζινο νόμισμα ήταν ο χαλκός (1/8 οβολού), το αμέσως μεγαλύτερο σε διαστάσεις το δίχαλκον (2 χαλκοί), το επόμενο το τετράχαλκον (4 χαλκοί ή ημιώβολον) κ.ο.κ. Εξαιτίας, λοιπόν, της απουσίας συμβόλων νομισματικής αξίας, τα μπρούτζινα ελληνικά νομίσματα κατατάσσονται από τους νομισματολόγους σύμφωνα με το φυσικό τους μέγεθος και συγκεκριμένα ανάλογα με την διάμετρό τους, η οποία και αναγράφεται δίπλα στην περιγραφή του νομίσματος. Έτσι, θεωρείται ότι τα μεγαλύτερα σε μέγε-

θος μπρούτζινα ελληνικά νομίσματα είχαν και μεγαλύτερη αξία. Η κατάταξη αυτή, βέβαια, δεν είναι επιστημονική αλλά ελλείψει άλλου τρόπου διαφοροποιήσεως των μπρούτζινων νομισμάτων μεταξύ τους, η μόνη δυνατή.[1089]

Τον Φίλιππο Β’ της Μακεδονίας, όμως, τον θεμελιωτή του πλήρους νομισματικού συστήματος στην Μακεδονία, τον απασχολούσαν ο χρυσός και ο άργυρος και όχι ο χαλκός και ο μπρούτζος. Γνώριζε ότι για να αποκτήσει οικονομική ισχύ που θα οδηγούσε σε πολιτική επιβολή έπρεπε να επεκτείνει το κράτος του δια της στρατιωτικής του δυνάμεως. Πρέπει, συνεπώς, να θωρήσουμε ως βέβαιο ότι η απόφασή του να στραφεί προς την Χαλκιδική και κατόπιν στον χώρο μεταξύ του Στρυμόνα και του Νέστου ποταμού υπαγορεύθηκε και από οικονομικούς λόγους. Τα μεταλλεία που νέμονταν οι Θράκες και οι ελληνικές Πόλεις βρίσκονταν ανατολικά του μακεδονικού βασιλείου, γεγονός που έκανε επιτακτική την ενσωμάτωση τους σε αυτό για να μπορέσει ο Φίλιππος να αποκτήσει τις αναγκαίες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Συνεπώς, η εμμονή του και η επιθετικότητα του εναντίον της Αμφιπόλεως πρέπει να στόχευε και στην απόκτηση του νομισματοκοπείου της, εφόσον βέβαια θα είχε υπό τον έλεγχό του και τα κοντινά μεταλλεία του Παγγαίου. Μετά την απόκτηση της Αμφιπόλεως, ο δρόμος προς τα ανατολικά είχε ανοίξει και ο Φίλιππος εκμεταλλεύθηκε αυτήν την ευκαιρία για να φθάσει μέχρι τους μετέπειτα Φιλίππους (Λοΐζος, ΑΕΡΕ, ΙΙ, κεφ. 7) και στα μεταλλεία της ανατολικής πλευράς του Παγγαίου και ανατολικά του όρους. Από τα μεταλλεία που απέκτησε και εκμεταλλευόταν, ο Φίλιππος δεν εξόρυσσε μόνο πολύτιμο μέταλλο για την κοπή νομισμάτων. Ο χρυσός, ο άργυρος, αλλά και ο χαλκός μπορούσαν να πωληθούν στο εξωτερικό ή να χρησιμοποιηθούν και στο εσωτερικό για την παραγωγή αντικειμένων πολυτελείας (κοσμήματα, αγγεία, όπλα) ή μπρούτζινων αντικειμένων καθημερινής χρήσεως και να αποτελέσουν εισόδημα για τον βασιλιά και το μακεδονικό κράτος. Επίσης, ο βασιλιάς μπορούσε να παραχωρήσει ή να ενοικιάσει την κοπή ναυπηγήσιμης ξυλείας, έσοδα από λιμένες ή και θέσεις μεταλλείων για να αυξήσει το εισόδημά του αλλά και αυτό του κράτους του.

Η ανάγκη των Μακεδόνων βασιλέων για την εύρεση σημαντικών πλουτοπαραγωγικών πηγών ξεκίνησε επί Αλεξάνδρου Α’. Όταν ο βασιλιάς επεξέτεινε το βασίλειό του ανατολικά μετά την αποχώρηση των Περσών από την περιοχή, έπεσαν στα χέρια του μεταλλεία που χρησιμοποιούσαν οι Θράκες που διέμεναν στην Χαλκιδική. Αυτή την πηγή αργύρου χρησιμοποίησε ο Μακεδόνας για να κόψει τα πρώτα του νομίσματα χρησιμοποιώντας τα πρότυπα και την πείρα των ντόπιων Θρακών αλλά και των ελληνικών Πόλεων της περιοχής. Ήδη από την περίοδο βασιλείας του Αλεξάνδρου Α’, οι Μακεδόνες προσπάθησαν να κόψουν νομίσματα τα οποία θα ήταν συγκρίσιμα σε αξία με αυτά των ελληνικών Πόλεων αλλά και άλλα τα οποία θα μπορούσαν να προσαρμοσθούν στο σύστημα των τοπικών φυλών (θρακο-μακεδονικό πρότυπο). Αναμφίβολα, η νομισματική αυτή πολυμορφία δείχνει και το περιβάλλον μέσα στο οποίο καλούνταν να επιβιώσουν οι Μακεδόνες όταν προσπαθούσαν να ιδρύσουν το κράτος τους: Θράκες, Αθηναίοι, ελληνικές Πόλεις του βόρειου ελλαδικού χώρου. Η έκδοση νομισμάτων της ιδίας ονομαστικής αξίας αλλά διαφορετικού βάρους είχε ως σκοπό να βοηθήσει τις συ-

[1089] Γενικά για την αρχαιοελληνική νομισματοκοπία δες GCTV, 1:xviii-xxxiii or 2:xix-xxxiv.

ναλλαγές εντός και εκτός του μακεδονικού κράτους. Τα ελαφρότερα από αυτά τα νομίσματα (οι ονομαζόμενες θρακο-μακεδονικές κοπές) χρησιμοποιούνταν για να διευκολύνουν τις συναλλαγές εντός του βασιλείου ενώ τα βαρύτερα (στο αττικό πρότυπο και συγκρίσιμα με των ελληνικών Πόλεων) για την διεξαγωγή συναλλαγών με τον υπόλοιπο Ελληνικό Κόσμο. Έτσι, από την μία πλευρά, οι εσωτερικές τιμές έμεναν σχετικά σταθερές και οι Μακεδόνες και οι υπήκοοί τους δεν αναστατώνονταν από εξωτερικές νομισματικές μεταβολές ενώ το μακεδονικό πρόσωπο στο εξωτερικό παρέμενε ισότιμο με αυτό των άλλων Ελλήνων και ξένων. Αυτός ο εσωτερικός πληθωρισμός, υποτίμηση, ή και σταθερότητα, όπως θέλει να την χαρακτηρίσει ο καθένας, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τον πληθυσμό του Μακεδονικού κράτους για πολλά χρόνια ενώ οι συναλλαγές με τα βαρύτερα νομίσματα το εξαγωγικό εμπόριο, τις σχετικές πληρωμές και εισπράξεις. Η πρακτική αυτή αποδείχθηκε τόσο επιτυχημένη ώστε υιοθετήθηκε σταδιακά από πολλές ελληνικές πολιτικές οντότητες της Ελληνιστικής Εποχής. Προϋπόθεση για την χρήση αυτών των δύο συστημάτων ήταν το μεγάλο φάσμα υποδιαιρέσεων της αργυρής δραχμής και του μπρούτζινου οβολού, όπως αυτό αποδεικνύεται από τα συνεχή ευρήματα νομισμάτων πολύ μικρής αξίας, που φυσικά συνεπάγεται και την πλήρη εφαρμογή της εγχρήματης οικονομίας στο μακεδονικό βασίλειο.[1090]

Η Ιστορία της Αμφιπόλεως δεν τελείωσε με τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ'. Αντιθέτως, Υπήρξε τόσο σημαντική πόλη και Πόλη στην Μακεδονία ακόμη και μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου που συνέχισε να αποτελεί σημείο αναφοράς για όσους ενεπλάκησαν στην διαδοχή του μακεδονικού θρόνου αλλά και από τους μετέπειτα Μακεδόνες βασιλείς. Την περίοδο που ο Κάσσανδρος είχε έρθει αντιμέτωπος με την Ολυμπιάδα, μητέρα του Αλεξάνδρου Γ' (Μέγα), και πολιορκούσε την Πύδνα όπου η βασιλομήτωρ είχε εγκλειστεί, οι μακεδονικές φρουρές στην Πέλλα με επικεφαλής τον Μόνιμον και στην Αμφίπολη με επικεφαλής τον Αριστόνουν είχαν ταχθεί με το μέρος της. Όταν όμως ο Κάσσανδρος κατάφερε να αναγκάσει την Ολυμπιάδα να του παραδώσει την Πύδνα αλλά εκείνος τελικά να μεθοδεύσει την δολοφονία της το 316 π.Χ., και η Πέλλα και η Αμφίπολη άλλαξαν στρατόπεδο και παραδόθηκαν σε εκείνον. Σε αυτήν την μεταβολή πρέπει να συνετέλεσαν και όσοι εγκατέλειψαν αυτοβούλως την Ολυμπιάδα στην Πύδνα και απεστάλησαν από τον Κάσσανδρο στις μακεδονικές Πόλεις για να εξηγήσουν στους κατοίκους πόσο αδύναμη πολιτικά και στρατιωτικά ήταν η Ολυμπιάδα. Στην Αμφίπολη, ο Αριστόνους παρέδωσε την πόλη μόνο όταν η Ολυμπιάδα, στην προσπάθειά της να γλυτώσει από τον Κάσσανδρο, μήνυσε στον φρούραρχο με επιστολή της ότι όφειλε να την υπακούσει και να δώσει την πόλη στον αντίπαλό της. Στην Πύδνα, μαζί με την Ολυμπιάδα, ήταν και η σύζυγος του Αλεξάνδρου Γ' με τον γιο της. Η παράδοση της Ολυμπιάδας στον Κάσσανδρο οδήγησε στην σύλληψη της Ρωξάνης και του Αλεξάνδρου Δ'. Μητέρα και γιος μεταφέρθηκαν στην ακρόπολη της Αμφιπόλεως όπου παρέμειναν σε περιορισμό μέχρι που το 311 π.Χ. ο Κάσσανδρος διέταξε την δηλητηρίαση του δεκατετραετούς Αλεξάνδρου Δ' και της μητέρας του έτσι ώστε να μην απειλείται από κανέναν νόμιμο διάδοχο του Αλεξάνδρου Γ'.[1091]

[1090] Δες λεπτομερώς σε S. Kremydi, «Coinage and Finance,» in *Brill's Companion to Ancient Macedon*, ed. Robin J. Lane Fox (Leiden: Brill, 2011), pp. 159-168.

[1091] Δ.Σ., XIX.49-52 και Justinus, XIV.6 & XV.2.

Το πόσο σημαντική μακεδονική Πόλη παρέμενε η Αμφίπολις ακόμη και περί τα μέσα του Γ' αιώνα π.Χ. φαίνεται από τα ψηφίσματα τεσσάρων μακεδονικών πόλεων για τον ναό του Ασκληπιού στην Κω. Ήταν το 242/1 π.Χ. όταν οι Κώες αναζητούσαν ψηφίσματα ασύλου για τον ναό του Ασκληπιού στο νησί και απευθύνθηκαν στον βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονο Β' Γονατά. Τέσσερις πόλεις εξέδωσαν το σχετικό ψήφισμα (με αλφαβητική σειρά): Αμφίπολις, Κασσάνδρεια, Πέλλα, Φίλιπποι, οι πιο σημαντικές πόλεις του μακεδονικού βασιλείου. Ήταν συνηθισμένο στην Ελληνιστική Εποχή ναοί μαζί με τα κτήρια που τους περιέβαλαν και τον χώρο που τους ανήκε ή και ολόκληρες πόλεις να επιδιώκουν να αναγνωρισθούν ως ιεροί και απαραβίαστοι χώροι. Σε πολλές περιπτώσεις που οι χώροι είχαν υπάρξει για τις ελληνικές Πόλεις ιεροί, επιζητούνταν απλώς η επιβεβαίωση της ιερότητας και ασυλίας από τις νέες ηγεμονικές δυνάμεις που είχαν αναδυθεί. Η επιβεβαίωση ή αναγνώριση αυτή ήταν πολύ σημαντική διότι είχε γίνει αποδεκτό στον Ελληνικό Κόσμο ότι όποιος εισερχόταν σε χώρο που ανήκε σε ναό ή στο ναό τον ίδιο ετύγχανε ασυλίας διότι «είχε θέσει τον εαυτό του στην κρίση του θεού παρά του ανθρώπου». Ειρήσθω εν παρόδω, ότι το 22 μ.Χ., οι Ρωμαίοι άρχισαν να φοβούνται ότι η πρακτική αυτή στις ελληνικές τους επαρχίες έθετε σε κίνδυνο την «γαλήνη των πόλεων». Με άλλα λόγια, διαπίστωσαν ότι το ρωμαϊκό δίκαιο έπαυε να ισχύει για τους ικέτες. Σε όλη την ελληνική Ιστορία μέχρι την κατάκτηση από τους Ρωμαίους (Β' αιώνας π.Χ.), οι ελληνικοί ναοί ήταν χώροι που δεν τους άγγιζε κανείς εμπόλεμος και δεν επιτρεπόταν καμία βίαιη πράξη, αλλιώς οι παραβάτες ήταν ιερόσυλοι και είχαν διαπράξει ιεροσυλία. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι στην Κόρινθο βρέθηκε λίθος (του Ε' αιώνα π.Χ.) που καθόριζε τα όρια ασυλίας του ιερού χώρου με την επιγραφή: «[*h*όρος] [*h*ιερός], ἄ̣σ̣υ̣λ̣ο̣ς μὴ καταβιβασσκέτο· ζαμία»[1092] («όριο ιερό, χώρος ασύλου, απαγορεύεται να παραβιασθεί. Επιβάλλεται πρόστιμο»). Αυτή η επιγραφή εκφράζει όλη την ιδέα καθορισμού ιερού χώρου στην Κλασσική Εποχή. Στην Ελληνιστική Εποχή και μεταξύ του 260 π.Χ. και του 22-23 μ.Χ. (επί ρωμαϊκής κυριαρχίας), όμως, κράτη άρχισαν να καθορίζουν ιερούς χώρους σε άλλα κράτη. Με περισσότερες από 90 αποφάσεις, κυρίως ψηφίσματα ή βασιλικές επιστολές, ναοί ή και πόλεις ολόκληρες ανακηρύχθηκαν ως ιεροί χώροι και σε πολλές περιπτώσεις αυτοί οι τίτλοι αποτυπώθηκαν και σε νομίσματα που κόπηκαν. Ακριβώς αυτή η πρακτική οδήγησε ορισμένους μελετητές στο συμπέρασμα πως η ασυλία των πόλεων είχε σκοπό να τις προφυλάξει από πολεμικές επιθέσεις και επιδρομές. Με αυτόν τον τρόπο, θεωρήθηκε ότι οι αποφάσεις ασυλίας έγιναν εργαλείο ασκήσεως εξωτερικής πολιτικής και προστασίας από πειρατές. Η απόδοση ασυλίας και η ασφάλεια εντός των πόλεων ήταν μάλλον έννοιες συμπληρωματικές μεταξύ τους κατά την Ελληνιστική Εποχή και όχι ασυμβίβαστες. Έχει υποστηριχθεί, όμως, ότι στην πραγματικότητα οι αποφάσεις αυτές είχαν μόνο χαρακτήρα τιμητικό και τίποτα άλλο. Μάλιστα, μία από τις πρωιμότερες αποδείξεις για αυτήν την άποψη είναι τα ψηφίσματα των μακεδονικών πόλεων για το Ασκληπιείο της Κω. Είναι αόριστα και χωρίς δεσμεύσεις για στρατιωτική συνδρομή και έτσι στην πραγματικότητα δεν προστάτευαν από τις επιπτώσεις των πολέμων και

[1092] PHI Greek Inscriptions, # PH178870, Peloponnesos (IG IV-[VI]) Saronic Gulf, Corinthia, and the Argolid (IG IV) Corinth 8,1 22.

των επιδρομών αλλά ούτε και εμπόδιζαν τις πόλεις αυτές από το να λαμβάνουν μέρος σε πολέμους. Άλλωστε η έννοια της ουδετερότητας πόλεως/κράτους ήταν άγνωστη στον Αρχαίο Κόσμο ενώ παρά τις προσπάθειες των ελληνικών κρατών με ψηφίσματα ασυλίας, συνθήκες, και διαιτησίες «ο πόλεμος, παρέμεινε».[1093] Εν τούτοις, και στην περίπτωση των μακεδονικών πόλεων με το Ασκληπιείο της Κω αλλά και σε όλες τις άλλες, οι ναοί και οι πόλεις επιζητούσαν τα ψηφίσματα ασυλίας παρότι γνώριζαν ότι αυτά δεν αποτελούσαν παρά «έναν ψευδοθρησκευτικό περιορισμό του πολέμου» και ο μόνος σκοπός τους ήταν τελικά ο επαναπροσδιορισμός της θρησκευτικότητας των Ελλήνων δια ενός τιμητικού και μόνο ψηφίσματος ή διατάγματος που υπενθύμιζε την ιερότητα των τόπων της ελληνικής θρησκείας αλλά και το ιστορικό τους παρελθόν.[1094]

Ένα τέτοιο τιμητικό ψήφισμα ζήτησαν, λοιπόν, οι Κώοι από τον Αντίγονο Β' Γονατά, τον βασιλιά της Μακεδονίας, και εκείνος διέταξε τις τέσσερις κύριες πόλεις του βασιλείου του να το εκδώσουν. Η αφορμή για την αίτηση απονομής ιερής ασυλίας που χρησιμοποίησαν οι Κώοι ήταν η οικοδομική ολοκλήρωση του Ασκληπιείου στο νησί και οι μεγάλες γιορτές (Μεγάλα Ασκληπιεία) που θα διεξάγονταν για πρώτη φορά. Οι γιορτές αυτές περιελάμβαναν θυσίες, πομπή, μουσικούς, αθλητικούς, ιππικούς αγώνες και επρόκειτο να συνοδεύσουν αυτό το γεγονός, δηλαδή την ιερή ασυλία. Για τον σκοπό αυτό αντιπρόσωποί τους εστάλησαν το 242/1 π.Χ. σε πολλά κράτη και πόλεις του Ελληνικού Κόσμου.[1095]

Στην προκειμένη περίπτωση, τα τέσσερα ψηφίσματα των μακεδονικών πόλεων δεν είναι πανομοιότυπα.[1096] Το ψήφισμα της Αμφιπόλεως ξεκινά με αναφορά στο έτος βασιλείας (243/2 π.Χ.) του Αντίγονου Γονατά, τα ονόματα του επιστάτη και του ιερέως, τον μήνα του ψηφίσματος (Γορπιαίος = Αύγουστος), και την ημέρα («ἐνάτηι ἐπὶ δέκα»). Ο αρχιθέωρος και ο θεωρός από την Κω παρουσιάσθηκαν στην εκκλησία του δήμου της Αμφιπόλεως και εξέφρασαν τις στενές φιλικές σχέσεις που είχαν από το παρελθόν οι Κώοι με τους Μακεδόνες αλλά και πόσο ευμενώς διέκειτο η πόλις των Κώων απέναντι στον βασιλιά Αντίγονο και στους Μακεδόνες. Αναφέρθηκαν στις γιορτές προς τιμήν του θεού Ασκληπιού που θα τελούνταν στην πόλη τους αλλά και στην εκεχειρία[1097] που επιζητούσαν για την τέλεση των γιορτών. Θεωρούσαν ότι το ιερό του

[1093] Για αυτήν την άποψη δες Rostovtzeff, SEHHW, 1:192 & 194.

[1094] Kent J. Rigsby A*sylia, Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, vol. 22 in the series Hellenistic Culture and Society (Berkeley: Univ. of California Press, 1996), pp. 1-6 & 22-24

[1095] Για το θέμα αυτό δες Susan M. Sherwin-White, *Ancient Cos. A historical study from Dorian settlement to the Imperial period*, in series Hypomnemata 51 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978), pp. 111-113 & 342-344 & 356-359

[1096] Δες όλα τα ψηφίσματα σε PHI Greek Inscriptions, # PH152506, Northern Greece (IG X) Macedonia Hatzopoulos, Mac. Inst. II 5 και PHI Greek Inscriptions, # PH349790, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII])Cos and Calymna (IG XII,4) IG XII,4 1:220 και με σχόλια σε Rigsby, pp. 134-140 και δες και Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings*, 2:54-55, no 36 & 2:60, no 41 & 2:64-65, no 47 & 2:74-75, no 58.

[1097] Η εκεχειρία αυτή θεσμοθετήθηκε ως η (Ασκληπίειος) εκεχειρία για τις γιορτές στα Ασκληπιεία, δηλαδή η προσωρινή παύση τοπικών εχθροπραξιών για να μπορέσουν οι πιστοί να προσεγγίσουν τα Ασκληπίεια ιερά, να προσευχηθούν και να ζητήσουν την θεραπεία την δική τους ή των συγγενών τους από αρρώστιες.

Ασκληπιού στην Κω άξιζε να τιμηθεί από τους Αμφιπολίτες με την ανακήρυξή του ως «ἄσυλον». Αφού διατύπωσαν αυτές τις απόψεις οι Κώοι, οι Αμφιπολίτες αποφάσισαν να κάνουν δεκτή την αίτηση τους και να αποδεχθούν την προτεινόμενη εκεχειρία αλλά και να τους επαινέσουν για τις τιμές που επιφυλάσσουν στους θεούς και για την εύνοια που δείχνουν προς τον βασιλιά Αντίγονο και τους Μακεδόνες. Ψήφισαν, λοιπόν, ότι θα είναι το ιερό του Ασκληπιού στην Κω «ἄσυλον», όπως αποφάσισε και ο βασιλιάς Αντίγονος. Η απόφαση ήταν ομόφωνη, «ἐψηφίσθη παραπάσαις» [1098]

Σε σύγκριση με τα άλλα τρία ψηφίσματα των μακεδονικών πόλεων,[1099] η Αμφίπολις μοιάζει να είναι περισσότερο δεμένη στο βασιλικό ῾άρμα αλλά και με συγκεκριμένη διοικητική οργάνωση. Το ψήφισμα αρχίζει με το όνομα του βασιλιά, την βασιλική χρονιά, και τον βασιλικό επιστάτη. Η ημερομηνία εκδόσεώς του είναι απολύτως συγκεκριμένη (19 του Γορπιαίου μηνός, το 41ο έτος βασιλείας του Αντίγονου Β' Γονατά), δηλαδή με τέτοιο τρόπο που μπορεί να υπονοεί ότι υπήρχε αρχείο της πόλεως στο οποίο ταξινομούνταν τα ψηφίσματα κατά ημερομηνία. Επίσης, οι ομόφωνες αποφάσεις για δευτερεύοντα θέματα, όπως ίσως η ασυλία, δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο.[1100] Με την εντολή του βασιλιά να συμπεριληφθεί και η Αμφίπολις στις μακεδονικές Πόλεις που θα ετοίμαζαν τιμητικό ψήφισμα για το Ασκληπιείο της Κω, η πόλη δίπλα στον Στρυμόνα, επιβεβαιώνεται για μία ακόμη φορά ως πολύ σημαντική για το μακεδονικό βασίλειο.

Εκτός, όμως, από πολιτικά σημαντική, η Αμφίπολις δεν έπαψε να είναι σημαντική και από οικονομικής απόψεως για το μακεδονικό βασίλειο. Το νομισματοκοπείο της δεν πρέπει να έπαψε να λειτουργεί καθόλου είτε έκοβε χρυσά, είτε αργυρά είτε μπρούτζινα νομίσματα. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι στην αυτοκρατορία υπήρχαν πλέον πολλά νομισματοκοπεία πρέπει να μείωσε τον αριθμό και την ποσότητα των νομισματικών εκδόσεων. Τουλάχιστον μέρος, όμως, των εκδόσεων στην Μακεδονία μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' πρέπει να πραγματοποιήθηκε και στην Αμφίπολη. Ένα νομισματοκοπείο σταματάει να λειτουργεί μόνο όταν δεν υπάρχει μέταλλο για τις κοπές και κάτι τέτοιο δεν φαίνεται ότι συνέβη στην Μακεδονία μια που οι μεταλλειολόγοι μας βεβαιώνουν ότι βρήκαν αποδείξεις εξορύξεως πολυτίμων μετάλλων στο Παγγαίο Όρος και ιδίως στην Ρωμαϊκή Εποχή.

Αποτέλεσμα της αναταραχής που προκλήθηκε στην αυτοκρατορία αμέσως μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' ήταν οι διαμάχες των διαδόχων του για να τον αντικαταστήσουν στον θρόνο. Τελικά, στην Μακεδονία αναδείχθηκε βασιλιάς ο Φίλιππος Γ' Αρριδαίος (διοίκ. περ. 323-317 π.Χ.), ο οποίος επρόκειτο να συμβασιλεύσει με τον γιο του Αλεξάνδρου Γ', τον Αλέξανδρο Δ'. Οι κοπές νομισμάτων, λοιπόν, είχαν πάλι ως

[1098] PHI Greek Inscriptions, # PH229521, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Cos and Calymna (IG XII,4) Rigsby, Asylia 26 = PHI Greek Inscriptions, # PH349790, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Cos and Calymna (IG XII,4) IG XII,4 1:220 lines 18-34.

[1099] Για τα ζητήματα που εγείρει η σύγκριση των κειμένων των ψηφισμάτων ως προς την θέση και την λειτουργία αυτών των μακεδονικών πόλεων εντός του μακεδονικού βασιλείου δες F. Papazoglou, «Sur l'organisation de la Macédoine des Antigonides,» στο *Αρχαία Μακεδονία*, Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο, 21-25 Σεπτεμβρίου 1977 (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1983), pp 202-210 και Hermann Bengtson, «Randbemerkungen zu den koischen Asylieurkunden,» *Historia*, vol. 3, issue 4 (1955): 462-463 και Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, pp. 43-48.

[1100] Για το κείμενο της επιγραφής και αυτά τα σχόλια δες Rigsby, pp. 137-138.

σκοπό να δείξουν ποιος ήταν αυτός που πραγματικά διοικούσε την Μακεδονία. Κατά την περίοδο της βασιλείας του, λοιπόν, εκδόθηκαν δύο σειρές χρυσών στατήρων (βάρος περ. 8,6 γρ.) με κεφαλή Αθηνάς που φορά κορινθιακού τύπου κράνος διακοσμημένο με φίδια. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται Νίκη να κρατά μικρό ιστό πλοίου (στυλίς ή στηλίς) και στεφάνι, πεντάγραμμο (αστέρι με πέντε κορυφές), κέρας της Αμάλθειας, μονόγραμμα, και η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Η δεύτερη σειρά ξεχωρίζει με την παρουσία στον οπισθότυπο τροχού και των λέξεων ΒΑΣΙΛΕΩΣ και ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Στα αργυρά τετράδραχμα (βάρος περ. 17 γρ.) απεικονίζονται κεφαλή νέου Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο ένθρονος Δίας με αετό και σκήπτρο στα χέρια, μονόγραμμα. Στην μία σειρά υπάρχει η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ και τα αρχικά ΣΙ = Σιδών ενώ στην άλλη μόνο η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Οι κοπές συμπληρώνονται με αργυρές δραχμές (βάρος 4,25 γρ.) και ημίδραχμα (βάρος 2,1 γρ.) με παρόμοιες απεικονίσεις με αυτές των τετραδράχμων αλλά διαφορές στον οπισθότυπο. Οι τύποι των εκδοθέντων νομισμάτων (στατήρας, τετράδραχμο, δραχμή, ημίδραχμο) είναι οπωσδήποτε λιγότεροι από αυτούς που εκδόθηκαν από τον Αλέξανδρο Γ’ και τον πατέρα του Φίλιππο Β’ αλλά όπως δείχνει η μεγάλη ποικιλία μικροδιαφορών από κοπή σε κοπή φαίνεται ότι οι σειρές που εκδόθηκαν υπήρξαν πολλές.

Ο Κάσσανδρος προσπάθησε να πάρει τον θρόνο της Μακεδονίας με κάθε τρόπο και η αγριότητά που χρησιμοποίησε για να επιτύχει τον σκοπό του έχει αποτυπωθεί επαρκώς από την γλαφυρή πένα των αρχαίων ιστορικών. Όμως, νομίσματα έκοψε μόνο μπρούτζινα αν και «έχουν αναγνωριστεί κοπές και σε άργυρο (τετράδραχμα αλεξάνδρειου τύπου με την ανάλογη επιγραφή)».[1101] Ενώ κατείχε την εξουσία μεταξύ 305 και 297 π.Χ. υπάρχει μπρούτζινο νόμισμα διαμέτρου 18 χλστ. που κόπηκε πριν από αυτήν την περίοδο διότι λείπει ο τίτλος ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Ο εμπροσθότυπος αυτού του νομίσματος φέρει την κεφαλή νέου Ηρακλή με λεοντή και ο οπισθότυπος καθιστό λέοντα, μονόγραμμα, και την επιγραφή ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Στα μπρούτζινα νομίσματα με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ και διαμέτρους 18 και 20 χλστ. απεικονίζεται κεφαλή Ηρακλή με λεοντή ή κεφαλή Απόλλωνα ή κράνος και στον οπισθότυπο έφιππος γυμνός νέος ή τρίποδο και κέρας Αμάλθειας ή αιχμή δόρατος.[1102]

Κατά την σύντομη σχετικά βασιλεία στον μακεδονικό θρόνο του Δημήτριου Α’ Πολιορκητή (διοίκ. 294-288 π.Χ.), η κοπή χρυσών και αργυρών νομισμάτων επανελήφθη με μεγάλη ένταση. Οι τέσσερις σειρές χρυσών στατήρων (βάρος περ. 8,6 γρ.) που κόπηκαν δείχνουν την πολιτική και οικονομική ομαλοποίηση στην Μακεδονία. Στον εμπροσθότυπο των δύο πρώτων κοπών εμφανίζεται κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακού τύπου κράνος και στον οπισθότυπο Νίκη που κρατά στο χέρι της στεφάνι και μικρό ιστό πλοίου, μονογράμματα και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ή ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Στην τρίτη σειρά ο εμπροσθότυπος είναι διακοσμημένος με φτερωτή Νίκη που κρατά σάλπιγγα και ιστό πλοίου και βρίσκεται επάνω σε πλώρη τριήρους ενώ στον οπισθότυ-

---

[1101] Ιωάννης Τουράτσογλου, «Νομισματική παραγωγή και κυκλοφορία στο βασίλειο της Μακεδονίας κατά την ελληνιστική περίοδο,» στο *Θέματα της ελληνικής κεραμικής στην Αρχαία Μακεδονία*, Στέλλα Δρούγου και Ιωάννης Τουράτσογλου, επιμ. (Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2012), σ.42

[1102] GCTV, nos 6753-6756, 2:627.

πο είναι σχεδιασμένη Αθηνά πρόμαχος που κρατά δόρυ και ασπίδα και υπάρχει μονόγραμμα και η επιγραφή ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Στην τέταρτη σειρά εμφανίζεται η διαδούμενη κεφαλή του Δημητρίου και στον οπισθότυπο Μακεδόνας έφιππος που φέρει δόρυ, μονόγραμμα και επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Στα αργυρά τετράδραχμα (βάρος περ. 17 γρ.) εμφανίζονται κεφαλή Ηρακλή με λεοντή, φτερωτή νίκη σε πλώρη πλοίου, κεφαλή του Δημητρίου με διάδημα και στον οπισθότυπο ένθρονος Δίας με αετό και σκήπτρο, γυμνός Ποσειδώνας με τρίαινα και χλαμύδα στο χέρι, καθιστός σε βράχο Ποσειδών που κρατά άφλαστον (κυρτή πρύμνη πλοίου) και τρίαινα, διάφορα μονογράμματα και την επιγραφή ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ή ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ. Παρόμοια διακόσμηση έχουν και οι αργυρές δραχμές (περ. 4,25 γρ.) και τα ημίδραχμα (περ. 2,1 γρ.) αλλά και οι πολλές σειρές με μπρούτζινα νομίσματα.[1103]

Για τρία χρόνια (288-285 π.Χ.) μετά την εκθρόνιση του Δημήτριου του Πολιορκητή η Μακεδονία είχε μοιρασθεί ανάμεσα στον Πύρρο, βασιλιά της Ηπείρου, και τον Λυσίμαχο, Σωματοφύλακα επί Φιλίππου Β' και Αλεξάνδρου Γ' και πλέον διοικητή τμήματος της δυτικής Μικράς Ασίας αλλά και της Αρχαίας Θράκης. Το 285 π.Χ., όμως, ο Λυσίμαχος κατάφερε να απωθήσει τον Πύρρο προς τα δυτικά και να καταλάβει ολόκληρη την Μακεδονία, την οποία κράτησε μέχρι το 281 π.Χ. όταν σκοτώθηκε σε μάχη στην Μικρά Ασία. Την περίοδο αυτή αλλά και μέχρι το 277 π.Χ. εκδόθηκαν μπρούτζινα νομίσματα χωρίς βασιλική επιγραφή ή απλώς με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ χωρίς άλλο όνομα. Απεικονίζουν κεφαλή Ηρακλή με λεοντή ή μακεδονική ασπίδα με γοργόνειο στο κέντρο ή δέσμη κεραυνών. Στον οπισθότυπο υπάρχουν τόξο, ρόπαλο, και δαυλός ή μακεδονικό κράνος με ή χωρίς κέρας της Αμάλθειας. Επί Πύρρου, όμως, υπήρξε και τουλάχιστον μία κοπή μπρούτζινων νομισμάτων διαμέτρου 17 χλστ. με μακεδονική ασπίδα και το μονόγραμμα του Πύρρου στο κέντρο της. Στον οπισθότυπο αποτυπώνεται μεγάλο δρύινο στεφάνι εντός του οποίου υπάρχει κράνος και τα αρχικά ΒΑ – ΣΙ.[1104] Την περίοδο που την Μακεδονία είχε υπό την κατοχή του ο Λυσίμαχος, το νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως αλλά και άλλα νομισματοκοπεία στην επικράτεια που διοικούσε ο στρατηγός εξέδωσαν αργυρά τετράδραχμα (περ. 17 γρ.). Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο θεοποιημένος Αλέξανδρος Γ' με κέρας αιγάγρου που συμβολίζει τον Αιγύπτιο θεό Άμμωνα ενώ στον οπισθότυπο καθισμένη Αθηνά με κράνος, δόρυ και δίπλα της ακουμπισμένη ασπίδα που φέρει λεοντοκεφαλή ή γοργόνειο. Η θεά κρατά στο χέρι της Νίκη και η σύνθεση ολοκληρώνεται με δαυλό, μέλισσα (υπάρχουν και εκδόσεις με μικροδιαφορές), και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. Αυτές οι κοπές συνεχίσθηκαν και μετά τον θάνατο του Λυσίμαχου.[1105]

Η αφθονία κοπών και νομισμάτων επανήλθαν στην Μακεδονία με τον Αντίγονο Β' Γονατά που βασίλεψε μεταξύ 277-239 π.Χ. με ενδιάμεση μικρή διακοπή. Η μεγάλη

[1103] GCTV, nos 6757-6778, 2: 627-629.

[1104] GCTV, nos 6779-6782, 2:629.

[1105] Δες δείγματα στις συλλογές ALPHA BANK <https://www.alphapolitismos.gr/en/numismatic-collection/our-coins-and-banknotes/silver-tetradrachm-of-lysimachus-thrace/> και Yale University <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/126264> και της American Numismatic Society <https://numismatics.org/collection/1944.100.81299> και του καταλόγου Numista <https://en.numista.com/catalogue/pieces444117.html>.

επιτυχία της διοικήσεως του ήταν η αντιμετώπιση των Γαλατών επιδρομέων στην αρχή της βασιλείας του, γεγονός που αποτυπώθηκε σε μία δική του κοπή. Σε αργυρό τετράδραχμο (περ. 17 γρ.) απεικονίζεται μακεδονική ασπίδα με κεφαλή του θεού Πάνα στο κέντρο της. Ο θεός φέρει κορύνην[1106] γύρω από το λαιμό του. Στον οπισθότυπο εικονίζεται η θεά Αθηνά να βαδίζει με ασπίδα και κεραυνό στα χέρια και την σύνθεση ολοκληρώνουν μακεδονικό κράνος, μονόγραμμα και η επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ. Το σχέδιο του θεού Πάνα πρέπει να σχετίζεται με την νίκη επί των Γαλατών το 276 π.Χ. Κατά την παράδοση, ο θεός Πάνας προκάλεσε πανικό στους Γαλάτες και συνετέλεσε στην ήττα τους.[1107] Στην άλλη έκδοση του αργυρού τετράδραχμου υπάρχει η κεφαλή του νέου Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο ένθρονος Δίας που κρατά αετό και σκήπτρο, μονόγραμμα και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ. Στην έκδοση της αργυρής δραχμής (; βάρος μόνο 3,43 γρ.) εμφανίζεται κεφαλή Ποσειδώνα με ταινία από θαλάσσιο φυτό γύρω από το κεφάλι ενώ ο οπισθότυπος είναι πανομοιότυπος με την έκδοση του τετραδράχμου με τον Πάνα. Τις αργυρές κοπές συμπληρώνουν τουλάχιστον τρεις σειρές από μπρούτζινα νομίσματα με κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος ή κεφαλή Ηρακλή ή μακεδονικό κράνος και στον οπισθότυπο Πάνας ή έφιππος γυμνός νέος ή μακεδονικό κράνος, μονογράμματα και η επιγραφή ΑΝΤΙ.[1108]

Τον Αντίγονο Β' Γονατά ακολούθησαν ο Δημήτριος Β' Αιτωλικός (διοίκ. 239-229 π.Χ.), στην βασιλεία του οποίου δεν μπορούν να αποδοθούν ασφαλώς συγκεκριμένες κοπές και κατόπιν ο Αντίγονος Γ' Δώσων (διοίκ. 229-221 π.Χ.). Ο Αντίγονος Δώσων εξέδωσε αργυρό τετράδραχμο (περ. 17 γρ.) με κεφαλή Ποσειδώνα, τα μαλλιά του οποίου είναι δεμένα με περίτεχνη ταινία από θαλάσσιο φυτό. Στον οπισθότυπο υπάρχει γυμνός Απόλλων με τόξο, καθισμένος σε πλώρη τριήρους και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ. Οι νομισματολόγοι νομίζουν ότι το νόμισμα αυτό αποτελεί αναμνηστική κοπή για ναυτική νίκη του βασιλιά.[1109]

Η πολιτική διοίκηση στην Μακεδονία πήρε άλλη τροπή με την βασιλεία του Φιλίππου Ε' (διοίκ. 221-179 π.Χ.), γεγονός που είχε αντίκτυπο και στην νομισματοκοπία και στην οικονομία. Γενικώς, η Μακεδονία υπό τους τελευταίους Μακεδόνες βασιλείς αποτελούνταν από πόλεις και περιοχές αλλά ήταν χωρισμένη και σε διοικητικές περιφέρειες. Μεταξύ περίπου του 187 και του 168 π.Χ., η κεντρική εξουσία επέτρεψε σε ορισμένες πόλεις (κυρίως Αμφίπολις, Πέλλα, και Θεσσαλονίκη) να κόψουν τα δικά τους αργυρά νομίσματα αλλά να κοπούν και νομίσματα στο όνομα των Μακεδόνων γενικά. Η κοπή τέτοιων μπρούτζινων νομισμάτων πρέπει να είχε προηγηθεί των αργυρών κατά μερικά χρόνια. Η κυριότερη αιτία των πολλών πολιτικών μεταβολών της περιόδου ήταν η σταδιακή παράδοση της Μακεδονίας και της υπόλοιπης Ελλάδας στους

[1106] Κορύνη (κόρυς, αλλά δες εδώ παρακάτω) ονομαζόταν, ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα και η ποιμενική ράβδος (ραβδί βοσκού), δηλαδή ραβδί κυρτωμένο στο επάνω του μέρος. Για την λέξη δες Δημητράκος, λμ. «κορύνη». Να μην συγχέεται με την λέξη κόρυς = κράνος ή περικεφαλαία, δες Δημητράκος, λμ. «κόρυς». Στην λατινική χρησιμοποιείται η λέξις pedum = κορύνη, Τσακαλώτος, λμ. «pedum (1)».

[1107] Παυσανίας, X.23.6-7.

[1108] Για τα νομίσματα δες GCTV, nos 6783-6788, 2:630.

[1109] GCTV, no 6789, 2:630-631.

Ρωμαίους μετά την ήττα του Φιλίππου Ε’ το 197 π.Χ. Έτσι, αυτήν την περίοδο έγιναν και βασιλικές κοπές αλλά και αυτόνομες κοπές ορισμένων μακεδονικών πόλεων, μία από τις οποίες ήταν η Αμφιπόλη.

Στην πρώτη σειρά αργυρών τετραδράχμων (περ. 17 γρ.) του Φιλίππου Ε’, ο εμπροσθότυπος έχει κεφαλή γενειοφόρου Φιλίππου Β’ με διάδημα και ο οπισθότυπος Αθηνά βαδίζουσα να κρατά δέσμη κεραυνών και ασπίδα, μονόγραμμα, και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Στην δεύτερη κοπή τετραδράχμου υπάρχει ασπίδα με κεφαλή του μυθικού ήρωα Περσέα, ο οποίος φορά φτερωτό κράνος με κατάληξη κεφαλή γρύπα, και στον οπισθότυπο εντός στεφάνου από δρυ (βαλανιδιά) υπάρχει ρόπαλο σε οριζόντια θέση, μονογράμματα, και η επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Παρόμοια είναι και τα δίδραχμα (περ. 8,5 γρ.), οι δραχμές (περ. 4,25 γρ.) και τα ημίδραχμα (περ. 2,1 γρ.) αλλά με μικρές απεικονιστικές διαφορές. Στις πολλές σειρές μπρούτζινων νομισμάτων εικονίζονται κεφαλή του θεού Ήλιου, του Ποσειδώνα, του Ηρακλή, του ήρωα Περσέα, και μακεδονική ασπίδα με την κεφαλή του ήρωα Περσέα αλλά και δέσμη κεραυνών, γυμνός Ηρακλής, ιππέας, μακεδονικό κράνος, αίγες, αετός, μονογράμματα και σε ορισμένες κοπές η επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ.[1110]

Η νίκη του Ρωμαίου Τίτου Κοΐντιου Φλαμινίνου (Titus Quinctius Flamininus, περ. 229-174 π.Χ.) επί του Φιλίππου Ε’ το 197 π.Χ. αλλά και η αρχή της ρωμαϊκής επιρροής στον ελλαδικό χώρο επιβεβαιώθηκε και με την έκδοση χρυσού στατήρα (περ. 8,43 γρ.). Ο στατήρας αυτός δεν ήταν φυσικό να είχε εκδοθεί στην Μακεδονία, όπου βασίλευε ακόμη στο μικρότερό του πια βασίλειο ο Φίλιππος Ε’. Εικάζεται, λοιπόν, ότι η κοπή αυτή πραγματοποιήθηκε στην Κόρινθο, μετά την ανακοίνωση από τον Φλαμινίνο στα Ίσθμια (196 π.Χ.) της ελευθερώσεως των Ελλήνων από τους Μακεδόνες. Στον εμπροσθότυπο παρουσιάζεται γενειοφόρος κεφαλή του Φλαμινίνου ενώ στον οπισθότυπο όρθια Νίκη που κρατά στεφάνι και κλαδί φοίνικα μαζί με την επιγραφή T. QVINCTI (Κοΐντιος).[1111]

Ο τελευταίος Μακεδόνας βασιλιάς, κατά την διάρκεια της βασιλείας του οποίου συνεχίσθηκαν οι αυτόνομες κοπές στην Αμφίπολη και σε ορισμένες άλλες μακεδονικές πόλεις, συνέχισε την παράδοση εκδόσεως νομισμάτων του πατέρα του και των προηγουμένων Μακεδόνων βασιλέων. Ο Περσέας (διοίκ. 179-168 π.Χ.) εξέδωσε τρεις σειρές αργυρών τετραδράχμων (περ. 17 γρ.), στον εμπροσθότυπο των οποίων εικονίζεται γενειοφόρος κεφαλή του βασιλιά με διάδημα. Τον οπισθότυπο καλύπτει περιμετρικά στεφάνι από δρυ (βαλανιδιά) που περιγράφει αετό με ανοικτά φτερά και επί δέσμης κεραυνών και αστέρι στο κάτω μέρος. Η σύνθεση συμπληρώνεται από μονόγραμμα και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΕΡΣΕΩΣ. Σε άλλη κοπή, κάτω από την κεφαλή του βασιλιά υπάρχει το όνομα ΙΩΙΛΟΥ (Ζωίλου) που ίσως να ήταν ο χαράκτης ή ο επικεφαλής νομισματοκόπος επί Περσέα. Η τρίτη κοπή ήταν ελλιποβαρής (περ. 15,5 γρ.) αν και παρόμοια με τις άλλες. Το δίδραχμο (περ. 8,5 γρ.) και η δραχμή (περ. 4,25 γρ.) είχαν συνθέσεις παρόμοιες με αυτές των άλλων νομισμάτων με την κεφαλή του βασιλιά, δρύινο στεφάνι, και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΕΡΣΕΩΣ. Οι τρεις σειρές μπρούτζινων νομι-

[1110] GCTV, nos 6790-6800, 2:631-632

[1111] GCTV, no 6801, 2:632.

σμάτων έφεραν κεφαλή του ήρωα Περσέα ή Ηρακλή ή μακεδονικό κράνος και αετό ή ιππέα και τα αρχικά ΒΑ - ΠΕΡ ή ΒΑ - ΠΕ.[1112] Οι κοπές αυτές ολοκληρώνουν τις βασιλικές μακεδονικές εκδόσεις αλλά δεν σταματούν την λειτουργία του νομισματοκοπείου στην Αμφίπολη.

Η Αμφίπολις από την μακεδονική βασιλεία στην ρωμαϊκή κυριαρχία

Οι αυτόνομες εκδόσεις των μακεδονικών πόλεων έχουν εγείρει διάφορα ερωτήματα που σχετίζονται με την πολιτική οργάνωση του μακεδονικού κράτους υπό τους βασιλείς και υπό τους Ρωμαίους μέχρι το μέσο του Β' αιώνα π.Χ.. Οι ιστορικές και νομισματικές μελέτες φαίνεται ότι αποδεικνύουν πως οι μερίδες,[1113] στις οποίες χωρίσθηκε επισήμως από τους Ρωμαίους η Μακεδονία αμέσως μετά την κατάληψή της, υπήρχαν και πριν υπό τους βασιλείς. Την ρωμαϊκή περίοδο, η κάθε μερίδα ήταν οργανωμένη γύρω από μία σημαντική μακεδονική πόλη, μία πρωτεύουσα, και συγκεκριμένα την Αμφίπολη, την Θεσσαλονίκη, την Πέλλα, και την Πελαγονία.[1114] Η κάθε μία από αυτές τις πόλεις ήταν και η έδρα του τοπικού και διορισμένου από τους Ρωμαίους κυβερνήτη της μερίδος, μία από τις αρμοδιότητες του οποίου ήταν η συγκέντρωση των φόρων. Τα εξωτερικά σύνορα κάθε μερίδας προστατεύονταν από ρωμαϊκό στρατό.[1115] Τα νομισματικά τεκμήρια ενισχύουν και επιβεβαιώνουν αυτήν την άποψη και για την μακεδονική περίοδο των πόλεων. Μάλιστα, επί των Αντιγονιδών (306-168 π.Χ.), οι περιφέρειες αυτές γύρω από τις πόλεις ήταν στρατιωτικές και συνέχισαν να λειτουργούν ως τέτοιες. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι επί της ρωμαϊκής διοικήσεως, δημιουργήθηκε επίσημα και ένα δεύτερο θησαυροφυλάκιο στην Αμφίπολη, εκτός από αυτό που υπήρχε ήδη και επί Μακεδόνων στην Πέλλα. Υπάρχουν, όμως, ενδείξεις ότι και επί βασιλείας και η Θεσσαλονίκη και η Αμφίπολις έπαιζαν κάποιο ρόλο θησαυροφυλακίου, δηλαδή αποθηκεύσεως κρατικού χρήματος. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, οι διοικητικές περιφέρειες της Μακεδονίας γύρω από ορισμένες μεγάλες πόλεις είχαν δημιουργηθεί για συγκεκριμένο σκοπό, διέθεταν κάποια αυτονομία,[1116] και σε αυτές πρέπει να λειτουργούσαν πολιτικά όργανα δια των οποίων οι πολίτες και οι άρχοντες εξέφραζαν την γνώμη τους. Οι μηχανισμοί αυτοί και ιδίως οι εκκλησίες του δήμου στις πόλεις (χωρίς όμως τις ουσιαστικές εξουσίες που είχαν επί ανεξαρτήτων Πόλεων) φαίνεται ότι συνεχίσθηκαν αυτούσιοι και στην Ρωμαϊκή περίοδο της Μακεδονίας. Συνεπώς, η οργάνωση του μακεδονικού κράτους από την περίοδο βασιλείας του Φιλίππου μέχρι και την Ρωμαϊκή είχε σταδιακά αποκτήσει μια αρκετά πολύπλοκη πυραμιδοειδή μορφή. Στην βάση αυτής της πυραμίδας βρίσκονταν οι μακεδονικές πόλεις οι ίδιες, μικρές και μεγάλες, κατόπιν οι διοικητικές περιφέρειες, και στην κορυφή ο βασιλιάς.[1117]

Η μακεδονική αυτή πολιτική οργάνωση έδωσε την δυνατότητα στην Αμφίπολη

[1112] GCTV, nos 6802-6809, 2:632-633.

[1113] «τέσσαρα μέρη», Δ.Σ., XXXI.8.8.

[1114] Για την πόλη της Πελαγονίας δες Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, pp. 283-289.

[1115] Δ.Σ., XXXI.8.8-9.

[1116] Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, p. 392

[1117] Δες λεπτομερώς σε Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings*, 1:231-260.

να προβεί σε αυτόνομες κοπές νομισμάτων και υπό τον Φίλιππο Ε' και υπό τον διάδοχό του Περσέα αλλά και αργότερα στην αρχή της Ρωμαϊκής διοικήσεως της Μακεδονίας και μέχρι την ήττα του Ανδρίσκου από τους Ρωμαίους το 148 π.Χ. (δες παρακάτω). Επιπλέον, το νομισματοκοπείο της έκοβε νομίσματα μέχρι την αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου υπό τον αυτοκράτορα Αύγουστο (27 π.Χ.-14 μ.Χ.).[1118] Η ελευθερία αυτή που απολάμβαναν οι μακεδονικές πόλεις έχει τις ρίζες της στον τρόπο διακυβερνήσεως των Μακεδόνων βασιλέων από τον Φίλιππο Β' και μετά. Η μακεδονική βασιλεία δεν ήταν απόλυτη μοναρχία και «κάθε ελεύθερο άτομο στην Μακεδονία ήταν πολίτης είτε πόλεως είτε (διοικητικής) περιφέρειας [... και] επιπλέον, κάθε πόλη και κάθε περιοχή είχε τους δικούς της άρχοντες, βουλή και εκκλησία του δήμου και διευθετούσε τα δικά της οικονομικά». Όμως, οι αυτόνομες κοπές δεν υπονοούσαν πλήρη ανεξαρτησία ή κάποια βασιλική υποχρέωση των πόλεων. Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο μία μακεδονική πόλη εξέδιδε τα δικά της νομίσματα ήταν η επάρκεια μετάλλων και η επιθυμία της να προβεί σε κοπή. Αυτή η διαπίστωση, όμως, δεν έρχεται σε αντίθεση με την ιστορική παραδοχή ότι και οι πόλεις και οι διοικητικές περιοχές βρίσκονταν υπό την εξουσία του βασιλιά και φυσικά έπρεπε να ζητήσουν την άδειά του για να κόψουν νομίσματα. Αλλά η κοπή νομισμάτων από τις πόλεις και άλλων νομισμάτων απλώς με την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ δεν συνιστούσε ανταρσία από την πλευρά των πόλεων ή των νομισματοκόπων. Άλλωστε, το μακεδονικό κράτος συνιστούσαν ο βασιλιάς από την μία πλευρά και η συνέλευση των Μακεδόνων στρατιωτών (οι Μακεδόνες) από την άλλη.

Ενώ οι αυτόνομες κοπές της Αμφιπόλεως και των άλλων μακεδονικών πόλεων ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν εξαιτίας του μακεδονικού τρόπου διακυβερνήσεως, οι βαθύτερες αιτίες εκδόσεως νομισμάτων από πόλεις και περιφέρειες ήταν οικονομικές και κοινωνικές. Επί Φιλίππου Ε' και Περσέα, οι κοπές μπρούτζινων νομισμάτων ήταν πάρα πολλές σε σύγκριση με αυτές των αργυρών. Γενικώς, τα μπρούτζινα νομίσματα αλλά και τα μακεδονικά που καθιερώθηκαν επί Φιλίππου Β' και κόβονταν από τον εκάστοτε βασιλιά εξυπηρετούσαν τις συναλλαγές στις τοπικές Αγορές του μακεδονικού βασιλείου. Έτσι, μοιάζει απολύτως φυσικό την περίοδο αυτή, πόλεις και περιφέρειες να αποφασίσουν να κόψουν τα δικά τους μπρούτζινα νομίσματα για τις δικές τους εσωτερικές αγορές αλλά και αυτές του βασιλείου. Άλλωστε, αυτός ήταν και ένας εύσχημος τρόπος να κατευθυνθούν οι κάτοικοι προς την πλήρη εγχρήματη οικονομία.[1119]

Παρότι η χρονολόγηση νομισμάτων μπορεί να μην είναι απολύτως ακριβής ή σύμφωνη με τις απόψεις όλων των νομισματολόγων, θεωρείται ότι η Αμφίπολις έκοψε την πρώτη της σειρά αυτόνομων αργυρών νομισμάτων μεταξύ 196 και 168 π.Χ. Στην πρώτη σειρά κοπής αργυρού τετρωβόλου, ο εμπροσθότυπος φέρει μακεδονική ασπίδα

[1118] Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, p. 394.
[1119] Hammond, *History of Macedonia*, 3:464-466.

με γαμμάδιον[1120] (σχέδιο σβάστικας)[1121] στο κέντρο και ο οπισθότυπος πρύμνη πλοίου, αστέρι, και την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ. Στην δεύτερη σειρά, ο εμπροσθότυπος απεικονίζει κεφαλή Μαινάδας με στεφάνι από αμπελόφυλλα και σταφύλια ενώ ο οπισθότυπος είναι όμοιος με αυτόν της πρώτης αλλά χωρίς το αστέρι. Όταν οι Ρωμαίοι χώρισαν επισήμως την Μακεδονία σε τετράδες, εξεδόθη στην Αμφίπολη περί το 168 π.Χ. αναμνηστικό αργυρό τετράδραχμο. Η κοπή είναι εξαιρετικό δείγμα νομισματικής τέχνης. Στον εμπροσθότυπο, κεφαλή Δία στεφανωμένη με στεφάνη δρυός (βαλανιδιάς), εξαιρετικής ελληνιστικής τεχνοτροπίας, και στον οπισθότυπο Άρτεμις Ταυροπόλος, η προστάτης της Αμφιπόλεως, με δαυλούς στα χέρια και επάνω στην ράχη ταύρου. Η σύνθεση ολοκληρώνεται με μονόγραμμα και την επιγραφή ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ, δηλαδή από την πρώτη μερίδα της Μακεδονίας γύρω από την Αμφίπολη.[1122] Το νόμισμα αυτό σηματοδοτεί την αρχή της ρωμαϊκής κυριαρχία στην Μακεδονία. Αυτά τα αργυρά νομίσματα συνοδεύθηκαν και από κοπές μπρούτζινων νομισμάτων με παρόμοια θεματολογία και τις επιγραφές ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ, ΑΜΦΙ, ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ, ΑΜΦΙΠΟΛΕΙΤΩΝ.[1123]

Παρά την αναγκαστική αποδοχή της ρωμαϊκής διοικήσεως από τους Μακεδόνες και τους κατοίκους της Αρχαίας Μακεδονίας το 168 π.Χ., μια τελευταία προσπάθεια επανακτήσεως της διοικήσεως από τους Έλληνες χαρακτήρισε τις πρώτες δεκαετίες της νέας καταστάσεως. Εν τούτοις, τα πρώτα χρόνια της ρωμαϊκής κατοχής μπορεί να ήταν και περίοδος ανακουφίσεως για τους πολίτες μετά την μακεδονική βασιλεία και ό,τι αυτή εκπροσωπούσε τις τελευταίες προηγούμενες δεκαετίες. Συνοπτικά, δηλαδή, οι Μακεδόνες απελευθερώθηκαν από την πολιτική εξουσία του βασιλιά, η φορολογία προς το κράτος μειώθηκε στο μισό, η εφαρμογή του ρωμαϊκού νόμου έδωσε ένα τέλος στις αυθαιρεσίες αριστοκρατών, η απαγόρευση της εξορύξεως μετάλλου από το Παγγαίο και άλλα ορυχεία έδωσε ελπίδα στους μεταλλωρύχους που υποβάλλονταν τε σκληρές συνθήκες εργασίας μέσα στις στοές, και γενικά επικράτησε ευφορία ανάμεσα στους πολίτες και στους κατοίκους των περιφερειών. Η επιβολή της ειρήνης, η επικράτηση ενός νέου μη καταπιεστικού καθεστώτος, η καθημερινή κανονικότητα υπήρξαν ωραίοι ήχοι στα αυτιά των Μακεδόνων που επιζητούσαν μια ήρεμη ζωή, την ασφάλεια τους και την λειτουργία της οικονομίας για την ευημερία τους. Μεταξύ 167 και 158 π.Χ., ο όγκος του ρωμαϊκού στρατού είχε αποχωρήσει από τον ελλαδικό χώρο, η Ρωμαϊκή Σύγκλητος είχε επιτρέψει την ομαλοποίηση στο εμπόριο, τις ενδογαμίες Ελλήνων και Ρωμαίων, και το 158 π.Χ. επέτρεψε και την επαναλειτουργία των μεταλλεί-

[1120] Γαμμάδιον ή γαμμάτιον ονομάζεται σταυροειδές σύμπλεγμα από τέσσερα κεφαλαία Γ (Δημητράκος, λμ. «γαμμάδιον»). Δες άρθρο και εικονογραφία για το σχήμα στην ελληνική αρχαϊκή τέχνη σε Casper Jackson, «Greek Swastika: Ancient Origins of the Swastika in Ancient Greece,» 27 January 2019 at <https://www.greecehighdefinition.com/blog/2019/1/22/ancient-greek-origins-of-the-swastika-in-archaic-greece>.

[1121] Το γραμμικό σχέδιο που γνωρίζουμε σήμερα ως σβάστικα έχει χρησιμοποιηθεί με διάφορες μικροπαραλλαγές από την Προϊστορική Εποχή μέχρι και τους σημερινούς ναζιστές σε πολλούς πολιτισμούς και σε πολλές ηπείρους. Δες συνοπτικά *Wikipedia*, λμ. «swastika» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Swastika>.

[1122] GCTV, nos 1383-1385, 1:141.

[1123] GCTV, nos 1392-1398, 1:142-143.

ων.[1124]

Η έναρξη εξορύξεως μετάλλων από τα μεταλλεία της Μακεδονίας μετά την ολιγοετή διακοπή έδωσε την ευκαιρία νέων κοπών από το νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως. Συγκεκριμένα, μέσα σε μία δεκαετία, δηλαδή ανάμεσα στο 158 και το 149 π.Χ., όταν επικράτησε ο στρατηγός Ανδρίσκος (δες παρακάτω), οι Μακεδόνες έκοψαν τρεις σειρές αργυρών νομισμάτων στην Αμφίπολη. Το βαρύτερο είναι αργυρό τετράδραχμο το οποίο φέρει στον εμπροσθότυπο μακεδονική ασπίδα με μεγάλη κεφαλή Αρτέμιδος Ταυροπόλου στο κέντρο και με τόξο και γωρυτό (φαρέτρα) στο ώμο της ενώ στο κέντρο του οπισθότυπου απεικονίζεται ρόπαλο με τις λέξεις ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ από επάνω και από κάτω του. Η όλη σύνθεση περιβάλλεται από δρύινο στεφάνι και συμπληρώνεται από δύο μονογράμματα και δέσμη κεραυνών στην αριστερή της πλευρά. Το αργυρό τετρώβολο έχει στην εμπρόσθια όψη του μακεδονική ασπίδα με ρόπαλο στο κέντρο της και τα αρχικά ΜΑ ΚΕ από επάνω και από κάτω του ενώ στην πίσω του όψη μακεδονικό κράνος με παραγναθίδες, μονογράμματα και τρίαινα. Το τρίτο νόμισμα είναι πάλι αργυρό τετράδραχμο, όμοιο στην εμπρόσθια του όψη με το ανωτέρω αλλά στην οπίσθια πλευρά του υπάρχει στο κέντρο ρόπαλο και οι λέξεις LEG και ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ στις δύο πλευρές του (επάνω και κάτω), χέρι που κρατά κλάδο ελαίας ενώ ολόκληρη η σύνθεση περιβάλλεται από στεφάνι κλαδιού δρυός. Το νόμισμα αυτό πρέπει να εκδόθηκε στο νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως το 149 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι έστειλαν πρεσβεία στον Ανδρίσκο[1125] και υπενθύμιζαν την ισχύ και εξουσία τους στην περιοχή.

Ο Ανδρίσκος εμφανίσθηκε στο προσκήνιο όταν η Ρώμη είχε χάσει το αρχικό ενδιαφέρον της για την Μακεδονία ενώ οι Μακεδόνες επιθυμούσαν την επανένωση του κράτους τους υπό ηγεμόνα. Τα χρόνια που πέρασαν από το 167 π.Χ. μέχρι το 149 π.Χ. δεν ήταν τελείως ανέφελα για τις σχέσεις Ελλήνων και Ρωμαίων στην Μακεδονία. Ο τελευταίος βασιλιάς της Μακεδονίας, ο Περσέας, μετά την ήττα του από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ. και την παράδοσή του σε αυτούς είχε τεθεί υπό περιορισμό στην Αμφίπολη αλλά πολύ σύντομα μεταφέρθηκε στην Ρώμη, όπου φυλακίσθηκε και πέθανε το 166 π.Χ. Ο ένας του γιος, ο Φίλιππος, πέθανε και αυτός στην φυλακή στην Ρώμη το 163 π.Χ. αλλά ο άλλος του γιος έγινε βοηθός Ρωμαίου αξιωματούχου. Φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι θεώρησαν αρχικά πως η εξόντωση και αποδυνάμωση του Περσέα και των απογόνων του σε συνδυασμό με μια νέα ρωμαϊκή αριστοκρατική κοινωνική μερίδα στην Μακεδονία θα ήταν αρκετές ενέργειες για να ελεγχθεί η κατάσταση στον βόρειο ελλαδικό χώρο. Άλλωστε, την περίοδο εκείνη η μεγάλη απειλή και ο πιο επικίνδυνος εχθρός της Ρώμης ήταν η Καρχηδόνα στην Μεσόγειο παρά η Μακεδονία. Βέβαια, η Σύγκλητος δεν στάθηκε δυνατόν να διαγνώσει τις αντιδράσεις μερίδας των Ελλήνων στις σημαντικές πολιτικές (διοικητική επισημοποίηση των τετράδων) και οικονομικές αλλαγές (κλείσιμο μεταλλείων) που είχαν επιβάλει οι Ρωμαίοι. Οι Μακεδόνες γνώριζαν πώς έπρεπε να συμπεριφερθούν υπό καθεστώς μακεδονικής βασιλείας αλλά τους ήταν αδιανόητο να χωνέψουν το νέο σύστημα των διοικητικών τετράδων με τις πρωτεύου-

[1124] Δ.Σ., XXXI.8.1-3 & 7 και Ian Worthington, *The Last Kings of Macedonia and the Triumph of Rome* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2023), p. 242.

[1125] GCTV, nos 1386-1388, 1:141-142.

σές τους. Υπήρχε δυσαρέσκεια για τις ενέργειες ορισμένων μελών συμβουλίων των πόλεων, το κλείσιμο των ορυχείων μείωσε κατακόρυφα τα έσοδα ορισμένων πόλεων και άρα την δυνατότητα να συνεισφέρουν φορολογικά στα έσοδα των μερίδων, η κατάργηση του μακεδονικού στρατού έκανε σχεδόν αδύνατη την ασφάλεια των εξωτερικών συνόρων των μερίδων και οι επιθέσεις εκεί ήταν συχνές. Με άλλα λόγια, ορισμένοι Μακεδόνες άρχισαν να αναπολούν τις μέρες της βασιλείας, την ασφάλεια και την ευημερία που απολάμβαναν. Η Ρωμαϊκή Σύγκλητος διαπίστωσε τουλάχιστον ορισμένα από αυτά τα ζητήματα και επέτρεψε την επαναλειτουργία των μεταλλείων για να ελαφρύνει το οικονομικό βάρος που είχε προξενήσει η διακοπή των εξορύξεων. Η δυσαρέσκεια Μακεδόνων, όμως, έδωσε λαβή σε κάποιον Ανδρίκσο να αδράξει την ευκαιρία.

Το 150 π.Χ. ο Ανδρίσκος υποστήριξε ότι ήταν γιος του Περσέα, του τελευταίου βασιλιά της Μακεδονίας, συγκέντρωσε στρατό και αφού κέρδισε την υποστήριξη των Μακεδόνων για να γίνει βασιλιάς τους, τελικά κήρυξε τον πόλεμο στους Ρωμαίους. Ο αυτοανακηρυγμένος βασιλιάς των Μακεδόνων ως Φίλιππος ΣΤ’ καταγόταν από την Μικρά Ασία και δεν είχε καμία σχέση με την βασιλική μακεδονική οικογένεια αν και υποστήριξε ότι ήταν νόθος γιος του Περσέα. Φαίνεται ότι έμοιαζε κάπως με τον Φίλιππο, τον δολοφονημένο γιο του Περσέα, και κατάφερε να κερδίσει την υποστήριξη Θράκα, ο οποίος ήταν συγγενής εξ αγχιστείας του τελευταίου βασιλιά. Η νίκη του εναντίον των Ρωμαίων επετεύχθη με την βοήθεια Θρακών στα ανατολικά σύνορα της Μακεδονίας και ίσως και εξαιτίας της ρωμαϊκής στρατιωτικής αποδυναμώσεως στην περιοχή. Η υποστήριξη αυτή τον βοήθησε να κερδίσει την εξουσία στην Μακεδονία το 149 π.Χ. Η κατάργηση των μερίδων ανασυγκρότησε την Μακεδονία πάλι σε ένα κράτος και ικανοποίησε τον κρυφό πόθο πολλών Μακεδόνων για μία ενιαία Μακεδονία. Ο Ανδρίσκος εξόντωσε όσους δεν συμφωνούσαν μαζί του και ιδίως όσους είχαν αξιώματα και υποστήριζαν τους Ρωμαίους. Οι Ρωμαίοι ήταν πλέον αναμεμειγμένοι στον Τρίτο Καρχηδονιακό Πόλεμο (149-146 π.Χ.) αλλά δεν έμειναν τελείως άπρακτοι. Ο Ανδρίσκος ηττήθηκε και ο Τέταρτος Μακεδονικός Πόλεμος (149-148 π.Χ.) των Ρωμαίων τελείωσε με πλήρη τους επικράτηση. Η Μακεδονία έγινε πια μια ρωμαϊκή επαρχία (Provincia Macedonia) με επικεφαλής κυβερνήτη και πρωτεύουσα την Θεσσαλονίκη[1126] ενώ η Αμφίπολις μία μεσαία σε μέγεθος πόλη των ανατολικών ρωμαϊκών επαρχιών.

Οι Ρωμαίοι δεν παρέλειψαν να υπενθυμίσουν στους Μακεδόνες την νίκη τους επί του Ανδρίσκου με την κοπή αργυρού τετράδραχμου στο νομισματοκοπείο της Αμφιπόλεως. Στον εμπροσθότυπο η κεφαλή της Αρτέμιδος Ταυροπόλου φορά στεφάνι νίκης και στον οπισθότυπο στεφάνι από κλαδιά δρυός περικλείει ρόπαλο στο κέντρο, μονόγραμμα και την λέξη ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ.[1127] Η Αμφίπολις μαζί με την υπόλοιπη Μακεδονία ήταν πια μόνο ρωμαϊκή, μια μικρή σχετικά ρωμαϊκή πόλη στην Ρωμαϊκή Επαρχία της Μακεδονίας, αλλά τελικά όχι αδιάφορη, τουλάχιστον για τους κατοίκους της.

Η πολιτειακή διαδρομή της Αμφιπόλεως από ανεξάρτητη Πόλη σε μακεδονική

[1126] Worthington, pp. 242-254.

[1127] GCTV, no 1389, 1:142.

πόλη και σε ρωμαϊκή πόλη που μόλις συζητήσαμε, περιγράφει την πορεία που ακολούθησαν οι ανεξάρτητες αποικίες/Πόλεις που ιδρύθηκαν στην Μακεδονία, την κατάληψή ή παράδοση τους στους Μακεδόνες και την τελική τους ενσωμάτωση στην ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας. Αλλά όσο σημαντική Πόλη ήταν η ανεξάρτητη Αμφίπολις στον βόρειο ελλαδικό χώρο, τόσο σημαντική υπήρξε και ως μακεδονική πόλη μετά την ενσωμάτωσή της στο βασίλειο του Φιλίππου Β' και των μετέπειτα μακεδόνων βασιλέων. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την πολιτική της οργάνωση υπό τους Μακεδόνες είναι ελάχιστες αλλά η πόλη πρέπει να διατήρησε τα βασικά της πολιτικά όργανα αναγνωρίζοντας, όμως, την εξουσία του βασιλιά. Σε δύσκολες περιόδους της ζωής τους, βασιλείς και συγγενείς τους την επέλεγαν ή τους επιβαλλόταν ως τόπος διαμονής, προφανώς διότι και η ακρόπολή της ήταν ασφαλής αλλά και η πόλη ήταν το φρούριο που φυλασσόταν τόσο καλά που ήταν αδύνατον κανείς να συλληφθεί αμέσως από τους αντιπάλους του ή να αποδράσει, εάν η πόλη ήταν η φυλακή του. Η Αμφίπολις διέθετε ισχυρή μακεδονική φρουρά διότι υπήρξε σημαντική και από στρατιωτικής απόψεως μια που ήταν φρούριο με ψηλά και ανθεκτικά τείχη, επάνω στην διάβαση του Στρυμόνα ποταμού, και στην οδό που οδηγούσε προς το εσωτερικό του μακεδονικού κράτους και την Πέλλα. Πέρα, όμως, από την πολιτική της λειτουργία ως ελληνική πόλη και την στρατιωτική της σημασία, η Αμφίπολις ήταν ίσως το σημαντικότερο εμπορικό και οικονομικό κέντρο της Μακεδονίας των μεγάλων αλλά και των τελευταίων Μακεδόνων βασιλέων. Την θέση αυτή επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο οι πάρα πολλές κοπές αργυρών, εάν όχι και χρυσών, νομισμάτων στο νομισματοκοπείο της και ο πλούτος που έφερναν στην πόλη. Τα περίλαμπρα οικοδομήματα της Ελληνιστικής και Πρώιμης Ρωμαϊκής Εποχής που κτίσθηκαν στην ακρόπολη και στην πόλη μαρτυρούν την οικονομική της ευμάρεια. Άλλος παράγοντας πλουτισμού για την μακεδονική Αμφίπολη ήταν το εμπόριο. Η θέση της κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα και η γειτνίασή της με την Ηιόνα, το λιμάνι στο βορειοδυτικό Αιγαίο Πέλαγος, της έδινε το προνόμιο μεγάλου μακεδονικού εμπορικού κέντρου. Υπό τους Μακεδόνες, η πόλη δεν μαράζωσε ούτε πολιτικά, ούτε στρατιωτικά ούτε οικονομικά. Μάλλον άνθισε και πρέπει να φαντασθούμε ότι οι κάτοικοί της απολάμβαναν την ειρήνη και την ασφάλεια που τους προσέφεραν οι βασιλείς. Καμία στρατιωτική μάχη δεν διεξήχθη για την Αμφίπολη αλλά και γύρω από την Αμφίπολη επί μακεδονικής κυριαρχίας. Είναι βέβαιο ότι όποιοι άρχοντές της ή κάτοικοί της ήταν αναμεμειγμένοι σε υποθέσεις προηγούμενου βασιλικού ή άλλου πολιτικού καθεστώτος υπέφεραν και πολλοί καταδιώχθηκαν και ορισμένοι εξορίσθηκαν στην Παρορβηλία αλλά η μεγάλη πλειοψηφία πρέπει να ήταν γενικώς ευχαριστημένη με την νέα κατάσταση υπό τους Μακεδόνες: πολιτική και στρατιωτική ησυχία και ιδίως ανεμπόδιστη λειτουργία της οικονομίας. Στην πραγματικότητα, ο καθρέπτης της ζωής μιας πόλεως είναι η οικονομική της ευρωστία και στην περίπτωση της Αμφιπόλεως πρέπει να συμπεράνουμε ότι μάλλον οι περισσότεροι κάτοικοί της ήταν γενικώς ευχαριστημένοι και ευτυχισμένοι, χωρίς αγωνίες για την επιβίωση της πόλεώς τους στον μακεδονικό κόσμο. Η άποψη αυτή βασίζεται μόνο στην συγκριτική Ιστορία της Αμφιπόλεως την περίοδο που ήταν τελείως ανεξάρτητη και την περίοδο που υπήρξε μακεδονική πόλη και όχι φυσικά στην ατομική ψυχολογία των

ατόμων που την κατοικούσαν. Αλλά, νομίζουμε, ότι η πολιτική και οικονομική πρόοδος μιας πόλεως δεν μπορεί παρά να έχει θετικές επιπτώσεις και στην καθημερινή διάθεση των κατοίκων της. Η Αμφίπολις υπήρξε πρωτεύουσα της Πρώτης Τετράδος (όπως αναγράφουν τα νομίσματά της), στις οποίες ήταν χωρισμένο το μακεδονικό κράτος επί των τελευταίων βασιλέων. Αυτή η τιμή έδινε στους κατοίκους της έναν άλλο αέρα πολιτών: η πόλη θεωρούνταν και ήταν σημαντική στην Μακεδονία, ήταν πλούσια και έκοβε νομίσματα, ήταν μια μεγάλη πόλη από οικιστικής απόψεως, έκτιζε μεγάλα και σπουδαία δημόσια κτήρια και τελικά απολάμβανε αυτοδιάθεση που πολύ λίγες μακεδονικές πόλεις είχαν την ίδια περίοδο. Η Αμφίπολις υπό τον Φίλιππο Β', τον γιο του Αλέξανδρο Γ' αλλά και τους μετέπειτα Μακεδόνες βασιλείς υπήρξε τελικά η ανατολική πρωτεύουσα του μεγάλου μακεδονικού βασιλείου.

Άνθρωποι και Ιστορία στην Αρχαία Αμφίπολη

Η οριστική παράδοση της Μακεδονίας στους Ρωμαίους το 148 π.Χ. δεν σταμάτησε την ζωή ούτε στην νέα ρωμαϊκή επαρχία ούτε βέβαια και στην Αμφίπολη. Πολλοί Αμφιπολίτες ίσως να εισέπνευσαν βαθιά με την νίκη των Ρωμαίων. Μέχρι τότε, δεν είχαν διαπιστώσει ότι το νέο καθεστώς ήταν ιδιαίτερα καταπιεστικό. Τα πολιτικά όργανα της πόλεως συνέχισαν να λειτουργούν αλλά τώρα υπό την πλήρη εποπτεία των Ρωμαίων ενώ και η οικονομική ζωή στην πόλη δεν διαταράχθηκε. Αντιθέτως, αυτός που διαταράσσει πάντοτε την κοινωνική και οικονομική ζωή των ανθρώπων είναι ο πόλεμος αλλά και οι απότομες πολιτειακές αλλαγές, όταν η επικρατούσα δύναμη αιματοκυλά την κοινωνία για να εκδικηθεί και να εξοντώσει τους αντιπάλους της διότι μόνο έτσι μπορεί να επιβιώσει ολοκληρωτικά. Αυτές οι καταστάσεις διατάρασσαν και την πολιτική και την κοινωνική και την πολιτισμική ζωή της αρχαιοελληνικής πόλεως. Εν τούτοις, πάντα υπάρχουν ορισμένοι πολίτες που ξεχωρίζουν στην Ιστορία με τον βίο και τα έργα τους.

Μέσα στους αιώνες του βίου της Αμφιπόλεως, ορισμένοι άνθρωποι που έζησαν ή έφθασαν στην μακεδονική πόλη διακρίθηκαν σε διάφορους τομείς του δημοσίου βίου. Από την εποχή που η Αμφίπολις ήταν αθηναϊκή αποικία μέχρι και την πρώτη περίοδο της Ρωμαϊκής Εποχής στην Ελλάδα, η πόλη κατοικήθηκε από ανθρώπους που προέρχονταν από διάφορες Πόλεις και από διάφορα έθνη. Υπήρξαν, όμως, και σημαντικοί ιστορικά άνθρωποι που απλώς πέρασαν από την Αμφίπολη, όπως βασιλείς και βασίλισσες της Μακεδονίας και Ρωμαίου ύπατοι, και η πόλη είχε έντονη πολιτική και στρατιωτική δραστηριότητα. Όμως, πέρα από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες που σημάδεψαν την ζωή της, η Αμφίπολις υπήρξε και γενέτηρά πνευματικών ανθρώπων, αθλητή που διακρίθηκε στους πανελλήνιους αγώνες στην Ολυμπία αλλά και αξιωματικού στον στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Γ'). Υπήρξε μία ακόμη ελληνική πόλη με σημαντική πολιτική, στρατιωτική, και πολιτισμική Ιστορία που εξελίχθηκε μέσα σε πολλούς αιώνες.

Οι ηγέτες που έκλεισαν το μακεδονικό και ελληνικό κεφάλαιο και άνοιξαν το νέο ρωμαϊκό κεφάλαιο της Ιστορίας της Αμφιπόλεως ήταν ο Μακεδόνας βασιλιάς Περσέας και ο Ρωμαίος ύπατος Αιμίλιος Παύλος, ο ηττημένος και ο νικητής. Αυτές οι τε-

λευταίες αράδες της Ιστορίας της πόλεως πριν την πλήρη ρωμαϊκή επικράτηση αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής από πολιτικής και στρατιωτικής απόψεως. Οι Ρωμαίοι είχαν, λοιπόν, εισέλθει θριαμβευτικά στην Αμφίπολη περί τα δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα από την τελική της παράδοση το 148 π.Χ. Το περιστατικό αυτό συνέβη το 167 π.Χ., όταν ηττήθηκε ο Περσέας, ο τελευταίος Μακεδόνας βασιλιάς από τους Ρωμαίους λεγεωνάριους. Ο ύπατος που οδήγησε τον ρωμαϊκό στρατό στην νίκη ήταν ο Αιμίλιος Παύλος (Lucius Aemilius Paullus.[1128] περ. 229-160 π.Χ.) που ονομάσθηκε τιμητικά από τους Ρωμαίους Macedonicus / Μακεδονικός, από την κατάκτηση της Μακεδονίας. Ήταν αυτός που τελείωσε τον Τρίτο Μακεδονικό Πόλεμο (171-168 π.Χ.) των Ρωμαίων και νίκησε τον βασιλιά Περσέα στην μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.). Αμέσως μετά την συντριπτική του ήττα, ο Περσέας έφυγε από το πεδίο της μάχης στην Πύδνα και κατάφερε την επομένη να φθάσει στην Αμφίπολη. Οι φίλοι του βασιλιά παραδόθηκαν αμέσως στο στρατόπεδο του Αιμίλιου Παύλου και η Πύδνα αφέθηκε στους Ρωμαίους στρατιώτες να την λαφυραγωγήσουν. Η Θεσσαλονίκη και η Πέλλα έπεσαν αμέσως και ο Αιμίλιος Παύλος βάδιζε πια προς την Αμφίπολη, όπου γνώριζε ότι είχε καταφύγει ο τελευταίος Μακεδόνας βασιλιάς.

Ο Περσέας είχε ήδη στείλει απεσταλμένους του στους γειτονικούς Βισάλτες Θράκες για να τον βοηθήσουν εναντίον των Ρωμαίων αλλά δεν έλαβε καμία απάντηση. Ταυτοχρόνως, στράφηκε προς τους λίγους στρατιώτες και ιππείς που τον είχαν ακολουθήσει μετά την μάχη αλλά και στους Αμφιπολίτες και προσπάθησε να μιλήσει στο συγκεντρωμένο πλήθος στην Αγορά. Παρών ήταν και ο γιος του Φίλιππος. Η παρουσία του γιου αλλά και ο όρθιος βασιλιάς στο βάθρο του ομιλητή συγκίνησαν τους πολίτες και τους στρατιώτες. Αλλά συγκινήθηκε και ο ίδιος ο Περσέας και άφησε τελικά έναν αξιωματικό του να εξηγήσει την επιθυμία του. Όμως, το πλήθος ήθελε να ακούσει τον ίδιο και άρχισε να διαμαρτύρεται ενώ μερικοί άρχιζαν να φωνάζουν στον βασιλιά να φύγει από την πόλη για να μην γίνει πρόξενος αιματοκυλίσματος από την επερχόμενη επίθεση των Ρωμαίων. Τότε, ο Περσέας φόρτωσε τους θησαυρούς του σε πλοία, έπλευσε προς τις εκβολές του Στρυμόνα και έφθασε στην Σαμοθράκη. Ο Αιμίλιος Παύλος δεν απάντησε στις επιστολές του Μακεδόνα βασιλιά για κάποιου είδους συμβιβασμό και τελικά έστειλε τον στόλο του και απέκλεισε το νησί για να εμποδίσει την διαφυγή του Περσέα, ο οποίος τελικά παραδόθηκε.[1129]

Η απώλεια του τέλους του τεσσαρακοστού τέταρτου βιβλίου του Ρωμαίου ιστορικού Λιβίου μας στέρησε την αφήγηση της εισόδου του Αιμίλιου Παύλου στην Αμφίπολη. Όταν ο Αιμίλιος Παύλος έμαθε ότι ο Περσέας είχε εγκαταλείψει την Αμφίπολη, έφυγε από την Πέλλα, γράφει ο Λίβιος, και βάδισε με όλο του τον στρατό προς την Αμφίπολη, όπου έφθασε την τέταρτη ημέρα μετά την νίκη του στην Πύδνα. Μόλις οι κάτοικοι αντελήφθησαν τον Αιμίλιο Παύλο με τον στρατό του να έρχεται «έτρεξαν όλοι [οι Αμφιπολίτες] να τον συναντήσουν [πράγμα] που έδειξε σε όλους ότι ο (Αιμίλιος) Παύλος δεν τους είχε στερήσει έναν καλό και δίκαιο βασιλιά ...»,[1130] είναι η τε-

[1128] FC, p. 66, έτος 168.

[1129] Livius, XLIV.45 & XLV.4-6 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αιμίλιος Παύλος», XXIII & XXVI-XXVII και Δ.Σ., XXX.21.

[1130] Livius, XLIV.45.11, απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

λευταία φράση που σώθηκε από το συγκεκριμένο βιβλίο του Λιβίου. Ο ιστορικός θα είχε περιγράψει και την είσοδο του Ρωμαίου υπάτου και στρατηγού στην Αμφίπολη αλλά και ό,τι άλλο είχε συμβεί κατά την παραμονή του στην πόλη, όπως έχει πράξει και με την Πύδνα και την Πέλλα.[1131] Με τις ελάχιστες διαθέσιμες πληροφορίες και θεωρώντας ότι η τακτική του Ρωμαίου στρατηγού απέναντι στις μακεδονικές πόλεις ήταν παρόμοια, μπορούμε να ανασυνθέσουμε τις μέρες που έμεινε ο Ρωμαίος στην πόλη. Φαίνεται ότι ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων και αξιωματούχων της Αμφιπόλεως ανακουφίσθηκαν όταν έφυγε ο Περσέας διότι είχαν φοβηθεί ότι οποιαδήποτε αντίσταση ήταν μάταιη και θα γινόταν αιματοκύλισμα χωρίς αιτία. Έτσι, μοιάζει λογική η αντίδραση των κατοίκων να ανοίξουν τις πύλες της πόλεως και να τρέξουν να προϋπαντήσουν τους Ρωμαίους. Ο Αιμίλιος Παύλος πρέπει να ήταν πολύ ευχαριστημένος που κατέλαβε την οχυρή πόλη χωρίς να συναντήσει καμία αντίσταση. Οι στρατιώτες του θα ανυπομονούσαν να την λαφυραγωγήσουν. Ένας από τους λόγους που έκαναν την ρωμαϊκή στρατιωτική θητεία επιθυμητή ήταν το γεγονός ότι οι ρωμαϊκές λεγεώνες συνήθως νικούσαν στις μάχες και οι στρατηγοί επέτρεπαν στους στρατιώτες να λεηλατούν τις πόλεις που κατελάμβαναν. Βέβαια, τα πιο πολύτιμα αντικείμενα μαζί με τους σημαίνοντες αιχμαλώτους έπρεπε να παραδοθούν στον στρατηγό για να μεταφερθούν στην Ρώμη και να παρουσιασθούν στον Θρίαμβο που απεδείκνυε την επιτυχία του αλλά και την αύξηση του ρωμαϊκού πλούτου. Η συμπεριφορά των Ρωμαίων στην Πύδνα αλλά και στην Πέλλα δεν ήταν διαφορετική και δεν πρέπει να αποκλείσουμε και την λαφυραγώγηση της Αμφιπόλεως. Όμως, υπάρχει διαφορά στην λεηλασία και λαφυραγώγηση μιας πόλεως που έχει αντισταθεί στους Ρωμαίους στρατιώτες σε σύγκριση με αυτήν που έχει παραδοθεί χωρίς αντίσταση. Οι στρατιώτες λαφυραγωγούν αλλά χωρίς μίσος για τους κατοίκους που τους άφησαν να μπουν στην πόλη τους. Συνήθως, η συγκέντρωση λαφύρων κράταγε μόνο μία μέρα, μέχρι την δύση του ηλίου. Όταν οι κάτοικοι ανέμεναν την λαφυραγώγηση είχαν και τρόπους να κρύψουν τα πιο πολύτιμα ή αγαπημένα τους αντικείμενα. Πάντως, οι στρατιώτες του Αιμιλίου Παύλου φαίνεται ότι δεν ήταν ευχαριστημένοι από το μερίδιό τους στα λάφυρα από την Μακεδονία και εποφθαλμιούσαν μερικούς από τους βασιλικούς θησαυρούς που είχαν συλλεγεί για τον Θρίαμβο του Αιμιλίου Παύλου στην Ρώμη.[1132]

Μετά την είσοδό του στην πόλη, ο Ρωμαίος ύπατος, αναγνωρίζοντας την μεγάλη θεά Αρτέμιδα Ταυροπόλο, την προστάτιδα της Αμφιπόλεως, θυσίασε σε εκείνην ενώ διοργάνωσε και γιορτές. Το μοναδικό λάφυρο που κράτησε για τον εαυτό του από την μακεδονική του εκστρατεία ήταν «τα βιβλία του βασιλέως», την βιβλιοθήκη δηλαδή του Περσέα και των αμέσως προηγουμένων Μακεδόνων βασιλέων που πιθανόν βρήκε στην Πέλλα. Ο Ρωμαίος ύπατος έμεινε στο στρατόπεδό του κοντά στην Αμφίπολη όσο χρειαζόταν για να συναντήσει τον αιχμάλωτο Περσέα αλλά και για την επιβολή της τάξεως στην Μακεδονία και αλλού.

Τον χειμώνα του 168/7 π.Χ. μέρος του ρωμαϊκού στρατού ξεχειμώνιασε στην Αμφίπολη ενώ φαίνεται ότι ο Αιμίλιος Παύλος ταξίδεψε στην Ελλάδα για να την γνω-

---

[1131] Livius, XLIV.45-46.

[1132] Livius, XLIV.44.4-7 & XLV.1-9 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αιμίλιος Παύλος», XXIV-XXXIV.

ρίσει και πέρασε από τους Δελφούς και την Ολυμπία. Κατόπιν, πήγε μέσω της Ηπείρου στην Ρώμη για τον Θρίαμβό του.[1133] Για είκοσι χρόνια η Μακεδονία διοικήθηκε με το μακεδονικό σύστημα των τετράδων που χρησιμοποίησαν και οι Ρωμαίοι και η τιμή της πρωτεύουσας της Πρώτης Τετράδος ανήκε στην Αμφίπολη. Όμως το διάλειμμα της μακεδονικής εξεγέρσεως του 149-148 π.Χ. με τον Ανδρίσκο επέφερε τελικά την ενιαία διοίκηση στην νέα πια ρωμαϊκή Επαρχία της Μακεδονίας.[1134]

Η Αρχαία Αμφίπολις δεν εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της ούτε το 168/7 π.Χ., όταν την κατέλαβε ο Αιμίλιος Παύλος, ούτε και το 148 π.Χ., όταν καταλύθηκε η βραχύβια βασιλεία του Ανδρίσκου αλλά αντιθέτως ανέπνεε σε όλη την Ρωμαϊκή Εποχή. Τα λίγα και αποσπασματικά ιστορικά στοιχεία και αρχαιολογικά ευρήματα, όπως έχουν παρατεθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, πιστοποιούν ότι η πόλη ζούσε μέχρι και την Πρώιμη Βυζαντινή Εποχή. Ιστορικοί και αρχαιολόγοι όταν μιλούν για μία αρχαία πόλη εστιάζουν στην φυσική της παρουσία, τείχη, δημόσια κτίσματα, οικίες, εργαστήρια, αλλά και στα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με αυτήν, βασιλείς, στρατηγοί, άρχοντες. Αλλά η πόλη είναι στην ουσία οι πολίτες της, οι οικογένειές τους, και οι άλλοι κάτοικοί της. Η βιογραφία μίας αρχαίας πόλεως, λοιπόν, δεν πρέπει να εξαντλείται στα κτίσματα και στα ιστορικά γεγονότα. Πρέπει ο ιστορικός να προσπαθήσει να ανακαλύψει και να αποκαλύψει τον καθημερινό βίο των κατοίκων της, όσο είναι αυτό βέβαια δυνατόν από τις πηγές. Ιστορία είναι και η Ιστορία των απλών ανθρώπων, ελεύθερων ανδρών, γυναικών και παιδιών αλλά και σκλάβων. Ιστορία είναι, όμως, και όσοι αναδείχθηκαν στην φιλοσοφία και στην τέχνη, στον αθλητισμό, στην στρατιωτική ζωή ανάμεσα στα τέκνα της Πόλεως.

Ανάμεσα στους άνδρες που γεννήθηκαν ή και έζησαν στην Αμφίπολη μέσα στους οκτώ και πλέον αιώνες της Ιστορίας της, μέχρι την αρχή της Βυζαντινής Εποχής, υπήρξαν και μερικοί που ξεχώρισαν. Για τους πνευματικούς αυτούς ανθρώπους, οι πληροφορίες μας για την ζωή τους και τις δραστηριότητές τους είναι γενικά λιγοστές. Παρ' όλα αυτά, αυτοί οι άνθρωποι αποτελούν τον πνευματικό καθρέπτη της Αμφιπόλεως. Η πόλη δεν ήταν μόνο σημαντική για την γεωγραφική της θέση, τα τείχη της, τα δημόσια και ιδιωτικά της κτήρια, τους άρχοντες, τους στρατηγούς, και τους βασιλείς που έφθασαν εκεί, την εύρωστη οικονομία της και τον πλούτο της. Η Αμφίπολις υπήρξε και κοιτίδα ελληνικού πνευματικού πολιτισμού με τέκνα σημαντικούς φιλοσόφους, ρήτορες, εθνογράφο, και ζωγράφο.

Ο Ζωίλος (λατ. Zoilus) ο Αμφιπολίτης ήταν μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα ήδη από την Αρχαιότητα. Υπήρξε σθεναρός επικριτής του Ομήρου και για αυτόν τον λόγο είχε ονομασθεί Ομηρομάστιξ[1135] (Homeromastix). Ήταν σημαντικός ρήτορας, σοφιστής, φιλόλογος και ιστοριογράφος ενώ ορισμένες φορές εντάσσεται στην σχολή των Κυνικών φιλοσόφων. Από ορισμένους είχε αποκτήσει το προσωνύμιο κύων ρητορικός

[1133] Livius, XLIV.44.4-7 & XLV.1-9 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αιμίλιος Παύλος», XXIV-XXXIV.

[1134] Για μια συνοπτική Ιστορία και αρχαιολογία της Αρχαίας Αμφιπόλεως δες Ch. Koukouli-Chrysanthaki, «Amphipolis,» in *Brill's Companion to Ancient Macedon*, ed. Robin J. Lane Fox (Leiden: Brill, 2011), pp. 409-436.

[1135] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Ζωίλος».

εξαιτίας της επιθετικότητάς του αλλά και του παρουσιαστικού του: μακριά γενειάδα, ξυρισμένο κεφάλι και κοντός χιτώνας. Έζησε τον Δ' αιώνα π.Χ. και συγκεκριμένα περίπου από το 400/390 π.Χ. και μέχρι λίγο μετά το 336 π.Χ. και μάλλον ήταν ακροατής του Αθηναίου σοφιστή Πολυκράτη (περ. 440-370 π.Χ.). Πρέπει να πέρασε το μεγαλύτερο μέρος του βίου του στην Αθήνα αλλά και σαν σοφιστής να ταξίδευε συχνά σε άλλες Πόλεις. Η πληροφορία ότι μετά από μία ομιλία του στην Ολυμπία οι δυσαρεστημένοι ακροατές του τον καταδίωξαν και τον σκότωσαν ρίχνοντάς τον από τις Σκιρωνίδες πέτρες[1136] (Κακιά Σκάλα),[1137] πρέπει να ενταχθεί στην παραφιλολογία που είχε δημιουργηθεί γύρω από την ζωή του και στην επιθυμία ορισμένων να εξοντώσουν αυτόν που θεωρούσαν βλάσφημο. Τον θάνατο του φιλοσόφου που επέκρινε δριμύτατα τον Όμηρο και τα έργα του αφηγείται και άλλη ιστορία που εξελίσσεται στην Αίγυπτο και μάλιστα στις αρχές του Β' αιώνα π.Χ. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτήν την παράδοση, ο Ζωίλος διάβασε μπροστά στον Πτολεμαίο της Αιγύπτου την πολεμική του εναντίον της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* και ο βασιλιάς παρατήρησε ότι ο Όμηρος δεν ήταν παρών για να υπερασπισθεί τον εαυτό του. Ο Ζωίλος δεν πτοήθηκε από αυτήν την παρατήρηση, παρέμεινε στην Αίγυπτο αλλά κάποια στιγμή ξέμεινε από χρήματα και υπέβαλε αίτηση στον Πτολεμαίο να του χορηγηθεί επίδομα, το οποίο φυσικά ο βασιλιάς αρνήθηκε και έτσι μάλλον αναγκάσθηκε να φύγει από την χώρα. Το τέλος της ιστορίας αυτής αφορά στον θάνατο του Ζωίλου. Ο φιλόσοφος κατηγορήθηκε για πατροκτονία και είτε διατάχθηκε η σταύρωσή του από τον Πτολεμαίο Β' Φιλάδελφο (διοίκ. 284-246 π.Χ.) είτε λιθοβολήθηκε στην Χίο είτε ρίχθηκε στην πυρά στην Σμύρνη.[1138] Παρότι η ανεκδοτολογική αυτή ιστορία περιέχει αναχρονισμούς και πλευρές που δεν μπορούν να γίνουν εύκολα πιστευτές, ίσως υπονοεί ότι ο Ζωίλος επισκέφθηκε σε ένα από τα ταξίδια του την Αίγυπτο του Πτολεμαίου Α' (διοίκ. 305-282 π.Χ.), εάν έζησε μέχρι τότε ή επρόκειτο για άλλον φιλόσοφο με το ίδιο όνομα που έζησε τον Γ' αιώνα π.Χ. Παρ' όλα αυτά, η σύγχρονη έρευνα απορρίπτει την ύπαρξη δύο Ζωίλων (ενός του Δ' αιώνα και άλλου του Γ' αιώνα π.Χ.) και εντάσσει τον Ζωίλο και την πιθανή επίσκεψή του στην αφρικανική χώρα ίσως στις αρχές της βασιλείας του Πτολεμαίου Α'. Η παράδοση για το μένος των αντιπάλων του Ζωίλου για την φιλολογική κριτική του εναντίον των έργων του Ομήρου είχε φθάσει μέχρι και την Βυζαντινή Εποχή, τον 12ο μ.Χ. αιώνα. Λεγόταν, λοιπόν, ότι όταν ο Αλέξανδρος Γ' της Μακεδονίας που κοιμόταν με την Ιλιάδα στο προσκέφαλό του έλαβε το έργο που του έστειλε ο Ζωίλος και το διάβασε, το πέταξε στο ποτάμι που διέσχιζε λέγοντας: «πώς τολμάς εσύ να γράφεις εναντίον του Ομήρου».[1139] Η παράδοση αυτή απλώς βεβαιώνει ότι ο Ζωίλος ήταν σύγχρονος του Αλεξάνδρου. Τα έργα του Ομήρου θεωρούνταν πολύ ιερά για τον Ελληνικό Κόσμο και δεν επιδέχονταν καμίας κριτικής, ιδίως τόσο επιθετικής. Ο χρόνος που πέρασε ο Ζωίλος στην Αθήνα ίσως φαίνεται και από το γεγονός ότι υπάρχουν στοιχεία που συνηγορούν στην πιθανότητα να υπήρξε διδάσκαλος του Διογένη του Κυνικού (412 π.Χ.-323 π.Χ.) αλλά

[1136] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Ζωίλος».

[1137] Η θέση βρίσκεται κοντά στην ακτή του Σαρωνικού Κόλπου, στο ύψος της Σήραγγας Σκίρων της Εθνικής Οδού Α8 και στο τμήμα Αθήνα-Κόρινθος, μετά τα Μέγαρα και πριν την Κινέτα.

[1138] Vitruvius, VII.Preface.8-9.

[1139] Ζωίλος Αμφιπολίτης / Zoilos von Amphipolis, FGrH, 71, Test. 2.

και του ρήτορα Δημοσθένη (384 π.Χ.-322 π.Χ.). Στην Αμφίπολη ή στην Αθήνα είναι πιθανόν να δίδαξε τον Αναξιμένη από την Λάμψακο (περ. 380-320 π.Χ.).

Ο Ζωίλος ο Αμφιπολίτης συνέγραψε διάφορα έργα, ιστοριοδιφικού, φιλοσοφικού, και φιλολογικού περιεχομένου. Το έργο του *Ιστορία από θεογονίας μέχρι Φιλίππου τελευτής* αποτελούνταν μόνο από τρία βιβλία και πρέπει να ήταν συνοπτική εργασία στην οποία δεν διαχωρίζονταν τα μυθολογικά από τα ιστορικά στοιχεία. Το *Περί Αμφιπόλεως*, εκτιμούν οι ειδικοί ότι δεν ήταν χρονικό της γενέτειρας του συγγραφέα αλλά ύμνος για την πόλη που γεννήθηκε. Στο *Τενεδίων εγκώμιον* έχει συμπεριλάβει μία αλληγορία αλλά μπορεί να περιείχε και πολιτικά μηνύματα. Ο Αλφειός ποταμός που βρίσκεται στην Ηλεία, γράφει ο Ζωίλος, φθάνει στην Τένεδο (νησί στο βορειοανατολικό Αιγαίο Πέλαγος), ρέει κάτω από το νησί και γίνεται ένα με τα νερά της Αρεθούσας πηγής (βρισκόταν στις Συρακούσες, στην Σικελία), την οποία είχε ερωτευθεί. Οι γνώμες των ειδικών ως προς τον χαρακτήρα του έργου διίστανται. Θεωρείται ότι ήταν λογοτεχνικό «παίγνιον» ή σοβαρός πολιτικός λόγος που αναφερόταν στην αφοσίωση των Τενεδίων στους συμμάχους τους Αθηναίους, τους οποίους θα ήθελε ο Αμφιπολίτης να εξοντώσει ως πολιτικός εχθρός των Αθηναίων. Αλλά γιατί ένας Αμφιπολίτης που είχε συγγράψει ιστοριογραφικά έργα για την Μακεδονία και την Αμφίπολη να ενδιαφερόταν για τα αθηναϊκά πολιτικά τεκταινόμενα; Μήπως απλώς του άρεσε να παραδοξολογεί και να συνδέει την ομορφιά των γυναικών της Τενέδου, την Ιστορία του νησιού, τις αρχέγονες λατρείες, το γεγονός ότι αναφέρουν το νησί στα έργα τους και ο Όμηρος και ο Πίνδαρος, από την μία πλευρά, και την αντιπάθεια που εξέπεμπαν οι κάτοικοί του στον Ελληνικό Κόσμου του Δ’ αιώνα π.Χ. εξαιτίας της κακίας, του τραχύ χαρακτήρα, και της βίαιης συμπεριφοράς τους, από την άλλη;

Προφανώς το έργο για το οποίο ονομάσθηκε Ομηρομάστιξ ήταν αυτό με τον τίτλο και το περιεχόμενο *Κατά της Ομήρου ποιήσεως* σε εννέα λόγους. Αν και από το έργο αυτό έχουν διασωθεί δεκαεπτά αποσπάσματα δεν έχει σταθεί δυνατόν από τους φιλολόγους να ανασυνθέσουν την δομή του σε σχέση με τις ραψωδίες της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Πάντως, θεωρείται βέβαιο ότι η κριτική του αφορούσε σε γλωσσικές λεπτομέρειες του ομηρικού έργου, σε θέματα ιερότητας των ηρώων και των θεών, σε ζητήματα ανακολουθιών της πλοκής των έργων ή απίθανες καταστάσεις. Κατηγορούσε τον Όμηρο ότι ήταν μυθογράφος που μετέτρεπε την φαντασία σε αλήθεια. Είναι πιθανόν να είχε συγγράψει και ξεχωριστό ψόγο για τον Όμηρο αν και οι μελετητές νομίζουν ότι ήταν απλώς η περιγραφή του κυρίως έργου του εναντίον των έργων του Ομήρου. Μερικοί, επίσης, ισχυρίζονται ότι έργα προστέθηκαν αυθαίρετα από κάποιους που ασχολήθηκαν αργότερα με τον Ζωίλο ως συγγραφέα. Στο *Εις Πολύφημον έγκώμιον* ορισμένοι μελετητές νομίζουν ότι ο συγγραφέας ασχολείται με την Οδύσσεια και ότι είναι μέρος του μεγάλου του έργου για τον Όμηρο ενώ άλλοι πιστεύουν ότι πρόκειται για αυτόνομο έργο.

Εικάζεται ότι ο ρήτορας μπορεί να είχε συγγράψει και κάποιο έργο περί ρητορικής (*Τέχνη ρητορική;*) διότι αναφέρει κάποιο ρητορικό σχήμα. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, όπως εξηγεί ο Ζωίλος, ο ρήτορας προσποιείται ότι λέγει το Α ενώ ουσιαστικά λέγει το Β, δηλαδή άλλο λέει και άλλο εννοεί. Βέβαια, μπορεί να πρόκειται για άλλον

Ζωίλο αλλά ο μαθητής του Αναξιμένης είχε γράψει ένα τέτοιο έργο και μπορεί τις βασικές ιδέες να τις είχε μελετήσει στο έργο του Ζωίλου ενώ και ο ρήτορας Δημοσθένης είχε μελετήσει λόγους του Αμφιπολίτη. Ίσως ένα επιπλέον στοιχείο που συνηγορεί στην συγγραφή κάποιου τέτοιου έργου από τον Ζωίλο να είναι το έργο του *Κατά Ισοκράτους του ρήτορος*, για το περιεχόμενο του οποίου δεν μπορούν να γίνουν ούτε εικασίες. Επιπλέον, έγραψε και εναντίον του Πλάτωνος αλλά, όπως και άλλοι Έλληνες συγγραφείς, το κίνητρό του δεν ήταν η ζήλια ή η μνησικακία αλλά η προσπάθειά του να διερευνήσει την αλήθεια.

Σύμφωνα με την κατάταξη των φιλοσοφικών θεωριών, ο Ζωίλος ως φιλόσοφος δεν θα μπορούσε να συγκαταλεγεί στους Κυνικούς ακριβώς εξαιτίας των επικριτικών σχολείων του για τον Όμηρο, μια που οι φιλόσοφοι εκείνοι επαινούσαν τον ποιητή και χρησιμοποιούσαν παραδείγματα από το έργο του. Όμως το προσωνύμιο κύων ρητορικός, το παρουσιαστικό του και ο τρόπος που συμπεριφερόταν προσομοίαζαν παρά πολύ προς αυτούς των Κυνικών. Όταν κάποιος από τους μαθητές του τον ρώτησε γιατί συμπεριφερόταν άσχημα στους άλλους, εκείνος απάντησε ότι θα ήθελε να κάνει κακό σε όλους αλλά δεν μπορούσε.[1140] Αυτή θεωρείται χαρακτηριστική συμπεριφορά των Κυνικών. Επιπλέον, ο μαθητής του Ζωίλου Αναξιμένης από την Λάμψακο ήταν και μαθητής του Διογένη του Κυνικού.[1141] Βέβαια, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι μπορεί ο Αναξιμένης να ήταν μαθητής του Ζωίλου στην ρητορική και του Διογένη στην φιλοσοφία, αν και ο τελευταίος φαίνεται ότι δεν εκτιμούσε ιδιαίτερα τον Αναξιμένη. Άρα, μήπως τελικά ο Αναξιμένης την φιλοσοφική αυτή θεωρία την άντλησε από τον Ζωίλο; Η καυστική κριτική του Ζωίλου για τον Όμηρο μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπεριέχει έντονα στοιχεία κυνισμού, πράγμα που τον φέρνει κοντά στην φιλοσοφία των Κυνικών. Όμως όπως και να έχουν τα πράγματα, οι αρχαίες πηγές για τον φιλοσοφικό κυνισμό του Ζωίλου δεν είναι αξιόπιστες. Οι γνώμες των μελετητών για αυτήν την πλευρά του Ζωίλου ποικίλουν πολύ και συνεπώς δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι πράγματι ευαγγελιζόταν την φιλοσοφία των Κυνικών. Πέρα από την κριτική για τα έργα του Ομήρου, ο Ζωίλος μάλλον συνέγραψε και άλλα έργα φιλολογικής κριτικής, για τα οποία όμως δεν μας έχουν παραδοθεί οι τίτλοι τους ούτε άλλες λεπτομέρειες.

Ακολουθώντας την μέθοδο του σοφιστή Πολυκράτη και του Λυσία, η ρητορική του μέθοδος ήταν απλή, με απλά σχήματα λόγου, σε αντίθεση με τα περίπλοκα και πομπώδη σχήματα του Ισοκράτη. Την μέθοδο αυτή ακολουθούσαν όσοι ρήτορες υπερασπίζονταν διάδικους σε δικαστήριο, όπως ο Λυσίας, ενώ οι άλλοι, όπως ο Ισοκράτης, έγραφαν λόγους με πολιτικούς στόχους και περισσότερο για την εκκλησία του δήμου στην Αθήνα ή ηγέτες όπως ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας. Στόχος του Ζωίλου ήταν να γίνεται απολύτως κατανοητός από τους ακροατές του. Η κριτική για το έργο του Ζωίλου από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα και η εμμονή των περισσότερων μελετητών με την κριτική του για τον Όμηρο και μόνο φαίνεται ότι αδικεί τον ρήτορα από την Αμφίπολη. Μέχρι και ο Θερβάντες στον πρόλογο του *El ingenioso hidalgo Don Quixote de la Mancha* (*Ο Δον Κιχώτης*) έγραψε ότι ο Ζωίλος υπήρξε «συκοφάντης» («mali-

[1140] Αιλιανός, Π.Ι., XI.10.

[1141] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Αναξιμένης Αριστοκλέους Λαμψακηνός».

ciente»)[1142] ως προς την ομηρική του κριτική. Όμως, ορισμένοι σύγχρονοί μας (20ος μ.Χ. αιώνας) τον έχουν χαρακτηρίσει ως «τον αδιαμφισβήτητο πρόδρομο και πρωτοπόρο των λογίων της Ελληνιστικής Εποχής», παρά την καυστική του πένα.[1143]

Ο ζωγράφος Πάμφιλος ο Αμφιπολίτης έζησε και δημιούργησε κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. και πιθανότατα στις μεσαίες δεκαετίες του, μια που είναι αδύνατον να γίνει ακριβέστερος χρονικός προσδιορισμός της ζωής του. Κρίνοντας από την υψηλή τέχνη με την οποία έχουν χαραχθεί οι παραστάσεις επάνω στα νομίσματα που κόπηκαν στην Αμφίπολη, πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Πάμφιλος έλαβε τα πρώτα μαθήματα ζωγραφικής στην γενέτηρά του Αμφίπολη. Φαίνεται, όμως, ότι πολύ γρήγορα μετέβη στην Σικυώνα, μεγάλη πόλη δυτικά της Κορίνθου, και εγκαταστάθηκε. Δάσκαλος του εκεί στην ζωγραφική ήταν ο Εύπομπος ο Σικυώνιος αλλά πρέπει να μελέτησε και μαθηματικά (αριθμητική και γεωμετρία) και κέρδισε το προσωνύμιο «ο φιλοπράγματος» (πολυπράγμων). Η μόνιμή του εγκατάσταση στην πόλη κοντά στο σημερινό Κιάτο του έδωσε και το προσωνύμιο Σικυώνιος. Ζωγράφισε την Μάχη του Φλειούντα/Φλιούντα, πόλη που ήταν γειτονική της Σικυώνας. Ίσως ο πίνακας αυτός αναφερόταν στην ανεπιτυχή επίθεση που είχε δεχθεί η πόλη το 374 ή 370 π.Χ. από εχθρούς της. Άλλος σημαντικός του πίνακας ήταν Η Νίκη των Αθηναίων, η οποία μάλλον αναφερόταν σε ένα περιστατικό που συνέβη το 366 π.Χ. Με την βοήθεια του Αθηναίου στρατηγού Χάρη και των μισθοφόρων του, οπλίτες και αξιωματικοί από τον Φλειούντα κατάφεραν να νικήσουν τους Σικυώνιους και να τους εμποδίσουν να ολοκληρώσουν το φρούριο που έκτιζαν.[1144] Αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι ο Πάμφυλος ζωγράφισε πίνακα για ήττα των Σικυωνίων αλλά η ενέργειά του αυτή μπορεί να εξηγηθεί σε σχέση με την διοίκηση της πόλεως από τον Εύφρωνα και την σχέση του με τους Αθηναίους. Ο πίνακας πρέπει να ζωγραφίσθηκε για λογαριασμό των Αθηναίων. Άλλος πίνακάς του παρουσίαζε τον Οδυσσέα επάνω σε σχεδία ενώ φαίνεται εντύπωση είχε προκαλέσει σύνθεση με προτομές μελών κάποιας οικογένειας. Το πόσο σημαντικός ζωγράφος ήταν ο Πάμφιλος φαίνεται από το γεγονός ότι ο Άρατος ο Σικυώνιος (πολιτικός και στρατιωτικός, 271-213 π.Χ.) όταν χρειάσθηκε να ζητήσει την βοήθεια του Πτολεμαίου της Αιγύπτου του έστειλε ως δώρο πίνακες των συμπολιτών του Παμφίλου και Μελανθίου.[1145] Πολλοί

[1142] Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quijote de la Mancha* (IV Centenario, 2004-epublibre, 2015 of the original Madrid 1605 edition in spanish), «Prólogo,» p. 119. Προσοχή! Δεν περιέχουν όλες οι μετέπειτα εκδόσεις ή μεταφράσεις τον πρόλογο του μυθιστορήματος.

[1143] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, supp. XV, λμ. «Zoilos von Amphipolis, no 14,» στ. 1531-1554 και Richard Goulet, ed., *Dictionnaire des philosophes antiques* (Paris: CNRS, 2018) λμ. «32 Zoilos d'Amphipolis,» 7:421-436. Τα αποσπάσματα που έχουν σωθεί από τα έργα του Ζωίλου του Αμφιπολίτη και οι μαρτυρίες (testimonia) για τον βίο του έχουν συμπεριληφθεί στις εκδόσεις: Udalricus Friedlaender, *De Zoilo Aliisque Homeri obtrectatoribus* (Königsberg: Umniversitate Albertina Regimontana, 1895 [aka today Königsberg/Kaliningrad: University of Königsberg, now Immanuel Kant Baltic Federal University]), pp. 6-29 και Ζωίλος Αμφιπολίτης / Zoilos von Amphipolis, FGrH, 71 και Ludwig Radermacher, ed., *Atrium scriptores (Reste der voraristotelischen Rhetorik)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse (Wien: Rohrer, 1951), XXXV. Zoilus, pp. 198-200.

[1144] Ξενοφών, VII.2.18-23.

[1145] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Άρατος», XII.

ζωγράφοι υπήρξαν και συγγραφείς και είναι πιθανόν και ο Πάμφιλος να είχε ασχοληθεί και με την συγγραφή αλλά επειδή έχει υπάρξει σύγχυση με τον Πάμφιλο από την Νικόπολη δεν είναι βέβαιο ποια από τα συγγράμματα που αναφέρονται ανήκουν σε εκείνον από την Αμφίπολη. Ίσως δικά του να ήταν το *Εικόνες κατά στοιχείον* (εικόνες αλφαβητικά) και το *Περί γραφικής και ζωγράφων ενδόξων*.[1146] Ως προς την ζωγραφική, οι σπουδές του Παμφίλου στην αριθμητική και στην γεωμετρία μαζί με το ταλέντο του τού είχαν δώσει ιδιαίτερο προβάδισμα στην τέχνη του και ιδίως ως προς τον λόγο των διαστάσεων («ratione»)[1147] του θέματος, δηλαδή τις αναλογίες του θέματος του έργου που φιλοτεχνούσε. Χωρίς τα μαθηματικά, έλεγε, η τέχνη δεν ήταν δυνατόν να αγγίξει την τελειότητα. Στην Σικυώνα θεωρούνταν εξαιρετικός διδάσκαλος ζωγραφικής και για αυτόν τον λόγο ήταν ακριβοπληρωμένος ενώ η μαθητεία κοντά του διαρκούσε 12 χρόνια. Ήταν ο πρώτος που είχε καταφέρει το μάθημα της ζωγραφικής να συμπεριληφθεί στην διδασκαλία των τεχνών στα ελεύθερα αγόρια και να θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα των καλών τεχνών. Την άποψη του ακολούθησαν σιγά-σιγά και άλλες Πόλεις στην Ελλάδα. Διάσημοι μαθητές του υπήρξαν ο Απελλής (περ. 370-306 π.Χ.), ο Μελάνθιος (Δ’ αιώνας π.Χ.), και ο Παυσίας (Δ’ αιώνας π.Χ.).[1148]

Ο Δημήτριος ο Αμφιπολίτης έζησε τον Δ’ αιώνα π.Χ., ήταν μαθητής του Πλάτωνα και κατά πάσα πιθανότητα ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης του Αθηναίου φιλοσόφου.[1149] Δεν γνωρίζουμε όμως τίποτα άλλο για αυτόν.

Ο Νυμφόδωρος ο Αμφιπολίτης θεωρείται ότι ήταν ο πρώτος εθνογράφος, έζησε και συνέγραψε στην Ελληνιστική Εποχή, στις τελευταίες δεκαετίες του Δ’ και στο πρώτο μισό του Γ’ αιώνα π.Χ., δηλαδή πιθανόν περίπου 380-250 π.Χ. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον συνονόματό του από τις Συρακούσες αν και φαίνεται ότι τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντά ήταν παρόμοια. Παλαιότερα είχε θεωρηθεί ότι ο ονομαζόμενος Συρακούσιος είτε είχε γεννηθεί στην Αμφίπολη και μετά είχε ταξιδέψει στην Σικελία είτε ότι είχε υπάρξει σύγχυση με τους δύο από την Αρχαιότητα. Πάντως, σήμερα, έχει γίνει αποδεκτό ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά πρόσωπα και ότι μάλλον ο Συρακούσιος που συνέγραψε ταξιδιωτικά έργα έζησε λίγο αργότερα από τον Αμφιπολίτη, τον εθνογράφο και παραδοξολόγο. Το εθνογραφικό έργο που αποδίδεται στον Νυμφόδωρο τον Αμφιπολίτη ονομάζεται *Νόμιμα βαρβαρικά*[1150] και μέρος των αποσπασμάτων που έχουν σωθεί αναφέρονται σε λαούς που ζούσαν στην Ασία. Τα *Νόμιμα βαρβαρικά* (έθιμα των βαρβάρων) είχαν αρχικά αποδοθεί στον Αριστοτέλη και στην σχολή του αλλά σήμερα θεωρείται ότι έχουν συγγραφεί από τον Νυμφόδωρο τον Αμφιπολίτη. Ο πάπυρος με τα αποσπάσματα που βρέθηκε στην Αίγυπτο και με την κατάταξη *P.Lond. Lit.*112 έχει χρονολογηθεί στον Γ’ αιώνα π.Χ. και θεωρείται ότι περιέχει τμήμα από τα *Νόμιμα βαρβαρικά* του Νυμφόδωρου Αμφιπολίτη. Σε ένα από τα δύο εκτενή και ανα-

[1146] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Πάμφιλος Αμφιπολίτης ή Σικυώνιος ή Νικοπολίτης».

[1147] Quintilianus, XII.10.6.

[1148] Plinius, XXXV.75-77 & 123. Δες και *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band XVIII.3, λμ. «Pamphilos, no 30,» στ. 351-352.

[1149] Δ.Λ., «Πλάτων», III.46

[1150] Τα διασωθέντα αποσπάσματα σε FHG, 2:379-381.

γνώσιμα αποσπάσματα αναγράφεται ότι οι Δυρβαίοι;[1151] [ή Ιουδαίοι;] εάν βρουν κατά τύχη χρυσό ή αργυρό αντικείμενο δεν το αγγίζουν διότι ανήκει σε κάποιον άλλο. Δεν τρώνε ψωμί αλλά κριθάρι. Οι Καυσιανοί[1152] πενθούν τα παιδιά τους όταν γεννιούνται και χαίρονται όταν κάποιος πεθάνει, επειδή ξεκουράστηκε από τις σκοτούρες του. Επειδή δεν φοβούνται να πεθάνουν, είναι πρόθυμοι να πολεμήσουν. Οι [Βαβυλώ]νιοι; συνηθίζουν οι γυναίκες ... οι άνδρες ... [όταν έρχονται σε συνουσία με γυναίκες] να πλένουν ... γυναίκες ... χέρια ... το πιο αισχρό είναι [οι γυναίκες] να κάθονται γυμνές [στον ναό της Αφροδίτης;]. Στο δεύτερο αναγνώσιμο απόσπασμα οι Σαρακόροι (;) αναγνωρίζουν ως θεό τους μόνο τον Άρη και του προσφέρουν το πιο όμορφο γαϊδούρι διότι νομίζουν ότι έτσι ευχαριστιέται ο θεός.[1153] Η Αμφίπολις, λοιπόν, γέννησε και τον πρώτο στον κόσμο εθνογράφο.

Ο στωικός φιλόσοφος Ερμαγόρας ο Αμφιπολίτης έζησε τον Γ' αιώνα π.Χ. και ήταν μαθητής του φιλόσοφου Περσαίου (307/6-243 π.Χ.), ο οποίος ήταν φίλος και μαθητής του φιλόσοφου Ζήνωνα από το Κίτιον. Ο Ερμαγόρας έγραψε τους διαλόγους *Μισοκύων ή Περί ατυχημάτων*, *Έκχυτον* (ωοσκοπία), *Περί σοφιστείας προς τους ακαδημαϊκούς*.[1154] Το τελευταίο έργο πρέπει να ήταν η μέθοδος διδασκαλίας που είχε εισηγηθεί και χρησιμοποιούσε ο φιλόσοφος Αρκεσίλαος (316/5-241/0 π.Χ.) στην Ακαδημία των Αθηνών. Την μέθοδο αυτή πρέπει να περιγράφει, να κρίνει και να κατακρίνει ο Ερμαγόρας στον διάλογό του, μια που ήταν απολύτως αντίθετη με αυτήν της δική του σχολής των Στωικών φιλοσόφων. Στον διάλογο *Μισοκύων*, του οποίου το μετά το διαζευκτικό τμήμα αμφισβητείται, ο Ερμαγόρας πρέπει να είχε στραφεί εναντίον της σχολής του Κυνισμού, την οποία οι ακραιφνείς Στωικοί είχαν απορρίψει. Ο διάλογος *Έκχυτον*, αναφέρεται σε μαντεία με την χρήση ωμών αυγών (ωοσκοπία), η οποία ήταν μέρος της μαντικής που αποδέχονταν και χρησιμοποιούσαν οι Στωϊκοί φιλόσοφοι.[1155]

Δεν γνωρίζουμε πότε έζησε και έγραψε ο Φίλιππος ο Αμφιπολίτης. Αναφέρεται ως ιστορικός αλλά είναι πιθανόν ένα ή περισσότερα έργα του να αποτελούνταν από ή να περιελάμβαναν και ερωτικές ιστορίες. Έγραψε *Ροδιακά* σε 19 βιβλία, τα οποία χαρακτηρίσθηκαν περιεχομένων «αισχρών» (πρόστυχων), *Κωιακά* (για την Κω) σε 2 βιβλία, *Θασιακά* σε 2 βιβλία και άλλα έργα τα οποία δεν κατονομάζονται στις αρχαίες πηγές.[1156] Άλλος συγγραφέας,[1157] βιβλίου ιατρικού περιεχομένου του 4ου μ.Χ. αιώνα, ισχυρίζεται ότι ο Φίλιππος ο Αμφιπολίτης και άλλοι δύο συγγραφείς αρέσκονταν στο

[1151] Λαός στο σημερινό Αφγανιστάν και στην περιοχή του Ινδού ποταμού.

[1152] Λαός της Αρχαίας Θράκης;

[1153] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band XVII.2, λμ. «Nymphodoros, no 5,» στ. 1623-1625 και Irene Pajón Leyra, «Reconstructing the First Steps of Hellenistic Ethnography. The *Nomima Barbarika* of *P.Lond. Lit.* 112 Reconsidered,» *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 61, no. 2 (2015): 235-275. Τα αποσπάσματα παρατίθενται στο άρθρο της Pajón Leyra αλλά είχαν δημοσιευθεί και παλιότερα με άλλη σειρά στο H. J. M. Milne, *Catalogue of the Literary Papyri in the British Museum* (London: British Museum, 1927), no 112, pp. 86-88.

[1154] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Ερμαγόρας Αμφιπολίτης».

[1155] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band VIII.1, λμ. «Hermagoras, no 4,» στ. 692.

[1156] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Φίλιππος Αμφιπολίτης» και λμ. «αποσιμώσαι».

[1157] DGRBM, λμ. «Priscianus Theodorus».

να γράφουν ερωτικές ιστορίες για τους αναγνώστες τους.[1158]

Ο Δάμιππος ήταν Πυθαγόρειος φιλόσοφος. Αναφέρεται μαζί με τον Κρίτωνα ως συγγραφέας ενός έργου «περί φρονήσεως και ευτυχίας», του οποίου έχει σωθεί μικρό απόσπασμα.[1159] Δεν μπορεί να διευκρινισθεί εάν ο Δάμιππος υπήρξε ο αρχικός συγγραφέας του έργου ή η πηγή εμπνεύσεως για κατοπινό έργο από τον Κρίτωνα.[1160] Εάν ο φιλόσοφος Δάμιππος μπορεί να συσχετισθεί με τον ωραίο νεαρό Δάμιππο, γιο του Επιλύκου από την Αμφίπολη,[1161] τότε πρόκειται για έναν ακόμη σημαντικό πνευματικό Αμφιπολίτη που είναι πιθανόν να έζησε τον Γ' αιώνα π.Χ.

Οι αρχαιογνώστες δεν είναι βέβαιοι εάν ο ρήτορας Ζήθος από την Αμφίπολη ήταν υπαρκτό πρόσωπο, μια που υπάρχει μόνο μία αρχαία αμφισβητούμενη μαρτυρία για αυτόν. Λεγόταν ότι ο Αθηναίος ρήτορας Δημοσθένης είχε προμηθευθεί μυστικά τα έργα του[1162] για να τα μελετήσει αλλά ίσως να επρόκειτο για τα έργα του Ζωίλου του Αμφιπολίτη.[1163]

Η Αμφίπολις, εκτός από ρήτορες, φιλοσόφους, εθνογράφο, και ζωγράφο είχε γεννήσει και ολυμπιονίκη. Ο αθλητής από την Αμφίπολη που διακρίθηκε στους πανελλήνιους αγώνες στην Ολυμπία ήταν ο Δαμασίας. Ο Αμφιπολίτης νίκησε στον αγώνα του σταδίου στην εκατοστή δεκάτη πέμπτη Ολυμπιάδα, το 320 π.Χ.[1164]

Η Αμφίπολις υπήρξε και γενέτειρα ηγετών του στρατού που βρίσκονταν στην υπηρεσία του Κύρου της Περσίας αλλά και αργότερα του μακεδονικού στρατού του Αλεξάνδρου Γ' στην Περσία. Το 401 π.Χ., οι Έλληνες που υπηρετούσαν στον στρατό του Κύρου του Νεώτερου βρέθηκαν σε μία ακόμη μάχη εναντίον του στρατού του Μεγάλου Βασιλιά των Περσών. Κατά την διάρκεια αυτής της σύγκρουσης, ο Τισσαφέρνης (445-395 π.Χ.) που ήταν Πέρσης σατράπης της Λυδίας και της Ιωνίας και διοικητής στον τακτικό περσικό στρατό προσπάθησε να εμβολίσει τους Έλληνες πελταστές. Αρχηγός τους ήταν ο Επισθένης ο Αμφιπολίτης, ο οποίος χαρακτηριζόταν ως συνετός. Κατά την επιθετική κίνηση των Περσών οι Έλληνες άνοιξαν διάδρομο και όταν περνούσαν οι Πέρσες εκείνοι τους κτυπούσαν με τα όπλα τους και τους έριχναν τα ακόντια τους.[1165] Προφανώς αυτές οι κινήσεις είχαν γίνει με την καθοδήγηση του Επισθένη.

Αφού ο Αλέξανδρος Γ' νίκησε τον Δαρείο στην μάχη στα Γαυγαμήλα (331 π.Χ.) τον κυνήγησε χωρίς να τον προλάβει μέχρι τα Άρβηλα και κατόπιν μέχρι την Βαβυλώνα. Όταν έφθασε στην Βαβυλώνα (331 π.Χ.) διόρισε τον Απολλόδωρο από την Αμ-

---

[1158] Octavii Horatiani (or Theodorus Priscianus), *Rerum medicarum* ([Strasburg, Germany:] Argent-Ioannem Schottum, 1532), book II, ch. XI, p. 42. Για τον Φίλιππο Αμφιπολίτη δες DGRBM, λμ. «Philippus 2. of Amphipolis».

[1159] Στοβαίος, III.63 (Γ.74 Meineke).

[1160] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 1 A-Q, Band IV.2, λμ. «Damippos, no 2,» στ. 2056 και Trevor Curnow, *The Philosophers of the Ancient Word. An A-Z Guide* (n.p.: Bloomsbury/Bristol Classical Press, 2006), λμ. «Damippus».

[1161] Αθήναιος, XIII.83 (605c).

[1162] Λεξικόν Σούδα, λμ. «Δημοσθένης Αθηναίος».

[1163] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, σειρά 2 R-Z, Band XA, λμ. «Zethos, no 4,» στ. 247-248.

[1164] Moretti, *Olympionikai*, no. 473.

[1165] Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις, I.10.7.

φίπολη διοικητή της φρουράς της πόλεως και συνέχισε την καταδίωξη του Πέρση βασιλιά.[1166] Ο Απολλόδωρος ήταν ένας από τους έμπιστούς του αξιωματικούς και Εταίρος. Αδελφός του Απολλόδωρου ήταν ο Πειθαγόρας/Πυθαγόρας, ο οποίος υπηρετούσε μαζί του στον στρατό του Αλεξάνδρου Γ' στην Περσία. Όταν ο Αλέξανδρος Γ' γύρισε από την Ινδία στην Βαβυλώνα και συναντήθηκε με τον Απολλόδωρο, ο δεύτερος κατάλαβε ότι ο βασιλιάς τιμωρούσε αυστηρά τους σατράπες που είχε διορίσει και επειδή φοβήθηκε για τον εαυτό του έγραψε στον αδελφό του ζητώντας μαντεία για το τι επρόκειτο να συμβεί. Ο Πειθαγόρας έκανε θυσίες και του απάντησε ότι δεν έπρεπε να φοβάται τον Ηφαιστίωνα γιατί πολύ σύντομα θα έφευγε από την ζωή αλλά και για τον Αλέξανδρο οι θυσίες ήταν δυσοίωνες. Ο Απολλόδωρος ενημέρωσε τον Αλέξανδρο για την μαντεία από την θυσία που είχε πραγματοποιήσει ο αδελφός του. Ήθελε να τον προειδοποιήσει να φυλάγεται αλλά να δείξει και το ενδιαφέρον του για τον βασιλιά. Όταν ο Αλέξανδρος συνάντησε τον Πειθαγόρα και τον ρώτησε τι νόμιζε ότι σήμαινε η μαντεία για την οποία είχε γράψει στον αδελφό του, εκείνος του απάντησε «μέγα εἰπεῖν εἶναι χαλεπὸν» (κάτι πολύ φοβερό). Ο Αλέξανδρος, όμως, δεν φοβήθηκε αλλά εκτίμησε την ευθύτητα του Πειθαγόρα, γράφει ο Αρριανός.[1167]

Ρήτορες, φιλόσοφοι, εθνογράφος, ζωγράφος, ολυμπιονίκης και στρατηγοί υπήρξαν οι σημαντικοί άνθρωποι που είχαν καταγωγή από την Αμφίπολη στις όχθες του Στρυμόνα. Η Ιστορία της από το 437/6 π.Χ. όταν ιδρύθηκε ως αποικία των Αθηναίων μέχρι το 167 π.Χ. όταν η μακεδονική πόλη παραδόθηκε στους Ρωμαίους χαρακτηρίζεται από σημαντικά πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Για περισσότερους από τρεις αιώνες η Πόλη, η πόλη και οι άνθρωποί της βρέθηκαν συχνά στο επίκεντρο των γεγονότων στον ελλαδικό χώρο είτε στην αντιπαράθεση Αθηναίων και Σπαρτιατών είτε σε αυτήν μεταξύ Αθηναίων και Μακεδόνων βασιλέων είτε μεταξύ Μακεδόνων και Ρωμαίων. Στην ελληνική Αρχαιότητα, η Αμφίπολις υπήρξε ένα σημείο αναφοράς για πολλούς ρήτορες, άρχοντες Πόλεων και βασιλείς. Για περισσότερους από τρεις αιώνες, το όνομά της ακουγόταν κάθε τόσο στην Ελλάδα. Ήταν μια Πόλη που ποτέ δεν απαρνήθηκε την παράδοση διοικήσεως και διαχειρίσεως της ελληνικής Πόλεως και που οι κάτοικοι της απολάμβαναν μια ιδιαίτερη οικονομική ευμάρεια. Μια σπουδαία μακεδονική πόλη αλλά και Πόλη. Ω! Αμφίπολι, νύμφη του Στρυμόνα!

[1166] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, III.16.4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», LXXIII και Curtius, V.1.43 και Δ.Σ., XVII.64.5.

[1167] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, VII.18.1-4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», LXXIII και Απ. PE, II.152.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
(450 – 168 π.Χ.)

Βασιλιάς	**Έτη Βασιλείας** (* κατά προσέγγιση & καθ' υπολογισμό)
Περδίκκας Β'	450-413 π.Χ.*
Αρχέλαος	413 – 399 π.Χ.*
Αμύντας Β'	394 – 393 π.Χ.*
Αμύντας Γ'	393 – 370/369 π.Χ.*
Αλέξανδρος Β'	370/369 – 368/367 π.Χ.*
Πτολεμαίος	368/367 – 365/364 π.Χ.*
Περδίκκας Γ'	365/364 – 360/359 π.Χ.*
Φίλιππος Β'	359 – 336 π.Χ.
Αλέξανδρος Γ '	336 – 323 π.Χ.
Φίλιππος Γ' Αρριδαίος	323 – 317 π.Χ.*
Κάσσανδρος	305 – 297 π.Χ.
Δημήτριος Α' Πολιορκητής	294 – 288 π.Χ.
Αντίγονος Β' Γονατάς	277 – 274 π.Χ. & 272 – 239 π.Χ.
Δημήτριος Β' Αιτωλικός	239 – 229 π.Χ.
Αντίγονος Γ' Δώσων	229 – 221 π.Χ.
Φίλιππος Ε'	221 – 179 π.Χ.
Περσεύς	179 – 168 π.Χ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ (περ. 800 π.Χ. – 842 μ.Χ.)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ (800 π.Χ. - 324 μ.Χ.) *	
Αρχαϊκή Εποχή	800 – 500 π.Χ.
Κλασσική Εποχή	500 – 323 π.Χ.
Ελληνιστική Εποχή	323 – 146 π.Χ. (ή 31 π.Χ.)
Πρώιμη Ελληνιστική Εποχή	323 – 276 π.Χ.
Μέση Ελληνιστική Εποχή	276 – 146 π.Χ.
Ύστερη Ελληνιστική Εποχή ή Ελληνο-Ρωμαϊκή Εποχή	(146 – 31 π.Χ.)
Ρωμαϊκή Εποχή	146 π.Χ. (ή 31 π.Χ.) – 324 μ.Χ.
ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ & ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ	
Ύστερη Αρχαιότητα (Ευρώπη και Μεσόγειος) (από την Ρωμαϊκή στην Μεσαιωνική Εποχή)	περ. 284 – 622 μ.Χ.
Πρωτοχριστιανική Εποχή (Πρώιμη Χριστιανική Εποχή)	1 ή 30 – 324 μ.Χ.
Παλαιοχριστιανικοί Χρόνοι	4ος – 7ος μ.Χ.
Πρώιμη Βυζαντινή Εποχή	324 – 842 μ.Χ.

* Αρχαιολογικές και Ιστορικές Εποχές κατά προσέγγιση.
Ο εντός κειμένου και χωρίς έτη γενικός αρχαιολογικός χαρακτηρισμός πρώιμη, μέση, όψιμη/ύστερη για κάθε περίοδο του πίνακα αφορά σε χρονολογίες στην αρχή (πρώτα 20 έτη), στο μέσο ή στο τέλος (τελευταία 20 έτη) της αναφερόμενης περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η Βιβλιογραφία περιλαμβάνει μόνο αρχαίες πηγές, βιβλία, και άρθρα των παραπομπών στις υποσημειώσεις και όχι ολόκληρη την βιβλιογραφία που μελετήθηκε για αυτήν την μονογραφία.

Αρχαίες & Βυζαντινές Πηγές
(& εκδόσεις τους)

Κείμενα

Αγία Γραφή. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.
http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp
Αθήναιος. *Δειπνοσοφισταί*.
Έκδ. Loeb.
Έκδ. Lipsiae: Teubner, 1887-1890, Georgius Kaibel. Ed.
Για την αντιστοίχηση των δύο εκδόσεων δες
http://www.anistor.gr/anistor/other/Athenaeus.htm
Αιλιανός, Κλαύδιος/Claudius Aelianus. *Ποικίλη Ιστορία/Varia Historia*. Chicago: Ares, 1995.
Αίλιος Αριστείδης. *Aristides* [ή Aelius Aristides]. Guilielm Dindorf. Ed. 3 Vols. Lipsiae: Reimer, 1829.
Αισχίνης. Έκδ. Loeb.
Αντιφών. In *Minor Attic Orators*. Vol. I. Έκδ. Loeb.
Anthologia Palatina. [Epigrams]. 3 Vols. Paris: 1864-1888 και ο τόμος *Appendix Nova Epigrammatum*. Paris: 1890 = σε νεώτερη έκδοση, *Greek Anthology.* [Epigrams]. 5 Vols. Έκδ. Loeb.
Απολλόδωρος (Ψευδο-Απολλόδωρος). *Βιβλιοθήκη – Επιτομή*. 2 Vols. Έκδ. Loeb.
Αππιανός. *Ρωμαϊκά.* Έκδ. Loeb.
Αριστοτέλης. Έκδ. Loeb.
Αριστοτέλης (Ψευδο-Αριστοτέλης), *Περί Θαυμασίων Ακουσμάτων*. Έκδ. Loeb.
Αριστοτέλης. *Πολιτικά*. Έκδ. Γεωργιάδης.
Αριστοφάνης. 2 Vols. Έκδ. Loeb.
Αρριανός. *Αλεξάνδρου Ανάβασις*. Έκδ. Loeb.
Αρριανός. *Ινδική*. Vol. 2: 1-73. Στο Flavius Arrianus. Vol. 1. *Alexandri Anabasis*. Vol. 2. *Scripta Minora et Fragmenta*. Lipsiae: Teubner, 1967.
Betz, Hans Dieter. *The Greek Magical Papyri in Translation Including the Demotic Spells*, Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1986
Γαληνός, Κλαύδιος [Claudii Galeni]. *Medicorum Graecorum Opera*. Claudii Galeni. Carolus Kühn. Ed. 20 Vols. Lipsiae: Cnoblochus, 1821-1833. Index: Δημήτριος Καραμπερόπουλος. *Γαληνού Άπαντα Οι τίτλοι των έργων κατά τόμους και ευρετήριο των τίτλων.* Αθήνα: Σταμούλης, 1998.
Cicero, Marcus Tullius (Κικέρων, Μάρκος Τούλιος). Έκδ. Loeb.

Curtius Rufus, Quintus. *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*. 2 Vols. Έκδ. Loeb.
Degrassi, Atilio. *Fasti Capitolini*. Torino: Paravia, 1954. Για τα «Fasti Consulares» δες (με ορισμένες διορθώσεις) τους ίδιους πίνακες και σε Alan E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity* (Munich: Beck, 1972), pp. 253-276.
Demosthenis et Aeschinis. *Quae Exstant Omnia*. 10 Vols. London: Dove, 1828.
Δημοσθένης. Έκδ. Loeb.
Die Staatsverträge des Altertums. Vol. 2. Nos 101-347. Robert Werner and Hermann Bengtson. Eds. *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v.Chr.* Munich: Beck, 1962/1975 – Vol. 3. Nos 401-586. Hatto H. Schmitt. Ed. *Die Vertrage der griechisch-romischen Welt von 338 bis 200 v.Chr.* Munich: Beck, 1969 – Vol. 4. Nos 601-816. R. Malcolm Errington, Ed. *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von ca. 200 v. Chr. bis zum Beginn der Kaiserzeit*. Munich: Beck, 2020 – Σε αχρηστία βρίσκεται ο Vol. 1. Nos 1-218. [Von 1450 v.Chr. bis 352 v.Chr.]. Rudolf von Scala. Ed. Leipzig: Teubner, 1898.
Dilts, Mervin R. *Scholia Demosthenica*. 2 Vols. Leipzig: Teubner, 1983.
Διογένης Λαέρτιος. *Βίοι Φιλοσόφων*. Έκδ. Loeb.
Διόδωρος Σικελιώτης. *Βιβλιοθήκη*. Έκδ. Loeb.
Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Έκδ. Loeb.
Διοσκουρίδης/Διοσκορίδης, ο Πεδάνιος ή Αναζαρβεύς. Pedanii Dioscuridis Anazarbei. *Περί ύλης ιατρικής* (*De materia medica*) & *Περί απλών φαρμάκων*. Max Wellmann, Ed. 3 Vols. Berlin: Weidmann, 1907-1914.
Δίων Κάσσιος/Dio Cassius. *Ρωμαϊκή Ιστορία.* Έκδ. Loeb.
Ευριπίδης. Έκδ. Loeb.
Ευσέβιος, ο Παμφίλου, Καισαρείας της Παλαιστίνης. *Χρονικοί κανόνες και επιτομή παντοδαπής ιστορίας Ελλήνων τε και βαρβάρων*. [Eusebius, *Chronicon*]. [Το πλήρες ελληνικό πρωτότυπο είναι χαμένο και το κείμενο σώζεται μόνον αποσπασματικά στη ελληνική αλλά κυρίως σε αρμενική και λατινική μετάφραση].
Schoene, Alfred. Ed. *Evsebi Chronicorvm*. 2 Vols (I + II). Berolini: 1875 και 1867.
και
Eusebius. *Eusebius Werke*. vol. VII: «Die Chronik Des Hieronymus. Hieronymi Chronicon.» Rudolf Helm. Ed. 2 Vols. Vol. 1: Text. Leipzig: Hinrich, 1913. In series *Die Griechischen Cheistlichen Schriftsteller Der Besten Drei Jahhhündehte.*
Friedlaender, Udalricus. *De Zoilo Aliisque Homeri obtrectatoribus*. Königsberg: Umniversitate Albertina Regimontana, 1895 [aka today Königsberg/Kaliningrad: University of Königsberg, now Immanuel Kant Baltic Federal University].
Frontinus, Sextus Julius (Φροντίνος, Σέξτος Ιούλιος). *Strategemata.* Έκδ. Loeb
Greek Anthology. [Epigrams]. 5 Vols. Έκδ. Loeb και παλαιότερη έκδοση *Anthologia Palatina*. [Epigrams]. 3 Vols. Paris: 1864-1888 και ο τόμος *Appendix Nova Epigrammatum*. Paris: 1890.
Harpocrationis. Βαλέριος (Οὐαλέριος) Ἁρποκρατίων (Valerius Harpocration). *Lexicon in Decem Oratores Atticos*. [Λεξικόν των Δέκα Ρητόρων ή Περί των Λέξεων των Δέκα Ρητόρων]. Vol. 1 [Lexicon]. Vol. 2 Annotationes Interpretum. Gulielm Dindorf. Ed. Oxonii: Typographeo Academico, 1853.
Hercher, Rudolphus. Ed. *Επιστολογράφοι Ελληνικοί/Epistolographi Graeci.* Paris: Didot, 1873.
Ηρόδοτος. *Ιστορίαι*. Έκδ. Loeb.
Ηρωδιανός (εξ Αντιοχείας). *Της μετά Μάρκον βασιλείας Ιστορίας*. 2 Vols. Έκδ. Loeb.
Ησίοδος. Κατάλογοι Γυναικών. *Ηοίαι*. Στην νεώτερη έκδοση Loeb (2007) περιλαμβάνονται και τα αποσπάσματα από την έκδοση *Fragmenta Hesiodea*, eds. R. Merkelbach and M. L. West (Oxford: Oxford Univ. Press, 1967).
Ησύχιος Αλεξανδρεύς/Hesychii Alexandrini. *Λεξικόν*. Moriz Schmidt. Ed.. Jenae: 1867 και *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Kurt Latte and Ian C. Cunningham. Eds. 4 Vols. In series *Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker (SGLG)*. Band 11/1-4. Berlin: De Gruyter, 2009-2018.
Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτιών*. Έκδ. Loeb.
Θουκυδίδης. *Ιστορίαι [του Πελοποννησιακού Πολέμου]*. Έκδ. Loeb.

Ιεροκλής (Γραμματικός), *Συνέκδημος*. *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Ed. Ernest Honigmann. In Series Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Bruxelles: L'Instutute de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939. Παλαιότερη έκδοση: *Hieroclis Synecdemus* (ή *Hierocles Synecdemus*) Ed. Augustus Burckhardt. Lipsiae: Teubner, 1893 (ή *De Hieroclis Synecdemi*. Ed. L. A. Burckhardt. Lipsiae: Teubner, 1892). Άλλη έκδοση: *Hieroclis Synecdemus*. Ed. Immanuel Bekkerus. In *Constantinus Porphyrogenitus de Thematibus et de Administrando Imperio*. Vol. III. In Series Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1840.

Ιππόλυτος Ρώμης. *Του κατά πασών αιρέσεων ελέγχου (Refutation omnium haeresium)*. Hippolytus Werke. Vol. III. Ed. Paul Wendland. In series *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* (GCS), Der Ersten Drei Jahrhunderte, vol. 26. Leipzig: Hinrich, 1916 ≈ Hippolytus *Refutation omnium haeresium*. Ed. Miroslav Marcovich. In series Patristische Texte und Studien, vol. 25. Berlin: Gruyter, 1986.

Ισαίος. Έκδ. Loeb.

Ισοκράτης. Έκδ. Loeb.

Iuvenalis, Decimus Iunius (Juvenalis/Juvenal). *Saturae (Satires)*. Έκδ. Loeb.

Jacoby. Felix. *Die Fragmente der griechischen Historiker.* 3 Vols in 15 Vols. Berlin: Weidmann, 1923-1926 και επανέκδοση με συμπληρώσεις, Leiden: Brill, 1957-1999 και σε 1 CD-ROM. Leiden: Brill, 2004 και
http://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-jacoby

Justinus, Junianus M. (Ιουστίνος, Ιουνιανός). *Trogi Pompei Epitoma Historiarum Philippicarum* [Pompeius Trogus]. Lipsiae : Teubner, 1859.

Kanellou, Maria and Ivana Petrovic and Chris Carey. *Greek Epigram from the Hellenistic to the Early Byzantine Era.* Oxford: Oxford Univ. Press, 2019.

Κλήμης Αλεξανδρεύς. *Στρωματείς*. Gulielm Dindorf. Ed. Στο *Clementis Alexandrini Opera*. 3 Vols. Oxford: 1869. Επίσης στο J.-P. Migne. Ed. *Patrologiae Graecae*. 161 Vols. Paris, 1857-1866. Vol. 8. Col. 685.

Kock, Theodorus. Ed. *Comicorum Atticorum Fragmenta*. 3 Vols. Lipsiae: 1880-1888.

Λεξικόν Σούδα/Σουίδα. *Suidae Lexicon*. Ed. Immanuel Bekker. Berlin: Reimer, 1854 και Έκδ. Γεωργιάδης.

Lichtheim, Miriam. *Ancient Egyptian Literature.* 3 Vols. Berkeley: University of California Press, 1975-1980.

Livius, Titos (Λίβιος, Τίτος). *Ab Urbe Condita.* Έκδ. Loeb.

Λουκιανός. Έκδ. Loeb.

Meineke, Augustus. Ed. *Fragmenta Comicorum Graecorum*. 5 Vols. Berlin: 1839-1857.

Μένανδρος/Menander, 3 vols. Έκδ. Loeb.

Μένανδρος. *Δύσκολος*. Έκδ. Πάπυρος.

Milne, H. J. M. *Catalogue of the Literary Papyri in the British Museum*. London: British Museum, 1927.

Müller, Karl Wilhelm Ludwig. (Carolus Müllerus). Ed. *Fragmenta Historicorum Graecorum*. 5 Vols. Paris: Didot, 1841-1873. https://www.dfhg-project.org/

Moretti, Luigi. *Luigi Moretti e il catalogo degli Olympionikai*. [Includes the main corpus Luigi Moretti, *Il catalogo degli Olympionikai*, 1957 & 1o Supplemento, 1970 & 2o Supplemento, 1987]. Roma: Arbor Sapientiae, 2014.

Nepos, Cornelius. Έκδ. Loeb.

Ξενοφών. Έκδ. Loeb.

Octavii Horatiani / Octavius Horatianus. Δες Priscianus, Theodorus.

Όμηρος. *Ιλιάδα*. Έκδ. Κάκτος.

Πάπυρος Δερβενίου. Theokritos Kouremenos and George M. Parassoglou and Kyriakos Tsantsanoglou. *The Derveni Papyrus.* In series Studi e testi per il corpus dei papiri filosofici greci e latini 13 of Accademia Toscana di Scienze e Lettere. Firenze: Olschki, 2006.
https://dp.chs.harvard.edu/index.php?col=1&ed=KPT
https://papyri.info/dclp/65795

Albertus Bernabé. Ed. *Poetae Epici Graeci. Testimonia et fragmenta*. Pars II, fasc. 3, Musaeus, Linus, Epimenides, Papyrus Derveni. Berlin: de Gruyter, 2007.

Παυσανίας, *Ελλάδος Περιηγήσεως*. Έκδ. Loeb.

Πλάτων. Έκδ. Loeb.

Πολύαινος. *Στρατηγήματα*. Έκδ. Γεωργιάδης.

Πολυδεύκης, Ιούλιος/Pollux, Julius. *Pollucis Onomasticon*. 2 Vols & Index. Ericus Bethe. Ed. Vol. IX: Lexicographoi Graeci. Lipsiae: Teubner, 1900-1931 & 1966.

Plinius, Gaius Secundus (Πλίνιος, Γάιος). *Naturalis Historia*. Έκδ. Loeb.

Priscianus, Theodorus (or Octavii Horatiani/Octavius Horatianus). *Rerum medicarum* ([Strasburg, Germany:] Argent-Ioannem Schottum, 1532. <https://archive.org/details/BIUSante_00055x02/> or <https://books.google.gr/books?id=gvpQAAAAcAAJ&redir_esc=y>.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. «Αλέξανδρος». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. VII.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Άρατος». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. XI.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Αριστείδης». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. II.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. «Ευμένης». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. VIII.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. «Θεμιστοκλής». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. II.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. «Κίμων». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. II.

Πλούταρχος Βίοι Παράλληλοι. «Πελοπίδας». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. V.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Φιλοποίμην». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. X.

Πλούταρχος. *Ηθικά*. *Moralia*. Έκδ. Loeb.

Πολύβιος. *Ιστορίαι.* Εκδ. Loeb.

Preisendanz, Karl and Albert Henrichs Eds. *Papyri Graecae Magicae Die Griechischen Zauberpapyri.* 2 Vols. 2nd Ed. Stuttgart: Teubner, 1973-1974. Η πρώτη έκδοση, Preisendanz, Karl Ed. *Papyri Graecae Magicae Die Griechischen Zauberpapyri.* 2 Vols and 1 Vol. Index. Leipzig: Teubner, 1928-1931 & 1941.

Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supplement. Princeton: Princeton Univ. Press, 1969.

Πτολεμαίος, Κλαύδιος. Klaudios Ptolemaios. *Handbuch der Geographie* (Griechisch-Deutsch). 2 Vols with Index (λατινικά ονόματα). Basel: Schwabe, 2006-2017. Παλαιότερη έκδοση: Claudii Ptolemaei. *Geographia*. Ed. C. F. A. Nobbe. 2 Vols & Index (ελληνικά ονόματα). Lipsiae: Tauchnit, 1843-1845.

Quintilianus, Marcus Fabius. *Institutio Oratoria*. Έκδ. Loeb.

Radermacher, Ludwig. Ed. *Atrium scriptores (Reste der voraristotelischen Rhetorik).* Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Wien: Rohrer, 1951.

Schultz, Ferdinandus. Ed. *Aeschinis Orationes*. Scholia. Lipsiae: Teubner, 1865.

Σούδα/Σουίδα. *Λεξικόν*. *Suidae Lexicon*. Ed. Immanuel Bekker. Berlin: Reimer, 1854 και Έκδ. Γεωργιάδης.

Στέφανος Βυζάντιος/Stephanus Byzantius. *Εθνικά* (εκ των *Εθνικών* Στεφάνου κατ' επιτομήν). Augustus Meineke. Ed. Berlin: Reiner, 1849.

Στοβαίος, Ιωάννης. *Ανθολόγιον [Εκλογαί Αποφθέγματα Υποθήκαι].* Curtius Wachsmuth & Otto Hense. Edds. 4 Vols & Index. Berlin: Weidmann, 1884-1923 και παλαιότερη έκδοση Augustus Meineke. Ed. 4 Vols. Lipsiae: Teubner, 1855-1857.

Στράβων, *Γεωγραφικά*. Έκδ. Loeb.

Staatsverträge –> Die Staatsverträge des Altertums

Suetonius, Gaius Tranquillus. *De Vita Caesarum*. 2 Vols. Έκδ. Loeb.

The Athenian Tribute Lists. Eds. Benjamin Dean Edit and H. T. Wade-Gery and Malcolm Francis McGregor. 4 Vols. The American School of Classical Studies at Athens. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1939-1953.

Φίλων Βυζάντιος (Μηχανικός). Richardus Schoene. Ed. *Philonis mechanicae syntaxis libri IV et V.* Berlin: Reimer, 1892, IV (Belopoeica) and V (Poliorcetica). Το βιβλίο V αναγνωρίσθηκε αργότερα ως τα βιβλία VII-VIII στην έκδοση H. Diels und K. Schramm. «Exzerpte Aus Philons Mechanik B. VII und VIII.» *Abhandlungen Der Preussischen Akademie Der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse.* No 12 (Jahrgang 1919).

Vitruvius, Marcus Pollio (Μάρκος Πόλλιος Βιτρούβιος). *De Architectura*. Έκδ. Loeb.

Επιγραφές

Dittenberger, Wilhelm. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. 3rd Ed. 4 Vols. Leipzig: 1915. Reprinted. Chicago: Ares, 1999.
Meiggs, Russell & David Lewis, Eds. *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. Rev. Ed. Oxford: Clarendon Press, 1988.
Packard Humanities Institute. PHI Greek Inscriptions. Searchable Greek Inscriptions. A Scholarly Tool in Progress. Bibliography at <https://epigraphy.packhum.org/biblio.html>.
Tod, Marcus N. Ed. *Greek Historical Inscriptions*. 2 vols in 1. Chicago: Ares, 1985. Reprint of 1946-1948 2-vol Edition.

Νομίσματα

Babelon, Ernest. *Traite des monnaies grecques et romaines.* Paris: Leroux, 1901-1926. Parts: 1.1 Théorie et doctrine. 2.1 & 2.2 & 2.3 & 2.4 Description historique. 3. Plates I-CCCLV.
Gaebler, Hugo. *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. III.2 Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*. Berlin: Gruyter, 1935.
Head, Barclay V. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. 2nd Ed. Oxford: Clarendon, 1911.
Kraay, Colin M. *Archaic and Classical Greek Coins.* London: Methuen, 1976.
Metcalf, William E. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2012.
Roman Provincial Coinage online (RPCo) at <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>.
Sear, David R. *Greek Coins and their Values*. 2 Vols. London: Seaby, 1978-1979.
Sear, David R. *Roman Coins and their Values*. 5 Vols. London: Spink, 2000-2014.
Seltman, Charles. *Greek Coins. A History of Metallic Currency and Coinage down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms*. London: Methuen, 1933.

Βιβλία
(& αδημοσίευτες Διπλωματικές & Διατριβές)

Augustinus, Aurelius (Augustine (St.) of Hippo/Αυγουστίνος (Άγιος) Ίππωνος). St. Augustine. *Selected Letters*. Έκδ. Loeb.
Βαξεβανόπουλος, Μάρκος. «Καταγραφή και Μελέτη της Αρχαίας Μεταλλευτικής Δραστηριότητας στο Όρος Παγγαίο, Α. Μακεδονία.» Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Γεωλογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2017.
Beloch, Karl Julius. *Griechische Geschichte*. 4 Vols. Strassburg: Trübner, 1912-1914 & Berlin: Gruyter, 1921-1927. Vol.1.1 (1912). Vol. 1.2 (1913). Vol. 2.1 (1914). Vol. 2.2 (1921). Vol. 3.1 (1922). Vol. 3.2 (1923). Vol. 4.1 (1925). Vol. 4.2 (1927).
Bengtson, Herman. *History of Greece from the Beginnings to the Byzantine Era*. Ottawa: Univ. of Ottawa, 1988 [Μετάφραση του *Griechische Geschichte*, 4η/5η εκδ. 1969/1977 με προσθ. Βιβλιογραφίας έως 1988].
Berve, Helmut. *Das Alexanderreich auf Prosopographischer Grundlage*. 2 Vols. München: Beck, 1926. Reprinted. New York: Arno Press, 1973.
Bosworth, A. B. *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander.* 2 Vols. Books I-V. Oxford: Clarendon Press, 1980-1995.
Broneer, Oscar. *The Lion Monument at Amphipolis.* The American School of Classical Studies in Athens. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1941.
Buckler, John. *The Theban Hegemony.* Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1980.
Busolt, Georg. *Griechische Geschichte*. 3 Vols. Vol. 1, 2nd Ed. (1893). Vol. 2.1 (1885). Vol.2.2 (1888). Vol. 3.1 (1897). Vol. 3.2 (1904). Gotha: Perthes, 1885-1904.
Cary, M. and H. H. Scullard. *A History of Rome*. 3rd. Ed. London: Macmillan, 1975.
Γιαλούρης, Νικόλαος. Επιμ., *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδοτική Αιθηνών,

1976/2003.
Connolly, Peter. *Greece and Rome at War*. London: Greenhill Books, 1998. – Επίσης και Peter Connolly. *Πολεμική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων.* Μετ. του *The Greek Armies*. London/Αθήνα: Macdonald / Σιδέρης, 1977.
Dalby, Andrew. *Siren Feasts. A History of Food and Gastronomy in Greece.* London: Routledge, 1996.
Δεσποίνη, Αικατερίνη. *Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*. Στην Σειρά *Ελληνική Τέχνη*. 15 τόμοι Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1996.
Δήμιτσας, Μαργαρίτης. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*. 2 τόμοι με συνεχή αρίθμηση σελίδων. Αθήναι: 1896.
Easterling, P. E. and B. M. W. Knox. *The Cambridge History of Classical Literature. I. Greek Literature.* Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985
Falls, Cyril. Ed., *History of the Great War. Military Operations. Macedonia.* 2 vols. London: H.M.'s Stationery Office, 1933-1935.
Finley, M. I. *Economy and Society in Ancient Greece*. London: Chatto & Windus, 1981.
Garnsey, Peter. *Food and Society in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999.
Gershebitch, Ilya. Ed. Vol. 2: *The Median and Achaemenian Periods* of *The Cambridge History of Iran.* 7 Vols. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1968-1991.
Gomme, A. W & A. Andrewes & K. J. Dover. *A Historical Commentary on Thucydides*. 5 Vols. Oxford: Clarendon Press, 1956-1981.
Graham, A. J. *Colony and Mother City in Ancient Greece* 2nd Ed. Chicago: Ares, 1983.
Graves, Robert. *The Greek Myths.* 2 Vols. Rev. Ed. London: Penguin, 1960.
Hammond, N. G. L. *Epirus*. Oxford: Clarendon, 1967.
Hammond, N. G. L. and G. T. Griffith (vol. 2) and F. W. Walbank (vol. 3). *A History of Macedonia.* 3 Vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988 & ελληνική έκδ. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 1995.
Hansen, Mogens Herman and Thomas Heine Nielsen. Eds. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford: Oxford Univ. Press, 2004.
Hatzopoulos, M. B. *Macedonian Institutions under the Kings*. 2 Vols. In Series Μελετήματα αρ. 22. Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1996.
Hatzopoulos, M. B. *L'organisation de L'armée Macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciens et documents nouveaux.* In Series Μελετήματα αρ. 30. Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2001.
Heckel, Waldemar. *Who's who in the Age of Alexander the Great. Prosopography of Alexander's Empire*. Oxford: Blackwell, 2006.
Heskel, Julia. *The North Aegean Wars, 371-360 B.C.* Stuttgart: Steiner, 1997.
Hornblower, Simon. *A Commentary on Thucydides*. 3 Vols. Oxford: Clarendon Press, 1991-2008.
Isaac, Benjamin. *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*. Leiden: Brill, 1986.
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 Τόμοι. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000.
Jaeger, Werner. *Paideia: The ideals of Greek Culture.* 3 Vols. 3rd English Ed. based on the 2nd German Ed. Trans. Gilbert Highet. Oxford: Blackwell, 1946
Kagan, Donald. *The Outbreak of the Peloponnesian War.* Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969.
Kagan, Donald. *The Archidamian War.* Ithaca: Cornell Univ. Press, 1974.
Kagan, Donald. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981.
Kagan, Donald. *The Fall of the Athenian Empire*. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1987.
Κακριδής, Ι. Θ. Επιμ. *Ελληνική Μυθολογία.* 5 Τόμοι. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986.
Kalléris, Jean N. *Les anciens Macédoniens, Étude linguistique et historique.* 1 vol. in 2 vols. Athènes: Institutes Français d' Athènes, 1958/1988.
Καστοριάδης, Κορνήλιος. *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Αθήνα: Ύψιλον, 1986.
Κοτταρίδη, Αγγελική. *Αιγές. Η βασιλική μητρόπολη των Μακεδόνων*. χ.τ.: Ίδρυμα Λάτση, 2013. Και σε αρχείο PDF στην <https://www.latsis-foundation.org/ell/e-library>.

Kuhrt, Amélie. *The Ancient Near East c.3000-330 BC*. 2 Vols. London: Routledge, 1995.
Kurtz, Donna C. and John Boardman. *Greek Burial Customs.* London: Thames & Hudson, 1971.
Larsen, J. A. O. *Greek Federal States. Their Institutions and History.* Oxford: Clarendon Press, 1968.
Leake, William Martin. *Travels in Northern Greece.* 4 Vols. London: Rodwell, 1835.
Λεβαντή, Μαρία, «Το ψηφιδωτό δάπεδο του Δωματίου Ε του ανακτόρου της Βεργίνας και τα διακοσμητικά στοιχεία του.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας & Ιστορίας της Τέχνης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009.
Λοΐζος, Δημήτρης Ι. *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί. Από τους Σουμερίους στον Μέγα Αλέξανδρο (3000-323 π.Χ.)*. Ηλεκτρονικό βιβλίο. 3η Έκδ. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2014
http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm
https://archive.org/details/EuropeGreeceVolume1
Λοΐζος, Δημήτριος Ι. *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century*. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2024.
https://archive.org/details/history-archaeology-realities-fantasies
Λοΐζος, Δημήτρης Ι. *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες*. Μέρος ΙΙ: Προϊστορία, Αρχαιολογία, Ιστορία στον Δυτικό Ελληνιστικό Χώρο (περ. 7000-130 π.Χ.) & οι Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις. Ηλεκτρονικό βιβλίο. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, υπό έκδοση (2026).
http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm
Mallwitz, Alfred. *Olympia und seine Bauten*. Athen: Kasas, 1972/1981.
Marrou, H. I. *A History of Education in Antiquity.* Trans. George Lamb. N. York: Sheed & Ward/Mentor, 1956.
Mazarov, Ivan. Ed. *Ancient Gold. The Wealth of the Thracians.* N. York: Harry N. Abrams, 1998.
Meiggs, Russel. *The Athenian Empire.* Oxford: Oxford Univ. Press, 1975.
Newton, C. T. *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus, and Branchidae.* 3 Vols in 2. London: Day, 1862-1863.
Papazoglou, Fanoula. *Les villes de Macédoine à l'époque romaine.* Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 16. Paris : 1988.
Πλατή, Μαρίνα και Ελένη Μάρκου. *Το ένδυμα στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2015.
Pritchett, W. Kendrick. *The Greek State at War.* 5 Parts (volumes). Berkeley: Univ. of California Press, 1971-1991.
Pritchett, Kendrick. *Studies in Ancient Greek Topography.* 8 Parts (volumes). Vol. 1-6 by Berkeley: Univ. of California Press, 1965-1989 & Vols 7-8 by Amsterdan: Gieben, 1991-1992.
Rhodes, P. J. *The Athenian Boule*. 2nd Ed. Oxford: Oxford Univ. Press, 1985.
Rigsby, Kent J. *Asylia, Territorial Inviolability in the Hellenistic World.* Vol. 22 in the series Hellenistic Culture and Society. Berkeley: Univ. of California Press, 1996.
Rostovtzeff, Michael. *Social and Economic History of the Hellenistic World.* 3 vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1941.
Rujak, Zoran. *Carevi Kuli-Strumica. From Prehistory to the Roman Empire.* Vol 1. Strumica: Min. of Culture of the Republic of North Macedonia, 2020.
Ryder, T. T. B. *Koine Eirene. General Peace and Local Independence in Ancient Greece.* London: Oxford Univ. Press, 1965.
Salles, Catherine. *Η άλλη όψη της Αρχαιότητας. Ο υπόκοσμος.* Μετ. του *Les Bas-Fond de l'Antiquité*. Αθήνα: Παπαδήμας, 1997.
Sherwin-White, Suzan M. *Ancient Cos. A historical study from Dorian settlement to the Imperial period.* In series Hypomnemata 51. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978.
Shrimpton, Gordon S. *Theopompus the Historian*. Montreal: McGill Univ. Press, 1991.
Σταϊνχάουερ, Γεώργιος. *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαδήμας, 2000.
Stylianou, P. J. *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1998.

Τερζοπούλου, Δόμνα. «Ο ταφικός τύμβος της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης νομού Έβρου.» Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013.

Wilcken, Ulrich. *Alexander the* Great. Trans. of *Alexander der Grosse*, Leipzig 1931. New York: Norton, 1967.

Wisdom, Stephen. *Gladiators 100 BC-AD 200.* Oxford: Osprey, 2001.

Worthington, Ian. *The Last Kings of Macedonia and the Triumph of Rome.* Oxford: Oxford Univ. Press, 2023.

Άρθρα

(σε περιοδικές εκδόσεις και συλλογικά έργα)

Adams, Winthrop Lindsay. «'*Symmiktous Katoikisas*' and the City Foundations of the Thracian Frontier.» In *Thrace in the Greco-Roman World*,» pp. 3-12. Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2007.

Agelarakis, Anagnostis P. «Appendix: Physical anthropological report on the cremated human remains of an individual retrieved from the Amphipolis agora,» in Koukouli-Chrysanthaki, «Excavating Classical Amphipolis.» [See publication below] Appendix on p. 72.

Αμοιρίδου, Ντίνα και Δήμητρα Μαλαμίδου. «Ανασκαφική έρευνα στο ρωμαϊκό νεκροταφείο της Αμφίπολης.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 12 (1998): 77-83.

«Amphipolis,» *Bulletin de correspondance hellénique* 59 (1935): 285-286.

«Amphipolis.Lion,» *Bulletin de correspondance hellénique* 95, livraison 2 (1971): 982.

Anderson, J. K. «Cleon's Orders at Amphipolis.» *Journal of Hellenic Studies* 85 (1965): 1-4.

Angel, J. Lawrence. «The Length of Life in Ancient Greece.» *Journal of Gerontology* 2 (January 1947): 18-24.

Angelovski, Boško. «Survey for the Studying of the Lead Projectiles and Findings from the Carevi Kuli-Strumica.» *Folia Archaeologica Balkanica* [Republic of North Macedonia] 2 (2011): 255-261.

Arnaoutoglou, Ilias. «Between Minors and Adults: Ephebes in Amphipolis (AEph 2015).» In *Dike. Essays on Greek Law in Honor of Alberto Maffi.* Eds Lorenzo Gagliardi and Laura Pepe, pp. 1-28. Milano: Universita Degli Studi di Milano/Giuffre Francis Lefebvre, 2019.

«Αρχαιότητες παρά τας εκβολάς του Στρυμόνος,» *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 11 Μαΐου 1913, σ. 5, <http://digital.lib.auth.gr/record/145209/files/5403_11.pdf>.

Badian, E. «The King's Peace.» *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 37 (1991): 25-48. *BICS* Supplement 58: Georgica: Studies in Honour of George Cawkwell.

Bakalakis, George. «The 'Classical' Bridge at Amphipolis.» *American Journal of Archaeology* 74 (July 1970): 289-291.

Baldwin, B. «Cleon's Strategy at Amphipolis.» *Acta Classica* [South Africa] 11 (1968): 211-214.

Batrinos, Menelaos L. «The Length of Life and eugeria in Classical Greece.» *Hormones. International Journal of Endocrinology and Metabolism* 7 (January-March 2008): 82-83.

Bengtson, Hermann. «Randbemerkungen zu den koischen Asylieurkunden.» *Historia*, vol. 3, issue 4 (1955): 456-463.

Bernard, Paul et Claude Rapin. «Un parchemin gréco-bactrien d'une collection privée,» *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (CRAI)*, vol. 138, no 1 (1994): 261-294

Blegen, Elisabeth Pierce. «News Items from Athens.» *American Journal of Archaeology* 41 (April-June 1937): 333-338.

Blegen, Elisabeth Pierce. «News Items from Athens.» *American Journal of Archaeology* 42 (January-March 1938): 150-160.

Callataÿ, François de. «Control Marks on Hellenistic Royal Coinages: Use, and Evolution Toward Simplification?,» *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 158 (2012): 39-62.

Cawkwell, G. L. «The Common Peace of 366/5 B. C.» *The Classical Quarterly* 11 (May 1961): 80-86.

Cesteros, Miriam Blanco. «Written in Blood? Decoding Some Red Inks of the Greek Magical Papyri.» In

Traces of Ink. Experiences of Philology and Replication. Nuncius Series, vol. 7. Ed. Lucia Raggetti, pp. 33-56. Leiden: Brill, 2021.

Γεωργιάδης, Αθανάσιος Σ. «Χρυσεία-Αργυρεία κλπ. Μεταλλεία εν Μακεδονία, Ηπείρω και ταις νήσοις υπό των αρχαίων εκμεταλλευθέντα.» ΑΕ 1915 (τευχ. 1 & 2), σ. 88-93.

Christiansen, Thomas. «Manufacture of Black Ink in The Ancient Mediterranean.» *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 54 (2017): 167-195.

Chugg, Andrew Michael. «The Identity of the Occupant of the Amphipolis Tomb Beneath the Kasta Mound.» *Macedonia Studies Journal* [Australia], vol. 2, issue 1 (2021): 42-94.

Collart, P. [and P. Devambez]. «Voyage dans la région du Strymon.» *Bulletin de correspondance hellénique* 55 (1931): 171-206.

Connor, W. Robert. «History without Heroes: Theopompus' Treatment of Philip of Macedon.» *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 8 no 2 (1967): 133-154.

Corso, Antonio. «The Sculptures of the Tumulus Kasta near Amphipolis.» *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* 2 (2015): 193-222
at <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jiia/issue/archive>.

Csapo, Eric. «Cockfights, Contradictions, and the Mythopoetics of Ancient Greek Culture,» *Arts. The Journal of the Sydney University Arts Association* 28 (2006): 9-41
at <https://openjournals.library.sydney.edu.au/ART/issue/view/433>.

Davidson, Gladys R. and Dorothy Burr Thompson and Homer A. Thompson. «Small Objects from the Pnyx: I.» *Hesperia Supplements* 7 (1943).

de Sainte Croix, G. E. M. «The Alleged Secret Pact between Athens and Philip II concerning Amphipolis and Pydna.» *The Classical Quarterly* 13 (May 1963): 110-119.

Debevoise, Neilson C. «The Origin of Decorative Stucco.» *American Journal of Archaeology* 145 (January-March 1941): 45-61.

Duchêne, Hervé. «Sur la Stèle d'Aulus Caprilius Timotheos, Sômatemporos.» *Bulletin de correspondance hellénique* 110 (1986): 513-530.

Duhoux, Yves. «How Were the Mycenaean Scribes Taught? *Pasiphae Rivista di Filologia e Antichità Egee* 5 (2011): 95-118.

Edson, Charles. «The Tomb of Olympias.» *Hesperia*, 18 (January-March 1949): 84-95.

Edson, Charles F. «Early Macedonia.» In *Ancient Macedonia.* First International Symposium, Thessaloniki, 26-29 August 1968. Eds Basil Laourdas and Ch. Makaronas, pp. 2-44. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1970.

Feyel, Michel. «Le lion d'Amphipolis.» *Revue Archéologique* 6 (Juillet-Décembre 1935): 97.

Gomme, Arnold Wycombe. «Thucydides and Kleon: The Second Battle of Amphipolis.» *Ελληνικά* 13.1 (1954): 1-10 = In Gomme, Arnold Wycombe. *More Essays in Greek History and Literature*. Ed. David. A. Campbell, pp. 112-121. Oxford: Blackwell, 1962.

Ζωγράφου, Ηλέκτρα. «Ένας νέος μακεδονικός τάφος στην Αρχαία Αμφίπολη.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 20 (2006): 175-184.

Ζωγράφου, Ηλέκτρα. «Αναζητώντας τη συνέχεια μιας οικίας ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Αμφίπολη: σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Β. Τομπουλίδη.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 21 (2007): 363-370.

Hammond, N. G. L. «The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C.» *The Annual of the British School at Athens* 61 (1966): 239-253.

Hammond, N. G. L. «A Note on 'Pursuit' in Arrian.» *The Classical Quarterly* 28 (1978): 136-140.

Hammond, N. G. L. «The Macedonian Navies of Philip and Alexander until 330 B.C.» *Antichthon* 26 (1992): 30-41.

Hatzopoulos, Miltiade B. «Retour à la vallée du Strymon.» In *Thrakika Zetemata I.* Eds Louisa Loukopoulou and Selene Psoma, pp. 13-54. In series Μελετήματα 58. Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2008.

Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λίλα. «Δύο Έλληνες μηχανικοί στο μεγάλο έργο της εξυγίανσης της πεδιάδας των Σερρών.» Στο *Η εκτροπή του Στρυμόνα. Τα μεγάλα εξυγιαντικά έργα του μεσοπολέμου.* Επιμ.

Λίλα Θεοδωρίδου, σ. 62-87. Σέρρες: ΤΕΙ Κεντρικής Μακεδονίας, 2017.
Jackson, Casper. «Greek Swastika: Ancient Origins of the Swastika in Ancient Greece.» 27 January 2019 at <https://www.greecehighdefinition.com/blog/2019/1/22/ancient-greek-origins-of-the-swastika-in-archaic-greece>.
Jamot, Paul. «Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes en 1937 ; lu dans la séance du 8 avril 1938.» *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 82, no 2 (1938): 172-191.
Jones, Nicholas. «The Topography and Strategy of the Battle of Amphipolis in 422 B.C.,» *California Studies in Classical Antiquity* 10 (1977): 71-104.
Janouchová, Petra. «The cult of Bendis in Athens and Thrace.» *Graeco-Latina Brunensia* vol. 18, issue 1 (2013): 95-106.
Καμπούρογλου, Άγγελος και Ιωάννης Μήτσης. «Τα ιζήματα του ταφικού μνημείου στον λόφο Καστά Αμφίπολης: δημιουργία-χρονική απόθεση.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 29 (2015): 443-452.
Κεραμόπουλος, Αντώνιος. «Ρωμαϊκή γέφυρα επί του Στρυμόνος.» *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 1934, σ. 12-14.
Koukouli-Chrysanthaki, Chaido. «Excavating Classical Amphipolis.» in *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece* (BAR International Series 1031). Eds Maria Stamatopoulou and Marina Yeroulanou, pp. 57-73. Oxford: Archaeopress, 2002.
Koukouli-Chrysanthaki, Ch. «Amphipolis.» In *Brill's Companion to Ancient Macedon.* Ed. Robin J. Lane Fox, pp. 409-436. Leiden: Brill, 2011.
Kramer, Samuel Noah. «Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe.» *Journal of the American Oriental Society* 69 (October-December 1949): 199-215 & plates.
Kremydi-Sicilianou, Sophia. «'Belonging' to Rome, 'Remaining' Greek: Coinage and Identity in Roman Macedonia.» In *Coinage and identity in the Roman Provinces.* Eds Christopher Howgego and Volker Heuchert and Andrew Burnett, pp. 95-106. Oxford: Oxford Univ. Press, 2005.
Kremydi, S. «Coinage and Finance,» In *Brill's Companion to Ancient Macedon.* Ed. Robin J. Lane Fox, pp. 159-178. Leiden: Brill, 2011.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφή Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1956*, σ. 141-142 & Πίνακες [Εικόνων] 46γ-48.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφή της νεκροπόλεως Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1957*, σ. 70-82 & Πίνακες [Εικόνων] 18-23.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφή Αμφιπόλεως,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1958*, σ. 81-83 & Πίνακες [Εικόνων] 55-61.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1959*, σ. 42-46 & Πίνακες [Εικόνων] 40-51.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1960*, σ. 67-73 & Πίνακες [Εικόνων] 47-60.
Lazarides, Dem. «A Report on the Archaeological Research in Eastern Macedonia, 1960.» *Balkan Studies* 2 (1961): 287-292 & fig. 1-21 (Plates 1-8).
Λαζαρίδης, Δημήτριος Ι. «Β' Νεάπολις (Καβάλα).» ΑΔ. Χρονικά. 17 (1961/1962): 235-238.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1964*, σ. 35-39 & Πίνακες [Εικόνων] 14-27.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφιπόλιν.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1965*, σ. 47-52 & Πίνακες [Εικόνων] 55-82.
Λαζαρίδης, Δημήτριος Ι. «β) Νεάπολις (Καβάλα).» ΑΔ. Χρονικά Β3. 20 (1965): 446.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι εις Αμφίπολιν.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1971*, σ. 50-62 & Πίνακες [Εικόνων] 65-78.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1972*, σ. 63-72 & Πίνακες [Εικόνων] 32-48.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής*

Εταιρίας του έτους 1973, σ. 43-54 & Πίνακες [Εικόνων] 53-71.
Lazaridis, D. «The organization of the city-state of Amphipolis.» *Ekistics* 35 (January 1973): 35-39.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1974,* σ. 58-64 & Πίνακες [Εικόνων] 34-50.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1975*, σ. 61-71 & Πίνακες [Εικόνων] 43-69.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφαί και Έρευναι Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1976.* Τεύχος Α, σ. 88-98 & Πίνακες [Εικόνων] 56-72.
Λαζαρίδης, Δημήτρης. «Επίγραμμα Παρίων από την Αμφίπολη.» ΑΕ 1976, σ. 164-181 [Στο αντίτυπο που μελετήθηκε από την βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία εκδίδει το περιοδικό έντυπο *Αρχαιολογική Εφημερίς*, η πρώτη σελίδα του άρθρου (164) δεν ήταν τυπωμένη αλλά δεν φαίνεται ότι η έλλειψη αυτή επηρεάζει την κατανόηση των επιχειρημάτων του συγγραφέα].
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1977.* Τεύχος Α, σ. 38-45 & Πίνακες [Εικόνων] 19-33.
Lazaridis, Dimitri. «La cite grecque d'Amphipolis et son système de défense.» *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions* 121, no 1 (1977): 209-210.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1978*, σ. 50-58 & Πίνακες [Εικόνων] 39-53.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1979*, σ. 71-79 & Πίνακες [Εικόνων] 43-57.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφές και Έρευνες Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1980*, σ. 8-13 & Πίνακες [Εικόνων] 13-27.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1981*. Τεύχος Α, σ. 18-25 & Πίνακες [Εικόνων] 26-45.
Λαζαρίδης, Δημήτρης. «Ανασκαφές και Έρευνες της Αμφίπολης.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1982*, σ. 43-51 & Πίνακες [Εικόνων] 19-35.
Λαζαρίδης, Δημήτριος. «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1983.* Τεύχος Α, σ. 35-41 & Πίνακες [Εικόνων] 39-56.
Λαζαρίδης, Δημήτρης. «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη.» Στο *Αρχαία Μακεδονία IV. Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983*, σ. 353-364. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1986.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Ανασκαφές και Έρευνες στην Αμφίπολη.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1984*, σ. 33-39 & Πίνακες [Εικόνων] 36-52.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1985*, σ. 69-75 & Πίνακες [Εικόνων] 19-25.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1986*, σ. 132-140 & Πίνακες [Εικόνων] 41-50.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1987*, σ. 161-171 & Πίνακες [Εικόνων] 112-120.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 1 (1987): 313-326 με της εικόνες.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1988*, σ. 125-134 & Πίνακες [Εικόνων] 86-93.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Ανασκαφή Γυμνασίου Αμφιπόλεως.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1989*, σ. 205-215 & Πίνακες [Εικόνων] 141-.149.
Λαζαρίδη, Καλλιόπη. «Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 3 (1989): 547-552 με της εικόνες.
Λαζαρίδου, Καλλιόπη Δ. «Ο εφηβαρχικός νόμος από την Αμφίπολη.» ΑΕ 154 (2015): 1-48.
Larsen, J. A. O. «Part III: Roman Greece.» Ed. Tenney Frank et al, 4: 259-498. In *An Economic Survey of Ancient Rome.* 6 Vols. Paterson, NJ.: Pageant, 1933-1940/1959
«Le lion d'Amphipolis,» EFA-École Française d'Athènes at <https://www.efa.gr/fr/ressources-

documentaires/les-archives/64-ressources-documentaires-archives/les-dossiers-des-archives/530-le-lion-d-amphipolis>.

Lissarrague, François. «Identity And Otherness: The Case of Attic Head Vases And Plastic Vases.» *Source: Notes in the History of Art* 15 (Fall 1995): 4-9. Special Issue: *Representations of the "other" in Athenian Art, c.510-400 B.C.*

Lozano, Marina and Sylvia A. Jiménez-Brobeil and John C. Willman and Lydia P. Sánchez-Barba and Fernando Molina and Ángel Rubio. «Argaric craftswomen: Sex-based division of labor in the Bronze Age southeastern Iberia.» *Journal of Archaeological Science* 127 (March 2021) 105239.

MacVeagh, Lincloln. «The Lion of Amphipolis. A Diplomatic Adventure in Archaeology.» *The American Foreign Service Journal*, vol. 14, no 6 (June 1937): 328-330 & 368 & 370 & 372. https://www.afsa.org/sites/default/files/fsj-1937-06-june_0.pdf

Μάλαμα, Πηνελόπη. «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης στα πλαίσια του έργου 'Διαπλάτυνση του δρόμου Αμφίπολης-Μεσολακκιάς'.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 14 (2000): 55-70.

Μάλαμα, Πηνελόπη. «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 15 (2001): 111-126.

Μάλαμα, Πηνελόπη και Σέβη Τριανταφύλλου. «Ανθρωπολογικές πληροφορίες από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 15 (2001): 127-136.

Μάλαμα, Πηνελόπη και Αθανάσιος Σαλονικιός. «Οικιστικά κατάλοιπα από την Αρχαία Αμφίπολη. Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 16 (2002) 145-155.

Maniatis, Y. and D. Malamidou and H. Koukouli-Chryssanthaki and Y. Facorellis, «Radiocarbon Dating of the Amphipolis Bridge in Northern Greece, Maintained and Functioned for 2500 Years,» *Radiocarbon* 52, no 1 (2010): 41-63.

Manov, Metodi. «Localisation of the Four Ancient Settlements in the District Parorbelia, Mentioned by Strabo (Book 7. Fr. 36), Founded by Philip II of Macedon in the 4th Century BC.» *Journal of Ancient History and Archaeology* [Romania], 7.2/2020, pp. 5-21.

McKenzie-Clark, Jaye. «Distinguishing Between Rouletting and Chattering on Ancient Mediterranean Pottery.» *American Journal of Archaeology* 119 (January 2015): 137-143.

Miller, Stella Grobel and Stephen G. Miller. «Architectural Blocks from the Strymon.» ΑΔ, Μελέται 27 (1972): 140-169 & plates 49-56.

Mitchell, Barbara. «Kleon's Amphipolitan Campaign: Aims and Results.» *Historia* 40 (1991): 170-192.

Mitrev, Georgi. «Civitas Heracleotarum: Heracleia Sintica or the Ancient City at the Village of Rupite (Bulgaria).» *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 145 (2003): 263-272.

Montagu, J. D. «Length of Life in the Ancient World: a Controlled Study.» *Journal of Royal Society of Medicine* 87 (January 1994): 25-26

Μπακαλάκης, Γ. «Θρακικά χαράγματα εκ του παρά την Αμφίπολιν φράγματος του Στρυμόνος.» *Θρακικά* 13 (1940): 5-32.

Μπουσάρ, Ζακ / Jacques Bouchard, «Η καίρια σημασία της ελληνικής γλώσσας στον αιώνα μας,» ή <https://www.kathimerini.gr/opinion/561704752/i-kairia-simasia-tis-ellinikis-glossas-ston-aiona-mas-k/», *Η Καθημερινή*, 6 Φεβρουαρίου 2022, σ. 28.

Μυτελέτσης, Μιλτιάδης και Αναστάσιος Σύρος. «Σπήλαιο 'Καταρράκτες' Σιδηροκάστρου. Ανασκαφή 2008-2010.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη*, 24 (2010): 421-428.

Nankov, Emil. «In Search of A founder and the Early Years of Heraclea Sintica.» In *Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD).* Eds L. Vagalinski and E. Nankov, pp. 7-35. Papers of the American Research Center in Sofia, vol. 2. Sofia: 2015.

Nastasi, Laura. «An example of "Roman Greek" from Isthmia? Greek and Latin in contact.» In *Contacts linguistiques en Grèce ancienne. Diachronie et synchronie.* Eds Alcorac Alonso Déniz and Julián V. Méndez Dosuna and Enrique Nieto Izquierdo and Gilles van Heems, at <https://books.openedition.org/momeditions/19344>. Lyon: MOM, 2024.

Nigdelis, Pantelis and Pavlos Anagnostoudis. «New Honorific Inscriptions from Amphipolis.» *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 57 no 2 (2017): 295-324.

Νικολαΐδου-Πατέρα, Μαρία. «Από τη νεκρόπολη της Αρχαίας Αμφίπολης.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 6 (1992), σ. 549-554.

Νικολαΐδου-Πατέρα, Μαρία. «Αρχαία Νεάπολις.» Στο *Η παλιά πόλη της Καβάλας (7ος π.Χ.-20ος αι.). Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεκμήρια της Ιστορίας*, Τόμος Ι, σ. 15-28 με εικόνες. χ.τ.: Εξωρ. Πολιτ. Σύλλογος Παναγίας 'Το Κάστρο', 2005.

Pajón Leyra, Irene «Reconstructing the First Steps of Hellenistic Ethnography. The *Nomima Barbarika* of *P.Lond. Lit.* 112 Reconsidered.» *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* vol. 61, no. 2 (2015): 235-275.

Palagia, Olga. «Hephaestion's Pyre and the Royal Hunt of Alexander.» In *Alexander the Great in Fact and Fiction*. Eds A. B. Bosworth and E. J. Baynham, pp. 167-206. Oxford: Oxford Univ. Press, 2000.

Palaima, Thomas G. «Special vs. Normal Mycenaean. Hand 24 and Writing in the Service of the King.» *Minos* 33-34 (1998-1999): 205-221.

Palaima, Thomas and William Bibee. λμ. «Scribes, Mycenaean.» 3:265-272. In *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics.* 3 Vols. Leiden: Brill, 2014.

Papadopoulou, Ioanna. «Introduction. Testing our Tools. Open Questions on the Derveni Papyrus,» in *Poetry as Initiation*, The Center for Hellenic Studies Symposium on the Derveni Papyrus. Hellenic Studies, 63, Ioanna Papadopoulou and Leonard Muellner, eds (Washington, DC: Center for Hellenic Studies, trustees for Harvard University, 2014) and at <https://chs.harvard.edu/read/papadopoulou-ioanna-and-leonard-muellner-eds-poetry-as-initiation/>.

Παππά, Μαρία. «Το έργο του W. A. Heurtley στη Μακεδονία μέσα από το αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής.» Στο *Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012*, σ. 101-112. Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2014.

Papazoglou, F. «Sur l'organisation de la Macédoine des Antigonides.» Στο *Αρχαία Μακεδονία*, Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο, 21-25 Σεπτεμβρίου 1977, pp. 195-210. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1983.

Πελεκίδης, Ευστράτιος. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αμφιπόλει,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1920*, σ. 80-94.

Perdrizet, Paul. «Voyage dans la Macédoine première.» *Bulletin de correspondance hellénique* 18 (1894): 416-445.

Perdrizet, Paul. «Scaptésylé.» *Klio* 10 (1910): 1-27.

Περιστέρη, Κατερίνα και Βάϊα Χαλκιοπούλου. «Πρώτη ανασκαφική έρευνα στο Σιδηρόκαστρο στη θέση 'Μαύρος Βράχος' κατά το 2005.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 19 (2005): 129-134.

Περιστέρη, Κατερίνα και Ηλέκτρα Ζωγράφου και Κωνσταντίνος Νταράκης. «Αμφίπολη 2006: πρώτες ενδείξεις μιας συνοικίας ελληνιστικών χρόνων.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη*, 20 (2006): 165-174.

Περιστέρη, Κατερίνα. «Σωστική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή τύμβου Καστά Αμφίπολης (2009-2010).» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 24 (2010): 449-452.

Περιστέρη, Κατερίνα και Στυλιανή Γαρούφα. «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Χ. Κοχλιαρίδη στην Αμφίπολη Σερρών.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 25 (2011): 464-457.

Picard, Ch. and E. A. Gardner and F. N. Pryce and W. Cooksey and A. M. Woodward and S. Casson and F. B. Welch and Marcus N. Tod. «Macedonia [Archaeological Researches, 1915-1919].» *The Annual of the British School at Athens* 23 (1918-1919): 1-103.

Πίκουλας, Γιάννης. «Το υδραγωγείο της αρχαίας Αμφιπόλεως.» Στο *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακικών Σπουδών,* σ. 605-614. Κομοτηνή: 1997.

Robinson, Betsey A. «Hydraulic Euergetism: American Archaeology and Waterworks in Early-20th-Century Greece.» In Special Issue: Philhellenism, Philanthropy, or Political Convenience? American Archaeology in Greece. *Hesperia* 82 (January-March 2013): 101-130.

Roger, Jacques. «Le Monument au lion d'Amphipolis.» *Bulletin de correspondance hellénique* 63 (1939): 4-42 & Plates I-X.

Rousset, Dennis. «Considérations sur la loi éphébarchique d'Amphipolis.» *Revue des Études Anciennes* 119, no 1 (2017): 49-84

Ryder, T. T. B. «The Supposed Common Peace of 366/5 B. C.» *The Classical Quarterly* 7 (July-October 1957): 199-205.

«Salonica Army Routine Orders no 17, point 83,» 30 December 1915 at «It's a long, long way to Amphipolis: Archaeology in Macedonia (part 1),» <https://blog.nationalarchives.gov.uk/its-a-long-long-way-to-amphipolis-ww-1-archaeology-in-macedonia-part-1/>.

Schuler, Carl. «The Macedonian Politarchs.» *Classical Philology* 55 (April 1960): 90-100.

Stevens, Susan T. «Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice.» *Phoenix* 45 (Autumn 1991): 215-229.

Στίκας, Ευστάθιος. «Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Γ Αμφιπόλεως [Ελληνιστικόν κτήριον].» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1964*, σ 43 & πίνακας 41β.

Στίκας, Ευστάθιος. «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως. ῾Ελληνιστικόν κτήριον (Μαυσωλείον)'.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1973*, σ. 38-42 & Πίνακες 46-52α-β.

Στίκας, Ευστάθιος. «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως. ῾Ρωμαϊκή Έπαυλις'.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1975*, σ. 72-79 & Πίνακες 70-78.

Syrides, George and Spyros Pavlides and Alexandros Chatzipetro. «The geological structure of Kastas hill archaeological site, Amphipolis, eastern Macedonia, Greece.» *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας* 51 (2017): 38-51.

Σύρος, Αναστάσιος και Χρυσούλα Τσαγκούλη και Μιλτιάδης Μυτελέτσης και Ιωάννης Βλασταρίδης. «Σπήλαιο στη θέση 'Καταρράκτες-Φράγμα' Σιδηροκάστρου.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη*, 21 (2007): 355-362.

Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1954 [μέχρι σήμερα, ετήσιες δημοσιεύσεις]. Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1955-σήμερα.

Tod, Marcus N. «The Macedonian Era I.» *The Annual of the British School at Athens*, 23 (1918/1919): 206-217.

Tod, Marcus N. «The Macedonian Era II.» *The Annual of the British School at Athens*, 24 (1919/1920-1920/1921): 54-67.

Τουράτσογλου, Ιωάννης. «Νομισματική παραγωγή και κυκλοφορία στο βασίλειο της Μακεδονίας κατά την ελληνιστική περίοδο.» Στο *Θέματα της ελληνικής κεραμικής στην Αρχαία Μακεδονία.* Στέλλα Δρούγου και Ιωάννης Τουράτσογλου, Επιμ., σ. 36-53. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 2012.

Τσιγαρίδα, Ελισάβετ-Μπεττίνα. «Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας.» Στο *Αρχαία Μακεδονία. Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, 1989*, 3ος τόμος., 3:1631-1643. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1993.

Tsokas, Grigorios N. and Panagiotis I. Tsourlos and Jung-Ho Kim and Myeong-Jong Yi and George Vargemezis and Michel Lefantzis and Elias Fikos and Katerina Peristeri. «ERT imaging of the interior of the huge tumulus of Kastas in Amphipolis (northern Greece),» *Archaeological Prospection* 25 (October-December 2018): 347-361.

Veligianni, Chryssoula. «Lex sacra aus Amphipolis.» *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100 (1994): 391-405 & Plate XXIIa.

Vollmoeller, K. G. «Über zwei Euböische Kammergräber mit Totenbetten.» *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 36 (1901): 333-376.

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ελλάδα. Δελτία Τύπου για την ανασκαφή στον Τύμβο Καστά στην Αμφίπολη. 18 Αυγούστου 2014-21 Ιανουαρίου 2015, έχουν συγκεντρωθεί από τον Pantos A. Pantos στην <https://www.academia.edu/40972476/A%CE%9C%CE%A6%CE%99%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A3_2014_-%CE%91%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%AE_%CF%84%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE

%BF%CF%85_%CE%9A%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AC._%CE%94%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%B1_%CE%A4%CF%8D%CF%80%CE%BF%CF%85_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%A5%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85_%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D> ή <https://www.academia.edu/40972476//ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ_2014_-Ανασκαφή_τύμβου_Καστά._Δελτία_Τύπου_του_Υπουργείου_Πολιτισμού>.

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Ελλάδα. «Μελέτη Σκελετικών Καταλοίπων Ταφικού Μνημείου, Λόφου Καστά, Αμφίπολη,» Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, [19 Ιανουαρίου 2015] στην <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=1300>.

Βοηθητικά Έργα

Ancient Measures Converter Diophant (AMCD). Computer Software at <http://www.anistor.gr/history/diophant.html>.

«Αρχιτεκτονική μελέτη του Τύμβου Καστά Αμφίπολης,» ψ.τ., Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 2021 στην <https://www.youtube.com/watch?v=8Tv2SqJfHBU>.

Curnow, Trevor. *The Philosophers of the Ancient Word. An A-Z Guide.* No publication place.: Bloomsbury/Bristol Classical Press, 2006.

Δημητράκος, Δ. Επιμ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. 9 Τόμοι. Αθήνα: Δημητράκος, 1964. Ανατύπωση Εκδόσεως 1953.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica. 61 Τόμοι. Αθήνα: Πάπυρος, 1981-2000 & σε CD-ROM.

Gaisford, Thomas. Ed. *Etymologicon Magnum. Lexicon.* Oxonii: Typographeo Academico, 1848.

Getty Museum, «Writing Cuneiform,» 17 October 2013 at <https://www.youtube.com/watch?v=HbZ2asfyHcA>, τμήμα της ταινίας «The British Museum, A new beginning for the Middle East: The Cyrus Cylinder and Ancient Persia,» 18 July 2014 at <https://www.y-outube.com/watch?v=iokGgmrOj4Q>, 3:33-4:21.

Goulet, Richard. Ed. *Dictionnaire des philosophes antiques*. 7 Vols and Supplement. Paris: CNRS, 1994-2018.

Hamilton, W. R. and A. R. Wooley and A. C. Bishop. *The Hamlyn Guide to Minerals, Rocks and Fossils*. London: Hamlyn, 1974.

Petit Robert. Dictionnaire de la langue Française. Paris: Le Robert, 1984.

Liddell, Henry George and Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. Revised and Enlarged. 9th Edition. Oxford: Oxford Univ. Press, 1940 and New Supplement, 1996 (by Henry Stuart Jones).

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2η Έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2002.

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ. *Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2010,

Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)
(α) 40 τόμοι, ορισμένοι χωρισμένοι σε δύο ημιτόμους, σύνολο 66 τόμοι. Πρώτη Σειρά A-Q (Band I-XXIV). Δεύτερη Σειρά R-Z (Band IA-XA). Stuttgart: 1894-1972 και Supplement, Band I-XV (1903-1978) & Supplement Index I-XV = Band XVI (1980) https://de.wikisource.org/wiki/Paulys_Realencyclop%C3%A4die_der_classischen_Altertumswissenschaft
(β) *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike.* Band 1-12. Stuttgart: 1996-2002 και Band 13–15: *Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte A–Z* και Band 16 (Index/Register, Listen, Tabellen) και (Θεματικά ή Index) Supplement, Band 1-14 (2004-2022) και *New Pauly Online* (αγγλικά)
(γ) *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike.* Band I-V. München: Deutscher Taschenbuch, 1979 (επικαιροποιημένη και περιληπτική έκδοση της μεγάλης RE).

Σαμοθράκης, Αχιλλεύς Θ. *Λεξικόν Γεωγραφικόν και Ιστορικόν της Θράκης*. 2η έκδοση *Αρχείο Θρακικού*

Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού. Τόμος 28. Αθήνα: Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1963.

Smith, William. Ed. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 3 Vols. London: 1869.

Smith, William. Ed. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. 2nd Ed. Boston: 1859.

Smith, William et al. Eds. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. 2 Vols. 3rd Ed. London: 1890-1891.

Sorrell, Charles and George Sandström. *The Rocks and Minerals of the World.* London: Collins, 1973.

Tabula Peutingeriana σε <https://www.omnesviae.org/>.

Talbert, Richard J. A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. 3 vols or 1 vol.+CD-ROM. Princeton: Princeton University Press, 2000. Κλίμακα 1:500.000 ή 1:1.000.000.

The Oxford Classical Dictionary. 1st Ed. (1949), 2nd Ed. (1970), 3rd Ed. (1996), revised 3rd Ed. (2003), 4th Ed. (2012). Oxford: Oxford Univ. Press. Και 3rd Ed. on 1 CD-ROM, 2000.

Τσακαλώτος, Ευστράτιος Δ. *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*. 4η Έκδ. Αθήναι: 1921. Ανατύπωση Αθήνα: Επικαιρότητα, χωρίς έτος εκδόσεως.

Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια. 55 Τόμοι Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1978-1988.

Δημήτριος Ι. Λοΐζος

Ο καθηγητής Δημήτρης Ι. Λοΐζος, αρχαιολόγος και ιστορικός με ειδίκευση στην Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1958 αλλά κατάγεται από την Ζάκυνθο και την Ιθάκη. Συνεισέφερε επί τριάντα συνεχή χρόνια (1990-2020) στην εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολλέγιο Deree College-The American College of Greece. Την περίοδο 1990-1998 δίδαξε Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Ιστορία ενώ την δεκαετία 2010-2020 διετέλεσε μέλος του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου (Academic Council). Επίσης, υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής (2010-2020) του Κολλεγιακού Γραφείου Διασφαλίσεως της Ποιότητας στην Ανωτάτη Εκπαίδευση (Validation Office) και προηγουμένως ιδρυτής και επικεφαλής (1998-2010) του Κολλεγιακού Γραφείου Φοιτητικής Ακαδημαϊκής Συμβουλευτικής (Academic Advising Office).

Είναι ο πρώτος (από το 1990) ιστορικός στην Ελλάδα, ειδικός στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities) και στην Ιστορική Πληροφορική (History and Computing) και από τους ελάχιστους παγκοσμίως ιστορικούς με εμπειρία (1990-2010) σε εφαρμοσμένο προγραμματισμό ηλεκτρονικών υπολογιστών στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Προγραμματιστής Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών/Digital Humanities Programming). Έχει ασχοληθεί με την ανάλυση, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εφαρμογών με ηλεκτρονικούς υπολογιστές (ολοκληρωμένο προγραμματισμό βάσεων δεδομένων, εφαρμογές πολυμέσων) για την διερεύνηση, την μελέτη και την διδασκαλία της Ιστορίας. Το κυριότερο έργο του στον τομέα αυτό είναι ο *Διόφαντος Μετατροπέας Αρχαίων Μέτρων*. Επίσης, υπήρξε εκδότης και διευθυντής συντάξεως του πρώτου στον κόσμο ηλεκτρονικού περιοδικού Ιστορίας και Αρχαιολογίας, *Anistoriton/Ανιστόρητον* (1997-2017).

Ο Δ. Ι. Λοΐζος σπούδασε Αρχαιολογία και Αρχαία Ιστορία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αλλά και Νεώτερη Ιστορία και Οικονομικά στο Deree College. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Διπλωματική και Κοινωνική Ιστορία στο Kent State University της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α. με καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους Dr. Lawrence S. Kaplan (US diplomatic history), Dr. S. Victor Papacosma (Balkan & modern Greek history), Dr. Henry N. Whitney (modern European history), Dr. Coburn V. Graves (early modern European & medieval history), Dr. Glee Wilson (ancient Greek history), και Dr. Harold Schwartz, (historiography) ενώ ασχολήθηκε και με την ανάπτυξη εφαρμογών για ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Συνέγραψε και υποστήριξε διατριβή υπό τον τίτλο *Land, Peasants, and State Policy in Inter-war Greece (1924-1928)*, η οποία βασίσθηκε σε αρχειακές πηγές, ενώ δημοσίευσε και την συνέχειά της στο βιβλίο *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την μελέτη του Αρ-

χαίου Κόσμου, την Αρχαιολογία και Ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Η τρέχουσα μελέτη του αφορά στον Αρχαίο Κόσμο (3 τόμοι): *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη. Ιστορία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός.*

Ο πρόγονός του Δημήτριος Λοΐζος ανακάλυψε το 1868 στο σημερινό Σπήλαιο Λοΐζου στην Ιθάκη, όπου κατοικούσε (οικισμός Καλύβια Σταυρού), αρχαιοελληνική ταφή που περιείχε ένα μαχαίρι, ξίφος και νομίσματα, τα οποία έδειξε στον H. Schliemann και έτσι ακούσια άνοιξαν μαζί το μεγάλο κεφάλαιο της Μυκηναϊκής Ιστορίας.

Προσωπική Ιστοσελίδα
http://www.anistor.gr/loizos.htm

Σύνδεσμοι Εργογραφίας
Research Gate
https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos

Academia
https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos

Internet Archive
https://archive.org/details/@demloizos

Diophant Ancient Measures Converter
http://www.anistor.gr/history/diophant.html

***

ΧΑΡΤΕΣ

ΔΑΡΔΑΝΙΑ
ΙΛΛΥΡΙΑ
ΠΑΙΟΝΙΑ
ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ
Ιδομεναί
ΠΑΡΟΡΒΗΛΙΑ
Λ. Λυχνίτις
Στύβερρα
ΔΕΡΡΙΟΠΟΣ
π. Εριγών
Βαρνούς (Καϊμάκτσαλαν)
Ηράκλεια Λύγκου
Λ. Μεγάλη Πρέσπα
ΛΥΓΚΟΣ
ΑΛΜΩΠΙΑ
Ευρωπός
π. Αξιός
Γένδερρος
Κύρρος
Τύρισσα
Λ. Βεγορρίτις
Έδεσσα
Ίχναι
Κέλλη
ΒΟΤΤΙΑΙΑ
Πέλλα
Ηράκλεια
Λ. Μικρά Πρέσπα
Βοκερία
Μαρινία
Σκύδρα
Αλλάντη
Άρνισσα
ΕΟΡΔΑΙΑ
Λ. Λουδιακή
π. Λουδίας
Μίεζα
Κέλετρον
Λ. Καστοριά
Βέρμιον
Άλωρος
Βέροια
ΟΡΕΣΤΙΣ
Αιγαί
Άργος Ορεστικόν
Μεθώνη
Πύδνα
π. Αλιάκμων
Πιέρια
Φυλακαί
ΕΛΙΜΕΙΑ
ΠΙΕΡΙΑ
Βάλλα
Αιανή
Δίον
ΠΑΡΑΥΑΙΑ
Πέτρα
Καμβούνια
Όλυμπος
Λείβηθρα
ΤΥΜΦΑΙΑ
Δολίχη
Πύθιον
Ηράκλειον
Πίνδος
Άζωρος
Φίλα
Ολοσσών
Γόννοι
ΠΕΡΡΑΙΒΙΑ
π. Πηνειός

π. Νέστος
Όρβηλος
(Μπέλες)
ΣΙΝΤΙΚΗ
Ηράκλεια Σιντική
Δύσωρον
ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ
ΘΡΑΚΗ
Ίωρον
π. Στρυμών
Σέρραι
Γάζωρος
Βραγύλαι
Φίλιπποι
Λ. Κερκινίτις
Παγγαίον
ΚΡΗΣΤΩΝΙΑ
Βέργη
ΗΔΟΝΙΣ
Νεάπολις
Μόρρυλος
Κλίται
ΒΙΣΑΛΤΙΑ
Τράγιλος
Αμφίπολις
(Εννέα Οδοί)
ΠΙΕΡΙΣ
Χαράκωμα
π. Εχέδωρος
Άργιλος
Ηιών
Οισύμη
Λητή
ΜΥΓΔΟΝΙΑ
Λ. Κορώνεια
Φάγρης
Γαληψός
Απολλωνία
Χαλάστρα
Λ. Βόλβη
Αρέθουσα
ΘΑΣΟΣ
Θεσσαλονίκη
Απολλωνία
Στάγειρα
Στρυμονικός Κόλπος
Θέρμη
Κισσός
Καλίνδοια
Ρήκαλος
Δίκαια
Στρέψα
Κισσός
Αίνεια
ΑΝΘΕΜΟΥΣ
Ανθεμούς
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ
ΚΡΟΥΣΙΣ
ΒΟΤΤΙΚΗ
Άκανθος
Πολίχνη
Ουρανούπολις
Θερμαίος Κόλπος
Στώλος
Αντιγόνεια
Όλυνθος
Μηκύβερνα
Σπάρτωλος
Σερμυλία
Σιγγιτικός Κόλπος
Ακτή
(Ποτίδαια)
Κασσάνδρεια
Τορωναίος Κόλπος
Σιθωνία
Ακ. Νυμφαίον
Σάνη
Άφυτις
Παλλήνη
Τορώνη
Μένδη
Σκιώνη
Ακ. Δερρίς
Ακ. Καναστραίον

Anistoriton Freeware Editions